O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MIGRATSION JARAYONLARNING MAFKURALAR VA MADANIYATLARGA TA’SIRI: MUAMMO VA YECHIMLAR

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI TO‘PLAMI

6-7-noyabr 2024-yil

UO‘K 325.1:005.44(08)
BBK 60.7ya43
G 57

Globallashuv sharoitida migratsion jarayonlarning mafkuralar va madaniyatlarga ta’siri: muammo va yechimlar [Matn] / muharrirlar J.X.Karshibayev, N.Jo‘rayev, V.A.Alimasov, A.Q.Qodirov, N.A.Saidkulov. – Sirdaryo: Ziyo nashr-matbaa, 2024. -380 b.

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’muriy islohotlar doirasida oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2023-yil 4-iyuldagi PQ-200 qarori 9-bandida belgilangan topshiriq ijrosini ta’minlash maqsadida 2024-yil 20-martdagi 76-sonli buyruqqa asosan o‘tkazildi.

Konferensiya materiallari to‘plamidagi maqola va tezislar tahlil hamda hisob metodlarini qo‘llash va takomillashtirish yo‘nalishida ilmiy izlanishlar olib borayotgan professor-o‘qituvchilar, ilmiy xodim-izlanuvchilar, magistrantlar hamda talabalar uchun mo‘ljallangan.

Mazkur to‘plamga kiritilgan materiallarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar sanasining to‘g‘riligiga hamda tanqidiy fikr-mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

Mas’ul muharrirlar:
J.X.Karshibayev, b.f.d. professor.
N.Jo‘rayev, s.f.d. professor.
V.A.Alimasov, f.f.d. professor.
A.Q.Qodirov, f.f.d. professor.
N.A.Saidkulov, s.f.b.f.d (PhD), dotsent.

Taqrizchilar:
B.A.Talapov, f.f.d. professor.
A.I.Saitkasimov, f.f.d. professor.
A.A.Tulyaganov, y.f.d. professor.
M.X.Baratov, y.f.d. professor.

Tahririyat hay’ati:
N.Saidkulov, A.Mansurov, N.Tursinkulov, Y.Karimov, X.Yarbayev, Sh.Isaxova, D.Xolnazarova, O.Yusupaliyev, A.Asatulloyev.

ISBN 978-9910-669-44-6

© **“Globallashuv sharoitida migratsion jarayonlarning mafkuralar va madaniyatlarga ta’siri: muammo va yechimlar”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, **2024**

© “Ziyo nashr-matbaa” nashriyoti, 2024

KIRISH

Bugungi zamonaviy dunyoda juda ko‘plab muammolar mavjud bo‘lib, ularni bartaraf etish insoniyat uchun tobora dolzarblashib bormoqda. Glabol miqyosda insoniyat sonining oshib borishi ishsizlik, oziq-ovqat yetishmasligi, uy-joyga bo‘lgan ehtiyojlarni yuzaga keltirmoqda. Bu esa xalqaro miqyosda migratsion jarayonlarning jadal suratlarda rivojlanib ketishiga zamin yaratmoqda.

Migratsiya - bu murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u jamiyatning ijtimoiy va madaniy tuzilmasiga chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Uning ta’siri ijobiy ham, salbiy ham bo‘lishi mumkin. Migratsiya yangi g‘oyalar, madaniyatlar va urf-odatlarni olib keladi, bu esa jamiyatni boyitadi va xilma-xil qiladi. Migrantlar ishchi kuchi bozoriga yangi energiya va ko‘nikmalar olib keladi, bu esa iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shadi. Yangi texnologiyalar va biznes g‘oyalarini olib kelishi mumkin. Bu esa jamiyatning innovatsion qobiliyatini oshiradi. Migrantlar va mahalliy aholining o‘zaro aloqasi ularning bir-birlarini tushunishini va hurmat qilishini oshiradi. Natijada, ijtimoiy hamjihatlik mustahkamlanadi.

Shu bilan birga, madaniy farqlar va til to‘siqlari tufayli migrantlar va mahalliy aholi o‘rtasida konfliktlar paydo bo‘lishi, migrantlarning ko‘p sonli kelishi jamiyatning ijtimoiy tartibini buzishi, ishchi kuchi bozoriga raqobat yaratishi mumkin. Bu mahalliy aholi uchun ishsizlik darajasini oshiradi. Migrantlarning ko‘p sonli kelishi jamiyatning resurslariga ham ta’sir qilishi mumkin.

Migratsiyaning ta’siri migrantlarning soni, ularning integratsiyasi darajasi va jamiyatning ularga bo‘lgan munosabati kabi omillarga bog‘liq. Jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish uchun migrantlarning integratsiyasini osonlashtirish, ularning malakalarini tan olish va ularga ishga joylashish imkoniyatlarini yaratish kerak.

Xalqaro migratsiya - bu nafaqat geografik harakat, balki chuqur mafkuraviy o‘zgarishlarni ham o‘z ichiga oladigan murakkab jarayondir. Ushbu jarayon mafkuraviy jarayonlarga ta’sir o‘tkazmay qolmaydi. Migratsiya milliylik tushunchasini qayta ko‘rib chiqishga majbur qiladi. Migratsiya turli madaniyatlarning o‘zaro ta’sirini kuchaytiradi, yangi madaniy shakllar va identifikatsiyalarni shakllantiradi. Shu bilan birga siyosiy fikrlarni shakllantirishga ta’sir qiladi.

Migratsiya global miqyosda siyosiy va ijtimoiy muammolarga bo‘lgan munosabatni o‘zgartiradi. Masalan, iqlim o‘zgarishi, qochqinlar muammosi va global terrorizm kabi masalalar migratsiya bilan bog‘liq holda ko‘riladi. Migratsiya madaniy almashinuvni tezlashtiradi. Oziq-ovqat, musiqa, san’at va moda kabi madaniy elementlar bir-biriga o‘tadi. Migratsiya qadriyatlarga bo‘lgan munosabatni o‘zgartiradi. Tolerantlik, ko‘p madaniyatlilik kabi qadriyatlar muhimroq bo‘lib qoladi. Migratsiya madaniy identifikatsiyani qayta ko‘rib chiqishga majbur qiladi. Migrantlar o‘zlarining an’anaviy madaniyatlarini saqlab qolish bilan birga, yangi madaniyat elementlarini ham qabul qilishlari mumkin. Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda, tadqiqotlar, anjuman va konferensiyalar o‘takazish nihoyatda dolzarbdir.

Guliston davlat pedagogika institutida o‘tkazilayotgan “Globallashuv sharoitida migratsion jarayonlarning mafkuralar va madaniyatlarga ta’siri: muammo va yechimlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya soha mutaxassislarini ushbu masalani tadqiq etish, globallashuv sharoitida migratsion jarayonlar bo‘yicha muammolarni o‘rganish, olib borilayotgan yangi tadqiqotlar bilan tanishish, xorijiy tajribalarni o‘rganib, ularni amaliyotda qo‘llash, xalqaro migratsiyani shakllantirish bo‘yicha istiqboldagi islohotlarni chuqurlashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish, muammolarni zamonaviy yondashuvlar asosida tahlil qilish imkoniyatini berishi bilan ahamiyatlidir. Mazkur anjuman yurtimiz va chet el tadqiqotchilarining sa’y-harakatlari natijasi bo‘lib, zamonaviy dunyoda xalqaro migratsiyaning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri, mafkuraviy jarayonlarga ta’siri, madaniyatlar o‘zgarishidagi o‘rni, migratsion jarayonlarning ijobiy va salbiy jihatlari o‘rganilib shu bo‘yicha yechim va takliflari ilgari surilgan. Ushbu anjuman materiallari migratsion jarayonlarni tadqiq etayotgan mutaxassislar malakasini oshirishga yordam beradi degan umiddamiz.

Guliston davlat pedagogika instituti
rektori J.X.KARSHIBAYEV

1-shu’ba:
MIGRATSIYANING IJTIMOIY-MADANIY JARAYON SIFATIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIRI

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИИ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕССА НА РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА

THE IMPACT OF MIGRATION AS A SOCIO-CULTURAL PROCESS ON THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

ИЧКИ МИГРАЦИЯ ВА ШАҲАР МАДАНИЯТИ: РЕТРОФАЛСАФИЙ ЁНДАШУВ

В.А.Алимасов
Фалсафа фанлари доктори, Ўзбекистон ДСМИ профессори

Аннотация: Мақолада ички миграциянинг кўринишларини, уларнинг цивилизация ва шаҳар маданиятининг шаклланишига таъсири ретрофалсафий очиб берилади. Замонавий шаҳарларнинг қишлоқ, аул, туман аҳолисининг миграциясига таъсири масалалари муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: Ички миграция, урбанизация, шаҳар маданияти, қишлоқ турмуш тарзи, меҳнат тақсимоти.

Илмий адабиётларда “ички миграция” деганда шаҳар, қишлоқ, аул, туман аҳолисининг турар ёки иш жойини алмаштириши натижасида бир ҳудуд, бир давлат ичида силжиши назарда тутилади. Ушбу силжишлар натижасида “шаҳар ва қишлоқ”, “шаҳар маданияти” ва “қишлоқ турмуш тарзи”, “агломерация”, “урбанизация”, “шаҳарликлар ва қишлоқликлар” каби, ўзининг фалсафий-этимологик ва этнологик моҳиятига эга тушунчалар пайдо бўлган. Маданият тарихи ва этнологик тадқиқотлар кўрсатадики, кишилик жамияти аҳоли агломерацияси, маълум бир ижтимоий-жуғрофий маконда тўпланиши билан боғликдир. Ўлкамиз ҳудудларидаги илк шаҳар-давлатлар, яъни Сўғд, Бақтр, антик даврдаги Крит, Афина каби полис-шаҳарлар аҳоли агломерациясининг маҳсуллари эди. Ижтимоий меҳнат турларининг кенгайиши ва аҳамиятининг ошиши кооперацияга бўлган қизиқишни оширди, тўпланиб меҳнат қилиш, ҳамкорликда яшаш, бир бирининг тажрибасидан баҳраманд бўлиш ижтимоий тараққиёт шартига айланди (1;2;3). Меҳнат тақсимоти, касбий дифференциация эса, таниқли социолог Э.Дюркгейм фикрига кўра, “ижтимоий ҳамкорлик ва меҳнат инсоният, жамият, цивилизация” учун кучли катализатор ролини бажардики, кейинги бутун тараққиёт уларга таянади (4, С.147-152). Маданият, тафаккур, онг каби воқеликлар инсоният ҳаётига қанчалик таъсир қилган бўлса, меҳнат тақсимоти, касбий дифференциация ҳам ижтимоий тараққиётга шунчалик кучли таъсир қилган. Мазкур жараёнларда агломерация ва миграциянинг ўрни катта эди. Масалан,

эр.авв. III-II минг йилликларга тааллуқли Аргос, Кнос, Фест, Гурниа, Микен шаҳарлари йирик агломерация марказлари сифатида Крит-Микен маданиятини шакллантирган. Ғарбий Европа маданияти ва цивилизацияси ана шу Крит-Микен маданиятидан униб чиққан. Агломерация ва миграция жараёнлари шунчалик кенг эдики, уларни Италия ва Ғарбий Европа халқлари ижтимоий, иқтисодий, ҳатто сиёсий кооперациялашувининг энг муҳим босқичи эди, дейиш мумкин.

Шахснинг шаклланишига этномаданий муҳит, турмуш тарзи, қадриятлар тизими, ахлоқий императивлар, оилавий муносабатлар таъсир этади, бу аксиома. Демак, шаҳар кишиси ва қишлоқ аҳолиси ўртасида маълум бир этномаданий фарқлар бўлиши шарт. Қишлоқда шаклланган шахснинг шаҳар талабларига кўниколмай юриши одатий ҳолдир. Қишлоқда ижтимоий муносабатлар доираси чекланган, мулоқот субъектлари саноқли, меҳнат тақсимоти шаҳарникидан кескин фарқ қилади. Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, бугун шаҳар кишиси бир кунда ўтган асрда қишлоқ кишиси умри бўйи мулоқотга киришган кишилар сонига тенг шахслар билан турли муносабатларга киришади. Супермаркет кассасида ўтирган қизча ёки шаҳар автобусини ҳайдовчи бир кунда ўртача туман аҳолиси сонига тенг кишиларга дуч келади, уларга хизмат қилади. Мулоқот жараёнларининг экстенсив кечиши янги-янги субъектларни ўз доирасига тортади, қишлоқ, аул ва туманлардан аҳоли оқимини оширади. Бундай кенгайишдан шаҳар ҳам, қишлоқ аҳолиси, айниқса қишлоқ ёшлари ҳам манфаатдор. Шунинг учун ҳам дунёда йирик шаҳарлар, яъни мегаполислар барпо этиш тенденцияси қарор топган. Дунё аҳолисининг 60 фоизи бугун шаҳарлада яшайди, миллионер шаҳарлар сони кейинги юз йил ичида 60 дан 704 га етган. Ўзбекистон ҳам миллионер шаҳарлар барпо этишга интилади. Тошкентдан кейин Наманган миллионер-шаҳарлар қаторига қўшилади.

Шаҳарлашиш жараёнлари агромуносабатларга, қишлоқ турмуш тарзига таъсир этмай қолмайди. Шаҳарлашиш қишлоқ ҳаётини, турмуш тарзини ютиб юборади, деган фикр баъзан учрайди. Қишлоқ ёшларининг шаҳарларга интилиши, ўқиш ва иш қидириш сабабли шаҳарга келиши одатий ҳолга айланган. Шаҳар маданияти ва урбанизацияси қишлоқ ёшларида қизиқиш уйғотиши кузатилади. Шогирдларимдан бири ўтказган социологик сўровнома натижалари кўрсатадики, респондентларнинг 72 фоизи шаҳар ҳаёти қишлоқникидан қизиқарли, завқли ва мафтункор, деб кўрсатади. Уларнинг 51 фоизи эса шаҳарда иш топиш, 49 фоизи ўқиш, касб орттириш имконлари мавжуд, деб жавоб беради. Респондентларнинг 68 фоизи келгуси ҳаётини шаҳар билан боғлаш ниятидадир. Демак, қишлоқ миграцияси шаҳар ҳаётига, маданиятига ҳам субъект, ҳам объект сифатида таъсир этади.

Қишлоқ аҳолисининг субъектлиги шаҳар ҳаётига табиатни, қўл меҳнатини севиш, қўшнилар билан аҳил яшаш, қариндошлик анъаналарини сақлаш, диахрон алоқаларга таяниш кабиларни олиб киришда намоён бўлади. Сир эмаски, шаҳар кишилари бу қадриятларга зарур эътибор беравермайди.

Қишлоқ аҳолиси шаҳардан билим, маърифат олиш, касб орттириш, интеллектуал меҳнатга, вақтдан унумли фойдаланишга, мароқли дам олиш орқали бадиий-эстетик дидини тарбиялашга ўрганади. Бу уни шаҳар маданияти объектига айлантиради.

Субъект-объект бўлиш силлиқ кечмайди. Демак, шаҳар маданияти (кишиси) билан қишлоқ маданияти (кишиси) ўртасида этномаданий тажрибалардаги фарқлар сақланиб қолади. Масалан, лаҳжалар таъсири шахснинг умри охиригача сақланади. Шаҳарга кўчиб келган қишлоқ кишиси чоп-чопларга, саҳарда ошга боришга, ўз вақтида сувга, газга тўловларни амалга оширишга, қўшнилари ўртасидаги "сан-ман"га кўниколмай юради. Қишлоққа борган шаҳар кишиси эса икки кундан кейин зерика бошлайди ёки ўчоқда овқат пиширириш, молхонани тозалашдан "исён" кўтаради. Тўғри, мазкур ўзига хосликларга инсон кўникиши мумкин, аммо реал ҳолат шаҳар ва қишлоқ маданиятида, уларга кўникишда сезиларли зиддиятлар борлигини кўрсатади.

Қишлоқ миграциясини рационал ташкил этиш давлат сиёсати билан боғлиқдир. Қишлоқни цивилизация ютуқларидан баҳраманд қилиш, янги иш ўринлари яратиш, кичик бизнесни ва маданий хизматлар кўрсатишни қўллаб-қувватлаш миграция

жараёнларигатаьсир этмай қолмайди. Қишлоқ миграциясини тўхтатиш имкони йўқ, унинг кераги ҳам йўқ. Бироқ этномаданиятдаги ранг-баранглик қишлоқ маданияти орқали эканини унутиб бўлмайди.

Адабиётлар

1.Қаранг: Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. -Москва:РОУ, 1994.

2: Қаранг: Заборова Е.Н. Социологический анализ городского социального пространства. -Екатеринбург: ЕГУ, 1996.

3. Қаранг: Пугаченкова Г.А. Градостроительства и архитектура. Культура среднего Востока. -Тошкент: Фан, 1989.

4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. -Москва: Наука, 1991.

ОЛИЙ ҚАДРИЯТ ТИЛСИМИ: ИНСОН ВА ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ (ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИ МИСОЛИДА)

Нарзулла Жўраев
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети профессори, сиёсий фанлар доктори.

Аннотация. Инсоният глобал аҳлоқий таназзул, қадриятлардан узоқлашиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Худбинлик, манфаатпарастлик, инсоний фазилатларнинг йўқолиб бориши ўзини-ўзи сўндириш кайфиятини чуқурлаштирмоқда. Бу башарият тақдирига таҳдид солмоқда. Инсониятнинг минг йилликлар мобайнида тўплаган қадриятларини барбод этмоқда. Бундай умумпланетар маънавий, аҳлоқий, руҳий ўзгаришлар атоқли адиб Ч. Айтматов инсон ва ҳаёт фалсафасининг асосини ташкил этади. Ер шари ҳаммамизнинг, 8 млрд одамзотнинг ягона нажот майдони, бугуни ва истиқболи, саодати ва таназзули билан боғлиқ бўлган умуминсоний ғоя илгари сурилади.

Калит сўзлар: глобал, Ер шари, инсон, аҳлоқ, маънавият, фан-техника, цивилизация, генетика, эмбрион, космос, зурриёт, олам, табиат, исён.

Инсоният ҳаёти ривожланиб боргани сари глобал тараққиёт глобал муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугун бир миллат ўз миллий қобиғида тўлақонли, бахтли, саодатли яшаши мумкин бўлмай қолганлигини дунё чуқур англамоқда. Ўзаро бир-бирини тушуниш, бир-бирини англаш, бир-бирини қадрият сифатида баҳолай билиш эҳтиёжи ошиб бормоқда. Маданиятлараро мулоқотнинг қалб билан, онг билан, тафаккур билан ва қолаверса, иймону эътиқод билан боғлиқ эканлигини англаш долзарб масалага айланмоқда.[1] Ана шундай маънавий-руҳий бўҳронлар жараёнида миллати, элати, диний эътиқоди, танасининг ранги ва ақидаларидан қатъи назар умумий хонадонимиз бўлган Ер шарини асраш, унинг истиқболи олдида жавобгарликни чуқур ҳис қилиш Чингиз Айтматов ижтимоий фалсафасининг бутун мазмунига айланган. Инсон виждонини уйғотиш, унинг иймонини жонлантириш, мардлик, жасурлик, инсонпарварлик туйғуларини қўзғатиш ҳисси адиб асарларининг туб моҳиятини белгилайди. Инсон ўзининг инсон эканлигини унутмаслиги, ўзини ўзи қадрият сифатида англаши ва жамият ҳаётида ўзини қадриятга айлантира олиш орзуси Чингиз Айтматов бадиий тафаккурининг таянчи ҳисобланади.

Адабиётга маънавий-ахлоқий, маърифий-руҳий эҳтиёж нуқтаи назаридан қарасак, у ҳар бир инсон дунёқараши, ақлий салоҳияти, тафаккур тарзи бевосита ижтимоий моҳиятга эгалигини ва бу моҳият инсониятнинг бугуни ва истиқболини белгилайдиган асос эканлигини чуқур англаймиз. Чингиз Айтматов тасаввурида инсоннинг ҳар томонлама баркамол ривожланиши улкан ижтимоий-тарихий жараён. У доимий равишда ўзини ўзи

[1] Фукуяма Ф. Конец истории и последнқй человек. Аст. М.; 2004

бойитиб, ривожлантириб, такомиллаштириб борадиган тирик ҳодиса. Инсоннинг маънавий-ахлоқий, маърифий-руҳий даражаси жамият моҳиятини, тақдирини белгилайди.

Чингиз Айтматов фалсафий тафаккурининг бутун моҳиятини умуминсоний қадриятлар ташкил этади. Қирғиз болакайи ("Оқ кема")[1] ва Жамилага ("Жамила")[2] ўхшаган бева келинчак сингари оддий одамлар қалби орқали бутун инсоният – у япон бўладими, инглиз бўладими, хитой ё араб бўладими, рус ёки ўзбек бўладими, бундан қатъий назар, инсон кечинмаларини, орзулари ва армонларини, севинчлари ва ситамларини юксак маҳорат билан баён этади ва умуминсоний кечинмалар чўққисини ташкил этади. Шунинг учун Ер юзидаги саккиз миллиард одам Айтматов образларида ва ғояларида ўзини кўради.

Бундай ғоятда кенг тафаккур ва маънавий-руҳий занжир одамларни авлоддан авлодга боғлаб туради, оламни яхлитлигича англашга ва бир бутун Ер шари тақдири учун жавобгар эканлигини, масъуллигини тушунишга чақиради. Охир-оқибатда Ер шари бизнинг ҳаммамизнинг умумий хонадонимиз, нажот майдонимиз, бугунимиз ва истиқболимиз, бутун саодатимиз ва таназзулимиз билан боғлиқ бўлган муқаддас маконлигини англашимизга олиб келади. Инсонпарварлик ғояларининг узундан узоқ, мингйилликлар қаъридан бугунгача давом этиб келаётган қадриятларини ривожлантиришни, уларнинг генетик асосларини чуқур ўзлаштириш орқали тўпланган маданий қадриятлар ва ақлий тажрибаларни ишга солишимизни тақозо этади. Ч.Айтматов ғоялари ана шундай умумсайёравий моҳият касб этади.

"Сомон йўли"[3] қиссасида уруш йиллари фожеаларини ифода этилади. Асар бош қаҳрамони ёши улуғроқ Тўлғаной-она ва Она-Ер мулоқоти тарзида яратилган. Она образи айтиш мумкинки, Ер юзидаги барча аёлларнинг кечинмаларини, қалб изтиробларини, севинчларию андуҳларини ўзида мужассам этган. У тинчликни истайди, бахтли, саодатли ҳаётни қўмсайди. Зотан, хотиржам яшаш, осудалик билан турмуш кечириш инсоният орзуси! Бироқ Тўлғаной уни ҳаммадан кўра чуқурроқ тушунади, ҳаммадан кўра кенгроқ тасаввур қилади. Инсон – Она ва Она-замин ўртасидаги мулоқот, кўнгил изҳори, дарду ҳасратлар, нафрату муҳаббат муножоти фалсафий-бадиий оҳангда баён этилган. Бу мулоқотда тинчлик ва инсонпарварлик, ватанга муҳаббат, ижтимоий тараққиёт ва саодатли ҳаёт бош ғоя қилиб олинган. Тарихий тақдирнинг аянчли даврида инсон моҳияти ва унинг ижтимоий мазмуни ғоятда юксак даражада ифода этилади. Бу хаёт фалсафасини бадиий талқини эди.

Инсон буюк кашфиётлар, оламшумул ихтиролар қилиш билан бирга айни ана шу умумсайёравий тараққиётни издан чиқаришга, инсоният мингйилликлар мобайнида эришган юутуқларини барбод этиш қудратига ҳам эга. Шу билан бирга инсон баъзан шу даражада майда, тор манфаатлар қурбонига айланиб қоладики, бу ўзининг шахс сифатидаги қадриятини мутлақо англамасликдан, ўзини ўта майдалаштириб қўйганидан келиб чиқади. Дейлик, кундалик маиший ҳаётда икки қўшни бир қарич ер устида талашади. Бири "Ана шу бир қарич ер маники" деса, бошқаси "Сеникимас, меники" дейди. Ёқалашишади, юз кўрмас бўлиб кетишади. Ваҳоланки, уларнинг оёғи остида жимгина турган, инсоннинг ниҳоятда тубан, разил, пасткаш, худбин ва майдалигидан қалби зардобга тўлган Замин эса "Сенларнинг иккаланг ҳам меники" деяётганини англашмайди. Момо Ер ғоятда марҳаматли, мурувватли, мушфиқ ва меҳрибон эканлигини тасаввур ҳам қилишмайди. Чингиз Айтматов фалсафасида оддий кундалик ҳаётдаги келишмовчиликлар, зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, ўта тор манфаатипарастлик устун келган ҳолатлар орқали инсон фожеаси ғоятда чуқур таҳлил қилинади. Тўлғаной она ва Она-Ер мулоқоти ана шу тарзда умуминсоний тафаккурнинг буюк чўққисига айланади.

Тўлғаной онанинг изтироблари кишилик жамияти тақдири, инсон моҳияти, унинг маънавий-ахлоқий олами ва мураккаб, зиддиятли феъл-атвори орқали намоён бўлади. Чингиз Айтматовнинг тафаккур дунёси, унинг буюк идеаллари Тўлғаной она кечинмаларида ўз ифодасини топган. Инсон қандай жонзот?, У қандай олам?,- деган саволга она кечинмалари

[1] Айтматов Ч. "Оқ кема". Янги аср авлоди. Т. ; 2007
[2] Айтматов Ч. "Жамила". Асарлар тўплами. Янги аср авлоди. Т. ; 2008
[3] Айтматов Ч. "Жамила". Асарлар тўплами. Янги аср авлоди. Т. ; 2008

орқали жавоб излайди. Тўлғаной она тимсолида миллати, ирқи ва мақсадларидан қатъий назар барча оналарнинг орзу-армонларини Ер шари тақдири билан боғлиқ бўлган ва инсоният истиқболи учун жавобгарликни ҳис қилган мушфиқ ва меҳрибон, эзгулик тимсоли бўлган умумбашарий Она образини яратади.

Момо-Ер – одамзотнинг онаси. Ер юзидаги саккиз миллиарддан ортиқ инсонга ризқу рўз, ҳаёт, бахт, саодат ҳадя этаётган замин кечинмалари юксак фалсафий мушоҳада тимсолига айланган мушфиқ онанинг ғамгусор, қалби яраланган, руҳияти шикаста, айни пайтда улуғвор ва маҳобатли Она тимсолидир. Фалсафий мушоҳада шу даражада чуқурлашиб, умуминсоний моҳият касб этадики, Ер шарининг, бутун мавжудоднинг ўтмиши, бугуни ва истиқболи ниҳоятда дардчил, айни пайтда баланд оптимистик кайфиятда кашф этилади. Бу Айтматов фалсафасининг ғоятда кенг қамровли космик кенгликлар тимсолидаги кўринишидир.

Жуда тез ўзгараётган дунё, тобора авж олаётган манфаатлар тўқнашуви, худбинлик ўзининг янгидан янги қирраларини намоён қилаётган мураккаб бир шароитда инсон кечинмаларини, қалб изтиробларини икки мўътабар она тимсолида кўриш мумкин. Бу умумдунёвий ва умуминсоний ҳаёт тақозоси, истиқбол олдидаги жавобгарликнинг ёркин намунаси сифатида ҳар бир одам мудроқ қалбининг уйғонишига, виждонининг покланишига олиб келади.[1] Натижада, Чингиз Айтматов фалсафаси инсон ва инсоният, одам ва олам истиқболи билан боғлиқ бўлган буюк тафаккур сифатида ўз қудратини намоён этади.

Айтиш мумкинки, Чингиз Айтматов асарларида битта яхлит ва узлуксиз тизим, маънавий-ахлоқий қарашлар илгари сурилади ва у концептуал моҳият даражасига кўтарилади. Айтматов маънавий-ахлоқий концепциясининг маънавий парадигмасида халқ оғзаки ижоди, афсоналар, асотирлар, ривоятларнинг бир неча минг йиллик анъанавий эволюцияси, унинг тадрижий ривожи ва кишилик тараққиёти жараёнларидаги ўрни катта аҳамият касб этади. У оддий ривоятлардан, афсоналардан умуминсоний мантиқ излайди ва уни муваффақиятли таҳлил қилади. Афсоналар ва ривоятларни бугунги тезкор, шиддатли жараёнларга табиий ҳолатда боғлаб, истиқболга қаратилган, мантиқий асосланган ғояларни илгари сурадики, бу адибнинг улкан фалсафий тафаккуридан, ҳаёт фалсафасини ғоятда чуқур англаган улкан имкониятидан далолат беради. Ана шундай ҳолатда Чингиз Айтматовни йирик файласуфгина эмас, айни пайтда руҳшунос, тарихчи, этнограф, демограф, физик, астроном сифатида ҳам тасаввур қилиш мумкин бўлади. Унинг ҳар қандай асарларининг асосий лейтмотиви умумпланетар моҳиятга асосланади. Тарихий, фалсафий мазмуни, ижтимоий моҳияти чуқур психологик таҳлил, маънавий-маърифий ва бадиий тафаккурнинг бетакрор ҳодисаси сифатида намоён бўлади.

Чингиз Айтматовнинг мантиқий асосларига назар ташлар эканмиз, битта буюк қадрият кўзга яққол ташланади: инсон фақат ўз шахсий ҳаётини юксак ахлоқ ва маънавият асосида кургандагина ўзини тўлақонли инсон сифатида намоён эта олади. Инсоният тараққиёти, замонавий цивилизация эса фан-техника тараққиёти билан бирга ахлоқий муносабатларни асос қилиб олмаса таназзулга учрайди. Зотан, ҳар қандай тараққиётнинг асоси – ахлоқ! Ҳар қандай цивилизация таназзулининг асоси – ахлоқсизлик!

Чингиз Айтматовнинг "Кассандра тамғаси"[2] романи жаҳон адабиётида кутилмаган воқеа бўлди. Филофей образи нафақат кишилик ҳаётини, бутун борлиқни ўзгартирувчи ва айни пайтда ҳар бир инсоннинг ўзи ҳақида ўйлашига, ўзининг кимлигини, қанақа одамлигини, нималарга қодирлигини ўйлаб кўришига, англашига, ўзига ўзи муносиб баҳо бера олиш каби ички маънавий қудратга, руҳий иродага эга бўлишга даъват этадиган афсонавий воқелик. Самовий монах Филофей бу оламнинг бутун кирдикорларини – яхшилигию ёмонлигини, эзгулигию ёвузлигини, ёруғу қоронғу томонларини фавқулодда изтироб ва кучли маънавий ирода билан очади.

Ч. Айтматов қадимги юнон мифларидан унумли фойдаланади. Дунёда жамики ёвузликлар, ёмонликлар, сотқинликлар ва мунофиқликларнинг тимсоли бўлган аёл – она

[1] Освин И. "Шестое вымирение" Яуза. М.; 2015
[2] Айтматов Ч. "Касандра тамғаси" Янги аср авлоди. Т; 2019

Кассандранинг замонавий образини яратади. Кассандра пешонасидаги тамға унинг шаъни, борлиғи, мақсадлари ва идеалларининг ёвузлик белгиси. Романда адибнинг фавқулодда катта билимга, диний ва дунёвий фанларнинг бир неча йўналишида фикрлай оладиган ва уни синтезлаштириб ягона қиёфага жойлаштира билишдек фавқулодда фалсафий-бадиий қудратга эгалиги намоён бўлади. Асар моҳиятини, илгари сурилган ғояни тўлиқ англаш учун, айтиш мумкинки, фақат адабиётни тушунишнинг ўзи камлик қилади. Бошқача қилиб айтганда фалсафа, антропология, психология, мантиқ, тарих, социология, сиёсатшунослик, жамиятшунослик, диншунослик, маданиятшунослик сингари ижтимоий фанлар қаторида табиий ва аниқ фанлар, жумладан, биология, анатомия, тиббиёт, физика, электроника ва информатика, генетика, ген муҳандислиги ва бошқа қатор фанлар ҳақидаги тасаввурларни ҳам тақозо этади.

Баён этилишича, муртак-эмбрион она қорнида икки хафталигидаёқ ташқи оламни ҳис қилди. Кишилик ҳаётидаги барча яхшилигу ёмонлик, муҳаббату нафрат, эзгулигу ёвузлик, бағрикенглик, мурувватлилик, ўзаро ҳурмат туйғулари билан бирга, сотқинлик, мунофиқлик, ҳасад, кўраолмаслик ҳисларининг ўзаро тўқнашувларини кичкина ҳужайра ҳис қила бошлайди. Ана шундай мураккаб драматик ҳолатда муртак-эмбрион "Одам бўлиб туғилсаммикан, туғилмасаммикан? Бу нобакор дунёда, инсон деган нокасу нотавон жонзот туфайли абгор бўлган, ҳиёнат, сотқинлик, мунофиқлик қуршаб олган иркин ҳаётда туғилишим, яшашим шартми?", деган иккиланишлар изтиробини чекади. Бу инсониятга қарши исён эди.

Ч. Айтматов романдаги айни ана шу мураккаб ҳолатни қуйидагича изоҳлайди: "Бу фантазиямнинг марказий ўзаги одам организмининг туғилгунига қадар ҳам фикрлаш қобилиятига эгалиги – келажакда бўладиган воқеаларга ўзининг муносабатини билдириш ва она қорнидаги ҳаётнинг дастлабки ҳафталаридаёқ фалокат сигналини узатиш қобилиятининг борлигидир. Сўнгра бу қобилият сўнади, эмбрион бўладиган воқеаларга аста-секин кўникиб боради. Шундай қилиб, пешонаси тамғали Кассандраларнинг кейин туғиладиган фарзандларининг тақдири салбий бўлади, дейилади романда". Демак, Касандралар кўпаяяпти, урчияпти. Оламни ифлослик, палидлик қамраб олаяпти.

"Одам бўлиб туғилсаммикан, туғилмасаммикан..." Ҳали одам қиёфасига кирмаган ҳужайранинг мутлақ покиза, табиий ва илоҳий томондан стерилланган оламдаги – она қорнидаги ҳаётида шунчалик изтиробга тушиши инсон қанчалар буюк ва тубан эканлигини кўрсатмайди. Инсоният келажаги инқирозга учраётганидан сигнал эмасми. Бу – бутун инсониятга қарши исён. Айтматов буюк фалсафасининг моҳияти мана қаерда очилади!

Ҳужайра ёвузлик тимсоли бўлган онасининг кирдикорларини сезиб турибди. Унинг феъл-атворини, қарашларини, хатти-ҳаракатларини ҳис қилаяпти. Наҳотки мен ҳам генетик жиҳатдан, ирсий боғлиқлик нуқтаи назаридан ёвузлик тимсоли бўлиб дунёга келсам, инсониятга фақат ёмонлик қилишдан роҳатланадиган бедаво одамга айлансам, деган афсус-надоматдан азоб чекаяпти.

Чингиз Айтматов ҳали туғилмаган, ҳали одам шаклига кирмаган эмбрион қобилиятини бир неча ҳолатларда кўради. Жумладан, фикрлаш ва тақдирини олдиндан билиш, ўз муносабатларини билдириш, яхшилик билан ёмонликни, эзгулик билан ёвузликни фарқлаш, қаршилик кўрсатиш, рад қилиш, маълумлик ва номаълумликни ажратиш ва ниҳоят вақт ўтиши билан кўникиш.

Юқоридаги ҳолатлар кўз илғамас зарранинг ўзига хос имкониятлари. Бироқ вақт ўтиши билан мавжуд вазиятга кўникиш ҳисси инсон феноменида унинг маънавий-ахлоқий оламини белгилайдиган муҳим омил ҳисобланади. Кўникиш – инсонга хос. У ҳар қандай ҳаёт шароитига мослашишга эҳтиёж сезади. Бироқ бундай кайфиятнинг икки жиҳати бор. Биринчиси, инсон мажбур бўлганидан турли қарама-қаршиликлар, зиддиятлар, мунофиқликлар оламида ўзини асраш, буюк идеалларини, олий мақсадларини рўёбга чиқариш учун кўникишни имконият деб тушунади. Бу маънавий юксак, маърифатли инсонларгагина хос бўлган олий фазилат.

Кўникишнинг иккинчи салбий жиҳати борки, бу иродасиз одамларни пассивлаштиради, уларнинг кайфиятида бефарқлик, лоқайдлик, боқимандалик, охир-оқибатда эса ҳаётдан умидсизлик иллатларини кучайтириб юборади.

Афсуски, жамиятда иккинчи тоифа одамлар қатлами кенгайиб, Инсон деган олий хилқат ҳашоратга, қурт-қумурсқага айланиб бораяпти. Улар қадриятларни кемириб, инсоний туйғуларни сўндиришмоқда. Чингиз Айтматов инсониятни, ҳаммани биринчи тоифадаги одамлар қаторида кўришни истайди.

Филофей осмондан туриб инсониятнинг ягона макони, нажот майдони Ер юзидаги фазилатлару иллатлар, яхшиликлару ёмонликлар, эзгуликлару ёвузликлар тўқнашувини кўрар экан, охир замон ҳақидаги изтиробли хулосаларга келади. Бу Чингиз Айтматовнинг Филофей образи орқали ифодалаган қалб изтиробларининг ёрқин фалсафий-руҳий ақидаси.

Ана шу тарзда одам ва олам, инсон ва табиат ўртасидаги зиддиятли муносабатлар фалсафий таҳлил этилади. Буни Чингиз Айтматов қуйидагича изоҳлайди: "Агар эмбрион-ҳомила ташқи дунёдан ҳеч қандай ахборот олмаганида ёки фақат яхши ахборот олганида туғилишга тўппа-тўғри йўл олган бўлар эди. Лекин, салбий, азоб-уқубат кутилаётгани ҳақидаги ахборотлар бундай қарорга келмасликка сабабдир. Кассандра тамғаси – ҳали она қорнида яшаб охирги замонни безовта бўлиб кутаётган эмбрионнинг ичкаридан бераётган акс садосидир. Бу эса уни табиий ҳаётга интилишини йўққа чиқаришга ундайди. Мабодо бундай салбий ўйлайдиган эмбрион охир-оқибатда туғилса, бу фақат мажбур этиш оқибатида туғилишдир. У туғилганидан сўнг мажбур этилганига жавобан ўзи куч ишлатишга мойил бўлади. Бу жуда мураккаб руҳий драматизм. Дунёдаги савдойилар, жаллодлар, жиноятчилар, ўғрилар, текинхўрлар, ишёқмаслар, зўравонлар, сталингитлерлар ёки гитлерсталинлар мана шу тарзда туғиладилар". Бу ўта мураккаб, фалсафий-психологик ҳолат. Бу биологик мавжудотнинг моҳиятига ақл орқали кириш, унинг ҳолатини ва истиқболини аниқлаш билан боғлиқ бўлган жуда катта ва айни пайтда ўта нозик тафаккурни тақозо этади. Дунёни ёвузликдан асраш мукинми? Борликни, табиатни, ягона нажот ва ҳаёт манбаи бўлган Она Заминни ёвуз кучлардан ҳимоя қилиш мумкинми? Жонзотлар орасида фақат Инсонгина энг охирги ёмонликларни қилиши мумкин. Чунки унга илоҳий ва табиий томондан ақл, тафаккур, фикрлаш имконияти берилган. У барча эзгуликлару ёвузликларни ақл билан қилади. Ана шуларни ўйлаганинг сари қалбингнинг туб-тубидан изтироб тўла нидо келади: "Ақлнинг дастидан дод!".

Одамларнинг яхши ёмонлигини олдиндан билишга фаннинг кучи етмайди. Эмбрионнинг эндигина уйғониб, "Одам бўлиб туғилсаммикан, туғилмасаммикан?" деган ҳолатида унинг келажагини башорат қилиб бўлмайди. Бунинг иложи бўлганда эди, балки ёмонларни, ёвузларни эмбрионлигидаёқ йўқ қилиш мумкин бўлар эди. Ана шунда инсоният бунчалик кулфатларни кўрмасди. Дунё ёвузликдан қутилган, эзгуликлар авж олган бўларди. Қирғинбарот урушларга чек қўйилиб, инсон ақли фақат тараққиётга, саодатли турмуш ва фаровон ҳаётга хизмат қилар эди.

Касандра-она тимсолидаги оналар ҳомиласини ҳомилалигидаёқ йўқ қилиш, олиб ташлаш мумкин. Бироқ, бу билан масала ҳал бўлди, олам гулистон дегани эмас. Масаланинг бошқа оғир маърифий-инсонпарвар томони ҳам бор: ёвуз киши ҳам одамку! У айни пайтда ҳам жиноятчи, ҳам инсон! Яъни одам жиноятчи бўлса ҳам уни яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг ўзи жиноят. Демак, ёмонлар яхшилар билан, ёвузлар эзгулар билан абадий ёнма-ён яшайверишади. Бундай ахлоқий шароитда эзгулик тантана қилсаку нур устига аъло нур! Агар ёвузлик ғолиб келса, охир замон бўлади!

Хулоса қилиб айтганда, Чингиз Айтматов бутун моҳияти билан жаҳон маданиятининг феномени. Унинг фалсафасини, даҳолик қудратини Инсон деган буюк ва айни пайтда мубҳам олам сир-синоатларини, бутун зиддиятлари, қарама-қаршиликлари ва ғоятда улкан интеллектуал салоҳиятининг бадиий таҳлили орқали кишилик ҳаётининг истиқболидан башорат деб тушуниш мумкин. Бу маҳобатли фалсафий тафаккур глобал дунёни ва инсониятни асрашда, кишилик тараққиётида эзгуликни ҳимоя қилишда, замонавий цивилизацияни яхшилик сари буришда қудратли омил бўлиб хизмат қилаверади.

IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON HUMAN CAPITAL

Saidkulov Nuriddin Akramkulovich
Associate Professor of Gulistan State Pedagogical Institute

Abstract: this article is devoted to the impact of migration processes on human capital, migration of "golden heads" to foreign countries, going to study and the impact on the economy of other countries, the results of a survey of school graduates and young people. In addition, the article reveals the role and importance of education in the development of human capital.

Key words: human capital, education, youth, graduates, migration processes.

In the period of modern socio-economic development, it is impossible to build a competitive national economy without taking into account the international trends in the field of ensuring the quality of education, without taking into account effective strategic and practical measures. Although the reason is not fully understood, the quality of education in a country (including its duration) and sustainable economic growth are directly proportional to each other. Thus, quality education creates a basis for effective and continuous education of a person from the beginning to the end of his work. In addition, the level of primary education coverage among the population is a more accurate indicator of economic growth than the average literacy rate. It is difficult to define the concept of "quality of education" with a general, simple or standard expression, because it is a multifaceted and dynamic concept. Its meaning depends on who evaluates it, what criteria and indicators are used, what goals and perspectives are set, as well as the position of different social groups and participants of the educational process.

According to statistics, Uzbekistan is ranked 5th among the countries whose students study abroad. About 110,000 students are studying abroad. In the last 20 years, the number of people who went abroad to study has increased from 2.2 million to 6.39 million[1]. It can be seen from the numbers that studying abroad is increasing more and more. It is necessary to study this situation objectively. Study abroad out of interest or dissatisfaction with the education system in the country. In this regard, it will be necessary to consider the need for research institutes, "think tanks" to work, and at the same time to further improve the quality of education.

Since the 1960s, various international research methods have been developed to compare the achievements of countries. Among these methods, the most cited studies are:

• An international survey on the literacy level of the elderly population jointly conducted by the Organization for Economic Development and Cooperation and Statistics Canada;

• Tests proficiency in reading, math, and science among 15-year-olds in selected countries around the world every three years. (PISA);

• Trends in learning every 4 years, which assesses the quality of mathematics and science education of students in 49 countries, First covering 35 countries in 2001 and next covering 45 countries per year in 2006, 4th grade students , the Progress in International Reading Literacy Study, PIRLS, among school teachers and administrators;

• International Assessment of Competencies among the Elderly, implemented by the OECD since 2011 (Program of International Assessment of Adult Competencies, PIAAC);

• Knowledge Assessment Methodology (KAM) used by the World Bank Institute. Knowledge Index (KI) and Knowledge Economic Index (KEI);

• The Education sub-index of the Human Development Index used in the UNDP's Global Human Development Reports.

In recent years, Uzbekistan has been implementing many projects to become one of the developed countries. The education system is always in the center of attention of the leader of our country as one of the priority directions.

[1] https://data.uis.unesco.org/index.aspx?queryid=3807

The Ministry of Higher Education, Science and Innovation and the Ministry of Pre-School and School Education are the main bodies implementing the reforms, and in addition to the Ministry, other state bodies, international and local organizations are contributing to the implementation of the reforms.

The rapid development of the country's economy at the expense of means of income has stimulated continuous development in construction, infrastructure, banking and finance, education, health care, social security of the population, human development and other areas. In this period, more than ever, multifaceted state policy regarding education and youth is being carried out.

Along with the development of education, issues of socio-economic development of our country are being taken into account in the state programs related to education and youth. In addition to state programs, cooperation projects with international organizations are being implemented in order to increase the level of education, creating conditions for accelerating this process. One of the priority goals is to train young personnel with modern knowledge along with improving the quality of education within the framework of programs and projects.

Currently, new professions and new specialties are emerging around the world. Many of the professions that were important until now are disappearing. Some professions that existed 20 years ago no longer exist and will never exist. As we are in the period of the fourth industrial revolution, this process will continue without interruption. We are a country with a population of 38 million. Therefore, we need to create opportunities for our citizens, especially our youth, to acquire modern professions, and in the future, they should work continuously in those learned professions and it should bear fruit. Knowledge and literacy determine the prosperous future of young people. Human capital, intellectual capital, knowledge and skills become more powerful and inflexible when combined with love for the country and respect for our values. Therefore, what is required of today's youth is not to forget patriotism and our national moral values.

Human capital cannot be imagined without the knowledge and intelligence of young people. In order to develop human capital, it is necessary to direct young people to education from childhood. However, in some regions of the world, children are still not paid attention to their education, but are treated as labor force using their strength and work. However, they must first get an education and thereby contribute to the development of human capital in the future.

In May 2024, the "Institute of Macroeconomic and Territorial Studies" conducted a survey in order to study how responsibly parents approach their child's future and their participation in the educational process. 3,602 respondents from parents with different backgrounds and backgrounds took part in the survey. The result of the survey showed that 94.6% of parents talk to each other about their child's future, and 13.9% have different opinions. 97.8% of parents say that they talk with their child about his future profession and interests, and 2.2% do not talk about it at all. In addition, according to the results of the survey, 20.7% of young people are doctors, 18.2% are teachers, 15.0% are journalists, 10.5% are economists, 7.8% are IT specialists, 5.2% entrepreneur, 5.3% wanted to become a financier and 1% wanted to become a lawyer[1]. 17.1 thousand out of more than 390 thousand graduates participated in the survey on the choice of profession among the graduates of the scientific-research institute named after Abdulla Avloni. According to the results of the survey, 67 percent of the respondents said that they have clearly chosen who they want to be in the future, and 11 percent said that they want to go to work abroad. 6 percent of respondents planned to start a family. In the question directly related to the fate of the graduates, when the graduates who are planning to go abroad for work were asked why they want to leave, 37% of them said that they want to leave because they are interested in studying, but do not have the financial means[2].

At every stage of human historical development, society has developed in an integral relationship with education. Raising the young generation is one of the oldest activities. Some

[1] https://imrs.uz/archives/news/report_2024_05. Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar institutining 2024-yil may oyi faoliyatining asosiy ko'rsatgichlari

[2] https://kun.uz/uz/news/2022/06/11/sorovnoma-maktab-bitiruvchilarining-11-foizi-chet-elga-ishlashga-ketishni-rejalashtirgan

societies may not be able to mobilize sufficient resources for educational activities and institutions. But all of them implicitly recognize the central role of education in social life. The importance of education is related to many factors. For example, when children take their first steps in life, they do not know how to read, write, count, they are obviously unaware of the moral standards and cultural achievements of the society they live in. Thanks to the efforts of school teachers and family education, as well as the possibilities of mass media and the Internet in modern times, the young generation is learning to read, write, and count. For several years, he studies the surrounding environment, moral and behavioral norms. People have different levels of knowledge and skills. Therefore, the educational system actually performs the task of social sorting and has a great impact on the future socio-economic status of individuals.

References.

1. Акрамкулович, С. Н. . (2023). ЖАМИЯТ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ЁШЛАР СИЁСИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. Miasto Przyszłości, 36, 455–460.

2. Саидкулов Нуриддин Акрамкулович.,. (2023). ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЎРНИ. Actual Problems in Higher Education in the Era of Globalization: International Scientific and Practical Conference, 48–53.

3. Saidkulov , N. (2023). INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(11), 169–174. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/23849

4. Saidkulov, N. (2023). INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHNING O ‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(11), 169-174.

5. Akramkulovich Nuriddin Saidkulov. (2023). PROBLEMS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN ENSURING THE STABILITY OF SOCIETY. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(11), 233–241. https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue11-25

6. Akramkulovich, S. N. (2024). HUMAN CAPITAL AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY. IQRO INDEXING, 8(1).

7. Sheraliyevich, K. O., Akramkulovich, S. N., Narzullayevich, R. N., Xazratkulovich, Y. X., Odilovich, Y. O., & Alikul o‘g‘li, S. A. (2024). The Role of Studying the History of Irrigated Farming Culture in the Work of Yahya Ghulomov. NATURALISTA CAMPANO, 28(1), 1735-1740.

8. Saidkulov, N. A. (2024). THE ROLE OF THE EDUCATIONAL SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITA. Academic research in educational sciences, 5(TSUE Conference 1), 66-70.

9. Akramkulovich, S. N. (2024). THEORIES OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT. Science and innovation, 3(Special Issue 24), 829-832.

МИГРАЦИЯНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ИЖТИМОИЙ-МАДАНИЙ ЖАРАЁН СИФАТИДА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ

Худайбердиев Мансур Закиржанович
Гулистон давлат педагогика институтути, Рақамли таълим технологиялар маркази бошлиғи

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон ҳудудидаги миграциянинг ижтимоий-маданий жараён сифатида жамият тараққиётига таъсири таҳлил қилинган. Меҳнат миграцияси мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин тутиши билан бирга, ижтимоий-демографик ўзгаришларга, маданий алмашинувга ва ижтимоий интеграция муаммоларига сабаб бўлиши мумкин. Шунингдек, миграцияга оид давлат сиёсати ва унинг самарадорлиги таҳлил қилинган. Миграция жараёнларининг ижтимоий ва маданий оқибатлари жамият тараққиётига турли йўналишларда таъсир кўрсатади.

Калит сўзлар: Миграция, ижтимоий интеграция, маданий алмашинув, демографик ўзгаришлар, давлат сиёсати, меҳнат миграцияси

Кириш. Миграция ҳодисаси жамият ривожланишининг ажралмас қисми бўлиб, турли тарихий даврларда сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришларга сабаб бўлган. Айниқса, 21-асрда миграция жараёнлари глобаллашув, иқтисодий ва экологик омиллар таъсирида янада фаоллашди. Ўзбекистонда ҳам меҳнат миграцияси муҳим ижтимоий-иқтисодий жараёнга айланиб, мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатининг марказий йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда.

Мазкур тадқиқотда миграциянинг ижтимоий-маданий жараён сифатида жамият тараққиётига таъсири ўрганилади. Миграция нафақат иқтисодий фойда олиб келади, балки жамиятнинг демографик таркиби, маданий алмашинув, ижтимоий структураларга ҳам кучли таъсир кўрсатади. Шунингдек, бу жараён натижасида пайдо бўладиган ижтимоий интеграция муаммолари ва уларни ечишда давлат сиёсати муҳим аҳамиятга эга эканлиги таҳлил қилинади.

Ўзбекистондаги меҳнат миграцияси жараёнлари турли соҳаларга қандай таъсир кўрсатиши ва мигрантлар ҳамда уларнинг оилалари учун ижтимоий оқибатлари қандай бўлиши мумкинлиги ушбу тадқиқотнинг асосий мавзуси ҳисобланади.

Миграциянинг Ўзбекистон ҳудудида ижтимоий-маданий жараён сифатида жамият тараққиётига таъсири.

Ўзбекистон ҳудудида миграция жараёнлари кўп асрлик тарихга эга бўлиб, бу жараёнлар миллий маданият, ижтимоий структура ва иқтисодий ривожланишга катта таъсир кўрсатган. Ҳозирги кунда ҳам миграция Ўзбекистон жамиятидаги муҳим ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлардан бири ҳисобланади. Унинг таъсири нафақат иқтисодий кўрсаткичларга, балки демография, маданият ва ижтимоий тузилмаларга ҳам катта аҳамиятга эга.

1. Меҳнат миграцияси ва иқтисодий таъсир

Ўзбекистон аҳолисининг катта қисми хорижий мамлакатларда, асосан Россия, Қозоғистон, Туркия ва бошқа давлатларда меҳнат мигрантлари сифатида ишлаб келмоқда. 2020-йилларга келиб, меҳнат миграцияси Ўзбекистон иқтисодиётида муҳим омилга айланди, чунки мигрантлар юборган пул маблағлари мамлакатнинг ички валюта захираларини тўлдиришда катта аҳамиятга эга.

Бироқ, бу жараённинг ижтимоий таъсири катта кўламли. Меҳнат мигрантлари Ўзбекистондаги оилаларнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашда муҳим роль ўйнаса-да, оилавий муносабатларга, айниқса, болалар тарбияси ва ижтимоий тартибга салбий таъсир

кўрсатади. Ота-оналарнинг хорижда бўлиши болаларда ижтимоий қийинчиликлар ва ёлғизлик ҳиссини юзага келтириши мумкин.

2. Демографик ўзгаришлар

Меҳнат миграцияси мамлакатда аҳоли миграцияси ва демографик таркибига сезиларли таъсир кўрсатди. Айниқса, ёшлар миграцияси демографик структурани ўзгартириб, иқтисодий ривожланишга турли ёндошувларни талаб қилмоқда. Ёш мигрантлар чет элдаги меҳнат фаолияти орқали янги кўникмаларни олиб қайтиб, маҳаллий меҳнат бозоридаги рақобатни кучайтиришлари мумкин. Шу билан бирга, миграция натижасида қишлоқ ҳудудларида аҳолининг камайиши кузатилмоқда, бу эса демографик ва иқтисодий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

3. Миграция ва маданий алмашинув

Ўзбекистон ҳудуди тарихан турли халқлар ва маданиятлар кесишган минтақада жойлашганлиги сабабли, турли даврларда ички ва ташқи миграция жараёнлари маданий хилма-хилликни бойитган. Ҳозирги кунда ҳам мигрантлар мамлакатга қайтиш билан турли маданий элементларни олиб киришмоқда. Россия ва Туркиядан қайтган мигрантлар чет элдаги турмуш тарзи ва маданий анъаналарини маҳаллий жамиятга киритиб, ижтимоий ўзгаришларни рағбатлантирмоқда.

Мигрантлар орқали чет эл маданиятининг ўзлаштирилиши кўп ҳолларда ижобий кўринишда намоён бўлади. Масалан, улар олиб келган янги касб-ҳунарлар, тил ва технологиялар маҳаллий меҳнат бозорини диверсификация қилиши мумкин. Бироқ, айрим ҳолларда маданий трансмиссия натижасида маҳаллий анъаналарга босим ҳам пайдо бўлиши мумкин.

4. Ижтимоий интеграция муаммолари

Миграция натижасида келиб чиққан яна бир муҳим масала — ижтимоий интеграция ва мослашиш муаммолари. Қайтиб келган мигрантлар Ўзбекистондаги ижтимоий тузилмаларга қайта мослашишда қийинчиликларга дуч келишлари мумкин. Уларнинг чет элда орттирган кўникмалари ва иш тажрибаси маҳаллий меҳнат бозорида ҳар доим ҳам қадрланмаслиги мумкин. Шунингдек, мигрантлар оиласидаги ижтимоий ҳолатлар ҳам ўзгаришларга дуч келади — миграция натижасида оилаларнинг анъанавий тузилмаси ўзгаради ва гендер муносабатлари қайта шаклланиши мумкин.

5. Давлат сиёсати ва миграциянинг бошқаруви

Ўзбекистон ҳукумати миграцияга йўналтирилган бир қатор сиёсат ва ислоҳотларни амалга оширмоқда. Хориждаги меҳнат мигрантларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қайтиб келганлар учун иш ўринлари яратишга қаратилган дастурлар қабул қилинмоқда. Бу сиёсатларнинг самарадорлиги миграция оқибатларини бошқаришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Хулоса

Ўзбекистондаги миграция жараёнлари ижтимоий, маданий ва иқтисодий ҳаётнинг ажралмас қисми бўлиб, улар жамиятнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Меҳнат миграцияси мамлакат иқтисодиётини қўллаб-қувватлаш билан бирга, ижтимоий структура ва маданий ўзгаришларнинг манбаи ҳисобланади. Бу жараённинг ижобий ва салбий таъсирларини тўғри бошқариш ва давлат сиёсати орқали мигрантларнинг мослашув жараёнини қўллаб-қувватлаш жамиятнинг барқарор ривожланишига ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Абдувалиев, С. (2020). Ўзбекистонда меҳнат миграцияси: муаммолар ва истиқболлар. Тошкент: Ўзбекистон фанлар академияси нашри.

2. Давлатов, Х. (2019). Ижтимоий интеграция ва мигрантларнинг мослашуви. Меҳнат ва аҳоли бандлиги журнали, 4(2), 56-68.

3. Karimov, R. (2021). Migration in Central Asia: Socioeconomic and cultural impact on Uzbekistan. International Journal of Social Studies, 12(3), 112-125.

4. Mirov, A. & Tursunov, M. (2018). State policies on labor migration and its influence on demographic structure. Central Asian Migration Review, 5(1), 89-104.
5. Саидов, Ф. (2017). Ўзбекистонда демографик ўзгаришлар ва меҳнат миграциясининг ижтимоий оқибатлари. Иқтисодиёт ва ижтимоий фанлар журнали, 3(1), 23-38.
6. United Nations (2022). Migration and its impact on social cohesion in Uzbekistan. UN Migration Report. Retrieved from https://www.unmigration.org.
7. World Bank (2021). Labor migration trends and economic development in Uzbekistan. World Bank Publications.

MIGRATSIYA - AQLLARNING SIZIB CHIQIB KETISHI VA AQLLARNING QAYTISHI JARAYONI(MI)

Isaxova Shahlo Muxtarovna
Guliston davlat pedagogika instituti v.b.dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqola aholini ko'chishi hisoblangan migratsiyani mazmuni, fan tarmoqlarida o'rganilishida o'ziga xos jihatlari, shuningdek emigratsiya, immigratsiyani aqllarni qaytishiga ta'sir etishidagi omillar ijtimoiy-falsafiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Migratsiya, ijtimoiy muammo, migratsiya koridori, aholi, ilm egalari, salohiyatli mutahassislar.

Hozirgi globallashuv sharoitida jamiyat va tabiatga tegishli masalalar shiddatli xarakter kasb etmoqda, shuningdek ularning yechimi ham, natijasi xilma-xil bo'lib qoldi. Bu esa "migratsiya" atamasi doirasini kengaytirish zaruratiga olib keldi. Hozirgi vaqtda migratsiya aholining ish, o'qish, turizm, tijorat faoliyati bilan bog'liq vaqtinchalik harakatlariga tobora ko'proq sabab bo'lmoqda. Migratsiya nafaqat davlatlararo, balki davlat ichkarisida bo'lishi bilan keng qamrovli tushuncha bo'lib bormoqda. Migratsiya muammosi hozirgi kunda global xarakter kasb etib, ilmiy bilimlarning turli sohalarida faoliyat olib borayotgan olimlarning tadqiqot ob'yektiga aylandi. Falsafa migratsiyani barcha turlariga nisbatan muayyan axloqiy baholashning shakllanishiga imkoniyat yaratadi. Demograflar asosan umumiy ma'lumotlarga tayanib migratsiya oqimlarining mohiyati, modeli va yo'nalishini hamda migrantlarning (yosh, jins, kasb, ta'lim va boshqalar) xususiyatlarini tadqiq qilmoqdalar.

"Migratsiya" atamasi lotincha "migratio" so'zidan olingan bo'lib, aholining mamlakat doirasida bir joydan boshqa joyga yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'chishi yoki ko'chirish ma'nolarini bildiradi.[1] Bir joydan boshqa joyga yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'chish insonlarda ish, o'qish va boshqa maqsadlarni ko'zlab amalga oshiriladi.

Bu tushunchani yuzaga kelishida ma'lum bir tarixga ega. Fransiyalik olim G. Mas: "Yer yuzasidagi deyarli barcha odamlar u yoki bu ma'noda migrant hisoblanib, insoniyat paydo bo'lgach, "homo sapiens" ning bir guruhi Yevropa, Osiyo, Avstraliya va Amerika bo'ylab butun dunyoga tarqala boshlagan".[2] Homo sapiens odami (lot. ongli odam), sut emizuvchilar sinfining Hominidae oilasiga mansub primat turidir. Afrika qit'asidan boshqa hududlarga qariyb yuz ming yil ilgari ko'chib o'tishni boshlashgan. Bu odam mavhum fikrlash, nutq qobiliyati, yuksak rivojlangan miyaga egaligi bilan ajralib turgan.

Zamonaviy fanda aholi migratsiyasining mohiyatini turli yondashuvlar doirasida aniqlaydigan ko'plab ta'riflar mavjud. S.K.Bondireva "Migratsiya: mohiyat va hodisa"(« Миграция: сущность и явление») kitobida migratsiyaning quyidagi ta'rifini beradi: "Migratsiya-inson harakatchanligining tabiiy ko'rinishi bo'lib, u yashash sharoitlarini yaxshilash, ehtiyojlarini yanada to'liq va ishonchli qondirish istagi bilan rag'batlantiriladi".[3] Ushbu tarifda migratsiyaning ijtimoiy-falsafiy va iqtisodiy tabiatini, uning mavjudligini aniq aks ettiradi.

"Jamiyat tizimidagi migratsiya jarayonining ijtimoiy-falsafiy tahlili shuni ko'rsatadiki, uning ijobiy va salbiy tomonlari aholining turmush tarzi va zamonaviy ijtimoiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin".[4] Migratsiya jarayonida aholini bir qismi boshqa bir hudud yoki mamlakat aholisining milliy mentalligiga moslashib ketishi, moddiy barqarorlikka erishishi va ma'naviy o'sishi ijobiy xolatdir. Ayrim holatlarda mavjud mamlakatlardagi titul millatni o'z imkoniyatini yuqori qo'yishi, boshqa millat migrant, immigrantlarni imkoniyatlarni past baholashi salbiy xolatdir.

Bugungi kunda O'zbekiston rivojlangan davlatlar Germaniya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreа, Litva, Turkiya bilan mehnat bozorlarini ochish borasidagi aloqalar o'rnatdi. Bu esa davlatimiz fuqarolarini boshqa davlatlarga borib mehnat qilishi hamda moddiy barqarorlikka erishishi uchun halqaro aloqalarni qonuniyligini taminlamoqda. O'zbekiston yuqorida nomi keltirilgan ayrim davlatlar bilan o'rtada qonuniy migrasiya koridorini shakllantirayabdi. Migratsiya koridori – bu migratsiya aloqalari o'rnatilgan ikki davlat o'rtasidagi migratsiya yo'li hisoblanadi. Bu yo'l davlat fuqarolariga o'z mutahassislik ko'nikmasi doirasida xorijiy davlatlarda imkoniyatlar eshigi bo'lib xizmat qiladi. Yevropa davlatlari mehnat bozorida O'zbekistondan borgan mehnat migrantlarining o'z o'rniga ega bo'lishi va davlatimizni ushbu davlatlar mehnat bozorida qayta shartnoma qilishga erishishda ikkita omil rol o'ynaydi:

-mehnat migranti ishchanligi, ishga munosabati, mehnat qonunchiligiga rioya qilishi.

-qaysi davlatga borishidan qat'i nazar, o'sha davlatning qonunlariga rioya qilish, migratsiya qonun-qoidalarini buzmaslik, hattoki bu yerning urf-odatlari, dini va madaniyatini hurmat qilishi.

Inson butun borliqdagi barcha tirik jonzotlar ichida aql va tahliliy tafakkuri bilan ajralib turadi. Insondagi aql o'ziga va o'zgalarga doimiy ravishda foyda feradi. Aql arabcha so'z bo'lib, lug'atda "tutish", "qaytarish", "bog'lash" kabi ma'nolarni anglatadi. Insondagi aql ham o'z egasini yomon axloqdan, zararli ishlardan qaytarib, uni insoniylik chegarasida ushlab turadi. O'z navbatida insonlarni boshqa millat vakillari bilan yaxshi, do'stona munosabatlarini ham bog'lab turadi. Shuningdek, inson o'z bilim va malaka ko'rsatkichini aql bilan yuqori baholab, ma'naviy o'sish, moddiy barqarorlikka erishish uchun mavjud imkoniyatlardan to'g'ri foydalandi. Bu imkoniyatlar o'z davlatida yoki o'zga yurtda yaxshi ish sharoiti hamda o'z mehnatiga yuqori ish haqi uchun ko'chib borib, ishlashga harakat qiladi.

Emigratsiyani aqllarning sizib chiqib ketishiga qiyoslashimiz mumkin. Malakali shaxslarning odatda yuqori ish haqi yoki yaxshi ish sharoitlari uchun kelib chiqish mamlakatidan boshqa mamlakatga emigratsiyasi. Emigratsiya (lot. — ko'chib ketmoq) — aholining muayyan mamlakatdan boshqa mamlakatga doimiy yoki vaqtinchalik yashash uchun (ixtiyoriy yoki majburiy) ko'chishi.

2024-yilning 1-choragida O'zbekistondan chet elga doimiy yashash uchun ko'chib ketgan shaxslar soni 2,586 nafarni tashkil yetdi. Bu 2023-yilning shu davridagi emigrantlar soniga nisbatan (4,063 kishi) deyarli 36 foizga kam ko'rsatgichdir. 2024-yilning 1-choragida ro'yxatga olingan O'zbekistondan eng yuqori emigratsiya Qozog'istonga bo'lib (2,125 kishi yoki 82.2%), undan keyingi o'rinlarda Rossiya Federatsiyasi (357 kishi yoki 13.8 %), Qirg'iziston (22 kishi yoki 0.9%), Koreya Respublikasi (20 kishi yoki 0.8%), Turkmaniston (8 kishi yoki 0.3%) va boshqa mamlakatlar (54 kishi yoki 2%) qayd yetilgan. Jinsiy tarkib nuqtai nazaridan, erkak va ayol emigrantlar orasida muvozanatli nisbat kuzatilib, ularning 1,323 nafari erkaklar (51.2%) va 1,263 nafari ayollar (48.8%) bo'lgan (O'zStat, 2024-yil; 2023-yil).[5]

Immigratsiyasini aqllarning qaytishiga qiyoslasak bo'ladi.

Malakali shaxslarning belgilangan mamlakatga immigratsiyasi. Shuningdek, "aqllarning sizib chiqib ketishi" ning **aksi** deb ham ataladi.[6] Immigratsiya — mehnatga layoqatli aholining ma'lum bir mamlakatga doimiy yashash uchun boshqa mamlakatlardan ko'chib kelishi. Xorijiy fuqarolarning ma'lum bir mamlakatga doimiy yashash uchun ko'chib kelishi va shu toifadagi kishilardir.

Aql-zakovat va fan egalarini xorijga ketib, shu davlatlarda ma'lum vaqtgacha yoki muqim yashab qolishi, davlatlarni sohalar rivojidagi o'sish ko'rsatkichini sekinlashtiradi. "Agar Angliyadagi statistikani bilsak, buning g'aroyibligi yana ham oydinlashadi. U shuni ko'rsatadiki,

Angliyadagi mashhur vrachlarning ko‘p qismi chetdan, shularning katta qismi musulmonlardir. Nafaqat vrachlik, balki handasa, matematika, fizika va boshqa soha egalari ham o‘zga yurt musulmonlaridan sanaladi. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng nodir, ko‘zga ko‘ringan olimlar, arab davlatlaridan Amerikaga ko‘chib o‘tganlar. Shulardan Misrdan kelgan olim-u muhandislar 58%ni tashkil qilgan. Mana shu foiz ichida 80%i doktorlik, 17.5% magistrlik darajasini olishgan. Suriyaga nisbatan bu statistika shuni ko‘rsatadiki, Suriyada ishlovchi shifokorlar adadi 1.500 ni tashkil etsa, bu ko‘rsatgich xorijda ishlovchi Suriyaliklarda 4.000 ga yetadi. Shuningdek, Amerika oliy ta’limlaridan biri quyidagilarni keltirib o‘tadi: AQSH viloyatlarida ta’lim oladigan Lubnonlik talabalarning 90% o‘z yurtlariga qaytishga qiziqmaydilar. G‘arb universitetlarida tahsil oladigan 80% Urdunlik talabalar vatanlariga qaytishni istamaydilar”.[7]

Aqllarning sizib chiqib ketishi va aqllarning qaytishi kabi migratsion fenomenga quydagi omillarni keltirishimiz mumkin:

-Yashab turgan hududidagi ishsizlik sabab mehnat va kasb qobilyatiga ega mutaxassisning iqtisodiy barqarorlikka erishishni maqsad qilib ko‘chishi.

-Rivojlangan Yevropa davlatida o‘qib, ishlab, yurtga qaytganda kasbi va salohiyatiga munosib lavozimni topaolmay, munosib lavozimli ish topadigan davlatga qaytib ketishi.

-Ilmli, salohiyatli mutaxassislarni o‘z ilmiy bahslariga munosib muhitni topaolmasligi va mavjud ilmiy labaratoriya, sohasida mexanizm shakllanmaganligidan bir davlatdan boshqa davlatga chiqib ketishi.

Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024 yilning 1 yanvar holatiga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasining demografik ko‘rsatkichlari statistik raqamlarning umumiy va tashqi migratsiyadagi nisbati ochiqlangan.

Umumiy migratsiya:
Ko‘chib kelgan – 218,8 ming kishi;
Ko‘chib ketgan – 233,2 ming kishi.
Shundan tashqi migratsiya:
Ko‘chib kelgan – 2,9 ming kishi;
Ko‘chib ketgan – 17,3 ming kishi. [8]

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, aholi harakatining global muammosini o‘zida ifodalagan migratsiya ijtimoiy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy mazmun kasb etadi. Shuningdek, jamiyatning ushbu sohalari rivojiga ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu jarayonda davlat va millat egalari bo‘lgan salohiyatli, bilimli mutahassislarga munosib sharoit, ish o‘rinlarini yaratish, aql egalarini sizib chiqib ketishini oldini olishga zamin bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд (Е-Д). “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006, -Б.588-589.

2. Gabriel Mas. Historire des migration humaines/ Cahiers de Vilage de fores №65. Montbrision. Groupe d’historie locale du Centre Social Montbrision. 2018, -P.3.

3. Бондырева, С. К. Миграция (сущность и явление): учеб.-метод. пособие/ – Воронеж: МОДЭК, 2004. -С.47.

4. Горинова Е.В. Миграция населения как объект социально-синергетического осмысления в условиях глобализации. Гуманитарные науки. Философия. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. № 4(20) 2011.-С.69-70.

5. Migratsiya bo‘yicha xalqaro tashkilot (IOM), 2024-yil mart, MTM Migratsiya vaziyatiga oid hisobot, IOM, O‘zbekiston. –Б.7.

6. Халқаро меҳнат ташкилоти. Миграция бўйича ОАВ учун глоссарий. –Т: 2022, -Б.15.

7. https://nasafziyo.uz/index.php?newsid=9878

8. https://zamon.uz/detail/ozbekistonning-demografik-korsatkichlari-elon-qilindi-26844

МИГРАЦИЯ И УТЕЧКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Тухтабаев Элдор Абдужабборович
ТДТУ «Ижтимоий фанлар» кафедраси докторанти

Аннотация: Тематика интеллектуальной миграции в контексте миграционных процессов в Центральной Азии остается малоизученной, хотя ее актуальность на фоне растущего оттока людских ресурсов из региона не вызывает сомнений. Социально-экономические последствия могут стать дополнительным фактором усиления миграционных настроений в регионе, что актуализирует изучение его интеллектуального измерения. В данной статье предпринимается попытка комплексного анализа проблем "утечки интеллектуалов" для государств Центральной Азии. Исследовательский вопрос работы фокусируется преимущественно на изучении перспектив негативного влияния интеллектуальной эмиграции для стран региона, хотя отмечается, что она может создавать для них и возможности. Авторам в статье утверждается, что государственное регулирование интеллектуальной миграции в странах Центральной Азии имеет свою специфику, которая обусловлена их социально-экономическим развитием и политической конъюнктурой. Автор приводит сценарии развития процессов эмиграции в регионе с учетом их текущей динамики. Выводы показывают, что из социально-экономического феномена интеллектуальная миграция в контексте региона может превратиться в социально-образующий фактор.

Ключевые слова: миграция, эмиграция, имиграция, Центральная Азия, миграционные процессы.

Миграция – это многогранное явление, обусловленное различными причинами, имеющее экономические и социальные последствия для всех тех, кого оно затрагивает, и описывающее ответные меры государственной политики, определяемые исходя из контекста. У каждого мигранта и беженца своя история. Сельский труженик выполняет работу, которую, возможно, никто другой не желает выполнять, врач который спасает жизни. Полный отчаяния молодой человек притворяется беженцем, поскольку это единственная возможность покинуть страну. По другую сторону границы работающая на фабрике женщина среднего возраста беспокоится за свою работу, зная, что молодой мигрант готов работать за половину ее зарплаты. Учитель не знает, как преподавать предмет, когда половина учащихся в классе не говорит на родном языке. В стране-доноре пациенты местной больницы опасаются, что последний из оставшихся докторов уедет из страны. Министр образования недоумевает, почему министерство тратит столько средств на субсидирование экономики богатых стран в виде эмигрирующих выпускников вузов, тогда как министр финансов приветствует денежные переводы, которые они перечисляют на родину, но опасается, что их поток может иссякнуть. Будь то неучтенная миграция, «утечка мозгов», проблема беженцев или временная миграция, тот факт, что глобальная миграция долгосрочна, не вызывает сомнений. Текущие проблемы свидетельствуют о том, что разработчики государственной политики не могут справиться с ситуацией на рынке труда или воздействовать на силы, влияющие на миграцию. Эти силы слишком мощные, чтобы их преодолеть простыми ограничительными мерами. Ими необходимо управлять с помощью инновационных и экономически обоснованных мер. Мобильность трудовых ресурсов может помочь в разрешении долговременных трудностей, с которыми сталкивается регион Центральной Азии (ЦА), а именно, с демографической нагрузкой, обусловленной высокой рождаемостью. Основная сложность заключается в разработке политики, которая позволит региону использовать преимущества в виде мобильности трудовых ресурсов и снизить издержки, связанные с миграцией. Преимущества можно извлечь за счет более эффективного распределения трудовых ресурсов по отраслям и географическим направлениям, удовлетворения спроса на многие профессии, а также достижения побочных эффектов агломерации в отраслях, предъявляющих высокие требования к квалификации

работников. Издержки обусловлены вынужденным перемещением и переездом некоторых работников на рынки труда в принимающих странах и сокращением и без того дефицитных кадров («утечкой мозгов») в странах-донорах. В регионе ЦА уровень эмиграции и иммиграции высок – особенно внутри региона. Предметом стратегических дискуссий должно стать упрощение внешней и внутренней миграции с тем, чтобы регион смог более эффективно переходить к конкурентному, инклюзивному, эффективному и интегрированному рынку.

Как показывают результаты опросов, мир столкнулся с наиболее серьезным за последнее время кризисом миграции. Между тем данные миграции говорят об ином. В последний год, за который имеются сопоставимые данные в мире насчитывалось немногим более 300 млн международных мигрантов. Это более чем на 107% больше, чем в 1990 году, когда их число составляло 140 млн, и в три раза больше, чем в 1960 году. За последнее шестьдесят лет доля международных мигрантов в совокупной численности населения мира почти не изменилась, оставаясь на стабильном уровне в 2,5-3,5%. За этими в целом стабильными показателями скрывается ряд быстро меняющихся тенденций, которые являются истинной причиной волнений по поводу миграции. Первая из них заключатся в том, что основная доля иммигрантов сосредоточена в небольшом числе принимающих регионов, особенно в странах с высоким уровнем доходов, испытывающих дефицит рабочей силы, которые предъявляют высокий спрос на трудовые ресурсы в определенных отраслях и на определенные профессии и имеют относительно либеральное миграционное законодательство. Две трети мигрантов в мире проживают в Северной Америке, Западной и Восточной Европе и в экспортирующих нефть странах Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива. За последние сорок лет доля иммигрантов в Западной Европе стремительно выросла, увеличившись с 18 до примерно 25 процентов от общего числа мигрантов в мире. На долю бывших республик Советского Союза в Восточной Европе приходится еще 10 процентов общей численности мигрантов в мире. В результате более одного мигранта из трех выбирает Европу в качестве направления для миграции (Всемирный банк, 2022).

Показатели миграции как между странами, так и внутри них существенно различаются. Наиболее высокие доли иммигрантов по отношению к коренному населению отмечаются в экспортирующих нефть странах Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива, за которыми следуют Австралия, Канада и Новая Зеландия, где на долю иммигрантов приходится примерно 20 процентов населения. Во многих странах Западной Европы и в США доли иммигрантов приближаются к 15 процентам населения, что примерно в четыре раза больше, чем в среднем в мире. В глобальном масштабе эмигранты распределяются более равномерно, чем иммигранты. Эмигранты из Центральной Азии переезжают в Российскую Федерацию, опираясь на преимущества исторических, политических и экономических связей. Страны Центральной Европы и Балтии, вступившие в ЕС, являются одним из наиболее важных источников миграции, на долю которых приходится 13,7 млн эмигрантов. Из них около 70 процентов переместились в страны ЕС с высоким уровнем доходов, воспользовавшись правом свободного перемещения рабочей силы, что является одним из преимуществ членства в ЕС. Страны Центральной Азии также являются донорами мигрантов – особенно по сравнению с общей численностью населения этих стран. Большинство из них уехали в Россию или другие бывшие республики Советского Союза.

Глобальные потоки миграции направляются через небольшое число коридоров (Всемирный банк, 2022). Так, на долю 300 из более чем 40 000 возможных коридоров приходится более чем 75 процентов совокупной численности мигрантов. В регионе ЦА отмечается такая же концентрация. Миграция внутри бывших советских республик по-прежнему определяет характер миграции внутри ЦА, при этом наибольший поток мигрантов перемещается через коридоры между Россией и Белорусии и между Россией и Казахстаном. Кроме того, этнические представители европейских народов переезжают из ЦА в Европейские страны, пользуясь преимуществами иммиграционного законодательства С 2000

года после вступления Польши и Румыния в ЕС и появления коридора между Польшей - Германией и Румынией сформировалась новая тенденция. На долю мигрантов из небольшого числа стран-доноров приходится наибольший поток мигрантов в большинство субрегионов. На долю пяти стран-доноров приходится более половины всей численности мигрантов в каждом субрегионе ЦА, за исключением стран с высоким уровнем доходов в Западной, Южной и Северной Европе, куда мигранты отправляются из большего числа стран; при этом на долю пяти основных стран-доноров приходится 26-35 процентов мигрантов. В Центральной Азии, например, почти 93 процента мигрантов приезжают лишь из пяти стран. Такая же тенденция отмечается на уровне стран. За исключением небольшого числа стран с высоким уровнем доходов, таких как Дания, Швеция и Великобритания, на долю мигрантов из пяти стран-доноров приходится более половины всей численности иммигрантов во всех странах ЦА. Эта доля достигает 90 процентов в каждой стране Балканского полуострова и в бывших советских республиках. Аналогичная степень концентрации отмечается в странах, принимающих мигрантов из ЦА. Большинство эмигрантов из всех стран ЦА, кроме стран с высоким уровнем доходов в Западной, Южной и Северной Европе, выбирают небольшое число стран для миграции.

Миграция – как и товары, капитал и даже технологии, перемещаемые через государственные границы, – подвержена влиянию факторов «принуждения» и «притяжения». Эмпирические данные позволяют выявить ряд общих факторов, формирующих тенденции в области миграции. Потенциальные мигранты взвешивают экономические, социальные и персональные издержки и выгоды, влияющие на их решения о целесообразности отъезда и выборе страны. Они меняют место жительства и низкооплачиваемый труд на более высокооплачиваемую работу и переезжают на те рынки труда, где уже существуют или в будущем возникнут возможности для трудоустройства. Что касается издержек, то наиболее важными факторами, влияющими на мобильность, являются географическая и культурная близость. Географические расстояния сопряжены с высокими транспортными издержками, поэтому большинство низкоквалифицированных работников, испытывающих бюджетные ограничения, направляются в соседние страны или остаются внутри того же региона. Культурная адаптация и переезд на новое место требуют затрат, поэтому большое значение в формировании потоков миграции имеют сложившиеся общественные и личные связи. Национальные диаспоры помогают мигрантам найти работу, обрести новые общественные связи и преодолеть юридические преграды. Кроме того, важную роль играет нормативная среда – режим преференций в отношении отдельных групп людей, жесткий пограничный контроль, доступ к системе здравоохранения, социальным пособиям и образовательным программам. Многие меры внутренней политики и факторы, напрямую не связанные с миграционной политикой, также могут играть роль факторов «принуждения». Люди более склонны к эмиграции, если у них нет доступа к надлежащим государственным услугам, если их политические свободы и права ограничиваются или они ощущают физическую угрозу даже в отсутствие открытого гражданского конфликта. Эти факторы также влияют на образование, навыки, а также гендерную и возрастную принадлежность мигрантов. Квалификация – важнейший показатель экономического воздействия миграции как в странах-донорах, так и в принимающих государствах. Большое разнообразие в уровне квалификации мигрантов, перемещающихся через различные миграционные коридоры, объясняются экономическими факторами. Высококвалифицированные мигранты преимущественно переезжают в страны с более высоким уровнем доходов, с либеральной политикой и выборочным подходом к мигрантам на основе квалификации, а также с более высокой отдачей на вложенный человеческий капитал. Таким мигрантам легче преодолевать географические расстояния, языковые и законодательные барьеры, что дает им возможность расширять географию стран для эмиграции. Нормативная среда, использование английского языка как официального и наличие либерального рынка труда – вот некоторые из основных причин, по которым Великобритания, например, привлекает более высококвалифицированных иммигрантов, чем

другие страны Европы, а на долю США приходится треть всех мигрантов с высшим образованием.

Список литературы:

1. Human flight and brain drain index – 2019. The Global Economy. (accessed 12.12.2020).
2. Глава МОР: "Утечка мозгов – это общемировая тенденция". Казахстанская правда, 18.02.2019. The head of MSD: "Brain drain is a worldwide tendency". Kazakhstanskaya pravda, 18.02.2019. (In Russ.)
3. Внешняя молодежная миграция в странах Центральной Азии: анализ рисков и минимизация негативных последствий. Международная организация по миграции, Астана, 2019. External youth migration in Central Asian countries: risk analysis and minimization of negative consequences. International Organization for Migration, Astana, 2019. (In Russ.).
4. Strategy "Kazakhstan-2050". Strategy2050-Review and analytical portal. (accessed 21.03.2021).
5. Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017–2021 годы от 29 сентября 2017года. Информационная система "Юрист". Concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2017–2021 of September 29, 2017.

ЭМИГРАЦИЯ ВА ИММИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Ярбаев Х.Х.
Гулистон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада миграция жараёнларининг жамият барқарорлигига ижобий ва салбий таъсирлари, аҳоли миграциясини келтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаб ва омиллар, эмиграция ва иммиграция жараёнларининг турли асосларга кўра таснифи ҳамда уларнинг ўзига хос белгилари, кўчиб юрувчи инсонларнинг биологик ва ижтимоий ташувчанлик хусусиятлари, миграция жараёнларининг таъсир доиралари атрофлича таҳлил қилинган.

Таянч тушунчалар: жамият барқарорлиги, миграция, эмиграция, иммиграция, кўчиш, иқтисодий, сиёсий, диний, географик, таълим, саломатлик омиллари, қонуний миграция, ноқонуний миграция.

Бизга маълумки, инсоният тарихий тараққиётининг барча босқичларида турли объектив ва субъектив омиллар туфайли инсонлар бир макондан иккинчи маконга жамоавий ва индивидуал тарзда кўчиб юрган ёки харакатланган. Инсонларнинг бундай кўчиб юриш ходисаси миграция тушунчаси билан ифодаланади.

Инсонлар ёки улар жамоасининг бундай кўчиб юриши давлатлараро, худудлар ва қишлоқ, шаҳарлар доирасида ихтиёрий ёки мажбурий тарзда юз беради. Ихтиёрий миграция – инсонлар ёки улар жамоасининг яшаш шароитларини яхшилаш, юқори даромад манбаига эга бўлиш, саломатлигини тиклаш, билим олиш, аввалги яшаш худудларига қайтиш, миллий мансублигига қараб доимий яшаш манзили танлаш, саёҳат қилиш ва шу каби мақсадларда кўчиб юришидир. Мажбурий миграция эса, табиий ва техноген ҳодисалар, иқлим шароитларинг кескинлашуви, бузилган хуқуқ ва эркинликларни тиклаш, сиёсий, миллий ва диний тусдаги низолар, давлатлар ўртасидаги урушлар таъсирида юз берадиган инсонлар ва улар гуруҳининг мажбурий тарзда яшаш жойини тарк этишидир.

Икки ҳолатда ҳам инсон ва уларнинг гуруҳлари маълум бир давлат, минтақа, қишлоқ ёки шаҳарларнинг чегараларини кесиб ўтади. Шу нуқтаи назардан миграциянинг икки тури ажратилади:

-эмиграция, бу мамлакат ёки худуд чегарасидан чиқиб кетиш.

-иммиграция, мамлакат худудига кириб келиш.

Эмиграция жараёни иштироклари эмигрантлар, иммиграция жараёни қатнашчилари эса иммигрантлар деб аталади.

Миграция жараёнига бағишланган адабиётлар ва тадқиқотларда мазкур ходиса келиб чиқиши ва юз беришига кўра қуйидагича тавсифланади.

1.Уюшганлигига кўра - уюшган ва уюшмаган. Уюшган миграцияда инсонлар жамоаси, уюшмаган миграцияда алохида инсон ёки тарқоқ ҳолдаги бир нечта инсонлар иштирок этади.

2.Давомийлигига кўра - доимий ва вақтинчалик. Вақтинчалик миграциянинг ҳам бир неча кўринишлари мавжуд, (мавсумий, ўқиш ёки саёҳат даврида)

3.Қонунийлигига кўра - қонуний ва ноқонуний.

4.Сабабларига кўра- иқтисодий, сиёсий, диний, оилавий, демографик, географик, иқлим ўзгаришлари ва бошқалар.

Эмиграция ва иммиграция жараёнларининг бир мамлакат доирасида жамият барқарорлигига таъсирини таҳлил қиладиган бўлсак, одатда олий маълумотли, муайян мутахасссислик ва малака кўникмаларига эга бўлган эмигрантлар нафақат мамлакат ҳудудини тарк этади, балки кетган давлатида яшаш ва иш жойи топиб доимий қолишни режалаштиради.

Оқибатда кўпгина ривожланиш йўлига энди қадам қўяётган, яъни иқтисодий жиҳатдан қудратли бўлмаган, сиёсий низолар авж олган, ҳуқуқ ва эркинликлар таъминланмаган, харбий мажорали мамлакатлар эмиграция таъсирида халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги кўпгина мутахассислар, илм-фан соҳасидаги олимлар ва санъат намоёндаларини, бир сўз билан айтганда жамиятнинг айрим интелектуал салоҳиятини йўқотадилар.

Шунингдек эмигрантларнинг катта қисмини тегишли маълумот ва мутахассислик ва кўникмаларга эга бўлмаганлар ташкил этиб, улар юқори иш ҳаққи тўланадиган иш жойини қидириб ўз мамлакатларини тарк этади.

Бу ҳолат қабул қилувчи давлатлар учун нисбатан арзон ишчи кучи сонини ошириб, бу борадаги эҳтиёжларни қондириши ижобий тенденция ҳосил қилса-да, лекин иммигрантлар оқимининг катталиги, уларни иш ва яшаш жойи билан таъминлаш, уларнинг мамлакатда бўлишининг ҳуқуқий асослари етарли даражада эмаслиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Хусусан, иммигрантлар ҳуқуқларининг етарли даражада таъминланмаслиги мамлакатдаги тинчлик ва осойишталикка, криминоген вазиятга, умуман ҳуқуқ-тартиботни таъминлашда ҳамда ишчи иммигрантларнинг тил билмаслиги сабабли уларнинг маҳаллий аҳоли билан зарур коммуникатив мулоқотга кириша олмаслиги миллатлар ва динлараро мунособатларга салбий таъсир қилиши мумкин.

Чиқиб кетувчи давлатларда эса ҳам ижобий ҳам салбий ҳолатларни келтириб чиқаради. Ижобий томони мамлакатга валюта оқимининг кириб келиши билан боғлиқ бўлса, салбий жиҳати ёш ишчи кучи танқислиги, оила мустаҳкамлиги, фарзанд тарбияси ва бошқа шу каби муаммоларда намоён бўлади.

Бу ҳолатлар ўз навбатида жамият барқарорлиги ва тараққиётига жиддий салбий таъсир кўрсатади. Жамият барқарорлиги тушунчаси ўзида жамият аъзоларининг саломатлиги, иқтисодий фаровонлиги, муносиб турмуш ва меҳнат шароити яратилганлиги, инклюзив таълим олиш имконияти мавжудлиги, ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатланганлиги, қонун устиворлиги таъминланганлигини ифодалайди.

Миграция жараёнида иштирок этувчилар доимо биологик ва маънавий-мафкуравий ташувчилар ҳисобланади. Кўчиб юрувчиларнинг биологик ташувчанлик хусусияти уларнинг бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга турли хил юқумли касалликларни ташиб юриш эҳтимолининг юқорилигида, маънавий-мафкуравий ташувчанлик хусусияти эса иммигрантларнинг ўзи билан бирга қабул қилувчи давлатга ўзининг маънавий-ахлоқий, диний ва сиёсий қарашлари ҳамда ўз миллатига хос бўлган урф-одатлари, турмуш ва кийиниш маданияти билан кириб келишида намоён бўлади.

Мигрантларнинг биологик ва маънавий-мафкуравий ташувчанлик хусусиятлари ҳозирги глобаллашув шароитида яъни дунё давлатлари ва халқларининг интеграциялашув жараёнларининг кучайиши фонида ўзини яққол намоён этмоқда. Бунга "Ковид-19", "Оммавий маданият". "Субмаданият" ходисаларининг тарқалиши рад этиб бўлмас мисоллардир.

Сўнги вақтларда миграциянинг мажбурий ва ноқонуний турлари сонинг ортиб кетиши кўпгина мамлакатларда жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда, хусусан, Россия Федерацияси ва Украина давлати ўртасидаги уруш мажораси натижасида Украина давлатидан 10 млн.дан ортиқ украин халқининг Европа Иттифоқи давлатларига эмиграция бўлиши, Афғонистонда хокимият тепасига толибонларнинг келиши билан бир неча миллион.афғон ҳалқининг шунингдек, Исроил ва Фаластин ўртасидаги уруш натижасида фаластинликларнинг ўз юртини ташлаб бошқа давлатларга чиқиб кетиши кўпгина давлатларда иммигрантлар билан боғлиқ жамият барқарорлигига ўта салбий таъмир қилувчи муаммоларни вужудга келтирди.

Бугунги кунда нафақат мажбурий миграция, балки ихтиёрий миграция хам ривожланган мамлакатлар ҳаётида баъзи муаммоларни келтириб чиқармоқда, хусусан кўпгина давлат фуқароларининг "Америка орзусида" Мексика орқали АКШ худудига ноқонуний кириб келишига уриниши инсонлар ўлимига олиб келиши билан бирга, Америка давлатини ўзининг миграция билан боғлиқ сиёсатини қайта кўриб чиқишга мажбур этмоқда.

Эмиграция ва иммиграция жараёнлари билан боғлиқ статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, сўнги 50 йил ичида дунё бўйича мигрантлар сони 200 000 000 га ўсган. Шундан энг кўпи Европа мамлакатларига, иккинчи ўринда осиё мамлакатларига, учинчи ўринда Шимолий Америка мамлакатларига.[1]

Халқаро Миграция талкилотининг ҳисоботига кўра ўтган 2023 йилда энг кўп миграция коридорини, қуйидагилар ташкил этган;

- Мексика-США -11 000 000 кўчиб ўтувчилар;
- Сурия Араб Республика-Туркия- 4 000 000 мигрантлар;
- Ҳиндистон-БАА- 3 000 000 мигрант

Мазкур ҳисоботга кўра, мигрантларнинг гендер пропорцияси хам жиддий ўзгариб, аёл мигрантларнинг сони анчага камайган.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, миграция бу жараён бўлиб, инсоният мавжудлигининг барча даврларида турли даражадаги интенсивликда юз бериб келади. Миграция таъсирида янги худудлар каш этилган, янги маданиятлар ва динлар пайдо бўлган. Замонавий глобал дунёда миграция орқали инсонлар ўзига қулай ўлкаларда яшаш, юқори сифатли илм олиш, ўз моддий ва хаётий фаровонлигини ошириш, саломатлигини тиклаш, тинч осуда хаёт кечириш, табиий хуқуқ ва эркинликларга эришиш имкониятларига эга бўлмоқда.

Миграция жараёнинг салбий таъсири камайтириш ёки минималтириш учун эса барча давлатлардан тўғри миграция сиёсатини юритиш, эмигрантлар ва иммигарнтлар хуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва кафолатлаш, уларга муносиб яшаш ва меҳнат қилиш имкониятини яратиб бериш ҳамда бу борадаги Халқаро хуқуқ нормаларига амал қилиш талаб этилади.

[1] https://www.gostudy.cz/no-category/migratsiia

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА МИГРАЦИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

А.Ф.Суропов
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси мустақил изланувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада инсон ҳуқуқлари ва миграция тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги, мигрантларнинг инсон ҳуқуларини ҳимояланиш кафолатлари ҳамда мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича миллий ва халқаро механизмлар таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: миграция, инсон ҳуқуқлари, мигрант, миграцион жараён, фуқаролиги бўлмаган шахслар, ноқонуний мигрант, чет эликлар, мигрантларнинг инсон ҳуқуқлари, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар.

Замонавий глобаллашаётган дунёда миграция жараёнларини тартибга солиш барча мамлакатларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш амалиётида энг долзарб ва устувор вазифа бўлиб қолмоқда. Аҳоли миграциясининг жадал ривожланиши дунёнинг кўплаб мамлакатларининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, демографик ва маданий ривожланишига, шунингдек иммиграция ва меҳнат ресурсларини тақсимлаш жараёнларига сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Лотинча "migration" сўзи **ҳаракат** деган манони англатади. Ушбу атама қонуний ва ноқонуний мигрантлар, меҳнат мигрантлари, шунингдек, мақоми ёки ҳаракатланиш воситалари халқаро ҳуқуқда аниқ белгиланмаган шахсларни ифодалайди.

Халқаро миқёсда "мигрант" атамасининг умумий қабул қилинган таърифи мавжуд эмас. Шу ўринда, Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан "мигрант"– бу халқаро ҳуқуқда мамлакат ичида ёки халқаро чегара орқали ҳаракат қилувчи, вақтинча ёки доимий равишда ва турли сабабларга кўра яшаш жойини тарк этган шахс деб таснифланади.

Халқаро мигарция ташкилотнинг маълумотномасига кўра, миграция "аҳолининг халқаро чегара орқали ёки мамлакат ичида давомийлиги, таркиби ва сабабларидан қатъи назар ҳаракатланиш жараёни"[1] деб номланади.

Миграциянинг биринчи илмий таърифи инглиз географи Е. Равенштейн томонидан берилган бўлиб, унга кўра, миграция – "инсон яшаш жойини вақтинча ёки доимий ўзгартириши" деб таснифланган[2].

П.Р.Стокер миграциясини аҳолининг ҳаракатчанлиги, унинг келгусида тармоқ, ҳудудий, касбий ва ижтимоий муносабатда мамлакат ичидаги ҳаракати сифатида таснифлайди[3].

Миграция соҳасида алоҳида тадқиқотлар олиб бораётган ўзбек ҳуқуқшунос олимлари, хусусан, Л.Х.Исоқов жисмоний шахснинг бир давлатдан бошқасига, шунингдек ўз давлати ҳудудида доимий ёки вақтинчалик, ихтиёрий ёки мажбурий кўчишини[4] миграция деб таърифласа, Б.И.Эгамбердиев эса миграцияни Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг доимий яшаш жойини турли сабабларга

[1] Справочник по терминологии в области миграции (русско-английский). Москва, 2011. С. 66.
[2] Ravenstein E.G. The Laws of Migration, Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2 (June, 1885). P. 167-235.
[3] Стокер П. Работа иностранцев: Обзор международной миграции рабочей силы; – М.: Academia, 1995. – С.78.
[4] Исоқов Л.Х. Ўзбекистонда миграция соҳасидаги давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий асослари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (Doctor of philosophy) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Тошкент. 2020. – Б. 139.

кўра мамлакат ҳудуди ёки унинг ташқарисига доимий ёки вақтинчалик ўзгартириши[1] деб ҳисоблайди.

Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда, таъкидлаш лозимки, мигрантлар узоқ вақтдан бери асосий мамлакатлар иқтисодиётининг ажралмас қисми бўлиб келган ва миграция белгиланган мамлакатларда ишчи кучи танқислигини камайтиришга ёрдам бериб келмоқда.

Миграцияни тартибга солиш XX асрнинг бошларида қабул қилувчи мамлакатларда мигрантларнинг ҳуқуқларини тобора кўпроқ тан олиш билан бир қаторда вужудга келганлигидандир. Миграцияни тартибга солиш ва мигрантлар инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилиш замонавий халқаро ҳуқуқнинг ҳамда миллий ҳуқуқнинг асосий белгиловчи хусусиятига айланиб келмоқда.

Хусусан, инсон ҳуқуқлари – бу барча одамларга истисносиз тегишли бўлган ҳуқуқлардир. Таъкидлаш ўринлики, 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси "барча одамлар ўз қадр-қиммати ва ҳуқуқларида эркин ва тенг туғилади" деб эълон қилди[2].

Замонавий инсон ҳуқуқлари ҳаракатининг асосий мақсади фуқаролар ва чет элликлар учун бир хил ҳимоя усулини тақдим этиш ва бу бўйича тегишли ишларни амалга оширишдир. Мигрантлар ҳуқуқлари инсон ҳуқуқлари қонунчилигининг меъёрий кенгайиши таъсири сифатида вужудга келганлигини таъкидлаш жоиздир.

Барча шахслар, шу жумладан фуқаролиги бўлмаган шахслар инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ ва тегишли стандартларларга мувофиқ бир хил ҳуқуқга эгадир ва ушбу ҳуқуқларнинг бажарилишини таъминлаш муҳимдир. Ваҳоланки, ҳар қандай шахс каби мигрант ҳам муайян ҳуқуқлар, имтиёз ва кафолатларга эга.

Шунингдек, ҳуқуқшунос Л.Х.Исоқов фикрига кўра, одатда, халқаро стандартларга мувофиқ, инсон ҳуқуқлари, жумладан, яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизликка бўлган ҳуқуқ, камситишлар ва зўравонликлардан ҳимояланишга бўлган ҳуқуқ ҳамда бошқа ажралмас ҳуқуқлар барча мигрантлар учун ҳам кафолатланади[3]. Бинобарин, ушбу ҳуқуқлар, мигрант бўлиш ёки бўлмаслигидан қатъий назар ҳар қандай шахсга тегишлидир.

Мазкур фикрга қўшилган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, инсоннинг ажралмас ҳуқуқлари барча шахслар каби мигрантлар учун ҳам кафолатланиши лозим ва шу каби инсон ҳуқуқларини амалга оширишни чекламаслик мақсадида ҳар бир давлат ўзининг миллий қонунчилик тизимида мигрантларга уларнинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатланишини лозим даражада таъминлаб бериши зарур.

Миллий ва халқаро ҳуқуқ билан кафолатланган инсон ҳуқуқлари қийин аҳволга тушиб қолган мигрантларни ҳимоя қилишда муҳим марказлашган аҳамиятга эга. Глобал миграция муаммоси бўйича ташкил этилган гуруҳнинг таъкидлашича, миграция мақомидан қатъи назар, барча шахсларнинг асосий ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи, ўзбошимчалик билан ҳибсга олиш ёки ушлаб туришдан озод бўлиш ҳуқуқи ҳамда бошпана излаш ҳуқуқи;

жинси, ирқи, миллати, тили, дини, эътиқоди ва ижтимоий келиб чиқишини камситилишдан озод этилиш ҳуқуқи;

зўравонлик ва эксплуатациядан ҳимоя қилиш, қуллик ва мажбурий меҳнатдан озод бўлиш, қийноқ ва шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муносабатдан озод бўлиш ҳуқуқи;

адолатли суд муҳокамаси ва ҳуқуқий ёрдам олиш ҳуқуқи;

иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи, шу жумладан соғлиқни сақлаш, қониқарли турмуш даражаси, ижтимоий таъминот, нормал яшаш

---

[1] Эгамбердиев Б.И. Ички ишлар органларининг миграция жараёнларига доир фаолиятини такомиллаштириш: Юрид. фан. фалс. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар академияси, 2021. – Б. 19.

[2] Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. – Тошкент: "Адолат" миллий ҳуқуқий ахборот маркази, 2023. – Б.16.

[3] Исоков.Л.Х. Мигрантлар ҳуқуқлари: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил. Монография / Сўзбоши муаллиф ва маъсул муҳаррир академик А.Х.Саидов. – Тошкент: "EFFECT-D", 2022. – 432 б.

шароитлари, таълим олиш, шунингдек, адолатли ва қулай меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқи;

давлат иштирок этувчи инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳужжатлар томонидан кафолатланган бошқа инсон ҳуқуқлари ва халқаро одатий ҳуқуқ[1].

Ушбу назарда тутилган ҳуқуқлар ҳар кимга истисносиз тегишли бўлган ҳуқуқлардир. Ҳеч ким миллий миграция қоидаларини бузган ҳолда мамлакат ҳудудига киргани ёки унинг ҳудудида қолгани учун инсон ҳуқуқларидан маҳрум бўлиши мумкин эмас, шу ўринда ҳеч ким чет эл фуқароси, бола, аёл бўлганлиги ёки маҳаллий тилда гапирмаганлиги учун юқорида кўрсатиб ўтилган ҳуқуқлардан маҳрум бўлиши таъқиқланади. Ушбу тамойил, хусусан, инсон ҳуқуқларининг универсаллик тамойили мигрантлар учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Шу сабабли, миллий қонунчилик тизими мигрантларга одил судлов ва қоидабузарликка қарши ҳимоя воситаларидан фойдаланишга имконият яратиш муҳимдир. Мигрантларни инсон ҳуқуқлари бузилишидан ҳуқуқий ҳимоя билан таъминланиши учун барча ҳуқуқий стандартлар ва механизмларни самарали ишлашини таъминлаш лозим.

Академик А.Х.Саидовнинг таъбири билан айтганда, инсон ҳуқуқлари, бу инсоннинг ҳуқуқий лаёқати ва ҳуқуқ субъектларининг эътироф этилиши[2] бўлганлиги боис, фуқаро ҳуқуқлари мамалакатларда маълум давлат томонидан инсонга қонунан мустаҳкамланган ҳолда расман бериладиган ҳуқуқлар саналади.

Дарҳақиқат, мигрантларнинг муайян ҳуқуқларини самарали тан олиш алоҳида эътибор талаб қилади. Ушбу ва бошқа ҳуқуқлар халқаро ҳуқуқда инсоннинг асосий ҳуқуқлари сифатида мустаҳкамланган бўлса-да, уларни миллий қонунчилик ва сиёсатга киритиш баъзан амалдаги қонунчилик, мавжуд сиёсат ва амалиёт билан чекланмоқда, ваҳоланки кўп ҳолатларда қисқа муддатли сиёсий мақсадлар таъсири остида қолмоқда.

Таъкидлаш лозимки, мигрант ҳуқуқлари инсон ҳуқуқларининг таркибий қисмларидан бири бўлиб, қуйидаги тўрт асосий гуруҳдаги ҳуқуқ ва эркинликларни ўз ичига қамраб олади:

биринчидан, харакатланиш эркинлиги ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқи;

иккинчидан, қабул қилувчи мамлакатдаги ижтимоий ҳуқуқлар;

учинчидан, ҳимояланиш ҳуқуқи ва одил судловга бўлган ҳуқуқ;

тўртинчидан, мулкий ва шахсий-номулкий ҳуқуқлар[3].

Ваҳоланки, ҳуқуқшунос Л.Х.Исоқовнинг фикрига кўра, юқоридаги ушбу тасниф мигрантлар ҳуқуқларини тўлиқ қамраб олмаган ва ушбу таснифлашга инсон ҳуқуқларининг асосий пойдеворларидан бири бўлган экологик ва маданий ҳуқуқларни қўшмасликнинг иложи йўқ деб баҳолаган[4].

Ҳуқуқшуносни фикрига қўшилган ҳолда, шуни таъкидлаш ўринлики, мигрантларнинг инсон ҳуқуқлари таснифи фуқароларга тақдим этиладиган барча ҳуқуқларни ўз ичига қамраб олиши даркор ва ушбу таснифга инсон ҳуқуқларининг асосий бўғинлари ва аҳамиятга эга гуруҳларини, шу жумладан экологик ва маданий ҳуқуқларни киритиш мақсадга мувофиқдир.

Шу ўринда, ҳуқуқшунос Л.Х.Исоқов ҳуқуқ назариясининг асосий таълимотларидан келиб чиқиб, мигрантлар ҳуқуқларини икки асосий гурухга бўлиш таклифини илгари сурган. Хусусан, биринчи гуруҳ, яъни мигрантларнинг умумий ҳуқуқлари бўлиб, бунга шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар ва экологик киради.

Иккинчи гуруҳ, яъни мигрантларнинг махсус ҳуқуқлари деб номланиб, бунга ўзининг давлатини тарк этиш, давлатига кириш ва у ерда бўлиш, эркин ҳаракатланиш, яшаш жойини

---

[1] Группа по проблемам глобальной миграции (ГГМ). Заявление по вопросу о правах человека мигрантов, находящихся на нерегулярном положении. 30 сентября 2010 г., http://www.globalmigrationgroup.org/sites/default/files/uploads/news/GMG%20Joint%20

[2] Саидов А.Х. Общая теория права человека. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2021. – С.21.

[3] Решетин В.М.Обеспечение и заўита прав человека в области миграции: государственно-правовой аспект: Дис.– канд.юрид.наук. – М.:РГБ, 2005. – С.111.

[4] Исоков.Л.Х. Мигрантлар ҳуқуқлари: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил. Монография / Сўзбоши муаллиф ва маъсул муҳаррир академик А.Х.Саидов. – Тошкент: "EFFECT-D", 2022. – 432 б.

танлаш, қулай меҳнат шароитларида ишлаш, фуқароликка эга бўлиш, таржимон ёрдамидан бепул фойдаланиш ҳуқуқи ва шу каби махсус ҳуқуқлар киради.

Ушбу таснифга қўшилган ҳолда ҳамда ҳуқуқ назариясининг асосий таълимотларидан келиб чиқиб, мигрантлар ҳуқуқларини **уч асосий гурухга** бўлишни таклиф қиламиз. Хусусан, мигрантларнинг **умумий, махсус ва алоҳида (отдельные)** ҳуқуқлари деб таснифлаш мақсадга мувофиқ.

Ваҳоланки, **алоҳида ҳуқуқлар** фақатгина мигрантларга тегишли бўлиб, бунга бошпана олиш ҳуқуқи, қочоқ мақомини олиш ҳуқуқи, мигрантнинг ҳуқуқий субъект эканлиги тан олиниши ҳуқуқи, консуллик ёки дипломатик идоралардан ҳимоя ва ёрдам олиш ҳуқуқлари киради.

Шу билан бирга, ҳозирда халқаро-ҳуқуқий шартномаларда **"мигрантларнинг инсон ҳуқуқлари"** тушунчасига аниқ таъриф берилмаган. Амалдаги халқаро-ҳуқуқий шартномаларда "мигрантларнинг инсон ҳуқуқлари" тушунчасининг аниқ ҳуқуқий таърифи мавжуд эмаслиги халқаро қонун ижодкорлигидаги бўшлиқлардан бирини кўрсатмоқда. Ушбу бўшлиқни ҳисобга олган ҳолда, миграция соҳасидаги умум эътироф этилган халқаро ҳужжатлар ва миллий қонунчилик ҳужжатларида "мигрантларнинг инсон ҳуқуқлари" тушунчасига таъриф бериб кетиш мақсадга мувофиқ.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, инсон ҳуқуқлари ва миграция тушунчаси ўзаро узвий боғлиқлиги, шунингдек, мигрант ҳуқуқлари инсон ҳуқуқларининг таркибий қисмларидан бири бўлиб, ушбу ажралмас ҳуқуқлар барча шахслар каби мигрантлар учун ҳам етарли даражада кафолатланиш ва ҳимояланиши даркор.

Адабиётлар рўйхати:

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. – Тошкент: "Адолат" миллий ҳуқуқий ахборот маркази, 2023. – Б.16.

2. Саидов А.Х. Общая теория права человека. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2021. – С.21.

3. Исоков.Л.Х. Мигрантлар ҳуқуқлари: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил. Монография / Сўзбоши муаллиф ва маъсул муҳаррир академик А.Х.Саидов. – Тошкент: "EFFECT-D", 2022. – 432 б.

4. Ravenstein E.G. The Laws of Migration, Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2 (June, 1885). P. 167-235.

5. Стокер П. Работа иностранцев: Обзор международной миграции рабочей силы; – М.: Academia, 1995. – С.78.

6. Решетин В.М.Обеспечение и заўита прав человека в области миграции: государственно-правовой аспект: Дис.– канд.юрид.наук. – М.:РГБ, 2005. – С.111.

7. Исоқов Л.Х. Ўзбекистонда миграция соҳасидаги давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий асослари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (Doctor of philosophy) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Тошкент. 2020. – Б. 139.

8. Эгамбердиев Б.И. Ички ишлар органларининг миграция жараёнларига доир фаолиятини такомиллаштириш: Юрид. фан. фалс. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар академияси, 2021. – Б. 19.

9. Группа по проблемам глобальной миграции (ГГМ). Заявление по вопросу о правах человека мигрантов, находящихся на нерегулярном положении. 30 сентября 2010 г., http://www.globalmigrationgroup.org/sites/default/files/uploads/news/GMG%20Joint%20

MIGRATSIYA TUSHUNCHASINING TAHLILI VA UNING MUAMMOLI JIHATLARI

Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi dunyoda jadal globallashuv jarayoni davom etmoqda. Dunyo mamlakatlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivoji va o‘zaro tengsizligi ham o‘sib bormoqda. Xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, migratsiya jarayonlaridagi turli keng ko‘lamli islohotlarning barchasi inson va uning omili uchun xizmat qilmoqda. Mamlakatlar tomonlaridan yaqin qo‘shnichilik va iqtisodiy hamkorlik sohasidagi qilinayotgan islohotlari boshqa mamlakatlar bilan o‘zaro migratsiya jarayonlarini yanada tartibga solinishiga asos bo‘lmoqda.

Kalit so‘zlar: Migratsiya, demografiya, ikkinchi vatan, surish, jalb qilish, bosqinchilik, urbanizatsiya, mustamlakachilik, jalb qilish.

Bugungi dunyoda jadal globallashuv jarayoni davom etmoqda. Dunyo mamlakatlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivoji va o‘zaro tengsizligi ham o‘sib bormoqda. Xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, migratsiya jarayonlaridagi turli keng ko‘lamli islohotlarning barchasi inson va uning omili uchun xizmat qilmoqda. Mamlakatlar tomonlaridan yaqin qo‘shnichilik va iqtisodiy hamkorlik sohasidagi qilinayotgan islohotlari boshqa mamlakatlar bilan o‘zaro migratsiya jarayonlarini yanada tartibga solinishiga asos bo‘lmoqda.

Migratsiya - lotincha, “migratio” ko‘chaman, joyimni o‘zgartiraman manolarini anglatadi, ya’ni aholining bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishidir[1]. Tushunchaning qamrovi bir muncha keng bo‘lib, aholi migratsiyasi bilan birga hayvonlar migratsiyasi, elementlar migratsiyasi, energiya migratsiyasi kapital migratsiyasi kabi tarmoqlarni ham o‘rganib boradi. Shuning uchun, tushuncha faqat ijtimoiy bo‘lmay boshqa fan tarmoqlarini ham qamrab oladi. Maqolada aholi migratsiyasining falsafiy va madaniy tahlilini ko‘rib chiqishni maqsadga muvofiq deb bilgan holatda uning bugungi kun fani doirasida yoritishga harakat qilamiz.

Migratsiyani o‘rganishning asosiy kontseptual yondashuvlar zamonaviy fandagi sotsiologiya, iqtisodiyot, demografiya, ijtimoiy-psixologiya, huquq, madaniyat, ideologiya va etnologiya kabi sohalardagi tadqiqotlarda ochib berishga ko‘proq harakat qilinmoqda. Tadqiqotlar natijasida migratsiyani nafaqat shaxslarning harakatchanligi shakli sifatida baholash balki, ijtimoiy guruhlar va jamoalarning ko‘chishdan keyingi hayoti, tafakkuri va madaniyatidagi o‘zgarishlar, shu bilan birga mezbon jamiyatning ham ushbu jihatlariga ta’sirini tahlil qilish va ijtimoiy munosabatlarning dinamikasini kuzatib borish, uni tahlil qilish, natijalarni baholashga doir jarayonni o‘z ichiga qamrab olishini inobatga olinsa, sohaning ahamiyatini to‘la tushunib yetilishini ta’minlaydi. Migratsiya shaxslarning harakat sifatida namoyon bo‘ladi. Hududlarning iqtisodiy rivojini hisobga olgan holda, mehnat uchun to‘lanuvchi ish haqining yuqoriligi, yangi ochilgan ish o‘rinlariga joylashish, ish bilan ta’minlanmagan aholining kadrlar taqchil hududlarga harakati, mehnat bozori o‘rtasidagi munosabatlar migratsiya munosabatlari va mehnat munosabatlarining o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatib turibdi. Bu iqtisodiy taraqqiyot aholining yaxshi yashash uchun talablari ortib borishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib globallashuvning qamrovini oshib borishiga olib kelmoqda, ya’ni bugungi insoniyatda bu talablar bilan birga vatan yoki hududiy tegishlilik kabi azaliy qadriyatlariga ham putur yetkazmoqda.

Migratsiyani keltirib chiqaruvchi yana bir sabablardan deb ko‘rsatish mumkinki, bu demografiya jarayoni hisoblanadi. Zamonaviy global muammo sifatida ham insoniyat oldida turli yechimi qiyin savollarni qo‘yayotganligi bilan ham ushbu masala, migratsiyaning asosiy sabablaridan deyish mumkin. So‘nggi asrlarda insoniyat shu darajada tez o‘sib bordiki, “1804 yili dunyoda 1 milliardan sal ko‘proq aholi istiqomat qilar edi, 1927 yilga kelib esa bu raqam 2 milliardga etdi. Shundan keyin tug‘ilish sur’ati jadal ildamladi: 1959 yilda aholi soni 3 milliardga,

1974 yilda esa 4 milliardga yetib oldi. 1987 yilga kelib sayyoramiz o‘z bag‘riga 5 milliard, 1998 yilda esa 6 milliard odamni sig‘dirdi.” 2023 yilga kelib insoniyat 8 milliardlik marrani zabt etdi. Demak, demografiya taraqqiyotining bu bosqichida inson yashash manzillarini ham o‘zgartirishi va kengayib borishiga kuchli ehtiyoj sezmoqda va bu bilan birmuncha taraqqiy etgan hududlarga intishni ortishi va shu hududlardagi muammolarning ham ko‘payishini keltirib chiqarmoqda. Yana shuni qayd etish kerakki, bu jarayonda yer yuzi bo‘ylab odamlarning nomutanosib taqsimlanishini ham keltirib chiqarmoqda. Muammoni bartaraf etish uchun esa birmuncha taraqqiy topgan hududlarda turar joylarga bo‘lgan ehtiyojning ortishi bilan hukumatlarning tizimli xatolariga ham olib kelmoqda. Masalan qurilishlarning sifatiga e’tiborsizlik buning misoli bola oladi. Bu o‘z navbatida huquq ilmi nuqtai nazaridan ham, qonunchilik va huquqiy tartibga solishni talab qiladigan muhim muammolarni keltirib chiqaradi. Demak bundan faqat ilmiy yondashuvgina ijtimoiy muammolar yechimini topishga imkon beradi. Migratsiya jarayoni demografik, siyosiy-huquqiy, etnik-diniy va madaniy jihatlar o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi.

Migratsiyani ijtimoiy hodisa sifatida uchta ko‘rinishi mavjud: shaxsning yashash makonini o‘zgartirishi (harakatchanlik omili); shaxsning o‘z ijtimoiy maqomi va statusini yaxshilash niyati (ehtiyoj omili); shaxsning yaxshi yashash istagidan kelib chiqib yangi joyda “ikkinchi vatan” (barqarorlik omili) ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Migratsiyaning tarixiy turlari sifatida bosqinchilik, urbanizatsiya, mustamlakachilik, chiqish, qochish yoki surgun aholining asosiy harakat maqsadini ko‘rsatib bergan. Bugungi kundagi migratsiyaning rivojlanish tendentsiyasiga ikki tomondan qarash mumkin: bir tomondan, qochirish ya’ni, iqtisodiy qiyinchilik, turmush sifati va darajasi pastligi tufayli “surish” omillari, boshqa tomondan esa, chaqirish, ya’ni, mamlakatlarning “jalb qilish” omillari hayot sifatining yuqoriligi tufayli ishchi kuchiga ehtiyoj va boshqalar.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, migratsiyaning tarixiy turlari sifatida sanalgan jarayonlar tarixiy haqiqatni o‘zida aks ettiradi. Ya’ni bu yerda davlat fuqarolarning manfaatlaridan kelib chiqib emas, davlat manfaatlaridan kelib chiqqan holda aholining harakatlari yo‘naltirilganligini ko‘rish mumkin. Yana ham qadimiy taraqqiyot ya’ni, insoniyat mavjudligining asosiy shartlaridan biri ham u o‘zi uchun qulay sharoitga ega bo‘lgan maskan qidirib yo‘lga chiqishi va qaysidir joyga borib o‘rnashib turg‘unlashuv jarayoni bilan bevosita bog‘liq. Shu bilan birga ta’kidlash joizki, yer yuzi xalqlarining ko‘p qismi qadimda, ovchilik va termachilik, keyinchalik esa, chorvachilikka asoslangan ko‘chmanchi hayot tarzida yashashgan, bu ham tarixan migratsiyaning uzluksiz sodir bo‘lib turganligidan dalolat beradi. Shuning uchun, bugungi kundagi hech bir xalq o‘zining toza naslining saqlab qolinganligini iddao qilib chiqa olmaydi va bu yer yuzi xalqlari o‘zaro assimilyatsiya jarayoni muttasil bo‘lib turganligidan dalolat beradi. Bu o‘z navbatida, tarixan migratsiya doimiy jarayon bo‘lganligini ko‘rsatadi. Yuqoridagi ta’rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, migratsiyaga kishilarning oddiy mexanik ko‘chish harakati deb emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy xayotning ko‘p tomonlarini qamragan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Albatta ma’lum aholi qismining ko‘chishidan ko‘zlangan aniq maqsadning mavjudligi, uning ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa maqsadlarni ko‘zlaganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Bugungi kundagi migratsiyaning rivojlanish tendentsiyasiga ikki tomondan qarash mumkin: bir tomondan, qochirish ya’ni, iqtisodiy qiyinchilik, turmush sifati va darajasi pastligi tufayli “surish” omillari, boshqa tomondan esa, chaqirish, ya’ni, mamlakatlarning “jalb qilish” omillari hayot sifatining yuqoriligi tufayli ishchi kuchiga ehtiyoj va boshqalar.

Shu o‘rinda birinchi qochirish omili haqida to‘xtalib shuni aytish mumkinki, davlatlarning mehnat migratsiyasiga doir yuritayotgan hozirgi siyosati, birinchi galda, mamlakat ichida ishsizlikka qarshi kurashishga qaratilgan. Negaki, iqtisodiy jihatdan qiyinchilikka uchrayotgan davlatlar fuqarolarining ijtimoiy-iqtisodiy ta’minotini boshqa davlatlar hisobiga to‘ldirishga harakat qiladi.

Ikkinchi tomondan esa, chaqirish, ya’ni, mamlakatlarning “jalb qilish” omillari hayot sifatining yuqoriligi tufayli ishchi kuchiga ehtiyoj va boshqalar. Masalan, AQSHga kirib keluvchi immigrantlarning ham tarkibidagi qaralsa, rivojlanish darajasi past bo‘lgan davlatlar bilan birga, rivojlanayotgan davlatlar aholisini ham ko‘rish mumkin. Bundan xulosa shuki, aholi faqat qorin

to‘qlash uchun boshqa davlatga ko‘chishni ixtiyor etibgina qolmasdan, hozirgi yashash sharoitini ham yaxshilash zarurati tufayli ko‘chayotganligini kuzatish mumkin.

Demak, migratsiyaga nisbatan jarayon sifatida qaralishi va bu hodisa to‘xtab qolishi mumkin emasligi, bugungi davlatlar va jamiyatlarning yashovchanligi sharti ekanligini ham ko‘rib o‘tdik. Shuningdek, bu jarayonga pozitiv qarashni shakllantirish, fuqarolarda ham bu boradagi qarashni to‘g‘ri tarbiyalash ham ayni asosiy masala ekanligini hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash jarayonida ham bunga maqsadli yondashuv zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Migratsiya
2. https://zamin.uz/uz/jamiyat/21413-dunyo-demografiyasi-bizni-nimalar-kutmoqda.html
3. https://kun.uz/uz/news/2023/02/15/turkiya-hukumati-zilzila-paytida-binolarning-qulashi-sabablarini-aytdi?q=%2Fnews%2F2023%2F02%2F15%2Fturkiya-hukumati-zilzila-paytida-binolarning-qulashi-sabablarini-aytdi
4. https://t.me/burchak_uz/18097
5. MANSUROV A. Development stages of migration from a historical point of view //UzMU xabarlari. – 2024. – T. 1. – №. 1.1. – C. 108-111.
6. Akbarjonovich M. A. Migratsiyani keltirib chiqaruvchi sabablar //образование наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Т. 24. – №. 2. – С. 32-34.

МЕҲНАТ МИГРАЦИЯСИНИНГ МАМЛАКАТ ИЖТИМОИЙ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Сайдиев Суярбек Амруллаевич
Жиззах вилояти юридик техникуми директорининг биринчи ўринбосари

Аннотация: Ушбу мақолада меҳнат миграцияси бугунги куннинг мураккаб глобал ҳодисасига айланиб бораётганлиги, меҳнат миграцияси жараёнларини бошқариш тизимининг самарадорлигини ошириш, чет элда меҳнат фаолиятини амалга ошириш истагида бўлган фуқароларга қулай шарт-шароитларни яратиш, шу жумладан уларнинг бандлигини таъминлаш масалалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: демографик муаммо, глобаллашув, миграция, мигрант, интенсив, реинтеграция, миграция жараёнлари, миграциянинг уюшган шакллари, меҳнат миграцияси тушунчаси, қонуний миграция, ёшлар миграцияси, асосий меҳнат ресурси

XXIаср жаҳон иқтисодиётининг интеграциялашуви ва либераллашуви жараёнида меҳнат миграциясининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги аҳамияти ва кенг жамоатчиликнинг унга бераётган эътибори йилдан-йилга ортиб бормоқда. Айниқса, меҳнат ресурсларига бой ва халқаро меҳнат миграциясининг асосий иштирокчиларидан бирига айланган Ўзбекистон учун меҳнат миграцияси муаммолари муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнат ресурсларини шакллантиришда миграция муҳим аҳамияга эга бўлиб, бу меҳнат ресурсларини ҳудудлар ва тармоқлар ўртасида қайта тақсимлашга олиб келади. Бироқ, миграция ҳажми, унинг йўналишлари ҳар доим ҳам мамлакат иқтисодиётининг эҳтиёжларига мос келмайди. Миграциянинг ижобий томони шундаки, у меҳнат қобилиятлари, тажриба алмашинувини осонлаштиради, кадрларнинг янгиланишига олиб келади, шахсиятнинг ривожланишига ёрдам беради ва меҳнат ресурсларини минтақалар ва секторлар бўйича янада оқилона тақсимлашга ва улардан янада самарали фойдаланишга ёрдам беради.

Миграциянинг меҳнат ресурсларига таъсири, шунингдек, мигрантларнингинтенсивлиги ва тузилиши (уларнинг касбий малакаси ва маълумот даражаси, ёши, жинси) билан ҳам белгиланади. Кирувчи оқим чиқувчи оқимдан ошиб кетган ҳудудларда ресурслар таркибидаги ёш гуруҳларнинг улуши кўпаймоқда, шу жумладан бандлик даражаси юқори бўлганлар ва аксинча, чиқувчи оқим кўп бўлган жойларда ушбу нисбат камаяди. Демографик муаммони ва меҳнат бозори билан чамбарчас боғлиқ муаммолар минтақаларда, умуман мамлакатда мигрантларни Россия жамиятига қўшишга қаратилган миграция сиёсатини амалга оширишда ҳал қилиниши мумкин. Бунинг учун аҳоли пункти ҳудудида кўчиш, жойлашиш ва мослашув жараёнини ташкил қилишнинг самарали механизмларини яратиш керак. Инсон ресурсларининг минтақалар ва мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши асосий манбаига айланиши миграция муаммоларини ўрганиш аҳамиятини кучайтиради[1].

Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг ҳаракатланишини, аҳолини ҳудудий жиҳатдан ҳаракатчанлиги тенденцияларига мос келувчи ва иқтисодиётни таркибий жиҳатдан ўзгартириш шароитларига мутаносиб йўналишларининг самарали амалга ошириш борасида кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Меҳнат миграцияси жараёнларини бошқариш тизимининг самарадорлигини ошириш, чет элда меҳнат фаолиятини амалга ошириш истагида бўлган фуқароларга қулай шарт-шароитларни яратиш, меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларни реинтеграция қилиш, шу жумладан уларнинг бандлигини таъминлаш, касбий малакасини ошириш ва тадбиркорлик ташаббусларини рағбатлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 4 апрелдаги "Меҳнат миграцияси жараёнларини такомиллаштириш ҳамда хорижда вақтинча меҳнат фаолиятини амалга ошираётган шахсларни қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги ПФ-59-сон Фармони бўйича устувор вазифалар белгиланган[2]. Ушбу вазифаларнинг самарали ҳал этилиши аҳолини иш билан самарали бандлигини таъминлашда давлатнинг миграцион сиёсатини халқаро тажриба ва миллий хусусиятлар асосида такомиллаштиришни тақазо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 августдаги ПФ-5785-сон "Хорижда вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва уларнинг оила аъзоларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чоралари тўғрисида"ги Фармони, 2018 йил 5 июлдаги ПҚ-3839-сон "Ўзбекистон Республикасининг ташқи меҳнат миграция тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 12 сентябрдаги 725-сон "Ўзбекистон Республикаси фуқароларини хорижда уюшган ҳолда ишга жойлаштириш тизимини янада такомиллаштириш ва тубдан қайта кўриб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори, 2020 йилнинг август ойида қабул қилинган "Камбағал ва ишсиз фуқароларни тадбирколрликка жалб қилиш, уларнинг меҳнат фаоллигини ошириш ва касб-ҳунарга ўқитишга қаратилган ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Президент Қарори ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларда Ўзбекистонда меҳнат миграцияси билан боғлиқ муаммоларни самарали ечиш механизмларини яратиш ва жорий қилиш назарда тутилган[3].

Ишсизлик даражасининг юқорилиги жамиятнинг иқтисодий ривожланиши турли даврларидаги беқарорликнинг намоён бўлиши ҳисобланади. Бундай шароитда, иш билан бандлик бўйича давлат сиёсатининг мақсади ишсиз фуқароларнинг малакасини ошириш, касбий тайёргарлиги ва қайта тайёрлаш учун шарт-шароитлар яратиш орқали тўлиқ, самарали ва эркин танланган иш билан таъминлаш, шунингдек, оммавий сурункали ишсизликни олдини олиш, аҳоли бандликка кўмаклашиш маркази фаолиятини

[1] Абдурахмонова Г.Қ. Инсон ресурсларини бошқариш. Дарслик,-Т.: Фан, Тошкент 2021
[2] https://lex.uz/uz/docs/6868721
[3] Мухаммедов М.М. Арабов Н.У. Ташқи меҳнат миграцияси: муаммолар ва ечимлар //Journal of marketing, business and management (jmbm). Volume 1, issue 4 (June) ISSN: 2181-3000.Б-43-63

самарадорлигини ошириш, шунингдек, меҳнат бозорида фуқароларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлашга қаратилган бошқа чора-тадбирлардан иборат.

Республиканинг демографик дивидентидан самарали фойдаланиш давлатимизнинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Ўзбекистонда ҳар йили умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини **650** мингга яқин ёшлар битиради, уларнинг **160-165 минг** нафари олий ўқув юртларининг бакалавриат дастурига қабул қилинади. Ўзбекистон иқтисодиётида йилига ўртача **300** мингдан ортиқ янги иш ўринлари яратилмоқда, натижада **200 мингга** яқин ёшлар мустақил равишда, жумладан, хориждан иш қидира бошлайди.

2022 йил 1 апрель ҳолатига кўра, мамлакат ташқарисидаги Ўзбекистон меҳнат муҳожирлари сони 2,4 млн. улардан 76 фоизини эркаклар ва 24 фоизини аёллар ташкил этади. Ўзбекистондан асосан паст малакали ишчилар ва ўрта махсус маълумотга эга бўлганлар чиқиб кетадилар. Бугунги кунда муҳожирларнинг аксарияти 51,6 фоизи қурилиш, 12,3 фоизи қишлоқ хўжалиги, 9,2 фоизи саноат, 8,5 фоизи савдо ва бошқалар каби соҳаларда ишлаб келмоқда.

Биргина 2023 йилнинг январ-март ойларида хорижга ишлаш учун кетган ватандошлар сони 486,1 минг кишини, муҳожирларнинг жўнаш географияси асосан Россия (70,2 фоиз), Қозоғистон (13,4 фоиз), Қирғизистон (8,7 фоиз), Туркия (3,8 фоиз), Афғонистон (1,1 фоиз), Корея (0,6 фоиз), БАА (0,4 фоиз) ва бошқаларни ташкил этди[1].

Мамлакатда 2021 йилдан бери қонуний мигрантлар ўз-ўзини иш билан банд бўлганлар билан тенглаштирилди ва чет элга ишлашга кетадиганлар учун мажбурий касбий тайёргарлик тартиби жорий этилди. Чет элда ишлаш талабгорларининг иш берувчининг талабларига мувофиқлигини максимал даражада ошириш учун мамлакатлар тилини ўқитиш марказлари очилди. Чет элда меҳнат фаолиятини амалга оширувчи фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш жамғармаси ташкил этилди. Чет элда оғир молиявий аҳволда бўлган 10 мингга яқин фуқароларга бир марталик моддий ёрдам кўрсатилди. Чет элдан қайтган мигрантлар 2,2 миллион сўмлик субсидияга, якка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтган кундан бошлаб бино ва иншоотларни ижарага олишнинг дастлабки уч ойини тўлашга таяниши мумкин.

Бугунги кунда Ўзбекистондан меҳнат миграциясининг айрим йўналишлари давлат томонидан тартибга солинади ва бошқарилади, баъзилари эса хаотик характерга эга. Ўзбекистонлик меҳнат мигрантларининг аксарияти Россияга келади, халқаро миграция ташкилоти ҳисоб-китобларига кўра уларнинг сони 2 миллионга яқин. Шу билан бирга, сўнгги йилларда ушбу мамлакатга кўчиб ўтишнинг пасайиши, ушбу мамлакатдаги иқтисодий вазият билан боғлиқ асосий сабаблар мавжуд. Россиянинг иқтисодий муаммолари билан бир қаторда, асосан Ғарбий Европа ва АҚШнинг етакчи давлатлари томонидан иқтисодий санкцияларни қўллаш билан боғлиқ бўлиб, Россияда Федерал миграция хизмати томонидан мамлакатда меҳнат фаолияти учун патентни жорий этиш, шунингдек, рўйхатга олиш тартиб-қоидаларини мураккаблаштириш каби омилларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Шуни таъкидлаш керакки, Россияда меҳнатни иқтисодиётга импорт қилиш тенденцияси сақланиб қолмоқда ва Россия меҳнат ресурсларини импорт қилишга бўлган эҳтиёжнинг сабаби мамлакат иқтисодиётида сақланиб қолган меҳнат талаб қиладиган тармоқлар бўлиб, саноатнинг ривожланиши инновацион технологияларни жорий этишнинг паст даражаси билан боғлиқ.

Мутахассисларнинг фикрича, меҳнат миграцияси туфайли иш ўринлари ва меҳнат тақчиллиги бор мамлакатга «интилиш» иқтисодий ривожланишнинг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Юқорида келтирилган ҳолатлар муносабати билан меҳнат миграциясининг ўсиш тенденциясини сақлаб қолишга ёрдам берадиган омилларни ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистонда меҳнат миграциясини тартибга солиш, унинг ноқонуний таркибий қисмига

[1] https://strategy.uz/index.php?news=1813

ҳисса қўшадиган сабаблар ва шароитларни бартараф этиш, халқаро меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солувчи миграция сиёсатини шакллантириш тавсия этилади.

Адабиётлар рўйҳати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Меҳнат миграцияси жараёнларини такомиллаштириш ҳамда хорижда вақтинча меҳнат фаолиятини амалга ошираётган шахсларни қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПФ-59-сон Фармони. 04.04.2024.

2. Бекмуродов М.Б. Ҳаракатлар стратегияси: жадал ижтимоий психологик тараққиёт ва янгиланиш модели. “ПСИХОЛОГИЯ” илмий журнали, №2, 2017.

3. Н.А.Имомова. Ўзбекистонда меҳнат миграциясининг ижтимоий трансформациялашуви жараёнларига таъсири. Монография.Тошкент. 2024.

4. Абдурахмонова Г.Қ. Инсон ресурсларини бошқариш. Дарслик,-Т.: Фан, Тошкент. 2021.

5. Мухаммедов М.М. Арабов Н.У. Ташқи меҳнат миграцияси: муаммолар ва ечимлар //Journal of marketing, business and management (jmbm). Volume 1, issue 4 (June) ISSN: 2181-3000.Б-43-63

MIGRATSIYANI IJTIMOIY ZARURAT SIFATIDAGI AHAMIYATI

Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Globallashuv jarayonining rivojlanishi, barcha mamlakatlarning mavjudlik ehtiyojini paydo qilishi bilan birga, mamlakatlarni ham barcha sohalarda bir-biriga yaqinlashtirmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan yaqin qo‘shnichilik va iqtisodiy hamkorlik sohasidagi islohotlar boshqa mamlakatlar bilan migratsion jarayonlarni yanada tartibga solinishiga ham asos bo‘lmoqda.

Kalit so‘zlar: Migratsiya, donor davlat, vatanga qaytish, erkinlik manbasi, ishchi kuchi eksporti, intellekt eksporti.

Globallashuv jarayonining rivojlanishi, barcha mamlakatlarning mavjudlik ehtiyojini paydo qilishi bilan birga, mamlakatlarni ham barcha sohalarda bir-biriga yaqinlashtirmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan yaqin qo‘shnichilik va iqtisodiy hamkorlik sohasidagi islohotlar boshqa mamlakatlar bilan migratsion jarayonlarni yanada tartibga solinishiga ham asos bo‘lmoqda.

Migratsiyaning yuzaga keltiruvchi asosiy turlaridan hisoblanuvchi mehnat migratsiyasi sobiq ittifoq tarkibidan ajralib chiqqan mustaqil davlatlarda ayniqsa, 2000 yillardan keyin birmuncha o‘sganligini ko‘rish mumkin. Bu birmuncha iqtisodi kuchsiz davlatlarning, donor hisoblanuvchi Rossiya tomon yo‘nalganligidan ham ko‘rish mumkin. 2023-yilning birinchi yarmida atrofdagi davlatlar fuqarolarining Rossiya fuqaroligini qabul qilgani haqida infografikani ham ko‘radigan bo‘lsak, unda Tojikistonning 87 mingga yaqin fuqarosi g‘arbga tomon harakatlanganligi ko‘zga tashlanadi. Aksariyat xorij davlatlarida tashqi ishchi kuchidan foydalanishga asosiy sabab iqtisodiyotning ba’zi sektorlari va mintaqalarda ayrim kasb hamda ish turlari bo‘yicha ishchi kuchining yetishmasligidadir. Mazkur ishchi kuchlaridan, avvalambor, mehnatga kam haq to‘lanadigan, muayyan malaka talab etmaydigan va ish joylarida foydalaniladi.

Davlatlarning mehnat migratsiyasiga doir yuritayotgan hozirgi siyosati, birinchi galda, mamlakat ichida ishsizlikka qarshi kurashishga qaratilgan. Negaki, iqtisodiyotda ichki migratsiya degan tushuncha ham mavjud. Shu sababli mamlakatlar, avvalo, o‘z fuqarolarini ish bilan ta’minlashga alohida e’tibor qaratadi. Masalan, Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra,

2022-yil yanvar-iyun oylarida Toshkent shahridan respublikaning boshqa hududiga doimiy yashash maqsadida ko‘chib ketganlar soni 4813 kishini tashkil etgan.

Toshkent shahridan ko‘chib ketish o‘tgan yilning mos davri bilan solishtirilganda 80 kishiga (1,6 foizga) kamaygan.

Toshkent shahridan hududlarga doimiy yashash uchun ko‘chib ketganlar soni:

— Toshkent viloyati – 3611 kishi
— Qashqadaryo viloyati – 194 kishi…
— Namangan viloyati – 46 kishi

O‘zbekistonliklarning MDH davlatlariga migratsiyasi o‘tgan asrning 90-yillarida boshlangan bo‘lsada, uning eng yuqori cho‘qqisi yuqorida ta’kidlaganimizdek, 2000-yillarda avj oldi. Ayni shu vaqtga kelib boshqa millat vakillari bilan bir qatorda mahalliy aholi, ya’ni o‘zbeklarning mehnat migratsiyasidagi ishtiroki boshlandi. Avvaliga Qozog‘istonda paxta terimi mavsumi vaqtida yaxshi haq to‘lanar ekan, degan maqsadda Farg‘ona vodiysidagi aholi sentyabr va oktyabr oylarida qo‘shni Qozog‘iston Respublikasining paxta etishtiradigan tumanlariga ba’zan alohida, ba’zan oilaviy, asosan yuqori sinflarda o‘quvchi farzandlari (asosan qizlar va ayollar) bilan yollanib ishga keta boshladilar. Tabiiyki, bunday sharoitda vositachilik, ya’ni odam savdosi bilan shug‘ullanuvchilar guruhlar ham yuzaga kela boshladi.

Sobiq ittifoqning parchalanishi sababli vujudga kelgan migrantlar (“vatanga qaytish”) bugun ikkinchi darajaga o‘tib bormoqda. Yangi iqtisodiy migrantlarning ham ijtimoiy tarkibi o‘zgacha bo‘lib bormoqda. Agar, avval bu tatarlar yoki ruslar bo‘lgan bo‘lsa, bugun bu yangi mustaqil davlatlarning maqomga ega bo‘lgan irq vakillari: qozoqlar, o‘zbeklar, tojiklar va boshqalar bo‘lib bormoqda. Rossiya Federatsiyasiga O‘rta Osiyo respublikalaridan mehnat migrantlari sifatida, o‘z oilasidan uzilgan holda yoki oilaviy kelgan migrantlar bugungi kunda alohida yashash manzillari bunyod qilishib, birga istiqomat qilishmoqda. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, bugungi Rossiya Federatsiyasi hukumat doirasida ushbu masalaning keng avj olib muammoga aylanishi, ya’ni etnik ahamiyat kasb etishining oldini olish maqsadida qonun doirasida choralar ko‘rishga harakat qilmoqda. Shu borada so‘z yuritgan mamlakat prezidenti Vladimir Putin “Maktablarimizdagi migrantlar farzandlari soni shunday bo‘lishi kerakki, bu ularni rus tili muhitiga rasman emas, amalda moslashtirish imkonini berishi lozim”, — deb ta’kidlashi bilan ushbu masala kelajakda rus millati uchun xavotirli bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatib turibdi.

Bozor islohotlari, turmush darajasining tushib ketishi, kambag‘allik va ishsizlik, sharq xalqlarining ijtimoiy bandlik sohasiga qamrab olinishining sovet hukumati siyosatidan kam bo‘lmagan “samaraga ega bo‘lgan erkinlik manbasi” sifatida namoyon bo‘ldi. Bugungi kunda O‘rta Osiyoliklar oilalari bilan birga yoki ayrim hollarda o‘zlari yolg‘iz holda ham Rossiyaning turli hududlariga pul topish maqsadida safarga chiqmoqdalar.

Migrantlar uylariga jo‘natayotgan pullar butun bir oilani qashshoqlikdan qutqargan holda boqish va ta’minlash imkonini bermoqda. Bugungi kunda Rossiyadan O‘zbekistonga migrantlar tomonidan yuborilayotgan pullar miqdori bo‘yicha MDH davlatlari ichida eng ko‘p bo‘lib turibdi. “2021 yilning 12 oyi davomida xalqaro pul o‘tkazmalari tizimlari orqali tushumlar hajmi 8,1 milliard dollarni tashkil etgan, bu 2020 va 2019 yillarga nisbatan 34 foizga ko‘pdir”. Moliyaviy o‘tkazmalar bilan bir qatorda migrantlarning ijtimoiy o‘tkazmalari (g‘oyalari, ko‘nikmalari, munosabatlari, bilimlari va h.k.), ijtimoiy kapital (sarmoya) orttirish ham sodir bo‘lmoqda. Ular o‘zlarining tajriba va manbalarni almashinish bilan shug‘ullanuvchi shaxsiy migrantlar tarmog‘ini yaratishlari hamda yangi migrantlarga yordam ko‘rsatishi va ularni qo‘llab-quvvatlashlari (beg‘araz yordam kabi, pullik to‘lovlar asosida) mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida shu masalada davlat siyosatini yurituvchi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi qoshidagi tashqi mehnat migratsiyasi agentligi faoliyatini yangi yo‘nalishlar bilan kengaytirib borish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun quyidagi tavsiyalar ahamiyatlidir:

- aholining migrant sifatida chiqib ketayotgan mintaqalari bo‘yicha ish o‘rinlari sonini prognoz qilib borish;

- noqonuniy migratsiyasi va odam savdosining oldini olishning mustahkam tashkiliy huquqiy asoslarini ishlab chiqish;

- odam savdosining qurboni bo‘lgan migrantlarni huquqiy va psixologik qo‘llab-quvvatlash yoki alohida jamg‘armalar tashkil etib moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini joriy etish.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, yangi qabul qilingan konstitutsiyamizning “23-moddasida O‘zbekiston dunyoning har bir burchagidagi fuqarolar hamda vatandoshlar haqida qayg‘urishi, ularga madadkor va dalda bo‘lishi, hech kim o‘zini chorasiz va yolg‘iz his qilmasligi, ortida doimo ona xalqi va vatani, O‘zbekistoni turganini his qilishi kerakligi haqida so‘z boradi”.

Migratsiya mamlakat taraqqiyoti va ijtimoiy o‘zgarishlarining omillaridan biri bo‘libgina qolmay, ayni paytda doimiy nazoratni talab qiladigan ko‘plab muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkinligi ham bor gap. Bugun biz bu borada siyosatni o‘zgartishimiz kerakligini anglagan holda, arzon ishchi kuchi eksportini emas, intellekt eksportini kengaytirishimiz kerakligini va buning amaliy ifodasi sifatida birinchi navbatda ta’lim tizimiga yuksak e’tibor va majoziy ma’noda ko‘tarilish kerakligini davlat siyosatida aks ettirmog‘imiz zarur.

Demak, migratsiyaga nisbatan jarayon sifatida qaralishi va bu hodisa to‘xtab qolishi mumkin emasligi, bugungi davlatlar va jamiyatlarning yashovchanligi sharti ekanligini ham ko‘rib o‘tdik. Shuningdek, bu jarayonga pozitiv qarashni shakllantirish, fuqarolarda ham bu boradagi qarashni to‘g‘ri tarbiyalash ham ayni asosiy masala ekanligini hisobga olgan, jamiyatning taraqqiyotiga olib keluvchi sohalariga ta’sirini ham ko‘rish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarjonovich M. A. MIGRATSIYA JARAYONINING TAHLILI VA MUAMMOLI JIHATLARI //IQRO. – 2023. – T. 2. – №. 1. – C. 628-631.
2. Akbarjonovich M. A. MIGRATSIYANI KELTIRIB CHIQARUVCHI SABABLAR //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 24. – №. 2. – С. 32-34.
3. Akbarjonovich, M. A. (2023). Historical Analysis of Population Migration. International Journal on Orange Technologies, 5(4), 68-70. Retrieved from https://journals.researchparks.org/index.php/IJOT/article/view/4292

GLOBALLASHUV DAVRIDA MIGRATSION JARAYONLARNING AXLOQIY MUNOSABATLARGA TA’SIRI

To‘rabayev Orif Abdumajid o‘g‘li
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi, ya’ni mehnatga layoqatli aholini ish qidirib bir mamlakatdan boshqa bir mamlakatlarga ko‘chib yurishi natijasida odamlarning katta-katta guruhlari bilan bog‘liq voqea-hodisalar natijasida ko‘chib o‘tgan hududiga o‘z ijtimoiy-axloqiy qarashlari bilan ta’siri. Boshqa bir mamlakatdan o‘z vataniga qaytib kelgan aholining submadaniyat ta‘sirida shakllangan qarashlarining jamiyat axloqiy munosabatlarga ta’siri haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlari: demografik, siyosiy omillar, migratsiya, eksplutatsiya, millatchilik, irqchilik

Ma’lumki, jahon mehnat bozoridagi vaziyat boshqa barcha bozorlar qonuni kabi talab va taklif asosida aniqlanadi va bir necha ommillariga bog‘liq. Bu omillar shartli ravishda iqtisodiy, demografik, siyosiy omillarga bo‘lib, ular o‘zaro bog‘langan bo‘ladi. Bular orasida iqtisodiy omillar asosiysi hisoblanadi, chunki qolgan barcha omillar pirovardida iqtisodiy oqibatlarga olib keladi. Dunyoning turli mintaqalarida iqtisodiy imkoniyatlar mehnat sharoitlari va ish haqi o‘rtasida yuzaga kelgan sezilarli farq ishchi kuchlarini mamlakatlararo ko‘chib yurishiga sabab bo‘luvchi muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Masalan, AQSH va Meksikadagi daromadlarning taxminan bir-biridan farq qilishi meksikalik ishchilarni AQShga ish qidirib ko‘chib o‘tishlarini asosiy sababi bo‘lib hisoblanadi.

Hozirgi paytda statistik ma'lumotlarga qaraganda dunyoda har bir o'n oiladan biri ko'chib yuradi, ulardan tashqari 4 dan 3 qismi ishchi kuchi migratsiyasiga to'g'ri keladi. Dunyo bo'yicha bunday ishchi kuchlarning umumiy soni 25 mln kishiga yaqin. Hozirgi vaqtda dunyo bo'layotgan siyosiy tartibsizliklar oqibatida bu sonlar yanada ko'payganligining guvohi bo'lib turibmiz.

Ma'lum bo'lishicha, 2021 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining jami 1 million 678 ming 400 nafar mehnat migrantlari xorijda faoliyat olib bormoqda.

Migrantlardan 481,1 ming nafari (28,7 foiz) ayollarni, 993,7 ming nafari (59,2 foiz) yoshlarni tashkil etmoqda.

Ayni paytda O'zbekistonliklardan Rossiyada 1 million 192 ming 800 kishi (71 foiz), Qozog'istonda 209 ming 300 (12 foiz), Janubiy Koreyada 62 ming 300 (4 foiz), Turkiyada 43 ming 200 (3 foiz), BAAda 5 ming 200 kishi va boshqa davlatlarda 165,6 kishi ishlamoqda.

Yuqoridagi qayd etilgan raqamlardan ya'ni 1 million 678 ming 400 nafar mehnat migranti asosiy qishmi Rossiya federatsiyasida ish faoliyatini olib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Shu o'rinli bir savol tug'iladi, 1 milliondan ortiq inson chet davlatlarda o'z ijtimoiy-axloqiy qarashlariga sodiq qola oldimi? Bizning milliy mentalitetimizni, donishmand xalqimizning xushmuomalalik, halollik, sobitqadamlik, sabr qanoat, kamtarlik, shijoat kabi axloqiy me'yorlarga qay darajada amal qila oldi ekan? Bu muammoli savolni berishimizdan asosiy sabab bugungi kunda yurtdoshlarimizning asosiy qismi Rossiya federatsiyasida ish olib borayotganligi va shu yer aholisining markaziy Osiyo migrantlariga nafrat ko'zi bilan qarayotganligini ijtimoiy tarmoqlarda uchrab turadi. Bu esa shundoq ham og'ir mehnat qilayotgan yurtdoshlarimizga bunday salbiy hatti-harakatlar ularning yurtga bo'lgan muhabbati va sadoqatiga, soddaroq qilib aytganda axloqiy qarashlariga zarar yetkazishi mumkin. Sababi har qanday haqoratli holatda bir shaxsga emas, butun millatga qaratilgan bo'ladi. Soddaroq qilib aytganda shaxsiyati uchun emas, o'zga millat vakili bo'lganligi uchun unga nisbatan haqorat yog'ilyatganini anglab yetadi. Barcha davrlarda insonlar o'rtasidagi axloqiy munosabatlar siyosiy, huquqiy, iqtisodiy mezonlar asosida boshqarilganligi tabiiy jarayon. Lekin hech qanday siyosiy huquqiy normalarni inobatga olmasdan, umuminsoniy qadriyatlarni ahamiyatsiz qoldirayotgan axloqiy buzuq insonlarning millatchilik yoki irqchilik kabi illatlarga berilishi oqibatida bugungi kunda mehnat migrantlariga nisbatan qo'pol munosabatda bo'layotganligi achinarli holat.

Albatta har doim ham migratsion jarayonlar salbiy oqibatlarga olib kelmaganligi, aksincha davlatlarning rivojiga katta hissa qo'shgan desak adashmagan bo'lamiz. Shimoliy va Janubiy Amerikaga Afrikadan qora tanli qullarni tashib keltirishi (eksplutatsiya) bir qator hozirgi rivojlangan davlatlarning vujudga kelishi va yuksalishiga sabab bo'lgan (AQSH, Kanada, Avstraliya, yangi sanoatlashgan mamlakatlar) jahon iqtisodiyoti rivojlanishining barcha bosqichlarida ishchi kuchi migratsiyasi jarayoni yuz berib keldi. Masalan, 1978-1988 yillar mobaynida turkiyalik xorijda ishlovchilarning yillik jo'natmalarining hajmi 893-2490 mln. AQSH dollarini tashkil qilgan yoki Turkiya tashqi savdo balansi taqchilligining 45-100% ini qoplagan. Agarda 1989 yilda Turkiya, Portugaliya, Marokashda xorijda ishlovchilarning pul jo'natmalarimiqdori shu mamlakatlar eksporti hajmining 25-40%ini tashkil etgan bo'lsa bu ko'rsatkich Misrda 90%, Pokistonda 80% dan ko'proqni tashkil etdi. Nikaragua va Salvadorda esa pul jo'natmalari miqdori ularning eksport tushunchalaridan ham oshib ketgan. Ishchi kuchini qabul qiluvchi mamlakatlarning tashqi mehnat migratsiyasidan oladigan foydasi shundan iboratki, xorijda arzon ishchi kuchi jalb qilish mamlakat ichkarisida ish haqi o'sib borishining oldini oladi va natijada inflyatsiya xavfi bartaraf etiladi. Umumjahon xo'jaligi uchun mehnat resurslarini erkin ko'chib yurishi iqtisodiy samaradorlikni yanada oshirish imkoniyatini beradi.

Har qanday davlatning iqtisodiy o'sishi mazkur davlatda madaniyat, san'at, ta'lim, soliqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalarning o'sishiga olib keladi.

Xususan, Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi bevosita arab istilolari va arablarning Markaziy Osiyoga migratsiya jarayonida yuzaga keldi. Buning natijasida bizning diyorimizda islom dinining Qur'oni karimdan keyin turadigan hadisshunos muhaddis olimlarni yetishtirib chiqardi.

So‘nggi tadqiqotlar Movarounnaxr hududlarida islomning ilk davrlarida ratsionalizmning keng tarqalganligi haqida guvoxlik beradi. yurtimizda tabiat va (Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon al-Beruniy) va falsafa (Abu Nasr al-Forobiy, Ibn Sino) ilmlari bilan bir qatorda ratsionalistik diniy ilmlar ham rivojlandi. Mu'taziliylar, Ismoiliylar, ilk sufiylar (al-Hakim at-Termiziy) madaniy hayot tarixida chuqur iz qoldirganligini bugun guvohi bo‘lib turibmiz. Bunga javoban islom dunyosining markaziy hududlaridan tradisionalistlar (an'anachilar, ahl al-hadis) ta'limotlari kirib kela boshladi. Islom ta'limotini keyingi davrda paydo bo‘lgan yangiliklardan (bid'atlardan) tozalash bu oqimning asosiy shiori bo‘lgan. Hadislarni yig‘ish, tartibga solish va faqat ishonchlilarini to‘plamlarga jamlash borasida mislsiz ishlar olib borildi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom ad-Dorimiy, Abd ibn Xumayd al-Kashshiy, Kulayb ibn al-Haysam ash-Shoshiylar hadis to‘plamlari bilan islom olamida Markaziy Osiyo mutafakkirlarining shu jumladan bizning yurtimizga bo‘lgan iliq munosabatlarini shakllantirishga ulkan hissa qo‘shgan desak adashmagan bo‘lamiz.

Yuqorida ta'kidlab o‘tilgan holatlarda umumiy jihatdan bir xil ya'ni migratsion jarayonni ko‘rishimiz mumkin lekin bu ikki holatda albatta yondashuvga bog‘liq. Nega deganda Birinchidan Bizning hamyurtlarimiz Rossiya Federatsiyasiga faqat mehnat migranti sifatida bormoqda va o‘sha davlat hududida ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyojni arzon ishchi kuchi sifatida ta'minlab bermoqda. Shunga qaramasdan mehnat muhojirlariga davlat va jamiyat o‘rtasida hurmatsizlik, qo‘pollik, siyosiy jihatdan bosim bo‘layotganini ko‘rib turibmiz. Bizning yurtimizga kelgan arablar hech qanday ishchi kuchi emas o‘z dinlarini targ‘ib qilib keldilar hatto yerlik aholi dinni qabul qilmaguncha jon solig‘ini ham joriy qildilar. Shunga qaramasdan Markaziy Osiyoda uyg‘onish davri boshlanishiga sabab bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa ornida shuni ta'kidlashni joiz deb bildik. Migratsion jarayonlarni tahlil qilish natijasida tarix bizga shunga guvohlik beradiki migratsiya bu ijobiy jarayon hamda iqtisodiy-ma'naviy rivojlanishdagi vosita sifatida qarashligimiz mumkin. Tashqi mehnat migratsiyasidan ishchi kuchi eksport qiluvchi yoki jo‘natuvchi mamlakatlarning oladigan foydasi shundan iboratki, uning yordamida mamlakat aholisini yetarli darajada ish bilan band bo‘lmaganligini tufayli vujudga keladigan iqtisodiy va ijtimoiy xarajatlardan kutiladi hamda xorijda ishlayotganlarning yuborayotgan pul jo‘natmalariga qaytib kelayotgan ishchilarning kasb va tip ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Buning uchun yerlik aholi ijtimoiy-axloqiy jihatdan yetuk xalq bo‘lishi talab qilinadi, aks holda irqchilik, millatchilik kabi inson axloqiga zid holatlar shaxslar aro yoki davlatlararo muammolarning asil sababi bo‘lib yuzaga chiqishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F.R., Saitxodjayev X.B. Sotsiologiya. – T., 2000. – B. 214 – 221.
2. Osipov G.V., Moskvichev L.N. Sotsiologiya. – M., 2003. – B. 713 – 745, 753 – 799.
3. Sotsiologiya / Prof. V. M. Karimova tahriri ostida. – T., 2000. – B. 161 – 200
4. Umumiy sotsiologiya / Ilmiy muharrir falsafa fanlari doktori M.S.Aliqoriyev. – T., 1999. – B. 146 – 176. 6. Xan S.M., Xan V.S. Sotsiologiya. – T., 1999. – S. 204–221. 7. Entoni Giddens. Sotsiologiya. – T., 2002. – B. 758–787.

JIZZAX VILOYATIDAGI MIGRASION JARAYONLARNING AHOLI MILLIY TARKIBIGA TA'SIRI

M.M Fayzullayev., S.R.Ahmadqulov
Guliston davlat pedagigika instituti o‘qituvchilari
M.V.Yo‘ldosheva. Guliston davlat pedagigika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jizzax viloyatidagi migratsion jarayonlarning aholi milliy tarkibiga ta'siri yoritilgan va unga doir faktik materiallar keltirib o‘tilgan. Jizzax viloyati aholisi haqidagi ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: migratsiya, aholi, mexanik harakat, tabiiy ko‘payishi, Jizzax, demografik, mehnat resurslari.

Mustaqillik yillarida Jizzax viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o‘z o‘rnida hudud aholisi orasidagi migratsion jarayonlarga, aholi milliy tarkibining o‘zgarishiga ham ta’sir qildi. Sababi mustaqillikning ilk yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, inflyasiya darajasining yuqori bo‘lganligi, ishsizlik hajmining oshishi va boshqa omillar ta'sirida Jizzax viloyatida ham o‘ziga xos migrasion jarayonlar yuz berdi.

Jizzax viloyati respublikaning markaziy qismida joylashgan bo‘lib, Jizzax viloyatida 12 ta tuman, 6 ta shahar, 42 ta shaharcha, 529 ta qishloq aholi punkti bor.

Migratsiya - bu odamlarning turli sabablarga ko‘ra yashash joyidan boshqa joyga ko‘chishi. Migratsiya odamlarning ma’lum bir hududdan tashqariga doimiy yoki vaqtinchalik yashash joyiga ko‘chib o‘tishi bilan sodir bo‘ladi. Yashash joyini unday o‘zgartirishiga “aholining mexanik harakati” – deyiladi.

Migratsiya demografik jarayonlarga bevosita ta’sir o‘tkazishi bilan birga, u mamlakatning demografik rivojlanishiga ham bilvosita ta’sir o‘tkazishi mumkin. Aholi migratsiyasi demografik jarayonlarga, ya’ni aholi sonining tabiiy o‘sishini, uning tarkibini, hududiy miqyosda joylashishi va harakatini o‘rganuvchi fanga ham muayan ta’sir ko‘rsatadi. Bu ta’sir u yoki bu hududga istiqomat qiluvchi aholining jinsi, yoshi va mashg‘ulotida migrasion harakat tufayli ro‘y beradigan o‘zgarish shaklida namoyon bo‘ladi.

Migratsion harakatning demografik jarayonga ta’siri muayyan muhitni hisobga olganda ijobiy va salbiy xarakteriga ega bo‘lishi mumkin.

Aholi migratsiyasining demografik jarayonlarga ijobiy ta’siri migrasion harakatda ishtirok etuvchi aholining yoshi va jinsiga bog‘liqdir, zero boshqa davlatlardan ko‘chib keluvchi aholi tarkibida yoshlar - yigit va juvonlar hamda o‘rta yoshdagi aholi odatda ko‘proq bo‘ladi.

Ma’lumki, sovet ittifoqining parchalanishi oqibatida barcha sobiq ittifoqdosh respublikalar, shu jumladan O‘zbekistonda ham murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat yuzaga kelib, bu holat respublika aholisining ijtimoiy ahvoli, migratsiyaning kuchayishi hamda milliy tarkibning o‘zgarib borishiga ta’sir qildi. Bu jarayonlar o‘z navbatida O‘zbekistonni ham chetlab o‘tmadi.

Respublika miqyosida bo‘layotgan migrasion jarayonlar Jizzax viloyatida ham o‘zga ko‘rinishda yuz berib, bu viloyatlardagi demografik holatga ta’sir qildi, aholining tarkibiy tuzilishida ham o‘zgarishlar sodir bo‘ldi.

Statistik ma’lumotlarga murojaat qilinsa, aholi migratsiyasining kulminasiya nuqtasi mustaqillikning ilk yillariga to‘g‘ri keladi. Jumladan, Jizzax viloyatiga ko‘chib kelganlar 12 ming 749 kishi, ko‘chib ketganlar esa 16 ming kishidan iborat bo‘lgan.

Statistik ma’lumotlar foizlar misolida tahlil qilinganda, Jizzax viloyati (1990-1991 yillarda) O‘zbekistondagi jami migrantlarning eng kam ko‘rsatkichini tashkil qilgani ma’lum bo‘ldi. Masalan, viloyatda 1990 yilda kelganlar 3,7 ketganlar 3,9 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 1991 yillarda kelganlar 3,4 ketganlar 4,0 foizga to‘g‘ri kelgan. 1990 yilda Jizzax viloyatining tashqi migratsiyasida qatnashgan aholi 2,6 foizni, ichki migratsiyada esa 4,7 foizi ishtirok etgan bo‘lib, migratsiya jarayonida kelganlarga nisbatan ko‘chib ketganlar 2-2,2 barobarga ko‘p, aholining o‘sishi ichki migratsiyada - 18,1 foiz, tashqi migratsiyada - 3,2 foizga to‘g‘ri kelgan. 1997 yilga kelib Jizzax viloyatida migrasion jarayonda qatnashayotgan aholi soni kamayganligini aytib o‘tish lozim. Bunga asosiy sabab viloyat hududidan ayrim millatlarning ma’lum qismini ko‘chib ketishi va boshqa ayrim qiyinchiliklar sababli aholining ko‘chib yurishi kamayganligini kuzatish mumkin.

Shu o‘rinda qayd etish kerakki, Sovet davridagi mavsumiy va vaqtincha migratsiyada ishtirok etib Jizzax viloyatiga ko‘chib kelgan aholining bir qismi doimiy migratsiya turiga mos holda yashab qoldilar. 1997 yilda Jizzax viloyatidagi migrasion jarayonlarda 12385 kishi qatnashib, ko‘chib kelganlar 32,5 foiz, ko‘chib ketganlar 67,5 foizni tashkil etgan. Bu davrda Jizzax shahri aholisi migrasion faolligi bo‘yicha yetakchilik qilgan edi. Bunday faol migrasion jarayonni shaharning viloyat markazi ekanligi, shaharda boshqa millat vakillarining ko‘pligi hamda

shahardagi mavjud bo‘lgan turli korxona va tashkilotlarga migrantlarning kelib ketishi bilan izohlash mumkin.

2023 yilgi ma’lumotlarga e’tibor beriladigan bo‘lsa, Sharof Rashidov tumanida mexanik o‘sish ijobiy bo‘lganini ko‘rish mumkin, boshqa tumanlarda esa aksincha, keluvchilarga nisbatan ketuvchilar soni ortgan. Viloyatning Arnasoy, Baxmal, G‘allaorol, Do‘stlik, Forish tumanlari aholisi orasida ko‘chib ketayotganlar, kelayotganlardan ikki marta ko‘p miqdorni tashkil qilgan.

Jizzax viloyatida 2023 - yil 1 - aprel holatiga doimiy aholi soni 1483,1 ming kishini tashkil etib, yil boshiga nisbatan 7,6 ming kishiga yoki 100,5 % ga ko‘paydi. Jumladan, shahar aholisi soni 695,9 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 46,9 %), qishloq aholisi soni 787,2 ming kishi (53,1 %) ni tashkil etdi. Statistik ma’lumotlarni taqqoslash uchun 2023 yili Jizzax viloyati hududiga 6307 kishi ko‘chib kelib, 8427 kishi ko‘chib ketgan edi. Jizzax viloyatiga ko‘chib kelganlarga nisbatan ko‘chib ketganlar soni ko‘proqdir. Jumladan, Jizzax shahriga 1484 kishi kelgan bo‘lsa, 1451 kishi ketgan, Arnasoy tumaniga 167 kishi kelgan bo‘lsa, 389 kishi ketgan, Forish tumaniga 263 kishi kelgan bo‘lsa, 608 kishi ketgan, Zomin tumaniga 574 kishi kelgan bo‘lsa, 613 kishi ketganligini ko‘rish mumkin.

2023 yil Jizzax viloyatidagi migratsion jarayonlar

№	Viloyati nomi	Kelgan aholi	Ketgan aholi
1	Jizzax	6307	8427

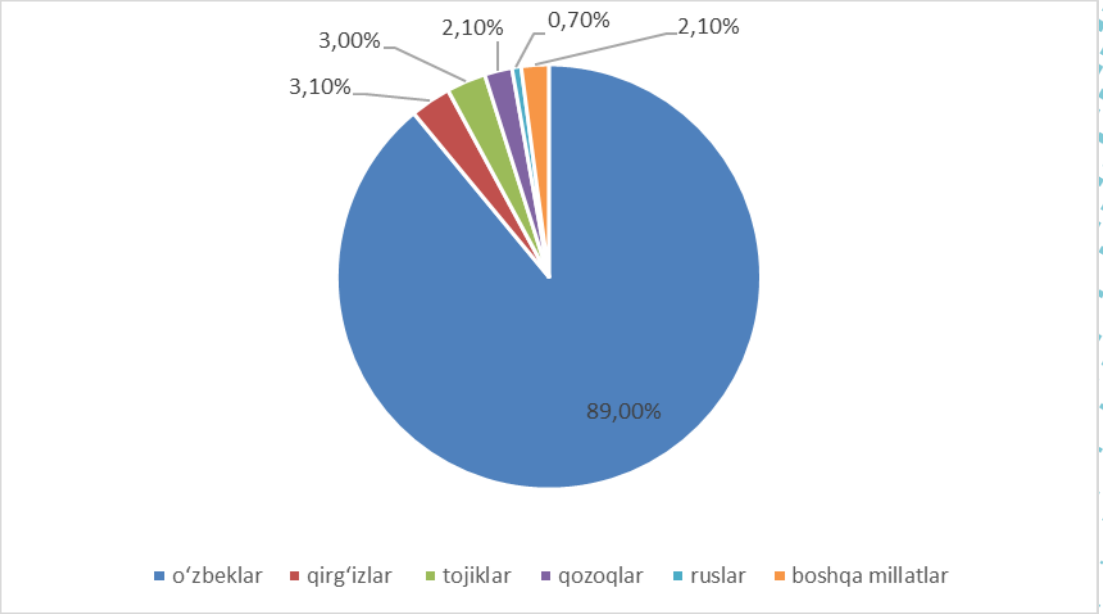
2023 yil Jizzax viloyati shaharlaridagi migratsion jarayonlar

№	Shahar nomi	Kelgan aholi	Ketgan aholi
1	Jizzax	1484	1451

2023 yili Jizzax viloyati tumanlaridagi migratsion jarayonlar

№	Tumanlar nomi	Kelgan aholi	Ketgan aholi
1	Arnasoy	167	389
2	Baxmal	336	842
3	G‘allaorol	334	758
4	Sharof Rashidov	1136	1017
5	Do‘stlik	326	586
6	Zomin	574	613
7	Zarbdor	341	497
8	Zafarobod	244	389
9	Mirzacho‘l	509	509
10	Paxtakor	485	560
11	Forish	263	608
12	Yangiobod	108	208

Jizzax vohasining o‘ziga xos geografik joylashuv xususiyatlari qadimdan o‘troq, yarim o‘troq dehqon va chorvador aholining shimoldan janubga, janubdan shimolga, sharqdan g‘arbga, g‘arbdan sharqqa tomon siljishlarida o‘ziga xos etnomuloqot hududi bo‘lganligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga o‘troq va yarim o‘troq aholining muqim yashab qolishi, xo‘jalik yuritishi uchun barcha tabiiy sharoitlarni yaratgan, hududda qishloq xo‘jaligi, chorvachilik doimiy va mavsumiy tarzda rivojlanib borgan hamda ko‘chmanchi chorvachilikning o‘troq dehqonchilik xo‘jaligi bilan mushtarak rivojlantirish imkoniyati ko‘plab etnik guruhlarni bu joyga ko‘chib kelib o‘rnashishlariga sabab bo‘lgan. Voha aholisi bugungi kunda etnik jihatdan murakkab tarkibga ega.

Jizzax viloyati aholisi milliy tarkibi

Jizzax viloyatida O'zbekiston Respublikasi aholisining 4,1% istiqomat qiladi. Jumladan, o'zbeklar – 1208,7 ming nafar, qirg'izlar – 41,6 ming nafar, qozoqlar-28,4 ming nafar, tojiklar-31,6 ming nafar, ruslar-14,9 ming nafar, tatarlar-6,4 ming nafar koreyslar-2,7 ming nafar, turkmanlar-0,4 ming nafar, qoraqalpoqlar-0,2 ming nafar boshqa millat va elatlar vakillari-17,3 ming nafarni tashkil etadi.

Vohaning o'troq aholisi turli tarixiy davrlarda ko'chib kelgan urug' va qavmlarning mushtarak etnik birligini tashkil qilsada, o'zining kelib chiqishi, urf-odatlari va ayrim milliy an'nalarini saqlab qolganligi bilan bir-biridan ajralib turgan.

Jizzax viloyatiga ko'chib kelganlar 6307 kishini, ko'chib ketganlar esa, 8427 kishini tashkil qildi. Ko'chib kelganlar orasida boshqa millat vakillari ham bo'lib, bu o'z navbatida Jizzax viloyati aholi milliy tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Tahlil etilayotgan yillarda hududga yuzaga ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sirida Jizzax viloyatida yashovchi aholisi orasida o'ziga xos ichki va tashqi migratsion jarayonlar yuz berib, aholining tashqi migratsiyasi Rossiya, Qozog'iston davlatlari bilan amalga oshirilib, unda asosan mehnat qobiliyatiga ega aholi vaqtinchalik ishlab kelish uchun ko'chib ketdilar (ayrimlari doimiy yashash uchun qolib ketgan). Ularning aksariyatini erkaklar tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017.

2. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. - 484 b.

3. Mirzaliyev U.B. O'zbekistonda tarixiy-demografik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari misolida, 1956-2020 yy.). Tarix fan. nomzodi... diss. – Toshkent, 2022.

4. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K., Egamberdiyeva M.M. Shaharlar geografiyasi. – Tashkent, 2018. - 200 b.

5. Tilovberdiyev O. Mirzacho'l mardlar maskani. – Toshkent: O'zbekiston, 1969. - 46 b.

6. Tojiyeva Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. - 276 b.

7. Tojiyeva Z.N., Ata-Mirzayev O.B., Zokirov S.S. Demografiya. –Toshkent: O'z MU, 2013. - 74 b.

8. Soliyev A. Qishloq joylari demografiyasi. –Toshkent: Universitet, 2005. - 140 b .

MIGRATSIYANING JAMIYATDAGI IQTISODIY, IJTIMOIY VA SIYOSIY O‘RNI

Mirzarayimova Malika Ilhomjon qizi
Guliston davlat universiteti talabasi

Anotatsiya: Bu maqolada migratsiyaning jamiyatdagi ijtimoiy o‘rni ,mehnat migrantlariga bugungi kundagi munosabatlari va ularga qaratilgan ijtimoiy yordam dasturlari o‘rganilgan. Hozirgi kunda migrantlar oqimining ko‘payishi,ayollar va bolalarning ortib borishi va ularga ijtimoiy yordam ko‘rsatish kabi g‘oyalar ham aytib o‘tilgan. XXI asrda migratsiya va mehnat migratsiyasi masalalari bilan bir qatorda migratsiyaning oilalar faravonligiga ta’siri muammosi ham o‘z dolzarbligini namoyon etlgani ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Migratsiya, soliq, stress, reabilitatsiya, depressiya, infratuzulma, sotsial himoya, sog‘liqni saqlash, subsidiya.

Migratsiya – bu odamlarning turli sabablarga ko‘ra yashash joyidan boshqa joyga ko‘chishi. Migratsiya odamlarning ma’lum bir hududdan tashqariga doimiy yoki vaqtinchalik yashash joyiga ko‘chib o‘tishi bilan sodir bo‘ladi. Aholinig ijtimoiy iqtisodiy, ekologik, siyosiy, diniy, harbiy va boshqa sabablarga ko‘ra migratsiya tashkiliy (davlat va boshqa ijtimoiy tuzulmalar ishtirokida) va uyishmagan (migrantlarning o‘zidan bo‘lishi mumkin. Odamlarning migratsiyasi qadim zamonlardan beri mavjud. Migratsiya birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti (cho‘pon qabilalarining ajralishi) dehqonchilikning rivojlanishi, hunarmandchilikning dehqonchilikdan ajralishi, xalqlarning katta ko‘chishi, buyuk geografik kashfiyotlar, sanoatning rivojlanishi (asr boshlarida) bilan bog‘liq edi (19-asr). 20-asrda urushlar migratsiyaga katta ta'sir ko‘rsatdi. Migratsiya insoniyat taraqqiyotida va xalqlar o‘rtasida hududlarni qayta taqsimlashda muhim rol o‘ynadi. Migratsiya ham doimiy aholining, ham emigrantlarning turmush darajasiga, aholining demografik va ijtimoiy tuzilishiga, joylashuviga, etnografik tarkibining o‘zgarishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Migratsiya jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatlariga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Uning jamiyatdagi o‘rni ham ancha murakkab. Misol uchun: Migratsiya orqali ishchi kuchining harakatlanishi mamlakatlar iqtisodiyoti uchun foydali bo‘lishi mumkin. Kam rivojlangan mamlakatlardan rivojlangan davlatlarga ko‘chgan ishchilar mehnat bozori ehtiyojlarini qondiradi, soliqlar to‘laydi va puk o‘tkazmalari orqali o‘z vatani iqtisodiyotiga hissa qo‘shadi. Soliqlar asosli, barqaror va moslashuvchan bo‘ladi[1]. Migrantlarning o‘z davlatiga yuboradigan pul mablag‘lari (ya'ni, pul o‘tkazmalari) ko‘plab davlatlar iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO) va Jahon bankining ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo miqyosida migrantlar tomonidan yuboriladigan mablag‘larning umumiy hajmi yildan- yilga ortib bormoqda.

Masalan, O‘zbekiston misolida, 2022 yilda mamlakatga Xorijdan yuborilgan pul o‘tkazmalari hajmi 16-17 milliard AQSh dollariga yetdi. Bu mablag‘larning katta qismi Rossiya, Qozog‘iston, Janubiy Koreya, Turkiya kabi mamlakatlardagi o‘zbek migrantlari tomonidan yuborilgan.Buning barchasi davlatning makroiqtisodiyotini rivijlanishiga yordam bo‘ladi.Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o‘tgan taraqiyot yo‘lining chuqur taxlili,globallashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib bormoqda bunga qisman qilib migratsiya jarayonini misol qilib ko‘rishimiz mumkin.[2] Migratsiya hozirgi kunda ancha ommalashgani uchun O‘zbekistonda migratlarga qaratilgan muammolarni bartaraf qilish uchun valyutani tartibga solishning ilg‘or bozor mexanizimlarini bosqichma – bosqich joriy etish kun tartibidagi birlamchi masalalardan biri hisoblanadi.SHuning uchun ham valyutani tartibga solishning yangicha mexanizimlarini ishlab chiqish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorini tayyorlash harakterlar strategiyasida belgilanib qo‘yilgan.[3]

Aholi migratsiyasi murakkab ijtimoiy hodisa bo‘lib bu fenomen hozirgi kunda jamiyat hayotining barcha sohalariga tasir ko‘rastmoqda .Bizning vatanimiz O‘zbekistonda ham

[1] Harakatlar Strategiyasi 2017-2021-yil 195-bet
[2] Harakatlar Strategiyasi 2017 -2021 yil 187-bet
[3] Harakatlar strategiyasi 2017-2021-yil 192 bet

emigrantlarni qabul qiladi .Shu bilan O‘zbekiston global migratsion jarayonda emigrant davlat sifatida ishtirok etayotganini millionlab fuqarolarimizning ta’lim olish va mehnat qilish maqsida chet davlatlariga migratsiya qilayotgani misolida keltirish mumkin .Hozirgi kunda O‘zbekiston davlati asta sekin rivijlanib borgaligi sababli ishchi kuchining oshib borishi aholining ish bilan taminlanmasdan qolib ketishiga olib keladi. Mamlakatimizda migratsiya keng tarqalgan bo‘lsa-da,bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar sanonqliligicha qolmoqda .Xususan ,migratsiya jarayoni turli-xil olimlar o‘z tadqiqotlari orqali o‘rganishgan .Misoluchun;Migratsiya jarayonini ijtimoiy-gumanitar soha doirasida R.Madaliyeva ,T.Saidbayev, K.Kalanov , A.Rasulov, N. Qurbonov va F. Parmonovlar o‘zlarining tadqiqotlarida qisman yoritgan .O‘zbekistonda migrant oilalar ijtimoiy-psixologik tarafdan birinchi bo‘lib H.Abdusamatov tomonidan o‘rganilgan. Migratsiya jarayoni ko‘plab ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu muammolar migratsiya turlariga, ya'ni ichki yoki tashqi migratsiyaga qarab turlicha bo‘lishi mumkin. Quyida migratsiya bilan bog‘liq asosiy ijtimoiy muammolar keltirilgan:

1.Ijtimoiy ajralish va integratsiya qiyinchiliklari: Migrantlar yangi joyga kelganda, mahalliy jamiyatga moslashish va integratsiyalashishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Til, madaniyat, din yoki urf- odatlar farqi ijtimoiy ajralishlarga olib kelishi mumkin.

2.Ishsizlik va ijtimoiy notenglik: Migratsiya natijasida mehnat bozori ortiqcha yuklanadi, bu esa mahalliy ishchi kuchiga raqobatni oshiradi. Migrantlar ko‘pincha past maoshli ishlarni bajarishga majbur bo‘lishadi va bu ijtimoiy notenglikni kuchaytiradi.

3. Xavfsizlik va jinoyatchilik darajasining oshishi: Ayrim hollarda migratsiya jinoyatchilik darajasining oshishiga olib kelishi mumkin, ayniqsa, migrantlar ish topa olmaganda yoki ijtimoiy himoyadan chetda qolganlarida.

4.Aqliy salomatlik va stress: Migratsiya jarayoni odamlar uchun katta psixologik zo‘riqishlarni keltirib chiqaradi. Ular yangi muhitga moslashishda stress, yolg‘izlik va depressiyadan aziyat chekishi mumkin.

5. Uy- joy va infratuzilma muammolari: Migrantlar soni ortishi bilan uy- joy yetishmovchiligi va infratuzilma bilan bog‘liq muammolar yuzaga keladi. Bu qishloqdan shaharga ko‘chib kelish jarayonida yaqqol seziladi.

6.Sog‘liqni saqlash xizmatlariga kirish imkoniyati: Migrantlar sog‘liqni saqlash xizmatlariga kirishda to‘siqlarga duch kelishi mumkin. Bu ayniqsa noqonuniy migrantlar uchun katta muammo bo‘lib, ularning sog‘liqni saqlash tizimiga kirishi cheklangan bo‘ladi.

7.Madaniy identifikatsiya yo‘qotilishi: Migrantlar o‘z vatandagi madaniyat, urf- odat va qadriyatlarini yo‘qotish xavfi ostida bo‘lishadi, bu ularning madaniy o‘zligiga zarar yetkazishi mumkin.

Migratsiya ijtimoiy jihatdan katta ahamiyatga ega va u yaxshi boshqarilmasa, ko‘plab ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.Agar bularning barchasi to‘g‘ri tartibga solinmasa mamlakatda ishsizlik kambag‘alchilik tez suratlarda oshib borib mamalakat iqtisodiyotiga ancha tasirini ko‘rsatadi.SHuni alohida takidalb zarurki 2000-yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasida davlatlar va xukumatlar Mingyillik deklaratsiyasi qabul qilinib,keyinchalik Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) belgilangan.Kambag‘allik va ochlikga barxam berish masalalariga alohida e’tibor berilib ,BRMning birinchi “Kmabag‘allik va ochlikga barxam berish” maqsadi o‘z aksini topdi. [1]Hozrgi kunda Migrantlarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish mamlakatning migratsiya siyosatiga bog‘liq va bu ko‘plab omillarga asoslanadi, jumladan, migrantlarning huquqiy maqomi, yashash ruxsatnomasi turi, ish joyi, va jamiyatga integratsiya darajasi.

Odatda migrantlarga quyidagi ijtimoiy yordam turlari ko‘rsatiladi:

1. Yashash va ishlash ruxsatnomasiga ega bo‘lgan migrantlar: Ijtimoiy nafaqalar: Yashash maqomi asosida migrantlar pensiya, bolalar uchun nafaqalar yoki vaqtinchalik ishsizlik nafaqalarini olishlari mumkin.

[1] O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga va O’zbekiston xalqiga murojatnomasida ilmiy -ommabop risola 2021-yil 167-bet

O‘qish va ta'lim: Migrantlar bolalari davlat maktablarida bepul yoki subsidiyalangan ta'lim olishlari mumkin. Ko‘p mamlakatlarda katta yoshli migrantlar uchun til va malaka oshirish kurslari taklif etiladi.

Uy- joy yordami: Ba'zi davlatlarda uy- joy bo‘yicha subsidiya yoki ijaraga yordam ko‘rsatiladi.

Sog‘liqni saqlash xizmati: Aksar mamlakatlarda doimiy yashash ruxsatnomasiga ega migrantlar milliy sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish huquqiga ega. Qochqinlar va boshpana so‘ragan shaxslar:

• Vaqtincha boshpana: Ko‘plab davlatlar qochqinlarga yoki boshpana so‘ragan shaxslarga vaqtinchalik boshpana va asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun yordam ko‘rsatadi (ovqat, kiyim, uy-joy).

• huquqiy yordam: huquqiy masalalarda, masalan, hujjatlarni tayyorlash va davlat idoralari bilan ishlashda yordam berish.

Reabilitatsiya va integratsiya dasturlari: Til kurslari, kasb- hunar ta'limi, madaniy integratsiya dasturlari. Nodavlat tashkilotlar (NNT) va xalqaro tashkilotlar yordami: o ko‘pgina xalqaro va mahalliy NNTlar migrantlarga huquqiy maslahat, psihologik yordam va ish qidirishda yordam berishadi.

Migrantlarga ko‘rsatiladigan yordam mamlakatning ichki siyosati, iqtisodiy holati va xalqaro majburiyatlariga bog‘liq. har bir davlatning o‘ziga xos me'yorlari va talablari bor .Ular quydagilarni tashkil qiladi.

Davlatlarning migrantlarga yordam ko‘rsatish bo‘yicha talablari va siyosatlari turlicha bo‘lib, ular ko‘pincha mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyatiga bog‘liq. Umuman olganda, davlatlar quyidagi yo‘nalishlarda migrantlarga yordam ko‘rsatishlari mumkin:

1. Qonuniy huquqlarni ta'minlash:

• Viza va ruxsatnomalar: Davlatlar migrantlarga qonuniy asosda ishlash yoki yashash uchun viza va ruxsatnomalar beradi.

• Asosiy huquqlarni himoya qilish: Migrantlarning ishchi huquqlari, sog‘liqni saqlash va ta'lim olish kabi sohalarda qonuniy himoya qilinishini ta'minlaydi.

Sotsial yordam va integratsiya:

• Til kurslari va madaniy moslashuv dasturlari: Ko‘pgina davlatlar migrantlar mahalliy jamiyatga moslashishi uchun til kurslari va madaniy treninglar tashkil etadi. • Sotsial himoya: Migrantlarga vaqtinchalik boshpana, oziq- ovqat, va sog‘liqni saqlash xizmatlari kabi ijtimoiy yordam ko‘rsatiladi.

3. Ish bilan ta'minlash:

• Ish izlashga yordam berish: Migrantlar uchun maxsus ish bozorlariga yo‘naltirilgan dasturlar tashkil qilinadi. • Kasbiy malaka oshirish: Ko‘plab davlatlar migrantlarning malakasini oshirish uchun treninglar va kasbiy tayyorgarlik kurslarini o‘tkazadi.

4. Sog‘liqni saqlash va ta'lim:

• Sog‘liqni saqlash xizmatlari: Ba'zi davlatlar migrantlarga bepul yoki subsidiyalangan tibbiy xizmatlar taqdim etadi. • Bolalarning ta'lim olishi: Migrantlarning bolalari davlat maktablarida bepul yoki subsidiyalangan ta'lim olish huquqiga ega bo‘lishi mumkin. Qonuniy himoya va maslahat berish:

huquqiy yordam: Migrantlarga huquqiy maslahat va himoya xizmatlari taqdim qilinadi.

• Sudga murojaat qilish huquqi: Agar migrantlar huquqlari buzilsa, ular davlat sudlariga yoki xalqaro tashkilotlarga murojaat qilishlari mumkin.

6. Boshpana va himoya:

• Qochqinlarni qabul qilish: Ba'zi davlatlar qochqinlar uchun maxsus dasturlar joriy qiladi va ularga boshpana beradi.

• himoya maqomi: Ayrim migrantlar davlatdan maxsus himoya maqomi olishlari mumkin, bu ularga ko‘proq qonuniy va ijtimoiy imtiyozlar beradi.Bu talablarga davlatning immigratsiya siyosati, xalqaro huquqiy me'yorlar va ijtimoiy- iqtisodiy omillar ta'sir ko‘rsatadi. har bir davlatning migrantlarga ko‘rsatadigan yordami bu omillarga qarab o‘zgarishi mumkin .

Hozirgi kunda migratsiya darajasi ancha yuqorilagan .Dyarli barcha davlatlarni egallay boshlagan deb qisman aytsak ham bo‘ladi. Misol uchun migrantlar soni 300 millionga yaqinlashdi. 2024- yil holatiga ko‘ra, dunyoda 281 milliondan ortiq xalqaro migrant mavjud, bu yer sharidagi umumiy aholi sonining taxminan 3,6 foizini tashkil etadi. Migratsiya asosan ish, ta'lim, va turli qiyinchiliklar tufayli amalga oshmoqda. Migrantlarning aksariyati Yevropa va Osiyoda yashaydi, bu ikki mintaqa global migratsiyaning 61 foizini qamrab oladi. Shimoliy Amerika, Lotin Amerikasi va Karib mintaqalarida ham katta sonli migrantlar mavjud (kun) (daryo).

Rossiyada esa migrantlar soni 6,2 millionni tashkil etadi va mamlakat dunyo bo‘yicha to‘rtinchi o‘rinda turadi. Migrantlar asosan ish uchun keladi, ammo mamlakatda noqonuniy migratsiyaga qarshi kurash choralari kuchaytirilgan.O‘zimizda migrat aholi ham ancha kishini tashkil qiladi. 2024- yil holatiga ko‘ra, O‘zbekistondan xorijga ishlash uchun ketgan mehnat migrantlari soni taxminan 2 million kishini tashkil etadi. Bu migrantlarning 72% erkaklar va 28% ayollardir. Migratsiyaning asosiy yo‘nalishi Rossiya bo‘lib, bu mamlakatda o‘zbekistonlik migrantlarning katta qismi joylashgan. O‘zbekiston hukumati mehnat migratsiyasini tartibga solishga va xorijdan qaytgan migrantlarni ish bilan ta'minlashga qaratilgan chora- tadbirlarni davom ettirmoqda . O‘zbekistonda eng ko‘p migrantlar qaysi viloyatdan ?

O‘zbekistonda eng ko‘p migrantlar Samarqand va Qashqadaryo viloyatlaridan kelib chiqadi. Ushbu viloyatlar aholisi asosan Rossiya, Qozog‘iston va boshqa davlatlarga ish izlab ketishadi. Bundan tashqari, Farg‘ona vodiysi viloyatlaridan, xususan, Farg‘ona, Andijon va Namangan viloyatlaridan ham migrantlar soni yuqori. Bu viloyatlarda ish imkoniyatlarining cheklanganligi, iqtisodiy sharoitlar va boshqa omillar aholining chet elga chiqib ishlashga intilishiga sabab bo‘ladi.[1]

Xulosa o‘rnida aytib o‘tishim mumkinki, migratsiya jarayoni davomli, to‘xtamaydigan jarayon hisoblanadi. Chunki bu hozirgi zamon talabi shu .Migratsiyaga ketmoqchi bo‘lganlar yoki bo‘lmasam ketgan shaxslar faqat moddiy mablag‘larni o‘ylab tavakkal qilmasligi kerak. Agar ishni puxta o‘rganilmasa keyin salbiy holatlarga kelishi mumkin. Migratsiyaga yo‘lga otlangan shaxs har bir ishni ijbiy va salbiy tomonlarini o‘rgangan hold ava albatda tadqiqotlarda ko‘rib chiqish lozim.Migratsiyaga qaror qilgan shaxs o‘zining holatidan kelib chiqqan holda. O‘zi uchun va oilasi uchun eng maqul yolni ko‘rishi lozim.

To‘gri bir narsani tan olish kerakki, migratsiyaning bir qancha ijobiy taraflari ham bor. Masalan: iqtisodiy barqarorlik, dunyo qarashning kengayishi kabi ijobiy holatlardir.

Oldin biz ko‘p kuzatganmiz erkak migrantlarini lekin hozirgi kunga kelib ayol migrantlarninig oshib bormoqda.Shu sababli ayol migrantlarga ketishidan oldin psixologik yordam ishlarini tashkil qilishni samarali yo‘lga qo‘yish migrant ayollar uchum yaxshi natija beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi

2. Bazyleva S.P. Mintaqaviy qarama- qarshiliklar sharoitida zamonaviy migratsiya jarayonlari O‘zbekiston misolida/ Byulleteni of RUDN. 2018.# 1.- S.103- III.

3. O‘zbekiston Respublikasida mehnat migratsiyasi: ijtimoiy, huquqiy va gender jihatlari. Shanba San'at./ Javob. tahrir. E. V. Abdullaev.: Toshkent, 2008.—204

4. O‘zbekistonda xavfli ish bilan ta'minlash: holati, muammolari va ularni hal qilish yo‘llari./ BMT Taraqqiyot Dasturining" Barqaror rivojlanish uchun strategik tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash" loyihasi doirasidagi tahliliy ma'ruza, 2018 yil (www.uz.undp.org)

5.O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O‘zbekiston Xalqiga Murojatnomasi.2021-yil 161-bet

[1] O’zbekiston Respiblikasi Davlat statistika qo’mitasi

2-shu'ba:
XALQARO MIGRATSIYANING MAFKURAVIY JARAYONLARGA TA'SIRI

ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ МИГРАЦИИ НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL MIGRATION ON IDEOLOGICAL PROCESSES

ҚИШЛОҚ ЁШЛАРИ ВА ТАЪЛИМ МИГРАЦИЯСИ

Виктор Алимасов,
фалсафа фанлари доктори, Ўзбекистон ДСМИ профессори
Баҳром Жумаев,
Қарши ДУ тадқиқотчиси

Аннотация: Мақолада қишлоқ ёшларининг шаҳарларга келиши билан боғлиқ ижтимоий миграцион жараёнлар (таълим миграцияси) масалалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: миграция, таълим миграцияси, ёшлар, шаҳар, қишлоқ, маданият, урбанизация, кўчиш.

Қишлоқ ёшларининг махсус таълим олиш, касб - кор орттириш билан боғлиқ шаҳарларга келиши, қолиб кетиши ёки шаҳар муҳитига адаптациялашувини "таълим миграцияси" дейиш мумкин. Илмий адабиётларда миграцияга турли таърифлар берилади, унинг илмий-этимологик талқинлари келтирилади. Уларда ички ва ташқи, миллий ва халқаро, иш ва оила билан боғлиқ кўринишлари борлиги қайд этилади (1;2;3;4). Лекин улар ичида "таълим миграцияси" деган тушунча учрамайди. Ваҳоланки, қишлоқ ёшларининг шаҳарларга кўчиб ўтиши, миграцияси аввало уларнинг махсус таълим олиш, замонавий касб-кор эгаллаш мақсадлари билан боғлиқдир. Демак, таълим миграцияси қишлоқ ёшларининг шаҳарларга кўчиб келишини характерловчи бош омилдир.

Биз қишлоқ ёшларининг барчаси таълим миграцияси таъсирида турар жойини ўзгартиради, қишлоқ ҳаёт тарзини шаҳар маданиятига, урбанизациясига алмаштирди, деган кескин фикрни билдиришдан йироқмиз. Иккинчи бош омиллардан бири меҳнат миграциясидир. Қишлоқ жойларида иш ўринларининг камлиги, меҳнат ҳақининг пастлиги, қўл меҳнатининг устуворлиги қишлоқ ёшларини шаҳарларга қатнашга мажбур қилади.Меҳнат миграцияси ўзининг хусусиятларга, ижтимоий-психологик мотивлар ва установкаларига эга, шу боис у алоҳида тадқиқ этиладиган мавзудир. Бизнинг диққатимиз таълим миграциясига қаратилгандир.

Қарши давлат университетига 1992 йили асос солинган бўлиб, унда 26 факультет мавжуд. Бугун унда 21,5 мингдан зиёд талаба таълим олади. Мазкур талабаларнинг 75-80 фоизи, туман ва қишлоқ жойларидан келган ёшлардир. Бу кўрсаткичлар, бизнинг ҳисоб-китобларимиз ва кузатишларимизга кўра, Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институтида 65 фоизни, Тошкент ахборот-технологиялар университетининг Қарши филиалида 40-45 фоизни, Тошкент кимё-технологиялар институтининг Шаҳрисабз филиалида 70 фоизни, Қарши Халқаро университетда эса 55 фоизни ташкил этади. Демак, Қашқадарё вилоятидаги олий ўқув юртларига таълим олаётганларнинг асосий қисмини туман ва қишлоқ ёшлари ташкил қилади. Бу таълим миграциясига жиддий таъсир кўрсатаётган ижтимоий омилдир. Эътиборли жиҳати шундаки, қишлоқ ёшлари-талабалари ичида қизларининг сони ошиб бораётгани кузатилади. Масалан, Қарши давлат университетига 2021/2022 ўқув йили бакалавриатга ҳужжат топширганларнинг 47 фоизи, 2022/2023 ўқув йилида 48 фоизи, 2023/2024 ўқув йилида эса 51,5фоизи хотин-қизлар бўлган. Умуман, Қашқадарё вилояти ёшларида замонавий билим ва касб-кор эгаллашга бўлган қизиқиш ҳатто шўролар пайтида ҳам юқори бўлган.

Таълим миграцияси турли вилоятлар ва олийгоҳларда турлича намоён бўлади. Масалан, у Сурхондарё вилоятидаги олийгоҳларда ўртача 38-40 фоизни, Қашқадарё вилоятида 60-62 фоизни, Тошкент шаҳрида 63-65 фоизни ташкил қилади. Демак, қишлоқ ёшларида шаҳарда, айниқса пойтахтда махсус билим олишга интилиши юқори. Бу ижтимоий-маданий тараққиётда шаҳарлар ролининг ошиб бораётганидан, замонавий билим ва касб-корни асосан шаҳарлар тақдим этаётганидан, қишлоқ ёшлари ушбу имкониятдан фойдаланишга интилаётганидан далолат беради. Тарихий манбалар кўрсатадики, шаҳарлар мудом аҳолини, айниқса ижтимоий фаол ёшларни ўзига жалб қилиб келган. Агломерация ўзагини ёшлар ташкил қилган, меҳнат тақсимотининг ривожланиши, маданий бойликлар ва ихтиролар ҳам асосан ёшлар шижоати, дадиллиги маҳсулларидир.

Қишлоқ ёшларининг ўзига хос этнодифференциал ва психологик хусусиятлари мавжуд. Улар:

биринчидан, меҳнатга, қийинчиликларга очиқдирлар. Яъни қишлоқ ҳаёт тарзи, муҳити ва шарт-шароити уларни ҳар қандай меҳнатга, қийинчиликка чидашга ўргатган. Улар меҳнатдан, қийинчиликлардан нолиб ўтиришни ўзига эп кўрмайди.

Иккинчидан, уларга муносабатларда очиқлик, поклик, ҳатто соддалик хос. Улар ҳийла ишлатишни, бировга тузоқ қўйиш, зимдан ўч олишни билишмайди. Ақл айёрлигидан фойдаланиш уларга ёт.

Учинчидан, улар таълимни соф фаолият тури сифатида идрок этадилар.Таълим ҳам айёр ақл ўйинига бўйсунишини улар деярли билишмайди. Ушбу соддалик шаҳарликларда тааҳҳуб, ҳайрат уйғотади. Шаҳар маданиятидаги ранг-баранглик, усти ялтироқлик, мобиллик, барча нарсани пул билан баҳолаш, фойда кўриш мақсадида ишлаш қишлоқ қишисини тааҳҳубга солади. Унинг бу тартибларга кўникиши секин ва қийин рўй беради (5).

Қишлоқ ёшларидаги шаҳар турмуш тарзи ва маданиятига қизиқиш ўзидан ўзи шаклланмайди. Оммавий ахборот воситалари, интернет, урбанизация ютуқлари, илмий-техник кашфиётлар, интеллектуал бойликларнинг шаҳарларда яратилиши ва сақланиши қишлоқ ёшларида ҳавас уйғотади. Демак, қишлоқ ёшлари миграциясини бошқариш, йўлга қўйиш мумкин. Аммо улар шаҳар билан қишлоқ яқинлашувини, қишлоқ ҳаётини шаҳар маданиятига мувофиқлашувини тўхтатишга қаратилиши мумкин эмас. Ички миграция ижтимоий-маданий ҳаётни ранг-баранглаштиради, локал этнохусусиятларнинг интернационаллашувини таъминлайди, миллий маданиятга динамизм бахш этади. Инсоният маданияти ва тараққиёти шаҳарлашув жараёнларининг маҳсули экан, қишлоқ миграцияси, шу жумладан, қишлоқ ёшларининг таълим миграцияси ҳам, объектив воқелик сифатида давом этади.

Таълим миграциясига шаҳарлардаги малака ошириш институтларига, ўқув марказларига, репититорларга қатнашлар ҳам киради. Бундай таълим даргоҳлари асосан

шаҳарларда мавжуд. Масалан, биргина Қарши шаҳрида 60 га яқин ўқув марказлари, 4та малака ошириш институти фаолият юритади. Улардаги ўқувчиларининг ярмидан зиёди туман ва қишлоқ ёшларидир. Таълим миграцияси уларга олий ўқув юртларига киришга тайёргарлик кўришда ёрдам беради. Малака ошириш институтлари тингловчиларининг деярли барчаси туман ва қишлоқларда истиқомат килувчи мутахассислардир. Улар вақтинча ёки қисқа вақтга мигрантлар ҳисобланади. Демак, миграция қисқа муддатли ҳам бўлиши мумкин.

Адабиётлар:

1.Волох В., Шорохова С., Суворова В. Миграция населения: теория и практика. -Москва: Изд.дом УМЦ,2024.

2. Ионцев В. Международная миграция населения и демографическое развитие. -Москва: Проспект,2014.

3. Окладникова Е. Трудовая миграция. -Москва: Директ-Медиа,2017.

4.Ионцев В., Воробьева О. Международная миграция. -Москва: НМЦ, 2008.

5. Максакова Л.П. Миграция населения Узбекистана. -Тошкент: Узбекистан,1986.

MIGRANTLAR IJTIMOIY BEGONALLASHUVI: SABABLARI VA OQIBATLARI

Anvar Qodirov Qahhorovich
Alfraganus University, Ijtimoiy fanlar kafedrasi professori, Falsafa fanlari doktori

Annotatsiya: ushbu maqolada migratsiyon jarayonlarning sabablari va oqibatlari yoritiladi.Shuningdek migrantlarning qabul qiluvchi ijtimoiy makonga moslashuvi masalalari tahlil qilinadi.O‘zbekiston, MDH davlatlari va jahon mamlakatlari o‘rtasida migratsion munosabatlarni optimallashtirishga doir xalqaro munosabatlarni tarixiy davr konteksida ko‘rib chiqish va bu masalalar umumiy konsensusga erishish barcha tomonlar uchun ijobiy natija beradi. Migrantlar borayotgan mamlakatlarda etnomadaniy jihatdan ajraliq qolayotganligi, moddiy – maishiy va sostsial sharoitlari begonaligi, ularga nisbatan munosabat harakterining “nostandartligi, sohaga talluqli qonunchilik buzilishi, sotsiol diskriminatsiya, iroda erkinligining ish beruvchilarga bog‘liqligi kabilar migrantlar o‘rtasida ektramistik va terroristic guruhlarga jalb etilayotganlarning ko‘payib borishiga sabab bo‘lmoqda.

Bugun intellektual migratsiya tendensiyasi kuchayishi ham kuzatiladi. Achinarlisi mamlakatimiz jahon rivojlangan mamlakatlariga intellectual salohiyatini yuksaltiruvchi “donor”ga aylanib qolinishi xavotirlidir. 2022 yil 2 yanvarda qabul qilingan “ Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida” gi qonun, ma’muriy islohotlar konsepsiyasi, davlat xizmati to‘g‘risidagi farmonlar, shubhasiz,o‘z natijasini beradi – ular tashqi migratsiya tendensiyasini susaytiradi.

Kalit so‘zlar: migratsiya, globallashuv, begonallashuv, ma’naviyat.

Migratsiya - aholining o‘zi istiqomat qilayotgan xududdan tashqariga chiqib ketishi turli sabablar bilan bog‘liq. Bugun Jahon ilmi va siyosatida migratsiya muomosi dolzarb masalaga aylandi. Ayniqsa globallashuv jarayoni bu masalani yanada dolzarlashtirib yubordi [1.25]. Migratsiya murakkab serqira va ko‘p olchovli ijtimoiy xodisadir. U milliy, mintaqaviy va global miqyosda namoyon bo‘ladi.

Migratsiyaning asosiy sababi – inson, fuqaroning o‘z yashash sharoitidan va turmush darajasidan qoniqmasligidir. Qashshoqlik (kambag‘alik), ishsizlik,ijtimoiy notinchlik, tabiy va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi, demografik ko‘payish, ish xaqining pastligi, korrupsiya va h.k. aholida mamlakat istiqboliga pessimistik qarashlarni shakllantiradi.

Mamlakatimizda ham tashqi migratsiya masalasiga keying paytlarda e'tibor qaratilmoqda. Yaqingacha xorijga chiqib mehnat qilayotgan fuqarollarga nisbatan salbiy munosabat shakllangan edi. Bugun vaziyat o'zgardi – tashqi migratsiyaga nisbatan davlat siyosati qaror topti. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5-iyuldagi "Tashqi mehnat migratsiya tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi 38 – 39-sonli Qarori bilan O'zbekiston Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi xorijda mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarni qollab quvatlash hamda ularning huquq va manfatlarini himoya qilishga alohida e'tibor berishga sabab bo'lmoqda.

O'zbekiston tashqi migratsiyasining deyarli 80% Rossiya federatsiyasiga tog'ri keladi. Rossiya Federatsiyasining Prezidenti V.Putinning 2024 yil may oyida O'zbekistonga tashrifi chog'ida bu masalaga ham katta e'tibor berildi – endilikda migrantlar masalasi bo'yicha ikki tomonlama hukumatlararo shartnoma asosida migratsiya oqimini barqarorlashtirish va ish beruvchilar tomonidan migrantlarnin ijtimoiy muhofaza haqida kelishib olindi.

O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlarining vazirligining Matbuot xizmatining ma'lumotiga ko'ra, xalqaro mehnat migratsiyasi siyosatida muhim muomolardan biri – raqamli platforma orqali axborot almashish hisoblanadi [2.212]. Bu yo'nalishda muayyan qadamlar qoyilgan - O'zbekiston Respublikasi Yagona milliy mehnat tizimi bilan "Rabota v Rossiyi" Umum Rossiya bosh ish joylari ba'zasi axborot – tahliliy tizimi ma'lumotlari ba'zasining integrasiyalashuviga erishildi.

Biroq migratsiya masalasi migrantlar va ularni qabul qiluvchi mamlakat o'rtasida, aniqrog'i – madaniyati o'rtasida ayrim muomolarni ham keltirib chiqaradi. Migratsiya ijtimoiy hayotning nafaqat iqtisodiy sohasiga, balkim madaniy va ma'naviy sohasiga ham ta'sir otkazadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, migratsiya kolamining oshib borishga ishsizlik, kambag'allik, inson huquq va erkinliklarining poymol qilinishi insonlarda kelajakda ishonchsizlik, umidsizlik, tsuhkunlik kayfiyatlari sabab bo'ladi.

Migrantlar xorijda begona ijtimoiy muhitga moslashish, (adaptatsiya) bosqichini o'tishga majburdirlar [3.38]. Hamma vaxt ham migrantlar bu bosqichni muvvafaqiyatli uta olmaydilar – til, diniy, irqiy va ma'naviy farqlar turli muomolarni tug'diradi. Bu o'z navbatida migrantlarga nisbatan migrantafobiya, ksenafobiya (ya'ni boshqa madaniyatga nisbatan murosasizlik) kayfiyatlarni keltirib chiqaradi ijtimoiy nizoli vaziyatlar shakllanadi, jamiyat barqarorligiga putr yetadi. Buni ko'p millatli, etnik jihatdan xilma xil xududlardan biri – Rossiya Federatsiyasining Janubiy – federal okrugi (rastov-don) misolida kuzatish mumkin.

Mahalliy ma'muriyat vakillarining takidlashicha etnik o'zbeklar va tojiklar mahalliy madaniy muhitga tez moslasha olmaydilar, o'z odatlari va an'analari bilan mahalliy urf odatlar, turmush tarzi bilan murosa qila olmaydilar (masalan,ko'chada yurish turish qoidalariga rioya qilmaydilar, kamoat joylarida gigiena sanitariya tartibini buzadilar – bemalol nos tupuradilar, mamurlar tomonidan tartibga chaqirilsa o'zlarini tajavuskorlikga soladilar va h.k).

Mahalliy aholi kundalik hayotda migrant – muhojirlar bilan o'zaro a'loqada bo'lishga majbur. Mahalliy aholi "Men kelgindi – muhojirlarni yoqtirmayman ammo menga arzon narxda, yaxshi ish bajaruvchilar kerak. Mayli, ular "kelgindi" bulaqolsin. Ammo men mablag'imni tejab qolaman" degan mulohazada bo'ladi. Migrantafobiya natijada etnik – millatchilik, shovinistik qiyofaga kiradi. Bu ayniqsa Rossiya va Ukraina o'rtasida 2022 yil boshlangan qurolli to'qnashuv oqibatida yanada keskinlashdi. Mahalliy aholi o'rtasida migantlarga nisbatan sotsiologik so'rovnoma o'tkazilganda Markaziy Osiyodan kelgan o'zbek, tojik, qirg'iz va qozoqlarga 50 % yaqin respondentlar sovuq munosabat bildirganlar. Albatta, aholining katta yoshli, aksariyati Markaziy Osiyoning, ayniqsa o'zbeklarning Ikkinchi jahon urushi davrida bag'rikenglik, mehmondo'stlik qilganliklarini xotirlaydilar ulargga nisbatan tolerant, hurmat munosabatidalar.

Umumlashtirib aytganda tashqi migratsiya global miqyosda kichadi. Bugun Yevropa, Amerika qit'alarida turli sabablar bilan Osiyo, Afrika mamlakatlaridan migratsiya qiluvchi aholi nufuzi, dinamikasi yilsayin ortib bormoqda. Ayrim Yevropa mamlakatlarida Osiyo va Afrikadan ko'chib kelish ommalashib borib, Angliya, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya, Daniya, Niderlandiya

va boshqa mamlakatlarda urban shakllidagi etnik diasporalar, jamoalar shakllanmoqda, ushbu mamlakatlarda qator ijtimoiy – madaniy muomolarni toldirmoqdalar.

O‘zbekiston milliy manfatlari nuqtayi nazardan “aqllilar”, ya’ni oliy ma’lumotlilar, malakali mutaxassislarning xorij, rivojlangan davlatlarga migratsiyasi xavotirlidir. Rivojlangan davlatlar momay “aqlli” fuqarollarga ega bo‘lish strategiyasini qollaydilar. Turli grantlar fondlar ayniqsa “yashil karta” (Green card) lar vositasida mehnatga layoqatsiz, dangasa fuqarollarni emas, aksariyat layoqatli, istedodli kishilarga viza beradilar.

Bugun jahonda nafaqat tovvarlar bozori balki iqtidorli mutaxassislar bozori ham shakllandi. Turli xalqaro tadbirlar, qo‘shma hamkorliklar “aqlli” sube’yktlarni tanlash, milliy iqtisodiyot madaniyat yuksalishiga jalb qilish buning uchun barcha imkoniyatlarni ishga solish ayrim rivojlangan davlatlarning kadroviy strategiyasi, yumshoq kuch (Soft Power) taktikasi va strategiyasidir.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev. Sh. Milliy taraqqiyot yo‘lini qatiyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko‘tarramiz. – T: “ O‘zbekiston” , 2017. – 532 b.
2. Parmonov F. Migratsiya, integratsiya, transformatsiya. – T; . 2020. – 284 b
3. Djangirov M. Protsesi urbanizatsiya v O‘zbekistane. //http://www.anons.uz / articles / 5188/
4. Rasulova D.V. Ishchi kuchi migratsiyasi rivojlanishining nazariy asoslari. – T; 2010.
5. Migration and Development Brief. October. 2013

AQSH NEOKONSERVATIZM MAFKURASI SHAKLLANISHIDA ZIYOLILAR MIGRATSIYASINING O‘RNI

Turayev Abrar Saloxiddinovich
Jizzax DPU falsafa, tarbiya va huquq ta’limi kafedrasi dotsenti, siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada AQSh neokonservatizm mafkurasi shakllanishida Yevropadan AQShga ko‘chib kelgan bir guruh ziyoli qatlam vakillarining o‘rni va siyosiy-mafkuraviy oqim sifatida rivojlanish tendensiyalarining ayrim jihatlari yoritilishiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: AQSh, neokonservatizm, migratsiya, mafkura, siyosat, “aql markaz”, tashqi siyosat.

Yangi asrimiz boshlariga kelib ayrim siyosiy mafkuralarning global jarayonlarga ta’siri, ularning farqli xususiyatlari va davlatlarning ichki va tashqi siyosiy qarorlar qabul qilishidagi o‘rni masalalarini tahlil qilish zarurati ortdi. Global geomafkuraviy ta’sir omilining kuchayishi bu kabi mafkuraviy oqimlarning shakllanish manbalari va nazariy asoslariga hissa qo‘shgan tadqiqotchi-olimlar, siyosiy arbob va lobbi guruhlar hamda “aql markazlari”ni tizimlashtirish, tajribalarini o‘rganish asosida mafkuralarning g‘oyaviy o‘zgarish tendensiyalari va istiqbollarini baholashga bo‘lgan qiziqish yanada ortdi. Shu nuqtai nazardan global geosiyosiy jarayonlarga sezilari ta’siri bilan ajralib turuvchi AQSh neokonservatizm mafkurasi nazariyotchilari va ularning ilmiy-amaliy faoliyatini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Neokonservatizm yangi mafkuraviy oqim sifatida shakllanishi bevosita bir guruh ziyolilar migratsiyasi bilan bog‘liqdir.

Neokonservatizm tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda yangicha shakllangan siyosiy va intellektual harakat sifatida u uchta asosiy rivojlanish fazasiga ega ekanligi ta’kidlanadi. Xususan, dastlabki bosqichda neokonservativ g‘oyalar shakllanishining asosiy o‘zagini yosh radikal birlashmalar tashkil qiladi. Ikkinchi bosqichda liberal g‘oyalar himoyasiga tayanuvchi yozuvchi va tadqiqotchi olimlarning maxsus guruhlari a’zolari sifatida namoyon bo‘lishdi. Uchinchi bosqichda esa siyosiylashgan tashkilot va “aqliy markaz”larda faoliyat olib boruvchi jamoat ziyolilari sifatida

shakllanishdi[1].

Neokonservatizim shakllanishi va rivojlanishi davrlashtirilar ekan, 1940-1950-yillarni o‘z ichiga olgan birinchi bosqichda neokonservatizm intellektual oqim sifatida namoyon bo‘ladi. Uning tarixi Sharqiy Yevropadan chiqqan immigrantlar oqimi bilan bog‘liq bo‘lib, neokonservatorlarning birinchi avlodi yuzaga keldi. Xususan, Sharqiy Yevropadan AQShga ko‘chib kelgan yahudiy oilalarning vakillari bo‘lgan Irving Kristol, Daniel Bell, Natan Gleyzer, Seymur Martin Lipsetlarning o‘rni katta bo‘ldi. 1930-1940-yillarda ular Nyu-Yorkdagi yuqori daromadga ega bo‘lmagan immigrantlar uchun bepul o‘quv muassasalaridan bo‘lgan Shahar (City) kollejida tahsil olishdi. Ularning talabalik davrlari 1930-yillardagi “Buyuk depressiya” davriga to‘g‘ri kelib, bu davrda AQShda yuqori ishsizlik va sotsial muammolarning ortishi kuzatildi. Shunga bog‘liq holda jamiyatda, xususan immigrantlar orasida so‘l g‘oyalar keng tarqaldi. Dastlab publitsistika, adabiyot tanqidchiligi va ijtimoiy fanlardan saboq berish faoliyatlari bilan mashg‘ul bo‘lgan bo‘lg‘usi neokonservatorlar asosiy e’tiborni AQSh jamiyatining ijtimoiy-madaniy muammolariga qaratishdi. 1950-60-yillaridagi AQSh jamiyatida kuzatilgan ijtimoiy o‘zgarishlar, “sovuq urush” sharoitidagi xalqaro umidsizlik neokonservatizmning siyosiy mafkura sifatida shakllanishini taqozo etdi. Neokonservatorlar bunday o‘zgarishlarning yuzaga kelishi Demokratik partiya ta’siri ostidagi Amerika jamiyati ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatayotgan antiamerikanizmning o‘sishi bilan bog‘lashadi[2]. Shuning uchun ham konservativ qadriyatlarni saqlash orqali jamiyatdagi ijtimoiy bo‘xronlarni bartaraf etish g‘oyasi keng tarqala boshlaydi.

Bu davrda AQSh neokonservatizm siyosiy mafkurasi shakllanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan faylasuf sifatida Leo Shtraus (1899-1973) e’tirof etiladi. U neokonservatizm nazariyotchilari hisoblanmish Elliot Abrams, Pol Vulfovis, Robert Kagan, Irving va Uilyam Kristollar, Richard Perl, Norman Podgores hamda Frensis Fukuyamalarning qarashlari shakllanishiga ta’sir ko‘rsatdi. Mazkur neokonservatizm namoyondalarining ko‘pchiligi Leo Shtraus o‘quvchilari bo‘lishgan.

Leo Shtraus jamiyat tuzumi va boshqaruvi masalalarida qator g‘oyalarni ilgari suradi. Xususan, u ijtimoiy tengsizlik tamoyilining jamiyat siyosiy barqarorligidagi belgilovchi o‘rni haqida fikr yuritar ekan, jamiyat a’zolari o‘z iqtidorlari asosida turli vazifalarga mas’ul ekanligini ta’kidlaydi. Siyosiy tartibda inson tabiati xususiyatlaridan kelib chiqib, kimningdir boshqaruvda ko‘proq iqtidorga ega bo‘lishini asoslaydi. Aynan mazkur yondashuv keyingi davr neokonservativ doiralar faoliyati uchun konseptual ahamiyat kasb etdi. Xususan, har qanday masalalardagi mafkuraviy ideallar va ko‘rsatmalar ommaga emas balki asosan elitaga yo‘naltirilganligi borasidagi neokonservativ xulosalar shakllandi. Neokonservatorlar L.Shtraus g‘oyalari asosida jamiyatdagi tartib va boshqaruvda elitizm tamoyillariga ko‘proq e’tibor qaratishadi. Neokonservativ doiralarda “Jamiyat muayyan sharoitda aslida nima muhim va zarur ekanligini anglash imkoniyatiga ega emas. Shu bois ta’lim ko‘rgan siyosiy elita to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatishi kerak. Demak, davlat – siyosiy voqelik poydevori, jamoat manfaati esa – “siyosiy qarorlar qabul qilish uchun axloqiy standart”dir[3] singari neokonsevatizmning asosiy qarashlari shakllana boshladi.

Ikkinchi bosqich 1960-70-yillarni o‘z ichiga qamrab olib, bu bosqichda intellektual oqimning siyosiy sinf mafkurasiga transformatsiyasi kuzatiladi hamda siyosiy qarorlar qabul qilishga ta’sir ko‘rsatuvchi aniq tashqi siyosiy konsepsiyalar shakllana bordi. Neokonservatizm tushunchasiniing o‘zi ham 1970-yillarda qo‘llanila boshlandi. Bu bosqich neokonservatizmni partiyadan holiligi bilan izohlanadi. Konsolidatsiya markazi bo‘lib “Demokratik ko‘pchilik koalitsiyasi” xizmat qildi. Shu bilan birga “o‘ng”larning bosma matbuot tarmoqlari va “aqliy markazlar”i shakllana boshlandi. Neokonservatizmning asosiy mafkuraviy – uyg‘unlashtiruvchi markazi sifatida N.Podgores boshchiligida nashr qilanadigan “Commentary” jurnali sahnaga chiqdi. Bu davrning o‘ziga xos xususiyatlari haqida to‘xtalganda neokonservatizmning markaziy g‘oyalaridan biri sifatida antikommunizmning kuchayib borishi, SSSRga qarshi kurashishiga tayyorgarlik, yadroviy barqarorlik va uchinchi dunyo mamlakatlariga g‘oyaviy ta’sir ko‘rsatish kabi tendensiyalarni e’tirof etish mumkin.

Neokonservatorlar mafkuraviy kurashda yangi vosita – huquqiy himoya tematikasidan foydalanish orqali AQSh tashqi siyosatining muhim instrumentini shakllantirishdi. Bu davrdagi huquqiy himoya harakatining yorqin vakillari sifatida D.P.Moynixen, J.Kirkpatrik, G.Jeksonlar

e'tirof etildi.

Neokonservatizmning zamonaviy uchinchi bosqichi 1990- yillardagi strategik turg'unlik davrida boshlangan bo'lib, neokonservatorlarning yangi avlod vakillarning kichik J.Bush hukumati davridagi salmoqli ta'siri bilan yaqqol namoyon bo'ldi. Ular faoliyatining asosiy g'oyaviy dasturi "Yangi Amerika asri loyiha"si (Project for the New American Century) aql markazi doirasida shakllantirildi. Neokonservativ loyihalar "Bush doktrinasi"da amalga oshirildi. Sobiq sotsialistik respublikalar ittifoqining endilikda mavjud emasligiga qaramay AQSh hukmronligi g'oyasi, himoyaviy urushlarga kirishish va global miqyosda demokratiyani ilgari surish neokonservativ dunyoqarashning asoslari sifatida e'tirof etildi va kichik J. Bush hukumati davridagi tashqi siyosiy faoliyada o'z aksini topdi[4].

Neokonservativ g'oyalar rivoji xulosalariga tayanilib aytish mumkinki, mazkur davrlashtirish omillari va qamrovi butun neokonservativ mafkuraviy jarayonlarni aks ettiradi. Ammo shu bilan birga, fikrimizcha tadqiqotchi tomonidan uchinchi zamonaviy bosqich sifatida 1990-yillardan hozirgi kungacha qamrab olinishi bu davrdagi neokonservativ qarashlar tizimini to'liq qamrab ololmaydi. Shu jihatdan 2000-2008 yillardagi neokonservativ qarashlar qamrovini to'rtinchi bosqichga kiritish hamda 2009 yildan hozirgi kungacha shakllantirilgan g'oyalar tizimini neokonservativ qarashlarning beshinchi bosqichi sifatida ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Bu borada rossiyalik tadqiqotchi S.Kislitsin[5] 2009-2019 yillarni qamrab oladigan to'rtinchi bosqich, ya'ni Barak Obamaning ikki muddatli prezidentlik boshqaruvi hamda Donald Tramp hukumati faoliyatining boshlanishi davrini ajratib ko'rsatadi. Bu davrda neokonservatorlar joriy hukumat faoliyatiga muxolif munosabatda bo'lishib, shu bilan birga ularning g'oyaviy birligi darz ketganligi bilan xarakterlanadi. Xalqaro vaziyat o'zgaruvchanligi sharoitida mafkuraviy yondashuvlardagi utopik elementlar hamda AQShning tashqi siyosiy ta'sir imkoniyatlari kuchsizlanishi kabi masalalarda qarama-qarshi fikrlar yuzaga keldi. Shu bilan birga bu davr AQSh oldida turgan tashqi siyosiy mo'ljallar hamda xalqaro munosabatlarni rivojlantirish yo'llari borasida neokonservatizm tarafdorlari qarashlariga tanqidiy munosabatda bo'lishi bilan ham qiziqarlidir. Bir vaqtning o'zida neokonservatizmning tashqi siyosat sohasidagi alohida g'oya va konsepsiyalariga amaliyotda ehtiyoj sezilganligi, xususan, D.Trampning boshqaruvga kelishi davrida kuzatildi.

Neokonservatorlar elitar va yopiq guruh sifatida namoyon bo'ladi hamda ularning ko'pchiligi yahudiy migrant oilalariga mansub bo'lib, a'zolar munosabatlari qarindoshlik va mehnat faoliyati aloqalari bilan uzviy bog'langan. Masalan, Irving va Uilyam Kristollar, Norman Podgores, Maks But, Richard Perl, Pol Vulfovis, Robert Kagan, Duglas Feyt, Lyuis Libbi, Elliot Abrams, Jon Bolton singari neokonservatizm tarafdorlarini ko'rsatish mumkin.

Neokonservativ g'oyalar rivojida 1997 yilda tashkil qilingan "Yangi Amerika asri uchun loyiha" (Project For New American Century - PNAC) lobbistik tashkiloti muhim ahamiyat kast etadi. Yangi aqliy markaz "Amerika tadbirkorlik instituti" hududidan joy oldi. Tashabbuskorlari Dik Cheyni, Pol Vulfovis, J.Bush va Lyuis Libbilar hisoblanishadi. Bu tashkilot ham xalqaro munosabatlar, AQShning jahon maydonida tutgan o'rni va harbiy kuch vositalaridan foydalanish kabi masalalarga doir tahliliy materiallar tayyorlash bilan shug'ullandi. Uning faoliyatida nafaqat neokonservatizm namoyondalari, balki J.Bush, D.Cheyni, S.Forbs, D.Kueyn, D.Ramsfeld singari taniqli siyosat arboblari ham faol ishtirok etishdi. "Loyiha" quyidagi maqsadlari ilgari surishga boshchilik qildi: "global majburiyatni amalga oshirish" uchun harbiy harajatlarni ko'paytirish, AQSh manfaatlari va qadriyatlariga tahdid soluvchi tuzumlar bilan kurashish uchun demokratik ittifoqchilar bilan munosabatlarni mustahkamlash, xorijda siyosiy va iqtisodiy erkinlikni ilgari surish, joriy xalqaro tartibni saqlash va kengaytirishda AQShning o'ziga xos roli e'tirofiga erishish. Bu tashkilot o'zining sakkiz yillik faoliyati (1997-2005) davomida 1.3 mlrd AQSh dollari miqdoridagi mablag'larni qo'lga kiritdi.

Umuman, AQShda yuzaga kelgan neokonservatizm mafkuraviy oqimi an'anaviy AQShga xos turli millat va elatlar manfaatlarini umumiylashtirish davosi bilan umumamerika siyosiy madaniyatini qaror toptirishga harakat qilayotgan bir guruh ziyolilar qarashlari asosida rivojlanib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Mazkur asoschilar tomonidan turli darajada va siyosiy boshqaruv tizimlargi bog'liqlikda faoliyat yuritib kelayotgan "aql markazlar"ning tashkil etilishi

neokonservatzimning amaliy siyosat, xususan, siyosiy qarorlar qabul qilishga ta'sirining ortishiga ham xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan:

1. Velasco J. Neoconservatives in U.S. Foreign Policy under Ronald Reagan and George W. Bush.Voices Behind the throne, 2010. – P.25.

2. Durham M.The American Right and the Iraq War //The Political Quarterly.-2004.– Volume 75. – Issue 3. – P. 257.

3. Thompson C.B. Neoconservative Unmasked. http://www.cato-unbound.org/2011/03/07/c-bradley-thompson/neoconservatism-unmasked

4. Блохин К. Внешнеполитическая концепция американского неоконсерватизма и ее реализация в отношении СССР и России. Автореферата по ВАК 07.00.15, кандидат исторических наук. http://www.dissercat.com/content/vneshnepoliticheskaya-kontseptsiya-amerikanskogo-neokonservatizma-i-ee-realizatsiya-v-otnosh#ixzz37nAMuVsu

5. Кислицын С. Внешнеполитическая идеология и практика американского неоконсерватизма. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. – М.2019. – С.7-8.

ТАШҚИ МЕҲНАТ МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИДА ЁШЛАРНИНГ ИШТИРОКИ

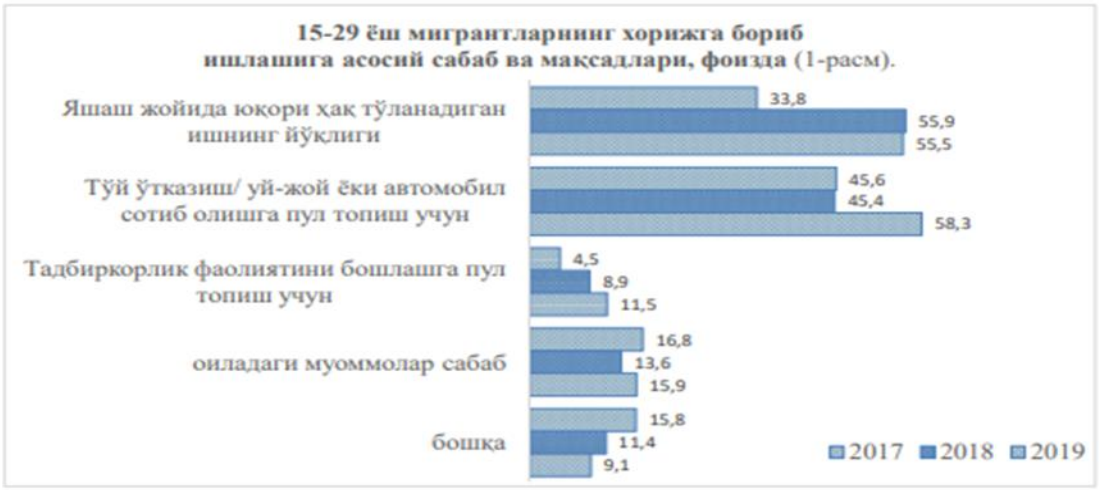
Кенжаев Шавкатжон Хусанович
ГулДУ Ижтимоий фанлар кафедраси доценти

Маълумки, ҳозирги кунда дунё мамлакатлари томонидан амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий соҳалардаги ислоҳатлар замирида ташқи меҳнат миграциясини тартибга солиш борасидаги ишларни такомиллаштириш дунё ҳамжамиятининг олдида турган асосий вазифаларидан бири сифатида еътироф етилмоқда. Халқаро миграция ташкилоти (ХМТ)нинг 2019 йил маълумотларига кўра, дунё аҳолисининг 3.5 фоизи (271 642 105 киши) ташқи меҳнат миграцияси иштирокчиларидир ва бу рақам сўнги йилларда янада ортиб бормоқда. Асосий еътиборли жиҳатлардан бири шундаки, дунё мигрантлари орасида 15-29 ёш оралиғидагилар 20,9 фоизни ташкил етаётганлиги ушбу масалага янада кўпроқ еътибор бериш кераклигини талаб етади.

Республика аҳоли бандлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш илмий маркази йиллар давомида республикадан ташқарига меҳнат фаолиятини юритиш учун чиқиб-келаётган мигрантлар орасида социологик тадқиқотлар ўтказиб келади. Ўрганишлар асосида олинган маълумотлар таҳлилий хулосалар кўринишида кенг оммага тақдим етиб борилади. Ушбу ўрганишлар доирасида амалга оширилаётган таҳлиллар меҳнат миграцияси иштирокчиларининг ижтимоий-демографик таркиби, ташқи меҳнат миграция жараёнлари омиллари, йўналишлари, географиясини аниқлаш, мигрантларнинг хориждаги яшаш, меҳнат шароитлари, даромадларини баҳолаш, уларнинг келгуси режалари, ўзлари яшайдиган жойдаги иш топиш имкониятлари хусусидаги меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш юзасидан фикр ва таклифларини ўз ичига олган. Айтиш жоизки, ташқи меҳнат миграцияси масалаларини ўрганиш бўйича 2017 – 2021 йиллар мобайнида олиб борилган таҳлилий хулосалар шуни кўрсатмоқдаки, ташқи меҳнат бозорида фаолият юритаётган мигрантларнинг 3Ғ5 қисми ўрта махсус маълумотга ега шахслар бўлиб, сўнгги йилларда бу кўрсаткич сезиларли ўсиб бораётганлигини кузатишимиз мумкин. Бунинг асосий сабабларидан бири сифатида 30 ёшгача ҳамда касб-ҳунар коллежлари битирувчиси бўлган ёшларнинг ташқи меҳнат миграциясидаги иштироки кескин ортиши билан изоҳланмоқда. Аниқланган таҳлилларга кўра жойлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатни қониқарли

емаслиги натижасида қишлоқ аҳолиси шаҳарликларга нисбатан ёшликдан хорижга чиқиб ишлашга интилиши аниқланган. Демакки, бундай маълумотлар ҳудудлардаги инфраструктурани яхшилаш орқали чет елга ҳеч қандай кафолациз кетаётган укувсиз ва тажрибага эга бўлмаган ёш мигрантлар сонини камайтириш мумкинлиги ҳақидаги таклифларни тасдиқлайди. Қуйида ёшларнинг миграцияга киришишига туртки бўладиган асосий сабаблар кўрсатилган.

2017–2021 йиллардаги тадқиқот натижаларига кўра, яшаш жойида юқори ҳақ тўланадиган ишнинг йўқлиги сабаб ёшлар орасида хорижга меҳнат қилишга кетувчилар сони ўтган йилларга нисбатан ортганлиги кузатилди. (1-расм)

Бу кўрсатгич 2019 йилга нисбатан 2021 йилда деярли 57 фоизга етган. Айниқса 2018 йил давомида истеъмол товарлари, коммунал, транспорт, маиший ва бошқа хизматларнинг нархларини норасмий секторда банд аҳолининг даромадларига нисбатан тез суръатларда ортиши хорижга меҳнат қилишга кетувчи мигрантларнинг кўпайишига олиб келган, 2019 йилда еса бу рақамларда бироз турғунликни кузатишимиз мумкин. Шу билан биргаликда тадбиркорликка қизиқиш билдирган, яъни тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун сармоя тўплаш мақсадида хорижга борувчи ёшлар сонида шу йиллар даврига нисбатан ўсиш тенденцияси кузатилди.

Кузатувлардан яна шулар маълум бўлдики, мигрантларнинг аксарияти, яъни 45,2 фоизи сўнгги 3 йил (2017-2019 йиллар) мобайнида меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга бориш бўйича пассив ҳаракатланаётганликларини таъкидлаб бу кўрсаткич енг кўп Жиззах вилоятида (68,0%) кузатилган бўлса, енг кам Қорақалпоғистон Республикаси (14,7%) ва Хоразм (19,3%) вилоятларида кузатилди. Мамлакатимизнинг шимолий қисмида жойлашган ушбу ҳудудлар аҳолиси Қозоғистон Республикаси ва Россия Федерациясига яқин жойлашганлиги сабабли тез-тез бориб туришлари кузатилди. Масалан, Хоразм вилояти мигрантларининг 2Ғ5 қисми ва Қорақалпоғистон Республикаси мигрантларининг 1Ғ3 қисми сўнгги 3 йил мобайнида республиканинг бошқа вилоятларига нисбатан хорижга бир нечамаротаба кўпроқ бориб келаётганликлари кузатилган. Маълумки мигрантларнинг кўпчилиги Россия Федерациясида меҳнат қилишади ва олинган маълумотларга кўра 15-29 ёш мигрантлар таркибида бу давлатда меҳнат қилганларнинг енг кўп қисми Қашқадарё (12,9%), Андижон (12,1%) ва Самарқанд (11,6%) вилояти ёшлари ҳиссасига тўғри келади. Аҳолиси мавсумий Қозоғистон Республикасида меҳнат қилишади ва ушбу давлатда меҳнат қилганлар тадқиқотда иштирок етган мигрант ёшларнинг 29,5 фоизини ташкил етган. Ўтган йилларда ёш мигрантларимиз сони кескин ортиб бораётган Туркия давлатида меҳнат қилувчилар асосан Тошкент шаҳри (23,2%), Тошкент вилояти (19,9%), Андижон (17,9%) ва Самарқанд (19,2%) вилоятлари аҳолиси ҳиссасига тўғри келди. Жанубий Кореяга бориб меҳнат қилганларнинг аксарият қисми, яъни 2Ғ5 қисми 23,5 фоизи Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри ёшларига тўғри келган. Узоқ хорижга борган мигрантларнинг ярмидан

ортиғи (53,6%) Тошкент шаҳар мигрант ёшлари ҳисобига еканлиги аниқланган. Бундан маълумки шаҳар ёшларида хорижий тил ўрганишга шароит ва муҳит қулайроқ еканлиги уларни узоқ чет ел мамлакатларнинг тилини ва маданиятини ўрганиб турли дастурлар асосида нисбатан ишончли ва даромадлироқ фаолиятларни танлаш имкониятларини кўпайтиради. Тадқиқотнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, изланишлар давомида 30 ёшгача бўлган мигрантларнинг иш билан бандлик имкониятлари ва режалари тўғрисида батафсил маълумотлар олинди. Кутилганидек, уларнинг аксарияти ўрта махсус маълумотга ега бўлган ёшлар еканлиги аниқланди. Шу сабабли дастлаб улардан олий ўқув юртлари ёки касб-ҳунар коллежларини битирганлар учун ишга жойлашишдаги яратилган имтиёзлар ҳақида маълумотлар олинди. Афсуски, уларнинг 80.9 фоизи имтиёзлар ҳақида маълумотга ега емасликларини айтиб ўтдилар. Жавобларда йигит ва қизлар ўртасида деярли фарқ кузатилмаган бўлса-да, ҳудудлар ўртасида сезиларли тафовутни кўришимиз мумкин. Енг катта кўрсаткичлар Жиззах (98,8%),Бухоро (95,5%), ва Самарқанд вилоятларида (94,7%) кузатилди. Ушбу ёшдаги мигрантлардан тадбиркорликни ташкил етиш борасида саволлар сўралганда, улардан 89,0 фоизи имтиёзли (кам фоизли) кредитлар ҳақида маълумотга ега еканлиги маълум бўлди. Таъкидлаш жоизки, юқорида кўзда тутилган имтиёзлардан фойдаланиш кўрсаткичи 2019 йилда ўтган йилга нисбатан 12,9 фоизга кўтарилган. Қувонарлиси шундаки, сўнгги тўрт йиллик динамиканинг таҳлилига кўра ўзи яшайдиган туман ёки вилоятда муносиб ишга жойлашганлиги сабабли 2019 йилда хорижга қайтиб бормаган ёшлар сони 2017 йилга нисбатан анча кўпайган ва мос равишда 18,0 фоиздан 34,7 фоизгача ошган. Бу рақамларни ошганлигининг сабабларидан яна бири ёшларимизнинг олий таълим муассасаларига кириш имкониятларини орттирувчи ислоҳотлардир. Олий даргоҳларга кириш имтиҳонларини соддалашиши, коррупцияга қарши чоралар, ОТМлар сони ва қабул квоталарининг кўпайганлиги, шунингдек абитуриентларга яратилган кўплаб қулайликлар уларнинг чет елга пул топиш учун ундайдиган сабабларни бироз бўлсада камайтирди.

Мазкур ўрганилган таҳлилий хулосалардан келиб чиқган ҳолда: Биринчидан, Ўзбекистонда ташқи меҳнат миграциясини давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштиришда ташқи меҳнат миграциясини мониторинг қилишнинг доимий механизмини жорий қилиш, шу жумладан танланма ижтимоий тадқиқотлар ўтказиш орқали қабул қилувчи мамлакатлар билан меҳнат мигрантлари муаммоларини бартараф етувчи икки томонлама ҳукуматлараро битимларни тузиш механизмини кучайтириш. Иккинчидан, чет елда мигрантларни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича асосий кўрсаткичларини мунтазам равишда (ойлик) кузатиш орқали қайтиб келган ёш мигрантлар сегментини дифференциал ёндашув асосида фаол равишда ишга жойлаштириш ва ихтисослаштирилган иш жойларини яратиш масаласини ҳал қилиш. Учинчидан, меҳнат мигрантларининг статистикасини ва ҳисобга олишнинг янги тизимини жорий етиш, миграцияни махсус усул ва методларини ўрганиш, ишончли маълумот тўплаш учун тўла ҳуқуқли тизимни жорий қилиш зарурлиги ушбу масалани мунтазам ўрганишнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. Шубҳасиз, миграция статистикасини йиғиш, шакллантириш ва таҳлил қилишнинг халқаро принципларини ўрганиш ва амалга ошириш зарур. Фақат шу тарзда самарали миграция сиёсатини ишлаб чиқиш мумкин. Мигрант ёшларнинг сони, таркиби, меҳнат миграциясининг иқтисодий кўрсаткичлари тўғрисидаги ҳақиқий (реал) ва тўлиқ маълумотларга ега бўлмасдан туриб, ижобий ва салбий оқибатларини аниқлаш мумкин емас. Айниқса, бугунги кунда Ўзбекистоннинг Халқаро миграция ташкилоти фаолиятида иштирок етган ҳолда кузатувчи сифатида қатнашишини таъминлаш, ушбу мураккаб жараённи тартибга солишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

ҲИНД ВА ХИТОЙ ХАЛҚЛАРИНИНГ УРФ-ОДАТ, АНЪАНА, ҚАДРИЯТЛАРИГА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Орзимурод Юсуфалиев
Гулистон давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотатция: Ушбу мақолада муқаддас Авесто китоби ва унинг Ҳиндистонга бориб қолиши сабаблари мисоллар асосида келтирилган. Қолаверса Хитой халқи ижтимоий ҳаётига Будда таълимотининг кириб бориш сабаблари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: миграция, мажбурий миграция, ихтиёрий миграция, урф-одат, анъана, маросим, қадрият, ахлоқ, дин, Зардўштийлик, Авесто, Будда, иероглиф, синкретик ва б.

Ижтимоий тараққиёт давомида муайян ҳудудлардаги маданий, маърифий, ижтимоий, ахлоқий, сиёсий жараёнлар ривожига аҳоли миграциясининг таъсирини бевосита кузатишимиз мумкин. Бу жиҳатлар халқлар маданий ҳаётида урф-одатлар, анъаналар у ёки бу миллат, халқ, этносга тегишли урф-одат, анъана, қадриятларнинг ўзига хос кўриниши сифатида ўзаро уйғунлашиб (синкретик), борганлигида кўринади. Бу тарихан бир ҳудудда яшаётган ва уларга келиб қўшилган этнослар тилларининг ўхшаш жиҳатларида, маданияти қоришиқлигида, диний-ахлоқий қарашларининг муштараклигида яққол намоён бўлади, десак хато эмас. Жумладан, қудратли Хоразм диёрида вужудга келиб, вазият тақозосига кўра Ҳиндистон заминига етиб бориб, уларнинг муқаддас динларидан бирига айланган Зардўштийлик ҳамда Авесто. Ёки Будда динининг Марказий Осиёдан Хитой ҳудудига кириб бориб тараққий этиши бевосита миграция жараёнлари билан боғлиқ ҳодисадир. Ўз навбатида бу ўринда миграция жараёнларининг мажбурий ёки ихтиёрий бўлганлигини ҳам назардан қочирмаслик керак. Қай ҳолатда бўлган бўлсада, бу халқларнинг келгусидаги турмуш тарзи, маданияти, дини, ахлоқий қарашларига сезиларли ижобий таъсир кўрсатган.

Хоразмшоҳ 4-5 кундан кейин Ходаркатга номаълум қуролли кишилар хужум қилганлигини, қаршилик қилган барча коҳин ва роҳибларни ҳам ўлдирганлигини, муқаддас Авесто китоби ўғирлаб кетилганлиги тўғрисидаги хабарни эшитди.

Аслида Искандар Зулқарнайн Хоразм ерларини босиб олганда муқаддас Авесто китобини ҳам қўлга киритишни мақсад қилган эди. Шу сабабдан Хорамшоҳ Фаразмонга 500 кишилик македон аскарларидан ушбу китобни бериб юборишни амр этади. Хоразмшоҳнинг вазири доно Вохумон бу жараёнда беэътибор бўлмай агарда душман қўшини билан шаҳарга кириб муқаддас манбани олишса бу халқнинг нафратига сазовор бўлишини уқтиради. Буни эшитган бир гуруҳ оломон китобни бермаслик учун уни ўғирлаб кетишади. Барибир Искандар Зулқарнайн уни қўлга киритиб ўтда ёқишга амр этади.

Бироқ муқаддас манбани ўтда ёқмоқчи бўлган Искандар Зулқарнайн китобни устози Арасту ўқий олишини билгандан сўнг фикридан қайтиб, бу китобни 500 кишилик аскарлар билан македонияга юборишга аҳд қилади.

Ушбу аскарлар ўша давр халқи учун жонидан ҳам азиз бўлган муқаддас манбасини олиб кетиши албатта Хоразмнинг мард ва жасур халқига ёқмаган. Шу сабабдан бир гуруҳ фидойи кимсалар саркарда Барзин Кўх атрофида бирлашиб, пайт пойлаб йўлда кетаётган карвонга хужум қилиб, муқаддас манбани қўлга киритишган. Айрим манбаларда улар 21 та китобни айрим манбаларда эса 14 китобни қўлга киритишганлиги қайд этилади. Улар учун ягона нажот Искандар зулмидан ҳоли бўлган ҳудуд Ҳиндистон бўлиб, Эрон тоғ йўллари орқали ўша ёққа қочиб кетишган.[1]

[1] Тоҳир Карим. Муқаддас Авесто изидан. Тошкент; "Чўлпон", 2000 й. 40-б.

Бу мажбурий миграция бўлсада, Ҳиндистонда Зардўштийлик таълимотининг тараққиёти ва унинг бошқа Ҳинд динлари билан қоришиқлиги жаҳон халқларига янги урф-одат, анаъана ва қадриятларни бера олган деб айта оламиз.

Марказий Осиё ва Хитой ўртасидаги маданий алоқалар сиёсий, иқтисодий жараёнлар билан бевосита боғлиқ бўлган. Ушбу муносабатларнинг ривожланиши эса мавжуд савдо йўллирига, уларнинг хавфсизлигига ҳамда бу масалани ҳал қила оладиган давлатнинг тарихий саҳнага кириб келишига бевосита боғлиқдир. Мана шундай давлат милодий 26-36 йилларда ташкил топган Кушон хонлигидир[1]. Кушон давлатининг вужудга келиш арафасида Туронда мавжуд бўлган вазиятга эътибор берсак, дастлаб милоддан аввалги биринчи асрларнинг сўнгги даврларида кушонликлар (дайрузиелар/даюечжилар) қадимги хитойликларга будда дини ҳақидаги маълумотларни етказган. Кушон давлати тарих саҳнасига чиққандан сўнг, кўплаб маҳаллий будда роҳиблари, савдогарлар ва элчилар сифатида Хитойга борган ва будда сутраларини хитой тилига таржима қилишган. Унга қадар будда дини Марказий Осиёда кенг ёйилган эди. Айнан мазкур дин Кушон империяси даврида гуллаб яшнади. (Бу даврда Марказий Осиёда Ҳиндуизм, Монийлик, Маздак таълимотлари ҳам мавжуд бўлганлигини назардан қочирмаслик керак)[2]

Хитойликлар Турондан келган роҳиблар билан мулоқотда уларнинг исмини талаффуз этишида қийналишган. Шу боис, хитойликлар меҳмонларнинг исмини қисқартирган ҳолда юрти ёки мамлакатининг номини фамилия қилиб беришган. Масалан, Кангкия (Қанғ) давлатидан ҳамда Самарқанд шаҳридан борган роҳибларга канг (康), Кушон давлатидан борганларга замонавий ўқилишда чжи (支, қад. ўқ. Цие), Парфия давлати ва Бухоро шаҳридан борганларига ан (安) Ҳиндистондан борганларга чжу (竺) иероглифи фамилия сифатида ишлатишган. Бироқ чжу фамилиясини олганларнинг келиб чиқиши доим ҳам Ҳиндистондан бўлавермаган. Шу боис, хитой манбаларида Хитойда фаолият кўрсатган аксарият хорижлик роҳиб ва савдогарлар исмига қўшилган шу иероглифларни уларнинг асл маҳаллий исми деб қабул қилиш хато ҳисобланади. Бундай анъана ўша даврда хитойча ёзма манбаларида сақланиб қолган бўлиб, роҳибларнинг Марказий Осиёдаги қайси давлатдан келганини билиб олиш мумкин. Ғарб олимларининг тадқиқотларида исми канг сўзи билан бошланадиган роҳибларни сўғдиёналик (sogdian) деб қайд этилган.[3]

Қадимги Турон заминидан Хитойга бориб қолган роҳиблар ва коҳинлар албатта ўша даврда ижтимоий-сиёсий, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш юзасидан ўз ихтиёрларига биноан боришган. Бу эса Хитой маданиятига сезиларли таъсир кўрсатган. Шу сабабдан ҳам ҳозирги кунда ҳам Хитой халқи биздан ва бизнинг аждодларимиздан шундай ҳам дин ҳам ахлоқ ҳам маданият бўлган таълимотни уларга киритганлигимиз ва ўргатганлигимиз учун миннатдор. Хитой ва Ҳинд халқлари орқали бу таълимотларнинг бошқа халқларга ҳам тарқалиши ва ўрганилиши яна бир мавзу.

Юқоридаги фикрлардан ҳам кўринадики, ҳар бир миллатнинг урф-одат ва анъаналари, ахлоқий-диний қарашлари шаклланишида бошқа халқларнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Ва бу жараёнда мажбурий ва ихтиёрий миграциялар алоҳида ўринга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тоҳир Карим. Муқаддас Авесто изидан. Тошкент; "Чўлпон", 2000.
2. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Алматы, 2011.
3. Ўзбекистон – Хитой муносабатлари тарихидан. Тошкент; "Fan Ziyosi", 2022.

[1] Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Алматы, 2011. С. 201.
[2] Ўзбекистон – Хитой муносабатлари тарихидан. Тошкент; "Fan Ziyosi", 2022. 5-б.
[3] Zürcher, E. (Erik). The Buddhist conquest of China: the spread and adaptation of Buddhism in early medieval China / by E. Zürcher ; with a foreword by Stephen F. Teiser-3d ed. Leiden, 2007.

4. Zürcher, E. (Erik). The Buddhist conquest of China: the spread and adaptation of Buddhism in early medieval China / by E. Zürcher ; with a foreword by Stephen F. Teiser-3d ed. Leiden, 2007.

XALQARO MIGRATSIYA VA ODAM SAVDOSI

Mutalif Isroilov
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada mehnat migrantlari, migrantlar kontrabandasi va odam savdosi tushunchalari xalqaro huquq me'yorlari asosida tahlil qilingan. Migrantlar kontrabandasi va odam savdosi ikkita alohida jinoyat ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, mehnat migrantlari, noqonuniy, migrantlar kontrabandasi, Protokol, odam savdosi.

Bugungi kunda insoniyat tarixida kutilmagan darajada nihoyatda ko'p sonli kishilarning bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi kuzatilayotgani tufayli migratsiya bilan bog'liq masalalar dunyoning aksariyat davlatlari, jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari uchun ham g'oyat dolzarb hisoblanadi. Oxirgi e'lon qilingan ochiq ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yil 1-sentabr holatiga ko'ra, chet elda mehnat qilayotgan o'zbekistonlik migrant ishchilar soni qariyb 2,1 million kishiga yetgan. O'zbekistonlik mehnat migrantlarining asosiy qismi Rossiya Federatsiyasida bo'lib (62%, 1 million 300 ming kishi), keyingi o'rinlarda Qozog'istonda 223 ming (11%), Turkiya Respublikasida 113,1 ming (6%), Koreya Respublikasida 66,8 ming (3%) va boshqa mamlakatlarda 379,9 ming (18%) mehnat migrantlari qayd etilgan. Ushbu migrant ishchilarning 521,8 ming nafarini (24,6%) ayollar va 1 million 596 ming nafarini (75,4%) erkaklar tashkil etgan. Migrant ishchilarning katta qismi (52,7%) qurilish sohasida faoliyat yuritgan [9, b.6-7]. O'zbekiston Respublikasi Bandlik va kambag'allikni qisqartirish vazirligi (BKQV) huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi (TMMA) tomonidan 2023-yilning yanvar-avgust oylarida tashkil etilgan chet elga ishga yuborish dasturlari orqali 28,207 kishiga chet elda ishga joylashishiga ko'maklashilgan. Ularning aksariyati Rossiya Federatsiyasiga (20,450 kishi), Koreya Respublikasiga (3,184 nafar) va Buyuk Britaniyaga (1,809 nafar) mehnat faoliyatini olib borish uchun yuborilgan [9, b.7].

So'nggi vaqtlarda kam sonli O'zbekiston fuqarolariga aloqador rasmiylashtirilmagan migratsiya holatlari qayd etilgan. O'zbekiston Ichki ishlar vazirligi (IIV) mamlakatda rasmiylashtirilmagan migratsiya va odam savdosi bilan bog'liq masalalar bilan shug'ullanuvchi asosiy davlat organi hisoblanadi. O'zbekiston fuqarolari ishtirokidagi odam savdosi bilan bog'liq ma'lumotlar AQShning Odam savdosi bo'yicha yillik hisobotida (USTIP) va O'zbekiston IIV tomonidan taqdim etiluvchi hisobotlar orqali topilgan. IOM rasmiy murojaati orqali O'zbekiston IIVdan olingan ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yilning o'n bir oyida odam savdosining 141 ta holati qayd etilgan va 193 nafar odam savdosi qurboni aniqlangan (18 nafar erkak, 133 nafar ayol va 42 nafar 18 yoshgacha bo'lgan shaxslar). O'zbekiston fuqarolari ishtirokidagi odam savdosining asosiy yo'nalishlari Turkiya Respublikasi, Qozog'iston, Rossiya Federatsiyasi, BAA va Hindiston bo'lgan [9, b.11-12].

Odam savdosi va migrantlar kontrabandasi murakkab hodisa bo'lib, odamlarga turli yo'llar bilan ta'sir qiladi. Va ular ba'zan bir-biriga bog'liq bo'lsa-da, turli jinoyatlar haqida gap boradi. UNODC (BMTning narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi) ta'rifiga ko'ra, odam savdosi ekspluatatsiya qilish, masalan, jinsiy ekspluatatsiya, majburiy mehnat, qullik yoki organlarni olib tashlash maqsadida odamlarni yollash, ko'chirish yoki boshpana berishni o'z ichiga oladi. Bolalar yoki kattalar, o'g'il bolalar, qizlar, erkaklar yoki ayollar kuch ishlatish bilan tahdid qilish yoki ishlatish, firibgarlik sxemalari, aldash yoki hokimiyatni suiiste'mol qilish kabi noto'g'ri vositalar orqali odam savdosining qurboni bo'lishlari mumkin. Odam savdosi bir mamlakat ichida ham, transchegaraviy asosda ham sodir bo'lishi mumkin. Shuning uchun u harakat (odamlarni

yollash, tashish, o‘tkazish, boshpana berish yoki qabul qilish), o‘ziga xos vositalar (qo‘rqitish yoki kuch ishlatish, aldash, firibgarlik, hokimiyat yoki kimningdir zaif mavqeini suiiste'mol qilish) va ekspluatatsiya maqsadi (masalan, jinsiy aloqa, ekspluatatsiya, majburiy mehnat, qullik yoki organlarni olib tashlash) bilan tavsiflanadi [7].

Ham milliy, ham transchegaraviy darajada sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan odam savdosidan farqli o‘laroq, migrantlar kontrabandasi faqat transchegaraviy darajada sodir bo‘ladigan jinoyatdir. Bu muhojirlarga moliyaviy yoki moddiy manfaatlarni qo‘lga kiritish uchun noqonuniy ravishda mamlakatga kirish yoki qolishga yordam berishdan iborat. Kontrabandachilar muhojirlarning ma'lum bir davlatga zarur huquqiy hujjatlarsiz kirish ehtiyojlari va/yoki xohishlaridan kelib chiqib, foydali biznes quradilar. Xalqaro huquq hukumatlarni muhojirlarga nisbatan emas, balki ularni kontrabanda qilish bilan shug‘ullanuvchi shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish majburiyatini yuklaydi. Chunki, muhojirlar (ya’ni migrantlar) asosan qonuniy migratsiya vositalariga ega bo‘lmagani uchun kontrabandaga rozi bo‘lganligi sababli, ular, to‘g‘risini aytganda, qurbonlar deb hisoblanmaydi. Biroq, kontrabandachilar tomonidan ko‘pincha noqonuniy olib kirilayotgan (kontrabanda qilinayotgan) shaxslar turli xavf-xatarlarga (xavfli dengiz transporti kabi) duchor bo‘ladilar, bu esa kontrabanda jarayonida ularni boshqa jinoyatlarga, jumladan, jiddiy inson huquqlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Kontrabandachilar muhojirlarning ma'lum bir davlatga zarur huquqiy hujjatlarsiz kirish ehtiyojlari va/yoki xohishlaridan kelib chiqib, foydali biznes quradilar. Xalqaro huquq hukumatlarni muhojir kontrabandachilarni jinoiy javobgarlikka tortish majburiyatini yuklaydi, ammo kontrabandachilarni emas [5].

Odam savdosi bilan shug‘ullanuvchilar xavfsizlik va imkoniyatlarga juda muhtoj bo‘lganlarni o‘z maqsadlari yo‘lida nazorat qilish uchun tahdid va yolg‘ondan foydalangan holda o‘lja qilishadi. Yaxshi hayotga xavfsiz yo‘lni va'da qilganlarning talablariga rozi bo‘lganlarning ko‘pchiligi ayollar va bolalardir. Yaqinda immigratsiya qoidalarining qattiqlashishi bilan migratsiya yo‘llari ko‘pincha uzoqroq, qimmatroq va hayotga xavf tug‘diradigan bo‘ldi. Bu qattiqlashuv qonuniy migratsiya imkoniyatlarini cheklash orqali kontrabanda va odam savdosi bilan shug‘ullangan jinoyatchilarga beixtiyor yordam beradi.

Ko‘pchilik uchun "odam kontrabandasi" va "odam savdosi" atamalari bir-birining o‘rnini bosadigan bo‘lib, bu ikki tushuncha o‘rtasidagi farqning xiralashishiga olib keldi. Va shunga qaramay, nufuzli xalqaro tashkilotlar va ushbu sohadagi ekspertlar tomonidan tez-tez ta'kidlanganidek, bular ikkita alohida jinoyat hisoblanadi. Kontrabanda har doim xalqaro chegarani kesib o‘tishni o‘z ichiga oladi va kontrabandachiga mamlakatga kirish uchun pul to‘laydigan odamlar buni ixtiyoriy ravishda qiladilar. Yevropol hisob-kitoblariga ko‘ra, hujjatlarni qalbakilashtirishdan tortib huquq-tartibot idoralari xodimlariga pora berishgacha bo‘lgan xizmatlarni ko‘rsatuvchi migrant kontrabandasi tarmoqlari aylanmasi 3 milliard yevrodan 6 milliard yevrogacha bo‘lgan [3].

Odam savdosi jabrlanuvchini ekspluatatsiya qilish uchun jismoniy yoki ruhiy majburlashning qandaydir shakllarini o‘z ichiga oladi. Odam savdosi aniq inson huquqlari va shaxsiy qadr-qimmatini qo‘pol ravishda buzish hisoblanadi. BMTning Odam savdosining oldini olish, bostirish va jazolash to‘g‘risidagi Protokolining 3-moddasida ta’kidlanganidek, ekspluatatsiya tushunchasi “hech bo‘lmaganda, fohishalik va boshqa shaxslarni ekspluatatsiya qilish yoki jinsiy ekspluatatsiyaning boshqa shakllari, majburiy mehnat yoki xizmatlar, qullikni yoki organlarni olib tashlashga o‘xshash amaliyotlarni o‘z ichiga oladi"[3].

Aytish joizki, jismoniy shaxslarning mazmunan har xil va ijtimoiy xavfli bo‘lgan transchegaraviy harakatiga qarshi kurashishning huquqiy asosini BMTning tegishli rezolyutsiyalari bilan qabul qilingan ikkita Protokoli tashkil qiladi: Muhojirlarni quruqlik, dengiz va havo orqali kontrabandasiga qarshi Protokol (Migrantlar kontrabandasiga qarshi Protokol deb yuritiladi) [1] va Odamlar, ayniqsa ayollar va bolalar savdosining oldini olish, unga chek qo‘yish va jazolash to‘g‘risidagi Protokol (Odam savdosini oldini olish unga qarshi kurashish Protokoli deb yuritiladi) [2]. Ular Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi BMT konventsiyasini to‘ldiradi.

Migrantlar kontrabandasiga qarshi Protokolning 3 (a) moddasiga muvofiq, migrantlarni kontrabanda qilish deganda, bevosita yoki bilvosita har qanday moliyaviy yoki boshqa moddiy

manfaat olish maqsadida ishtirokchi-davlatga uning fuqarosi bo‘lmagan yoki uning hududida doimiy yashamaydigan har qanday shaxsning noqonuniy kirishini ta’minlash tushuniladi. Noqonuniy kirish - bu qabul qiluvchi davlatga qonuniy kirish uchun zarur bo‘lgan talablarga javob bermasdan chegaralarni kesib o‘tishdir [1]. Ya'ni, migrantlarning kontrabandasi - belgilangan talablarni buzgan holda, ma'lum bir toifadagi shaxslarga transchegaraviy harakatda haq evaziga yordam ko‘rsatishdir. Bu yerda potentsial muhojir jabrlanuvchi emas, balki "tashuvchi" ning mijozi bo‘lib, "tashuvchi" tomonidan jinoyat sodir etishiliga tashabbuskorlik qiladi.

Odam savdosining oldini olish va unga chek qo‘yish to‘g‘risidagi Protokolning 3 (a) moddasiga muvofiq, odam savdosi deb jismoniy, ruhiy va boshqa majburlash shakllari orqali odamlarni ekspluatatsiya qilish maqsadida, ularni yollash, ko‘chirish, tashish, joylashtirish yoki qabul qilish, odam o‘g‘irlash, firibgarlik, aldash, mansab vakolatini yoki zaif mavqeini suiiste’mol qilish, shaxsning roziligini olish uchun to‘lov yoki boshqa imtiyozlar ko‘rinishida pora berish yo‘li bilan sodir etilishi tushuniladi. "Odam savdosi" va "migrantlar kontrabandasi" tushunchalarini farqlashning asosiy mezoni bo‘lib oxirgi holatda transchegaraviy harakatga rozilik elementining mavjudligi hisoblanadi [4, b. 34-37; 6, b. 38]. Noqonuniy olib kirilgan shaxs oxir-oqibat o‘z yashash mamlakatini o‘zgartirishga qaror qilgan xalqaro migrant bo‘ladi.

Potentsial migrant chegarani kesib o‘tish jarayonining tashabbuskori hisoblanadi. U mezbon mamlakatni tark etishga tayyorligini bildiradi, bu borada unga yordam bera oladigan “tashuvchi”ni qidira boshlaydi va u bilan shartnoma tuzadi. Aytish mumkinki, ixtiyoriy harakat kontrabanda muhojirining muhim xususiyati bo‘lib, odam savdosi esa chegaralarni majburan o‘tib ketkazishga asoslangan. Migrant odam savdosidagi kabi jinoyat qurboni emas, balki mijoz (noqonuniy xizmatni so‘ragan) passiv rolini o‘ynaydi.

Bugungi kunda insoniyat tarixida kutilmagan darajada nihoyatda ko‘p sonli kishilarning bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishi kuzatilayotgani tufayli migratsiya bilan bog‘liq masalalar dunyoning aksariyat davlatlari, jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari uchun ham g‘oyat dolzarb hisoblanadi. Globallashuv jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiyotidagi sakrashlar, transport imkoniyatlarining tubdan kengaygani va boshqa shu kabi omillar, shubhasiz, migratsiya oqimi ortishiga kuchli ta'sir ko‘rsatmoqda.

Globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan bir paytda transmilliy uyushgan jinoyatchilik ham tobora ko‘paymoqda. Bu illatning muttasil o‘sishida iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalarning kuchayib borayotgani, yangi hamkorlik munosabatlari yuzaga kelayotgani muhim rol` o‘ynamoqda. Bunda, ayniqsa, axborot texnologiyalari ko‘magida yangidan-yangi imkoniyatlarning taqdim etilayotgani juda qo‘l kelmoqda. Buning oqibatida hozirgi globallashuv davriga xos global muammolardan biri – odam savdosi katta tashvish uyg‘otmoqda. Yaqinda Buyuk Britaniyaning “Guardian” nashri, Xalqaro mehnat tashkiloti va “Walk Free Foundation” ma'lumotlariga tayangan holda, ushbu holatga quyidagicha baho berdi. Ya'ni, hozirgi kunda sayyoramiz aholisining taxminan 40 million 300 ming nafari zamonaviy qullik iskanjasidadir [8].

O‘zbekiston Xalqaro migratsiya tashkilotining to‘laqonli a'zosi hisoblanadi. Mamlakatimiz ushbu nufuzli tashkilot odam savdosiga qarshi kurashish va uning jabrdiydalariga ko‘mak berish sohasida amalga oshirilayotgan dasturlarda ishtirok etib kelmoqda. Jahon hamjamiyati tomonidan 2018 yilning dekabrida Marokashda Migratsiya bo‘yicha global shartnoma qabul qilindi. Ushbu xalqaro hujjatni O‘zbekiston ham qo‘llab-quvvatladi.

Mamlakatimizda inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, sud-huquq tizimini isloh etish yo‘lida keng qamrovli o‘zgarishlar izchillik bilan joriy etilmoqda. Jinoyatchilikka, jumladan odam savdosiga qarshi kurashish va majburiy mehnatga barham berish masalalariga ustuvor darajada e'tibor qaratilib, ushbu huquqbuzarliklarning oldini olish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston hukumati mehnat migrantlari – mamlakatimizning xorijdagi fuqarolari himoya qilish, shuningdek, odam savodasi jabrdiydalari va ojiz migrantlarga yordam berish masalalariga tobora katta e'tibor qaratmoqda.

Adabiyotlar:

1. Протокол против ввоза мигрантов по суше, морю и воздуху (Принят в г. Нью-Йорке Резолюцией 55/25 на 62-м пленарном заседании 55-ой сессии Генеральной Ассамблей ООН от 15 ноября 2000г.) // Собрание законодательства РФ. 2004. № 40. Ст. 3882.

2. Протокол о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми и наказании за нее (Принят в г. Нью-Йорке Резолюцией 55/25 на 62-м пленарном заседании 55-ой сессии Генеральной Ассамблей ООН от 15 ноября 2000г.) // Собрание законодательства РФ. 2004. № 40. Ст. 3882.

3. Джарбусынова М. Миграция и торговля людьми: неразрывная связь // Сообщество безопасности, издание 3/2016. URL: https://www.osce.org/ru/magazine/315236

4. Исабеков, К. С. Правовое регулирование в соответствии с Протоколом ООН против незаконного ввоза мигрантов // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. 2013. Т. 13. № 5.- С. 34-37.

5. Международная миграция и развитие: Доклад Генерального секретаря ООН от 04.08.2016 г. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/A_71_296_R.pdf

6. Потемкина, О. Ю. Иммиграционная политика Европейского союза: проблемы и перспективы.- М. : Русский сувенир, 2010.

7. Торговля людьми и незаконный ввоз мигрантов URL: https://www.unodc.org/e4j/ru/secondary/human-trafficking-and-migrant-smuggling.html

8. Global muammolardan biri – odam savdosi katta tashvish uyg'otmoqda / http://pravacheloveka.uz/oz/news/odnoj-iz-globalnyh-problem-javljaetsja-torgovlja-ljudmi 01.11.2019

9. Migratsiya vaziyatiga oid hisobot. 2023-yil aprel-sentyabr. // B.6-7. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/O'zbekiston.pdf

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА МИГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-АХЛОҚИЙ МУАММОЛАРИ

Ё.Ш.Туропов
Жиззах давлат педагогика университети "Фалсафа, тарбия ва ҳуқуқ таълими" кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация:Ушбу мақолада глобаллашув давридаги миграция жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари,уларнинг ахлоқий муҳитга таъсири тадқиқ этилган.Ҳозирги даврдаги миграцион жараёнларнинг ахлоқий моҳияти, глобаллашув давридаги миграциянинг ахлоқий муаммолари, уларнинг сабаб ва оқибатлари очиб берилган.Ўзбекистоннинг миграцион сиёсати хавфсиз, тартибли ва қонуний миграцияни таъминлашга қаратилган миграцион сиёсати каби масалалар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Миграция, ахлоқий муҳит, маънавий иммунитет, субмаданият, деградация, глобаллашув, хавфсиз миграция, қонуний миграция

Миграция инсоният ижтимоий ҳаётининг энг муҳим муаммоларидан бири бўлиб, у нафақат одамларнинг оддий механик ҳаракати, балки жамият ҳаётининг кўплаб жабҳаларига таъсир қилувчи мураккаб ижтимоий жараён сифатида қаралади. Миграция инсоният тарихида муҳим роль ўйнади.Бу аҳолининг янги ерларга жойлашиши, ерларнинг хўжалик жиҳатдан ўзлаштирилиши, иқтисодий ривожланиш, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ирқлар, тиллар ва халқларнинг таълим олиши ва аралашиш жараёнлари билан боғлиқ.

XX-аср давомида миграция оқимларининг интенсив кенгайиши кузатилди ва XXI-асрнинг бошларида миграция ҳодисаси барча глобал ўзгаришларнинг таркибий омилига

айланди. Дарҳақиқат, глобаллашувнинг ўзи бу жараённи сезиларли даражада кучайтирди. Бу эса миграция жараёнларини тартибга солишда иштирок этувчи халқаро субъектлар манфаатлари мувозанатига эришиш ва сақлашга ёрдам берадиган миграция сиёсатига янги ёндашувларни талаб қилди.

Ҳозирги замонда глобаллашув туфайли аҳоли миграцияси жараёнлари тобора жадаллашиб, янгича моҳият касб этмоқда. Мазкур феноменнинг таъсирида глобал ахлоқий муҳитнинг трансформацияга учраши, мигрантларнинг умумбашарий ахлоқий қадриятлар, норма ва принципларни ўзлаштириши ҳамда реципиент жамият ахлоқий муҳитига мослашувидаги қийинчиликлар, иммигрант жамиятда муҳожирларга нисбатан беқарор, бағрикенг бўлмаган муносабатнинг шаклланиши, мигрантларнинг одам савдоси, турли ақидапараст ва экстремистик гуруҳлар, «оммавий маданият»нинг зарарли таъсирларига тушиб қолиши, уларнинг индивидуализм, космополитизм, нигилизм каби зарарли иллатларнинг ташувчиси бўлиб қолаётганлиги каби ахлоқий муаммоларга ечим топиш заруратга айланиб бормоқда.

Давлатимизнинг ташқи миграцион сиёсатида муҳожир сифатида чет элда юрган юртдошларимизнинг ҳар қандай вазиятда ҳам Ўзбекистон Республикасининг фуқароси эканлигини ҳисобга олган ҳолда, мигрантларга ҳар томонлама кўмак бериш, бошқа давлатлардаги ўзбек диаспоралари билан самарали ҳамкорлик қилиш, хориждаги ватандошларимизнинг маданий, эстетик, ахлоқий эҳтиёжларини қондириш каби вазифаларга давлатнинг фуқаролар олдидаги ахлоқий мажбурияти сифатида ёндашилмоқда. Мамлакатимизнинг миграцияга оид сиёсатида ўзига хос стратегия ишлаб чиқилган бўлиб, «бу борада тақдим этилаётган стратегия асосида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, улар қаерда эканликларидан қатъий назар, ишончли ҳимоясини таъминлаш масаласи турибди» [1]. Бугунги кунда долзарб аҳамият касб этаётган ва давлатимиз раҳбари томонидан илгари сурилаётган хавфсиз, тартибли ва қонуний миграцияга оид илмий тадқиқот ишларини олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Бугун миграция (лот. мигратио –бир жойдан бошқа жойга кўчиши) аҳолининг мамлакат доирасида бир жойдан бошқа жойга ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиши, ёки кўчириш [2], деган маъноларда ишлатилади.

Аҳоли миграцияси (лотинча «migratio» – кўчиш) – бу аҳолининг ўз яшаш жойини ўзгартириши, инсонларнинг ҳар қандай ҳудудий ҳаракати, бир географик ҳудуддан бошқа ҳудудга кўчиши ҳисобланади[3]. Ушбу феномен мураккаб мазмунга эга бўлиб, ўзида турли даражадаги инсонларнинг барча шаклдаги ҳаракатларини бирлаштиради. Ўз навбатида аҳоли миграциясини жамият ҳаётидаги бошқа турдаги фаолият шаклларидан (масалан, социал ҳаракатдан) фарқлаш зарурияти ҳам мавжуд. Умуман олиб қараганда, кишиларнинг мамлакат ичида ёки ташқарисида яшаш жойини географик нуқтаи назардан ҳар қандай шаклда ўзгартириши, муддатидан (доимий, узоқ муддатли, мавсумий ёки қисқа муддатли) ва мақсадидан (доимий яшаш, ўқиш, ишлаш, даволаниш, саёҳат қилиш ва бошқалар) қатъий назар аҳоли миграциясининг кўриниши ҳисобланади.

Миграция жараёни ер юзининг барча ҳудудларида учрайдиган, қадимий ва мураккаб ижтимоий муносабат тури ҳисобланади. Миграция жараёни доимо минтақалар, мамлакатлар, ҳудудий бирликлар чегараларига, демографияси, аҳоли маълумоти, ёши ва бошқа тоифаларига ўз таъсирини кўрсатиб келган. Мазкур соҳада тадқиқот олиб борган О.Д.Воробёванинг таҳлилларига кўра – «миграция бу аҳолининг яшаш жойини доимий ёки вақтинчалик ўзгартириши бўлиб, ҳар қандай ҳудудий кўчиб ўтиш ижобий ёки салбий омиллар таъсирида содир бўлади»[4] . Яъни инсон ўз туғилиб ўсган, доимий яшаш жойини, қариндошлари ва танишларини шунчаки ташлаб бошқа ҳудудга кетмайди. Шахс ҳаётида содир бўладиган турли объектив ва субъектив сабаблар миграцияга олиб келади. Шу сабабдан миграциянинг кучайиши бу инсониятнинг асосий муаммоларидан бири саналиб, бу шунчаки аҳолининг оддий механик ҳаракати эмас. Миграция табиий-ижтимоий муаммолар натижасида пайдо бўладиган ва бошқа ижобий ёки салбий оқибатлар билан баҳоланадиган мураккаб жараён сифатида қаралади.

Ҳозирда дунёни ташвишга солаётган миграция муаммосининг аянчли оқибатларга сабаб бўлаётгани ҳеч биримиз учун сир эмаслигини таъкидлаш жоиз. Юқорида таъкидланганидек, миграция ўзига хос мураккаб ва зиддиятларга бой бўлган жараёндир. Мазкур ҳодиса кузатувчи ва қабул қилувчи давлатларнинг ҳар иккиси учун бир қатор ижобий жиҳатлар билан биргаликда кўпсонли муаммоларни кўндаланг қилиб қўяди. Давлат аҳолисининг нечоғли миграцион жараёнларга жалб этилганлиги, унинг оқибатларининг чуқурлашувида акс этади. Масалан, миграция натижасида муайян оиланинг моддий аҳволи яхшиланади, аммо ота-оналардан бири ёки ҳар иккисининг иштирокисиз оилани сақлаб қолиш ва фарзандлар тарбиясини тўлақонли ташкил этиш имкони камаяди. Миграция муаммосининг ўзига хослиги шундаки, у жамият ҳаётининг турли соҳаларини қамраб олади ва ўзининг кенг қамровли таъсирини намоён этади. Шунга кўра, мавжуд муаммонинг келиб чиқиши ва уни ҳал этиш борасидаги ёндашувлардан ҳеч бирини универсал деб бўлмайди. Бу борадаги оптимал йўл мавжуд ёндашувлардан комплекс тарзда фойдаланишни талаб этади.

Халқаро миграция ташкилоти берган маълумотга кўра, 1970 йилдан 2019 йилгача мигрантлар сони сайёра аҳолисининг 2,3 фоизидан 3,5 фоизигача ошиб, 84 млн.дан 271 млн.га етган[5]. 1990 йилда Ер юзидаги ҳар 35 кишидан биттаси муҳожир бўлган бўлса, бугун бу кўрсаткич 29 нафарга бир мигрантга тўғри келмоқда. Агарда бутун дунёдаги мигрантларни бир ҳудудга йиғиб, ягона давлатга бирлаштириш имконияти бўлганида эди, ушбу давлат 2019 йил якунига кўра аҳоли сони бўйича дунёда Хитой, Ҳиндистон, АҚШ, Индонезиядан кейин бешинчи ўринни эгаллаган бўларди[6]. Ҳаттоки мигрантлар ҳаёлий давлати аҳолисининг сони бўйича тез орада Индонезиядан ўтиб кетишини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлар эди. Бу рақамлар миграциянинг янада глобаллашиб, кўлами ортиб бораётганлигидан далолат бериб турибди. Кўламнинг кескин ортиб бориши эса миграциянинг замонавий тенденциялари шаклланиши олиб келди.Глобал иқтисодий муносабатларнинг глобаллашуви билан глобал миграцион жараёнлар бир-бири билан ўзаро боғлиқдир.

Аҳоли миграция бугунги кунга келиб бир қатор ахлоқий муаммоларни ҳам юзага келтирмоқда. Бу эса ўз навбатида ушбу муаммолар оқибатида глобал ва минтақавий даражада ахлоқий муҳитнинг трансформациясига олиб келади. Бундай ахлоқий муаммолар қаторига ривожланаётган давлатлардан интеллектуал қобилиятли инсонларнинг ривожланган мамлакатларга оммавий равишда кўчиши, турли омиллар туфайли мажбурий миграциянинг юзага келиши, нолегал миграциянинг ошиб бориши, халқаро жиноятчиларнинг, хусусан жангариларининг миграцияси, одам савдоси кабилар киритиш мумкин. Уларнинг барчаси у ёки бу шаклда миграциянинг намоён бўлиши ҳисобланади.Миграция феноменининг ахлоққа таъсири жамиятдаги ахлоқий қадриятлар тизимида намоён бўлмоқда.

Миграцион жараёнларнинг трансчегаравий характери оқибатида турли конкрет жамиятлардаги ахлоқий муносабатлардаги аномал ҳолатларни, шахслар ва субмаданиятлар ахлоқидаги деградациянинг механик қоришувни кўришимиз мумкин.

Аҳоли миграцияси феномени глобал ахлоқий муҳитнинг трансформациясига ҳам бевосита, ҳам билвосита таъсир этувчи омил ҳисобланади. Мазкур омил миграциянинг ахлоқий муҳитга таъсири бир бири билан изчил боғлиқ бўлган қуйидаги уч жиҳатга эга:

1) миграциянинг иммигрант мамлакатлар ёки жамиятлар ахлоқий муҳитига таъсири, давлатларнинг иммиграцион сиёсатининг ахлоқий моҳияти;

2) аҳоли миграциясининг эмигрант давлат ёки жамият ахлоқий муҳитига таъсири ҳамда ушбу таъсирнинг ижобий ва салбий жиҳатлари;

3) миграция жараёнининг муҳожирлар, муҳожирлар жамоаси, диаспорасининг ҳаётига, уларнинг ахлоқий қиёфасига таъсири, мигрантлар жамоасининг ахлоқий қадриятлар тизимидаги ўзгаришлар.

Миграциянинг бу хусусиятига мос равишда ушбу жараённинг барча ахлоқий нормалари, тамойиллари, идеаллари, қоидаларини ўзида жамлаган миграция ахлоқи ҳам

доимий равишда турли омиллар, ижтимоий, сиёсий жараёнлар таъсирида трансформацияга учраб боради.

Мигрантларнинг ижтимоий муҳитга адаптациясида маргиналлашув, трайбализм, стигматизм, ксенофобия (мигрантофобия), дискриминация, расизм, ҳатто экстремистик зўравонлик каби ижтимоий ахлоқий муаммолар вужудга келиши мумкин. Ушбу муаммолар оғир ахлоқий оқибатларга олиб келиб, адаптацияни мигрантлар учун оғриқли, мураккаб, хавфли жараёнга айлантиради.

Демак, миграция эмигрант мамлакатнинг ахлоқий муҳитига ҳам бевосита, ҳам билвосита таъсир қилади. Одатда, миграциянинг эмигрант давлат ва жамият ахлоқий муҳитига таъсирини бағрикенглик ахлоқи, фикрлар хилма-хиллигининг қарор топиши билан боғлиқ ижобий ва мавжуд ахлоқий қадриятлар тизимининг емирилиши билан алоқадор салбий маънода тушуниш мумкин. «Оммавий маданият»нинг тарқалиши, ахлоққа зид иллатларнинг оммалашуви, ахлоқий муҳитга миграциянинг салбий таъсирининг олдини олиш учун мигрантларда миллий ва умуминсоний ахлоқий қадриятларга асосланган «маънавий иммунитет» мавжуд бўлиши талаб қилинади.

Ўзбекистонда аҳоли миграциясининг ижтимоий ахлоқий муҳит, ахлоқий қадриятлар тизимидаги трансформацион жараёнларга таъсир кўрсатаётганлигини жамиятимиз ҳаётида турли кўринишдаги ғайриахлоқий, зарарли таҳдидларнинг пайдо бўлаётганлиги, "оммавий маданият"нинг миллий ахлоқий қадриятларимизга зид бўлган турли кўринишларининг кириб келаётганлиги, оилавий муносабатлардаги ўзгаришлар, оиланинг миллий ахлоқий қиёфаси, унинг муқаддаслигига муносабат ўзгараётганлиги каби жараёнларда кузатишимиз мумкин. Иккинчи томондан олиб қараганда эса, аҳолининг бошқа давлатга, бегона ахлоқий муҳитга кўчишига ўзи яшаётган жамиятдаги ахлоқий қадриятлар тизимида мавжуд бўлган муаммолар, ўзгаришлар сабаб бўлиши ҳам мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, аҳоли миграцияси тарихан инсоният популяциясининг зарурий шарти бўлган бўлиб, у глобаллашув даврида кўп қиррали глобал моҳият касб этмоқда. Аҳоли миграцияси жараёни миграция ахлоқи ва миграцион сиёсатнинг таъсирлашувини тақозо этади. Бу ўз навбатида мигрантларда миллий ўзликни ва тарихий хотира, маънавий тарбия ва мафкуравий иммунитет, интеллектуал салоҳият ва ватанпарварлик туйғуларини бугунги замон руҳига мос равишда шакллантиришни тақозо этади.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. – Б. 446.

2.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. –Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 589-бет.

3.Богомолова Ю.А., Острецова А.В.. Миграционные тенденции населения Российской Федерации // Инновационная наука. – М., 2016. – no. 1-1 (13). – С. 151-153.

4. Воробьёва О.Д. Миграционные процессы населения: вопросы теории и государственной миграционной политики. Аналитический сборник. 2003. - №9 (202). –С. 32.

5. World Migration Report 2018 (https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf) International Organization for Migration. – P. 15

6. Allahyarova T. The decline of liberal political philosophy as one of the reasons of crisis of migration and multiculturalism in western society // Philosophy and life. – Tashkent, 2018. – № 1/2 (1). – P. 13.

MIGRATSIYANING URBANIZATSIYA JARAYONIGA TA’SIRI

A. Mamatqulov
Andijon davlat unversiteti o‘qituvchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada “Migratsiya” tushunchasi, migratsiya to‘g‘risidagi dastlabki ilmiy ta’riflar, bugungi kunda migratsiya jarayonlarida amalga oshirilayotgan yurtimizdagi islohotlar va migratsiya jarayonining urbanizatsiyaga ta’siri masalalari berilgan.

Kalit so‘zlar: demografiya, migratsiya,integrallashuv, transmilliy, tendensiya, urbanizatsiya, muhojir, madaniy, estetik, axloq, texnika va texnologiya.

Bugungi kunda globallashuv tufayli texnika va texnologiyaning ortib borishi, turli mamlakatlarda ishlab chiqarishning ortishi, ish o‘rinlarning ayrim davlatlarda yetishmasligi tufayli aholi migratsiyasi jarayonlari tobora jadallashib, yangicha mohiyat kasb etmoqda. Shu bilan birgalikda aholi migratsiyasi jarayonlari bevosita demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, manaviy-marifiy va oilaviy munosabatlarga ta’sirini ko‘rsatmoqda.

Migratsiya (lotincha migratio) –ko‘chaman, joyni o‘zgartiraman ma’nosiga ega bo‘lib, joyni o‘zgartirish, ko‘chirish demakdir. Biroq, "joyni almashtirish" va "ko‘chirish" tushunchalari o‘xshash bo‘lmasdan, turli ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin. “Migratsiya” tushunchasinining o‘zi tadqiqotchilarda katta qiziqish uyg‘otadi. “Migratsiya” to‘g‘risidagi dastlabki ilmiy ta’rifni Ye.Ravenshteynning tadqiqotlarida ko‘rish mumkin. Bu ilmiy tadqiqot ishlari olim tomonidan 1885 -1889 yillarda amalga oshirilgan. Olim migratsiya jarayonini tadqiq qilish jarayonida migratsiyaning 11 ta qonunini shakllantirdi. Shuni ta’kidlash joizki, Y. Ravenshteyn “migratsiya” tushunchasi ta’rifini oddiy tushuntirib, uni “odamning o‘z yashash joyini doimiy yoki vaqtinchalik o‘zgartirishi” deb qaradi.

Uning fikricha, bu “uzluksiz jarayon” bo‘lib, to‘rtta asosiy omillar guruhining o‘zaro ta’sirini taqozo etadi. Bular: a) migrantning avvalgi yashagan joyi (mamlakati)da ta’sir qiluvchi; b) migrantning ko‘chish bosqichida ta’sir qiluvchi; v) migrantning ko‘chib o‘tgan joyi (mamlakati)da ta’sir qiluvchi; g) shaxsiy xarakterdagi omillar.

Shaxsiy xarakterdagi omillar deganda, eng avvalo, shaxsning afzalliklari tizimi, uning demografik xususiyatlari yig‘indisi va boshqalar tushuniladi[1]. Jahon davlatlarida migratsiya jarayonining ortishi immigrant va emmigrant mamlakatlar uchun iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va etnik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy migratsiya shakllari natijasida yuzaga kelayotgan muammolar bilan ishlashning yangicha usullari paydo bo‘lmoqda. «Migratsiya global muammo bo‘lib, global yondashuvlar va global yechimlarni talab qiladi. Migrantlarning xavfsizligi va qadr-qimmati asrash va ularning oila a’zolarini huquqlarini himoya qilish muhim»[2].

Migrantlar sonining ortib borishi bugungi kunda rivojlangan davlatlar tomonidan olib borilayotgan siyosiy jarayonlar, ularga qo‘llanilayotgan cheklovlar kundan-kunga ortib bormoqda.

Yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashish, madaniyatlararo integrallashuv, transmilliy xususiyatlarni yuzaga kelishi, qadriyatlar to‘qnashuvi, oilaviy munosabatlarga nisbatan ta’sir kuchayishi, oila insititutini mustahkamlash, oilaviy va shaxs qadriyatlarini saqlab qolish uchun bir qancha mexanizmini yaratish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga urbanizatsiya jarayoniga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda.

Jahon mamlakatlarida urbanizatsiya serqirra jarayon sifatida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga muhim ta’sir ko‘rsatib, aholi uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida uzoq muddatni ko‘zlovchi loyihalar hayotga joriy qilinmoqda. Urbanizatsiya jarayonlari murakkab va serqirra jaryondir. Ushbu jarayon turli mintaqa va davrlarda turlicha kechishi ushbu muammoni tahlil qilishda ko‘plab yo‘nalish va yondashuvlarni vujudga keltirdi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, urbanizatsiya va shahar hayotini o‘rganilishini bir nechta guruhga ajratish mumkin.

[1] Ionsev V.A. MGU, 1999. S.16
[2] https://www.un.org/ru/global-issues/migration

Dastlabki guruhga qadimgi dunyo faylasuflari ilgari surgan fikrlarni keltirib o'tish mumkin. Aflotun o'zining "Qonunlar "asarida shahar hayotiga oid fikrlarini bildirgan. Arastu esa insonni shahar mavjudoti sifatida ta'riflab, shaharni bir biriga o'xshamaydigan, turli-tuman odamlar yig'indisi sifatida ta'riflagan. Qadimgi dunyo tarixchilaridan Fukidit qadimgi shaharlarning joylashuvi haqida o'z fikrlarini bildirib o'tgan. "Qadimgi shaharlar suv havzalaridan ancha ichkarida bunyod etilgan bo'lib, buni asosiy sababi turli talon tarojlardan saqlanish uchun amalga oshirilgan"[1]. Qadimgi davrlarda shaharlar ko'pincha qaroqchi kemalar tomonidan hujumlarga uchrab turgan. O'rta asrlarda esa Rimning tanazzulidan ta'sirlangan xristian ilohiyotchisi A.Avgustin o'zining "Ilohiy shahar" asarida ikki ko'rinishdagi shahar — Ilohiy shahar va Gunohlar shahri o'rtasidag kurashni ta'riflab, inson yashayotgan shahar tanazzulga yuz tutib, barham topishi, ilohiy shahar esa abadiy mavjud bo'lishi haqida aytib o'tgan. A.Avgustin o'z qarashlarida shahar taraqqiyotini inson ma'naviy darajasi bilan bog'lagan.

O'rta asr Sharq falsafasi vakillaridan Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida shahar taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi asosiy omil sifatida inson ma'naviyati masalalarini ko'rsatib o'tgan. "Insoniy jamiyatning turlari haqida va fozil jamiyat haqida, fozil shahar nima degani, u qanday idora qilinadi, uning bo'laklarining tartibi qanday"[2] kabi savollarga javob berib, ideal jamiyat haqida ta'kidlagan. Farobiy fikriga ko'ra, har qanday shaharning, jamiyatning taraqqiyoti va odil boshqaruv va fozil jamiyat uyg'unligiga asoslanadi. Bundan tashqari Forobiy fozil shaharning ziddi bo'lgan shaharlar haqida ham to'xtalib o'tgan. Shundan kelib chiqqan holda migratsiya va urbanizatsiya jarayonlari bevosita birbiriga ta'sir ko'rsatadi. Ya'niy aholi migratsiyasi aholining muhim muammolaridan biri bo'lib, unda kishilarning oddiy mexanik ko'chish harakati deb emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotning ko'p tomonlarini qamragan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Aholi migratsiyasi aholini joylashishi, yerni xo'jalik jihatdan o'zlashtirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, irqlar, tillar va xalqlarning paydo bo'lishi va aralashib ketish jarayonlari bilan bog'liq. Qishloq aholisi hisobiga shaharlarda yashovchi aholining to'xtovsiz o'sib borish tendensiyasi ham mavjud. Qishloqlarda yashash sharoitining shaharlarga nisbatan ma'lum darajada noqulayligi, uning ayniqsa yoshlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlardan to'la qondira olmasligi bu tendensiyaga sabab bo'ladi. Urbanizatsiya jarayonlarining faollashuvi natijasida shahar aholisi soni ortib boradi. Bu jarayon aholining tabiiy ko'payishi va migratsiya hisobiga sodir bo'ladi. Aholini uy-joy bilan ta'minlash, infrastruktura obyektlarini joylashtirish muammosi paydo bo'ladi. Shaharlar o'zining geografik joylashuvi, iqlimi, aholining tarkibiga ko'ra o'ziga xos jihatlarga egaligidan kelib chiqib, yangi me'moriy yechimlar ishlab chiqiladi. Har bir shahar o'ziga xos arxitekturaga ega. Shaharlar rivojlanishidagi zamonaviy me'moriy yechimlardan biri yashil zonalar, landshaft dizaynlari tashkil qilish hisoblanadi.

Urbanizatsiya jarayonlarini takomillashtirish to'g'risidagi Prezident farmonida aholining kam va o'rta daromadli qismlarining ham manfaatlari hisobga olinishi taqsinga loyiq.

Migratsiya jarayonlarini ma'muriy tartibga solish tizimni takomillashtirish orqali aholini qishloqdan shaharga erkin harakatlanishi uchun shart-sharoitlar yaratilishi urbanizatsiya jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yirik shaharlarda aholi farovonligini ta'minlash, iqtisodiy va sanoat resurslaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga shaharlar aholisini bandligini ta'minlashga erishish mumkin. Bu sohada olib borilayotgan ishlarga qaramasdan, hozirgi kunda ham ko'plab muammolar ko'zga tashlanmoqda.

Shahar aholisining ko'payishi, shaharlarda faoliyat yuritayotgan ijtimoiy sohalar sog'liqni saqlash, maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi obyektlariga qo'shimcha yuklamalar keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, tasdiqlangan shahar bosh rejalari talablariga rioya qilinmaslik yoki bunday rejalarning umuman mavjud emasligi, yirik korxonalarni barpo etishda uning ijtimoiy va ekologik oqibatlarining e'tiborga olinmasligi sanoat rivojlanishining tizimli muammolaridan sanaladi.

---

[1] Фукидид. История. Историки античности. М. "Правда". Г. 1989, Стр. 208 . https://simposium.ru/ru/book/export/html/14465

[2] Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Иккинчи нашр. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашрёти. Тошкент.: 2012. Б. 7.

Shaharlar taraqqiyotida migratsiya jarayonlarining ahamiyati katta. Shuni inobatga olgan holda, mamlakatimizda migratsiya jarayonlarini tartibga solishning yangi mexanizmlari ishlab chiqildi. Aholining erkin harakatlanishi uchun shart-sharoitlar yaratildi. Qo'shni mamlakatlar bilan do'stona aloqalarning tiklanishi ham ushbu jarayonga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shaharlardagi iqtisodiy va sanoat resurslaridan foydalanishning takomillashuvi, yangi ishchi o'rinlarining yaratilishi, xorijiy kompaniyalarning millliy bozorlarga kirib kelishi, savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi aholi bandligini ta'minlash ishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatib, xalq farovonligining oshib borishiga zamin yaratdi.

Bundan tashqari hozirgi kunda dunyoning ko'plab yirik shaharlari atrofida xarobazorlar paydo bo'layotgani hech kimga sir emas. Buning asosiy sabablaridan biri shaharga ko'chib kelayotgan migrant aholining katta qismi shahar hayotiga qo'shilib keta olmayotganligi natijasidir.

Shunday jarayonlarni inobatga olgan holda mamlakatimizda davlatimiz va davlat raxbari tomonidan so'ngi yillarda mehnat migranti sifatida xorijiy mamlakatlarda o'z faoliyatini olib borayotgan fuqarolarning oila-a'zolariga iqtisodiy, ijtimoiy yordam ko'rsatish, ularni ish bilan ta'minlash, ta'lim olishi, tibbiy xizmatlardan foydalanishi bo'yicha bir qancha chora-tadbirlar ishlab chiqib ular uchun amaliy yordamlar ko'rsatilmoqda. Dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlaridagi yetakchi ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarida migratsiya jarayonlarining axloqiy oqibatlari, migrantlarning insoniy huquqlari, immigrant ya'ni migrantlarni qabul qiluvchi davlat bilan migrantlar o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy asoslarini o'rganishga doir tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Migratsiya jarayonining emigrant ya'ni migrantlarni yetkazib beruvchi mamlakatlar, migrantlar jamoalari hamda global axloqiy muhit taraqqiyotiga ta'siri, migratsiyaning global, mintaqaviy va milliy xususiyatlari, davlatlarning migrasion siyosatining axloqiy mezonlari, mehnat migrantlariga nisbatan sodir etilayotgan axloqqa zid munosabatlar ortib bormoqda.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda migratsiyaning jamiyat taraqqiyotiga, ijtimoiy-axloqiy muhit barqarorligiga ta'sirini tadqiq etish, undan resurs sifatida oqilona foydalanish hamda uning salbiy oqibatlarining oldini olish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Davlatimizning tashqi migrasion siyosatida muhojir sifatida chet elda yurgan yurtdoshlarimizning har qanday vaziyatda ham O'zbekiston Respublikasining fuqarosi ekanligini hisobga olgan holda, migrantlarga har tomonlama ko'mak berish, boshqa davlatlardagi o'zbek diasporalari bilan samarali hamkorlik qilish, xorijdagi vatandoshlarimizning madaniy, estetik, axloqiy ehtiyojlarini qondirish kabi vazifalarga davlatning fuqarolar oldidagi axloqiy majburiyati sifatida yondashilmoqda. Mamlakatimizning migratsiyaga oid siyosatida o'ziga xos strategiya ishlab chiqilgan bo'lib, «bu borada taqdim etilayotgan strategiya asosida fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini, ular qayerda ekanliklaridan qat'iy nazar, ishonchli himoyasini ta'minlash masalasi olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri. Ikkinchi nashr. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashryoti. Toshkent.: 2012. B. 7.

2. Xolmirzaev N.N. Urbanizatsiya muammolarini bartaraf etish yuzasidan hayotiy takliflar // Экономика и социум. 2024. №2-1.

3. Yusupov X.B. O'zbekiston respublikasida urbanizatsiyalashgan hududlarini guruhlashtirish masalalari.

4. Alimov S.K. Migratsiya jarayoni zamonaviy tendensiyalarining falsafiy tahlili.

O‘ZBEKISTONDA OILA VA OILA-NIKOH MUNOSABATLARIGA MIGRATSIYANING TASIRI

I.M.Xo‘jageldiyev
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti,“Ijtimoiy fanlar va jismoniy tarbiya” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi davrda oilaning holati va rivojlanishiga, oila – nikoh munosabatlariga, aholining oilaviy tarkibiga migratsiya jarayonlari bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ta’kidlash joizki migratsiyaning ijtimoiy demografik nuqtai nazardan salbiy oqibatlari borgan sari yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, mehnat migratsiyasi oilada avvaldan shakllangan yaxshi munosabatlarga putur yetkazib, keyinchalik oila, nikoh munosabatlarining va respublikadagi demokratik holatning yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Bunday muammolar davlat hamda ma’muriy tashkiliy tuzilmalar jamoat tashkilotlari e’tiborini kuchaytirishni talab etadi.

Kalit so‘zlar: Oila, nikoh, migratsiya, yoshlar, BMT, mehnat migratsiyasi, mehnat bozori.

Aholi migratsiyasi – murakkab ijtimoyi – iqtisodiy hodisa bo‘lib, kishilar va jamiyat hayot faoliyatining juda ko‘p tomonlariga ta’sir ko‘rsatadi. Insoniyatning taraqqiyoti boshlangan davirdan to hozirgi kunga qadar kishilar bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib yuradilar, yani migratsiya jarayonlarida ishtirok etadilar. Qadimda urishlar, ocharchilik, yangi yerlarni o‘zlashtirish va boshqalar migratsiyaga sabab bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi kunda kishilar ishlash yoki o‘qish uchun oilaviy sharoit taqozasi bilan yoki o‘z hayotini yaxshilash umidida bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib o‘tadilar.

BMT assambleyasining 1990 yil 18 – apreldagi evaliyutsiyasi bilan qabul qilingan mehnat migrantlari va ularning oilalarini barcha huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida konvensiyaga muvofiq “mehnat migranti” iborasi “o‘z fuqorasi bo‘lmagan mamlakatta pul to‘lanadigan faoliyat bilan shug‘ullanmoqchi bo‘lgan, shug‘ullaniyotgan yoki shug‘ullangan shaxsni ifodalaydi”[1].

Hozirgi kunda migratsiyaning asosiy oqimi mehnat migrantlaridan tashkil topadi, ya’ni kishilar o‘z muqim yashash joylarini tark etib, boshqa joylarga yashash uchin yo‘l oladilar. Bir tomondan , jahonda kechayotgan glaballashuv jarayonlari, iqtisodiotlari internasiyonallashuvi ikkinchi tomondan mamlakatlarning iqtisodiy va demografik rivojlanishidagi tafovutlar xalqlar migratsiya jarayonlari miqiyoslarini oshib ketishiga olib keldi.

O‘zbekiston aholisi ham migratsiya jarayonlarida doimo ishtirok etib kelgan. Respublika tadqiqoqchilari va xalqaro tashkilotlar tomonidan o‘tkazilgan sotsologik so‘rovnomalar natijalari O‘zbekiston fuqarolari boshqa mamlakatlarga doyim yashash uchun ketishini hohlamasliklarini, ular o‘z vatanparvarlik yashash, lekin vaqti-vaqti bilan boshqa yurtlarga borib pul ishlab kelishini afzal bilishadi. Bir necha yil avval Gellob tadqiqotlatlar xizmat muttaxassislari tomonidan sobiq ittifoqning10 ta davlatida jamoatchilik fikri o‘rganilganida, 6% O‘zbekistonliklar o‘z davlatidan butinlay ketish niyatini bildirishgan (Belarusiyada – 20%, Maldiviyadan – 36%, Armanistondan – 39%) shu bilan birga so‘rovda ishtirok etgan 24% O‘zbekistonliklar ishlagani chet elga borish istagini bildirishgan[2].

Tatqiqotlarda keltirilishicha, O‘zbekistonda 1989 yilda yalpi migratsiya hajmida 897,4 kishini tashkil qilgan. Ushbu yillar davomida Respublika bo‘yicha 11428,7 ming kishi migratsiya jarayonida ishtirok etti. Shundan 4862,9 ming kishi mamlakatka ko‘chib kelish jarayonida , 6565,8 ming kishi ko‘chib ketish jarayonida qatnashganlar hisoblanadi[3].

Migrantlarni yuboriyotgan mamlakatlar uchun mehnat migratsiyasi katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Mehnat migrantlari tomonidan jo‘natiliyotgan pul o‘tkazmalari iqtisodiy o‘sish va aholining turmish darajasini oshirishda muhim ahmiyatga ega. 2016 yilda Rassiyadan O‘zbekistonga o‘tkizilgan pul o‘tkazmalari miqdori 2.7 miliard dollorni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich 2013 yilda 3.5 milliard dollor bolgan edi[4].

Pul o‘tkazmalarining ma’lum bir qismi farzandlarning ta’limi va oilaviy tadbirkorligini qo‘shib hisoblaganda ularning rivojlanishi uchun sarflanadi. Lekin mehnat migratsiyasining ommoviy tus olishi ma’lum ma’noda salbiy ijtimoy geograpfik oqibatlarga olib keladi.

Migratsiya jarayonlarida asosan yosh va o‘rta yoshdagi aholi ishtirok etadi. Ularning aksariyati oilaliy bo‘lib daramad topish maqsadida chet ellarga oilasini 1 yokida 2 yilga, ba’zi hollarda undan ko‘proq vaqtga tark etadi. Oilaning 1 yoki 1 nechta a’zosining uzoq vaqtga uydan ketishi shakillangan oilaviy munosabatlarni izdan chiqaradi. Migrantlar orasida o‘tkazilgan tatqiqotlar (2015 yilda) Mehnat migrantlarining 35 – 40% oila a’zolari bilan kam muloqat qilishligini , 10 – 15% esa aloqosi yoqligini aytgan bo‘lsa, migrantlarning har 4 tadan 1 tasini oiladan ko‘p vaqt uzoqda bo‘lish oilaviy muomolarni keltirib chiqarishni, yaxshi munosabatlarga salbiy ta’sir o‘tkazishini takidlaydi[5]. Migrantlarni qabul qilayotgan mamlakatlarda erkak migrantlar ko‘pincha yangi oila quradilar[6]. Bularning barchasi oilani buzilishiga olib kelishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida bolalarning tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Oilasi bilan birga ishlash uchun xorijga ketgan taqdirda farzandlarning o‘qishi va ta’lim olish bilan bog‘liq muammolar yuzaga keladi. Migratsiya jarayonlari o‘zbek oilalarida an’anaviy qadriyatlar yo‘qolib borish xavfini yuzaga keltiradi[7]. Oila ilmiy – amaliy markazi tomonidan FHDYO va sud organlarida ayollar tomonidan ajralish uchun berilgan davo arizalarni o‘rganilgan 4,6 % ayollar erlarini chet elga pul topish uchun ketib oilasidan xabar olmay qo‘yganligi sabab qilib ko‘rsatganlar. Buning natijasida qaynona va kelin o‘rtasida kelishmovchiliklar yuzaga kelganligi bois ayolni turmush o‘rtog‘i oylab qiziqmay qo‘ygan yoki borgan joyida uylangan yoki aksincha erini kutishni xohlamagan ayol boshqa oila qurishni niyat qilgan.

Jarayonlarida ishtirok etayotgan kishilarning ko‘pchiligi sog‘ligi yomonlashganligi ularning ayrimlari turli yuqumli kasalliklar bilan yurtlariga qaytayotganlik holatlari uchramoqda[8]. Noqulay talabga javob bermaydigan sanitar gigiyenik sharoitlarga yashab ishlaganliklari ayrim hollarda joylardagi politsiya va ma’muriy idoralar xodimlari tomonidan taqibga uchraganliklari sabab ularning ruhiyatlariga muammolar paydo bo‘lmoqda. Juda ko‘p migrantlarning mehnat sohasidagi, jumladan ish haqi va mehnat sharoitlaridagi huquqlarning buzilish holatlari kuzatilmoqda.

Migrantlarning ko‘pchiligi xorijga ishlash uchun oilasi bilan birga ketadi. Bu ma’lum monoda oilaviy muammolarni hal qiladi. Lekin bolalarning o‘qishi va tarbiyasida bir qator qiyinchiliklar ham paydo qiladi. Rossiyalik olimlarning tadqiqotlari natijalariga ko‘ra migrantlarning farzandlarini ta’lim olish imkoniyatlari chegaralangan. MDH mamlakatlarida ota – onalari bilan kelgan minglab bolalar maktab va bog‘chaga bormaydi[9]. Migrantlarning bolalari rus tilini yaxshi bilmaganligi sababli ularni maktabga olishni istashmaydi. Agar maktabga borgan taqdirda ham o‘qish va ko‘nikmalarda bir qator muammolar kelib chiqadi[10]. Rus tilini tayyorlov sinflari 3 foizdan 12 foizgacha O‘zbekistonlik bolalar jalb qilingan. Markaziy osiyo mamlakatlaridan borgan migrantlar bolalarning ko‘pchiligi maktabga qatnashmaydi ish faoliyatini o‘smirligidan boshlaydi yoki o‘zidan kichik yoshdagi ukalariga qarab o‘tiradi[11].

Keyingi paytlarda asosan erkaklar ishtirok etayotgan tashqi va ichki mehnat migratsiyasi katta ekanligi bilan bog‘liq oilaviy muammolarning dolzarbligi ortib bormoqda. Yuqorida tadqiqotlangandek migratsiya jarayonlari ancha katta iqtisodiy Samara berish bilan birga migrantning oilasi uchun juda ko‘p salbiy ijtimoiy demografik oqibatlar ham keltirib chiqaradi, uy xo‘jaligini yuritish va oilaga xizmat qilish bo‘yicha asosiy og‘irlik ayollarning yelkasiga tushadi migrantlarning salomatligi yomonlashadi oilaviy munosabatlar murakkablashadi bolalar tarbiyasiga kam e’tibor ko‘rsatiladi ba’zi hollarda oilalar buzilib ketadi.

Migratsiya sabab yoshlarida qadriyatlar transformatsiyaga uchramoqda. Bunda ijtimoiy – psixologik oqibatlar ham muhim hisoblanadi. Ayniqsa ayollar ko‘p holatlarda huquqlarining buzilish holatlariga duch keladilar[12].

O‘zbekiston ichki ishlar vazirligining ma’lumotlariga ko‘ra 2016 yilda respublikada 366 ta ayol trafik qurboni bo‘lgan. Lekin odam savdosidan aziyat chekkanlar orasida faqat ayollar emas erkaklar ayniqsa yosh yigitlar ham uchraydi. Ish haqi yaxshi hayot mehnat bozoriga talab katta bo‘lgan yangi kasblarga o‘rgatish vadasi bilan yosh yigitlar yo‘llanadi va ular og‘ir sharoitlarda majburlab ishlatiladi. Ularni qul qilib sotib yuborish holatlari ham uchraydi.

Shunday qilib mehnat migratsiyasi demografik vaziyat va mehnat bozori holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi va salbiy oqibatlarning keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham mehnat migratsiyasini tartibga solish bo'yicha ta'sirli chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'tkazgan tadqiqotlarimi shuni ko'rsatadiki O'zbekiston sharoitida migratsiya jarayonlarini tartibga solishning asosan ikkita yo'nalishi samarali bo'lishi mumkin.

Birinchi yo'nalish bu aholining doimiy yashash joylarida ularni ishga joylashishlari uchun imkoniyatlarni kengaytirish orqali mehnat migratsiyasi miqyoslarini oshib ketmasligiga qaratilgan siyosatni izchil amalga oshirish.

Shu maqsadda:

-iqtisodiyotning yangi real va barqaror ish joylarini yaratish imkoniyatlari katta bo'lgan bazaviy tarmoqlarini imkon boricha mustahkamlash;

-xotin-qizlarni iqtisodiyotning rasmiy sektorligi jalb qilishning yo'nalishi sifatida ishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida yangi ish joylarini yaratish bo'yicha chora-tadbirlarni faollashtirish;

-Kichik shahar tumanlar va qishloq joylarida ishchi kuchiga bo'lgan talabni shakllantirish va ish bilan band bo'lmagan aholini ishga joylashtirish va shuningdek izchil ishsizlarni kasbga o'qitish bo'yicha hududiy va joylardagi mehnat organlari faoliyatini samaradorligini oshirish;

-qishloq xo'jaligiga va mahalliy xom ashyodan foydalanish hamda tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan ko'p mehnat talab qiladigan ishlab chiqarish turlarini rivojlantirishni kuchaytirish;

-mehnat bozoridagi holat keskin bo'lib ish bilan band bo'lmagan aholi o'lishi yuqori bo'lgan hududlarda barqaror ish joylarini yaratish bo'yicha maqsadli investitsion dasturlarini ishlab chiqish;

-ish haqi va ish rejimlariga yangicha yondoshuv asosida xotin-qizlarni mehnat bozoriga raqobatbardoshligini oshirishni iqtisodiy omillarni ko'chaytirish;

-oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashi ta'minlash yoshlarni ayniqsa qishloq yoshlarini biznes asoslariga o'rgatishda tajribasini amalga oshirish yakka tartibdagi tadbirkorlarga yoshlar va xotin-qizlarga malum imtiyozlar berish ko'zda tutgan holda mikrokreditlar berish tizimidan keng foydalanishga yordam berish;

-milliy va lokal mehnat bozorlaridagi holat to'g'risida yoshlarda obyektiv bilimlarni shakllantirish maqsadida respublikaning barcha hududlarida kasbga yo'naltirish ishlarini yaxshilash;

-respublika hududida shu jumladan Toshkent shahrida boshqa hududlardan kelayotgan mehnat migrantlarini vaqtinchalik ishga joylashtirish masalalarida bandlikka ko'maklashish markazlari ishini tartibga solish ularni ro'yxatga vaqtinchalik ishga olish predsedurasini soddalashtirish va korrupsiya elementlariga yo'l qo'ymaslik choralarini ishlab chiqish;

-ish bilan bandlik mehnat migratsiyasi muammolarini hal etishda hokimiyatlar va mahalla fuqarolar yig'ini ishtirokini faollashtirishni taminlash. Yoshlar, xotin-qizlar va aholini ijtimoiy zayf qatlamlari uchun yangi ish joylarini tashkil etish bo'yicha huquq va imkoniyatlaridan to'liq foydalanmaydilar.

Taklif etilgan chora-tadbirlar joylardagi mehnat bozorlarida ishchi kuchiga talab va takliflar soni va sifat jihatdan muvozanatga yaqinlashtirish aholini mehnat solohiyatidan mehnat resurslari shakllanayotgan joylarda foydalanish darajasini oshirish imkonini beradi. Oqibatda ular aholida xorijga borish, borib ishlash motivatsiyasini susaytirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Права человека: Изложение фактов. Права трудящихся мигрантов /Всемирная компания за права человека. ООН Женева 1997 С.33

2. Электронный ресурс : NA REGNUM 05.08.2010

3. Tojiyeva Z.N . O'zbekiston Respublikasida domografik jarayonlar va ularning hududiy hususiyatlari . Geografiya fan doct dis .avto T217.20 B

4. Internet O'zbekiston T:AN Padrobne uz

5. Максакова. Л. П.тенденция демографического развития Узбекистана. Электронная версия-бюллетеня, население и общество. В 2014. С 17

6. Здоровье трудовых мигрантов.бюллетен. МИРПАЛ.сентябрь в 2012 С.5.
7. Полетаев д-дети без детства, журнал "миграция XXI век" Ne (17). С.. 21
8. Здорово трудовых мигрантов бюллетен. МИРПАЛ. Сентябрь 2012
9. Полетаев д-дети без детства, журнал "миграция XXI век" Ne (17). С.. 21
10. Ивойлова и мигранты на обучение-журнал "миграция". 21 век номер 2. 17. 2013 с34-35.
11. Полетаев д-дети без детства, журнал "миграция", 21 век номер 217-2013 с 22-23.
12. Женщины э мигранты из стран снг в России под ред э в тюрюкановой м Макс пресс-2011.

3-shu’ba:
GLOBALLASHUV DAVRIDA MIGRATSION JARAYONLARNING MADANIYATLAR O‘ZGARISHIDAGI O‘RNI

РОЛЬ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ИЗМЕНЕНИИ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

THE ROLE OF MIGRATION PROCESSES IN THE CHANGE OF CULTURES IN THE ERA OF GLOBALIZATION

MIGRATSIYA JARAYONLARINING MADANIYATLARARO INTERGRATSIYAGA TA’SIRI: MUAMMO VA YECHIMLAR

B.A.Talapov
Namangan davlat universiteti professori, falsafa fanlari doktori.

Annotatsiya: maqolada globallashuv sharoitida migratsiya jarayonlari, uning migrantlar va mahalliy aholi o‘rtasida madaniyatlararo integratsiyaga ta’siri tadqiq qilinadi, bu jarayonlardagi to‘siqlar va ularni bartaraf qilish yo‘llari xususida ilmiy asoslangan mulohaza va takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: migratsiya, migratsion jarayonlar, madaniyatlararo integratsiya, etnosfera, madaniyatlar transformatsiyasi, mehnat migratsiyasi, ta’lim migratsiyasi

Bugungi globallashuv jahon miqyosida migratsiya jarayonlarini yanada tezlashtirdi, uning hududiy jihatdan kengaytirdi. Keyingi yillarda migratsiya jarayonlari yer yuzining barcha hududlariga birdek tarqalib, soha va ko‘lami kengayib bormoqda.

Migratsiya bugungi kunda global miqyosda o‘sib borayotgan jarayonga aylandi. Masalan, Xalqaro migratsiya tashkilotining ma’lumotlariga qaraganda 2023-yilda dunyo bo‘yicha migrantlar soni 281 mln. kishini yoki yer yuzi aholisini 3,5% tashkil etgan. Eng ko‘p migrantlar Hindiston (18 mln), Meksika (12 mln), Xitoy (11 mln), Rossiya (10 mln), O‘zbekiston (2 mln. 346 ming) kabi davlatlarga to‘g‘ri keladi.[1]

Migratsiya jarayonlari jamiyat madaniyati va madaniy aloqalarining o‘zgarishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ta’kidlash joizki, birinchidan, migratsiya mahalliy urf-odatlar, til va san’atni boyitishi mumkin bo‘lgan turli madaniyatlarning aralashishiga yordam beradi. Ikkinchidan, muhojirlar ko‘pincha mahalliy aholi orasida turmush tarzini va idrokini o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan yangi g‘oyalar va amaliyotlarni olib kelishadi. Uchinchidan, an’anaviy qadriyatlar yangilari bilan to‘qnashganda migratsiya madaniy ziddiyatlarga yoki keskinliklarga ham olib kelishi mumkin. Biroq, uzoq muddatda muvaffaqiyatli madaniy hamkorlik ko‘proq bag‘rikenglik va o‘zaro tushunishga olib kelishi mumkin.

[1] https://www.un.org/ru/global-issues/migration#:~:text

Prezident Shavkat Mirziyoyev migrantlarning madaniyatlararo integratsiyasi ijtimoiy barqarorlik va jamiyat taraqqiyotini mustahkamlash uchun muhim ahamiyatga ega ekanini ta’kidladi. Uning ta’kidlashicha, muvaffaqiyatli integratsiya madaniyat va urf-odatlarga o‘zaro hurmatni, shuningdek, turli etnik guruhlarning o‘zaro munosabatlari uchun sharoit yaratishni talab qiladi.

Bugungi kunda migrantlarning o‘zaro muloqoti va madaniy integratsiyasiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatmoqda. Eng avvalo, asosiylarini keltirib o‘tsak:

1. Til to‘siqlari: qabul qiluvchi mamlakat tilini bilmaslik aloqa va integratsiyaga to‘sqinlik qiladi.

2. Madaniy farqlar: turli urf-odatlar tushunmovchilikka olib kelishi mumkin.

3. Ijtimoiy izolyatsiya: muhojirlar ko‘pincha yopiq jamoalarda qoladilar, bu esa mahalliy aholi bilan muloqot qilishni qiyinlashtiradi.

4. Iqtisodiy qiyinchiliklar: cheklangan resurslar ijtimoiy tadbirlarda ishtirok etishga va integratsiyaga to‘sqinlik qilishi mumkin.

5. Huquqiy omillar: muhojirlar to‘liq yoki noaniq huquqiy holati organlari qo‘rquv olib kelishi mumkin.

6. Stereotiplar va tarafkashlik: mahalliy aholining salbiy munosabati keskinlik va aloqa uchun to‘siqlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Bu omillar muhojirlarning integratsiyalashuvi va ularning jamiyat bilan o‘zaro munosabatlarini murakkablashtiradi.

Endilikda aksariyat rivojlanayotgan davlatlar migrantlarni yetkazib beruvchi, o‘tkazuvchi (tranzit) bo‘lsa, rivojlangan davlatlar ularni qabul qiluvchilik maqomiga ega bo‘ldi. Ayniqsa, mehnat migratsiyasidagi shiddatli dinamika ikkala tomon uchun ham birday ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga sabab bo‘lmoqda.

Bugungi postindustrial jamiyatda xalqlarning turli maqsad va omillar asosida bir hududdan ikkinchi hududga ko‘chib o‘tishi, mazkur hududlardagi xalqlar bilan qo‘shilib borishi mamlakatlarning ishlab chiqarishdan tortib, demografiyasigacha ta’sir ko‘rsatmoqda. Ko‘chib borgan aholining muomala odobi, huquqiy madaniyatida bo‘layotgan o‘zgarishlar migrantlarni yetkazib berayotgan jamiyat etosferasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Mazkur jarayonlarni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, albatta, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanmoqda.

So‘nggi yillarda migratsiya masalasi xorijiy va mamlakatimizning yetakchi olimlarining tadqiqotlarida o‘zining ilmiy talqinini topayotganligini e’tirof etish joiz. Xususan, migratsiya jarayonlarining shaxs axloqiy-huquqiy madaniyatiga transformatsiyasi, migratsiya jarayonining madaniyatlar transformatsiyasidagi o‘rni, musofirlar axloqiy-huquqiy munosabatlaridagi o‘zgarishlar, ularning ijtimoiy adaptatsiyasining ijobiy hamda salbiy oqibatlari tadqiq qilinmoqda.[1]

Ta’kidlash joizki, migrantlar ko‘chib borgan jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lishi, begonalashmasligi va erkin faoliyat olib borishi uchun u joydagi mavjud axloqiy me’yorlarni o‘zlashtirishi, ayniqsa ko‘chib borgan jamiyatdagi xalq tilini o‘rganishi, uning qadriyatlarini bilishi muhim hisoblanadi.

Migrant o‘zi uchun tanish bo‘lmagan hududga borayotgan o‘sha yerning huquqiy me’yorlarini bilishi lozimligi, mamlakatimiz yoshlarining migrant sifatida xorijga chiqishi jarayonlari ko‘payotganligi sharoitida ularning huquqiy ongini va madaniyatini oshirish zarur. Avvalo buning uchun xorijda ta’lim yoki mehnat migranti bo‘lishi mumkin bo‘lgan yoshlarimizni davlatimizning qonunchilik asoslari bilan yaqindan tanishtirish, o‘rgatish orqali ularning huquqiy ongi va savodxonligini oshirish zarurligi, huquqiy ongi rivojlangan migrant boshqa xalqlar huquq me’yorlarini osonroq anglab, o‘z huquqiy madaniyatiga singdira olishini ta’kidlash joiz.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, xalqaro migratsiya jarayonlari, migrantlar va ularni qabul qiluvchi mamlakatlar uchun, jiddiy sotsial muammolarni vujudga keltirmoqda:

[1] Норқулов Олим Насимовичнинг “Ўзбекистондаги миграция жараёнларининг шахс ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятига трансформацияси” мавзусидаги фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражаси учун ёзилган диссертацияси, 2024 йил

- chunonchi, turli davlatlaridan kelayotgan migrantlar hamda tub-joy aholining, ularga begona madaniyat va qadriyatlarga “ko‘nikish effektini” shakllantirish;

- mehnat muhojirlarining ushbu mamlakatlarda munosib ish topishi;

- davlatlar barqaror taraqqiyoti va xavfsizlikni ta’minlashi bilan bog‘liq etnomadaniy qadriyatlar integratsiyasi;

- “begona” ommaviy muhojirlar oqimi, bu jamiyatlar etnomadaniy tuzilishi va ijtimoiy munosabatlar transformatsiyasi o‘zgarishlariga faol ta’sir o‘tkazish keltirib o‘tish mumkin.

Bugungi kunda ish beruvchi uchun innovatsion texnologiyalarni tez va mukammal o‘zlashtirishga qodir, rejalashtirilgan natijalarga erishishni ta’minlay oladigan, o‘z kasbiy faoliyatini muttasil takomillashtirishga intilgan, innovatsion xatti-harakatni namoyon etuvchi, o‘zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha oladigan mutaxassislarga talab tobora ortib bormoqda. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, rivojlangan mamlakatlarda migrantlarning o‘rtacha yoshi yuqori ko‘rsatkichlarga qarab o‘sishda davom etmoqda. Bugungi kunda xorijga ishga otlangan fuqarolarning kasbiy va professional mahorati yuqori bo‘lsagina o‘zgacha ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga tezroq moslasha oladi.

Migratsiya jarayonlari ma’lum ma’noda O‘zbekiston Respublikasidagi axloqiy-huquqiy madaniyatiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Yangi O‘zbekistonda migratsiya sohasidagi islohotlarning mohiyati, migratsiyaning jamiyatimizda qaror topgan milliy ma’naviy qadriyatlar tizimining transformatsiyasiga sabab bo‘lmoqda.

Ta’kilash joizki, O‘zbekiston Respublikasida mehnat migrantlarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va reintegratsiya qilish vazifalarini amalga oshirishda xavfsiz va qonuniy migratsiya tizimi joriy etilmoqda va bu uchta yo‘nalishda amalga oshirilmoqda:

1. Xorijda mehnat faoliyati bilan shug‘ullanish niyati bo‘lgan fuqarolarni kasbiy tayyorlash va xorijiy tillarni o‘rganishlarida ko‘maklashish;

2. Xorijda mehnat faoliyati bilan shug‘ullanayotgan O‘zbekiston fuqarolarining huquqlarini himoyalash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;

3. Mehnat migratsiyasidan o‘z yurtiga qaytganlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va reintegratsiya qilish, jumladan bandligini ta’minlash.

Bugungi globallashuv sharoitida esa migratsiyaning turi va ko‘lami tobora kengayib bormoqda, industrial va postindustrial jamiyatlar hamda ulardagi erkinlik, adolat, farovonlik haqidagi targ‘ibotlar sababli shu hududga muhojirlar oqimini oshmoqda, turli madaniy qatlam vakillaridan iborat megapolislar paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Shuningdek, muhojirlar o‘zlari tug‘ilib-o‘sgan donor jamiyat axloqiy-huquqiy muhitning vakillari bo‘lish bilan bir qatorda immigrant xalqning axloqiy qadriyatlari, huquqiy normalari, ideallarining tashuvchisi vazifasini ham o‘tamoqdalar.

Nazarimizda, migrantlar va mahalliy aholi o‘rtasida madaniyatlararo integratsiyani rivojlantirish bo‘yicha quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

migratsiya jarayonlarini tartibga solishning huquqiy asoslarini yanada kengroq va chuqurroq tadqiq etish lozim, bu borada migrantlarni ijtimoiy himoyasini tashkil etish yuzasidan xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda yaratilishi zarur bo‘lgan huquqiy makonni kengaytirish masalalariga e’tibor qaratish lozim. Xorijiy davlatlar bilan tuzilayotgan hamkorlik shartnomalarida migrantlar masalasiga alohida o‘rin berish lozim bo‘ladi;

migrantlar uchun qulaylik yaratish maqsadida muxojirlar ko‘proq boradigan davlatlarning huquqiy me’yorlari yig‘indisidan tashkil etuvchi kichik hajmdagi broshyuralar nashr etilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi;

muhojirlar uchun mamlakat tarixi va madaniyati bo‘yicha kurslarni, shuningdek, mahalliy aholi uchun madaniyatlararo muloqot kurslarini joriy etish;

migrantlarning integratsiyasini osonlashtirish va aloqani yaxshilash uchun bepul til o‘rganish kurslarini kengaytirish;

madaniyatlarni bir-biriga yaqinlashtirish uchun festivallar, ko‘rgazmalar va sport musobaqalari kabi qo‘shma tadbirlarni tashkil etish;

migrantlarga yangi muhitga moslashishda yordam berish uchun psiologik maslahat va yordam guruhlarini taqdim etish;

NNT bilan hamkorlikda integratsiya va tajriba almashishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish uchun nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik qilish;

mahalliy aholini o‘z an’analari va madaniyatini baham ko‘rishlari uchun loyihalar va tashabbuslarga kengroq jalb qilish;

migratsiyaning ahamiyati va madaniy almashinuvning afzalliklari to‘g‘risida xabardorlikni oshirish kampaniyalarini o‘tkazish;

migrantlar uchun yangi ish o‘rinlarini yaratish va iqtisodiy integratsiyani yaxshilash uchun migrantlarga tegishli korxonalarni qo‘llab-quvvatlash.

Ushbu chora-tadbirlar turli madaniyatlar o‘rtasidagi yanada uyg‘un munosabatlar va o‘zaro tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M.. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. - Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. - 440 bet.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 446 b.
3. Isoqov L. Migratsiya jarayonlarini boshqarishning zamonaviy modellari // Yurist axborotnomasi. – Toshkent, 2020. – T.1. – №. 4.
4. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. 2-kitob. –T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2023. 740 b.

MEHNAT MIGRATSIYA JARAYONIDA AYOLLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TRANSFORMATSIYASI

D.O.Axmedova
ISFT instituti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsent v.b.,
sotsiologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Globallashuv jarayonida xotin-qizlarning migratsiyasi nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy omillarga bog‘liq, balki ularning psixologik va tafakkur o‘zgarishlariga ham bog‘liqlik jihatlari ko‘p. Xotin-qizlar migratsiya jarayonida yangi madaniy muhitga moslashish jarayonida ijtimoiy roli va tafakkuri o‘zgaradi. Mazkur maqolada migratsiya jarayonida xotin-qizlar sotsial qiyofasining transformatsiyasini tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: migratsiya, transformatsiya, tafakkur, adaptatsiya, migrant, emigrant, gender, assimilyatsiya, integratsiya.

Jahonda migratsiya jarayonining ortishi immigrant va emigrant mamlakatlar uchun iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik va etnik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy migratsiya shakllari natijasida yuzaga kelayotgan muammolar bilan ishlashning yangicha usullari yaratilmoqda. Migratsiya – insonlarning turli iqtisodiy-ijtimoiy siyosiy sabablarga ko‘ra yashash hududini bir joydan boshqa joyga ko‘chirish holatlari fanda “aholi migratsiyasi” (lot. migratio – ko‘chib o‘tish) nomi bilan mustahkam o‘rin oldi. Aholi migratsiyasi – bu aholining bir hududdan boshqa hududga, ba’zan katta guruhlar bo‘lib va uzoq masofaga ko‘chib o‘tishini anglatadi [1]. Migratsiya jarayonida xotin-qizlar uchun an’anaviy rollar va dunyoqarashlarning qayta shaklanishiga olib keladi. Olimlar migratsiya na faqat iqtisodiy-ijtimoiy, balki shaxsiy va psixologik o‘zgarishlarning manbai sifatida ham tahlil qilishgan.

Migratsiya jarayonida xotin-qizlar yangi jamiyatda o‘zlarini yangidan namoyon etishlari zarur bo‘ladi. Bu jarayonda ular nafaqat shaxsiy qiymatlarini saqlab qolish, balki yangi sharoitlarga moslashish bilan bog‘liq yangi ijtimoiy qiyofani ham yaratishlariga to‘g‘ri keladi. Sotsiolog olimlar Piter Berger va Tomas Lukman o‘zlarining mashhur “Reallikning ijtimoiy konstruksiyasi[2]“

asarida yozishicha ijtimoiy qiyofa insonlarning ijtimoiy hayotidagi faoliyatini tushunishda muhim o‘rin tutadi. Berger va Lukmanning fikricha, insonlar o‘zaro muloqotlar va faoliyat orqali ijtimoiy qiyofani yaratadilar. Ijtimoiy qiyofani kundalik hayot davomida namoyon bo‘lishi shaxsning kundalik faoliyatidagi harakatlarining avtomatlashuvini anglatadi. Insonlar ijtimoiy hayotda takrorlanuvchi faoliyatlar orqali o‘z qiyofasini shakllantiradilar va bu qiyofa jamiyatda qabul qilinadi. Olimlarning fikricha ijtimoiy qiyofa o‘z qiymatini faqat jamiyat uni qabul qilgandagina saqlab qolishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Ularning ijtimoiy qiyofa haqidagi nazariyasi migratsiya jarayonidagi xotin-qizlar transformatsiyasini ham izohlashga yordam beradi. Xotin-qizlar yangi sharoitga moslashib, ijtimoiy qiyofalarini yangilash orqali yangi rollarni o‘zlashtiradilar.

XXI asrdagi yangilanishlar ilg‘or xotin-qizlarning o‘ziga xos sotsial qiyofasini shakllantirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan modernizatsiyalashuv jarayoni aksariyat davlatlarda oilaviy turmush tarzi ijtimoiy-psixologik asoslarini qayta qurilishiga olib keldi. An'anaviy oilaviy qadriyatlar tizimi transformatsiyasi oqibatida ayollarning hayotiy qadriyatlari ham o‘zgardi.

Mehnatga layoqatlilik va reproduktiv yoshi xotin-qizlarda aynan bir paytda kechishi bois, ularda ma'lum mutaxassislikni egallab kasbiy mahoratga erishish hamda oila qurish va farzandlarni dunyoga keltirib ular tarbiyasi bilan shug‘ullanish o‘rtasidagi ziddiyatli vaziyatlarni shakllantiradi. Sotsiologiya fani nuqtai nazardan bu davr asosan individning ijtimoiy konstruksiyasidan kelib chiqib “yoshlik” va “o‘rta yoshlilar” bosqichiga to‘g‘ri keladi. Bu borada o‘z tadqiqotlarini olib borgan psixolog E.Erikson insonning sakkiz bosqichli hayotiy siklni ishlab chiqar ekan, uningcha, beshinchi (yoshlik) va oltinchi (yetuklik) bosqichida inson kasb tanlash, mos ish qidirish, hayotdagi turmush o‘rtog‘ini, oila qurish, farzand ko‘rish va voyaga yetkazish bilan shug‘ullanadi. Bu davrda erkaklar oilaviy hayoti kasbiy faoliyatiga to‘siq bo‘lmasdan davom etsa, ayollarda aksincha, “oila yoki ish” tanlovi, yoki “qo‘shimcha mas'uliyat” muammolariga duch keladilar[3].

Etnograf Arnold va Gennep zamonaviy jamiyatlarda inson hayoti siklik rivojlanishi modeliga ko‘ra ijtimoiy yetuklik, er-xotinlik va ota-onalik, ijtimoiy maqomning oshishi, kasbiy ixtisoslashish kabi iyerarxik bosqichlarni qamrab oluvchi pillapoyalardan ko‘tarilib borishda ayollar erkaklar qatorida ijtimoiy-siyosiy faolligini namoyon etish uchun jamiyatda yetarlicha sharoitlar bo‘lishi lozimligini ta'kidlaydi[4].

Jamiyatlar o‘rtasidagi madaniy farqlar migrantlarning shaxsiy qiyofasiga katta ta'sir qiladi. Ilmiy adabiyotlarda ko‘rsatilishicha, migratsiya jarayonida xotin-qizlar o‘zlarining an'anaviy ijtimoiy rollari va shaxsiy ongini qayta ko‘rib chiqishga majbur bo‘ladi (Anderson, 2022). Turli madaniy muhitga moslashish jarayonida ularning tafakkur va psixologiyasida transformatsiya jarayoni kuzatiladi (Garcia, 2019).

Xususan, kanadalik psixolog J. Berri tomonidan ishlab chiqilgan akkulturatsiya nazariyasiga ko‘ra, akkulturatsiya ikkita asosiy muammodan iborat bo‘ladi: madaniyatni saqlash (madaniy mansublikni saqlashning ahamiyati qay darajada tan olinadi) va madaniyatlararo aloqalarda ishtirok etish (qay darajada boshqa madaniyatga qo‘shilish yoki “o‘zinikilar” orasida qolishi kerak)... J. Berri akkulturatsiyaning to‘rtta asosiy strategiyasini ajratgan: assimilyatsiya, separatsiya, marginallashish va integratsiya [5].

Assimilyatsiya deganda migrantning yangi madaniyatga mansublashishi, u mansub bo‘lgan etnik ozchilikni inkor etish tushuniladi;

separatsiya ko‘pchilik madaniyatini inkor etish va o‘z etnik xususiyatlarini saqlab qolishni nazarda tutadi; J. Berriga ko‘ra,

marginallik – o‘zini ikkala madaniyatga ham mansub deb bilmaslik;

integratsiya – o‘zini ikkala madaniyatga mansub deb bilishdir.

S. Bochner assimilyatsiya, segregatsiya, genotsid va integratsiya kabi migratsiya bilan birga kechadigan etnik jarayonlarning variantlarini tavsiflaydi.

Assimilyatsiya strategiyasida mavjud bo‘lgan atamaviy nomuvofiqlikka e'tibor qaratish lozim. Etnik psixologlar yakdillik bilan assimilyatsiya deganda yangi madaniyatda “qorilib ketishni” tushunishadi. “Assimilyatsiya (etnografik) – bu bir millatning boshqasi bilan ulardan birining o‘z tili, madaniyati va milliy o‘ziga xosligini yo‘qotgan holda qo‘shilib ketishidir”.

Xotin-qizlar masalalari bilan atroflicha shug‘ullangan G.Sillastening fikriga ko‘ra, xotin-

qizlarning sotsial mobillik jarayonlaridagi ishtiroki keng ma'noda – ayollarning jamiyat ijtimoiy tuzilmasidagi mavqeyini o'zgarishi va o'zgaruvchan hayotiy faoliyat sharoitlariga moslashuvini anglatsa, tor ma'noda – sotsial mobillik ayolning o'z lavozimiy va kasbiy maqomini o'zgartirish va yangi ijtimoiy va iqtisodiy muhitga moslashishdagi individual imkoniyatlarini yanada kengayishini anglatadi[6].

Bizningcha, G.Sillastening qarashlari ayrim G'arbiy Yevropalik olimlarning jamiyatdagi transformatsion jarayonlarda jinsning psixobiologik va fiziologik xususiyatlari erkak va ayol xulq-atvori modellarini shakllantiruvchi bosh omil ekanligi haqidagi fikrlariga zid ravishda ijtimoiy omillarni ko'rsatadi. Demak, jinsiy taqsimotni sinfiy differensiatsiyaning davomi sifatida qabul qilish mumkin emas. Ushbu tushunchaning turli bo'laklarini "yutib" yubormasligi uchun ayollar sotsial mobillik jarayonlarining gorizontal va vertikal yo'nalishida segregatsiya obyekti sifatida umumiy sinfiy taqsimotga singib ketmaydigan alohida kategoriyani sifatida qabul qilish ijobiy natija berishi mumkin.

Sotsial mobillik jarayonlarining gorizontal segregatsiyasida kasblarning "erkaklarga xos" yoki "ayollarga xos"ligi aqidasidan kelib chiqib, ayollar ijtimoiy-siyosiy faolligini ma'lum sohalarda jamlashini anglatadi. Aksariyat hollarda bandlikning ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, oziq-ovqat ta'minoti, maishiy xizmat kabi sohalarida ayollar ulushi balandligi xotin-qizlarni monoton konveyerlik liniyalarda mehnat bilan band bo'lib qolishlariga olib keladi.

Stenford universitetining (AQSh) vakili ijtimoiy psixolog Elleot Aronson xotin-qizlar mashg'ulotlari borasida konservativ fikrlarni shaklantirgan ijtimoiy stereotiplar alohida individ xususiyatlarini chetlab o'tadi deb hisoblaydi. E.Aronsonning fikricha "guruh a'zolarining shaxsiy sifatlari farqlanmaydi va barcha yaxlit qolip doirasida tasniflanadi" deb ta'kidlaydi[7]. Demak, stereotiplik fikrlash jinsiy farqlanishda va rolli tafovutlar qoidalariga rioya etish aksariyat hollarda odat tusiga kirib ulgurgan. Bunda maskulinlik ya'ni qarama-qarshi jinsga xos bo'lgan ruhiy, axloqiy va tana qismlarini o'xshatish va feminlik ya'ni an'anaviy ravishda ayollarga tegishli psixologik va xarakterli xususiyatlarga ega bo'lish tushunchalari erkaklar va ayollarga xos bo'lgan somatik, ruhiy va xulq-atvor xususiyatlari borasidagi bir standartli fikrlar yig'indisidan hosil bo'ladi. Rossiyalik sotsiolog Igor Semyonovich Kon tomonidan taklif etilgan maskulinlik va feminlik atamalari nafaqat ruhiy va xulq-atvorli balki bu ikki tushuncha atrofidagi ijtimoiy tasavvur va fikrlarni oydinlashtiradi. Ushbu ikki kategoriyaga ko'ra erkak va ayol ideal ta'riflanadi. Ammo, ayollar vertikal sotsial mobillik bo'yicha o'z maqomini oshirishida mavjud "ijtimoiy masofa" ni yengib o'tishlariga to'g'ri keladi[8].

Mehnatning ayrim sohalari "ayollarga xos"ligi aqidasi ayollarni tahqirlovchi mazmundan holi emas. Bu borada I.Gofmanning stigmatizatsiya (ijtimoiy tamg'a) nazariyasi muhim bo'lib, olim insonning jamiyatdagi ideal va real ijtimoiy mansubligi o'rtasidagi uzilishni o'rganib chiqqan. Bu mansublikning bu ikki turi o'rtasida uzilishi bo'lgan har qanday inson uningcha "tamg'alangan" "stigmalangan"dir[9]. I.Gofman fikricha, inson qaysidir jihati bilan jamiyatda turg'un o'rnashgan ijtimoiy me'yorlarga mos kelmasa u tamg'alanadi. Gofmanning mazkur nazariyasini o'rgangan Dj.Ritser "Gofman u yoki bu vaziyat, makon va zamonda barchamiz tamg'alanib qolishimiz mumkinligi haqida gapiradi" — deb ta'kidlagan[10][1].

Xotin-qizlar erkaklarga o'rtacha oylik maoshi pastligi va band bo'lganlarning muqobil kategoriyalari bo'yicha ham ijtimoiy darajalarini boy beradilar. Ayollar aksariyat hollarda ikkilamchi mehnat bozorida vaqtincha yoki to'liqsiz ish kuni doirasida band bo'ladilar. Demak, xotin-qizlar qisman bu tanlov oila va bolalarning asosiy tashvishini zimmasida bo'lgan ayollarning ixtiyoriy tanlovi bo'lsa, qisman ilojsizlikdan kelib o'z ijtimoiy holatlariga rozi bo'ladilar.

Jamiyatda xotin-qizlar sotsial maqomining transformatsiyasiga doir yana bir masala bu – ayollar emansipatsiyasi masalasidir barcha ijtimoiy hodisalar bilan bir qatorda ayollar emansipatsiyasi ijobiy va salbiy xususiyatlari egaligi bilan barcha yondashuvlar ichida ahamiyatga ega. Ayollarning erkaklar bilan teng huquqlarni o'rnatilishiga erishishi bu albatta ushbu jarayonning

[1] Қаранг: Ритцер Дж. Современная социологическая теория. 5-еизд. – СПб.: Питер, 2002. – С. 271.

eng katta yutug'i bo'ldi. Huquqlar tengligi o'rnatilishi bilan aksariyat G'arbiy Yevropa davlatlarida xotin-qizlar o'z mustaqilligi va erkini qo'lga kiritildi deb hisoblaydilar.

Demak, emansipatsiyalashgan ayollar oilaviy-nikoh munosabatlarida avvalo xotin-qizlarning shaxsiy erki, ixtiyoridan kelib chiqib, tanlovni amalga oshirsalar, mehnat qilish va daromad topish sohalarida erkaklar bilan yonma-yon turib muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishi imkoniyatini beradi va gender tenglikni ta'minlash borasidagi asosiy yondashuvlar biri deb, hisoblash mumkin.

Demak, xotin-qizlar migratsiya jarayonida yangi etno-madaniy muhitga kirganda, ularning ijtimoiy roli va shaxsiy tafakkuri jiddiy o'zgaradi. Mezbon mamlakatlardagi yangi sharoitlarga moslashish jarayonida xotin-qizlar o'zlarining an'anaviy gender rollariga qayta nazar tashlaydilar, bu esa ularning shaxsiy ongini o'zgartirishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Ravenstein E. The Birthplace of the People and the Laws of Migration. // The Geographical Magazine, 1876. № 3. P. 173-233.

2.Berger, P. i Lukman, T. (1966). Sotsialnoe konstruirovanie realnosti.

3. Elkind D. Erik Erikson i vosem stadiy chelovecheskoy jizni / [Per. s. angl.] – M.: Kogito-sentr, 1996. – S.64.

4. Gennep, Arnold van. Obryadы perexoda : Sistemat. izuchenie obryadov / Arnold van Gennep. – M.: Vost. lit. RAN, 1999. – S.198.

5. Berry J.W., Sam D.L. Acculturation and Adaptation // Handbook of cross-cultural psychology. Vol. 3. Social behavior and applications. Boston, 1997. P. 291— 326.

6. Sillaste G.G. Izmeneniya sotsialnoy mobilnosti i ekonomicheskogo povedeniya jenщin. //Sotsis.- 2000.- № 5. – S.12.

7. Aronson E. Obщestvennoe jivotnoe. Vvedenie v sotsialnuyu psixologiyu. /per. s.angl. – M.: Aspekt-Press, 1999. – S. 307.

8. Kon I. S. V poiskax sebya. Lichnost i yeyo samosoznanie. – M.: Politizdat, 1984. – S.233.

9. Goffman E. Stigma. Englewood Cliffs. New York: Prentice Hall, 1963. – Pp.41-43.

10. Ritser Dj. Sovremennaya sotsiologicheskaya teoriya. 5-yeizd. – SPb.: Piter, 2002. – S. 271.

КУЛЬТУРА И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Р.З.Хайров
Гулистанский государственный педагогический институт, Доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент кафедры "Истории и искуствоведения"

Аннотация: В статье рассматриваются исторические параллели миграции, современные тенденции, а также влияние миграционных потоков на культурную идентичность и общественные дискурсы. Особое внимание уделено феномену культурной гибридизации - слиянию различных культур, создающему новые формы и практики, заметные в таких сферах, как кухня, музыка, мода и язык.

Ключевые слова: миграция, глобализация, культурная гибридизация, культура амбассадора, двойная идентичность, культурная гибридизация.

Глобализация, как одна из важнейших черт современного мира, оказывает огромное влияние на все аспекты человеческой жизни, включая экономику, политику, социальные структуры и культуру. Одним из важнейших факторов, связанных с глобализацией, является усиление миграционных процессов, которые кардинально изменяют культурные ландшафты стран и целых регионов. Вопрос миграции не ограничивается только

перемещением людей, он касается глубоких трансформаций в области культурных идентичностей, общественных ценностей и идеологий [1, с. 8].

Глобализация оказывает значительное влияние на все аспекты человеческой жизни, включая культуру, которая претерпевает трансформации в результате миграционных процессов. Миграция, как один из ключевых факторов глобализации, не ограничивается простым перемещением людей, но приводит к глубоким изменениям культурных идентичностей, общественных ценностей и идеологий.

Миграция как культурный феномен: исторические параллели и новые тенденции. Миграция людей всегда существовала как важная составляющая развития цивилизаций. Однако в условиях глобализации масштабы миграционных потоков и их последствия значительно изменились. Сегодня миграция представляет собой многослойный процесс, охватывающий как социальные, так и культурные аспекты [3, с. 36].

Исторические примеры: в XVI-XIX веках происходила массовая миграция жителей Европы в Америку, Южную Африку и Австралию, где было много свободных земель, после Второй мировой войны ситуация изменилась: стала нарастать миграция из развивающихся стран в развитые. История демонстрируют, как перемещение людей всегда влияло на изменения в культурных и этнических структурах обществ [5, с. 76].

В условиях глобализации миграционные потоки стали более быстрыми, массовыми и постоянными. Люди мигрируют не только по экономическим причинам, но и в поисках культурной свободы, лучшего доступа к технологиям и образованию. Одновременно с этим усиливаются культурные связи между странами и континентами, что приводит к культурной глобализации - процессу смешения и трансформации культур.

Миграция оказывает значительное влияние на культурную идентичность как самих мигрантов, так и принимающих обществ. Этот процесс двусторонний: мигранты стремятся сохранить свою культуру, сталкиваясь с необходимостью адаптироваться к новому культурному контексту, а принимающие общества сталкиваются с задачей интеграции новых культурных элементов.

Мигранты часто проходят через так называемый **культурный шок**, сталкиваясь с новыми для себя культурными нормами, ценностями и традициями. Этот процесс может быть болезненным, особенно если новые условия резко отличаются от привычных.

Многие мигранты развивают **“гибридные”** или **“двойные” культурные идентичности**, совмещая традиции своей родины с культурой принимающей страны.

Миграционные потоки могут влиять на коллективную память и общественные дискурсы в странах-реципиентах. Это может выражаться в изменении отношения к определенным историческим событиям или фигурам в зависимости от этнокультурного состава населения.

Культурная гибридизация и её примеры. Культурная гибридизация - это процесс слияния и взаимодействия различных культур, приводящий к появлению новых культурных форм и традиций. В эпоху глобализации этот процесс стал особенно заметен. Например, в таких городах, как Нью-Йорк, Лондон и Париж, где исторически сложилась высокая степень миграционной активности, можно наблюдать активное формирование новых культурных форм: от кухни и моды до музыки и искусства. Например, афроамериканская музыка и культура хип-хопа, возникшие в США, стали глобальными явлениями, активно воспринимаемыми во всем мире [6, с. 56].

К примеру культурной гибридизации, можно привести кулинарию, музыку, моду, языки, кино. Например, многие кухни мира являются результатом культурного обмена. Например, мексиканская кухня тако стала популярной по всему миру, при этом адаптируясь к местным традициям. В США часто можно встретить версии тако с начинками, типичными для американской кухни, что делает блюдо примером культурной гибридизации. Индийская кухня также оказывает влияние на мировую кулинарию, с такими блюдами, как “тикка масала”, адаптированными в британской кулинарной культуре.

А в музыке жанры, такие как джаз, регги, рэп, и реггетон, возникли в результате взаимодействия разных культурных традиций. Например, джаз сформировался на стыке африканских музыкальных традиций и западной классической музыки, а реггетон вобрал в себя элементы латиноамериканской, карибской и американской хип-хоп культур.

Модная индустрия активно отражает культурную гибридизацию. Например, японский стиль кимоно стал источником вдохновения для мировых дизайнеров, которые используют традиционные элементы этого костюма в современной одежде. Это можно увидеть в коллекциях мировых модельеров, где сочетаются восточные и западные стили.

Влияние культурной гибридизации можно наблюдать и в языке. Английский язык, как глобальный язык общения, стал впитывать элементы других языков. Например, слова из французского, испанского и японского языков стали частью повседневного английского лексикона. Языки также формируют гибридные формы, как, например, Spanglish - сочетание испанского и английского, распространённое среди испаноязычных жителей США [6, с. 85].

В поп-культуре и кино также можно наблюдать культурную гибридизацию. Голливудские фильмы нередко включают элементы восточных боевых искусств, что привело к популяризации кунг-фу и других азиатских боевых техник на Западе.

Таким образом, культурная гибридизация способствует обогащению и расширению культурных практик, создавая новые формы взаимодействия между людьми из разных частей мира. Этот процесс отражает динамику современного общества и играет важную роль в глобализации культуры.

Мигранты зачастую становятся "культурными амбассадорами", привнося в принимающие общества элементы своих национальных культур. Через это происходит взаимное обогащение культур, как это видно на примерах распространения индийской кухни в Великобритании или японской анимации в западных странах.

Миграционные процессы в эпоху глобализации являются мощным двигателем культурных трансформаций. Они порождают новые формы культурного взаимодействия, создавая как вызовы, так и возможности для мигрантов и принимающих обществ. Успех культурной интеграции зависит от взаимного понимания, уважения к культурным различиям и создания инклюзивной среды, в которой каждая культура может развиваться и вносить свой вклад в общую мировую культуру.

Список использованной литературы:

1. Кастельс М. Глобализация, идентичность и государство.-М.: Государственный университет. Высшая школа экономики, 2005. -520 с.

2. Тишков В.А., Шабаев Ю.П. Этнополитология: политические функции этничности: Учебник для вузов. - М.: Издательство Московского университета, 2011. - 376 с.

3. Лефевр А. Производство пространства: миграционные процессы и урбанизация. -М.: Стрелка Пресс, 2014. - 480 с.

4. Mirzayev I.B., Muratbaeva I.S. Madaniyatlar globallashuvi jarayonida milliy o'zlikni anglashdagi o'zgarishlar // Orienss. 2023. №11. -338-343 b.

5. Гидденс Э. Последствия современности // Мониторинг. 2010. №6 (100). -169-180 с.

6. Peter Burke. Cultural Hybridity. Cambridge: Polity Press, 2009. -p.160.

GLOBALLASHUV DAVRIDA MUSIQA SAN'ATI MIGRATSIYASI JARAYONLARINING MADANIYATLAR O'ZGARISHIDAGI TA'SIRI

Raximov Nurillo Narzullayevish
Guliston davlat pedagogika instituti v.v.b. dotsenti

Annotatsiya: maqolada aholi migratsiyasining musiqa madaniyatlarining o'zaro ta'siri hamda uning salbiy va ijobiy tomonlari haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, musiqa madaniyati, kuy va qo'shiqlar, musiqa asbobi, tashqi va ichki, turizm, shahar-qishloq, doimiy-mavsumiy,

Jahon sanoati va qishloq xo'jaligi rivojlanib, mamlakatlararo integratsion jarayon kuchayib borgan sari, aholi migratsiyasi tobora jadallashib bormoqda. Rivojlangan va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o'rtasidagi tafovutlarning uzluksiz chuqurlashib borayotgani ushbu jarayonlarning jadallashishiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Aholi migratsiyasi kishilik jamiyati taraqqiyotining bugungi jarayonida migratsiyaning o'ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo'lib, iqtisodiyoti og'ir ahvolda bo'lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqinig o'tkir muammolarini hal etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Tabiiyki, siyosiy mustaqillikka erishgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o'tmishdan qolgan merosning og'ir muammolarini uzil-kesil hal etish zaruratiga duch kelgan O'zbekiston ham XX asrning fenomeni bolgan – mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolib ketmayapti.

Migratsiya (lotincha: migratio — ko'chaman, joyimni o'zgartiraman): aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishiga aytiladi…

Aholi migratsiyasi — aholining yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq ko'chishi. Aholi migratsiyasi aholining muhim muammolaridan biri bo'lib, unga kishilarning oddiy mexanik ko'chish harakati deb emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotning ko'p tomonlarini qamragan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Aholi migratsiyasi. aholini joylashishi, yerni xo'jalik jihatdan o'zlashtirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, irqlar, tillar va xalqlarning paydo bo'lishi va aralashib ketish jarayonlari bilan bog'liq.

Yo'nalishiga ko'ra tashqi aholi migratsiyasi va ichki aholi migratsiyasiga farqlanadi. Tashqi aholi migratsiyasi mamlakatdan chiqib ketish (muhojirlik), ichki migratsiyasi esa mamlakat doirasida, viloyat va tumanlararo yashash joyining o'zgarishi. Migratsion jarayonlarda ishtirok etuvchilar — migrant (muhojir)lar, migratsiya oqimi shakllanuvchi hudud — migrantlar chiquvchi, ular borgan hudud — migrantlar o'rnashuvchi region deyiladi. Muayyan mamlakatdan boshqa biron-bir mamlakatga aholining ko'chib ketish jarayoni emigratsiya, unda ishtirok etganlar esa emigrantlar deyiladi. Va, aksincha biron bir boshqa mamlakatdan ma'lum mamlakatga aholining ko'chib kelishi immigratsiya, unda ishtirok etganlar immigrantlar (kelgindilar) deyiladi.

Aholi migratsiyasi doimiy (turar joyni uzil-kesil o'zgartirish), vaqgincha (shartnoma asosida ma'lum muddatga ishga, o'qishga va boshqa sabablar bilan mamlakatdagi bir ma'muriy-hududiy birlikdan boshqasiga borish, yoxud xorijga ketish), mavsumiy (iqtisodiyot tarmoqlari — qishloq xo'jalik, undiruvchi sanoat sohasi yumushlari, davolanish, dam olish va boshqa sabablarga ko'ra ko'chish), mayatniksimon (mokisimon) (ertalab ishga, o'qishga ketib, kechqurun uyiga qaytib kelish) migrasiya turlari bo'ladi. Ma'lum vaqt davomida hududga ko'chib kelgan va ko'chib ketgan kishilar soni o'rtasidagi farq migratsiya saldosi deyiladi.

Ba'zan migratsiyaga turizm, kurortga borish, ziyorat, shuningdek mokisimon qatnovchilarni ham kiritadilar, lekin turar joyni o'zgartirmagani uchun ularni Aholi migratsiyasiga kiritish mumkin emas.

Qishloq aholisi hisobiga shaharlarda yashovchi aholining to'xtovsiz o'sib borish tendensiyasi ham mavjud. Qishloqlarda yashash sharoitining shaharlarga nisbatan ma'lum darajada noqulayligi,

uning ayniqsa yoshlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlardan to‘la qondira olmasligi bu tendensiyaga sabab bo‘ladi.

Aholi migratsiyasi jarayoniga tarixiy va milliy an’analar ham ta’sir ko‘rsatadi. O‘rta Osiyo xalqlarida, jumladan o‘zbeklarda tug‘ilib o‘sgan joyga mehri balandligidan migratsiyaga moyillik ancha sust[1]

Aholi migratsiyasi murakkab ijtimoiy hodisa bo‘lib, ushbu fenomen hozirgi kunda jamiyat hayotining barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatmoqda. Bizning davlatimiz global migratsion jarayonda emigrant davlat sifatida ishtirok etayotganini millionlab fuqorolarimizning ta’lim olish va mehnat qilish maqsadida chet davalatlarga migratsiya qilayotgani misolida keltirish mumkin.

Hozirgi kunda yurtimizda nafaqat mehnat migratsiyasi, balki ta’lim, sog‘liqni tiklash, kasb egallash maqsadida va hatto nikoh migratsiyasi ham rivojlanib bormoqda.

Migratsiyaning ko‘p ijobiy taraflari bo‘lgani kabi salbiy xususiyatlari ham mavjud. Shulardan biri sifatida aholi migratsiyasi bilan bog‘liq axloqiy muammo sabab migratsiyaga ketish holatlarini keltirib o‘tish mumkin.

Bugungi kunda yoshlarning rivojlangan davlatlarga ta’lim maqsadida migratsiya qilishi ko‘paygani quvonarli holat, lekin ularning boshqa davlatda ta’lim olishdan ko‘zlagan niyati o‘qishni tugatgach, o‘sha mamlakatda ishlab qolish hisoblanadi. Bu ham bizning davlat kelajagi uchun katta yo‘qotishdir. Biroq boshqa tomondan esa yoshlar milliy qadriyatlar va axloqiy qarashlarimizni o‘zgartirishi mumkinligi ham muammoli vaziyat hisoblanadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, turli sabablar bilan migratsiya jarayoning ishtirokchisi bo‘lib qolayotgan yoshlar o‘z-o‘zidan musiqa madaniyati migratsiyasi qatnashchilariga aylanib qolmoqdalar.

Bizga ma’lumki, dunyoda qancha millat va elatlar mavjud bo‘lsa, shuncha miqdorda musiqa madaniyatining o‘ziga xos va mos janr hamda shakllari mavjud. Albatta, aholi migratsiyasi vaqtida turli-tuman millatlar musiqa madaniyatlarining ham “migratsiya” jarayoni vijudga keladi. Bir davlatdan boshqa bir davlatga borgan millat vakillari o‘zlari bilan musiqa madaniyatini ham olib boradilar Bu, jarayon milliy kuy va qo‘shiqlarda, yoki turli xil milliy cholg‘u asboblarida amalga oshiriladi. Ma’lum vaqt o‘tishi bilan Vatan, ota-ona, qavm-qarindosh, farzandlar, yoru-birodarlar sog‘inchi o‘z ta’sirini o‘tkaza boshlaydi. Musiqa san’ati shunday biyuk xilqatki, inson o‘zida kechayotgan his-tuyg‘ularga berilgan holda beixtiyor biror bir ohangni xirgoyi qilib yuboradi. Yoki, biror bir cholg‘u asbobini qo‘lga olib chala boshlaydi. Bu holat bir necha vaqtlar davom etishi mumkin. Insonda ko‘nikuvchanlik holati mavjud ekan bu his-tuyg‘ular astsa-sekinlik bilan unutila boshlanadi. Uning o‘rnini albatta boshqa muhitdagi boshqa ohanglar egallay boshlaydi.

Emigrantlar avvalambor til o‘rganishni birinchi maqsad qilib qo‘yadilar. Til o‘rganib bo‘linganidan so‘ng, shu millatning qo‘shiqlarini kuylay boshlaydilar. Astsa-sekinlik bilan cholg‘u asboblarini chalishga bo‘lgan qiziqish paydo bo‘la boshlaydi va bu jarayon faoliyatga olib keladi. Boshqa mamlakatda yashay boshlagan inson shu mamlakatning urf-odatlariga o‘rgana boshlaydi. Bu jarayonning uzoq davom etishi o‘z milliy musiqa san’atini sekin-astalik bilan unitishga olib keladi. Lekin shuni alohida e’tiborga olish kerakki, migratsiya bo‘lgan aholining orasida musiqa san’ati ahillarining borligini hisobga oladigan bo‘lsak, ular o‘z sozlari va ovozlari bilan o‘zga yurtlarda o‘z milliy musiqa san’atini unitmasdan, o‘sha yurt aholisining bayramlarida, to‘y va xursandchilik kunlarida musiqiy chiqishlar qilmoqdalar bu bilan ular o‘z milliy musiqa san’atini targ‘ib ham qilib kelmoqdalar.

Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, o‘z yurtimizda yashayotgan musiqa san’ati namayondalari ham musiqa san’atining tashqi migratsiyasiga o‘z “hissa”larini qo‘shib kelmoqdalar. San’atda yangi ijod namunalarini yaratishni istayotgan san’atkorlar o‘zga yurt va millat qo‘shiqlari va kuylarining ijrosi bilan shug‘ullanib, o‘z millat vakillari va yoshlarining oz bo‘lsada o‘z milliy musiqa san’atidan yiroqlashtirmoqdalar. Bugungi kunda o‘z milliy musiqa san’atini chetga surib, qo‘liga “gitara” olib, o‘zga millat qo‘shiq va kuylarini ijro etayotgan yoshlarni ko‘plab uchratish mumkin. Bunga bizning hech qarshiligimiz yo‘q. Lekin, avval o‘z milliy musiqa san’atini o‘rganib, keyin chet el musiqa san’atiga murojaat qilsak maqsadga muvooffiq bo‘lar edi, deb o‘ylaymiz. Bu barcha san’at oliy o‘quv yurtlari va umumta’lim maktablari musiqa dasturlarida aytib o‘tilgan.

Aholi migratsiyasi o‘z o‘rnida millatlar musiqa san’atlarining integratsiyasiga olib kelmoqda. Bu esa, madaniyatlarning bir-biri bilan omuxtalashib ketishiga sabab bo‘ladi. Bu jarayonning o‘ziga xos ijobiy va salbiy tomonlari mavjudligi hech kimga sir emas. Bu jarayon yoshlarning axloqiy tomonlariga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Bunda yoshlar o‘z milliy madaniyatlarini unutib, hech bir millatning milliy qadriyatlariga to‘g‘ri kelmaydigan salbiy holatlarning ishtirokchilariga aylanib qolmoqdalar. Ayniqsa buni til jarayoni bilan taqqoslasak, o‘zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarni va ulardan kunlik hayotimizda qo‘llayotganimizni har kun, har soniya kuzatishimiz mumkin. Agarda bu holatni musiqa san’ati bilan solishtiradigan bo‘lsak, turli millatlarning musiqa san’ati durdonalarini boshqa millat vakillari tomonidan buzib ijro etilishi kechirib bo‘lmas holatdir. Xalqimiz orasida “chumchuq so‘ysa ham, qassob so‘ysin” degan naqliga muroojaat qiladigan bo‘lsak, bu jarayon o‘z kasbining ustalari tomonidan amalga oshirilsa maqsadga mivooffiq bo‘lar edi, deb hisoblaymiz. Lekin, har bir millatning kuy va qo‘shiqlari boshqa millat vakillari tomonidan o‘z o‘rnida, talab darajasida ijro etilishi shu millatga bo‘lgan hurmatning bir ko‘rinishidir.

Xulosa o‘rnida shunday fikrga kelishimiz mumkinki, aholi migratsiyasi bu, musiqa madaniyati migratsiyasiga olib keladi. Shunga ko‘ra bugungi kunda millatlarning o‘zaro munosabatlari tufayli musiqa madaniyati migratsiyasi millatlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, do‘stlik aloqalari mustahkamlanadi, bir-birlarining musiqa madaniyatiga bo‘lgan qiziqishlari ortadi, yangidan-yangi umummilliy musiqiy qadriyatlarning yuzaga kelishini ta’minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Sadullayeva Jamilaxon. “Migratsiya muammosining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining o‘zbek olimlari tomonidan o‘rganilishi”. “Oila, xotin-qizlar va ijtimoiy hayot” jurnalining 3-soni. 22.11.2023.

2. Gulyamov S.S. Muhammedov M.M. **“**Mehnat migratsiyasi va uning salbiy oqibatlarini qanday bartaraf etish yo‘llari bor?” Ijtimoiy hayot.24-noyabr, 2020.

GLOBALLASHUV DAVRIDA AHOLI FAROVONLIGINI TA’MINLASHDA MIGRATSION JARAYONLARNING TA’SIRI

Idiboyev Abror Jamolovich
Jizzax viloyati yuridik texnikumi direktori

Annotatsiya: maqolada migratsiya bugungi kunning murakkab global hodisasiga aylanib borayotganligi, hozirgi kunda dunyoning ko‘plab mamlakatlarida migratsion harakatlarga alohida e’tibor qaratilib kelinayotganligi, emigrantlarning aksariyati mehnat migrantlarini tashkil qilishi, bu esa, o‘z navbatida, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatiga katta ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: globallashuv, globalizatsiya, migratsiya, migrant, feminizatsiya, ijtimoiy yo‘naltirilgan boshqaruv, migratsiya jarayonlari, migratsiyaning uyushgan shakllari, mehnat migratsiyasi tushunchasi, qonuniy migratsiya, yoshlar migratsiyasi, asosiy mehnat resursi, ratsipient, modern, postmodern, syurrealizm, abstraktsionizm, dinamizm, impressionizm, pop-artxeppening, shlyager, avangard, giperrealizm, inkrustatsiya, kordebalet.

XXIasr boshlariga kelib dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’siri shu qadar kuchayib ketdiki, bu jarayondan to‘la ihotalanib olgan birorta ham davlat yo‘q, deb to‘la ishonch bilan aytish mumkin. Hattoki, xalqaro tashkilotlardan uzoqroq turishga intilayotgan, ularga a’zo bo‘lishni istamayotgan mamlakatlar ham bu jarayondan mutlaqo chetda emas. Globallashuv shunday jarayonki, undan chetda turaman, degan mamlakatlar uning ta’siriga ko‘proq uchrab qolishi mumkin. Bunday g‘ayriixtiyoriy ta’sir esa ko‘pincha salbiy oqibatlarga olib kelmoqda.

Bugungi kunda ilmiy adabiyotlar va ommaviy axborot vositalarida "global", "globalizatsiya", "globallashuv" tushunchalari keng qo'llanilmoqda. Ularning umumiy xususiyatlari umuminsoniy, umumplanetar voqelikda namoyon bo'lgani uchun ko'pchilik atama, tushuncha qo'llab o'tirmaydi. Globallashuv alohida atama, tushuncha ekani aksioma sifatida talqin qilinadi[1].

Jahonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning globallashuvi dunyodagi barcha davlatlar rivojlanishiga jumladan, xalqaro migratsiyaning ahamiyati sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Dunyo miqyosida demografik o'sish, bandlik va ishchi kuchiga bo'lgan talab, migrantlar miqdorining ko'payishiga va migratsiya ko'lamining kengayishida asosiy rolni o'ynamoqda.

Biz migratsiya harakatining qaysi turlari haqida so'z yuritmaylik migratsion jarayonlarning barchasida birlamchi ehtiyojlarga (tirikchilikka) bo'lgan iqtisodiy ehtiyoj bilan uzviy bog'liqligi ifodalanib, ya'ni iqtisod migratsiyasi birinchi navbatda mehnat migratsiyasini tashkil etadi.

Xalqaro mehnat tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, "sayyoramizda xalqaro migrantlar soni 281 million kishini ularning aksariyati mehnat muhojirlari tashkil etib, 1990 yilga nisbatan 119 millionga oshgan"[2]. Bu esa rivojlanayotgan mamlakatlarda tashqi migratsiyani demografik o'sishida va ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida migratsiyani boshqarishga xizmat qilmoqda.

«Mamlakatimizda har yili 600-700 ming aholi mehnat bozoriga kirib keladi. Qariyb 200 ming kishining bandligini tashqi mehnat migratsiyasi orqali ta'minlashga to'g'ri kelmoqda. Qayerda mehnat migratsiyasi to'g'ri tashkil etilgan bo'lsa bandlik, oilalar daromadi, malakali mutaxassislar ko'paygan»[3].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, respublikamizda 70-80 ming nafar yoshlar oliy o'quv yurtini tamomlamoqda, lekin mutaxassisligi bo'yicha ish o'rinlarni yetarli emasligi, nisbatan ish haqini pastligi, mehnat bozorini torligi oliy ma'lumotli yoshlarni xorijiy mamlakatlarda ish izlashiga sabab bo'ladi. Mashhur iqtisodchi, ham faylasuf tadqiqotchi Adam Smit "Mehnatsevarlik har qanday insoniy xususiyatlarda bo'lganidek, rag'batning miqdoriga qarab o'sib boradi. Shu bois, yuqori ish haqi berish orqali biz hamisha tashabbuskor, tirishqoq, fahm-farosatli kishilarni istaganimizcha topa olamiz. Past ish haqi bilan esa bunga erishib bo'lmaydi»[4]. Shu o'rinda migratsiyaning shakllanishi insoniyat paydo bo'lgandan to bugungi kungacha davom etib kelayotgan jarayon hisoblanadi. Unda insonlar o'zining doimiy istiqomat qilib turgan joyidan ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy, geografik tomondan qulay bo'lgan joylarga ko'chib o'tishi, o'zlarining turmush tarzini munosib ravishda o'zgartirishga intilishini ko'rishimiz mumkin. Bugungi kunda ham aynan mana shundek migratsion jarayonlarning globallashuv tendensiyasini ortib borayotganini guvohi bo'lmoqdamiz. Demak, mamlakatimizning barcha hududlarida aholi migratsiyasi jarayonini ortishi turli xil ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy omillar ta'sirida shakllanmoqda.

Dunyoning barcha mamlakatlari xalqaro migratsiyaning faol ishtirokchisi sifatida harakatlanadi. Bugungi kunda xalqaro migratsiya keng ko'lamli, murakkab, global, dinamik va ta'sirchan jarayon hisoblanadi. Dunyoning ko'plab mamlakatlari bir paytning o'zida ham donor, ham ratsipient davlat sifatida gavdalanadi. Asosan mehnat migrantlarining boradigan va tranzit bo'lgan mamlakatlarda migratsiya bilan bog'liq muammolar va yangi imkoniyatlar mavjudligi bilan izohlanadi.

Zamonaviy mamlakatlarda migratsiya siyosatining milliy va xalqaro miqyosda shakllanishida ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy barqarorligi darajasi dolzarb muammo hisoblanadi. Ushbu sohaning dolzarbligini aniqlashda migratsiya siyosatini makro darajada ilmiy yondashuvlar asosida o'rganishni talab etmoqda. Migratsiya siyosatining nomukammalligi (noaniqligi) uning salbiy oqibatlarini kuchaytiradi, jumladan:

- noqonuniy migratsiyaning ko'payishi;

[1] Globallashuv asoslari. O'quv qo'llanma. Samarqand: – "SamDCHTI" nashriyoti, 2023. – 6 bet.

[2] Доклад о миграции в мире 2022, Международная организация по миграции ISBN 978-92-9068-078-7 (PDF) https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022 Дата загрузки 1 декабря 2021 г.

[3] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 17 avgustda Xorijda mehnat qilayotgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlash masalalari muhokamasiga bag'ishlangan videoslektor yig'ilishidagi ma'ruzasi. https://president.uz/uz/lists/view/3780

[4] https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/falsafa/adam-smitning-korinmas-qo'li/

- migrantlarning nokonstruktiv iqtisodiy faoliyati;
- iqtisodiy betartiblikning kuchayishi;
- ijtimoiy zo‘riqishning kuchayishi;
- millatlararo, etnik nizolar, konfessiyalararo va boshqa nizolar xavfini oshirish;
- jinoyatchilikning shakllanishi kabi holatlarni kuzatish mumkin.

Hozirgi vaqtda Yevropa Ittifoqida ko‘plab mojarolarning kuchayishi oqibatida migratsiya siyosatini davlat va jamiyat hayotiga salbiy ta’siridan himoyalash uchun aniq tizimli, mukammal davlat siyosatini yuritishni talab etadi[1].

Shuningdek, mamlakat aholisining mehnat muhojirlarini eng muammoli vaziyatlardan yana biri noqonuniy migratsiyaning ko‘plab mamlakatlarda keng tus olganligidir. Buning asosiy sabablari quyidagilar:

Mamlakat mehnat bozori potensialini kattaligi, mehnatga haq to‘lash tizimining adolatli bo‘lmaganligi;

Yosh va malakali kadrlar uchun munosib ish haqiga ega bo‘lgan ish joylarining yetarli tashkil etilmaganligi va kadrlar mehnatiga to‘lanilayotgan ish haqi qoniqarsizligi;

Mehnat migratsiyasiga ehtiyoj sezadigan rivojlangan mamlakatlar bilan bitim, kelishuv yoki memorandumlar imzolanmaganligi;

Bunday kelishuvlar faqat qisman Rossiya Federatsiyasi va Janubiy Koreya Respublikasi bilan tuzilgan kelishuv barqaror amal qilgan bo‘lsada, Rossiya Federatsiyasi bilan tuzilgan mehnat migrantlariga oid hujjatni imzolanganligiga qaramasdan to‘liq amal qilinmayotganligi;

Hanuzgacha rivojlangan mamlakatlar hamda bugungi kunda migrantlarning asosiy qismi intilayotgan AQSh, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan migratsiya bo‘yicha kelishuvlarning mavjud emasligi kabi omillar nolegal mehnat migratsiyasini o‘sib borishiga sabab bo‘lmoqda.

Shu o‘rinda, mehnat migratsiyasi zamonaviy voqelik uchun odatiy jarayon hisoblangan bo‘lsada, uning ayrim holatlaridagi muammoning jiddiyligi ortmoqda. Aslida migrantlar uchun psixologik shaxs uchun qiyin kechadigan jarayon sanalib, chunki u og‘ir ichki tajribalar bilan birga keladi, avvalo, mehnat muhojiri hayotining mutlaqo yangi muhiti va sharoitlariga moslashishi, o‘sha muhitda yashab mehnat qilishi kabi harakatlar bilan bog‘liqdir. Bu esa, o‘z navbatida, ratsipient mamlakatining tub aholisi mehnat muhojirlarga nisbatan diskriminatsiya va salbiy munosabatda bo‘lishi bilan birga shaxslararo nizolarga ham ta’sir qilishi mumkin.

Demak, yangi stimullarga muvofiq migratsion harakatda shaxsning o‘zgaruvchan muhitidan kelib chiqib shaxlar munosabatidagi stereotiplar, shaxsning xulq-atvor komponentini o‘zgartirishi uni moslashuvchanligidagi faol harakatni o‘z ichiga oladi.

Shaxsning sotsial moslashuvi[2] - bu shaxsning yangi yashash muhitga moslashish jarayoni hisoblanadi. Ijtimoiy moslashuv yangi ijtimoiy sharoitga ijtimoiy jarayonlarga moslashishni, shaxsning psixologik xarakterdagi muammolarni ustida ishlashi yangi muhitga moslashishda, yaqin atrof-muhit bilan aloqa o‘rnatish, qadriyatlar va yangi madaniyatga xos bo‘lgan an’analar asosida yashashni o‘rganish kabi xususiyatlarni talab etadi.

Migrantlarda asosan quyidagi omillar yangi muhitga moslashishlarida turli xil sharoitlar ta’sirida biroz qiyinchilikga sabab bo‘ladi:

-iqlim sharoitidagi farq

-madaniyati va qadriyatlari

-munosabatlari

-ijtimoiy hayot muhitidagi farqlar

-mamlakatning tili, etnik va diniy qarashlardagi farqlar aholini yangi shaxslararo aloqalarni o‘rnatishida, ko‘plab moddiy va kundalik muammolarga uchraganda o‘zlari yengish kerak bo‘lgan og‘ir stressli vaziyatlardan biri deb qaraladi.

---

[1] N.A.Imomova. O‘zbekistonda mehnat migratsiyasining ijtimoiy transformatsiyalashuvi jarayonlariga ta’siri. Monografiya.Toshkent. 2024. 148-bet

[2] Qomus info. Onlayn ensiklopediya. https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ijtimoiy-moslashuv-uz/

Ushbu jarayonning murakkabligini anglagan T.G. Stefanenko ijtimoiy moslashishni shaxs va sotsial muhitning o‘zaro ta’siri natijasi deb izohlaydi, bu esa shaxs va guruhlarning o‘zaro munosabatlari ularning maqsadlariga ko‘ra muhojirlarning qadr qimmatini belgilab beradi.

Mamlakatimizda ayni paytda qayd etish joiz bo‘lgan muammolardan biri-ming yillar davomida davom etib kelayotgan milliy qadriyatlarning migratsiya natijasida o‘zgarishlarga uchrayotgani va insonlar psixologiyasidagi assimilyatsiya va marginallik xususiyatlarini shakillanishi holatlarini mavjudligi bilan izohlanadi.

Shu o‘rinda ruhiy holat ta’sirini yuqoriligi migrantlar yaqinlariga qoldirgan farzandlar misolida kurishimiz mumkin. Migratsiya ta’siriga tushib qolgan bolalar tarbiyasiga ta’sirida kuzatilayotgan o‘zgarishlar va ulardagi begonalashuv holatini ortib borishi kelajak avlodni ruhan tetik bo‘lib kamol topishiga o‘z ta’siri mavjudligi ehtimoli borligini ko‘rsatadi. Bunda asosan, ota-onasi mavsumiy yoki vaqtinchalik migratsiyani amalga oshirib, bobo-buvisi yoki boshqa qarindoshlari qaramog‘ida qolgan bolalarning tarbiyasida yuz beradigan o‘zgarishlar. Bunday bolalarda tarbiya usullarining bir tekis bo‘lmasligi kuzatilib, ularning ruhiyatida ham, ijtimoiy xatti-harakatida ham turli hil o‘zgarishlar ro‘y beradi. Yana shunday holatlardan, ota-onasi bilan birgalikda migratsiya holatini boshidan kechirgan bolalarda kuzatiladi. Ularning bolalarini yoshi qancha katta bo‘lsa, yangi muhitga ko‘nikish darajasi ham shuncha qiyin bo‘lishini ko‘rish mumkin. Ma’lumki, tashqi mehnat migratsiyasini amalga oshirgan migrantlarning farzandlari xorijiy mamlakatlar qadriyatlari ta’siri ostida ulg‘ayadi. Eng avvalo, ona tilining yo‘qolishi eng fojeali holat hisoblanadi. Ona tilidan mahrum bo‘lish yoki uni unitishi holati bolalar tarbiyasida alohida iz qoldiradi. Xususan, millat qadriyatlaridan biri kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko‘rsatish kabi fazilatlarni yo‘qolishi, sharmu hayoli bo‘lish, oilaviy qadriyatlarni saqlab qolishga e’tiborsizlik milliy tarbiyani izdan chiqarishi mumkin[1].

Demak, G‘arb “ommaviy madaniyati”, ilm-fanni, dunyoqarashi bilan boshqa xalqlar olami, boyliklari, ilmi o‘rtasida ma’lum bir farqlar, ziddiyatlar bor. Ammo taraqqiyparvar kuchlar, ayniqsa ilm-fan ahli Sharq va G‘arb sivilizatsiyasini uyg‘unlashtirish yo‘lidan borish lozim. Globallashuvning ijobiy maqsadi ham ana shundadir.

Migratsiya sohasidagi globallashuv tagida turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, maishiy omillar yotadi. Demokratiya ustuvor bo‘lgan, inson erkinliklari ta’minlangan, farovon mamlakatlarga ko‘chish jarayoni XX asr oxiri XXI asr boshlarida avj oldi, bu asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi hududlarida ko‘proq kuzatildi. Bugun Yevropaga o‘rta hisobda har yili 4 milliondan ziyod, AQSHga va Janubiy Amerika davlatlariga taxminan 1,5 million kishi ko‘chib boradi. Ilmiy-texnika sohasidagi globallashuv ishlab chiqarishga ilm-fan yutuqlarini joriy etish, madaniy-maishiy xizmat turlarini kengaytirish, insonga ko‘proq bo‘sh vaqt qoldirishning umumsayyoraviy miqyosda an’anaga, tartibga aylanayotganida ko‘zga tashlanadi.

Ilm-fan yutuqlari insonni og‘ir qo‘l mehnatidan xalos qilib, ko‘proq samarali va daromadli mehnat bilan shug‘ullanishga imkon bermoqda. Globallashuvning bu jihati zamonaviy hayot tarziga endi oshno bo‘layotgan xalqlarni o‘ziga jalb etayotgani sir emas. Badiiy-estetika sohasidagi globallashuv modern, postmodern, syurrealizm, abstraktsionizm, dinamizm, impressionizm, pop-artxeppening, shlyager, avangard, giperrealizm, inkrustatsiya, kordebalet kabi turli san’at oqimlarining ommalashayotganida ko‘rinadi. Bu san’at turlarida “erkin ijod” tamoyiliga amal qilish musavvir, artist, bastakor, badiiy ijodga intilayotgan har bir kishi diqqatini tortmay qolmaydi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori. PQ-4829-son 15.09.2020.

2. Bekmurodov M.B. Harakatlar strategiyasi: jadal ijtimoiy psixologik taraqqiyot va yangilanish modeli. “PSIXOLOGIYa” ilmiy jurnali, №2, 2017. 2-12 betlar.

3. Globallashuv asoslari. O‘quv qo‘llanma. Samarqand: – “SamDCHTI” nashriyoti, 2023. – 6 bet.

[1] N.A.Imomova. O‘zbekistonda mehnat migratsiyasining ijtimoiy transformatsiyalashuvi jarayonlariga ta’siri. Monografiya.Toshkent. 2024. 151-bet

4. N.A.Imomova. O‘zbekistonda mehnat migratsiyasining ijtimoiy transformatsiyalashuvi jarayonlariga ta’siri. Monografiya.Toshkent. 2024. 148-151-bet

GLABALLASHUV SHAROITIDA MIGRATSIYANING JAMIYAT HAYOTIGA TA’SIRI

Y.B.Qodirova
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada glaballashuv sharoitida dunyo bo‘ylab migratsion jarayonlarning jamiyat hayotiga ijobiy va salbiy ta’siri natijasida oila, jamiyat miqyosida bir qator tadqiqot natijalari havola etiladi. Maqolada ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi, ya’ni mehnatga layoqatli aholini ish qidirib bir mamlakatdan boshqa bir mamlakatlarga ko‘chib yurishi natijasida odamlarning katta-katta guruhlari bilan bog‘liq voqea-hodisalar natijasida ko‘chib o‘tgan hududiga o‘z ijtimoiy-axloqiy qarashlari bilan ta’siri haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: migratsiya, shaxslararo munosabatlar, globallashuv, moslashish, shaxs, inqiroz, mehnat migratsiyasi, madaniyat, immigrant, psixologik salomatlik, farovonlik, oila, integratsiya.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoiti dunyoda migratsiya jarayonlarini tobora keskinlashtirmoqda. Jahon maydonida ro‘y berayotgan voqea-hodisalar, jumladan aholining sonining o‘sish sur’ati, turli mintaqalardagi siyosiy inqiroz va harbiy nizolarning vujudga kelishi, ayrim davlatlarda ro‘y berayotgan tabiiy va texnogen xususiyatdagi ofatlar, global pandemiya sharoiti, rivojlanayotgan mamlakatlarda ish o‘rinlarining yetishmasligi, ish haqining insonlar kundalik ehtiyojini qondirish darajasidan pastligi, yoshlar orasidagi ishsizlikning yuqoriligicha qolayotgani kabi omillar sabab bo‘lmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki Birlashgan Millatlar Tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra, 2020-yilda dunyoning turli mamlakatlarida yashayotgan migrantlar soni 281 milliondan oshgan. O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2019-yilda 2,5 millionga yaqin fuqaro mehnat migratsiyasida bo‘lgan bo‘lsa, 2021-yilda mamlakatimizdan xorijda vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirgan mehnat migrantlari soni 1,5 mln nafardan ziyod kishi (1540938 nafar) ni tashkil etgan. 2023- yilning 8 oyi davomida 28 ming 207 nafar O‘zbekiston fuqarosi xorijiy davlatlarga manzilli va tashkillashtirilgan tartibda ishga joylashtirilgan. Xususan, ularning eng ko‘pi Rossiya, Janubiy Karea va Buyuk Britaniyaga ketgan. Bu, o‘z navbatida, mamlakatimizda tashqi mehnat migratsiyasi jarayonini huquqiy ta’minlash, vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun mamlakatdan chiqib ketayotgan fuqarolarimizni xorijda ishga joylashtirish, ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, xavfsizligini ta’minlash, xorijdan mehnat faoliyatini amalga oshirib qaytgan fuqarolarni reintegratsiya qilish va bandligini ta’minlash, shuningdek, ularning sog‘lig‘ini muhofaza qilish kabi vazifalarni samarali tashkil etishni taqozo qiladi.

Hozirgi kunda migratsion jarayonlarda ishtirok etayotganlarning soni keskin oshib borayotganini kuzatar ekanmiz, yaqin kelajakda ularning soni yanada ortishi bashorat qilinayotgani bejiz emas. Migratsiya ko‘lami kengayishiga kambag‘allik, ishsizlik, inson huquqlarining poymol qilinishi, kelajakka nisbatan umidsizlik va tushkunlikka tushish, turli xil nizolar, urushlar tufayli notinchlik, qo‘rquv kabi omillar sabab bo‘lmoqda. Migrantlar o‘z tabiatiga ko‘ra jamiyatning ishbilarmon va harakatchan a’zolari hisoblanadi. Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, migratsiya iqtisodiy o‘sishga, millatlarning assimilyatsiyalashuviga, marginal madaniyatlar boyishiga olib kelgan. Migratsion jarayonlarni tahlil etishda uning muhim muammolari mavjudligini ham inobatga olish zarur. Aksariyat hollarda migrantlar ekspluatatsiya qilinib, ularning huquqlari poymol etiladi. Migrantlarning joylashgan mamlakatlari madaniyati va turmush tarziga moslashuvi, integratsiyalashuvi qiyin kechadi. Ularni qabul qilayotgan davlatlar tub aholisini ish joyidan mahrum etadi. Bu esa, o‘z navbatida, mahalliy aholining migrantlarga nisbatan salbiy munosabatini

shakllantiradi. Ushbu va boshqa ko‘plab sabablarga ko‘ra, migratsiya muammosini har tomonlama, shu jumladan, siyosiy-sotsiologik jihatdan ham o‘rganish talab qilinadi.

Asosiy qism. Mamlakatimizda, statistik ma’lumotlarga qaraganda, 2021-yilning yanvar–dekabr oylarida 275,1 mingta ko‘chib ketganlar qayd etilgan bo‘lib, har 1000 aholiga ko‘chib ketish koeffitsiyenti 7,9 promilleni tashkil etgan hamda 2020-yilga nisbatan 2,0 promillega oshgani kuzatilgan (2020-yilning yanvar–dekabr oylarida 5,9 promille bo‘lgan). Bundan ko‘rinadiki, O‘zbekistonda 2021-yilda ko‘chib ketish koeffitsiyenti qariyb 3 baravarga pasaygan. 2000–2020-yillarda O‘zbekistondan 1 107 854 nafar fuqaro xorijiy davlatlarga doimiy yashash uchun chiqib ketgan.

2023-yilning yanvar-sentabr oylari davomida O‘zbekistonga doimiy yashash maqsadida 2,262 nafar xalqaro migrant kelgan. O‘zbekistonga kelgan xalqaro migrantlarning aksariyati Rossiya Federatsiyasi fuqarolari (38.9%, 880 kishi), undan keyingi o‘rinlarda Qozog‘iston (24.5%, 554 kishi), Tojikiston (10.5%, 238 kishi), Qirg‘iziston (5,1%, 116 kishi), Turkmaniston (1.6%, 37 kishi) va boshqa mamlakatlar (19.4%, 437 kishi) fuqarolari bo‘lgan. Ko‘chib kelgan migrantlarning yoshiga ko‘ra, ularning 82.8 foizi mehnatga layoqatli yoshda, 9.4 foizi mehnatga layoqatli yoshdan kichik (18 yoshdan kichik) va 7.8 foizi mehnatga layoqatli yoshdan kattalar bo‘lgan (O‘zStat, 2023-yil).[1]

Yuqorida keltirilgan raqamlar va fikrlardan migratsiya jarayoni nafaqat ish topish yuzasidan boshqa davlatga yoki shaharga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘lgan shaxslarga, balki ularning farzandlari, yaqin qarindoshlari, shuningdek, ular istiqomat qilayotgan muhitga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmaydi. Shu jihatdan olib qaraganda, migratsion munosabatlarning nafaqat iqtisodiy, siyosiy, balki ijtimoiy, ma’naviy, psixologik tabiatini o‘rganish hamda mazkur jarayonning bugungi kun oilalaridagi barqarorlik, farovonlik ko‘rsatkichlariga ta’sirini tadqiq etish ham dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Migratsion jarayonlarni boshqarishda ushbu jarayonlarning asosiy yo`nalishlarini aniqlab olish muhim ahamiyatga ega. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining 5 ta yo`nalishini ajratib ko`rsatish mumkin:

1) Rivojlanayotgan davlatlardan sanoati rivojlangan davlatlarga migratsiya;
2) Sanoati rivojlangan davlatlar doirasidagi migratsiya;
3) Rivojlanayotgan davlatlar orasidagi migratsiya;
4) Sobiq sotsialistik davlatlardan sanoati rivojlangan davlatlarga migratsiya;
5) Ilmiy xodimlar, malakali mutaxassislarning sanoati rivojlangan davlatlardan rivojlanayotgan davlatlarga migratsiyasi.

Statistik ma`lumotlariga qaraganda, Evropa aholisi 2050 yilga borib, 128 mln.ga kamayadi, bunda Italiya – 16 mln., Germaniya – 23 mln., Rossiya – 33 mln. kishisini yo`qotadi. Eng ahamiyatlisi, Evropa umumiy aholisining 10% igina evropalik ildizga taqaladi. Migratsiya dunyoning barcha qismidagi odamlar orasida keng tarqalgan hodisa bo‘lib, dunyodagi deyarli 7 kishidan 1 nafari xalqaro yoki ichki migrantdir. Xalqaro migratsiya bo‘yicha global komissiyaning yaqinda e’lon qilgan hisobotiga ko‘ra, bugungi kunda xalqaro miqyosda 200 millionga yaqin muhojir bor, ularning qariyb 60 foizi rivojlangan mamlakatlarda, qolgan 40 foizi rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga to‘g‘ri keladi. So‘nggi yillarda migratsiya shu qadar xilma-xil bo‘lib ketdiki, migratsiyani o‘rganish mashhur sohalardan biriga aylandi.

EI hududida migratsion oqimni va o`zga madaniyatdagilar hamjamiyatini tartibga solish bo`yicha muayyan ishlar ham ilmiy-nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Evropaning deyarli barcha davlatlari OAVlarida va siyosiy debatlarda ushbu mavzu tez-tez ko`tarilmoqda.

Germaniya immigratsiya siyosati o`ziga xos maxsus qoida va an`analardan kelib chiqqan bo`lib, u ko`pgina Evropa davlatlarida qiziqish uyg`otdi.

Agarda 1973 yilda 3,9 mln. (GFR) xorijlik yashagan bo`lsa, 30 yildan so`ng bu ko`rsatkich, ya`ni 2002 yilda 7,3 mln.ni tashkil qildi. Germaniyalik muhojirlarning ko`pchiligi “uchinchi davlat” kishilari bo`lib, ular etnomadaniy nuqtai nazardan, ko`pgina muammolarni keltirib chiqaradi.

[1] file:///C:/Users/ASUS/Desktop/O‘zbekiston_—_Migratsiya_vaziyatiga_oid_hisobot_—_2023_yil_aprel.pdf

2000 yil 1 yanvardan kuchga kirgan "Fuqarolik to`g`risida"gi qonuniga ko`ra, 2000 yilgacha muhojirlardan tug`ilgan bolalar bevosita nemis fuqaroligini qo`lga kiritadi. Balog`at yoshiga etguncha (18 yosh) ular ota-onalarining fuqaroligini saqlab turadilar, lekin 23 yoshgacha fuqarolikni aniq tanlashlari talab etiladi. Fuqarolik olishga ishsizlik nafaqasini oluvchilar, sudlanganlar da`vogarlik qila olmaydilar. SHuningdek, nemis tilini o`rganish bo`yicha test olish majburiy qilib qo`yildi. Umumiy hisobda 2000-2004 yillar oralig`ida 191107 ta muhojirlarning farzandlari nemis fuqaroligini qo`lga kiritishdi. Ularning ko`pchiligini etnik turklar tashkil qiladi.

Migratsiya aholi harakati bo‘lib, uning uzunligi, tarkibi va sabablaridan qat'i nazar, odamlarning har qanday harakatini qamrab oladi. Migratsiya qochqinlar, ko‘chirilganlar, iqtisodiy muhojirlar va boshqa maqsadlarda, shu jumladan, oilalarni birlashtirish uchun ko‘chib o‘tayotgan shaxslarning migratsiyasini o‘z ichiga oladi.

Mehnat migratsiyasi migratsiyaning keng tarqalgan shakllaridan biridir. Mehnat migratsiyasi odamning o‘zini ish bilan ta'minlash maqsadida o‘z uyidan yangi joyga ko‘chishini anglatadi. Garchi mehnat migratsiyasi ichki yoki tashqi bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, tashqi yoki xalqaro mehnat migratsiyasi ichki mehnat migratsiyasidan ko‘p bo‘lgani uchun bugungi kunda e'tiborni tortmoqda. Bugungi kunda butun dunyo bo‘ylab millionlab odamlar ko‘chada yig‘im-terim kabi oddiy mehnatdan tortib, kompyuter dasturlashgacha bo‘lgan ishlar bilan shug‘ullanmoqda. Birgalikda ularning soni sayyoramizdagi aholi soni bo‘yicha beshinchi o‘rindagi mamlakatga teng bo‘ladi.

Migratsion jarayonlarni tahlil etishda, undagi muhim muammoviy masalalarning ham mavjudligini inobatga olish zarur bo`ladi. Ma`lumki, harakat faoliyati mobaynida aksariyat migrantlar ekspluatatsiya qilinadi va ularning huquqlari poymol qilinadi; aksariyat holatlarda o`zlari yo`nalish olgan manzil mamlakatlar madaniyati va turmush tarziga nisbatan integratsiyalashuv qiyin kechishi mumkin; migrantlarni qabul qilayotgan davlatlarning malakali va zarur hisoblangan kadrlariga nisbatan arzon ishchi kuchi sifatida raqobatbardosh bo`lib, ularni ish joylaridan mahrum etishi mumkin. Mana shu va boshqa ko`plab sabablarga ko`ra migratsiya holatin har tomonlama, jumladan sotsiologik o`rganish muhim mavzu hisoblanadi.

Mazkur migratsiyaning hajmidan tashqari yana bir muhim tomoni, ijtimoiy-siyosiy tomoni ham borki, u hozirgi vaqtda ham evropalik hisoblangan amerikaliklarning asosan kelib chiqishi afrikalik bo`lgan qullarning avlodlariga nisbatan qaysidir darajada ta`sir kuchiga ega ekanligidir. SHunday bo`lsa-da, AQSHga quldorlikning tugatilishidan so`ng ham Xitoy, Hindiston va Yaponiyadan juda ko`plab odamlar shartnoma asosida ko`chishdi va bu jarayon hali ham davom etmoqda. Masalan, oxirgi statistik ma`lumotlarga ko`ra ushbu mamlakatga faqat Hindistonning o`zidan 1,5 million odam ko`chib kelgan. Hindistonlik migrantlar dunyo miqyosida o`zining intellektual salohiyati tufayli komp`yuter dasturlari ustasi sifatida tanilgan bo`lsa-da, biroq ularning Amerikadagi faoliyati Evropa mamlakatlari fuqarolariga tegishli plantatsiyalarda ishlash bilan bog`liqdir.

So‘nggi paytlarda migratsiyani millatlararo va etnik-diniy nizolarni o‘rganish tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Millatlararo va harbiy mojarolarning kuchayishi qochqinlar va ichki ko‘chirilganlar sonining ko‘payishiga olib keladi. Shuning uchun bu guruhlar ko‘plab ilmiy ishlarning obyektiga aylanadi. G.U.Soldatova va L.A.Shaygerov Rossiyadagi majburiy muhojirlarning ijtimoiy va psixologik moslashuvi bo‘yicha ko‘p yillik tadqiqotlar olib borgan. Ular tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning metodologik asosi sotsial-madaniy yondashuv bo‘lib, u akkulturatsiya nazariyasi, ijtimoiy o‘ziga xoslik tushunchasi, millatlararo keskinlik va nizolar tushunchasi, etnopsixologik tadqiqotlar, g‘arbiy madaniyatlararo psixologiyadagi vaziyatlar va shu kabi boshqa tushunchalarga asoslanadi. Ularning ilmiy izlanishlarida majburiy migrantlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, boshdan kechirgan jarohatlari va stressni yengishning o‘ziga xos xususiyatlari, qabul qiluvchi jamiyat bilan munosabatlarning tabiati va boshqalar batafsil bayon etilgan.

Hozirgi davrda Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi migratsiya oqimlarini boshqarish muammosi mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligini shakllantirishning ahamiyatli omillaridan biriga aylanmoqda. CHunki migratsiya (xususan, mehnat migratsiyasi) so`nggi vaqtlarda mintaqaning

qator mamlakatlari uchun tahdidli xususiyat kasb etmoqda. Mintaqadagi migratsiya nafaqat o`zining misli ko`rilmagan ulkan miqyosi, balki aksariyat hollarda asosan faqatgina bir mamlakatga – Rossiyaga yo`nalganligi bilan xarakterlidir. VMF ma`lumotlariga ko`ra, Rossiya imigratsiya ko`lamiga ko`ra, kattaligi jihatidan ikkinchi o`rinda turadi. Bu esa, Markaziy Osiyo mintaqasining deyarli barcha mamlakatlarini RF siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga bevosita bog`lab qo`yadi.

Xulosa. Migratsion jarayonlarning oilaviy barqarorlik darajasiga ta'siri farzandlar va ota-ona munosabatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Yaqin insonlarining boladan uzoqlashishi nafaqat uning ruhiy holatiga, balki o'qishi, turmush tarzi, shuningdek jismoniy holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatar ekan. Yoshligida bola oddiy hissiyotlarni boshdan kechiradi. Yoshi ulg'aygani sayin u asta-sekin murakkab narsalarga duch keladi va ularni og'zaki bo'lmagan vositalar yordamida ifodalaydi. Ulg'ayish bilan ko'pincha his-tuyg'ularni ifoda etishni, hissiyotlarni nazorat qilishni va cheklashni, ularning sabablariga bo'ysunishni istamaslik boshlanadi. Hissiy beqarorlik bolaga dunyoni yetarlicha idrok etishga, o'z pozitsiyasini, dunyo bilan munosabatlar modelini shakllantirishga imkon bermaydigan buzilishlardir. Bunday muammolar odatda bolaning shaxsiy mojarolari fonida paydo bo'ladi. Ota-onaning farzanddan uzoqda bo'lishi undagi hissiy beqarorlik ko'rsatkichining ortishiga olib keladi. Ayniqsa, o'smirlik davrida bu holat xarakter aksentuatsiyasini keltirib chiqarib, bola shaxsida atrof-olamga nisbatan negativ fikrlar paydo bo'lishini tezlashtiradi. Kuzatishlarimiz natijasida har bir migrant oila farzandlariga ota-onasining, yaqinlarining xorijda ekanligi o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaganini ko'rishimiz mumkin. Migrant oilalar farzandlarining hayotida qo'rquv, tashvish, tushkunlik mavjud. Ushbu davrning uzoq muddatli tajribasi ko'pincha salbiy xulq-atvor reaksiyalariga olib keladi. Yuqorida bayon qilinganlardan kelib chiqqan holda, mamlakatdan chiqib ketayotgan ishchi kuchi oqimining iqtisodiy zarari o`ta katta, degan uzil-kesil xulosaga kelish mumkin. Migratsiya natijasida mintaqa mamlakatlarining eng malakali mehnat zahiralari qatlamlarining yo`qotilishi mlliy iqtisodiyotlarning uzoq muddatli jonlanish istiqbollariga putur etkazadi va ham ichki, ham xorijiy investitsiyalarning mehnat talab qiluvchi sohalarga kiritilishini kamaytirib yuboradi. Mehnat migratsiyasining hozirgi kundagi jarayonlari, agar qisqa muddat nazaridan qaraladigan bo`lsa, iqtisodiyotga pul va mahsulot zahiralarining sezilarli darajada jamlanishi hamda mamlakat tashqarisida yaratiladigan so`ngra esa, mintaqa mamlakatlariga olib kelinadigan, import qilinadigan qadriyatlarga ta`sir ko`rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Otajonov A.A. O'zbekistonda mehnat migratsiyasi sohasida kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirishga doir ayrim masalalar // Yurist axborotnomasi– Вестник юриста – Lawyer herald. – № 1. (2022) – Б. 116–121.

2. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy xususiyatlari, falsafiy va tarixiy ildizlari. Ma'sul muharrir Q. Nazarov. Toshkent 2001 y.

3. Хрусталева Н.С. Психология миграционных процессов // Психология кризисных и экстремальных ситуаций: психическая травматизация и ее последствия. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2014. – С. 325–349.

4. O'zbekistonning mustaqil taraqqiyoti va mafkuraviy jarayonlar. Ma'sul moharrir Q. Nazarov. Toshkent 2001 y.

5. Zuberi D., Ptashnick M. In Search of a better life: The experiences of working poor immigrants in Vancouver, Canada // International Migration. 2012. – Vol. 50. – № 1. – P. 60–93.

6. https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo'mita-yangiliklar/17361-demografik-holat-2021-yil-yanvar dekabr.

GLOBAL MIGRATSIYA JARAYONINING TRANSMILLIYLASHTIRISH MADANIYAT MODELI BO'YICHA KECHISH TENDENSIYALARI

N.N. Achilova
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Milliy g'oya va falsafa kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada global migratsiya jarayonlarining "transmilliylashtirish madaniyat modeli" bo'yicha kechishining tendension xarakteri ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinib, ularning nazariy va amaliy yechimlari haqida bahs talab fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, transmilliy,migratsiya, aholi va mehnat migratsiyasi, madaniyat, differensial, integral, gorizontal, vertikal, jamiyat, sintetik falsafa.

Globallashuv jamiyat moddiy va ma'naviy hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan ko'p qirrali jarayon sifatida o'zini namoyon qilmoqda. Shu sababli uning mohiyat-mazmunini ochish, keltirib chiqaruvchi foydali va zararli oqibatlarini baholash, kelajakdagi ta'qdirini bashorat qilish borasida turli soha olimlari ilmiy tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Natijada faylasuflar globallashuv masalasini umumplanatar hodisa sifatida tendensiyali xarakterga ega ekanligini e'tirof etmoqdalar.

Globallashuv nima, degan savolga olimlar tomonidan xilma xil keng va tor ma'noda ta'riflar berilgan va tavsiflangan. Shulardan biri professorlar J.Y.Yaxshilikov va N.E.Muhammadiyevlarning yozishicha: "Globallashuv falsafiy ma'noda – bu jahondagi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy sohada o'zaro yaqinlashuvi, yangicha sifatiy birlashuvi natijasida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarning tez sur'atlar bilan bir mamlakat doirasidan chiqib, umumplanetar miqyosga ega bo'lishidir" [1.B.268.]. Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, biz masalaning aholi migratsiyasi jarayonida, ya'ni ko'chib ketganlar va ko'chib kelganlarning qanday sharoitlarda, omillar asosida ma'naviy-madaniy jihatdan, aniqroq qilib aytganda "madaniyat moduli" bo'yicha integrallashuv va differensiallashuvi masalalariga e'tibor qaratmoqchimiz.

Xo'sh, migratsiya va uning mohiyati nimalarda ifodalanadi? Bu xususda davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev: "Migratsiya jarayoni, ayniqsa, uning asosiy qismini tashkil etuvchi mehnat migratsiyasi jarayoni muayyan vaqtlarda kuchayib-pasayish tendensiyasiga ega bo'lib, ma'lum hudud, mamlakat, mintaqa ijtimoiy hayotiga o'zining ijobiy, salbiy, kerak bo'lsa, siyosiy ta'sirini o'tkazadi"[2.B.363.],-degan edi. Zero, shunday ekan migratsiya nima, u qanday fenomen degan savol tug'iladi? Bu savolga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: "Migratsiya [lotincha migratio-(aholining) bir joydan boshqa joyga ko'chishi] – aholining mamlakat doirasida bir joydan boshqa joyga yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'chishi yoki ko'chirishi"[3.B.588-589.],- degan ta'rif berilgan. Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda "aholi migratsiyasi"(hayvonlar ham migratsiya jarayonlarini boshdan kechiradilar- N.N.A.) tushunchasiga ikki xil, ya'ni tor va keng ma'noda ta'rif berish mumkin. Demak, migratsiya tor ma'noda – bu aholining yashab turgan joyini qancha muddatga bo'lishidan qat'iy nazar boshqa hududga ko'chib o'tishi bilan yakun topadigan jarayon, keng ma'noda esa ko'chivchilar ko'lami, qayta migratsiyalashuvi, uni keltirib chiqaruvchi sabablar, ko'chivchilarning ko'chib borgan joydagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik va boshqa muhit turlari bilan bo'ladigan integratsion yoki diferensiallashgan madaniy munosabatlari tizimidir. Migratsiya masalalari bo'yicha tadqiqotlar olib brogan. O.D. Vorobyova: "Migratsiya bu aholining yashash joyini doimiy yoki vaqtinchalik o'zgartirishi bo'lib, har qanday hududiy ko'chib o'tish ijobiy yoki salbiy omillar ta'sirida sodir bo'ladi"[4.B.35.],- degan xulosaga keladi. Darhaqiqat, hech bir odam o'zining tug'ilgan joyini, do'stlarini, mahalladoshlarini, mamlakatini tashlab ma'naviy-madaniy, axloqiy va estetik qadriyatlarigan voz kechib boshqa joylarga biron bir obyektiv yoki subyektiv sabablarsiz ko'chib ketmaydi. Demak, migratsiya shunchaki aholining oddiy mexanik harakati emas, balki xalqlar bilan birga madaniy birliklar, aniqrog'i har bir oila, elat, millat va xalqlarning urf odatlar, udumlar, qadriyatlar, til va diniy qoidalarni o'z ichiga qamrab

oladigan xatti-harakatlar tizimidir. Aslini olganda migratsiya jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlarining mahsuli, hosilasidir.

XXI asrda globallashuv - bu dunyoning yaxlitligi va o‘zaro bog‘liqligini mustahkamlashga qaratilgan jarayon bo‘lib, uning moddiy-texnologik tamaddun darajasida kechayotgan barcha o‘zgarishlari jamiyatning ijtimoiy-tashkiliy, g‘oyaviy-mafkuraviy va ma’naviy-madaniy darajasida aks etar ekan, u albatta, har bir insonning hayoti va ichki dunyosiga ta’sir qilishi tabiiydir.

Global migratsiya jarayonining “transmilliylashtirish madaniyat moduli” bo‘yicha kechish tendetsiyalarilariga e’tiborni qaratadigan bo‘lsak, birinchidan, globallashuv va migratsiyaning chiziqli bo‘lmagan sintez qonunlariga muvofiq rivojlanayotgan jarayon sifatida ta’sirining ko‘p vektorli ekanligini ko‘ramiz. Ular moddiy va ma’naviy qadriyatlarga asoslangan inson hayotiy yo‘nalishlarning barcha turlarini, shu jumladan turli xil madaniyatlarga mansub odamlarning ma’naviy qiyofasi va turmush tarzini ham qamrab oladi. Shunga qaramay, zamonaviy va an’anaviy tarzda shakllanib rivojlanayotgan tamaddunning falsafiy paradigmalari faqat globallashuv jarayoni bilan belgilanadi. Aksincha, bordi-yu mavjud ijtimoiy tizimga ichki va tashqi bosim qanchalik katta bo‘lsa, turli madaniyatlarda o‘z-o‘zini tashkil etish salohiyatining namoyon bo‘lishi, dunyo tamaddunining xilma-xilligini saqlab qolish istagi ham shunchalik faol bo‘ladi. Demak, mazkur tendensiyalarning bir vaqtning o‘zida rivojlanishi - integratsiya va differensiatsiyalashgan holatda "gorizontal" shaklda namoyon bo‘lib, "vertikal" tarzda universallashuv jarayonlari orqali dunyoning butun xilma-xilligini tushunib yetish va uni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Bunday vaqtinchalik fazoviy munosabatlarni bog‘laydigan qadr-qiymatga asoslangan hayotiy tendensiyalar ijtimoiy-madaniy qarama-qarshiliklarning kuchayishiga olib kelishi ham mumkin.

Ikkinchidan, globallashuv va migratsiya sinergetik, ya’ni chiziqli bo‘lmagan tarzda harakat qiladi. Aytaylik, Sharq va G‘arb, Shimol va Janub mamlakatlari, ularning murakkab munosabatlar tizimidagi ishtiroki madaniyatlar, o‘z qadr-qimmati va suverenitetining zaiflashishini istisno qilgan holda, ayni vaqtda jahondagi turli xalqlarning o‘zaro bog‘liqligini tushunishni ham kuchaytiradi. Bu ular o‘rtasida beqarorlikni yengish senariylaridan biri bo‘lib, zamonaviy dunyoning dinamik muvozanatga erishishga keng yo‘l ochib beradi.

Uchinchidan, globallashuv sharoitida migratsiya masalasi ko‘chivchilar o‘rtasida etnomadaniy o‘ziga xoslik va etnomadaniy xilma-xillikning o‘zaro bog‘liqligini belgilab berishiga imkoniyat yaratib beradi. Ertami-kechmi, barcha xalqlar va madaniyatlar geosiyosiy va geoiqtisodiy o‘zgarishlarning bosimini boshdan kechirayotgan global axborot texnologiyalari oqimiga qo‘shilishga majbur bo‘ladi. Shu bilan birga, ular o‘zlarining umumiy ijtimoiy va tamadduniy xususiyatlarini hamda mahalliy madaniy o‘ziga xosligini saqlab qolishga intilib, o‘zlarining ritmini va global jarayonlarga kirish usullarini rivojlantiradilar. Demak, globallashuv sharoitida migratsiyaning birlashish va standartlashtirish tendensiyalari bosimini pasaytirish, etnik madaniyatlarning o‘ziga xosligini saqlab qolish bilan yaqinligini bartaraf etish imkoniyati ko‘p jihatdan ochiqlik va innovatsion faoliyatning o‘sishi sharoitida moslashish strategiyasining samaradorligi bilan belgilanadi. Bunda migratsiya tufayli integratsiyalashgan har bir millat madaniyatiga mos bo‘lgan dunyoqarashining o‘ziga xosligini tan olish va madaniy ahamiyatini inkor etmaslik zarur bo‘ladi.

Globallashuv sharoitida aholining keng miqyosda migratsiya jarayonlariga jalb etilishi qadriyatlar yangi ko‘lamini shakllanishiga, ta’lim-tarbiya tizimining ochiqligi va transmilliylashtirilishiga, iqtisodiy bo‘lmagan motivlar ahamiyatining oshirishi ba’zi mamlakatlarda nisbatan sekin kechishi, boshqalarida esa tezlashib borishi jahondagi ijtimoiy-madaniy dinamikaning hal qiluvchi omiliga aylandi. Bunda, bir tomondan, texnologiyalarni o‘ta tez takomillashtirish, ishlab chiqarishni demassifikatsiya va dematerializatsiya qilish jarayonini tezlashtirishga e’tibor kuchaymoqda, natijada esa bunda inson resurslarining ahamiyati ortib bormoqda. Boshqa tomondan, globallashuv jarayonining kuchli nochiziqligining ko‘rsatkichlari sifatida modernizatsiyaning turli sur’atlari zamonaviy dunyoni tamaddun va ijtimoiy mezonlarga ko‘ra taqsimlashga yordam bermoqda. Masalan, migratsiya, qashshoqlik, kasalliklar, savodsizlik, diniy ekstremizm, terrorizm global muammolarni hal qilishni talab qilmoqda.

Globallashuv va migratsiya jarayonlarining hozirgi bosqichining o‘ziga xos xususiyati aniq strategik maqsadlarga erishish uchun turli xil iqtisodiy va geosiyosiy birlashmalar, vaqtinchalik koalitsiyalar va uzoq muddatli ittifoqlarni shakllantirishga qaratilmoqda. Bunda barcha moddiy va ma’naviy ne’matlarni transmilliylashtirish va xalqarolashtirish foyda va imtiyozlar nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqilgan holda, jamiyatning madaniy hayotida etnomilliy madaniyatlar uchun salbiy oqibatlar nuqtayi nazaridan baholanadigan “ommaviy madaniyat”ni joriy qilishga urinmoqdalar.

Shunday qilib bugungi kunda har bir davlat va umuman insoniyat globallashuvning qaysi modelini rivojlantirish to‘g‘risida qaror qabul qilish vaqti keldi. Bunda bir biriga muqobil bo‘lgan variantlar - "bozor modeliga ko‘ra" globallashuv va " transmilliylashtirish madaniyat modeli”ga ko‘ra globallashuv turli maqsadlarni ko‘zlab, ma’lum xulosalar chiqarishga imkon beradi. Shunday qilib, " transmilliylashtirish madaniyat modeli”ga ko‘ra global migratsiya jarayonining asosiy maqsadi millati va yashash joyidan qat’iy nazar, odamlarga bilim va madaniyatga teng huquq berish orqali, ularning madaniy rivojlanishi va moddiy farovonligining o‘sishiga hissa qo‘shish, ayni vaqtda iqtisodiy o‘sish sharoitlar bilan ta’minlanadidagan umumiy ahamiyatga molik bo‘lgan madaniy makonni yaratishdan iborat. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, madaniyatda inson huquqlarini to‘liq amalga oshirish orqali iqtisodiy rivojlanish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi, iqtisodiy rivojlanish esa turli madaniyatlarning konfiguratsiyasini soddalashtirish va "moslashtirish"ga olib kelmaydi. Bilaks, madaniyatning jamiyatdagi rolini oshirishga, an’analarni saqlab qolish uchun madaniy muhitni faol yangilashga sharoitlarni yaxshilashga yordam beradi, iqtisodiy rivojlanishni ta’minlaydigan innovatsion komponentlarni faollashtiradi.

Global migratsiya jarayonining “transmilliylashtirish madaniyat moduli bo‘yicha” kechish tendetsiyalarini aniqlashda tadqiqotchilar tomonidan aniqlanayotgan quyidagi holatlarning: a)modernistik badiiy madaniyat namunalari (shu jumladan ommaviy va elita; masalan, mavhum rasm yoki atonal musiqa), geografik joylashuviga (kelib chiqish joyiga) qaramay, dasturiy jihatdan milliy bo‘lmagan (kosmopolit) madaniy ishlanmalar; b)global ommaviy madaniyatga odamlarni umumiy matnlar va g‘oyalar, taniqli asarlar bilan birlashtirgan tizimi yaratish; v)bir necha darajalarda standartlashtirilgan mahsulotlar manbai bo‘lmish umumlashtirilgan insoniy qadriyatlar va manfaatlar, yagona semantik nutq va boshqalar sifatida ishlaydigan mintaqaviy, milliy va mahalliy madaniyatlarning parchalaridan tashkil topadigan sintetik madaniyat falsafasini ishlab chiqish; g) yangi gibridlar(duragaylar) - "daos madaniyati" (S. Xantington) va "intelektual ziyolilarning klub madaniyati"[5.B.8.] kabi global madaniyat namunalari yaratishga bo‘lgan urinishlarini mantiqiy jihatdan tushunib yetishga e’tiborni qaratish kerak bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda transmilliylashtirish “madaniy tamaddun” hodisasiga aylanib, fan, ta’lim, madaniyat va san’at sohalarida xalqarolashtirish jarayonlarini chuqurlashtirmoqda. Bularga: milliy madaniyatlar makonini nafaqat sifatli ijtimoiy-iqtisodiy, balki geosiyosiy o‘zgarishlarga qaratilgan zamonaviy dunyoning integratsiya tendensiyalariga javob beradigan yangi qiymat va semantik tarkib bilan to‘ldirish jarayoni; transmilliy madaniyatning yangi turini, bir xillik va harakatchanlik bilan ajralib turadigan madaniy qatlamni shakllantirish, u asta-sekin milliy madaniyatlarda o‘sib borayotgan segmentni qamrab olish va ularning yaxlitligini o‘zgartirish; media maydonlarini yaratish va madaniy muhitni, shu jumladan audiovizual aloqaning turli shakllarini interaktiv o‘zaro ta’sirga qadar virtualizatsiya qilish orqali har bir madaniyatning axborot-kommunikatsiya maydonini kengaytirish; madaniy ahamiyatga molik bo‘lgan tovarlar va xizmatlarning xalqaro almashinuvini kengaytirish jarayoni, madaniy hayotni tashkil etishning yangi shakllarini birlashtirish; o‘zaro ta’sir jarayonlariga (davlat ma’muriy tuzilmalari vositachiligisiz) nafaqat milliy madaniyatlarni, balki mintaqalar va jamoalar madaniyatini jalb etish tug‘ilish va alohida fuqarolar, xalqaro madaniy hayotni faollashtirish; transmilliy ta’lim va fan tizimlari faoliyatini kengaytirish, ijtimoiylashtirish va professionallashtirishning belgilangan shakllarini o‘zgartirish; shaxsning madaniy o‘zgarish jarayonlariga ruhiy moslashishini, ijtimoiy harakatchanlikni ta’minlaydigan va globallashayotgan dunyoda ijtimoiy-madaniy o‘ziga xoslikning yangi turlarining asosiy tavsiflovchisi bo‘lib xizmat qiladigan shaxsiy madaniyatning yangi turini shakllantirish jarayonini kiritish mumkin.Ushbu xususiyatlarga asoslanib, transmilliylashtirish haqida gapirganda, faqat

biron bir mamlakat yoki turli jamoalarning gomogenizatsiya (yunoncha –gomogemes- bir xillik, bir tartiblilik) ga qaratilgan boshqaruv ta'sirini tan olish yoki rad etish haqiqati bilan bir xillik madaniy makonni yaratish bilan cheklanib bo'lmaydi.

Transmilliylashtirish har bir inson uchun erkinlik va madaniy makonni individuallashtirish illyuziyasini yaratadi. Shuning uchun ham bu jarayon ancha murakkab bo'lib migrantlar uning tuzog'iga tushib qolishdan ehtiyot bo'lishi, yetti o'lchab bir kesishi maqsadga muvofiqdir. Chunki, ijtimoiy-madaniy makonni transmilliylashtirish zamonaviy madaniyatning mozaik konfiguratsiyasini kuchaytiradi. Uning ana shu mozaikligi turli xil millat madaniyatlari o'rtasidagi o'zaro ta'siri natijasida migrantlar hayotining keskin o'zgarib ketishiga, ya'ni o'zligini yaxshi anglashi yoki uni asta-sekin unitishlariga olib kelishi mumkin.

Yangilanayotgan O'zbekistonda global migratsiya jarayonining " transmilliylashtirish madaniyat moduli" bo'yicha kechishi, ularning milliy manfaatlarimizga, milliy qadriyatlarimizga mos kelmaydigan tomonlarini inkor qilgan holda, o'zligimizni chuqur anglash orqali transmilliy maydonda harakat qilishimish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Яхшиликов Ж.Я.,Муҳаммадиев Н.Э. Миллий ғоя-тараққиёт стратегияси. Монография. – Тошкент."Фан",2017. - Б.268.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси.Тўлдирилган иккинчи нашри.- Тошкент"Ўзбекистон" нашриёти,2022. - Б.363.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж.III. – Т.:"Ўзбекистон миллий энциклопедияси"Давлат илмий нашриёти,2006. - Б.588-589.
4. Воробьёва О.Д. Миграционные процессы населения: вопросы теории и государственной политики. //Проблемы правового регулирования миграционных процессов на территории Российской Федерации. / Аналитический сборник Совета Федерации ФС России-2003- № 9(202) –С. 35
5. Бергер П.Л. Культурная динамика глобализации// Многоликая глобализация:Культурное разнообразие в современном мире / Под.ред. П.Бергара и С. Хантингтона. М., 2004. – С. 8.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА МАДАНИЯТЛАР ТАЪСИРИ

Ибрагимов Солижон Эргашович
ҚаршМИИ катта ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада глобаллашув жараёнида маданиятлар алмашишига олиб келиши ва айни пайтда, Ғарб оламида юзага келган "оммавий маданият"нинг мамлакатимизга кириб келиши ва ёшлар тарбиясига хатарли тахдиди хамда ёшларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантириш хақида сўз боради.

Калит сўзлар: глобал маданият, ўзликни англаш, "Оммавий маданият", ахборот хуружи, мафкуравий иммунитет, ахлоқий бузуқлик, индивидуализм, эгоцентризм.

Бугунги кунда халқаро майдонда турли сиёсий кучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун "Эркинлик ва демократияни олға силжитиш" ниқоби остида амалга ошираётган, узоқни кўзлаган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этишини, қудратли давлатлар томонидан муайян давлатларга, ер ости, ер усти бойликларига эга бўлган ҳудудларга нисбатан олиб борилаётган ғаразли сиёсати ўша ердаги тинч ҳаётни издан чиқараётганлиги сир эмас.

Бутун жаҳонда глобаллашув жараёнларининг кучайиб бориши билан Ер юзида тинчлик-барқарорликни сақлаш, аҳоли фаровонлиги, унинг муносиб турмуш даражаси,

ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлаш, умумбашарий муаммолар билан биргаликда, миллий маданият, санъат ва урф-одатларни сақлаб қолишдек масалалар ҳам кун тартибига чиқмоқда. Глобаллашув жараёни билан боғлиқ зиддиятлар, маънавият ва маданият соҳасида яққол намоён бўлмоқда. "Шу жиҳатдан глобаллашувга бутун дунёни қамраб олган маданий инқилоб деб таъриф бериш ҳам мумкин" [1,5].

Халқимизнинг маънавий оламини бундай таҳдидлардан асраш, ўта мураккаб бир замонда халқаро майдонда содир бўлаётган жараёнларнинг туб моҳиятига етиб бориш, улар ҳақида холис ва мустақил фикрга эга бўлиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир.

Глобаллашувнинг салбий жиҳатлари асосида миллий маданиятлар ва қадриятларнинг емирилиши, инсонларнинг миллий идеалларини ўзгариши, ѐшлар тарбияси билан боғлиқ салбий ҳолатлар, анъанавий жамиятларда яшаѐтган аҳоли ўртасида, хусусан кўп миллатли таркибга эга аҳоли ўртасида миллий, диний, ғоявий негизда қарама-қаршиликларни юзага келмоқда. Зеро, «...ҳозирги вақтда дунѐнинг турли минтақаларида маданиятлараро ва динлараро кескинлик кучайиб бормоқда, миллатчилик, диний муросасизлик бош кўтармоқда. Бу иллатлар давлатни емириб, жамиятни парчалаб, радикал гуруҳ ва оқимлар учун мафкура базасига айланмоқда,-деб таъкидлайди Ш.Мирзиѐев, -ана шундай мураккаб вазиятда мамлакатимизда турли миллат ва динга мансуб инсонлар ўртасида дўстлик ва ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлаш биз учун борган сари муҳим аҳамият касб этмоқда[2]». Шу боис, ҳар бир мамлакат ўзининг ички сиѐсатида жамият аъзоларида маданиятлараро мулоқот кўникмаларини шакллантириш борасидаги тарғибот ишларини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда

Глобаллашувнинг натижалари (ижобий жиҳатлари) ва оқибатлари (салбий жиҳатлари) миллий маданият ва маънавият, миллий қадриятлар тизимига таъсир этиши табиий. Ҳозирда глобаллашув шароитида юзага келаётган универсаллашув, бир томондан, барча миллатлар учун тараққиётнинг бир хил қолипларини тақозо этса¸ иккинчи томондан, ана шу жараёнлар таъсирида миллий ўзликни англаш, анъанавийлик ва миллий ўзакларга қайтишга интилишни кучайтирмоқда. Миллий ўзликни англаш масаласи миллат билан боғлиқ муаммоларнинг негизи ҳисобланади.

Миллий ўзликни англаш миллат шаклланишининг асосий шартларидан бири бўлиб, у ўзга миллатлар ва уларнинг маданиятини инкор этиш ҳисобига эмас, аксинча, уларга ҳурмат билан қараш, ўзини бошқа миллатлар маданияти ва маънавиятига таққослаш, уларнинг илғор томонларидан ўрнак олиш ва уларни ўзлаштириш орқали ўзига хослиги ва менталитетини сақлаб қолиш демакдир. "Бинобарин, биз давлатимиз келажагини ўз қобиғимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгроқ жорий қилишда кўрамиз. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз" [3.114].

Миллий ўзликни англаш масаласининг марказида миллий маданият муаммоси туради. Миллат ва миллий маданият идентификацияси маданиятлараро мулоқотсиз ва диалогсиз амалга ошмайди. Маданиятлараро диалог давомида миллий маданият ўзини англайди, унда ўзини бошқа маданиятлар билан солиштириш, баҳолаш ва қайта баҳолаш имкони туғилади.

Бундай диалог маҳаллий маданиятга ўзининг консерватив ва айрим догматик томонларини тушуниб етиш, улардан воз кеча олиш ва ўзига нисбатан танқидий ёндашишга ёрдам беради. Ҳар қандай маданият бундай сифатда яшай олиши ва тараққий эта олиши учун у бир вақтнинг ўзида турли маданиятлар чегарасида мавжуд бўлиши, улар билан диалогга кириши, улар қўйган долзарб саволларга жавоб бера олиши ва улар орқали ўзини намоён эта олиши зарур [4.286].

Аксинча, бошқа маданиятларнинг таъсиридан ўзини ҳимоя қилиш мақсадида атрофига тўсиқ қўйиб, "беркиниб олишга" ҳаракат қилмоқчи бўлган миллат ва маданият замонавий интеграция, модернизация жараёнларидан, замон талабларидан, демак, тараққиётдан орқада

қолади. Жамиятда амалга ошиб бораётган модернизация ва алоқадорликни инкор этувчи маданият фақат анъанавий моҳиятга эга бўлиб, бундай жамиятнинг ривожланиш потенциали пасайиб, фундаментализм томон боради. "Ҳар қандай анъана ёки мафкурада толерантликка ва диалогга қобилиятини йўқотиш, монологлашиб ва агрессивлашиб бориш, ўзини ягона ҳақиқий таълимот деб ҳисоблаб (англаб ва уни эълон қилиб), фундаментализм шаклига ўтиш имкониятлари мавжуд" [5.24-25].

Бу нуқтаи назардан бошқа маданиятлар таъсирида ўзгара олмайдиган ўз қобиғига ўралиб қолган маданият ҳам ривожланмайди. У узоқ вақт давомида ихоталанган ҳолда яшаса, бошқа маданият таъсирида ривожлана олиш қобилиятини ҳам йўқотиб боради. Бундай шароитга тушиб қолган маҳаллий миллий маданият замонавийликдан, илғор маданият ва технологиядан, глобаллашувнинг миллат равнақига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган прогрессив таъсирларидан ажралиб қолиши мумкин. Чунки миллий маданиятнинг бойиши ва ранг-баранглиги унинг янги элементларни қабул қила олиш потенциали ҳисобига таъминланади. Маълумки, ҳар қандай ранг-баранглик ва турли-туманликнинг моҳияти бирхилликнинг моҳиятидан кўра бойроқ.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, жаҳон хамжамиятида ўз ўрнига, нуфузига эга бўлиб бораётган бугунги кунда, глобаллашув жараёни таъсиридан четда туриши мумкин эмас. Мамлакатимиз тинчлигига рахна солаётган маданиятга доир муаммолардан бири эса "оммавий маданият" таҳдидидир.

Америкалик файласуф ва ёзувчи Дуайт Макдональд ўзининг "Оммавий маданият назарияси" мақоласида бу ҳақда шундай ёзади: "...Оммавий коммуникация тизими орқали оммавий маданият жамият аъзоларининг мутлақ кўпчилигига амал қилади, инсон дунёсининг барча кўринишларида: маълум турмуш тарзи ва кийим услубидан тортиб, турнинг маълум чекловларигача; мафкуравий тамойилларга риоя қилишдан яқинлар ўртасидаги махсус муносабатларгача ўз қоидаларини ўрнатади. Оммавий маданият инқилобий хусусият ва динамикликка эга бўлиб, синфлар, анъаналар ва дидлар ўртасида ҳар қандай тўсиқларни бузади; у барча маданиятлараро хусусиятларни эритиб юборади, ўз йўлидаги ҳамма нарсани аралаштириб юборади. Шу билан бирга, барча қадриятларни йўқ қилиши ҳам мавжуд. Маданиятда гомогенизатсия (С.И.-маданий бир хиллик, қўшилиб кетиш) ва ундан кейинги маданий "колонизатсия" шундай содир бўлади[6, 3-4].

Хўш бундан кўзланган мақсад нима?

Фикрсизлик оқибатида тобе бўлиш-куч билан бўйсундирилгандан кўра минг чандон фожиали. Тарих кўп бор гувоҳ бўлган: қурол-аслаҳа воситасида бўйсундирилган халқлар кўп йиллар, ҳатто асрлар ўтсада, барибир озодликка эришишган. Чунки қурол-аслаха миллий тафаккурини, қалбини забт эта олмаган одамлар онгида озодликка эришишдек улуғ орзу яшайверган! Аммо халқнинг онги маҳв этилса-чи? Бундай халқ миллий озодлик хақида ўйлашга қодир бўлмаслиги, бунга қурби етмаслиги кундай равшан. Миллат учун, ҳалқ учун бундан оғиррок фожиа борми? Миллий озодликни унутиш миллатнинг изсиз йўқолиши эмасми?

«Оммавий маданият» жамиятнинг маънавий, ахлоқий қадриятларини, бир сўз билан айтганда миллий маиший ҳаётни зимдан таъқиб қилиб боради. Ҳатто миллий, диний тарбиядан, урф-одатлардан бегоналашиш, уларни менсимасликка даъват қилиш ҳоллари ҳам кузатилаётгани ташвишланарли, албатта.

Мафкуравий иммунитет шахс томонидан ватан, миллат учун кўнгилли, ғоявий асосланиб амалга ошириладиган кундалик ишларидан номаён бўлади. Бу фаоллик миллий бирлик, маънавий юксалишга халақит бераётган, сифатлар ёт қарашлар, миллий хавфсизлигимизга, ички ва ташқи таҳдидларга очиқ ва мардона қарши туришни ҳам ўз ичига олади. Бошқача қилиб айтганда, - элим, юртим деб яшашнинг ҳар бир кишида, жамоада, жамиятда номаён бўлишини англатади. Бу эса миллий ғояни амалий кучга айлантириш ва бузғунчи мафкуравий таъсирларидан аҳолини, ёшларимизни ҳимоя қилишнинг шартларидан биридир.

Ёшларимиз ёт мафкуралар тарғиботининг "меҳрибонлиги", "холислиги" ва "бетарафлиги", "ёқимлилиги", "дўстоналиги"нинг ортида нима ётганини доимо билишлари лозим. Яъни уларнинг заминида Ўзбекистоннинг ривожланиб кетишига қараб мунтазам тактикасини ўзгартириб турувчи жонсарак ақидапарастлик тарғиботи натижаси ва амалиёти ётганини, уларнинг анъанавий фундаменталистик назарияси ва ғояларни замонавий усулларда "жонлантираётганлигини" тушуниш зарур.

Шу билан бирга, айрим ёшлар ҳар хил ёт ғояларни холис ахборот манбаи сифатида қабул қилаётганликларини ҳам таъкидлаш керак. Уларга, умуман ёшларимизга, номаълум, ёт мафкураларни кўр - кўрона қабул қилиш зарарли эканини тушунтириш тарбиявий ва тарғибот ишларимизни доимий марказида бўлиши лозим.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришларнинг тақдири, сўзсиз, ҳар бир фуқаро, аниқроғи, инсонинг фаоллигига боғлиқдир. Бу эса ислоҳатларнинг моҳиятини халққа тушунтиришни талаб қилади. Шунинг учун ривожланган мамлакатларда мафкуранинг тарғиботи "Хукумат сиёсатининг ташвиқоти" кўринишида амалга оширилади.

Хулоса қилиб айтганда, маданиятнинг оммавийлашуви ва "оммавий маданият" тушунчалари бир хил маънони бермайди. Биринчиси, маданиятлар алмашинуви, миллий маданиятларнинг ривожланиши ва унинг элементларини оммавийлашувини билдирса, иккинчиси, ғоявий таъсир воситаси, миллий маданиятнинг кушандаси сифатида хизмат қилади. «Оммавий маданият» таҳдиди, бугунги замон воқеликка очиқ кўз билан, реал ва ҳушёр қарашни, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган, тобора кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқлар чиқариб яшашни талаб этади. Шу боис юртдошларимиз, айниқса, ёш авлод онгида мураккаб ва таҳликали ҳаёт ҳақида, унинг шафқатсиз ўйинлари тўғрисида бирёқлама ва сохта тасаввур бўлмаслиги лозим. Унутмаслигимиз керакки, огохлик ва хушёрлик, мафкуравий етуклик ва маънавиятлилик давримизнинг талабидир.

Адабиётлар:

1.Саидов У. "Оломон адабиёти", "Тафаккур" журнали, 2008, №2, 5-бет.

2.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи. 24.01.2017. Интернет манба: http//www.prezident.uz2.

3. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч.- Т.: Маънавият, 2008

4. Библер О. От наукоучения к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век.- М.: Политиздат, 1991.

5. Рац М. Диалог в современном мире. // Вопросы философии.- 2004.- № 10. 47 .

6. Dwight MacDonald "A Theory of Mass Culture", in Diogenes, No. 3, Summer 1953, pp. 3-

7. Бъюкенен П. Ғарбнинг ҳалокати. "Жаҳон адабиёти" журнали,2007, 1-сон.

8. S. Ibragimov. The concept of "Mass sulture" and its threat to youth education. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3(11), November, 2023, pp. 102-107.

9. Ибрагимов С.Э. Ёшлар тарбиясида "Оммавий маданият" тахдиди. "Sohibqiron yulduzi" журнали 2022 йил № 1, б-140.

10.Ибрагимов С.Э. Глобаллашув жараёнида "Оммавий маданият"нинг ёшлар тарбиясига тахдиди. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. No. 11, 2022, 397-402.

MIGRATSIYANING OILAVIY MUNOSABATLARGA TA’SIRI

M.G‘.Abdusalomova
Guliston davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Zamonaviy mehnat migratsiyasi, yuqori turmush darajasiga bo‘lgan intilish, aholi sonining ortishi, rivojlangan mamlakatlarda ishchi kuchiga bo‘lgan talablarning yuqoriligi, mavjud mintaqalarda ish o‘rinlarining yetarli emasligi migrantlar sonining orib borishiga sabab bo‘lmoqda. Migratsion jarayonlarning rivojlanishi, bu jarayonlarning oilaviy munosabatlarga bo‘lgan ta’sirini ham sezilarli darajada oshirayotgani xech kimga sir emas. Ushbu maqolada migratsion jarayonlarning oilaviy munosabatlarga, farzandlar hayoti, kelajagi va dunyoqarashiga nisbatan ta’siri atroflicha muhokama etilgan. Mavjud muommolar va kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: oilaviy migratsiya, xalqaro mehnat migratsiyasi, oilani birlashtirish migratsiyasi, oila shakllanishi, oila bilan migratsiya, farzand asrab olishning xalqaro migratsiyasi, davlatlararo nikoh.

Barchamizga ma’lumki zamon rivojlanar ekan, insonlarning ongi, hayoti, intilishi ham jamiyatga, zamonga monand o‘zgarib boradi. Hozir shiddat bilan rivojlanib borayotgan, yangilik va ixtirolarga to‘la, insoniyat hayotini turli shakllarda yangilayotgan, yengillashtirayotgan va o‘zgartirib yuborayotgan zamon barchani yaxshi hayot kechirishga, munosib turmush darajasiga erishishga bo‘lgan intilishini oshirib yubordi.

Bunday jarayonlar, o‘zgarishlar yurtimizni ham chetlab o‘tmadi, albatta. Yurtimiz hozir rivojlanish va yangilanish bosqichida. Tabiiyki bunday bosqichda har qanday davlatning oldida albatta fuqarolarini munosib turmush darajasiga erishishlarini kafolatlash uchun ularni daromadli ish bilan ta’minlash hamda yetarli ish o‘rinlarini yaratish vazifasi birlamchilar qatorida turadi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2023-yil yakuniga qaraganda mamlakatimizda ishsizlik darajasi 6,8 foizni tashkil etib, avvalgi yilning mos davriga nisbatan 2,1 foizga kamaydi. Ammo aholining ishsizlik darajasining kamayishiga yurtimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar qatorida migratsion jarayonlarning ta’siri ham yuqori ekanligini ta’kidlab o‘tish kerak.

Jahondagi ishchi kuchi donorlari va retsipientlarining iqtisodiy rivojlanishida muhim omillardan biri bo‘lgan xalqaro mehnat migratsiyasi aynan mamlakatlarda mehnat resurslari balansini optimallashtirish va mahalliy mehnat bozoridagi bosimni yumshatishda muhim rol o‘ynamoqda.

Tabiiyki migratsiya jarayonlari rivojlanib borishi uning bir qancha turlarining ham paydo bo‘lishi va rivojlanishiga asos bo‘ladi. Ular qatorida ayniqsa mehnat migratsiyasi va oilaviy migratsiya alohida ahamiyatga ega.

Mehnat migratsiyasi (inglizcha labour migration) – bu ish qidirib topish va bandlik bilan bog‘liq hudud bo‘ylab odamlarning almashinishini o‘zida ifodalaydigan migratsiyaning bir turi.

Oilaviy migratsiya “family migration” deganda, o‘z oila a’zolari bilan boshqa mamlakat yoki mintaqaga ko‘chib o‘tayotgan shaxslarning ko‘chishi tushuniladi. Ushbu turdagi migratsiya ilk bor 1978-yilda tadqiqotchi Mincer tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, endi migrantlar deganda yakka shaxs emas, balki oilaviy migratsiya ham nazarda tutilishi ta’kidlangan.

Migratsiya bo‘yicha xalqaro tashkilot 2022-yilda 281 mln kishi o‘z vatanidan tashqarida yashashini, ularning 169 mln.i aynan mehnat migrantlari ekanligini hamda ularning 67,9 foizi yuqori daromadli va 18,6 foizi o‘rta daromadli mamlakatlarda to‘planganligini ma’lum qiladi.[1] Xalqaro migrantlar tarkibida yakka o‘zi mehnat migratsiyasini amalga oshirgan migrantlar orasida oilaviy migratsiyani amalga oshirgan migrantlar soni ham ortib borayotgani juda ahamiyatli.

Umuman olganda, migratsiya jarayonlarini hisobini olib borish ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Jahon miqyosida 281 mln migrantlar bo‘lsa, ularning 60 foizini mehnat migrantlari, 10 foizini bolalar, 12,5 foizini qochoqlar, 12,8 foizini talaba migrantlar va boshqalar tashkil etadi.

Migrantlarning eng ko‘p qismini mehnat migrantlari, mehnat migrantlarining deyarli yarmini esa oilaviy migrantlar tashkil etadi.

Xalqaro migratsiya tashkiloti hisobotiga ko‘ra, 2022-yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) mamlakatlariga tashrif buyurgan mehnat migrantlarning 40 foizi aynan oilaviy sabablarga ko‘ra tashrif buyurgan va ushbu ko‘rsatkich 2,2 mln. migrantni tashkil qildi[2].

Oilaviy migratsiyaning sabablariga ko‘ra bir necha keng tarqalgan turlari mavjud bo‘lib, ularni birma-bir ko‘rib chiqamiz:

1.Oilalarni birlashtirish migratsiyasi (Family Reunification Migration) – bu dastlab boshqa joyga ko‘chib o‘tgan oila a’zolarining o‘z yaqinlari bilan birga yashashga intilishi bilan namoyon bo‘lgan. Bunda esa migrantlarga oila a’zolarining ya’ni farzandlari, rafiqalari yoki qarindoshlarini olib kirishga ruxsat berish siyosati yordam beradi[3].

2. Oila bilan mehnat migratsiyasi (Labor Migration with Family) – bunday turdagi migrantlar o‘zga yurtda ishlash uchun oila a’zolari bilan birga ko‘chib boradilar. Ushbu migratsiya turi ko‘proq qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida ko‘proq namoyon bo‘ladi.

3. Qochoq yoki boshpana izlovchi migratsiya (Refugee or Asylum-Seeking Migration) – oilalar taqib, zo‘ravonlik yoki qandaydir mojarodan qochganlarida birga ko‘chib ketishlari mumkin.

4. Doimiy rezidentlar migratsiyasi (Permanent Resident Migration) – oilalar oila asosida ko‘chib o‘tishga ruxsat beruvchi turli vizalar orqali boshqa mamlakatda yashash uchun ko‘chib o‘tadilar.

5. Ta'lim migratsiyasi (Education Migration) – ba’zi oilalar o‘zlari yoki farzandlarining yetarli va yaxshi ta’lim olish imkoniyatlaridan foydalanishlari uchun boshqa davlatlarga ko‘chib ketadilar.

6. Farzand asrab olishning xalqaro migratsiyasi (International Adoption Migration) – oilalarni boshqa mamlakatlardan farzand asrab olishlari bilan bog‘liq migratsiya.

7. Oila bilan mavsumiy yoki vaqtinchalik migratsiya (Seasonal or Temporary Migration with Family) – qishloq xo‘jaligi sharoitidagi oilalar mavsumiy migratsiya bilan shug‘ullanadilar.

8. Davlatlararo nikoh (Inter-country Marriage) – oilalar transchegaraviy nikohlar natijasida migratsiya qiladilar.

Oilaviy migratsiya jarayonlarini tizimlashtirish turlarga ajratish uning salbiy va ijobiy jihatlarini tahlil qilishda muhim omillardan hisoblanadi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan anglashiladiki, oilaviy migratsiya o‘rganilishi muhim bo‘lgan va o‘zida oilalarni iqtisodiy, ijtimoiy ahvolini yaxshi tarafga o‘zgartiradigan, ularning bilim olishlari, zamonaviy kasb turlarini egallashlari va munosib turmush darajalariga erishishlari uchun yordam beradigan, davlatlararo turli madaniyatlarning almashinuviga yaqindan ko‘maklashadigan ijobiy xususiyatlarni jamlab olgan jarayon hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, yaxshiroq tibbiy yordam olish imkoniyatlarining oshishi, yangi tillarni o‘rganish imkoniyati, yangi ko‘nikmalar va tajribalar olish imkoniyati, ijtimoiy barqarorlikning ta’minlanishi migratsiyaning o‘ziga xos jihatlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Ammo ko‘p hollarda oilaviy migratsiya stress, tushkunlik, qiyinchiliklar va tushunmovchiliklarni keltirib chiqaruvchi va iqtisodiy qiyinchiliklarga olib keluvchi salbiy jarayon hamdir. Oilaviy migrantlarda yangi tilni bilmaslik, yangi madaniyatlarga moslashish, yaqinlari va yaqin do‘stlaridan ajralgan holda yashash jarayonlari stressli holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Migrant ota-onalarning farzandlari bilan munosabatida ko‘plab salbiy tushunmovchiliklar, madaniyatlar o‘rtasidagi farq va moslashishning qiyinchiliklari tufayli kelib chiqadi. Ma’lumotlarga qaraganda migrantlar duch keladigan eng ko‘p muommolardan biri ko‘chib borgan mamlakatining qonunchiliklarini bilmasligi va eng qizig‘i o‘z haq-huquqlarini ham to‘la anglab yetmasliklari tufayli ham kelib chiqmoqda ekan[4]. Va shuni alohida ta’kidlash joizki, oilalarning yangi joyga ko‘chishi bilan, ularning vatanida qolgan qo‘shni va do‘stlariga bo‘lgan sog‘inch hissi kuchayishi mumkin, bu esa ruhiy holatga salbiy ta'sir ko‘rsatadi.

Oilaviy migratsiya jarayonlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bir qancha taklif va tavsiyalar berish mumkin. Ushbu tavsiyalar oilaning har bir a'zosining farovonligini oshirishga

xizmat qiladi, yangi muhitga moslashishni osonlashtirish va migratsiya jarayonini yaxshilashga yordam beradi:

- Migratsiya jarayonlarini oldindan rejalashtirish va migratsiya amalga oshadigan mamlakat va uning qonunchiligi haqida yaxshi ma'lumotlarga ega bo'lish;
- O'z huquq va erkinliklarini bilish va himoya qilishning har qanday shakllaridan to'laqonli foydalana olish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- Migratsiya amalga oshiriladigan mamlakatning tili, urf-odatlari va milliy qadriyatlarini o'rganish.
- Migratsiya jarayonini amalga oshirayotganda o'sha mamlakatning madaniyati va urf-odatlari oilaviy munosabatlarga va farzandlar tarbiyasiga salbiy ta'sir o'tkazmasligiga ishonch hosil qilish;
- Oila a'zolarini tayyorlash, ya'ni har bir oila a'zosining yangi joyga ko'chish haqidagi fikrlarini va his-tuyg'ularini muhokama qilish va farzandlarga yangi maktab, yangi tilga o'rganishda yordam berish kerak.
- Moliyaviy masalarni oldindan rejalashtirish.

Yuqoridagi usullardan samarali foydalanish oilaviy migratsiya jarayonining muvvafaqiyatli amalga oshirilishida hamda oila a'zolarining turli stress va qiyinchiliklarga duch kelmasliklarida yetarlicha yordam beradi deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agendas. International Migration Review, 23(3), 638–670.
2. Zlotnik, H. (1995). Migration and the family: The female perspective. Asian and Pacific Migration Journal, 4(2–3), 253–271.
3. Gaziyeva Sulxiya Saidmashrafovna: Oilaviy migratsiyaning ilmiy-nazariy asoslari: Economics and Innovative Technologies Journal, 4/2024, iyul-avgust (№ 00072).
4. O. D. Vorobyova, A. V. Topilin: Ko'p qirrali migratsiya: M. Iqtaxborot. 2014. 274-b.

MIGRATSIYANING OILADIGI AXLOQIY MUHITGA TA'SIRI

Mirzayeva Shahrizoda Shuhratjon qizi
O'zbekiston Milliy Universiteti talabasi

Annotatsiya: Hozirgi davrda migratsiya, ya'ni aholini bir huddudan boshqasiga ko'chishi, global jarayon sifatida insonlar hayotida muhim o'rin tutmoqda. Ushbu maqolada, migratsiyaning oilaga ta'siri, uning ijobiy va salbiy jihatlari,shuningdek, jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: migratsiya, mehnat migratsiyasi, nikoh migratsiyasi, glaballashuv tendensiyalari, postindisturial jamiat, tadqiqotlar, salbiy ta'sirlar.

Aholi migratsiyasi (lotincha migratio ko'chib o'tish), shuningdek, chetga chiqish, odamlarni bir mintaqadan (davlatdan) boshqasiga ko'chishi[1]. Odatda, migratsiy insonlar yashash va mehnat qilish joyini o'zgartirganda ro'y beradi va u ichki yoki xalqaro bo'lishi mumkin. Ichki migratsiya bir mamlakat ichidagi ko'chishlarni anglatadi (masalan, qishloqdan shaharga), xalqaro migratsiya esa bir mamlakatdan boshqasiga o'tishni anglatdi. Hozirgi kundagi global dunyoda u juda muhim ro'l o'ynamoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev migratsiya haqida: "Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va ba'zi mintaqalarda yuzaga kelgan

[1] https://ru.m.wikipedia.org/wiki Миграция населения

notinch vaziyat aholi migratsiyasi kuchayishiga sabab bo‘lmoqda”, [1]deb ta’kidlagan. Migratsiyaning oiladagi munosabatlarga axloqiy ta’siri haqida dotsent Sardor Alimov ko‘plab fikrlarni bildirgan. Jumladan, “Oila a’zolarining bir joyda yashamasligi ham oiladagi axloqiy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Qolaversa, migrantlarning ijtimoiy axloqiy qiyofasi ham o‘zgarib bormoqda. Ba’zida ular “ommaviy madaniyat“ning zararli ta’siriga tushib, individualizm, kosmopolitizm, nigilizm kabi zararli illatlarning tashuvchisi bo‘lib qolmoqda”[2].

O‘zbekistonda migratsiyaning asosiy omili mamlakatimizda ish o‘rnining yo‘qligi emas, aksincha, maqbul turmush darajasini ta’minlash uchun yetarli bo‘lmagan daromad darajasining pastligidir.[3] Hozirgi kunda, insonlar o‘z xohishlarini qondirish uchun ko‘proq daromad topish maqsadida qo‘shni davlatlarga ishlash uchun ketishmoqda. Bu esa, migratsiyaning oiladagi axloqiy munosabatiga ta’siri doirasida dolzarb mavzularni keltirib chiqaradi. Chunki, bu mavzu oilaviy munosabatlar, ijtimoiy va madaniy qadriyatlar, bolalarning tarbiyalanishi, rivojlanishi va insonlarning jismoniy hamda ruhiy holatiga ta’sir qiladi. Hatto, bu holatda oila boshliqlari o‘z ayollari bilan ketishi kuzatilmoqda. Ular tomonidan farzandlari bobo va buvilarga qoldirib ketilishi, farzand tarbiyasida ota-onaning o‘rnini yo‘qolishiga sabab bo‘lmoqda. Ota-onalarning “farzandim yoshligida ularning kelajagi uchun yetarli mablag‘ to‘plab olayin”, deb fikirlashlari bolalarning ruhiyatida salbiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda.

Migratsiyaning ijobiy jihatlaridan biri ta’lim va tajriba orttirishdir. Chet davlatga ko‘chgan oila u yerning madaniyati va tilini o‘rganadi. Farzandlari esa, xorijiy o‘quv yurtlarining bilim berish texnikasi bilan tanishadilar. Bu esa, ularning kelajagi uchun manfaatli bo‘ladi. Shu bilan birgalikdan uning salbiy jihatlari ham mavjud. Yangi hududga ko‘chgan oilalar o‘z madaniyatini saqlab qolish va yangi madaniyatga moslashish davomidi ziddiyatli holatlarga duch kelish ehtimoli mavjud. Jumladan, U xoh o‘zlari bilan xoh o‘smir farzandlari bilan bo‘g‘liq bo‘lishi mumkin. Bunday vaziyatlar oilaviy aloqalarning susayishi va ishonchsizlikka olib keladi.

Bundan tashqari, migrantlar ko‘pincha tadbirkorlik bilan shug‘ullanadilar, ish o‘rinlarini yaratadigan va innovatsiyalarni rivojlantiradigan o‘z bizneslarini tashkil qiladilar. Ular mahalliy biznes landshaftini boyitadigan yangi g‘oyalar va yondashuvlarni olib kelishlari mumkin. Ularning soliq tushumlariga qo‘shgan hissasi ham bir xil darajada muhimdir, bu mamlakat byudjetiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Migratsiya xalqaro munosabatlarni yaxshilashga ham hissa qo‘shishi mumkin. Migrantlar ko‘pincha o‘zlarining kelib chiqishi va yashash joylari o‘rtasida ko‘prik bo‘lib xizmat qilishadi, bu esa madaniy va iqtisodiy almashinuvni osonlashtiradi. Bunday aloqalar diplomatik va savdo aloqalarini kuchaytirishi, shuningdek, turli xalqlar o‘rtasida chuqurroq tushunish va hurmatga hissa qo‘shishi mumkin. Migrantlarning demografik rivojlanishga qo‘shgan hissasini alohida ta'kidlash kerak. Tug‘ilishning pastligi va aholining qarishi bilan bog‘liq ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda muhojirlar ishchi kuchini qo‘llab-quvvatlash va uzoq muddatli demografik muvozanatni ta'minlash orqali ushbu tendentsiyalarni qoplashga yordam beradi. Umuman olganda, migratsiya jamiyat uchun juda ko‘p ijobiy jihatlarga ega bo‘lgan murakkab jarayondir. Iqtisodiy rivojlanish, madaniy boyitish, ijtimoiy integratsiya va xalqaro hamkorlik migratsiyaning zamonaviy jamiyatlarga ijobiy ta'sirining ajralmas qismidir. Ushbu jihatlarni tushunish va tan olish samarali va insonparvar migratsiya siyosatini yaratish uchun muhimdir.[4]

Ammo, Migratsiya murakkab jarayon bo‘lib, oilaga qaratilgan turli ijobiy va salbiy jihatlari mavjud. Migratsiya sabab, iqtisodiy imkoniyatlar kengligi va tajriba orttirish imkoniyatlari qanchalik muhim bo‘lmasin, uning oilaviy aloqlar va madaniy nomuvofiqliklarni olib kelishi ham shunchalik ahamiyatli. Bu mavzuda chuqurroq tahlil etilishi mumkin bo‘lgan masalalar va kelgusida migratsiya jarayoni bilan bog‘liq muammolarni kamaytirish uchun qator chora-tadbirlarni yoritish zarur. Shu bilan birgalikda, migratsiyaning umumiy jamiyat rivojlanishiga qo‘shgan

[1] Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo’limizni qatiyat bilan davom ettirib , yangi bosqichga ko’tarimiz. T.: “O’ZBEKISTON” NMIU-2017.-45 bet.3.

[2]Mirzo ulug’bek nomidagi O’zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Etika va Estetika kafedrasi. Etika va Estetikaning dolzarb masalalari davriy to’plam N_4. “ Ilm Ziyo Zakovat”. Toshkent-2019

[3] https://www.unicef.org/uzbekistan/media/2941/file/Effects-of-migration-on-children-of-Uzbekistan-Russian.

[4] https://na-journal.ru/1-2024-sociologiya/8769-vliyanie-migracii-na-obshchestvo

hissasini inkor etib bo‘lmaydi. Xulosa o‘rnida shuni takidlash joizki, migratsiya hozirgi kundan o‘sishda to‘xtamayotgan mavzu hisoblanadi. Migrantlar faqatgina moddiy mablag‘ni ko‘zlab chet davlatga ketishdan oldin o‘zlari va yaqinlariga ham maqul bo‘ladigan qarorni qabul qilishlari kerak. Chunki, yuqorida qiyoslab o‘tgan muommolardan tashqari ko‘p hollarda oilalarning ajralib ketishiga ham sababchi bo‘ladi. Sharqona madaniyatimizda esa “ Oila -muqaddas” deb o‘rganganmiz.

Ushbu muommoni ilgari surish orqali migratsiya jarayonining oiladagi axloqiy munosabatlarga ta’siri va ma’naviy tarbiyada qanchalik jiddiy ekanligini tahlil qilish natijasida mavzu yoritib o‘tiladi.

Adabiyotlar:

1. https://ru.m.wikipedia.org/wiki Миграция населения
2. Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qatiyat bilan davom ettirib , yangi bosqichga ko‘tarimiz. T.: “O‘ZBEKISTON” NMIU-2017.-45 bet..
3. Mirzo ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Etika va Estetika kafedrasi. Etika va Estetikaning dolzarb masalalari davriy to‘plam N_4. “Ilm Ziyo Zakovat”. Toshkent-2019
4. https://www.unicef.org/uzbekistan/media/2941/file/Effects-of-migration-on-children-of-Uzbekistan-Russian.
5. https://na-journal.ru/1-2024-sociologiya/8769-vliyanie-migracii-na-obshchestvo

4-shu'ba:
AHOLI MIGRATSIYASINING IJOBIY VA SALBIY JIHATLARI: MUAMMO VA YECHIMLAR

ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS OF POPULATION MIGRATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS

ҚОНУНИЙ ВА НОҚОНУНИЙ МИГРАЦИЯ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Абдуманноп Абдужаббарович ТУЛЯГАНОВ
Ўзбекистон Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти директори ўринбосари бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор
E-mail: tulyganovabdumnnop@gmil.com
Миродилжон Хомуджонович БАРАТОВ
Ўзбекистон Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти бўлими бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор
E-mail: mirodil707@mail.ru
Равшан Тулкунович ХАКИМОВ
Ўзбекистон Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти бош илмий ходими, юридик фанлар доктори, доцент
E-mail: ngo_uzail@mail.ru
Бори Тохтаходжаевич АКРАМХОДЖАЕВ
Ўзбекистон Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти катта илмий ходими, юридик фанлар номзоди, доцент
E-mail: 1370017a@gmail.com

Аннотация: муаллифлар мақолада қонуний ва ноқонуний миграция масалаларининг долзарб бўлиб бораётганлиги, хавфсиз, тартибга солинган ва қонуний миграциянинг глобаллашув жараёнларида қандай оғишмаларга эгалиги ва Ўзбекистон Республикасида бундай масалаларга қандай қарашлар ва ёндошувлар мавжудлиги тўғрисида фикр юритганлар.

Калитли сўзлар: миграция, мигрант, глобаллашув жараёнлари, миграциянинг турлари, мигрантларнинг меҳнати, мигрантларни ҳимоялаш, БМТ, ЖСТ, Ўзбекистон Республикаси.

Миграция – инсоннинг ўзи ва фарзандлари учун муносиб, хавфсиз ва тинч ҳаётга интилиши туфайли ўз ватанидан кўчиб чиқишидир. Меҳнат мигрантлари нафақат хорижий давлат, балки ўзлари мансуб бўлган давлат иқтисодиёти ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшади. Миграция жараёнлари бутун бошли мамлакатларнинг хозирги аҳволи ва келажагини белгилаб бера оладиган тасирчан воеликка айланиб бормоқда.

Миграция инсониятнинг ўзи каби қадимги тушунчалардан бири десак, хеч муболага бўлмайди. Тарих давомида одамлар яхшироқ ҳаёт излаш, можаролардан қочиш ёки хавфсизликни излаш ёки шунчаки янги имкониятлар топиш учун кўчиб келган. Қадимги Греция ва Рим, Византия, Сомонийлар, Амир Темур ва Темурийлар салтанатида мигрантларнинг кўчиб келиши билан боғлиқ жиддий жараёнлар кечганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Умумий маънода миграция бир жойдан иккинчи жойга кўчиш жараёнидир. Ҳуқуқшунослик фанида **миграция** – қишлоқдан шаҳарга, маълум бир мамлакатдаги бир туман ёки вилоятдан ўша мамлакатдаги бошқасига ёки бир мамлакатдан янги мамлакатга кўчиб ўтишдир. Миграция бу ҳаракатни ўз ичига олади.

Аксинча, мигрант контекстга қараб бир ёки бир нечта сабабларга кўра шундай тасвирланган шахсдир. Кўп ҳолларда "мигрантлар" миграциянинг қайсидир шаклини ўз зиммаларига олишса-да, бу ҳар доим ҳам шундай эмас.

Баъзи ҳолларда, ҳеч қачон миграцияни амалга оширмаган одамлар мигрантлар, деб аталиши мумкин. Масалан, чет элда туғилган одамларнинг болалари, одатда, иккинчи ёки учинчи авлод мигрантлари, деб аталади. Бу ҳатто фуқаролик йўқлиги билан боғлиқ вазиятларга ҳам тааллуқли бўлиши мумкин, яъни бутун гуруҳлар бир мамлакатда туғилиб ўсган бўлишига қарамай, фуқароларнинг бир қисми фуқароликни олиш имкониятига эга эмас. Бундай одамларни расмийлар ҳатто тартибсиз муҳожирлар, деб ҳам аташлари мумкин.

Кўпчилик миграция мунтазам, хавфсиз ва тартибли – минтақавий йўналтирилганлиги ва кўпинча иш билан бевосита боғлиқлиги одамларни ажаблантириши мумкин. Миграция билан боғлиқ эътиборни тортадиган нарса ҳикоянинг фақат бир қисмидир. Миграция – бу нотўғри маълумотлар ва сиёсатлашдан чуқур таъсирланган муаммо бўлиб, ҳукмрон ғоялар миграциянинг мувозанатли, аниқ ҳисобларидан – унинг оддий ҳақиқатларидан ҳам, вазиятга хос бўлган мураккаб воқеликлардан ҳам узоқда.

БМТнинг 2024-2028 йилларга мўлжалланган янги стратегик режаси қуйидаги учта соҳада муҳим аҳамиятга эга: ҳаётни сақлаб қолиш ва ҳаракатдаги одамларни ҳимоя қилиш; кўчириш учун аҳолини сафарбар қилиш ечимлари ва мунтазам миграция учун йўлларни осонлаштиришдан иборат бўлган[1].

Бугунги дунё мамлакатлари халқлари ҳаётида миграция янги босқичга чиқди. Олдинги юз минг ёки миллионларни қамраган бу ижтимоий жараён бугунги кунга келиб, юзлаб, миллионлаб инсонлар ҳаётига дахлдор бўлиб қолмоқда.

Аҳоли миграцияси буюк географик кашфиётлар давридан бошлаб, кенг миқиёсда амалга ошмоқда. Миграция ташқи ва ички миграцияга тақсимланади. Ташқи миграциянинг асосий сабаблари-иқтисодий қийинчилик, сиёсий беқарорлик, миллий низо ва урушлар бўлса, ички миграциянинг сабаблари ҳам шунга ўхшаш бўлиб, булар ҳам–иқтисодий танглик, мавсумий иш, миллий низо ва урушлар натижасида содир бўлиши мумкин. Ҳозирда уларнинг қаторига иқлим ўзгаришлари ҳамда экологиянинг бузилили каби омиллар ҳам қўйилганини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Мамлакатлар аҳолисининг сони ва таркибига бўладиган таъсири нуқтаи назардан ташқи миграцияларнинг аҳамияти беқиёсдир. Миграция хусусиятларига кўра – ўз хоҳшига ва мажбурий миграция турларига бўлинади. Ташқи

[1] Қаранг: https://f1000research.com/human-migration-research?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwpP63BhDYARIsAOQkATZwFlm8nxpzrn_82Uc6kGVgGB6pwxr7zVo7ApELYerwJN7ZMQpH8VsaAkFlEALw_wcB; Migration and Literature
Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad S. Frank ISBN: 9780230615472 DOI: 10.1057/9780230615472.

миграция кўпроқ иқтисодий сабабларбилан боғланган. Худудий қамровига қараб – материкларга ва материк ичидаги миграцияларга ажратилади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотларига қараганда, улар сони 2000 йилга нисбатан 48 фоизга ортган. Ҳозирги ҳисоб-китобларига кўра, дунёда 300 миллионга яқин халқаро муҳожир бор, бу эса бутун дунё аҳолисининг 3,6 фоизига тўғри келади. Бу ерга Ўзбекистонлик мигрантларни ҳам қўшиш лозим. Аммо можаролар, зўравонликлар, сиёсий ёки иқтисодий беқарорлик, шунингдек иқлим ўзгариши ва бошқа офатлар туфайли ўз мамлакати ичида ва ташқарисида кўчиб кетаётганлар сони ортиб бормоқда. 2022 йилда дунёда 117 миллион киши, 71,2 миллион ички кўчирилган одам бор эди. Бошпана изловчилар сони 2020 йилдаги 4,1 миллиондан 2022 йилда 5,4 миллионга етди, бу эса 30 фоиздан кўпроққа ошган[1].

Кўп одамлар мунтазам йўллардан ёпилган ва улар баъзан ўта хавфли бўлган тартибсиз каналларга мурожаат қилишади. Ушбу каналлар оммавий ахборот воситаларининг катта эътиборини тортади ва улардан фойдаланиш кўпинча бошқарувга бўлган ишончни пасайтиради ва бутун дунё бўйлаб қисқа муддатли сиёсий манфаатлар учун қуроллантирилаётган нотўғри экстремистик ғояларни кучайтиради.

Асосий глобал ва минтақавий миграция маълумотлари ва тенденциялари ҳамда тегишли тематик масалалар шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги даврда миграция оқимларининг тобора ҳаракатга келиши кузатилмоқда. Бундай ҳаракатга келиш ҳоллари қуйидаги омиллар билан бевосита боғлиқдир: яшаётган мамлакатда фуқаролик урушининг юзага келиши ёки бу мамлакат ўзга мамлакат билан уруш ҳолатида бўлганлиги, экологик фожеалар натижасида одамлар яшаётган мамлакат ҳудудини тарк этиб, ўзга мамлакатларга кетиш ҳоллари мавжуд. Бундан ташқари, яшаётган мамлакатда иқтисодий инқироз ва ишсизлик ҳолати авж олганлиги муносабати билан[2] одамлар ўзга мамлакатларга иш қидириб кетиш ҳоллари, одатда, типик учрайдиган вазиятга айланган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлигининг 2022 йил учун тақдим этган кўрсаткичларига асосан хорижга мамлакатимиздан чиқиб кетган мигрантларнинг сони 8,8 минг нафар одамни ташкил қилди. Ушбу манбанинг маълумотларига кўра, Ўзбекистондан чиқиб кетган эмигрантларнинг сони 2022 йили 2018 йилга қараганда (1,76 млн.) икки маротаба қисқарди ва 880 минг нафар одамларни ташкил қилди. Гендерлик тақсимлов 2022 йили амалий жиҳаттан аёллар 57 фоизини ташкил қилган бўлса, эркаклар сони 47 фоизни ташкил қилди[3] (Статистика агентлиги, 2023). Мигрантлар сонининг хорижий мамлакатлар бўйича чекланганлигига қарамасдан, Россия Федерация бўйича қуйидаги омиллар аниқланди, яъни меҳнат мигрантларнинг сонини тебраниши аниқланди: биринчидан, мигрантлар яшовчи мамлакатлардаги умумий иқтисодий вазият ва мигрантларнинг иш кучидан фойдаланувчи тадбиркорларнинг РФдаги эҳтиёжлари. Иккинчидан, РФга кириш тартиби ва меҳнат бозорига кириш процедураси билан боғлиқ регистрациявий тартиб-таомиллар. Учинчидан, меҳнат мигрантларининг ишга жойлашувига нисбатан бўлган тўсиқларнинг мавжудлиги (иқтисод соҳалари бўйича иш билан бандликни квоталаш, патент нархи ва ҳоказо).

Энди Ўзбекистонга мигрантларни қайтиб келишига эътибор қаратсак. 2024 йилнинг январь-март ойларида меҳнат миграциясидан 58 минг нафар, апрелда 57 минг нафар фуқаро

---

[1] https://aideznousaaider.com/2024/02/how-does-climate-change-affect-migration-in-africa/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwpP63BhDYARIsAOQkATaVqRyGllIY0WzWeWou0t7bEdIneEp2ZGOJzP8xobcIBlOgun87NqMaAheMEALw_wcB; ; Migration and Literature
Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad S. Frank ISBN: 9780230615472
DOI: 10.1057/9780230615472; Rushdie, Salman (2002) - Step Across the Line.

[2] Қаранг: Behtoui, Alireza, and others (2020). Why are care workers from the global south disadvantaged? Inequality and discrimination in Swedish elderly care work. Ethnic and Racial Studies, vol. 43, No. 16, pp: 155–174.; Castaceda, Andrïs, and others (2018). A new profile of the global poor. World Development, vol. 101(January).

[3] Қаранг: Статистика Агентлиги, 2023; Трудовых мигрантов будут поддерживать по-новому// https://review.uz/post/mehnat-migraciyasi-jarayonlarini-takomillashtirish-choralari-korib-chiqildi 2024, 03/04.

мамлакатга қайтиб келган. Йил охиригача яна 250-300 минг нафари қайтиши прогноз қилинмоқда[1].

Уларни ишга жойлаштириш, ижтимоий масалаларига кўмаклашиш муҳим. Бинобарин, миграция бўйича ягона ахборот платформасининг фаолиятига баҳо бериб, "маҳалла еттилиги" тизими билан интеграция муносабатларини ўрганиш, хорижда меҳнат қилаётган ва қийин вазиятга тушиб қолган юртдошларга кўмаклашиш, қайтган фуқароларни ишга жойлаштириш лозим. Шу билан бирга, меҳнат миграцияси соҳасидаги давлат хизматларини кўрсатишнинг шаффофлигини таъминлаш ва тартиб-таомилларини соддалаштириш ва мақбуллаштиришга қаратилган замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўлланаётганлигига қарамай, тизимга бугунги кунда ҳам АКТни жорий этиш даражаси пастлигича қолмоқда. Шу ўринда меҳнат миграцияси жараёнларидан иқтисодиётимизга келадиган даромадлар ҳажмини янада кенгайтиришга қаратилган илмий-инновацион тадқиқотларни амалга ошириш аҳволини қониқарли, деб бўлмайди.

Меҳнат миграциясини ташкилий-ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги мавжуд муаммолар қуйидагиларда кўринади:

- меҳнат рес.

урсларини ихтиёрий равишда кўчириш учун қулай шарт-шароитларни, хусусан, ички меҳнат миграциясининг уюшган шаклларини яратиш, маъмурий-ҳудудий бирликларнинг иш билан таъминлаш имкониялари тўғрисидаги маълумотларнинг мавжудлигини, сифати ҳамда тўлиқлигини таъминлаш зарурати юқорилигича қолмоқда. Мазкур вазифаларни аниқ ҳал этиш механизми ҳамда буни назорат қилувчи электрон (шаффоф) тизим фаолияти йўлга қўйилмаганлиги;

- меҳнат мигрантларини жалб қиладиган ва ва улардан фойдаланадиган иш берувчилар (жисмоний ва юридик шахслар) томонидан Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ва солиқ қонунчилиги талабларига тўлиқ риоя этилиши устидан самарали назоратни таъминлашнинг аниқ механизми мавжуд эмаслиги;

- чет элда вақтинчалик меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган фуқароларнинг пенсиялар ва бошқа ижтимоий тўловлар олишга доир ҳуқуқларини кафолатловчи норматив базанинг мавжуд эмаслиги;

- меҳнат миграцияси муаммоларини аниқлаштириш ва умумлаштириш борасида тадқиқотларнинг паллиативлиги;

- меҳнат миграцияси соҳасидаги қонунчилик ҳужжатларини хатловдан ўтказиш ва уларни баҳолашнинг замонавий инновацион усуллари мавжуд эмаслиги;

- Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган барча дипломатик ваколатхоналар, консуллик ва халқаро ташкилотлар ҳақида марказлаштирилган ва рақамлаштирилган маълумотларнинг электрон платформаси фаолиятига паллиатив баҳоларнинг мавжудлиги.

Буларнинг барчаси Ўзбекистондан кетган мигрантларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига салбий таъсир қилиши аниқ ҳолдир. Ҳаттоки, уларни Украина-Россия ҳарбий тўқнашувига жалб қилиш ҳолларидан ҳам мигрантлар истисно эмас. Айнан шундай вазиятлар мигрантларнинг хавфсиз, тартибли ва легал ташқи миграциясига муҳтожлигидан далолат беради ва ҳукуматларнинг бу йўналиш бўйича фаол самарали миграцияга оид сиёсатни амалга оширишини тақозо этади.

Хулоса. Миграциянинг глобаллашув жараёнида юзага келган оғишмаларига эътибор қаратиш лозим ва улар қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, оламда халқаро мигрантларнинг сони тобора ўсиб бориш оғишмасига эга. 2020 йили уларнинг сони 281 млн. одамга етди, бу эса бутун жаҳон аҳолисининг 3,6 фоизини ташкил қилади[2].

---

[1] Қаранг: Статистика агентлиги.

[2]https://aideznousaaider.com/2024/02/how-does-climate-change-affect-migration-in-africa/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwpP63BhDYARIsAOQkATaVqRyGllY0WzWeWou0t7bEdIneEp2ZGOJzP8xobcIBlOgun87NqMaAheMEALw_wcB; ; Migration and Literature
Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad S. Frank ISBN: 9780230615472

Иккинчидан, мажбурий миграция юзага келган. Бундай миграция ҳарбий тўқнашувлар ва зиддиятлар, зўравонлик, жиноятчиликнинг ўта оғир шаклларига эга бўлгани ҳамда иқлим ўзгариши ва атроф-муҳитнинг инсон саломатлигига тўғри келмаслиги оқибатида одамлар яшаш жойларини тарк этишга мажбурдирлар. Карбонат ангидрид (CO_2) газининг атмосферада кўпайиб бориши сайин иссиқлик даражаси тобора ошиб бораверади ва оқибатда, сув ҳавзаларининг ҳажми кескин равишда камайиб бораверади. Бу эса халқларнинг шимол томон ҳаракат қилишига ва кўпгина жойларда сахроланиш жараёнлари авж олишига олиб келиши оқибатида экологик мигрантларнинг сони тобора ортиб бораверади. Бошқа денгизолди жойларда эса, денгиз сатҳининг тобора ортиши океанда мавжуд бўлган оролларни сув тагида қолиб кетишига сабаб бўлмоқда, чунки Ер сайёрасининг қутбларида муз ва қорларнинг эриш жараёнлари тобора кучайиб бормоқда. Буларнинг барчаси экологик мигрантларни пайдо қилаяпти.

Учинчидан, нолегал ёки ноқонуний миграция. Ноқонуний миграциянинг сони тобора ортиб бормоқда, айниқса, меҳнат миграцияси билан биргаликда унинг сонини ортиб бориши бугунги куннинг долзарб масаласига айланмоқда. Бундай ҳолат мигрантларни қабул қилувчи мамлакатларга бир талай муаммолар юзага келтирмоқда, чунки уларни қабул қилиш, жой билан ва иш билан таъминлаш, озиқ-овқат таъминлови, тиббиёт таъминлови ва бошқа зарурий таъминловларни ташкил этилишини тақозо қилмоқда.

Тўртинчидан, COVID-19 пандемияси миграциявий оқимларни вақтинчалик секинлаштирганлиги билан биргаликда мигрантларнинг кўпгина мамлакатларнинг иқтисодиёти учун муҳимлигини кўрсатди, айниқса, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида.

Бешинчидан, халқаро ташкилотлар, айниқса, БМТ мигрантлар учун хавфсиз, тартибга солинган ва легал миграция билан таъминланиши учун глобал келишувларни яратиш устида фаол равишда иш олиб бормоқда.

Бундан ташқари, халқаро ҳамжамиятда миграция жараёнларини назорат қилиш ҳамда меҳнат бозорида мигрант ишчилар манфаатини ҳимоя қилишда қуйидаги йўналишларга эътибор бериш керак:

биринчидан, чет давлатларга бориб ишламоқчи бўлганларга тузилаётган меҳнат шартномаларига минимал зарурий талабларни киритиш (меҳнат визаси, ижтимоий ҳимоя, тиббий суғурта, солиқлар ҳақида, шартнома муддати, иш ҳақи ҳажми);

иккинчидан, ишчи кучини импорт қилувчи давлатларда мигрант ишчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

учинчидан, мигрант ишчилар мамлакатларига қайтганларидан сўнг, уларнинг касбкорлиги, билимига мос иш топиб бериш.

тўртинчидан, мигрант ишчиларни ёллаётганда солиқ миқдори чекланган бўлиши керак.

Буларнинг барчаси Ўзбекистон Жаҳон савдо ташкилотининг аъзоси бўлиши учун миграция билан боғлиқ масалаларни кўндаланг ҳал этиши – давр талаби сифатида намоён бўлмоқда. Шунга асосан ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 22 июндаги Фармони билан тасдиқланган Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий стратегияси ва унинг "Йўл харитаси"[1]да меҳнат миграциясини тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш вазифаси белгиланиб, давлат сиёсати мигрантларга нисбатан айнан уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишга қаратилган бўлиб, янги таҳрирдаги Конституциямиз[2] ва қабул қилинган

DOI: 10.1057/9780230615472; Rushdie, Salman (2002) - Step Across the Line.

[1] // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.06.2020 йил, 06/20/6012/0953-сон. URL.: https://www.lex.uz/uz/docs/4872355.

[2] // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 йил, 03/23/837/0241-сон. URL.: https://www.lex.uz/uz/docs/6445145.

"Ўзбекистон – 2030" стратегияси[1] мазкур мақсад ва вазифаларни амалга оширилишига йўналтирилган бўлиб, ҳозирги даврда мигрантларга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар изчил такомиллаштирилмоқда. Стратегиянинг 95-мақсадида "ташқи меҳнат миграцияси тизимини такомиллаштириш, хорижда меҳнат фаолиятини юритаётган фуқароларга ҳар томонлама кўмак кўрсатиш" алоҳида қайд этилиб, унда меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларни реинтеграция қилиш, шу жумладан, уларнинг бандлигини таъминлаш, касбий малакасини ошириш ва тадбиркорлик ташаббусларини рағбатлантириш, ноқонуний ташқи меҳнат миграцияси ва одам савдосига қарши курашиш соҳасида халқаро ҳамкорликни янада ривожлантириш ушбу мақсаднинг самарадорлик кўрсаткичларини ташкил қилади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2023.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида" 22.06.2020 йилдаги ПФ–6012-сон Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.06.2020 йил, 06/20/6012/0953-сон. URL.: https://www.lex.uz/uz/docs/4872355.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон – 2030" стратегияси тўғрисида" 11.09.2023 йилдаги ПФ–158-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 12.09.2023 йил, 06/23/158/0694-сон. URL.: https://www.lex.uz/uz/docs/6600413.

4. https://f1000research.com/human-migration-research?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwpP63BhDYARIsAOQkATZwFlm8nxpzrn_82Uc6kGVgGB6pwxr7zVo7ApELYerwJN7ZMQpH8VsaAkFlEALw_wcB; Migration and Literature

Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad S. Frank ISBN: 9780230615472 DOI: 10.1057/9780230615472

5. https://aideznousaaider.com/2024/02/how-does-climate-change-affect-migration-in-africa/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwpP63BhDYARIsAOQkATaVqRyGlIlY0WzWeWou0t7bEdIneEp2ZGOJzP8xobcIBlOgun87NqMaAheMEALw_wcB; ; Migration and Literature

Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad S. Frank ISBN: 9780230615472 DOI: 10.1057/9780230615472; Rushdie, Salman (2002) - Step Across the Line.

6. Behtoui, Alireza, and others (2020). Why are care workers from the global south disadvantaged? Inequality and discrimination in Swedish elderly care work. Ethnic and Racial Studies, vol. 43, No. 16, pp: 155–174.; Castaceda, Andrйs, and others (2018). A new profile of the global poor. World Development, vol. 101 (January).

7. Статистика агентлиги, 2023

8. https://aideznousaaider.com/2024/02/how-does-climate-change-affect-migration-in-africa/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwpP63BhDYARIsAOQkATaVqRyGlIlY0WzWeWou0t7bEdIneEp2ZGOJzP8xobcIBlOgun87NqMaAheMEALw_wcB; Migration and Literature

Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad S. Frank ISBN: 9780230615472 DOI: 10.1057/9780230615472; Rushdie, Salman (2002) - Step Across the Line.

[1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон – 2030" стратегияси тўғрисида" 11.09.2023 йилдаги ПФ–158-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 12.09.2023 йил, 06/23/158/0694-сон. URL.: https://www.lex.uz/uz/docs/6600413.

МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ ОҚИБАТЛАРИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Й.Каримов
Гулистон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада миграция жараёнларининг мамлакатлардаги ижтимоий ҳолатга таъсири, оқибатлари, мамлакатимизда ушбу муаммони ҳал этиш мақсадида қилиниши лозим бўлган вазифалар ёритилган.

Калит сўзлар: миграция, иммиграция, меҳнат муҳожири, миграция омиллари, ижтимоий оқибатлари, миграция мотивлари.

Ер юзида инсоният яшай бошлагандан буён аҳолининг сайёра бўйлаб тарқалиши узоқ давом этган миграциянинг натижаси ҳисобланади. Олимларнинг тадқиқоти бўйича Ер шарининг турли минтақаларида аҳолининг кўчиб ўтиши, яшай бошлаши минглаб йиллар давом этган жараённинг ҳосиласи ҳисобланади[1.46].

Шу борада аҳоли Ер юзаси бўйлаб нотекис тақсимланган. Миграция ички ва ташқи миграцияга бўлинади. Аммо унинг мотивлари турлича фарқланади. Инсоният тарихида миграциянинг турли кўринишлари содир бўлган. Аҳолининг халқаро миграцияси – аҳолининг доимий ёки вақтинчалик яшаш жойига эга бўлиш мақсадида бир давлатдан бошқа давлатга кўчиш жараёни. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти мезонларига кўра, агар мигрантнинг хорижда бўлиш муддати бир йилдан ошса, миграция халқаро миграция ҳисобланади [2].

Миграция оқимларининг шаклланишига турли ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг кенг доираси иштирок этади, миграция ҳаракатига таъсир этувчи иқтисодий, демографик, табиий-географик, этносиёсий, экологик ва бошқа омиллар мавжуд.

Ландшафтларнинг ўзгариши миграцияга кучли таъсир қилган [3]. Табиий омиллар – иқлим, географик, тупроқ, экологик шароитлар. Улар миграцияга нафақат бевосита балки билвосита таъсир кўрсатади, чунки табиий шароитлар кўплаб ишлаб чиқаришларнинг табиий асосидир. Ўтмишда Евроосиё ҳудудида содир бўлган миграция жараёнларига асосан мана шу омил сабаб бўлган [3].

Иқтисодий омилларга қуйидагилар киради: халқ хўжалиги таркибидаги ҳудудий тафовутлар, бандлик имкониятлар, номинал ва реал иш ҳақи. Постсовет ҳудудида мустақил давлатлар ташкил топгач улардаги ижтимоий-иқтисодий омиллар сабаб аҳолининг миграцияси кучайиб борди. Марказий Осиё мамлакатлари орасида демографик босимга эга давлат Ўзбекистон ҳисобланади. Ривожланаётган давлат сифатида ёшлар учун етарли иш ўринлари яратилмагани, мустамлакачилик тузумининг иқтисодий асоратлари, техник ва технологик қолоқлик, иш ҳақининг камлиги сабабли ташқи миграция юқори ҳисобланади. Ўтган давр мобайнида Россия, Жанубий Корея, Туркия, БАА, Қозоғистон, Европа Иттифоқи, АҚШ ва бошқа мамлакатларга миллионлаб ватандошларимиз эмиграцияга кетишга мажбур бўлди. Буларнинг энг кўпи Россия ҳиссасига тўғри келиб, у давлатда икки миллиондан ортиқ ўзбекистонлик меҳнат муҳожири рўйхатдан ўтган.

Аҳолига ижтимоий-иқтисодий миграциянинг қандай оқибатлари борлигини кузатиш мумкин:

Мигрант учун ижобий: -даромадларининг ортиши; тумуш сифати, фаровонлигининг яхшиланиши; ижтимоий кафолатларга эга бўлиш.

Салбий: - руҳий зўриқиш; - суянчсиз қолган оиласи ва фарзандларига ижтимоий-психологик таъсири; бегона жойга кўчиш билан боғлиқ шахсий таваккалчилик; одам савдоси ёки мажбурий меҳнат қурбонига айланиш таҳдиди.

Мигрантни қабул қилган мамлакат учун оқибатлари:

Ижобий: -меҳнат бозорида таклифнинг ошиши; - арзон ишчи кучи ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигининг ортиши; маданий хилма-хилликнинг юзага келиши; мамлакат илмий-техник салоҳиятини ошириш; демографик вазиятни яхшиланиши.

Салбий: ишсизликнинг ўсиш хавфи; маҳаллий аҳоли томонидан дискриминацияга учраш хавфи; ижтимоий зўриқиш, яъни соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа хизматларга босимнинг кўпайиши; хавфли касалликларнинг тарқалиш хавфи; миллий маданият ва анъаналарнинг таъсирга учраши.

Иммиграция содир мамлакат учун оқибатлари.

Ижобий: пул оқими ва ўтказмаларининг ортиши; меҳнат потенциалидан самарали фойдаланиш имконияти; замонавий технологиялар импорти; инвестециянинг ортиши; меҳнат бозорида босимнинг пасайиши.

Салбий: "ақлларнинг чиқиб кетиши" оқибатида илмий потенциалнинг пасайиши; малакали ишчи кучини йўқотиш; демографик вазиятга салбий таъсири; оиланинг инқирозга учраши.

Ўзбекистонлик меҳнат муҳожирларининг кўпчилиги Россияда эканлиги кейинги даврда Россия Украина уруши фонида маълум муаммоларга сабаб бўлаяпти. Бу Россияда мигрантларни урушга боришга даъват қилиш, пулга ёллаш, фуқаролик бериш каби ваъдалар билан содир бўлаяпти. Айниқса, жиноят содир этиб жазони ўтаётган мигрант маҳбусларни урушга ёллаш, рад этганларга нисбатан таҳдид ва босимлар бўлаётганлиги анча хавотир уйғотади. Ўзбекистон қонунчилигига кўра фуқароларнинг хорижий мамлакатларда урушда қатнашиши жиноий жавобгарликка сабаб бўлади. Шу билан бирга Марказий Осиёлик мигрантларга нисбатан босимларнинг кучайганлиги, айрим сиёсатчиларнинг мигрантларга нисбатан чораларни кучайтириш бўйича қонунчиликни қайта кўриб чиқишга оид қаршлари янграётгани уруш фонида юз бераётгани анча хавотирли ҳисобланади.

Бундай вазиятда келгусида меҳат муҳожирлари учун муқобил вариантларни топиш чораларини кўриш мақсадга мувофиқ. Хусусан, яқинда Ўзбекистон Президентининг Германия канцлери билан бўлган музокараларида меҳнат миграциясига оид шартноманинг имзоланганлиги ижобий ҳолат дейиш мумкин.

Ўзбекистон фуқароларини ривожланган мамлакатларга бориб ишлашини рағбатлантириш чораларини кўриш учун қуйидаги вазифаларга аҳамият қаратиш мақсадга мувофиқ:

-хорижий давлатлар билан меҳнат муҳожирлари масаласида шартномалар тузиш;

-у давлатлар билан виза масалаларини енгиллаштириш ва кўриб чиқиш, ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш;

-иммигрантлар учун тўсиқ бўлаётган тилни билмаслик тўсиғини бартараф этиш бўйича чоралар кўриш;

-иммигрантларни маълум касб-ҳунарга тайёрлаш чораларини кўриш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Даймонд Жаред. Ружья, микробы и сталь: история человеческих сообществ [пер. с англ. М. Колопотина]. — Москва : Изда тельство АСТ, 2018. — 768 с.

2. Абидов, М.Х. Современные подходы к формированию миграционной политики в России // УЭПС: Управление, экономика, политика, социология. - 2015. - №1. - С. 80-84.

3. Гумилёв Л.Н. Изменения климата и миграции кочевников. "Природа", 1972, No 4, С. 44-52)

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ОДАМ САВДОСИГА ҚАРШИ КУРАШ МУАММОЛАРИ

Акбар Саиткасимов
Жиззах давлат педагогика университети "Фалсафа, тарбия ва ҳуқуқ таълими" кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори

Ёркинжон Йўлдошев
Жиззах вилоят Ш.Рашидов тумани Бобур МФЙ раиси, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Жаҳонда турли ижтимоий қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви шароитида инсониятга таҳдидлар ва уларнинг амалий кўринишлардан бири одам савдоси ҳисобланади. Одам савдоси феномени инсон ва жамиятнинг жисмоний ва маънавий саломатлигини издан чиқарадиган, мамлакатда ижтимоий ва маънавий ҳаётни беқарорлаштирадиган маълум хавфли омиллардан биридир.

Калит сўзлар. Глобаллашув, геомафкура, жамият, маънавият, маънавий муҳит, инсоният, таҳдидлар, одам савдоси, маданий ҳаёт, барқарорлик.

Глобаллашув шароитида дунёда геосиёсий, геомафкуравий ва қарама-қаршиликларнинг кучайиши орқали инсоният турмуш тарзига қаратилган таҳдидларнинг кўплаб намоён бўлиши кузатилмоқда. Ер шарининг кўпгина ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг инқирозга учраётганлиги инсони шахсида катта салбий ўзгаришларни намоён бўлишига туртки бермоқда, бу эса дунёнинг бошқа барқарор минтақаларига ҳам ўзининг деструктив таъсирини ўтказмоқда. Бу эса, жамиятлар маънавий ва ғоявий муҳитига бузғунчилик асосидаги ғоялар ва хатти-ҳаракатларни тарқатиб, кўплаб зарарли оқибатларга олиб келаётганлиги кузатилмоқда.

Дунёда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви шароитида ривожланиб бораётган бир шароитда инсониятга таҳдидлар ва уларнинг амалий кўринишлардан бири одам савдоси ҳисобланади. Одам савдоси муаммоси жамиятнинг жисмоний ва маънавий саломатлигини издан чиқарадиган, мамлакатдаги ижтимоий, сиёсий ва маънавий вазият ҳамда иқтисодиёт тизимини беқарорлаштирадиган хавфли омиллардан бири бўлиб саналади. Ушбу жиноий ҳодисанинг дунё бўйлаб тарқалиши ўзининг кўлами, суръати ва амалиёти жиҳатидан барқарор муҳит учун ўта зарали таҳдидга айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг таъкидлашича, "Бугунги кунда ён-атрофимизда диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, "оммавий маданият" деган турли бало-қазоларнинг хавфи тобора кучайиб бораётганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу сўзларнинг чуқур маъноси ва аҳамияти янада яққол аён бўлади. Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги вақтда ёшлар тарбияси биз учун ўз долзарблиги ва аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган масала бўлиб қолмоқда. Бугунги тез ўзгараётган дунё инсоният олдида, ёшлар олдида янги-янги, буюк имкониятлар очмоқда"[1].

Дунё миқёсида охирги ўн йилликлар ичида рўй берган иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жараёнлар таъсири остида вужудга келган салбий ҳодисалар орасида одам савдосининг салмоқли ўрни сақланиб қолмоқда. Мазкур ҳодиса шунингдек, инсониятни чуқур ташвишга солаётган таҳдид сифатида ҳам ўзига хос воқелик ҳисобланмоқда. Бугунги кунда амалдаги халқаро ҳужжатларга кўра, мазкур феномен инсониятга қаратилган энг оғир жиноятлар рўйхатига киради. Шунинг билан бир қаторда, Бирлашган Миллатлар

[1] Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24- йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. www.press-service.uz.

Ташкилотининг таснифига кўра, 17 та жиноят трансмиллий уюшган жиноят ҳисобланади ва одам савдоси, одам ўғирлаш ҳамда инсон органлари савдоси улар қаторидан жой олган.

Юқори технологиялар, илм-фан ва инновациялар ривожланган замонавий шароитда, кўпгина минтақаларда фаровонлик, кўпгина ҳудудларда эса, инсон турмуш тарзи инқирози юз бераётган бир пайтда, баъзи одамларнинг янада "тўкин ҳаёт" орзуси, унга бирдан эришишга бўлган эгоистик интилиши уларнинг турли туман ноқонуний йўллар билан жиноят қилиш истагини келтириб чиқармоқда. Уларнинг маънавий қадриятларга, тарихий анъаналарга, оила ва никоҳга ва ёшлар ахлоқини юксалишига бўлган муносабатларни назар-писанд қилмаслик ҳолатлари ҳам одам савдоси каби жиноятларни садир этиш майлларига таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳолат одам савдоси билан шуғулланувчи кишиларнинг хулқ-атворидаги салбий ўзгаришларнинг оқибати ўлароқ, дунёда қатор ижтимоий-маънавий муаммоларни вужудга келтирмоқда.

Одам савдоси дунё жиноят оламида наркотик ва қурол-яроғ савдосидан кейин учинчи ўринда туриши аниқланган. Мазкур феномен кенг қамровли тармоққа эга бўлиб, ўз таркибига турли хил тузулмалар, кичик криминал гуруҳлардан тортиб давлат ташкилотларигача жалб қилмоқда. Одам савдоси терроризм, диний экстремизм ва коррупция каби сиёсий жиноятлар билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлиши, ҳам давлат, ҳам халқаро ҳамжамиятга салбий таъсир кўрсатиши жиҳатидан инсоният ижтимоий-маънавий турмушига салмоқли хавф солиб турибди. Мазкур салбий жараённинг замонавий кўринишдаги моҳиятини қуйидаги асосларга кўра талқин этиш мумкин:

- замонавий дунёда глобаллашув жараёнларининг тобора кенгайиб бораётганлиги, кўпгина нобарқарор ҳудудларда инсон ҳуқуқларининг паймол бўлиш ҳолатларининг кузатилаётганлиги оқибатида одам савдоси турли шаклларда намоён бўлаётганлиги;

- дунёда рўй берган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий ўзгаришлар оқибатида одам савдосининг трансмиллий жиноятга айланаётганлиги ва ҳар бир ҳудуд барқарорлигига ўзига хос таъсир кўрсатаётганлиги;

- ушбу жиноятга ихтисослашган криминал гуруҳлар дунёнинг айрим мамлакатларига "тирик" товарни ўтказиш бўйича донор ва транзит давлатлар сифатида фойдаланаётганлиги;

- дунёда кўпгина минтақаларда сўнгги йилларда одам савдосига қарши курашнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари ва чора-тадбирлар дастурларининг реал вазиятга нисбатан тўлиқ жавоб бермаётганлиги мазкур феноменнинг нисбатан тезроқ тарқалиб боришига шарт-шароит яратмоқда.

Одам савдоси ва ноқонуний миграция ўртасидаги бирмунча боғликлар мавжудлиги бугунги кун замонавий амалиётидан маълум. Ушбу қилмишларни содир этувчи шахсларнинг манфаатлари, жиноят ривожи ва мотивлари, ривожланиш тенденциялари, сиёсий-ҳуқуқий оқибатлари ҳамда бошқа бир қатор жиҳатларидан келиб чиқиб, уларни айрим белгилари бир-бирига ўҳшайдиган таҳдид сифатида баҳолаш мумкин бўлади. Ноқонуний равишда олиб чиқилган мигрантлар кутилмаган сабабларга кўра одам савдосининг қурбонига айланиши мумкин. Ноқонуний равишда олиб чиқилган мигрантлар ўз хоҳиши билан баъзи оғир шароитларга тушиб қолиши, уларнинг ўзлари одам савдосига рози бўлиб қолишлари амалиётда кўп кузатилган.

Одам савдоси жинояти, энг аввало, мамлакатлар сиёсий тизимига таҳдид солиш, инсонлар ва жамиятларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий оламини таназзулга олиб келиш хусусиятга эга бўлганлиги учун уни барқарор муҳитга қаратилган таҳдид сифатида ёндашиш муҳим мантиқий хулосалардан бири ҳисобланади. Бу ёндошув одам савдосида мақсадга эришиш йўлларида ҳам ифода этилади. Одам савдосининг "мақсадга эришиш йўллари - куч билан таҳдид қилиш ёки ишлатиш, ўғирлаш, алдаш ва бошқа усулларидир. Агар кўрсатиб ўтилган воситалар қўлланилан бўлса, бунда режалаштирилган эксплуатацияга қурбонларнинг розилиги эътиборга олинмайди"[1].

[1] Управление по наркотикам и преступности ООН. Сборник методических пособий по вопросам борьбы с торговлей людьми. Глобальная программа по борьбе с торговлей людьми. - Вена, Нью-Йорк. - 2008. - С. 2-3.

Одам савдосига берилган турли тушунтиришлар универсал ва минтақавий мақомга эга бўлган халқаро ташкилотларнинг конвенциялари ва келишувларида бевосита бериб ўтилган. 2000 йил15-ноябрь куни Нью-Йоркда қабул қилинган БМТнинг "Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши" конвенциясини тўлдирувчи "Одам савдосини, айниқса, аёллар ва болалар савдосининг олдини олиш ва унга қарши курашиш ҳамда уларни содир этганлик учун жазо тайинлаш тўғрисида»ги баённомасининг 3-моддасида биринчи бўлиб "одам савдоси"га нисбатан универсал тушунча шакллантирилди[1].

Бугунги кунда дунёда одам савдоси жараёнларида болалар ва катта эркаклар сони кўпайган, аммо одам савдосининг асосий қурбонлари аёллар бўлиб қолмоқда. Одам савдоси қурбонларининг асосий катта қисмини - 70 фоизини аёллар ташкил этмоқда, уларнинг 20 фоизга яқини вояга этмаганлардир. Жабрланганларнинг яна 20 фоизи вояга етган эркаклар, қолганлари ўғил болалардир. Сўнгги 15 йил ичида одам савдоси контрабандачиларнинг аниқланган қурбонларининг миқдори сезиларли равишда ошди ва уларнинг демографик асосдаги таркиби ҳам ўзгарди - болалар улуши 10 фоиздан 30 фоизга, катталар эркаклар улуши эса икки бараварга ошди.

Бугунги кунда инсоният хулқ-атворидаги салбий даражаларга у ёки бу тарзда одам савдоси ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу жараёнда болаларнинг улуши ҳам ошиб бораётганлиги ачинарли ҳолатдир. Дунёда сўнгги 15 йил ичида одам савдоси оқибатидаги қурбонлар орасида болаларнинг улуши уч баравар, ўғил болалар эса беш баравар ошди. Бу жараёнда қизлар асосан жинсий эксплуатация мақсадида сотиб олинса, ўғил болалар кўпроқ мажбурий меҳнатнинг турли хилларига жалб қилинади. Бу ҳақда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Гиёҳванд моддалар ва жиноятчилик бўйича бошқармаси (УНОДС) ҳар икки йилда бир марта чиқадиган янги ҳисоботида айтиб ўтилади.

"Дунё бўйлаб миллионлаб аёллар, болалар ва эркаклар ишламайди, ўқимайди ва ижтимоий ёрдам олиш имконига эга эмас. Бундай вазиятда улар одам савдогарлари қўлига тушиб қолиш хавфини янада оширадилар"[2], деб таъкидлайди БМТ вакили Гада Вали. У халқаро ҳамжамиятни одам савдосига, шунингдек, сайёрамизда яшовчи болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш, уларни турли хил зарарли иллатлар таъсиридан ҳимоя қилиш учун чоралар кўришга чақирди.

Одам савдосида жабрланганларнинг ярмидан кўпи жинсий эксплуатация мақсадида сотиб олинади ёки сотиб юборилади, 38 фоизи мажбурий меҳнат учун, олти фоизи жиноий фаолият билан шуғулланишга мажбур қилинади, тахминан бир фоизи эса, тиланчилик қилишга жалб этилади. Шунингдек, одам савдосига жалб этилганларнинг бир фоиздан камроғи инсон аъзолари савдоси, мажбурий никоҳ ва бошқа мақсадларда фойдаланилади. Қулларнинг меҳнати, айниқса, қишлоқ хўжалиги фаолиятида, қурилиш, балиқ ови, тоғ-кон саноати хизматларида ва уй ишлари учун узоқ аҳоли пунктларида қўлланилади.

Шуниси диққатга сазоворки, одам савдогарлари ўз фаолиятида янги технологияларни - потенциал қурбонларни қидиришдан тортиб, одам савдоси орқали сотиб олиб, уларни қаттиқ эксплуататсия қилишга қадар мукаммал режалаштирилган ҳатти-ҳаракатларни олиб боришади. Дўстлар излаш тариқасида потенциал қурбонлар сифатида болалар кўпинча ижтимоий тармоқларга жалб қилинади. 1-декабрь "Халқаро қулликни бекор қилиш куни" муносабати билан БМТ Бош котиби Антониу Гутерриш "бугунги кунда жаҳон бўйлаб 40 миллиондан ортиқ одам замонавий қуллик занжирига тортилганлиги, уларнинг 71 фоизи қизлар ва аёллардан таркиб топганлиги ачинарли ҳол эканлиги"[3]ни таъкидлаган эди.

---

[1] Одам савдосига қарши курашиш масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. – Т.: «Юрист-медиа маркази», 2009. - Б. 13.

[2] Гада Вали. Совместная работа со странами региона продолжится. https://isrs.uz/ru/xorijiy-ekspertlar-fikri

[3] Гутерриш А. Генсек ООН заявил о 40 млн людей, находящихся в рабских условиях. https://nsn.fm/society/gensek-oon-zayavil.

Одам савдоси бўйича содир этиладиган жиноятлар ва ҳуқуқбузарликларни олдини олиш ижтимоий барқарорликни таъминлаш омили сифатидаги тадқиқотлар бўйича қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Одам савдоси жиноятчилиги ва ҳуқуқбузарлиги воқелигининг ижтимоий ҳаётдаги намоён бўлиши “шахс, жамият ва давлат” тизими барқарорлиги, юрт тинчлиги, ҳудудлар осойишталигига тўғридан-тўғри таҳдид сифатида баҳоланади.

Ижтимоий ҳаёт тинчлиги ва осойишталигига бевосита таъсир этувчи одам савдоси трансмиллий жиноят ҳисобланиб, ёшлар томонидан ҳам содир этилиши бу борада давлат ва жамоатчилик тузилмаларини доимий хушёрликка чорлайди.

Одам савдоси бўйича содир этиладиган жиноятлар кишиларнинг ҳаёт тарзида учрайдиган турли салбий иллатлар бўлиб, уларни бартараф этишда ҳуқуқий меъёрларни макон ва замон хусусиятига биноат доимий такомиллаштириб бориш лозим.

Одам савдоси бўйича муаммоларни доимий ўрганиш, таҳлил этиш, унга қарши узлуксиз тарғибот-ташвиқот ишларини ташкил этиш, социологик сўровлар, илмий анжуманлар ўтказиш, оммавий ахборот воситаларида чиқишларни мунтазам ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA EKOLOGIK XAVF-XATARNING MIGRATSION JARAYONLARGA TA’SIRI

X.A.Alikulov
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Malaka oshirish markazi sektor mudiri, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada tadqiqot mavzusi ekologik migratsiyaning insoniyatga ta’siri va uning global hamjamiyat uchun ahamiyatli. Ushbu maqoladagi tadqiqot ob’ekti ekologik migratsiya jarayoni va uning ijtimoiy taraqqiyotga ta’sirini o‘rganish hisoblanadi. Maqola ekologik migratsiyaning rivojlanish tendensiyalari, uning insoniyat kelajagiga ta’siri va butun dunyo hamjamiyatidagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: ekologik migratsiya, XMT, mobillik, iqlim o‘zgarishi, barqaror rivojlanish, ekologik muammolar, aholining ko‘chishi, jahon hamjamiyati, global muammolar, xalqaro tashkilotlar.

Hozirgi davrda turli davlatlarning: iqtisodiy rivojlanish darajasi, siyosiy tizimi, etno-demografik tarkibi, konfessional xususiyatlari, geografik o‘rni va ma’naviy an’analaridan qat’iy nazar ekologik muammolar doirasida xalqaro ijtimoiy-siyosiy munosabatlari: integratsiyalashish, universallashish va intensivlashish jarayonlari globallashuvi bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, insoniyat tarixiy taraqqiyotining XX asri o‘rtalaridan boshlab, dunyo davlatlarida tabiiy atrof muhitni muhofaza qilish sohasida: ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, huquqiy “mental xususiyatlar” integratsiyalashib, universal geoekologik tamoyillar shakllanmoqda. Bu esa, bir tomondan, umuman ekologik muammolarni o‘rgananayotgan fanlar, xususan ekoglobalistika paradigmalari shakllanishiga asos bo‘lmoqda va o‘zgarishlarini kompleks-sistemali tadqiq qilish ehtiyojini kuchaytirmoqda. Ikkinchi tomondan, ekologik muammolar globallashuvining: mahalliy, milliy, hududiy xususiyatlarini ijtimoiy makon, tarixiy zamon kontekstida o‘rganib, ularning vujudga kelishi, rivojlanish tendensiyasi va istiqbollari haqidagi muqobil falsafiy ta’limotlarga differensial yondashishni taqozo qilmoqda.

Bugungi kunda insoniyat global ekologik muammolarni ayrim davlatlar yoki ularning guruhida avtonom tarzda, siyosiy kuch bilan hal qilishi mumkin emasligini, aksincha uning ma’naviy-axloqiy asoslari ustuvorligini ta’minlash orqali yechimini topish muqobili bo‘lmagan yo‘lligini anglab yetmoqda. Bu esa, o‘z navbatida har bir davlat va millatning globallashayotgan va keskinlashayotgan muammolarga munosabatini tubdan o‘zgartirishini, ya’ni: “global miqyosda –

fikrlash, lokal miqyosda – kurashish”, degan shiorga amal qilishini taqozo etmoqda. Lekin hozirgi davrda, umuman global muammolar, xususan ekologik muammolar yechimiga: optimistik, pessimistik, skeptik, alarmistik, fatalistik, realistik yondashuvlar (har biri o‘zicha haqiqatlikka davogarlik qilishiga qaramasdan) yoki ularning eklektik “qorishmasi” muammolar yechimini topishning universal ilmiy nazariyasi va metodologiyasini yaratishga qodir emas. Chunki globallashuv muammosi umumiy bo‘lsa ham har qanday individ, shaxs, ijtimoiy gruh taqdiriga differensiallashgan tarzda ta’sir ko‘rsatadi. Ularning maqsadlari, ehtiyojlari, manfaatlari individualligi globalizm haqidagi g‘oyalariga asoslangan faoliyati xilma xilligiga, ziddiyatiga va qarama qarshiligi kuchayishiga olib kelmoqda. Lekin bu ekologik muammolar globallashuvi masalasida mutlaqo shartli va nisbiydir.

Biz global shiddatli o‘zgarishlar davrida yashayapmiz. Xalqaro Migratsiya Tashkilotining 2022 yilgi hisobotiga ko‘ra [1], o‘n yillikning boshida dunyo bo‘ylab taxminan 281 million xalqaro migrant bo‘lgan, bu butun dunyo aholisining 3,6 foizini tashkil qiladi. Hozirgi vaqtda migratsiya siyosati umumiy davlat va jahon muammolarining ajralmas qismi bo‘lib, jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta’sir etmoqda. Majburiy sabablarga ko‘ra migratsiya mamlakat iqtisodiyoti uchun eng zaif joylardan biri hisoblanadi, chunki bu hukumatning aholi oldidagi alohida mas’uliyatini va davlat byudjeti mablag‘larining katta qismini talab qiladi. So‘nggi paytlarda turli mamlakatlar hukumatlari majburiy migratsiyaga olib keladigan sabablar ro‘yxatida ekologik vaziyatning keskin yomonlashuvi, shuningdek, ekologik ofatlar tufayli yuz beradigan migratsiyaga e’tibor qarata boshladilar. Shu sababli, mahalliy va xorijiy adabiyotlarda “ekologik migratsiya” atamasi tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda, ammo davom etayotgan jarayonlar va migratsiya turini tushunish global tadqiqotlarning etishmasligi tufayli murakkablashadi. Ushbu hodisa ilmiy qiziqish uyg‘otadi, chunki atrof-muhit har doim yashash joylarida iqlim sharoitining yomonlashishi tufayli o‘z uylarini tark etishga intilgan odamlarning harakatiga ta’sir ko‘rsatgan [2].

“Ekologik migrant” tushunchasi birinchi marta amerikalik ekolog V.Fogtning “Omon qolish yo‘li” (1948) asarida inson faoliyatining atrof-muhitga zararli ta’siri natijasida ko‘chirilgan shaxslarni tavsiflash uchun taklif qilingan [3]. Vogtning ta'kidlashicha, aholi migratsiyasini nazorat qilish atrof-muhit buzilishining oldini olish uchun zarurdir. Keyinchalik, 1976 yilda atrof-muhit bo‘yicha tahlilchi L. Braun bu atamani ommaga e'lon qildi [4]. Faqat 1985 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti ekologik muhojirlar muammosini tan oldi [5] va shu bilan ilmiy sohada ham, siyosatda ham munozaralarga sabab bo‘ldi. O‘z navbatida, 1992 yilda BMTning Atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasining ma'ruzasida [6] atrof-muhit omillarining ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bir qatorda migratsiya jarayonlariga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlar olib borish zarurligi ta’kidlandi. Shuningdek, atrof-muhitning buzilishi bilan bog‘liq migratsiyaning turli ko‘rinishlari masalalarini hal qilish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish zarurligi qayd etildi.

BMT ma’lumotlariga ko‘ra, atrof-muhit migratsiyasining oltita asosiy sababi mavjud: 1) yer degradatsiyasi, cho‘llanish va qurg‘oqchilik; 2) tabiiy ofatlar va ekstremal ob-havo hodisalari; 3) dengiz sathining ko‘tarilishi va suv bosishi; 4) ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar va atrof-muhitning antropogen chiqindilar bilan ifloslanishi; 5) urbanizasiya va infratuzilmani qurish (to‘g‘onlar, yo‘llar va boshqalar); 6) tabiiy resurslar uchun kurash bilan bog‘liq nizolar. Davom etayotgan jarayonlarni hisobga olgan holda, kelajakda ekologik migratsiya kengayishda davom etadi. Dunyoning ko‘plab mintaqalari aholi salomatligi va xavfsizligi uchun ortib borayotgan xavflarga duchor bo‘lishi prognoz qilinmoqda, bu bizning fikrimizcha, migratsiya zaruriyatiga olib keladi.

O‘z navbatida, ekologik migratsiya hodisasining o‘zi ham jamiyat, iqtisodiyot va atrof-muhitga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy sohada ekologik migratsiya nafaqat qoldirilgan joylarda, balki qabul qiluvchi hududlarda ham ijtimoiy to‘ntarishlarga olib keladi. Bu, o‘z navbatida, keskinlikning kuchayishiga, ijtimoiy izolyatsiyaga, madaniy o‘ziga xoslikni yo‘qotishga va boshqa salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Ta’kidlab o‘tish joizki, ekologik migratsiya global ekologik muammolarning bir qismi sifatida barqaror rivojlanish sohasida harakat rejalarini ishlab chiqish va xalqaro hamkorlikni rejalashtirish ko‘lamini albatta kengaytiradi. Odamlarning xavfsiz va ekologik jihatdan barqaror

joylarga ko‘chishi, atrof-muhitga ta’sirini kamaytirish va yangi hududlarning barqaror rivojlanishini ta’minlaydigan moslashuv va migratsiya siyosati dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, ekologik migratsiya barqaror rivojlanish sohasidagi chora-tadbirlar va dasturlarni faollashtirish uchun imkoniyatlar ochadi, chunki bu hodisaning o‘zi nazariy va boshqaruv jihatdan qayta ko‘rib chiqishni, boshqarishni yoki uning oqibatlariga moslashishni talab qiladi. Bu hodisani o‘rganish, ekologik muhojirlar ahvolini yaxshilash va muammoni global miqyosda hal etishga qaratilgan xalqaro shartnoma va dasturlarni ishlab chiqish bo‘yicha ishlarni davom ettirish muhim ahamiyatga ega. Ekologik migratsiyani o‘rganish va tushunish barqaror rivojlanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va demografik boshqaruv masalalari uchun mas'ul bo‘lgan davlat organlari, xalqaro tashkilotlar, tadqiqot markazlari va jamoat tashkilotlari uchun ustuvor vazifaga aylanishi kerak.

Iqlim muhojirlari xalqaro huquqda murakkab mavzu hisoblanadi. Ayni paytda, iqlim o‘zgarishi sababli migratsiya qilayotganlar xalqaro darajada qochoq sifatida tan olinmagan. Shu sababli, iqlim muhojirlari ko‘pincha o‘zga yurtda huquqiy himoya ostida bo‘lmaydi. Bu ular olishi kerak bo‘lgan yordamni qiyinlashtiradi.

Mutaxasisslarning prognozlariga ko‘ra, 2050 yilga kelib iqlim o‘zgarishi tufayli dunyoning olti mintaqasida 216 million kishi o‘zi yashayotgan mamlakat ichidagi boshqa hududlarga ko‘chishga majbur bo‘lishi mumkin.

Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyoda 5,1 milliongacha iqlim muhojirlari paydo bo‘lishi mumkin, bu umumiy prognoz qilinayotgan aholining 2,3 foizini tashkil qiladi. Ulardan 2,4 milliongacha bo‘lgani Markaziy Osiyoda yashaydi.

Mutaxassislar Qozog‘istonning janubiy chegarasi bo‘ylab, O‘zbekiston va Tojikistonning Farg‘ona vodiysiga tutash hududlari, shuningdek, Bishkek atrofidagi yerlar iqlim muhojirlarining chiqib ketish zonasiga aylanishini prognoz qilmoqda. Hisobotga ko‘ra, bu mintaqaning ushbu qismlarida suv ta’minoti va ekinlar hosildorligining pasayishi bilan bog‘liq.

Xalqaro ekspertlarning fikricha, mintaqamizda havo harorati o‘rtacha jahon darajasidan ancha tez ko‘tarilmoqda. Bu Orol dengizi havzasidagi asosiy suv manbai bo‘lgan muzliklar maydonining qisqarishiga olib keladi. Oxirgi 50 yil ichida ularning hajmi 30 foizga kamaygan. Tahlilchilarning hisob-kitoblariga ko‘ra, 2050 yilga borib Markaziy Osiyodagi qurg‘oqchilik yiliga yalpi ichki mahsulotning 1,3 foiziga zarar yetkazishi mumkin. Bu esa 5 millionga yaqin ichki iqlim muhojirlarining paydo bo‘lishiga olib keladi [7].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, globallashuv sharoitida ekologik xavf-xatarning migratsion jarayonlarga ta’siri muammosining yechimi quyidagi shart-sharoitlarga, omillarga bog‘liq, ya’ni:

1. Ekologik ofatlar va iqlim o‘zgarishi sababli migratsiyaga majbur bo‘lgan odamlarni himoya qilishda xalqaro huquqiy normalar va ularning yetarliligini tahlil qilish. Globallashuv sharoitida ekologik muhojirlarni huquqiy qo‘llab-quvvatlash va moslashtirishning mumkin bo‘lgan usullarini ishlab chiqish.

2. Aholisi ko‘chayotgan mamlakatlar va muhojirlarni qabul qiluvchi mamlakatlar uchun ekologik xavflar keltirib chiqaradigan migratsiya oqimlarining iqtisodiy oqibatlarini o‘rganish. Iqtisodiyot, bandlik, infratuzilma va ijtimoiy tizimlarga ta’sirini baholash.

3. Dunyoning ekologik xavflarga eng ko‘p duchor bo‘lgan tanlangan hududlarini batafsil o‘rganish va ekologik tahdidlar aholining ko‘chishiga qanday hissa qo‘shishini tahlil qilish.

4. Ekologik toza, barqaror va inklyuziv rivojlanish bo‘yicha uzoq muddatli reja tuzishda ichki iqlim migratsiyasi omili hisobga olinishini to‘liq ta’minlash.

5. Global ekologik prognozlarni, urbanizatsiya sur'atlarini va iqtisodiy rivojlanishni hisobga olgan holda kelajakdagi ekologik migratsiya stsenariylarini ishlab chiqish. Globallashuv va xalqaro aloqalarni mustahkamlash - ekologik migratsiya jarayonlari dinamikasiga qanday ta’sir qilishini bashorat qilish.

6. Ekologik migratsiya xavfini kamaytirishda zamonaviy texnologiyalarning rolini o‘rganish. Tabiiy resurslarni boshqarish, barqaror qishloq xo‘jaligi, qayta tiklanadigan energiya va

urbanizatsiya sohasidagi innovatsiyalar migratsiya bosimini kamaytirishga qanday yordam berishi mumkinligini ko‘rib chiqish.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Migration Report 2022 // The World Migration Report (WMR): sayt. – URL: https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/?ssp=1&setlang=ru&cc=FR&safesearch

2. Зворыкина, Ю. В. Климатическая (или экологическая?) миграция: проблемы и перспективы / Ю. В. Зворыкина, К. С. Тетерятников // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2019. – Т. 216, № 2. – С. 239.

3. Маркова, Е. Ю. Международно-правовая защита экологических мигрантов: реалии и перспективы / Е. Ю. Маркова // Актуалные проблемы российского права. – 2018. – №. 7 (92). – С. 210.

4. Моисеева, Е. М. Климатическая миграция населения в Евразии: тенденции, последствия и подходы к регулированию: специальност 08.00.05 – Экономика и управления народным хозяйством (Экономика народонаселения и демография): диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Моисеева Евгения Михайловна. – Москва, 2022. – С. 27.

5. Анисимов, А. П. Правовой статус экологических беженцев в международном праве / А. П. Анисимов, З. В. Додгаева // Аграрное и земельное право. – 2014. – № 10(118). – С. 68.

6. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию. ---– Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1993. – С. 46-47.

7. https://ishonch.uz/ru/news/markazi

MIGRANTLARNING HUQUQIY IJTIMOIYLASHUVI MASALALARI

I.X.Atamirzayev
Namangan davlat universiteti katta o‘qituvchisi, yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi globallashgan davrda migrantlarning huquqlarini himoya qilishga doir amaliy ishlar va bu orqali migrantlarning huquqiy ijtimoiylashuviga erishish bo‘yicha masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: migrant, migratsiya, huquqiy ijtimoiylashuv, huquqiy ijtimoiylashuv agentlari, oila, huquqiy munosabat, hudud, globallashuv.

Bugun aholi migratsiyasi insoniyat sivilizatsiyasining o‘zi kabi qadimiy hodisa.Hozirgi davrda migratsiya, asosan, ish qidirish bilan bog‘liq. Mehnat migrantlari ish kuchi ortiqcha mamlakatdan ishchiga talab yuqori yurtga chiqib ketishadi.

Prezidentimizning “O‘zbekiston Respublikasida inson huquqlari sohasidagi Milliy ta’lim dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori ijrosi doirasida amalga oshirilayotgan ishlar bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bundan ko‘zlangan maqsad Migratsiya agentligi xodimlarining migratsiya huquqi va munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro va milliy migratsiyaviy-huquqiy normalar, migratsiya jarayonlarini ma’muriy-huquqiy tartibga solishning nazariy asoslari, zamonaviy bosqichdagi migratsiya sohasidagi davlat siyosatining mazmuni va asosiy yo‘nalishlari yuzasidan bilim va ko‘nikmalarini oshirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

So‘nggi o‘n yilliklarda dunyo bo‘ylab mehnat migrantlari soni oshib borishi tendensiyasi kuzatilmoqda. BMT ma’lumotiga ko‘ra, bugungi kunda dunyo aholisining, taxminan, 3,6 foizi yoki 281 million kishidan iborat qismi yoxud har o‘ttiz besh kishidan biri vatanini chet elda ishlash

uchun tark etgan migrantlardan iborat. Migratsiyaning nazoratsiz va noqonuniy amalga oshishi ayrim mamlakatlarda ijtimoiy ahvol og'irlashuviga, gumanitar inqiroz yuzaga chiqishi ehtimoli bo'lsa-da, umuman, migratsiya jarayoni migrantni qabul qilgan va migrant kelib chiqqan mamlakat barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Migrantlar insoniyat taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shib kelmoqda. Ular jahon iqtisodiyotida mutanosiblikni ta'minlashga xizmat qiladi, turli mamlakatlar o'rtasida yangi bilim, tajriba va malaka almashinuviga ko'maklashadi. Shuningdek, migrantlar tufayli turli xalqlar o'rtasida axborot va g'oya, madaniy qadriyat va ilmiy-innovatsion ayirboshlash ta'minlanadi.

Migrant huquqi buzilishi, jumladan, uni o'zboshimchalik bilan hibsga olish, qiynoqqa solish yoki muhojirga nisbatan boshqacha tarzda shafqatsiz muomala qilish, ekspluatatsiya, shuningdek, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqning rad etilishi holati, ko'pincha, muayyan mamlakatdagi kamsituvchi qonun va turli stereotiplar bilan bog'liq. Bu o'z navbatida migrantlar huquqini ta'minlashga e'tiborni kuchaytirishni taqozo qilmoqda.Bu esa migrantlarning huquqiy ijtimoiylashuvini talab etadi.

Huquqiy ijtimoiylashuv bo'yisha xorijiy tajribani tahlil qilish shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining yangi va zamonaviy yo'nalishlarini ishlab shiqishga, bu yo'nalishdagi dunyo amaliyotini qiyosiu-huquqiy tahlil yetishga, ularning ijobiy jihatlarini mamlakatimiz amaliyotiga tatbiq yetishga, milliy qonunshilikni boyitishga imkon yaratadi.

Huquqiy ijtimoiylashuv bo'yisha faqat alohida bir davlatga taalluqli amaliyot, o'ziga xos usul va uslub mavjud yemas. Ijtimoiylashuv umuminsoniy hayotiy jarayon bo'lib, muayyan bir hudud, millat, elat doirasi bilan chegaralanmaydi. Muayyan davlatdagi amaliyotni hudud jihatdan shunga yaqin bo'lgan boshqa mamlakatda ham ko'rish mumkin. Shuning uchun huquqiy ijtimoiylashuv to'g'risidagi g'oya va qarashlarni faqat davlatlar chegarasi bilan bog'lash mantiqan to'g'ri bo'lmasa kerak.

Huquqiy ijtimoiylashuv bo'yicha xorijiy tajribaga e'tibor qaratganda ko'proq milliy, etnik, hududiy jihatdan bir biriga uaqin mamlakatlarning umumiy amaliyotini qiyoslash maqsadga muvofiq. Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi bilan bog'liq xorijiy amaliyot shuni ko'rsatadiki, bu o'rinda g'arb va sharq mamlakatlari o'rtasida tabiiy o'ziga xoslik mavjud. Ma'lumki, sharq va g'arb davlatlari amaliyotida hayotga, yashashga, turmush tarziga nisbatan bir biridan keskin farq qiluvchi qarashlarni kuzatish mumkin. Olimlarning e'tiroficha, sharqda hayot tarzi ommaviylik, jamoaviylik asosida shakllansa, g'arbda esa, individualizmga ko'p ye'tibor qaratiladi. Bu o'z-o'zidan huquqiy ijtimoiylashuvga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga ta'sir ko'rsatadigan muhit va omillar, ya'ni ijtimoiylashuv agentlariga ko'ra ham bir qator mamlakatlar amaliyotini qiyosiy tahlil yetish mumkin.

Dastlab, sharqiy mamlakatlar tajribasiga e'tibor qaratamiz. Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, sharqda ota-ona, oila-a'zolari, qarindoshlar, umuman jamoa shaxs huquqiy ijtimoiylashuviga ta'sir ko'rsatadi"[1].

Masalan, J.Pia Je va R.Mertojlarning fikrisha, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi o'zaro bog'liq bo'lgan ikki yo'nalishda olib boriladi: moslashuv (ijtimoiy madaniy tajriba, madaniyatni o'zlashtirish) va individuallashuv (mustaqillik, nisbatan o'ziga xoslikka ega bo'lish)[2].

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi bo'yisha xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga turli mamlakatlardagi yoshlar huquqiy tarbiyasiga qaratilgan e'tibor, amaldagi qonunshilik, yuridik amaliyot o'ziga xos turlicha ta'sir ko'rsatadi. Undan tashqari, har bir davlat hududidagi o'ziga xoslik, hududiy-jug'rofiy joylashuv, iqlim, insonlarning yashash va turmush tarzi, bir biriga munosabatlari, an'analar, milliy qadriyatlar ham shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvida muhim ahamiyatga yega[3].

Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga oid xorij tajribasi tahlili quyidagi yo'nalishlarni aniqlashga imkoniyat yaratdi; birinshidan, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga hududiy joylashuvning o'ziga xos ta'siri, misol: sharq va g'arb madaniyatidagi o'ziga xoslik; ikkinshidan, har bir mamlakatning o'ziga xos xususiyatlari, xalqning mentaliteti, urf-odat va

marosimlari; uchinshidan, ijtimoiylashuv agentlarining ta'siri, xususan, ijtimoiy muhit, oila, ota-ona, ta'lim maskani va boshqalar; to'rtinchidan, shaxs huquqiu jtimoiylashuviga globallashuv jarayonlarining ta'siri, internet, vositalari, zamonaviy texnologiualar va h.k. ta'sir ko'rsatadi.

Shunday ekan migrantlarning huquqiy ijtimoiylashuvida qo'yidagi vazifalarga alohida e'tibor qaratish lozim

birinchidan, xorijda ishlash istagida bo'lgan fuqarolarni siyosiy va huquqiy o'qitish tizimini tashkil etish;

ikkinchidan, xorijda ishlamoqchi bo'lganlarni ishga tartibli joylashtirish tizimini yanada takolmillashtirish;

Migrantlar huquqini himoya qilish mexanizmini takomillashtirish O'zbekiston Respublikasi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Bu borada inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar, jumladan, Milliy markaz qator chora-tadbirlar amalga oshirmoqda.

Birinchidan, migrantlar huquqi bo'yicha ta'limni rivojlantirish yo'nalishida O'zbekiston Respublikasining inson huquqi sohasidagi Milliy ta'lim dasturi loyihasi ishlab chiqilib, tegishli "Yo'l xaritasi"da migrantlar huquqi bo'yicha davlat idoralari va tashkilotlari xodimlari uchun o'quv kurslari tashkil qilish, "Migrantlar huquqi" darsligi, o'quv va uslubiy qo'llanmalar chop etish vazifasi belgilandi.

Ikkinchidan, migrantlar huquqi bo'yicha xalqaro shartnomalar to'plamini davlat tilida chop etish yuzasidan ish boshlangan, migratsiya huquqi bo'yicha risolalar nashr etilmoqda.

Uchinchidan, migrantlar huquqi bo'yicha axborot-resurs ta'minoti takomillashmoqda, Inson huquqlari bo'yicha Milliy markazda ochilgan "Inson huquqlari uyi"da migrantlar huquqiga bag'ishlangan nashrlar yig'ilmoqda. Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar axborot-kutubxona markazlarida tashkil etilgan "Inson huquqi sohasidagi adabiyot burchaklari"dan migrantlar huquqi bo'yicha nashrlar joy oladi.

To'rtinchidan, migrantlar huquqi bo'yicha turli jihatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy, amaliy tadqiqotlar davom ettirilmoqda.

Beshinchidan, migrantlar huquqini ta'minlash bo'yicha xalqaro hamkorlik ko'lami kengaytirilmoqda. Xalqaro migratsiya tashkiloti bilan yaqin hamkorlik qilinib, ilg'or tajribani o'rganish maqsadida xorijiy tashriflar amalga oshirilmoqda.

Oltinchidan, xalqaro hamkorlikning asosiy maqsadlaridan biri sifatida migrantlarga yordam ko'rsatish, ularning huquqini himoya qilish bo'yicha tavsiyalar tayyorlash va boshqalardir.

Xulosa qilib aytganda, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi bilan bog'liq tashkiliy, metodologik asoslarni yaratishda yuqoridagi omillar inobatga olinishi, yuridik amaliyot, amaldagi qonun ijodkorligi, qonunshilik bazasini tashkil yetishda bu masalalarga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Adabiyotlar:

1. Qosimova N.D. O'smirlar ijtimoiylashuvida ibrat ijtimoiy psixologik xususiyatlarining ahamiyati. Psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. –T.: 2010. –B. 4.

2. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. – 86-bet.

3. Попов. М.Ю. Правовая социализатsiя личности как ресурс становления социального порядка в российском обществе. Автореф. дисс... докт. юрид. наук. Ростов-на-Дону. 2006. – С. 12.

MIGRATSIYA JARAYONIDA BOLALARNI HIMOYALASH VA HUQUQLARINI TA'MINLASHNING IJTIMOIY-HUQUQIY MEHANIZMLARI

Gulmurodova Sevinch
GDPI Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yonalishi talabasi
Isaxova Shahlo Muxtarovna
Guliston davlat pedagogika instituti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada millionlab odamlar uchun hayot strategiyasiga aylangan mehnat migratsiyasining bola huquqlariga ta'siri,migratsion jarayonda bola huquqlarini ta'minlashning ijtimoiy-huquqiy mehanizmlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Migratsiya,mehnat migratsiyasi, bola huquqlari, YUNISEF, ruhiy farovonlik.

O'zbek xalqi o'z hayotini bolasiz tasavvur qila olmaydi va bolajonligi bilan ajralib turadi. Shu bois keyingi yillarda yurtimizda bolalarni ijtimoiy himoya qilish borasida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Bola huquqlari to'g'risidagi xalqaro darajadagi asosiy hujjat "Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya"[1] hisoblanadi.O'zbekiston Respublikasi ushbu konvensiyani 1992-yil 9-dekabrda ratifikatsiya qildi. Shuningdek, davlatimiz rahbarining 2020-yil 29-maydagi PQ-4736-sonli "Bola huquqlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"[2]gi qarori bola huquqlarini himoya qilishda muhim qadam bo'ldi.

Biz bilamizki, yurtimizda bola huquqlarini to'la ta'minlanishiga to'sqinlik qilayotgan qator omillar mavjud. Bu dolzarb masalalardan biri migratsiya jarayonidir. UNISEFning hisobotiga ko'ra, dunyoning boshqa mintaqalariga nisbatan migratsiya ta'sir ko'rsatgan bolalarning eng katta ulushi Osiyoga to'g'ri keladi. O'zbekistonda mehnat migratsiyasi millionlab odamlar uchun hayot strategiyasiga aylanib qoldi. O'zbekistonda migrant ota-onaning farzandlari ko'pincha vasiylar vazifasini bajaruvchi qarindosh-urug'lar oila a'zolarining qaramog'ida qoladilar. Bunday bolalar rivojlanish nuqsonlari, psixologik va hissiy muammolarga duch kelishi mumkin, bunda ota-onalarning safardaligi bolaga g'amxo'rlik qilishda muammolar tug'diradi. Ota-onalarning mehnat migratsiyasi bolaning ta'limi, sog'lig'i va ijtimoiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi kuzatilmoqda. Ota-onalarning safarda bo'lishi bolaning ovqatlanishi, ta'lim olish darajasiga salbiy ta'sir qilishi hamda depressiya holatini keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan uy yumushlari uning zimmasiga yuklatilgan. Bu ijtimoiy xolatlar jamiyatga kuttirmasdan tezda o'z oqibatni beradi. Migratsiyaning ijtimoiy oqibatlarini tan olish, vasiylar qaramog'ida qolgan bolalarga ota-onalar mehnat migratsiyasining salbiy ta'sirini kamaytirishga qaratilgan, dalillarga asoslangan siyosiy va qonuniy dasturlarni qabul qilishdagi muhim qadamdir. Shu o'rinda ota-onalar mehnat migratsiyasining asos tushunchasi migratsiyaga ta'rif bersak. V.D Samaylov: "migratsiya- odamlar harakatlanishi, oila, jamiyat va davlat manfaatlariga bonoan yangi fuqarolik huquqiy maqomni qo'lga kiritish bilan bog'liq niyatlarini amalga oshirishda shakllanadigan ijtimoiy-iqtisodiy hodisa"[3], deb tarif bergan. Xalqaro va xorijiy tajribaga ko'ra bolalar va yoshlar huquqlari bo'yicha ixtisoslashtirilgan ombudsmanlar faoliyati, bolaning manfaati yo'lida davlat boshqaruvini takomillashtirish, ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslarda bolalar erkinligi va huquqlariga nisbatan hurmat darajasini oshirishga ko'maklashadi

2018-yil dekabr oyida YUNISEF va Yevropa ittifoqining "Janubi-sharqiy, janubiy va markaziy Osiyoda migratsiya ta'siriga uchragan bolalarni himoya qilish"[4] mintaqaviy loyihasi ishlab chiqildi. Loyiha tashabbuskorlari hamkorlikda ota-onalarning mehnat migratsiyasi sababidan ota-ona nazoratisiz qolgan bolalarga ta'sirini o'rganish maqsad qilindi. Bunda ota-onaning biri yoki ikkalasi uzoq vaqt davomida safarda bo'lishi yolg'iz qolgan bolalar orasida ta'lim olish, rivojlanish va psixologik-ijtimoiy farovonlik darajasiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirini aniqlashga harakat

qilindi. Bu loyihani amalga oshirish jarayonida ko‘p o‘lchovli kontekstdagi o‘zgarishlarni kuzatish maqsadida O‘zbekistonning Buxoro, Surxondaryo, Farg‘ona, Xorazm viloyatlarini o‘z ichiga olgan to‘rt hududda (shahar va qishloq joylarida) “Migratsiyaning bolalarga salbiy ta’siri” deb nomlangan tadqiqod o‘tkazildi.

Ushbu tadqiqod 1016 nafar katta yoshdagi vasiylar va migrant oilalarga mansub bo‘lgan 702 nafar bolalar (11-17 yosh) ishtirokidagi sotsiologik so‘rov, hamda vasiylar, bolalar(15-17yosh) va xizmat ko‘rsatuvchi muassasalar ishtirokidagi 12-fokus guruhi muhokamalari o‘tkazildi. Shuningdek turli xil davlat va jamoat tuzilmalari vakillari bilan o‘tkazilgan 16 ta ekspert intervyularni o‘z ichiga olgan miqdoriy va sifatli ma’lumotlarni to‘plash jarayoni asosida amalga oshirildi. Ma’lumot to‘plash mahalliy Al Mar Consulting agentligi tomonidan 2019-yil mart oyida o‘tkazildi. Tadqiqot uchun ma’lumot yig‘ish quyidagi me’zonlarga javob beradigan muxojir oilalar farzandlariga g‘amxo‘rlik qiladigan 1016 ta oilalar va shaxslarni qamrab oldi:

-Har bir oilada 18 yoshgacha kamida bitta farzand bo‘lgan.

-Bolaning va bolalarning ota-onalaridan kamida biri xozirda chet elda mehnat muhojiri bo‘lgan.

-So‘nggi uch oy ichida bolalarning migratsiyadan qaytgan ota-onasi bo‘lgan.

Ushbu tadqiqodlar natijasiga ko‘ra bir qator migratsiyaning salbiy ta’siri aniqlandi. Bolaga g‘amxo‘rlik qilishga nisbat olinganda O‘zbekistonlik mehnat muhojirlarining aksariyatining farzandlari bo‘lishiga qaramay, ular yolg‘iz o‘zlari migratsiya qilishni afzal ko‘radilar. Ko‘p hollarda bolalarni ota-onaning biri yoki bironta qarindoshining nazorati ostida qoldiradilar yoki ba’zi hollarda ularni internat shaklidagi muassasalarga joylashtiradilar. Otalar mehnat migratsiyasida bo‘lganda, onalar odatda bolalarning asosiy homiysi, parvarishlovchisi hisoblanadi. Ota-onanig har ikkovi migratsiya qilgan hollarda qarindoshlarning vasiy sifatida jalb qilinishi eng keng tarqalgan holatligini kuzatish mumkin. Ko‘p hollarda, qarindoshlar tomonidan ko‘rsatiladigan g‘amxo‘rlik bolalar uchun eng xavfsiz va barqaror muhit sanaladi. Biroq bunday vasiylik qonuniy ravishda rasmiylashtirilmaydi yoki tegishli organlarda ro‘yxatdan o‘tkazilmaydi. Vasiylar iqtisodiy muammolarga duch kelgan holatlarda, bolalar beparvolik, ekspluatatsiya va tahqirlashnish xavfi ostida qoladilar.

Bolalarning psixologik holati ta’siriga nisbat olinganda, oiladagi vaziyatdan qat’i nazar, bolalarning aksariyati migratsiya paytida ota-onalarni sog‘inadilar. Tadqiqod natijalari shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarning mehnat migranti sifatida bir davlatdan boshqa davlatga ketishi bolalarning emotsional farovonligiga eng jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqod shuni ko‘rsatdiki otalar migratsiyasi bolalarning emotsional farovonligini eng past ko‘rsatkichga olib tushadi. Otasiz yashagan bolalarning aksariyatida kayfiyatning tushishi va g‘amginlik hissi vujudga kelishini tadqiqotda qayd etishdi. Bundan tashqari, kam ta’minlangan oilalarda ota-onalarning safarda uzoq vaqt bo‘lishlari ham bolalarning hissiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bolalar ota-onalarini qo‘msagan hollarda, ular stress holatiga tushib, bu o‘z navbatida ularning kayfiyatlari va fe’l - atvorlaridagi o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi va bolalarning psixologik farovonligining boshqa jihatlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bolalarning himoyasi va farovonligiga ta’siriga nisbat olinganda ota-onalar migratsiya qilib, o‘z farzandlarini tashlab ketishga majbur bo‘lganlarida, ularning farovonligi va himoyasiga jiddiy ziyon yetadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, vasiylar odatda bolalarni tarbiyalash va nazorat qilishning turli usullaridan foydalanadilar. Bolalarning 7% ga yaqini jismoniy jazolardan, 3% oiladagi zo‘ravonliklardan va 6% maktabdagi tahqirlashlardan aziyat chekadi.

Bolalarning uchdan bir qismi ota va onasining mehnat migratsiyasidan so‘ng o‘z zimmalariga uy yumushlari, aka-uka va opa-singillarga g‘amxo‘rlik qilish bilan bog‘liq bo‘lgan qo‘shimcha majburiyatlarni oladilar. Bolalarning o‘zlari qo‘shimcha yumushlarni o‘qish yoki hayotning boshqa sohalariga halaqit beradigan omillar qatoriga qo‘shmaydilar. Shunga qaramay, tahlil shuni ko‘rsatadiki, uy yumushlari ko‘lamining kengayishi bolalarning kayfiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, bolalar va ularning oilalasidagi kata vakillar uchun mehnat migratsiyasining darajasi va uning oqibatlarini tushunish uchun O‘zbekiston hukumatidan ko‘proq ijtimoiy tadqiqotlar o‘tkazilishi talab etiladi. Internat shaklidagi muassasalarga joylashtirilgan

migratsiya ta'siriga uchragan bolalar hamda zo'ravonlik, kamsitish qurbonlari bo'lgan bolalarga alohida e'tibor qaratilishi shart xisoblaymiz.

Adabiyatlar:

1. https://tergov.uz/uz/childs/konventsija-o-pravah-rebenka
2. https://lex.uz/docs/-4831107
3. Самайлов В. Д. Миграциология. Конституционно- правовые аснови: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. - С.54.
4. https://www.unicef.org/uzbekistan/media/4346/file/%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%B8%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%B9%20-%20%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20(%D1%83%D0%B7%D0%B1).pdf

DUNYO AHOLISI RIVOJLANISHI QONUNIYATLARI VA GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

A.U.Yuldashov
Guliston davlat pedagogika instituti, g.f.n., dots.
A.M.Jo'rayev, J.H.Achilov, S.I.Yoqubov.
Guliston davlat pedagogika instituti magistrlari

Аннотация: Ushbu maqolada aholi rivojlanishiningasosiy qonuniyatlari keltirilgan. Aholi rivojlanishiga ta'sir etuvchi geografik omillar aniqlanadi. Aholining rivojlanish qonuniyatlarining tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ekologik omillarga bog'liqligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: diversifikatsiya, feodalizm, kapitalizm, sotsial, qonun ustuvorligi, institutsional salohiyat, kuchli demokratik institutlar.

"Biz yangi O'zbekistonni xalqimiz bilan birgalikda barpo etamiz, degan ulug'vor maqsadni o'z oldimizga qo'yganmiz. Bu borada "Jamiyat-islohotlar tashabbuskori" degan yangi g'oya kundalik faoliyatimizga tobora chuqur kirib bormoqda. Islohotlarning amaliy natijadorligini oshirishda, joylarda yangi tashabbuslarni ilgari surishda aholimizning yanada faolroq, yanada tashabbuskor bo'lishiga erishmog'imiz lozim. Eng asosiysi, bu islohotlar natijasida xalqimiz uchun farovon va munosib turmush sharoitini yaratib berishimiz kerak. Odamlarimiz yetarli daromad topishi uchun eng qulay biznes va investitsiya muhitini shakllantirib, yangi-yangi korxonalar va ish joylarini ko'paytirishimiz zarur. Bu g'oyat dolzarb ishlarni o'zimiz qilmasak, hech kim bizga chetdan kelib qilib bermaydi. Xalqimiz shuni yaxshi bilishi kerak: oldimizda uzoq va mashaqqatli yo'l turibdi. Barchamiz jipslashib, tinimsiz o'qib-o'rgansak, ishimizni mukammal va unumli bajarsak, zamonaviy bilimlarni egallab, o'zimizni ayamasdan oldinga intilsak, albatta, hayotimiz va jamiyatimiz o'zgaradi" [1]. Prezidentimizning ushbu davatlari asosida qaraydigan bo'lsak, islohatlarimiz asosida inson turibdi. Uni o'rganish, o'ziga xos tomonlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish davr talabidir. Haqiqatdan ham, buning asosida aholi turmush sharoiti va uni yaxshilash mexanizmi yotadi. Bizga ma'lumki, aholi deganda ma'lum hududda (butun yer shari, uning ayrim qismlari-qit'alar, materiklar, mamlakatlar, shaharlar, tumanlar, qishloqlar, mahallalar va hokazolarda) yashayotgan kishilar guruhi tushuniladi. Agar e'tibor beradigan bo'lsak, aholi va uning xo'jalik faoliyati hamma davrlarda geografiya fanining qiziqtirib kelgan. Geografiya fanlari tizimida iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning qaror topishi bilan bu masalaga qiziqish ayniqsa kuchaydi. Bu bejiz emas edi. Chunki iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylashish qonuniyatlarini o'rganishdir. Bugungi kunda iqtisodiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga aylandi. Iqtisodiy va ijtimioiy geografiya-ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish

qonuniyatlarini, aholi hayot faoliyati va yashash tarzini, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar doirasida o‘rganadi.

Aholi har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Jamiyat hayoti uchun zarur bo‘lgan barcha boyliklar insonning mehnati natijasida yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan mehnat qurollari, xom ashyo, yoqilg‘i va boshqa qo‘shimcha materiallar faqat inson qo‘li, mehnati tufayligina harakatga keltiriladi va ular ishlab chiqaruvchi kuchlar sifatida namoyon bo‘ladi. Inson mehnati ishlab chiqarish jarayonining eng ilg‘or qismidir, qolgan barcha ishlab chiqaruvchi kuchlar ishlab chiqarish jarayonining passiv qatnashchilaridir. Shunday qilib, aholi, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning asosiy sub'ektidir. U barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi asosiy kuchdir. Ayni paytda aholi ishlab chiqarilgan barcha moddiy boyliklarning asosiy iste'molchisi hamdir. Shunigdek, aholi o‘zini-o‘zi takror barpo qiluvchi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Aynan mana shu uch xususiyat aholi faoliyatini ta'minlab beradi. Natijada aholi vujudga keladi, shakllanadi va rivojlanadi [2]. Aholi shakllanish va rivojlanishi jarayonlarini o‘rganishning markaziy vazifasini ushbu jarayonlarni belgilab beruvchi qonuniyatlarni aniqlash tashkil etadi. Aholi uch guruhdan iborat qonunlar ta'sirida bo‘ladi. Bular:

- umumsotsiologik qonunlar, ular kishilik jamiyatining barcha tarixiy ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlarida (ibtidoiy, quldorlik, feodalistik, kapitalistik, sotsialistik) o‘z ta'sirini ko‘rsatib boradi;
- qator sotsial-iqtisodiy farmatsiyalarga xos, yoki bir sotsial iqtisodiy farmatsiyaga yoxud uning bir bosqichiga xos bo‘lgan qonunlar;
- tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografik qonunlardan iboratdir. Aholi yuqorida qayd etilgan qonunlar ta'sirida bo‘lishi bilan bir vaqtda, uning o‘ziga xos rivojlanish qonunlari ham mavjuddir.

Bu yerda tabiiy-geografik va iqtisodiy-ijtimoiy geografik qonuniyatlarni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Insoniyat sivilizatsiyasi o‘choqlarni vujudga kelishida aynan geografik qonuniyatlarni ta'sir doirasi juda kuchlidir. Oddiy qaraydigan bo‘lsak, qayerda suv resursi bo‘lsa aholi aynan shu yerda vujudga kelgan va rivojlangan. Natijada geografik qonuniyat asosida vujudga kelgan aholi va uning manzillarida, madaniyat, qadriyatlar, xo‘jalik tarmoqlari, turmush darajasi rivojlanib bordi. Aholi rivojlanishi-bu millionlab insonlarning jahon madaniyati va sivilizatsiyasiga, uning barcha qadriyatlariga bo‘lgan munosabatining aksidir. Yangi avlodlarni takror barpo etilishi tarbiyalash va bilim berish jarayonlarida ularda yangi xilma-xil ijodiy dunyoqarashni shakllantirish hamda undan ijtimoiy foydali faoliyatda foydalanish uchun sharoit yaratib berishni nazarda tutadi [3]. Bunda shaxsning o‘rni beqiyosdir, chunki ayrim shaxsning rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichi va mezonidir. Aholining miqdor va sifat ko‘rsatkichlari uzluksiz ravishda o‘zgarib boradi, uning soni, ishlab chiqarish kuchi o‘sib boradi, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarga bo‘lgan ta'siri kuchayadi. Bilim va madaniy-texnik darajasi oshadi, talablari o‘sadi, ularni qondirish imkoniyatlari ham kengayib boradi.

Inson moddiy ishlab chiqarishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. U mehnat qurollarini ixtiro qiladi, ularni mukamallashtiradi. Mehnat qurollari yordamida moddiy ne'matlar yaratadi. Tabiatiga ko‘ra, sotsial (ijtimoiy) asosga ega bulgan demografik jarayonlar ishlab chiqarish usulining rivojlanishi bilan belgilanadi va o‘z navbatida ishlab chiqarish kuchlarining, jami ijtimoiy munosabatlarining taraqqiyotiga aks ta'sir ko‘rsatadi. Ana shu ya'ni ishlab chiqarish usuli ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik, feodalizm va kapitalizm davrlarida aholi rivojlanishning qonuniyatlarini belgilab beradi. Demak aholi rivojlanishining qonuniyatlari ijtimoiy tuzum xususiyati, ishlab chiqarish usuli ta'sirida shakllanadi va ular orqali belgilanadi. Shu bilan birga aks ta'sirining ya'ni aholi soni va sifat ko‘rsatkichlarining ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga bo‘lgan ta'sirini bilmoq va chuqur anglamoq darkordir.

Aholining hududiy taqsimlanishi va joylashuviga tabiiy sharoit ham ta'sir ko‘rsatadi. Ammo tabiiy sharoit bilvosita ya'ni ishlab chiqarish orqali ta'sir etadi. Chunki bir xil tabiiy sharoitdan xo‘jalik maqsadlarida foydalanishi, binobarin tabiiy sharoitning aholi hududiy joylanishiga ta'siri turli xil ijtimoiy tuzim sharoitida, texnika taraqqiyotining turli darajasida turlicha bo‘ladi. Aholini funksional (bajaradigan vazifalariga ko‘ra) guruhlarga bo‘lish ham ishlab chiqarish negizida amalga oshiriladi. Moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari sanoat, qishloq xo‘jaligi va transportda ishlovchi aholi birinchi funksional guruhni tashkil qiladi. Aholining ikkinchi funksional guruhi

xizmat doirasida ishlovchilardir. Xizmat doirasiga savdo, maorif va sog'liqni saqlash kabilar kiradi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar–bolalar, nafaqaxo'rlar, uy bekalari uchinchi guruhni tashkil etadi. Hududning ishlab chiqarish majmuasi qanchilik to'la va tugallangan bo'lsa mehnat resurslaridan shunchalik to'la foydalaniladi, aksincha, ishlab chiqarish bir tomonlama rivojlangan bo'lsa, mehnat resurslaridan foydalanishda katta kamchiliklar sodir bo'lishi mumkin. Aholining migratsion aloqalari sohasida ham bir qancha qonuniyatlar aniqlangan. Chunonchi aholi ko'chib ketgan hudud bilan ko'chib borib joylashgan hududning ishlab chiqarish ixtisosi va tabiiy sharoiti o'xshash yoki yaqin bo'lsa, migratsiya muvofaqiyatli chiqadi, agarda bir-biridan keskin farq qilsa, migratsiya yaxshi natija bermaydi. Shuningdek, hamma joyda qishloqlardan shaharlarga bo'lgan migratsion harakat yaxshi natija beradi. Agar kengroq e'tibor beradigan bo'lsak, har bir jamiyat aholisini o'sha jamiyatning asosiy iqtisodiy qonuniga, aholi qonuniga asoslanib o'rganish lozim. Chunki, aholining juda ko'p ko'rsatkichlarini (hududiy joylanishi, xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha va shahar bilan qishloq o'rtasida taqsimlanishi, tarkibi, migratsiyasi va boshqalarni) tushuntirishda jamiyatning aholi qonuni negiz hisoblanadi.

Bugungi jamiyatning asosiy iqtisodiy qonunining mohiyati, butun ishlab chiqarishning asosiy maqsadi xalqning doimo oshib boradigan moddiy va nomoddiy ehtiyojlarini qondirishdan iboratdir. Bir vaqtlar kapitalizm aholisi kapital jamg'arib borib shu bilan o'zi shunday vositani ko'p ishlab chiqaradiki, bu vositalar shu ishchi aholisining o'zini nisbiy ortiqcha aholi qilib qo'yadi) va ijtimoiyizm (u ishsizlik va aholi nisbiy ortiqchaligini butunlay tugatish, mehnatkashlarni ijtimoiy ishlab chiqarishda to'la band qilish negizida, ularning moddiy va madaniy turmush darajasini tinmay oshirib borish, shaxsni har tomonlama taraqqiy ettirish va aholining o'zini progressiv hamda ijtimoiy jihatdan sog'lom tarzda takror barpo qilishni ta'minlab beradi) qonunlari amal qilingan va tahlil qilingan. Masalan, bugungi kunda O'zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat asoslari birinchi Prezidentimiz tomonidan asoslab berganidek, mamlakatni yangilash va modernizatsiyalash tadrijiylik va izchillikka erishish kafolati bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Taraqqiyotning o'zbek modeli rivojlanish tamoyillarini to'g'ri tanlab olishda asos bo'lib xizmat qildi. O'zbekistonda demokratik taraqqiyot yo'lini tanlashda respublikaning o'ziga xos xususiyatlari (tabiiy-geografik, iqtisodiy-ijtimoiy geografik), xalq an'analari va milliy urf-odatlari, turmush tarzining hisobga olinganligi aynan o'z yo'limizni topa olishimizga asos bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti tomonidan adolatli, demokratik huquqiy davlat qurishning besh asosiy tamoyilining ilgari surilishi va Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan harakatlar strategiyasi ham shundan. Natijada mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga xos aholi qonuni amal qila boshladi. Ushbu qonunning tub mohiyati shundan iboratki-tabiiy geografik, iqtisodiy-ijtimoiy geografik, tarixiy, iqtisodiy va ekologik xususiyatlarni hisobga olgan holda, u ishsizlikni tugatish, aholini ijtimoiy ishlab chiqarishda to'la band qilish negizida, ularning moddiy va madaniy turmush darajasini tinmay oshirib borish, shaxsni har tomonlama taraqqiy ettirish va aholining o'zini progressiv hamda ijtimoiy jihatdan sog'lom tarzda takror barpo qilishni ta'minlab beradi. Ushbu doirada ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar negizida, qisqa qilib aytganda ishlab chiqarish va uning hududiy joylashuvi doirasida quyidagi jarayonlar amalga oshirilib borilmoqda: - Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash-ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish, ishlab chiqarishni ma'naviy jihatdan yangilash; - Tarkibiy o'zgarishlar-iqtisodiyotning muhim tarmoqlarini rivojlantirish, yangi o'zak tarmoqlarni barpo etish, samarali va mustaqil iqtisodiyotni shakllantirish; - Diversifikatsiya-korxona va tarmoqlar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmat turlarini yangilash, mahsulot va xizmat turlarini ko'paytirish. - Mahalliylashtirish-ishlab chiqarish jarayonida mahalliy xomashyo va resurslardan kengroq foydalanish, milliy korxonalar uchun butlovchi qismlarni mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan etkazib berish, importni qisqartirish evaziga valyuta resurslarini tejash. Ushbu bozor iqtisodiyoti aholi qonunining tub mohiyati tarixan yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar zaminida yotadi, bozor iqtisodiyotining tabiati bilan belgilanadi.

Bu aholi qonunining amal qilishi natijasida mehnatga layoqatli butun aholini to'la band qilish zarurati va imkoniyati vujudga keladi. Iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti qonunlari asosida rejali va proportsional (oqilona, samarali) rivojlantirish qonuni, ishchi kuchidan samarali foydalanishni

taqozo etadi. Bu qonun, dastavval, mamlakat ichida, iqtisodiy rayonlar, viloyatlar, tumanlar, shahar va qishloqlarda mehnat resurslarini oqilona joylashtirishni ko‘zda tutadi. Buning asosida har qanday hududiy birlikda joylashgan, tabiiy resurslar va sharoitlardan unumli-oqilona foydalanish talab etiladi. Ishlab chiqarishni hududiy asosda tashkil etishda mehnat resurslari muhim omil sifatida maydonga chiqadi. Bundan tashqari faqat ishlab chiqaruvchi kuchlarni oqilona, hududiy tashkil etilishi kishilarning hayoti va faoliyati uchun eng qulay sharoitlarni yaratib berish maqsadida shaharlar, qishloq aholi manzilgohlarini rivojlantirish va joylashtirishni rejalashtirishga muqarrar suratda asoslanadi. Umuman har bir formatsiyaga xos bo‘lgan aholi qonunlarining tub mohiyati, ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik shakliga qarab belgilanadi. Masalan, eng qadimgi aholi maskanlari inson yashashi uchun zarur biologik resurslar mavjud bo‘lgan joylarda, ya’ni Osiyoning janubi va Shimoliy Afrikada, O‘rta Yer dengizidan to Tinch okeanigacha bo‘lgan hududlarda joylashganlar. Bu hududlarda aholi juda uzoq vaqt ovchilik bilan shug‘ullangan. Keyinchalik ushbu hududlarda cho‘llashish jarayonlari kuchaygan.

Aholini ovchilik bilan yashashlari uchun imkoniyatlar qisqarib ketgan. Aholi joylashuvining quyidagi qonuniyatiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, eramizning boshlarida aholi asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullana boshlaydi. Moddiy ne’matlarni o‘zlari mehnat qilib yaratishga o‘tadilar va xo‘jalik yuritishning ishlab chiqarish turi etakchilik qila boshlaydi. Aholi ma’lum joylarda o‘troq bo‘lib yashaydilar, maskanlar quradilar. Natijada, avval qishloq maskanlari keyinchalik esa, shaharlar paydo bo‘la boshlaydi. Aholining turmush tarzi, ovqatlanishi yaxshilana boradi. Inson hayotida ijtimoiy o‘zgarishlar sodir bo‘ladi, yozuv shakllanadi, fan va tibbiyot, madaniyat rivojlana boradi. Aholining turmush tarzi yaxshilangach, o‘lim hollari kamayadi, aholining o‘rtacha umr ko‘rish muddati ham uzayadi. Natijada, yer kurrasida aholi soni, aholi maskanlari ko‘payib boradi.

Aholi zichligi ayniqsa, dehqonchilik bilan shug‘ullanishi uchun tabiiy imkoniyatlari mavjud, sug‘oriladigan yerlarda chorvachilik bilan shug‘ullanish imkoni bor hududlarga nisbatan yuqori bo‘lgan. Masalan, Nil, Frot, Dajla, Gang, Xuanxe daryolari hamda O‘rta yer dengizi sohillarida eramizning boshida aholi zichligi 1 km^2 ga 10 kishini tashkil etgan. 2020 yil ma’lumotiga e’tibor beradigan bo‘lsak, yer kurrasidagi quruqlikning inson yashashi mumkin bo‘lgan qismida (136,1 mln.km^2.) o‘rtacha aholi zichligi 1 km^2 ga 57 kishidan to‘g‘ri kelmoqda. Agar aholi 1 km^2 ga 50 kishidan to‘g‘ri kelsa, aholi zichligi yuqori hisoblanadi.

Aholi dunyo qit’alari bo‘ylab ham juda notekis joylashgandir. Ma’lumotlarga qaraganda, XXI asr boshlarida aholi zichligi 1 km^2 ga Osiyoda 130,3 kishi, Yevropada 105,1 kishi, Afrikada 33,4 kishi, Shimoliy Amerikada 26,4 kishi, Janubiy Amerikada 21,4 kishi, Avstraliya va Okeaniyada 4,1 kishini tashkil etmoqda.

Yer yuzasida aholi juda notekis joylashgan [4]. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, yer quruqlik yuzasining atigi 2% da unda mavjud aholining 70% i istiqomat qiladi. Aholi nihoyatda zich joylashgan mintaqalar qatoriga Janubiy Sharqiy va Sharqiy Osiyo, Yevropa hamda AQSH ning shimoli-sharqiy qismi “Bosvash” megapolisi kiradi. Tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ekologik omillar asosida qaraydigan bo‘lsak, dastlabki uchta mintaqada aholi qadimdan joylashgan bo‘lib, u hozirgi vaqtda juda yuqori darajadagi aholi zichligiga ega.

Bunday holat avvalambor, bu yerda mehnatni juda ko‘p talab qiluvchi sholichilikning qadimdan mavjudligi, qolganlarda esa XVIII-XIX asrlarda yuz bergan sanoat inqilobi hamda undan keyingi davrda amalga oshgan industriallashtirish jarayoni bilan uzviy bog‘langandir. Insonlarning qadimdan okean va dengiz sohillarida joylashishiga intilishi ham muhim omillardan biridir. Hozirgi vaqtda dengiz va okeanlardan quruqlikka tomon 200 km ga cho‘zilgan yer yuzasi qismida insoniyatning yarmidan ziyod qismi, 50 km kenglikka ega bo‘lgan quruqlik qismiga esa dunyo aholisining deyarli 30 foizi to‘plangandir. Yuqorida qayd qilingan aholi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari ichida, tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografik qonunlar o‘ziga xos mazmunga ega ekanligi yuqoridagi misollarda ko‘rinib turibdi.

Haqiqatdan ham, aholi rivojlanishi nafaqat ijtimoiy, iqtisodiy balki tabiiy geografik, iqtisodiy-ijtimoiy geografik qonuniyatlarga ham chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rib turibmiz. Bu yerda aholi rivojlanishi qonuniyatlari negizida siyosiy tuzum, boshqaruv mexanizmia, olib borilayotgan

islohotlar, mazkur jamiyat taraqqiyoti asoslari yotadi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqgan holda umumiy aytadigan bo‘lsak, aholi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari va ularning geografik xususiyatlari negizida albatda ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar samaradorligi bo‘lishi kerak. Aynan O‘zbekistonda olib borilayotgan bugungi islohotlar samaradorligi quyidagi to‘rtta omilga bog‘liq ekanligini e’tiborga olishimiz lozim: - qonun ustuvorligi; - korrupsiyaga qarshi qat’iy kurash; - institutsional salohiyatni yuksaltirish; - kuchli demokratik institutlarni shakllantirish.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi. “O‘zbekiston ovozi”- gazetasi. №08. 25.01.2020 y.
2. A.A.Qayumov, Z.X.Rayimjonov, O‘.Sh. Yakubov. Aholi geografiyasi va demografiyasi o‘quv qo‘llanma. T. 2007. O‘zDMU. -87 b.
3. Salixov E.T. Xalq manfaatlariga xizmat qilish ustuvor vazifa. Xalq so‘zi. 30.06. 2020 y.
4. www. geografiya.ru.

ЭТНИК МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИДА УРФ-ОДАТ ВА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Орзимурод Юсуфалиев
Гулистон давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотатция: Ушбу мақолада миграция жараёни, унинг турлари, йўналишлари, этник миграция ва унинг ижобий жиҳатлари ҳаётий мисоллар тарзида асосли ёритиб берилган.

Калит сўзлар: миграция, меҳнат миграцияси, илмий миграция, этник миграция, мажбурий миграция, хусусийлик, умумийлик, урф-одат, анъана, маросим, қадрият ва б.

Бугун дунё миқёсида миграция жараёнлари ҳар қачонгидан ҳам шиддат билан кенгайиб бормоқда. Бу миграцияларнинг ўзига хос йўналишлари сифатида меҳнат миграцияси, илмий миграция, этник миграция, мажбурий миграция кабиларни алоҳида эътироф этишимиз мумкин. Сўнгги ўттиз йил мобайнида миграциялар тескари жараёнга алмашганлигини ҳам кузатамиз. Яъни, 1990 йиллардан кўпгина давлатлар миллий мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг муайян этнослар тарихий ватанларига қайтиш истагида кўчиб кетганлар.

Масалан, энг биринчи йирик миграция инқирозларидан бири 90–йиллар бошида юз берган ва миграциянинг тескари жараёни юзага келганди. У меҳнат миграцияси бўлмаган, илмий асарларда кўпинча этник миграция деб аталади. Масалан, Қирғизистондан, асосан, Россияга, шунингдек, Россиядан ташқаридаги тарихий ватанига икки миллиондан ошиқ киши кўчиб кетган. Шу гапни Қозоғистон ва Марказий Осиёнинг барча мамлакатлари ҳақида айтиш мумкин.[1]

Бундай этник миграция жараёнларини Ўзбекистон миллий мустақиллигини қўлга киритган дастлабки йиллардан чет давлатлар билан дипломатик ва дўстлик алоқаларни мустаҳкамланаётган вақтда ҳам кузатамиз. Миллий мустақиллигимиз қўлга киритилгач бошқа давлатларга чиқиш, чет элдаги қариндош уруғлар ҳолидан хабар олиш енгиллашди. Ўзбекистонда яшайдиган бошқа миллат вакиллари ҳам бемалол ўз юртларига бориб келиш имкониятига эга бўлди. Бундан ташқари турли сабабларга кўра хорижда яшаётган ўзбеклар Ўзбекистонга, биздаги бошқа миллат вакиллари ҳам ўзларининг она ватанларига кўчиб кетиш имкониятига эга бўлишди.

- Узоқ йиллар Ўзбекистонда яшаган немис миллатига мансуб Федя Шифер ҳикоя қилади. Ўттиз йиллар аввал она ватанимга кетай, ёшим ҳам ўтиб қолди, менга бирор кор-ҳол

[1] https://www.uzanalytics.com/siyosat/10638/.

бўлиб қолса фарзандларим мендан домангир бўлиб юрмасин деб, Германияга кўчиш тараддудига тушдим. Кўч-кўронимни бир ҳафталар йиғиштирдик. Германиядаги оғайни қариндошларим ўзинг бола чақанг билан келсанг бўлди, дейишига қарамасдан, ўзбеклар орасида шунча йил яшаб, менталитетим ҳам ўзбекона бўлиб кетган эканки, уйимдаги бор "ашқол-дашқолгача" олиб кетдим.

- Бу уй-рўзғор буюмлари, ашёлар менга Ўзбекистонни, сизларни эслатиб туради. Уларга қараб сизларнинг қайноқ тафтингизни ҳис қилсам ажаб эмас, дейман қўшниларимга.
- Унинг бу сўзларидан маҳалла аҳли кўзларида ёш билан хайрлашишди.

Орадан бир йил вақт ўтандан сўнг ўзбекистонга, ўзим яшаган маҳаллага қайтиб, бир ойча юрдим. Яшаган даврларимни эсладим. Қишлоқ аҳлининг тўй-маъракаларида қатнашдим. Шунда немис ва ўзбек менталитетининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида ўзбек маҳалладошларимга сўзлаб бердим.

Европада хусусан немисларда ҳам яккалик, хусусийлик тушунчаси устувор. Сизларда шаклланган жамоавийлик, кўпчилик ҳақида қайғуриш, биргаликда кенгашли тўй тарқамас каби ҳикматлар асосида ҳал этиш уларда йўқ. Ҳамма ўзи учун ҳаракат қилади. Ўзи учун яшайди. Урф-одатлар, қадриятларни умуммиллат сифатида қадрлаб, бошқа халқларга ҳам сингдириш учун халқаро кўргазма ва фестиваллар уюштиришда жонбозлик суст.

Сизлардаги одамларнинг юзларида тафт бор, меҳр бор, истара бор. Немисларда бу жиҳатлар ҳам ҳаминқадар. Уларда истиҳола, тортиниш каби тушунчалар йўқ. Инсоннинг айбини ёки камчилигини ҳеч иккиланмасдан юзига ҳам, кўпчилик олдида ҳам айтиб юборишади.

- Мен ҳаётимнинг энг гуллаган даврини Сизлардай очиқ кўнгил, пок ниятли инсонлар билан ўтказганимдан, Ўзбекистондай жаннатмакон юртда яшаганимдан бахтиёрман. Тўғриси Германия менинг аждодларим яшаган, мен туғилган замин. Бироқ мендан сенинг ватанинг қаер деса аввало Ўзбекистон дейман. Негаки, мен шу заминда оқ қорани танидим, шу халқ билан яхши ёмон кунда бирга бўлдим. Сизлар менга миллатчилик кўзи билан қарамадингиз, шовинистик характер намоён этмадингиз. Аксинча менинг ўзимни ҳам болаларимни ҳам ўз болангиздай қабул қилдингиз. Билмаганимизни ўргатдингиз. Айниқса мен ва оилам тандирда ёпилган иссиқ нонларни, тонгда соғилган сигир сутларини, қишда қилинган қуртобаларни, иссиқ нонни майдалаб сариёғга қорилганини, сарҳил меваларни дарахтнинг ўзидан узиб, қовун-тарвузларни полизнинг ўзида ёриб ейишларни соғинамиз. Шундай қайноқ тафт халқингизнинг ҳам вужудига сингиб кетган. Агар имкон бўлганда эди. Мен ҳеч қачон бу заминни, бу элни тарк этмаган бўлар эдим, дейди кўзида ёш билан...

Англадимки, инсонийлик аввало меҳрда, муҳаббатда, бағрикенгликда, ишончда, дўстликда, диёнатда, имон ва эътиқодда экан. Бошқа миллат вакиллари тилларида камдан кам учрайдиган бу каби тушунчалар ёки урф-одатлар бизнинг миллий менталитетимизга ҳам сингиб кетган. Шунақа вақтларда шу юрт, шу миллат фарзанди эканлигингдан мағрурланиб, унинг номини жаҳон бўйлаб янада кенг ёйишда қанча хизмат қилсак оз эканлигини тушуниб этамиз. [1]

Демак тарихий ватанларини қўмсаш орқали вужудга келган этник миграция жараёнлари, бирор юртдан бошқа юртларга кўчиб кетган миллат вакилларининг узоқ йиллар яшаган давлатидаги миллатларининг ўзига хос урф-одат ва анъаналарини, қадриятларини бевосита тарғиботчисига айланиб қолиши миграция жараёнларининг ижобий жиҳатларини акс эттиришида ҳам намоён бўлади, десак хато бўлмас экан.

Адабиётлар:

1. https://www.uzanalytics.com/siyosat.
2. Янги Сирдарё газетасининг 2023-йилдаги сонлари.

[1] Янги Сирдарё газетасининг 2023 йилдаги сонлари.

MIRZACHO‘L IQTISODIY RAYONINING URBANIZATSIYA JARAYONLARI

S.R.Ahmadqulov., M.M Fayzullayev.
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchilari
R.Raimjonova. Guliston davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jizzax viloyatidagi urbanizatsiya jarayonlariga doir faktik materiallar keltirib o‘tilgan. Jizzax viloyati urbanizatsiyasi haqidagi ma’lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: urbanizatsiya, aholi, qishloq, shahar, Jizzax, geografik o‘rin, demografik, migratsiya.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyevning 2019 yil 10 yanvardagi “Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-5623-sonli farmoni respublikada urbanizatsiya jarayoni va shaharlarni rivojlantirish yo‘lida muhim turtki bo‘ldi. Unda “... bugungi urbanizatsiya darajasi shaharni kompleks rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy talablarga javob bermaydi va jahon tendensiyalaridan sezilarli darajada hanuzgacha barqaror xususiyatgat ega emas” – ekanligi ta’kidlandi.

Urbanizatsiya (fransuzcha-urbanisation, inglizcha-urbanization, lotincha-urbanus-shaharga mansub) - jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat natijasida sodir bo‘lgan ko‘p qirrali ijtimoiy-iqtisodiy va geografik jarayondir.

Dunyo davlatlarining qanday taraqqiy etganligini mavjud shaharlarga qarab ham belgilash mumkin. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida mamlakatda joylashgan shaharlarning alohida o‘rni bor. Istiqlolning ilk kunlaridan boshlab respublika shaharlariga alohida e’tibor qaratildi. Bu borada dastlabki qadam jahon madaniy taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan yubiley tantanalari respublikada va dunyoning nufuzli tashkilotlari YUNESKO tomonidan nishonlanishi bo‘ldi. Ma’lumki, sobiq Ittifoq davrida respublika shaharlaridagi qadimiy yodgorliklar oyoq osti qilindi, tarixiy shaharlarning nomini unuttirish maqsadida eski nomi olib tashlanib, o‘rniga sun’iy nomlar qo‘yilgan edi. Mustaqillik yillarida respublikadagi shahar va tumanlar, shu jumladan, Mirzacho‘ldagi 4 ta shahar o‘zining haqiqiy nomiga ega bo‘ldi.

Mirzacho‘ldagi nomi o‘zgargan shaharlar.

	Viloyatlar nomi	Shaharlarning eski nomi	Shaharlarning yangi nomi
	Sirdaryo	Velikoalekseevskiy	Baxt
	Sirdaryo	Golodnaya step (Mirzacho‘l)	Guliston
	Jizzax	Erjar	Gagarin
	Jizzax	Obruchevo, Ulyanovo	Dashtobod

Tarixan olib qaraganda, Mirzacho‘lning o‘zlashtirilishi natijasida Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida shaharlar tarixi boshlangan edi.

Sirdaryo viloyatidagi shaharlar.

	Shahar nomi	Tashkil topgan yili
	Yangiyer	1957
	Guliston	1961
	Baxt	1964
	Sirdaryo	1971
	Shirin	1972

Jizzax viloyatidagi shaharlar.

	Shahar nomi	Tashkil topgan yili
	Jizzax	X asr
	G'allaorol	1973
	Paxtakor	1974
	Dashtobod	1974
	Gagarin	1974
	Do'stlik	1983

Sirdaryo va Jizzax viloyatlari shaharlarida mustaqillik yillarida aholi sonida o'sish ko'rsatkichlar qayd etildi. Buni quyidagi jadvallarda keltirilgan statistik ma'lumotlarda ko'rish mumkin.

Sirdaryo viloyati shaharlarida aholi soni

№	Shahar	1990	1995	1998	1999	2000	2007	2008
1	Guliston	60,0	53,4	54,6	55,1	55,3	56.2	56,7
2	Baxt	12,0	9,7	11,2	11,3	11,7	11,5	11,6
3	Sirdaryo	25,0	28,2	29.9	29,9	29,7	28,5	28,6
4	Shirin	12,0	11,7	12,0	13,8	13,9	15,9	16,1
5	Yangiyer	37,0	29,1	28,6	28,4	28,2	30,5	30,9

Jizzax viloyati shaharlarida aholi soni

№	Shahar	1990	1995	1998	1999	2000	2007	2008
1	Jizzax	115,0	123,0	125,4	126,7	128,9	139,1	140,9
2	Dashtobod	16,0	17,8	19,4	19,7	20,2	24,5	24,8
3	Do'stlik	12,0	15,1	15,7	15,9	16,0	17,0	17,4
4	Gagarin	24,0	20,2	20,3	20,2	19,1	15,0	14,2
5	Paxtakor	18,0	17,6	18,0	18,1	18,2	19,9	20,2
6	G'allaorol	16,0	20,0	21,2	21,2	21,4	23,3	23,6

Sirdaryo viloyati shaharlaridagi aholining 1990 – 2008 yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar tahlili shundan dalolat beradiki, bu davrda asosan Guliston va Yangiyer shaharlarida aholi soni kamaygan bo'lib, bunga asosiy sabab, bu shaharlar aholisining asosiy qismi boshqa millat vakillarini tashkil qilganligidir. Sobiq ittifoq parchalangach mazkur millat vakillari o'z vatanlariga qaytib ketishdi. Lekin Baxt, Shirin, Sirdaryo shaharlarida bu davrda aholi soni kamaymagan, balki ko'paygan.

Jizzax viloyati shaharlarida esa aholisi sonining kamayishini faqat Gagarin shahrida kuzatish mumkin. Masalan, 1990 yil Gagarin shahri aholisi soni 24,0 ming bo'lgan bo'lsa, 2008 yilga kelib, 14,2 ming aholini tashkil etgan. Buning sababi, Gagarin shahri aholisining asosiy qismini qozoq va rus millatiga mansub aholi tashkil qilib, ular o'z vatanlariga qaytib ketishgan edi. Sirdaryo va Jizzax viloyatlari shaharlarining hududiy joylashishiga ko'ra, Sirdaryo viloyati shaharlarining katta qismi cho'l zonasidan tashkil topgan. Jizzax viloyati shaharlarining 3 tasi cho'l hududlarida, 3 tasi tog' va tog' oldi hududlarida joylashgan. Bu ham o'z navbatida shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Shu o'rinda alohida qayd etish kerakki, Jizzax viloyati shaharlarining ko'pchiligi yangi yerlarning o'zlashtirilishi natijasida paydo bo'lgan. Jumladan, 1974 yili Dashtobod, Gagarin, Paxtakor shaharlari, 1980 yil Marjonbuloq shahri vujudga kelgan.

Mirzacho'l mintaqasi nisbatan qulay iqtisodiy geografik o'rni, mehnat resurslari, infratuzilma, qurilish va elektr energiya kabi bazaviy sohalar bo'yicha respublikada yetakchilik qiladi. Mamlakat mehnat taqsimotida ushbu hudud, agrar-industrial yo'nalishga ega, aholi soni ko'p bo'lmagan, shaharlar turi uncha taraqqiy etmagan makon hisoblanadi. Uning hissasiga O'zbekiston yalpi ichki mahsulotining 4,1 %, sanoat ishlab chiqarishning 4,4 % va qishloq xo'jalik mahsulotining 8.95 % i to'g'ri keladi. Mintaqada tekislik, tog' yonbag'ri va tog'li yerlarining qo'shilib ketganligi, tabiiy

sharoitning xilma-xilligi, aholi joylashuvi hamda xo‘jalik tarmoqlarini rivojlantirishga ta’sir etgan. Jumladan, Jizzax viloyatining Baxmal, G‘allaorol tumanlari Turkiston, Morguzar, G‘o‘bdin, Qo‘ytosh va Qaroqchi tog‘lari botig‘ida joylashgan bo‘lsa, Sirdaryo viloyatining aksariyat hududi tekislik mintaqasiga to‘g‘ri keladi. Respublikaning taraqqiy etgan viloyat va shaharlari, qolaversa, qo‘shni respublikalar bilan bog‘lovchi temir yo‘l, avtomobil, quvur yo‘llarining o‘tganligi hamda shu yo‘llar orqali xom-ashyo, turli xil mahsulotlar ayriboshlashdagi xizmatini ta’kidlash lozim. Jizzax va Sirdaryo viloyatlari iqtisodiy hududining shaharlashish “piramidasi” sust rivojlangan va uning pog‘onalari to‘liq emas. Aynan shunday o‘xshash jihatlar mintaqani Quyi Amudaryo bilan taqqoslash imkonini beradi.

Hozirgi kunda Jizzax viloyati hududida 11 ta shahar va 67 ta shaharcha mavjud. Mintaqa aholi manzilgohlari joylashuvida qadimdan mavjud bo‘lgan (Jizzax) va yangi o‘zlashtirilgan Paxtakor, Dashtobod, Do‘stlik va boshqa hududlar alohida farqlanadi. Jizzax viloyati shaharlarining genetik tasnifidagi o‘ziga xos xususiyat ularning joylashgan o‘rni, sanoatning tarmoq tarkibiy tuzilishi, transport infratuzilmasi, tabiiy resurslar bilan ta’minlanganligi kabi omillar bilan belgilanadi. Agroindustrial shahar-tuman markazlarida asosan qishloq xo‘jalik xom-ashyosini qayta ishlash korxonalari, jumladan, Do‘stlik don mahsulotlari kombinati, paxtani qayta ishlash zavodlari Paxtakor, Do‘stlik, Mirzacho‘l tumanlarida joylashgan. Ayrim qishloq tumanlarining urbanizatsiya darajasi juda past, shahar tashkil etuvchi omillar deyarli rivojlanmagan. Bu ayniqsa, Mirzacho‘l, Forish, Do‘stlik va Yangiobod tumanlarida yaqqol ko‘rinadi. Bunday hududlarni faollashtirishda ishchi kuchini ko‘proq jalb qiluvchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va shu orqali aholining ish bilan bandligini oshirish, xalq iste’mol mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish, yengil sanoatni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

“Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” Davlat dasturining ijrosiga binoan Jizzax viloyatida 34 ta qishloq aholi punktlariga shaharcha maqomi berildi. Jumladan, Jizzax tumanida ularning soni 7 ta: Jizzaxlik, Gandumtosh, Qorayantoq, Toqchilik, Mulkanlik, Qang‘li va Uch-tepa. Baxmal tumanida 6 ta: Mo‘g‘ol, Novqa, Alamli, Tongotar, Oqtosh hamda Baxmal. G‘allaorolda 5 ta: Abdukarim, Lalmikor, Chuvilloq, Qang‘liobod, Chuvoq. Qolgan tumanlarda bunday shaharchalar kamroq, Paxtakor tumanida: Gulzor, Do‘stlik tumanida Navro‘z shaharchalaridir.

Yangi shaharchalar orasida To‘qchilik (17,1ming), Jizzaxlik (16,5 ming), Mulkanlik (13.0 ming), G‘oliblar (12,3 ming kishi) aholi soni bo‘yicha ajralib turadi. Umuman olganda, Jizzax shahridan tashqari qolgan shahar joylar ko‘proq kichik sinflarga taaluqlidir. Bu yerda urbanistik tarkibning o‘rta bo‘g‘ini nihoyatda zaif bo‘lib, nisbatan yirikroq qishloqlar Sangzor daryosi hamda Toshkent-Samarqand avtomagistrali bo‘yida, Jizzax shahri atrofi va yangi o‘zlashtirilgan joylarda uchraydi.

Jizzax shahri o‘zining iqtisodiy o‘rniga ko‘ra boshqa shaharlardan bir qator afzalliklari bilan farqlanadi. Jumladan, shaharning qadimiy markazlar - Samarqand, Toshkent, Xo‘jand va O‘ratepa oralig‘ida, Buyuk Ipak yo‘lida o‘rnashganligi ham uning shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini asosan qishloq xo‘jaligiga bog‘liqligi, mahsulotni qayta ishlashga mo‘ljallanganligi uzluksiz ravishda xom ashyo bilan ta’minlash imkonini beradi.

Sirdaryo viloyati shahar manzilgohlarining aksariyati katta magistral va temir yo‘llar yaqinida ekanligi sanoatni rivojlantirishda qulaylik yaratadi. Shahar manzilgohlari sanoatining asosan qishloq xo‘jaligiga bog‘liqligi, mahsulotni qayta ishlashga mo‘ljallanganligi uzluksiz ravishda xom ashyo bilan ta’minlash imkonini beradi. Sirdaryo viloyati hududining iqtisodiy salohiyati ancha past, jumladan, sanoat, transport va boshqa shahar hosil qiluvchi tarmoqlar ham xuddi shunday kuchsiz darajada, viloyat hududida 5 ta shahar va 25 ta shaharchalar mavjud (urbanizatsiya darajasi 43,3%).

Sirdaryo viloyati shaharlarining vujudga kelishidagi o‘ziga xos jihat joylashgan o‘rni, transport va boshqa infratuzilma tizimining rivojlanganligi, energetika va qurilish bazasining mavjudligi kabi omillar bilan belgilanadi.

2015 yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, viloyat respublika yalpi ichki mahsulotining 1,8 % ini beradi, uning sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi-2,9 %. Qishloq xo‘jaligining hududiy mujassamlashuv

darajasi ancha yuqori, ya'ni 3,9 % ga teng. Qolgan asosan ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar 1,5-3,0 % atrofiga to'g'ri keladi.

Viloyatning urbanistik tarkibida 1970 yilda 9 ta shahar bo'lib, ularda 132,1 ming kishi yashagan bo'lsa, 1979 yillarda shaharning iqtisodiy rivojlanishi, qurilish ishlarining jadallashuvi, shuningdek, shahar va shaharchalarga beriladigan maqomning kamaytirilishi bilan ularning soni tez o'sdi.

Mintaqa shahar aholisining 25.3 % i viloyat markazi Gulistonda to'plangan.

Sirdaryo viloyatining urbanistik tarkibi

Shahar manzilgohlari kategoriyasi	Shahar manzilgohlar soni	Aholisi, kishi	Jami shahar aholisidagi ulushi (5 ta)
3 ming kishigacha	3	6,8	1,9
3-5 ming kishigacha	13	49,7	14,5
5-10 ming kishigacha	4	29,8	8,7
10-20 ming kishigacha	6	92,6	27,1
20-50 ming kishigacha	3	96,6	28,2
50-100 ming kishigacha	1	65,9	19,3

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Tadqiq etilayotgan davrdagi umumiy statistik ma'lumotlarga murojaat qiladiigan bo'lsak, 1991 yil shahar aholisi Sirdaryoda 34,9 %, Jizzaxda 28,7 % bo'lgan bo'lsa, 2006 yilga kelib, Sirdaryoda 31,4 %, Jizzaxda 30,0 %ni tashkil qilgan. 2008 yil Sirdaryo viloyatida 5 ta shaharcha, Jizzax viloyatida 9 ta shaharcha, 2009 yil Sirdaryo viloyatida 21 ta shaharcha, Jizzax viloyatida 43 ta shaharchani tashkil qilgan. Deyarli bir yil ichida Sirdaryo viloyatida 16 taga, Jizzax viloyatida 34 taga shaharchalar soni ko'paygan. Bunga O'zbekiston Respublikasi hukumatining ko'pgina qishloq manzilgohlariga shaharcha maqomini berishi sabab bo'lgan. Hozirgi kunga kelib Sirdaryo viloyatida 25 ta shaharcha, Jizzax viloyatida 42 ta shaharcha mavjud bo'lib, O'zbekistonda urbanizatsiya darajasi 50,6 % bo'lsa, Sirdaryo viloyatida 42,9 %, Jizzax viloyatida 46,9 % ni tashkil etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, jahonda urbanizatsiya jarayonlari shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi sharoitda, bu masalaga dunyodagi barcha davlatlarda o'ziga xos munosabat shakllanib, respublikadagi shaharlashuv masalalari maalakatning rivojlanishi va aholisi uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashashi sababli ushbu hududlarga shahar madaniyatini olib kirish, yirik qishloqlarni shahar tipidagi posyolkalarga aylantirish, eng muhimi, aholi farovonligini ta'minlash dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017.

2. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. - 484 b.

3. Soliyev A. Qishloq joylari demografiyasi. – Toshkent: Universitet, 2005. - 140 b.

4. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K., Egamberdiyeva M.M. Shaharlar geografiyasi. – Tashkent, 2018. - 200 b.

5. Tilovberdiyev O. Mirzacho'l mardlar maskani. – Toshkent: O'zbekiston, 1969. - 46 b.

6. Tojiyeva Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. - 276 b.

7. Tojiyeva Z.N., Ata-Mirzayev O.B., Zokirov S.S. Demografiya. –Toshkent: O'z MU, 2013. - 74 b.

8. Mirzaliyev U.B. O'zbekistonda tarixiy-demografik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari misolida, 1956-2020 yy.). Tarix fan. nomzodi... diss. – Toshkent, 2022

MEHNAT MIGRATSIYASINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH (O‘ZBEKISTON VA TURKIYA MISOLIDA)

SH.K.Ergashev
Guliston davlat pedagogika instituti magistri

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi mehnat migratsiyasini huquqiy tartibga solish masalalari tahlil qilinadi. O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi ikki tomonlama shartnomalar hamda xalqaro huquq me’yorlari doirasida mehnat migrantlarining huquqiy maqomi va himoyasi muhokama qilinadi. Shu bilan birga, ikki davlat qonunchiligidagi o‘ziga xosliklar, migrantlarning huquqiy himoyasi va amaliy hamkorlik natijalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada shuningdek, migrantlarning huquqlarini himoya qilishda duch kelinayotgan muammolarni hal qilishga qaratilgan takliflar ham ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: Migratsiya, mehnat resurlari, yuridik yordam, ijtimoiy himoya, normativ hujjatlar, ijtimoiy sug‘urta, ishchi vizasi.

Hozirgi globallashuv davrida mehnat migratsiyasi davlatlararo munosabatlarda muhim o‘rin tutmoqda. Xalqaro migrantlar butun dunyo aholisining 3,5 foizini tashkil etadi, bu ko‘rsatkich 2000-yilda 2.8 foizni tashkil etgan. Endi buni O‘zbekiston misolida aytadigan bo‘lsak, hozirgi kunda O‘zbekistonlik mehnat migrantlarining umumiy soni 5 mlnga yaqin [1]. Hududimizdagi mehnat resurslari sonining yildan-yilga o‘sib borishi aholining ish bilan bandligini ta’minlash borasida qiyinchiliklar tug‘dirib, bu o‘z navbatida tashqi mehnat migratsiyasini kuchaytirdi. Mehnat migrantlarining boradigan davlatlari ham yildan-yilga xilma-xillashib bormoqda. Hozirgi taraqqiyot tez odimlayotgan zamonda kishilarning ongi va dunyoqarashidagi o‘zgarishlar rivojlanish va turmush darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarga borib ishlashni afzal ko‘rishlariga sabab bo‘lmoqda.Misol uchun hozirgi kunda yosh mehnat migrantlari asosan rivojlanish darajasi yuqori bo‘lgan Turkiya, AQSH, Koreya, Yaponiya kabi davlatlarga ishlashga bormoqdalar[2]. Xususan, O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi mehnat migratsiyasi jarayonlari ikki davlat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ikkala davlat ham migrantlar oqimini tartibga soluvchi huquqiy asoslarni rivojlantirishga intilmoqda, bu esa mehnat migrantlarining huquqlarini himoya qilish va ularning faoliyati uchun qulay sharoit yaratish bilan bog‘liq masalalarni yanada dolzarb qiladi. Xalqaro mehnat migratsiyasi jarayonlari turli mamlakatlar iqtisodiyoti, ijtimoiy hayoti va siyosiy munosabatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayon O‘zbekiston va Turkiya davlatlari o‘rtasidagi aloqalarda ham alohida o‘rin tutadi. Ikkala davlat ham o‘ziga xos iqtisodiy va demografik omillarga ega bo‘lib, xalqaro mehnat migratsiyasiga o‘zining maxsus yondashuvlarini ishlab chiqqan. Shu sababli, mehnat migratsiyasini huquqiy tartibga solish masalasi har ikki davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda mehnat migratsiyasining huquqiy tartibga solinishi. O‘zbekistonda mehnat migratsiyasini tartibga solish milliy qonunchilikka tayanadi. O‘zbekistondan chet elga ishga ketayotgan fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish bo‘yicha qonuniy asoslar mavjud. O‘zbekistonda mehnat migratsiyasini tartibga soluvchi asosiy normativ hujjatlar quyidagilardan iborat: “Xalqaro migratsiya tashkiloti Konstitutsiyasini (Bryussel, 1953-yil 19-oktabr) ratifikatsiya qilish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining qonuni; Mehnat migratsiyasi jarayonlarini takomillashtirish hamda xorijda vaqtincha mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi prezidentining farmoni; Xorijda vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari va ularning oila a’zolarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish choralari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi prezidentining farmoni; Vaqtinchalik mehnat faoliyatini olib borish uchun respublika hududidan transport orqali chet elga jo‘nab ketish vaqtida O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining xavfsizligini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi prezidentining qarori; O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat

munosabatlari vazirligi xuzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining xorijiy vakolatxonalarini ochish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining prezidentining qarori; Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi prezidentining qarori [3] va boshqa normativ hujjatlar O‘zbekistonda mehnat migratsiyasini huquqiy tartibga solishda asosiy manba hisoblanadi.

Turkiyada mehnat migratsiyasining huquqiy tartibga solinishi. Turkiyada ham mehnat migrantlari bo‘yicha qonunchilik keng rivojlangan bo‘lib, u xalqaro huquq me'yorlari bilan uyg‘unlashtirilgan. Turkiya Respublikasida chet el fuqarolarining ishlashi uchun ruhsat olishlari kerakligi va bu ish ruhsatlarining berilishi uchun amal qilinadigan tartib-qoidalar Turkiyaning 4817-raqamli “Chet el fuqarolari uchun mehnat qilish ruhsatlari” to‘g‘risida qonuni bu sohada mehnat migrantlarining faoliyatini tartibga solidi [4]. Ushbu qonun xorijiy ishchilarni jalb qilish, ularga tegishli huquq va imtiyozlar berish jarayonlarini huquqiy jihatdan mustahkamlashga qaratilgan. Xorijiy fuqarolarga ish vizalari va turli mehnat huquqlari berilib, ularning huquqiy maqomi to‘liq tartibga solinadi. O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida mehnat migratsiyasi masalalaridagi hamkorlik keyingi yillarda yanada faollashdi. Bu ikki davlat o‘rtasida mehnat migrantlarining huquqlarini himoya qilish va ularga munosib sharoitlar yaratish bo‘yicha bir qator xalqaro kelishuvlar imzolangan. Ushbu kelishuvlar migrantlar uchun ishchi vizalari, turar joy sharoitlari va ijtimoiy sug‘urta kabi muhim masalalarni qamrab oladi. O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi ikki tomonlama hamkorlik asosan quyidagi sohalarda amalga oshirilmoqda:

Viza olish jarayonini soddalashtirish: O‘zbekiston va Turkiya hukumatlari mehnat migrantlari uchun ish vizalari olish jarayonini osonlashtirish va migrantlar uchun mehnat sharoitlarini yaxshilash bo‘yicha bir qator kelishuvlarga erishdilar. Bu esa ikki tomonlama mehnat migratsiyasi jarayonini tezlashtiradi va migrantlarning qonuniy huquqlarini ta’minlaydi.

Huquqiy himoya: Ikkala davlat ham o‘z hududida ishlayotgan mehnat migrantlarini huquqiy jihatdan himoya qilish va ularga zarur xizmatlarni taqdim etish bo‘yicha sa’y-harakatlarni birlashtirmoqda. Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi va Turkiyada mehnat muhojirlari uchun yaratilgan huquqiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari migrantlarning manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan. Ijtimoiy sug‘urta tizimi: O‘zbek mehnat migrantlari Turkiyada ishlash jarayonida ijtimoiy sug‘urta tizimidan foydalanish imkoniyatiga ega. Bu tizim orqali ular pensiya jamg‘armalari, tibbiy sug‘urta va boshqa ijtimoiy kafolatlardan foydalanishlari mumkin. Bu holat, ikki davlat o‘rtasidagi mehnat migratsiyasi jarayonlarini yanada barqaror va qonuniy asosda amalga oshirilishiga hissa qo‘shadi. Migratsiya sohasini tartibga solish bo‘yicha O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida bir qator shartnoma va kelishuvlar imzolagan. “O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida ikki tomonlama mehnat va bandlik munosabatlarini tartibga solish bo‘yicha hamkorlik memorandumi; O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida keng qamrovli strategik sheriklik to‘g‘risida” deklaratsiya va hamkorlik kelishuvlari ikki davlat o‘rtasida mehnat migrantlari oqimini tartibga solish, ularning huquqiy himoyasini ta’minlash va mehnat sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan[5]. O‘zbekistonda migratsiya jarayonlarini tartibga solishda Turkiya tajribasini o‘rganish maqsadga muvofiqdir deb hisoblaymiz. Turkiya mehnat migrantlaridan unumli foydalangan va ular tomonidan jo‘natilgan kapitallarni eng samarali yo‘llar bilan mamlakat iqtisodiyotiga tadbiq qilgan mamlakatdir. Ularning tajribalaridan ayrimlarini misol sifatida ko‘rsatishimiz mumkin: Xorijda yashovchi turk fuqarolarining o‘z oilalari bilan birga yashashlari va farzandlarining ta’lim olishlarini ta’minlash va ularni ijtimoiy himoyalash ishlarini olib bordi. Natijada xorijda bilim salohiyatini oshirgan turk fuqarolari o‘z orttirgan tajribalarini mamlakatga tadbiq qila oldi. Xorijdagi turk diasporalari bilan muntazam aloqalarni tiklashda muloqot maydonini yaratdi va natijada xorijdagi turk fuqarolari mamlakatning qo‘llab-quvvatlashi sababli yirik tadbirkorlar, turli kasb egalari va investorlarga aylana oldi, ushbu investorlar xorijda orttirgan kapitallarini o‘z mamlakatining milliy iqtisodiyotiga yirik miqdorda investitsiya qilmoqda. Turkiya hozirda o‘zining iqtisodiy salohiyati bilan nafaqat Yaqin sharqda, balki barcha turkiy tilli mamlakatlar ichida iqtisodiy salohiyati eng yuqori bo‘lgan mamlakatdir. Hozirda Turkiya Respublikasi o‘zining iqtisodiy nufuzi bo‘yicha dunyoning o‘n oltinchi mamlakati hisoblanadi, O‘zbekiston Respublikasi va Turkiya hamkorligi oxirgi yillarda sezilarli ravishda o‘sib, Turkiya bizning tashqi savdomizda muhim to‘rtinchi mamlakatga aylandi.

Turkiya va O‘zbekiston Respublikasi o‘rtasidagi tashqi savdoning umumiy aylanmasi 2171,8 million AQSh dollarini tashkil etib, O‘zbekistonning hamkor mamlakatlari orasida Turkiya 6,4 % ulushga ega, Turkiya Respublikasi 1950 yillardan boshlab ishchi kuchini faol ravishda eksport qilgan mamlakatlardandir [6]. O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida mehnat munosabatlari bo‘yicha hamkorlik yildan-yilga rivojlanmoqda. Lekin shunga qaramasdan O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi mehnat migratsiyasini huquqiy tartibga solishda bir nechta muammolar mavjud bo‘lib, ular migratsiya jarayonining samaradorligini oshirish va migrantlarning huquqlarini to‘liq himoya qilish uchun yechimlar talab qiladi. Quyida bu muammolarning ayrimlari keltirilgan:

1.Ko‘plab o‘zbekistonlik mehnat migrantlari Turkiyaga noqonuniy yo‘llar orqali ketmoqda yoki ishlash uchun ruhsatnomasiz mehnat qilmoqda. Bu esa ularning mehnat huquqlari buzilishiga, ijtimoiy himoya va qonuniy kafolatlardan mahrum bo‘lishiga olib keladi;

2.Ba'zi migrantlar, xususan, norasmiy ishlovchilar, mehnat huquqlaridan to‘liq foydalanish imkoniyatiga ega emas. Bu ularning ish haqining pastligi, mehnat sharoitlarining yomonligi va ijtimoiy himoyaning ta'minlanmasligiga olib keladi;

3.Migrantlarning ko‘pchiligi o‘z huquqlari va majburiyatlari haqida yetarli bilimga ega emas, bu ularning ko‘p hollarda mehnat huquqlarining buzilishi holatlariga olib keladi;

4. Turkiyada ishlayotgan o‘zbekistonlik migrantlar uchun konsullik xizmatlari yetarlicha rivojlanmagan bo‘lishi mumkin, bu esa huquqiy yordam olishda qiyinchiliklarga olib keladi;

Ushbu muammolarni hal qilish uchun bir nechta takliflarni ilgari surish mumkin:

Qonuniy mehnat faoliyati tizimini rivojlantirish va noqonuniy mehnat faoliyatini kamaytirish uchun qat'iy nazorat va jazolash choralarini kuchaytirish; Yuridik yordam va maslahat xizmatlarini kengaytirish; Huquqiy savodxonlikni oshirish bo‘yicha dasturlarni amalga oshirish va migrantlarga qonuniy yordam ko‘rsatish tizimlarini rivojlantirish; Konsullik xizmatlarini kengaytirish, ularning samaradorligini oshirish va migrantlarga o‘z huquqlarini himoya qilishda yordam beradigan tizimlarni yaratish zarur. Turkiya hukumati O‘zbekistonlik migrantlarni va ish beruvchilarni huquqiy jihatdan muntazam nazorat qilish tizimini joriy qilishi kerak. Noqonuniy holatlar aniqlangan taqdirda, qonunda belgilangan tartibda jazo choralarini ko‘rib chiqish lozim.

Xulosa: Mehnat migratsiyasi O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi aloqalarda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning huquqiy jihatlarini to‘g‘ri tartibga solish, ikki davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shadi. Mehnat migrantlarining huquqlarini himoya qilish va qonuniy sharoitlar yaratish masalalari xalqaro hamkorlikda hal qilinishi zarur. Shuningdek, migratsiya jarayonini soddalashtirish va mehnat migrantlari huquqlarini himoya qilish uchun xalqaro tajribaga asoslangan kompleks yondashuvni amalga oshirish kerak. Migrantlar uchun mehnat shartnomalarini aniqroq va kengroq huquqiy himoyani ta'minlaydigan shaklda tuzish lozim. Ijtimoiy himoya xizmatlarini yaxshilash va migrantlarni qonuniy tartibda ishga joylashishi masalalarini nazorat qilish tizimlarini rivojlantirish davlatlararo hamkorlikni yanada mustahkamlaydi.

Adabiyotlar:

1.Xo‘jageldiyev.I.M. Mehnat Migratsiyasi. International scientific and practical conference “science, education and innovation:problem, solutions and prospects” may 17-18.2024

2. Qodirova Z.A. Globallashuv sharoitida O‘zbekistonning xalqaro mehnat bozoriga integratsiyalashuvi. (PhD) avtoref.diss. Toshkent .2018.18-b

3. www.migratsion.uz/documents

4. uzembassy.org.tr

5. parliament.gov.uz

6. Sharipov.Q.B Ishchi kuchi migratsiyasining mamlakat milliy iqtisodiyotiga ta'sir e'tish etish omillari. “XXI asr: fan va ta'lim masalalari” ilmiy elektron jurnali. 2019-yil

5-shu’ba:
IJTIMOIY-SIYOSIY VA IQTISODIY SOHALARDA OLIB BORILAYOTGAN TADQIQOT ISHLARI

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ РАБОТЫ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ

RESEARCH WORKS IN SOCIO-POLITICAL AND ECONOMIC FIELDS

УЗБЕКИСТАН И КЫРГЫЗСТАН ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Бекзода Адылбекова
научный сотрудник Ошского государственного университета

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу перспектив создания региональной платформы для сотрудничества в сфере народной дипломатии между Узбекистаном и Кыргызстаном. В работе рассматриваются исторические и культурные связи между двумя странами, а также современные тенденции в развитии гражданских инициатив. Особое внимание уделяется потенциалу народной дипломатии в укреплении добрососедских отношений и решении актуальных региональных проблем.

Ключевые слова: Кыргызстан, Узбекистан, политика, сотрудничество, культура, образование, партнерство, экономика, развитие, стабильность**.**

Введение. Независимое развитие государств является общемировой тенденцией на протяжении многих столетий. При этом разрешение различных конфликтов между государствами и народами также связано с установлением взаимовыгодных отношений и их последующим совершенствованием. Учет и усиление духовного вектора в социокультурном развитии рассматривается как одна из важных составляющих выхода из возникшего конфликта, грозящего сегодня перерасти в кризис цивилизационного масштаба [10].

Интенсивность преобразований в процессе глобализации требует изучения политических вопросов, связанных с поиском оптимальных путей укрепления межгосударственных отношений и направления их развития.

Укрепление связей между ведущими странами мира, эффективное использование возможностей для развития регионального сотрудничества в мире — многогранная и сложная задача, путь к ее научному решению еще не обоснован в полной мере. Это, в свою очередь, обусловлено тем, что существуют некоторые проблемы, требующие решения в таких вопросах, как совершенствование механизмов развития межгосударственных

отношений, укрепление политической воли, что является важным направлением сотрудничества. В частности, стратегическое партнерство Кыргызстана и Узбекистана, инициативы стран имеют большое значение в обеспечении мира и стабильности в регионе, развитии двустороннего сотрудничества.

Методология исследования. В статье использованы такие методы исследования и анализа, как исторический подход, сравнительный анализ, системный и структурно-функциональный анализ.

Результаты исследования. Дипломатические отношения между Кыргызстаном и Узбекистаном были установлены в 1993 году. В январе кыргызские дипломаты, а в феврале официальные лица Ташкента вручили дипломатические ноты о сотрудничестве. В столицах двух государств открыты посольства Кыргызстана и Узбекистана, Узбекистана и Кыргызстана. За 30-летний период независимости двух государств состоялось 2 государственных и 7 официальных визитов на высоком уровне (в том числе 5 визитов в Узбекистан в 1992, 1996, 1998, 2006, 2017 годах и 2 визита в Кыргызстан в 1994 и 2000 годах) [1]. Кроме того, главы двух государств регулярно встречаются в рамках многосторонних мероприятий международного и регионального характера. На дипломатическом уровне подписано 180 документов, из них: межгосударственных и межправительственных - 88; межведомственных - 48; иных документов, имеющих статус международного договора - 44. На сегодняшний день между КР и Россией действуют 137 документов [2].

В этих документах закреплены основополагающие принципы двустороннего сотрудничества - взаимное уважение независимости и государственного суверенитета, равноправие, невмешательство во внутренние дела друг друга, а главное - обоюдное стремление к установлению взаимовыгодных партнерских экономических отношений, как на государственном уровне, так и на уровне субъектов в экономической сфере. Такой подход позволил запустить масштабную программу сотрудничества.

Делимитация и демаркация неопределенных приграничных территорий, совместное водопользование, укрепление экономических связей, особенно в сельском хозяйстве и энергетике.

Согласовано 85 процентов государственной границы, сняты ограничения с некоторых контрольно-пропускных пунктов, строительство гидроэнергетических объектов в КР, реализация проекта железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан, новый автодорожный коридор по маршруту «Кашкар-Иркештам-Ош-Андижан-Ташкент». Есть открытые вопросы взаимопонимания [16]

Кыргызско-узбекские связи во всех сферах крепнут с каждым днем. Двусторонние отношения между Узбекистаном и Кыргызстаном установлены на основе Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Узбекистаном и Кыргызстаном. С 2017 года впервые прошел День культуры Узбекистана. Бишкек и Ош, а в 2018 году «Дни культуры и искусства КР» в городах Ташкент и Самарканд [3].

Кыргызско-узбекские связи во всех явлениях крепнут с каждым днем. Двусторонние отношения между Узбекистаном и Кыргызстаном установлены на основе Договора о дружбе между странами и взаимной помощи между Узбекистаном и Кыргызстаном. В 2017 году впервые прошел День культуры Узбекистана. Бишкек и Ош, а в 2018 году «Дни культуры и искусства КР» в городах Ташкент и Самарканд [3].

Также среди наиболее значимых совместных проектов в сфере взаимной торговли и инвестиций следует отметить создание кыргызско-узбекского инвестиционного фонда с уставным капиталом в 50 млн. долларов, в перспективе планируется увеличить его до 200 млн. долларов. Также в марте 2021 года в Ташкенте прошел бизнес-форум, по результатам которого подписано 13 двусторонних документов в сфере развития экспорта и реализации совместных проектов. Здесь можно наблюдать особенность Кыргызстана – инвестиции физических лиц идут из Кыргызстана в другие страны [12].

12 мая 2022 года в столице Узбекистана состоялся второй Форум народной дипломатии государств-членов Шанхайской организации сотрудничества на тему «Народная дипломатия – взаимопонимание во имя развития». Подчеркивается, что форум ШОС направлен на развитие народной дипломатии, углубление взаимопонимания и информирование людей, а также расширение сотрудничества в сферах гуманитарной деятельности, включая науку, образование, культуру, спорт и туризм [11].

Обсуждение итогов. В 1993 году, были установлены дипломатические отношения между Киргизской Республикой и Республикой Узбекистан. Эта дата является особой для подведения итогов содержания текущих двусторонних отношений и определения новых планов долгосрочного взаимовыгодного сотрудничества.

С момента установления дипломатических отношений в Узбекистане сегодня работают десять глав дипломатических миссий в Кыргызстане. Так, 12 мая 1992 года была открыта первая страница современного сотрудничества с открытием постоянного посольства Киргизии в Узбекистане во главе с известным общественным деятелем Мырзоем Капаровым. Дипломатическая работа началась. Позже, в феврале 1993 года, оно было преобразовано в посольство, а главой дипмиссии был назначен известный писатель и филолог Салижан Гигитов.

Осенью 1995 года Батырали Сыдыков был назначен послом в Узбекистане. Около 7 лет он работал над укреплением братских отношений. В декабре 1996 года президенты обеих стран присутствовали на официальном открытии нового здания посольства. Послами в Кыргызстане были известные государственные и общественные деятели, ученые и дипломаты: Улугбек Чиналиев, Анвар Мокеев, Азизбек Мадмаров, Эмильбек Узакбаев и Ибрагим Джунусов. Сегодня посол Муса Джаманбаев успешно укрепляет двусторонние отношения.

Современное состояние двусторонних отношений характеризуется открытостью и динамизмом. Важно отметить, что у лидеров двух стран есть твердая воля к укреплению добрососедских отношений и нет никаких политических разногласий.

Заключение. На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

- Исторические, культурные и географические факторы создают прочную основу для развития народной дипломатии между двумя странами. Существующие гражданские инициативы и активность молодежи демонстрируют высокий потенциал для расширения сотрудничества.

-эффективное развития народной дипломатии создание платформы, которая объединит усилия государственных органов, неправительственных организаций и гражданского общества. Такая платформа позволит координировать совместные проекты, обмениваться опытом и решать возникающие проблемы.

- Государства играют важную роль в поддержке и развитии народной дипломатии. Они могут создавать благоприятные условия для деятельности гражданских инициатив, финансировать совместные проекты, а также обеспечивать дипломатическое сопровождение.

- Создание региональной платформы для сотрудничества в сфере народной дипломатии открывает широкие перспективы для укрепления добрососедских отношений, решения трансграничных проблем, а также содействия устойчивому развитию региона.

Список использованной литературы:

1. Официальная страница Посольства Узбекистана в КР. http://www.uzbekistan.kg/page/406

2. Официальная страница Посольства КР в РК. https://mfa.gov.kg/ru/dm/uzbekistan-gi/tepui-inostrannoe/--uslugi/dogovorno-pravovaya-baza/ogovorno-pravovaya-baza-5c205e25be72e

3. Культурно-гуманитарное сотрудничество. Официальная страница Посольства Узбекистана в КР. http://www.uzbekistan.kg/page/407

4. Национальный состав населения. Официальная страница Национального статистического комитета КР. http://www.stat.kg/ru/opendata/category/312/.
5. Only 216 schools in Kyrgyzstan teach in Russian. https://24.kg/obschestvo/77108_tolko_216_shkol_vkyirgyizstane_srusskim_yazyikom_obucheniya_/
6. Официальная страница Кыргызско-Узбекского университета им. Батыралы Сыдыкова. https://www.kuu.kg
7. Принятая концепция этнической политики и консолидации общества. - https://rus.azattyk.org/a/24239070.html
8. Роль духовности в развитии общества/ Райкан Ысмаилова, Жамал Кедейбаева, Айнура Барынбаева, Мира Сейдалиева, Дамирбек Ыразаков/E3S Web Conf. 210 17035 (2020) //DOI:
9. http://rus.sectsco.org/20220512
10. http://invect.gov.kg/2021/03/12
11. https://www.gazeta.us/
12. https://ru.sputnik.kg/20200530/kyrgyzstan-uzbekistan-gumpomoshch-1048496496.html
13. https://ru.sputnik.kg/20200530/kyrgyzstan-uzbekistan-gumpomoshch-1048496496.html
14. https://www.akchabar.kg/ru/news/uzbekistan-prislal-gumpomosh-kyrgyzstanu/

DEVELOPMENT TENDENCIES OF YOUTH POLITICAL CULTURE

Jurakulov Furqat Noryigitovich
Professor of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: We should not forget that it is the responsibility of our parents and family to raise a perfect human being. Although the ideological doctrines of Central Asian thinkers about education were written thousands of years ago, they still have an educational significance in forming the spiritual-moral, religious-secular, ideological-political culture of our youth.

Keywords: Central Asian, ideo, Abu Nasr Farabi's "City of Virtuous People", Alisher Navoi's "Khamsa" consisting of five epics, Nizamiddin Shominik's "Zafarnama", Sharafuddin Ali Yazdi's "Zafarnama", Nizamulmulk's "Politics", political culture.

Today, in the conditions of complex and changing globalization in the world, the degree of transformation of any country into a modern society is determined by their orientation to the development of the political culture of young people in the political, economic and socio-cultural reality. The process of developing the political culture of youth is a guarantee of social stability, as well as the implementation of effective state policy in the field of problem solving and improvement of the mechanisms and technologies used in it.

Education of the nation has always been the most urgent issue. Eastern thinkers paid special attention to child education. The thinkers of Central Asia glorified the ideas of humanity and patriotism in their works and called upon the people to rise to the level of wisdom, virtue, and perfection.

In his works, Farabi enumerates 12 qualities of humanity: health, prudence, strong memory, intelligence, eloquence, striving for enlightenment, self-restraint, love of the truth, sincerity, not chasing after the world, justice, perseverance and courage. It should be noted that the qualities recognized by Farabi are an important factor in forming the ideological and political culture of young people, ensuring human rights and freedoms, realizing our identity, maintaining peace, tranquility and stability in every household.

In the process of studying the life and socio-political activities of Amir Temur, we have learned that the formation of ideological and political culture in the minds of young people is a great and creative task for the country. we witnessed the league aimed at becoming a direction.

In general, our great ancestors Abu Nasr Farabi's "City of Virtuous People", Alisher Navoi's "Khamsa" consisting of five epics, Nizamiddin Shominik's "Zafarnama", Sharafuddin Ali Yazdi's "Zafarnama", Nizamulmulk's "Politics" are the art of governing the state and through this art. thoughts on the formation of political culture are important for today.

We should not forget that it is the responsibility of our parents and family to raise a perfect human being. Although the ideological doctrines of Central Asian thinkers about education were written thousands of years ago, they still have an educational significance in forming the spiritual-moral, religious-secular, ideological-political culture of our youth.

In conclusion, it should be said that in the views of the Central Asian thinkers on the ideological and political culture, in addition to the perfect human education, the ancient customs and traditions of our people are well covered. That's why their works help each growing young generation to have intelligence, courage, entrepreneurship, independent thinking, to form their creative thinking, to protect our nation, identity, patriotism, and humanity in the spirit of creative ideas without succumbing to various destructive ideas. is important. It is worth noting that the national customs, traditions and human values reflected in the works of Central Asian thinkers, the heroes of the work have qualities such as courage, loyalty, justice, friendship, honesty, they feel that evil will always be defeated, the culture of the youth growing up today. plays an important role in formation. Thoughts of the thinkers of the past about a complete, perfect person, ideas of humanitarianism and creativity are valuable rare treasures in the formation of our ideological and political culture even today. Therefore, it is important to use them effectively, starting from the family, in improving education and forming the ideological and political culture of our children.

Today, there is an increasing need to modernize the political system of the state and society, to raise the political consciousness and political culture of citizens in the society, thereby developing optimal mechanisms for strengthening the political activity of citizens.

The term "political culture" itself is a combination of the words politics and culture, and expresses the harmony of these areas. Politics as an activity conditions a certain culture (norms of interaction, patterns of behavior). Political relations in any society are formed under the influence of the culture of the nation that constitutes the indigenous population of this society. Hence, diversity in cultures creates diversity in political culture. Therefore, studying political culture as an integral part of a broad national culture and recognizing the existence of national models of political culture allows to understand its nature correctly.

Along with political psychology and ethics, political culture is one of the important aspects of measuring the humanity of politics. It can be described as a non-institutional system. Political culture encompasses political traditions, political values, and practical political behavior guidelines.

We learned that books about politics summarize the rates of political culture. We will consider the aspects that are of particular importance for the development of political culture of young people.

Political culture is one of the important components of the political system of society. Its level of development reflects the quality of this system. Political culture, which reflects the political and legal knowledge of citizens, the public and political figures, their political character, has a strong influence on the formation and operation of political institutions, determines the nature of the interaction between the state and civil society. Political culture can be properly analyzed only by studying it as a changing phenomenon that responds to changes in the world.

All issues related to youth and their activities have always been in the center of attention of the state and society. In our country, since the beginning of our country's development, special attention has been paid to the issue of youth, like other areas.

Social, economic, spiritual and cultural maturity of our youth is required for effective and systematic implementation of the reforms being carried out in our country. As in every country and society, in our country, youth are our future, our tomorrow, our strength.

Political culture is one of the concepts that has a special place in the field of politics. Depending on the level of development of political culture in society, we can learn information about the state of state and society management, the rule of law, the development of the state system of separation of powers, and the state of values such as justice and equality in social life. People, nations, societies, and states with a highly developed political culture have a democratic system of governance. In a country where the political culture of citizens is not well developed, the leadership system is managed in an authoritarian manner. That is why it is important to what extent the political culture is developed.

We know that political culture is not a process that suddenly appears in a person. For the formation of political culture, first of all, we need to know what political culture is. In the Uzbek language encyclopedia of philosophy, political culture is described as follows. "Political culture represents the unity of political consciousness and political activity and reflects the attitude of an individual, a social group or the whole society to the social system, power, internal and external policies implemented by the state. It is an integrated system that combines many components and elements. Political culture consists of three aspects: knowledge, assessment, behavior and activity. Each of them consists of several components. The aspect of knowledge includes components such as political knowledge, political thinking, political awareness, and

political consciousness, while the aspect of evaluation consists of political considerations, political moods, political values, and political norms. Behavioral aspect includes components such as activism, patriotism, nationalism, and internationalism based on socio-political programs. Political belief is the basis of political culture. Political culture manifests itself in different forms and levels. After all, political culture can be considered at the level of society (studying the conditions that create the basis for increasing the political culture of citizens), at the level of a social group by analyzing the participation of this group in the political life of society, at the level of an individual by studying the process of his political development and the formation of political qualities. Why is it necessary to increase the political culture of young people? It is necessary to raise the political culture of the youth to solve the accumulated socio-political problems in the society, to democratize the life of the state, government and society and implement reforms.

In order to develop the political culture of our youth, it is necessary to carry out a dialectic of legal education together with education. We cannot go without recognizing the place of legal culture in the development of political culture. Legal factors such as law, law, legal culture, civil society can be studied through legal education. We know that there are several types of political culture. We need to teach our young people an active political culture.

In an active political culture, citizens and society actively participate in political life. This participation is based on the belief that citizens are politically literate and able to influence the political decision-making process through their participation.

In conclusion, I can say this again. Political culture and political and legal education are inextricably linked and have an impact on the changes in the political, social and economic life of the society. It also does not meet the requirements of building a civil society.

We aim to develop the political culture of our youth. We must ensure that our educational system is developed from a new qualitative perspective, aware of national identity, and aware of national, social and spiritual values.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MIGRATION PROCESSES

Rejep Akish
Aksaray National Education Directorate teacher. Turkey

Abstract: The current policy of states on labor migration is primarily aimed at combating unemployment within the country. After all, there is also a concept of internal migration in the economy. Therefore, countries pay special attention to providing employment to their citizens.

Key words: Globalization processes, migration, resettlement, economy, politics, types of migration

In today's world, the process of rapid globalization continues. Socio-economic development and mutual inequality are growing in the countries of the world. The development of international relations, various large-scale reforms in migration processes are all working for man and his factor. The reforms in the field of close neighborhood and economic cooperation on the part of the countries are the basis for further regulation of migration processes with other countries.

Migration - Latin "migratio" means to move, to change my place, that is, the population moves from one place to another [1]. The scope of the concept is rather wide, and along with population migration, it also studies such sectors as animal migration, element migration, energy migration, and capital migration. Therefore, the concept covers not only social but also other branches of science. In the article, we will try to consider the philosophical and cultural analysis of population migration in the context of today's science.

The main conceptual approaches to the study of migration are increasingly being tried to be revealed in the researches of sociology, economy, demography, socio-psychology, law, culture, ideology and ethnology in modern science. As a result of research, it is necessary to evaluate migration not only as a form of mobility of individuals, but also to analyze changes in the life, thinking and culture of social groups and communities after migration, as well as to analyze the impact of the host society on these aspects, and to monitor the dynamics of social relations, analyze

it This ensures that the importance of the field is fully understood, given that it includes a process for evaluating results. Migration is manifested as a movement of individuals. Taking into account the economic development of the regions, the high wages paid for labor, settling in newly opened jobs, the movement of the unemployed population to the regions with a shortage of personnel, the relationship between the labor market, the migration relationship and the interrelationship of the labor relationship. shows that. This economic development is directly related to the increasing demands of the population for a better life, leading to an increase in the scope of globalization, that is, in today's humanity, along with these demands, it also undermines the ancient values of homeland or territorial belonging.

It can be said that one of the causes of migration is the process of demography. As a modern global problem, it can be said that this issue is one of the main reasons for migration, as it poses various difficult questions for humanity. Humanity has grown so rapidly in recent centuries that "in 1804, the world's population was slightly more than 1 billion, and by 1927, this number reached 2 billion. After that, the birth rate accelerated: in 1959, the population reached 3 billion, and in 1974, it reached 4 billion. By 1987, our planet accommodated 5 billion people, and in 1998, 6 billion people." By 2023, humanity will reach the milestone of 8 billion. So, at this stage of demographic development, people feel a strong need to change and expand their residences, and this leads to an increase in the desire for more developed areas and an increase in problems in these areas. It should also be noted that in this process, it also causes an uneven distribution of people across the earth. In order to solve the problem, the increase in the need for housing in the developed regions also leads to systematic mistakes of the governments. For example, neglecting the quality of constructions is an example of this. This, in turn, creates important problems that require legislation and legal regulation from the point of view of jurisprudence. Therefore, only the scientific approach allows to find solutions to social problems. The process of migration causes changes in demographic, political-legal, ethnic-religious and cultural aspects.

There are three types of migration as a social phenomenon: a person changes their place of residence (mobility factor); a person's intention to improve his social status and status (need factor); based on a person's desire to live well, it appears in a new place in the form of a "second homeland" (a factor of stability).

As historical types of migration, invasion, urbanization, colonization, emigration, escape or exile indicated the main purpose of the population's movement. Today's migration development trend can be viewed from two sides: on the one hand, evasion, i.e., "push" factors due to economic difficulties, quality of life and low level, and on the other hand, calling, i.e., "attraction" factors of countries, due to the quality of life due to the high demand for manpower, etc.

Based on this, it can be said that the processes listed as historical types of migration reflect the historical reality. That is, here it can be seen that the actions of the population are directed based on the interests of the state, not on the basis of the interests of the citizens. Even more ancient development, i.e., one of the main conditions for the existence of mankind, is directly related to the process of finding a place with favorable conditions for him and settling down somewhere. At the same time, it should be noted that in ancient times, most of the peoples of the earth lived in a nomadic way of life based on hunting and gathering, and later on animal husbandry, which also indicates the continuous history of migration. Therefore, no nation today can claim that its pure lineage has been preserved, and this proves that the process of mutual assimilation of the peoples of the earth is continuous. This, in turn, shows that historically, migration has been a continuous process. Based on the above definition, it can be said that migration is considered not as a simple mechanical movement of people, but as a complex social process that covers many aspects of socio-economic life. Of course, the presence of a specific goal for the migration of a certain population is also important, as it aims at social, economic and other goals.

Today's migration development trend can be viewed from two sides: on the one hand, evasion, i.e., "push" factors due to economic difficulties, quality of life and low level, and on the other hand, calling, i.e., "attraction" factors of countries, due to the quality of life due to the high demand for manpower, etc.

At this point, focusing on the first factor of avoidance, it can be said that the current policy of the states regarding labor migration is primarily aimed at combating unemployment within the country. After all, economically struggling countries try to supplement the social and economic support of their citizens at the expense of other countries.

On the other hand, calling, i.e., the "attracting" factors of countries, due to the high quality of life, the need for labor force, etc. For example, if you look at the composition of immigrants entering the United States, you can see residents of developing countries along with countries with a low level of development. The conclusion is that the population not only wants to move to another country to fill their stomachs, but also moves due to the need to improve their current living conditions.

Therefore, we have considered that migration is considered as a process and that this phenomenon cannot be stopped, and that it is a condition for the viability of today's countries and societies. Also, taking into account that the formation of a positive view of this process and the correct education of citizens in this regard is also the main issue, a targeted approach to this is necessary in the process of personnel training.

XX ASR BOSHLARI MA'RIFATPARVARI ABDURAHMON SAYYOH TOSHKANDIYNING "TANVIR AL-AHDOQ FI-MAKORIM UL-AXLOQ" (GO'ZAL AXLOQLAR BORASIDA KO'Z GAVHARINI NURLANTIRISH) ASARIDA ILGARI SURILGAN AXLOQIY FIKRLAR TASNIFI

Pulotov Asliddin Homidovich
Akademik Bobojon G'ofurov nomidagi Xo'jand davlat universiteti professori, falsafa fanlari doktori. (Tojikiston)

Annotatsiya: Bugungi kunda Sharq falsafiy tafakkuri, uning ochilmagan noyob ma'naviy me'rosini tadqiq etish, ajdodlarimiz qoldirgan qimmatli asarlarni o'rganish har jihatdan dolzarbdir. Shu tufayli ham Sharqning xususan o'rta osiyoning mashhur shaxslaridan biri Abdurahmon Sayyoh Toshkandiyning "Tanvir al-ahdoq fi-makorim al-axloq" asari va undagi yoritilgan falsafiy va axloqiy mulohazalarni tadqiq etish, manba sifatida asarni tahliliy o'rganish hamda uning Sharq falsafasidagi o'rnini ochib berishdan iborat. Abdurahmon Sayyoh Toshkandiyning "Tanvir al-ahdoq fi-makorim al-axloq" asari va undagi ilgari surilgan g'oyalar nihoyatda e'tiborlidir.

Tayanch (eng muhim) so'zlar: XX asr boshlari, manifest, Turkiston milliy matbuoti, "Tanvir al-ahdoq fi-makorim al-axloq", "al-Isloh", axloq ilmi, ota va ona, muallimlar, ulug'lar, podshohlar, do'stlar.

Sharq falsafasi tarkibida islom falsafasi muhim o'rin egallaydi. Asrlar mobaynida xalqimizning yuksak ma'naviyat, adolatparvarlik, ma'rifatparvarlik kabi ezgu fazilatlari Sharq falsafasi va islom dini ta'minoti bilan uzviy ravishda rivojlandi va o'z navbatida bu falsafiy – axloqiy ta'limotlar ham xalqimiz ma'naviyatidan bahra olib boyib bordi. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov to'g'ri ta'kidlaganidek, "Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan eng qadimgi toshyozuvlar, bitiklardan tortib, bugun kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo'lyozma asarlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftixorimizdir,.. Ota-bobolarimizning asrlar davomida to'plagan hayotiy tajribalari, diniy-axloqiy, ilmiy qarashlarini o'zida mujassam etgan qo'lyozmalarni jiddiy o'rganish davri keldi"[3;32].

Abdurahmon Muhammad Sodiq o'g'li Toshkandiy ham XX asr boshlari matbuotida "Sayyoh" taxallusi bilan tanilgan ma'rifatparvar ziyolilardan biri bo'lib, u XIX asr oxiri XX asr boshlarida noshirlik qilish bilan birga odob axloq, diniy va ma'rifiy sohalarga oid qator kitoblar yozgan. Jumladan, birgina "Me'yor ul-axloq" asarining oxirgi qismida Abdurahmon Sayyohning muallifligida nashrga tayyorlangan "Makkai mukarrama tarixi", "Bayt ul-muqaddas tarixi",

"Arabning qadimiy tarixi", "Bani Isroil tarixi" kabi o'nga yaqin asarlar nomlari keltirilgan. Bundan tashqari u siyosat, islom, tarix, ma'naviyat sohalarida chop etilgan ko'plab kitoblarga noshirlik qilgan. Shuningdek, uning o'zi ham necha kitoblar yozgani ma'lum. Abdurahmon Sayyohning o'lka aholisi kitob savodxonligini oshirish, mahalliy va dunyoviy yangiliklardan, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlardan xabardor qilishga qaratilgan faoliyati uning bosh muharrirligida 1915-1917 yillarda Toshkentda nashr qilingan "al-Isloh" jurnali faoliyatida ham ko'rish mumkin. Mazkur jurnal nafaqat Turkiston o'lkasida balki, qo'shni musulmon mamlakatlarida ham mashhur bo'lgan. Jurnalda islom, shariat va fiqhiy masalalar, odob-axloq muammolari, mashhur diniy asarlardan tarjimalar, o'lka hayotiga oid bahs-munozalarlar berib borilgan[4;347].

Abdurahmon Sayyoh qalamiga mansub asarlardan ikkitasi "Me'yor ul-axloq" hamda "Tanvir ul-ahdoq fi-t makorim ul-axloq" asarlari o'rta asrlarda yashab o'tgan islom olamining yirik allomalari ilgari surgan g'oyalar asosida yozilgan bo'lib, odob-axloqqa oiddir. Mazkur asarlarda muallif axloqning mohiyati xususida fikr yuritar ekan avvalo Qur'oni karim, hadisi sharif hamda imom G'azzoliy, Faxriddin Roziy kabi allomalar asarlariga ishora qiladi. Asarlarda muallif tomonidan an'anaviy musulmon odob-axloq masalalariga yangicha yondashuvlarning bildirilishi alohida ahamiyatga ega.

"Me'yor ul-axloq" asariga yaqin aniqrog'i, ayrim o'zgartirishlar bilan o'zbek tilida nashr etilgan "Tanvir ul-ahdoq fi-makorim ul-axloq" (Go'zal axloqlar borasida ko'z gavharini nurlantirish) nomli asarining 1913 yil Toshkentda G'ulom Hasan Orifjonov matbaasida toshbosma uslubida chop etilgan[1].

Umuman olganda, "Tanvir ul-ahdoq fi-makorim ul-axloq" asari nashrida Turkiston o'lkasidagi ta'lim muassasalarida musulmon bolalar ta'lim-tarbiyasida odob-axloq mavzusini sodda va tushunarli qilib yoritish maqsad qilib olinganligini ko'rish mumkin. Zero, o'sha davr nuqtai nazaridan mahalliy hamda keng yo'l ochilgan rus-tuzem maktablarida o'rta asrlarda yaratilgan odob-axloq haqidagi an'anaviy kitoblar o'quv dasturlaridan chetga chiqarilgan bir paytda, ularda ilgari surilgan g'oyalar hamda islomiy an'analar doirasida, mahalliy ma'rifatparvarlar tomonidan davr talablaridan kelib chiqqan holda qayta ishlangan odob-axloq darsliklariga ehtiyoj katta edi.

"Tanvir ul-ahdoq fi-t makorim ul-axloq" asaridan tarjima qilingan ushbu fikrlar ahamiyati hamon qadrlidir. *Maishiy hayot zaruriyatlari:* Odamlarning ishlari u siz anjom topmaydir, bu to'rt narsadur:

Birinchi - dehqonchilik – taom ishi uning bilan durust bo'lgay.

Ikkinchi - to'quvchilik – kiyim, libos ishi uing bilan durust bo'lgay.

Uchinchi – binokorlik, toki maskan va imoratlar bino qilmoq uning bilan durust bo'lgay.

To'rtinchi - siyosat qilguvchi, toki kishilarning ishlari uning bilan intizom topgay. Chunki, bir kishi o'zining barcha ishlarini ham o'z qo'li bilan anjom bera olmaydi.

Uy tadbirlari xususida: Uyning tadbirida insonlar ushbu to'rt narsaga muhtoj bo'ladilar. Birinchisi – mol, ikkinchisi- xizmatkor, uchinchisi – xotin, to'rtinchisi – farzand. Mol-mulkka hojat shu sababdanki, Xudoyi taolo insonni taomga muhtoj qilib yaratgan. Va aning yemishi tabiiy emasdur.

Uyning intizomi xususida: Uyning intizomi uchun bir necha maslahatlarning mavjud bo'lmog'i lozimdir. Bular – aql, dilning va jismning quvvatliligi, uning shahvatga g'olib bo'lmog'i va shahvatning unga g'olib bo'lmasligi, tavfiq va hidoyatning oshnoligi kabidirki, to har ishda adl va e'tidolni qo'ldan bermaslik uchun.

Farzandning ahvoli xususida: Farzandning tarbiyasi uning ota va onasi tabiati, nafsoniy hatti – harakatlari muhitida kamol topadi. Shu sababli ham nasabning e'tibori aqlan va shar'an juda muhimdir. Va yana farzandni aql va shariatga muvofiq adablantirmoq lozim. Fazilat ahllarining majlislaridan mahrum qilmagaylar. Ortiqcha hazil va mutoyibadan man' qilgaylar. Mumkin qadar yoshligidan maqbul amallar va yaxshi siyratlarga odatlantirmoq lozim. Chunki, agar yoshlik vaqtida tarbiya yomon bo'lsa, keyin o'sha nomunosib amallardan qaytarish qiyin bo'lgay.

Avlod tarbiyasi xususida: Farzand tarbiyasida ota-onaga bu to'rt narsa zarurdir. Bular – taaddubi jismoniy, taaddubi nafsoniy, husni tabsiyat, husni tarbiyat. Taaddubi jismoniy shudirki, farzandning harakati va badanini sihat qoidalariga muvofiq qilmoq, hamda ko'p yemoq va ichmoq,

bema'ni kiyinmoqdan, qasam ichmoq, so'kmoq, yolg'on gapirmoqdan man qilmoq, yomon hamsuhbatlardan saqlamoqdir.

Taaddubi nafsoniy shudirki, ya'ni ilm va odob o'rgatmoq, shariatning ahkomlari bilan tanishtirmoq, o'tmishni tarix mutoalasi ila birdirmoqdir. Yana Kalomulloh, husnixat, lug'at, sarf-nahv, handasa, hisob, jug'rofiya, ilmi fiqh ya'ni, halol va haromni, ilmi hadisni o'rgatmoqlikdir. Ana o'shanda farzand zararli narsalarni o'zidan uzoq tutib, manfaatli narsalarni yaqin tutmoqqa qodir bo'ladi.

Husni tasbiyat ya'ni, farzandga yaxshi so'zlarni o'rgatib, yomon so'zlarni so'zlashga man qilmoqdir. Husni tarbiyatlardan yana biri farzandga yaxshi mazhabni ixtiyor qildirmoq, yaxshi odatlarga o'rgatmoqdir.

Ahli nav' birla tadbir tuzmak xususida: Ma'lum bo'lsinkim ahli nav'ga ota va ona, muallim, xoja va podshoh kiradi.

Ahli nav' birla barobarlar ila tadbir tuzmak xususida: Bular quyidagilar:

Haqiqiy birodarlar – bu tug'ishgan birodarlardan har birlarining o'z sha'nlarida ya'ni martabalarida loyiq va munosib hurmat va ikromlarini bajo kelturgaylar. Har birlari bilan so'zlashganda aql, ilm, fazlu kamollariga munosib darajasida so'zlashgaylar.

Umuman olganda O'zbekistonda demokratik islohotlarni amalga oshirish jarayonida har tomonlama sog'lom, barkamol avlodning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni axloq-odobli qilib tarbiyalash, kasb-hunarga bo'lgan salohiyatlarini ro'yobga chiqarish, badiiy-estetik madaniyatini yuksaltirish, millat, mamlakat siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayoti bilan bog'liq dunyoqarashini shakllantirish bugungi kunda dolzarb ilmiy va amaliy masala bo'lib kelmoqda.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmon Muhammad Sodiq o'g'li Toshkandiy. Tanvir al-ahdoq fi-makorim al-axloq. – Toshkent: G'ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1913. 76 b. (Abdurakhmon Muhammad Sodiq Tashkandi. "Tanvir al-akhdok fi-makorim al-akhlok". - Tashkent: Gulom Hasan Arifjonov's Publisher, 1913. 76 p.)

2. Karimov I. A. Adolatli jamiyat sari.-T.: O'zbekiston, 1998. – 158 b. (Karimov I.A.Towards rightful society. T.1. -T .: Uzbekistan, 1998. 158 p.)

3. O'zbekistonning yangi tarixi. I jild. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq, 2011. 552 b. (The modern history of Uzbekistan. Volume I During the colonization of Turkestan Tsarist Russia. - T.: East, 2011. 552 p.)

INFLUENCE OF MIGRATION ON THE GEOPOLITICS OF CENTRAL ASIA

A.T. Mylkaidarov , PhD.
Z.A. Tolekov, PhD student,
F.A. Mullamurat , graduate student
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

Abstract: The article analyzes the impact of migration in Central Asia on geopolitics through economic, social and political conditions. The most noticeable impact of migration on geopolitics in Central Asia is observed in the economic sphere, it is shown and analyzed using tables and graphs. Factors such as demographic pressure, deterioration of the economic situation or environmental changes intensify migration processes in the region. The impact of migration on the geopolitics of Central Asia is analyzed and shown through individual aspects.

Key words: Central Asia, geopolitics, migration, economic dependence, political instability, transit migration, terrorism, extremism.

Introduction . Center Migration in Asia is a region historical , social and economic in development is important role performing complex phenomenon . This is to the region Kazakhstan , Kyrgyzstan , Tajikistan , Turkmenistan and Uzbekistan like countries includes their of each migratory processes original to the features has Migration Center in Asia centuries height different for reasons place giant comes : nomadic life tradition , historical trade ways , imperial and Soviet management as well current trends of globalization and economic integration .

Today day Migration in Central Asian countries is common economic with factors related . In the region of the people considerably part of edge countries , especially To Russia and Kazakhstan , work to do goes away This is work migration regional of the economy is important element become is found because migrants to their homes would send cash transfers many families for life of living main eye So in addition , urbanization and area inside work of strength movement internal migration is also important to the process that it has become shows .

Basic department

Center in Asia of migration to geopolitics touching effect of the region stability and development is important role does . This is effect several direction looks like his inside economic , social , political and international to relationships has an effect .

Economic effect :

of migration Center in Asia to geopolitics touching the most outstanding the effect is visible in the economic sphere :

- Labor migration : In the region work migrants (especially Kyrgyzstan , Tajikistan and from Uzbekistan) to Russia and Kazakhstan a lot goes away This is in countries migrants work of strength significantly part constitutes Labor migrants own countries financially transfers sending through to the economy significant contribution adds For example , the GDP of Tajikistan and Kyrgyzstan big part of these transfers is formed .
- Economic dependence : Migrants through coming money transfers of countries economic stability effect does . But this is to transfers dependence of countries Russia and Kazakhstan like receiver to the states dependent to be leads to this geopolitical of influence increase the reason will be
- In the region work to the market impact : Migrants countries work strength reduce labor the market balanced to do influence does . This is without migration unemployment and poverty level significantly up maybe was However , high level work migration some in the states economic growth slowing down maybe
- Demographic changes : Labor migration of the people age to the composition , to work valid of people to the number and demographic to the structure effect does . Migrants abroad leaving some in countries of young people decrease and qualified of personnel shortage brings
- Migrants social Condition : Many migrants receiver discrimination in countries , labor rights breakdown and social defenselessness like will face difficulties . This is of migrants rights protection problems international level to raise cause and migrants accepting and would send states between political to relationships effect does .
- Political instability danger : If of migrants situation if it gets worse or they are from abroad to his homeland to return forced if , this social tension and political to instability to bring maybe For example , in Russia work who does of migrants to the country return work the market squeeze and unemployment increase and social protest cause likely
- Internal to politics Influence : Migrants problem in Central Asian countries internal political impact on issues does . Many issues of migration in the states election in campaigns , economic in reforms and social in politics is important role does . Migrants rights protection and their social situation improvement of governments main duty becomes
- Political maneuvering Tool : Some countries migrants their own political interests protection for uses . For example , Russia and Kazakhstan with Central Asian countries the issue of migration in communication political as leverage use can get This is of the region internal and external to the policy directly effect does .

- Migrants through influence to : Russia and Kazakhstan like receiver countries migrants acceptance or restriction through to Central Asian countries economic and political pressure to do can get Migrants to the situation related this is countries between dense diplomatic relationships is formed .

- Transit migration and security issues : Central Asia to Europe and other to countries transit of migration on the way is located . This is drugs trade , human trafficking , illegal migration security problems to increase influence does . Such circumstances international community and region of states together action to do requirement does .

- Threat of terrorism and extremism : Some migrants extremist of groups influence fall maybe Especially social and economic faced difficulties migrants religious or political to radicalism near to be maybe This is Center in Asia to safety and international to terrorism against to struggle effect does .

Below 2023 in the diagram Center in Asia of migration to geopolitics effect shown . Columns out of migrants If the number (in millions of people) is represented , the linear graph is money of transfers to GDP involved share shows .

These indicators through of countries economy external of migration influence obvious looks , especially in Kyrgyzstan and Tajikistan of migrants transfers is important place can get

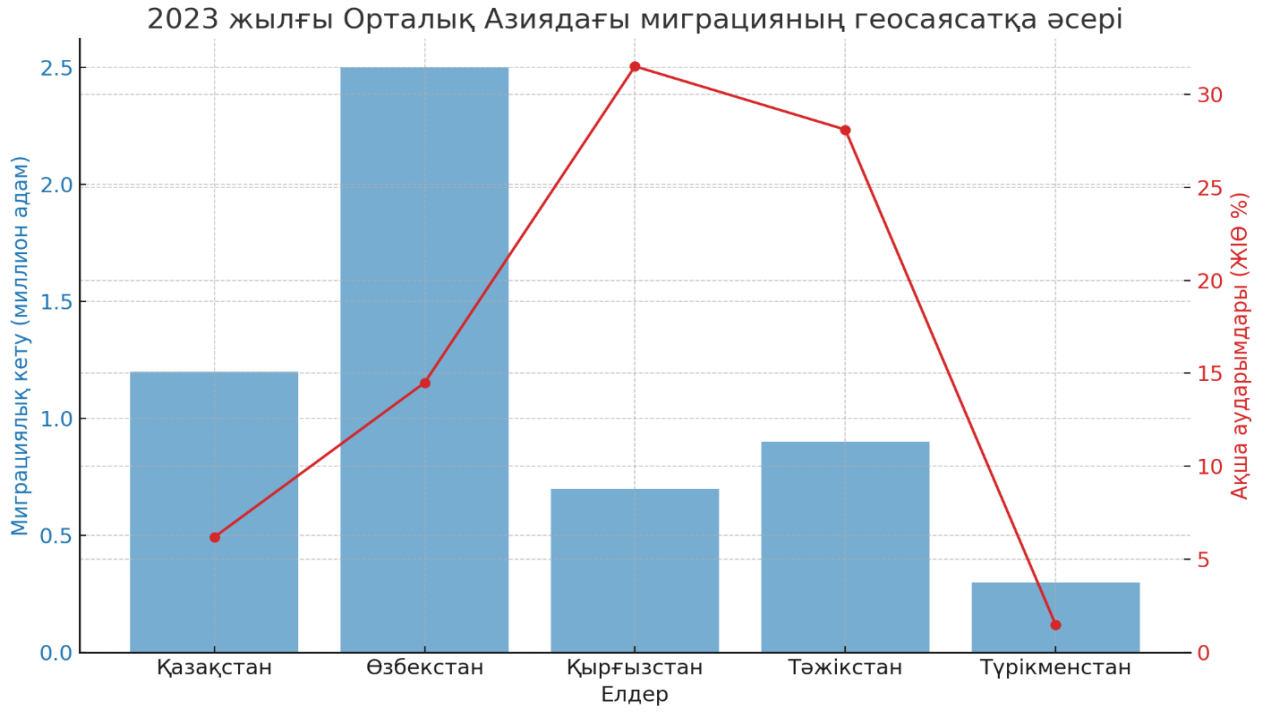

Figure 1. Center in Asia of migration to geopolitics effect .
(Compiled by : Author)

Center in Asia of migration geopolitical importance will only increase . Demographic pressure , economic of the situation deterioration or environmental changes like factors in the region migratory processes strengthening maybe Also , China , Turkey and Europe countries like of players in the region activity through migration own influences to expand to try the reason will be

Below from the table Center of Asia to geopolitics of migration touching effect , as well as its main aspects, specific details are shown in numbers.

Table 1. Center of Asia to geopolitics of migration touching effect .

Aspects	of migration effect	Real data and figures
Economic effect	- Countries economy work of migrants would send money to transfers dependent .	- GDP of Tajikistan 26-30 % are migrants sent by from transfers (about $2.7 billion); Labor accounts for 31% of Kyrgyzstan's GDP (about $2.8

		billion). of migrants money transfers ; 12-15 % of Uzbekistan's GDP (about $8.1 billion) is money from transfers is formed .
Demographic effect	- Young people most of them abroad goes , that's it internal work to the market and demographic to the structure effect does .	- in Russia in 2023 approx 4.5-5 million Central From Asia came migrants work did , his including 2 million Uzbeks , 1.5 million Tajiks , 1 million Kyrgyz .
Political effect	- Labor migration receiver dependence on countries (Russia , Kazakhstan). increases and this is countries to migrants involved politics through to Central Asian countries pressure to do can get	- Migrants to the country return or receiver in countries in politics changes in Central Asian countries social and political to instability to bring maybe
Social effect	- Migrants abroad social facing difficulties (discrimination , labor rights violation) of them in the country to the community and in the country social to stability effect making maybe	- in Russia work who does of migrants most of them social not being protected and faces problems of discrimination .
International to relationships effect	- Migration to Central Asian countries and Russia between of relationships being the main factor is found . Kazakhstan is also labor migrants as host country in the region own influence strengthens .	- In Kazakhstan in 2023 About 1 million labor migrants are registered , of which most of them From Uzbekistan , Kyrgyzstan , Tajikistan came
Security and stability	Threat of terrorism and extremism work of migrants social of the situation with deterioration increase maybe So along with illegal migration and drugs traffic like dangers increases .	- To abroad came out some migrants extremist to groups connect risk is subject to this Center in Asia to safety effect does .

(Compiled by : Author)

Conclusion. Center Migration in Asia region to geopolitics deep effect is doing . Labor migration , especially To Russia and Kazakhstan directed work strength flow of Central Asian countries economic , social and political stability influence does . of 2023 details As shown , some countries , especially of migrants in Kyrgyzstan and Tajikistan from abroad would send money transfers in general internal of production (GDP) is significant part constitutes This is funds families with support at the same time , it is big for the country's economy contribution adds , so migration is geopolitical decisions receiving is important to the factor becomes Economic from stability Separately , migration is social effect on the structure is doing . In the region demographic change and labor in the market situation external in politics new directions forms . Russia and other hosts with countries of relationships dense to be Central Asian countries geopolitical interests and decisions effect as sit down of migration long periodic effect of the region economic integration and stability directly related . Central Asian countries mutually and international with partners cooperation strengthen sitting , migratory processes effective to manage tries

Paydalangan Adebietter:

1. Kamynin V. D., Lazareva E. V., Lapenko M. V., Lyamzin A. V. Central Asia at the turn of the 20th–21st centuries: politics, economics, security. - Ekaterinburg, / / Ural University Publishing House. 2017 .
2. G. E. Gennadievna. Central Asia in a changing world / Kyrgyz-Russian Slavic University named after B. N. Yeltsin / Bishkek – 2023
3. Samatov A. Migration of Central Asia and its economic consequences. Journal of Central Asian Studies, 2020.
4. Kerimbai R. Migration and ethnic issues in Central Asia. Journal of International Relations, 2017.
5. Lim Jennifer Geopolitical Stability and Migration Policy. Security and Migration, 2021.

ADOLATNING FALSAFIY MUAMMO SIFATIDAGI TALQINLARI

Dehqonova Saida
Tojikiston Respublikasi Xujand davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqoloda adolat tushunchasinind falsafiy talqinlari, mazmun-mohiyati, baholovch tushuncha ekanligi hamda uning falsafiy kategoriya ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Adolat, muammo, kategoriya, baholovchi tushuncha, falsafiy kategoriya.

Adolat tushunchasi kishilik jamiyatida hali urug'chilik tuzumi davridayoq qaror topa boshlab, butun tafakkur tarixi davomida mavjud bo'lib, o'zgarib, yangi ma'no kasb etib kelgan.

"Adolat" tushunchasi - axloqiy-huquqiy, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy kategoriya hisoblanadi. Adolat alohida kishi yoki ijtimoiy guruhning amaliy faoliyati bilan taloboti va ularning ijtimoiy holati o'rtasidagi munosabatlarning mosligini ifodalovchi tushunchadir.

Jamiyatning shaxsga munosabati; shaxsning jamiyatga munosabati; shaxsning boshqa-shaxsga munosabati bo'lishi mumkin.

Demak, adolat jamiyat va shaxs, shaxs va jamiyat, shaxs va boshqa shaxslar o'rtasidagi, ijtimoiy voqelikdagi munosabatlarni baholash mezonidir. Bu baholash: iqtisodiy, siyosiy, huquqiy yoki axloqiy bo'lishi mumkin va hayotning barcha jabhalarida kechadigan ijtimoiy munosabatlarda qo'llaniladi. Adolat insoniyat ma'naviyati, qadriyatlarining oliy ko'rinishlaridan biridir. Adolat - "baxt", "tenglik", "tinchlik", "ozodlik" tushunchalari kabi kishilariing talobotini o'zida ifoda etadi.

Yurtimizda olimlardan: B.To'ychiyev[1], A.Ochildiyev[2], U.Bo'tayev[3], U.Tilavov[4] ijtimoiy adolat mezoniga rioya qilish,

Odam dunyoga kelar ekan, u yashamoq uchun ham biologik, ham ijtimoiy mavjudot sifatida o'zida turli narsalarga ehtiyoj sezadi. Agarda inson hayotining dastlabki davrlarida biologik ehtiyojlar asosiy o'rin tutsa, kishining voyaga etib borishi bilan, ijtimoiy ehtiyojlar hayot uchun muhim ahamiyat kasb etib boradi. Odam ijtimoiy mavjudot bo'lganligi sababli u axloqiy-ruhiy doirada, ijtimoiy muhit doirasida qamralgan bo'ladi. Ijtimoiy tuzum o'zgarishi bilan ijtimoiy munosabatlar ham o'zgarib boradi. Shuning uchun ham adolat tushunchasi turli tarixiy davrlarda turlicha talqin etib kelingan. Qadim-qadimdan adolat xalqlar og'zaki va yozma ijod na'munalarida ta'riflab kelingan. Bu borada Markaziy Osiyo xalqlari boy islomiy va dunyoviy merosga ega. Buni o'rganish va uni xalqimiz e'tiboriga havola etish, hozirgi kunning dolzarb masalalaridai biridir. Milliy mafkuramiz shakllanayotgan hozirgi bir paytda, o'tmish merosimizni o'rganishdagi

[1] Тўйчиев Б. Социальная философия. -Т.: Университет, 2010.
[2] Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. -Т.: Муҳаррир нашриёти, 2009. 22-23-бетлар.
[3] Бўтаев У. Ўзбекистон миллий манфаатларини таъминлашнинг концептуал асослари. -Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2021.
[4] Тилавов Ў. Глобал барқарор тараққиёт тизимида экологик партиялар фаолиятини такомиллаштириш стратегияси. Монография. -Т.: Renessans, 2021. -274 бет.

sustkashlik ma'naviyatimizga katta yo'qotish olib kelishi mumkin. Adolat bilan aytganda, yangi milliy mafkuramiz o'tmish mafkuralarining ijobiy qirralarini o'ziga olgan holda shakllanmog'i lozim.

Gumanitar jamiyatlar mafkurasi asosiy e'tiborni falsafaning aksiologik muammolarini o'rganishga qaratadi. Xuddi shuningdek, respublikamiz faylasuflarining va ijtimoiy fanlar vakillarining hozirdagi asosiy dolzarb tadqiqot mavzu ob'ekti - bu aksiologik muammolardir. Ya'ni milliy qadriyatlardir. Adolat esa qadriyatlarimizning muhim bo'g'inidir. Tarixda adolat har qanday mafkuraning asosiy tarkibiy qismi bo'lib kelgan.

Adolat - arababcha "adl" so'zidan olingan bo'lib, adolat, to'g'rilik, haqqoniylik, odillik, xolislik kabi ma'nolarni bildiradi.

Adolat[1] - ijtimoiy-falsafiy, axloqiy va huquqiy tushuncha. Kishilar ijtimoiy-siyosiy ongida katta rol o'ynaydi. Muayyan ijtimoiy guruhlar va ayrim shaxslarning tushunchalarini o'zida aks ettiradi. Siyosiy xatti-harakatlar, huquq va burch me'yorlari, axloqiy munosabatlar, mehnat va taqdirlanish, jinoyat va jazo, xizmat va uni tan olish, qadr-qimmatni e'tirof qilish va hakozolarga mazkur tushuncha orqali baho beriladi. Adolat tushunchasi muayyan tarixiy shart-sharoit va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi. Adolatning ijtimoiy-falsafiy jihati jamiyat a'zolarining xilma-xil munosabatlaridagi o'zaro tengligini nazarda tutadi. Axloqiy jihati insonlararo muomalada bir xil munosabatda bo'lishni, bir-birining izzat-nafsiga tegmaslikni, axloq-odob qoidalariga amal qilishni bildiradi. Adolatning huquqiy tomoni qonunlarga rioya etishni, siyosiy tomoni esa davlatni adolat qoidalari asosida boshqarishni, fuqarolar g'amini eyishni anglatadi. Rivojlangan jamiyatda "Adolat" kishilarning demokratik qonunlar asosida ish yuritishini taqozo etadi, unda har bir odam o'z mehnati, tadbirkorligi, aql-zakovati tufayli topgan mol-mulki hisobiga yashaydi. Davlat o'z faoliyatida fuqarolar tomonidan "Adolat" qoidalari va qonunlarga amal qilinishini nazorat etadi, jamiyat a'zolarining mol-mulki daxlsizligi va qonun oldida tengligini ta'minlaydi.

Ulug' alloma Nosiriddin Tusiy ijtimoiy adolatning uchta asosiy talabi mavjudligini va u jamiyat taraqqiyotini belgilovchi muhim omil ekanini alohida uqtirgan edi:

"Adolatning birinchi talabi aholi turli tabaqalarining o'zaro uyg'un bo'lishini ta'minlashdir. Ikkinchi talabga ko'ra, el-ulusning haq-huquqi teng ta'minlangan holda kishilarni xizmatga tayinlashda shaxsning salohiyati na imkoniyatlaridan kelib chiqish lozim. Adolatning uchinchi talabi esa barchaning teng farovonligini himoya qilish bilan birga bu farovonlikni yuzaga keltirishdagi xizmati va huquqiga qarab har bir inson ulushini olishiga imkon yaratishdan iborat"[2].

Eng umumiy ma'noda adolat (arabcha-odillik, to'g'rilik) real voqelik hamda insorning haq-huquklari va erkinliklari O'rtasidagi muvofiklikni ifodalaydi. Ular o'rtasidagi nomuvofiqlik esa adolatsizlik sifatida baholanadi.

Adolat ham, adolatsizlik ham hamisha konkret ijtimoiy mazmunga ega bo'ladi. Ijtimoiy hayotning har bir jabhasida, xususan, sotsial sohada ham u o'ziga xos xarakter kasb etadi.

Ijtimoiy guruhlar jamiyat sotsial tizimida hamisha turlicha mavqega ega bo'lganlar, o'ziga xos haq-huquq, erkinliklardan foydalanganlar, turli majburiyat va mas'uliyat yukiga ega bo'lganlar va shundan kelib chiqib, o'z faoliyatlarini tashkil etganlar. Ammo bunday holat hamma vaqt ham ularning orzu-umidlari, intilishlari va hayotiy mo'ljallariga mos kelmagan. Aynan mana shu jarayon, sodda qilib aytganda, bir tomondan, sotsial guruhlar manfaati va intilishlari hamda mavjud voqelik, ikkinchi tomondan, sotsial guruhlar faoliyati hamda ularning real natijalariga beriladigan baho o'rtasidagi muvofiqlik sotsial adolat, nomuvofiqlik esa sotsial adolatsizlik tushunchalarining shakllanishiga olib kelgan.

"Adolat yo'q joyda kishilar hayoti kadr-qimmatini ushlab turadigan xech nima kolmaydi", - deb yozgan edi nemis mutafakkiri Immanuil Kant. Ijtimoiy adolatning bunday talqini kishilik jamiyati tarixi turli ko'rinishdagi adolatsizliklarni bartaraf etish, sotsial piramida elementlari manfaat va intilishlari, maqom va mavqelari o'rtasidagi muvofiqlik va uyg'unlikni ta'minlashga

[1] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. -Т.: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2000. 34 бет.

[2] Иброҳимов А., ва бошқ. Ватан туйғуси. –Т.: Ўзбекистон, 1996. 338 бет.

intilish, bir so‘z bilan aytganda, ijtimoiy munosabatlar tizimini muntazam takomillashtirib borish tarixi ekani haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Sotsial adolat ijtimoiy munosabatlarni muntazam takomillashtirib borish bilan ham uzviy bog‘liq.

Ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirish eng avvalo sotsial tizimning barqaror rivojlanishiga to‘siq bo‘layotgan jihatlarni bartaraf etishni anglatadi[1].

Shu bilan birga, u hamisha mavjud holatni yanada yaxshilash ehtiyojidan kelib chiqadi va uni sifatiy jihatdan yanada mukammalroq darajaga etkazish, yangi, yuqoriroq bosqichga ko‘tarishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Ayni paytda, sotsial munosabatlarni takomillashtirish ijtimoiy tizim rivojlanishi davomida yuzaga kelayotgan, oldin, kuzatilmagan muammolarni hal etish zarurati bilan belgilanadi hamda mavjud ijtimoiy tizimni saqlab qolish va rivojlanishini ta’minlashning zaruriy sharti hisoblanadi.

Bayon etilgan mulohazalar jamiyat taraqqiyotining har qanday, hatto eng yuqori bosqichida ham ijtimoiy adolatni yanada kuchaytirish, chuqurlashtirish, keng yoyish hamda sotsial munosabatlarni yanada takomillashtirishga ehtiyoj saqlanib qolaverishi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Bu o‘z navbatida ushbu ikki masala mafkuraviy kurash jarayonida doimo markaziy o‘rinni egallashini ko‘rsatadi[2].

Xulosa o‘rnida aytganda adolat tushunchasi nafaqat huquqiy-axloqiy tushuncha, kategoriya balki ijtimoiy falsafiy kategoriya hamdir.

Adolat inson faoliyatini baholovchi tushuncha bo‘lib, uning ma’naviy faoliyatini ham baholashi mumkin. Hozirgi ma’naviy yangilanish jarayonlarida adolat tushunchasining mazmun va mohiyati yoshlarimiz falsafiy dunyoqarashining kamolot omillaridan biri sifatida yanada teran ahamiyat kasb etib bormoqda.

Adabiyotlar:

1. Bo‘taev U. O‘zbekiston milliy manfaatlarini ta’minlashning kontseptual asoslari. -T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2021.
2. Ibrohimov A., va boshq. Vatan tuyg‘usi. -T.: O‘zbekiston, 1996.
3. Ochildiev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. -T.: Muharrir nashriyoti, 2009.
4. Tilavov O‘. Global barqaror taraqqiyot tizimida ekologik partiyalar faoliyatini takomillashtirish strategiyasi. Monografiya. -T.: Renessans, 2021.
5. To‘ychiev B. Sotsialnaya filosofiya. -T.: Universitet, 2010.
6. O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 1-jild. -T.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2000.

[1] Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. -Т.: Муҳаррир нашриёти, 2009. 22-бет.
[2] Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. -Т.: Муҳаррир нашриёти, 2009. 23-бет.

МАҲАЛЛА - ТАРАҚҚИЁТ БЕШИГИ

Қиём Назаров
фалсафа фанлари доктори, профессор

Жорий йилнинг 3 – 5 октябрь кунлари Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Камбағалликдан фаровонлик сари" ғояси асосида "Аҳолининг турмуш даражасини оширишда маҳалланинг ўрни" мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди.

Қарийб элликка яқин мамлакатларнинг вакиллари иштирок этган мазкур анжуман кейинги йилларда юртимизда фаровон жамият барпо этиш ғоясини амалга ошириш ва шу мақсадда маҳалла институтининг фаолият механизми самарадорлигини таъминлашга қаратилган ислоҳотлар бардавомлигининг яққол исботи бўлди.

Айниқса, кўплаб атоқли чет эллик экспертлар ва мамлакатимиз таниқли олимларининг бу борада ҳам Ўзбекистон тажрибаси шаклланган ва уни атрофлича ўрганишга бағишланган маърузалари, таклиф ва тавсиялари катта қизиқиш уйғотганини алоҳида таъкидлаш лозим.

"Камбағалликдан фаровонлик сари" ғояси

Ғояларнинг дунёга келиши ва тадрижига доир тадқиқотлар шундан далолат берадики, бахтли ҳаёт кечириш ва фаровон жамият барпо этиш орзуси инсоният тарихининг энг қадимги даврларидан бошлаган. Аллома бобомиз Берунийнинг бундан минг йил илгари ёзилган "Ҳиндистон" асарида қадимги юнонлар ва ҳиндларнинг тафаккур тарзи қарийб бир хил бўлгани ҳақида бежиз ёзилмаган. Бу билан буюк аллома ватандошимиз Шарқ ва Ғарб тафаккурининг эгизаклиги, бирида пайдо бўлган ғояларнинг иккинчисидан айру эмаслигини, яъни ғоялар соционикасининг умуминсоний характерга эгалигини гениал тарзда исбротлаган.

Қадимги Хитой халқининг доно файласуфи Конфуцийнинг "Фаровонлик - мақсад, ислоҳотлар - унга эришиш йўли, барқарорлик эса унинг кафолатидир" деган стратегемаси бор. Шу элнинг яна бир донишманди Лао Цзининг "Халқни ислоҳотчига, ҳар бир хонадонни тадбиркорга айлантиринг ва ана шулар фаровонликка эришишнинг асосий имкониятидир" деган ҳикмати ҳам бор. Айнинг шундай ҳикматлар Хитой халқини қадимги замонлардан бошлаб барқарорликни маҳкам ушлаб, фаровонлик сари интиладиган ислоҳотчи халққа айлантирган. Натижа эса маълум. Мазкур элда юз йилларга чўзилган ислоҳот даврлари бўлган. Қанчадан қанча йиллар ўтса ҳам халқнинг кўплаб авлодлари шу йўлдан оғишмай боравериган. Ва бу Хитойни улкан давлатга, барқарор мамлакатга ва бугунгидек фаровон ҳаётга етаклаган.

Бундай пурмаъно ҳикматлар Ғарб фалсафасининг асосчилари Фалес ва Солон, Сукрот ва Афлотунларда ҳам учрайди. Қадимги Юнонистонда яратилган эвдемонизм ва гедонизм каби таълимотлар, гарчанд баъзи ноқисликлардан холи бўлмаса-да, аслида бахтли яшаш ва фаровонликка интилишнинг илмий-фалсафий ифодаси бўлганини мутахасислар яхши билишади. Ва айнан ана шундай халқона ғояларнинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши уларнинг муаллифлари яшаган замонларда эл-юртга катта фойда келтирган, ушбу алломаларнинг замондошларини юксак мақсадлар сари бошлаган.

Аллома бобомиз Берунийнинг юқорида қайд қилинган асаридаги ишора шундай воқеликларга нисбатан ёзилгани маълум. Бундан икки ярим минг йил илгариги инсоният тарихида "Афина иттифоқи" дея ном қолдирган 158 та шаҳар давлатнинг бир неча юз йиллик ҳамкорликдаги ҳаётга эришишига ёрдам берган бу ғоялар таъсири ҳалигача сезилиб туради ва баъзи мамлакатлар ҳаётининг бугунги амалиётида замонавийлашган ҳолда қўлланилади.

Бизнинг юртимиз ўтмиши ва тадрижида ҳам фаровон яшаш орзуси барча замонларда бирор-бир тарзда намоён бўлиб турган. Боболаримизнинг энг қадимги осори-атиқаларидан бири "Авесто"да бу ҳақдаги нидолар ва умидлар жамланган мисралар борлиги, қадимги туркий тош

битикларда ҳам ушбу анъананинг ўзига хос излари мавжудлиги асло тасодиф эмас. Узоққа бормайлик, буюк саркарда бобомиз, Соҳибқирон Амир Темурнинг мингта тадбирсиз ва ношуд кишилардан кўра, битта тадбиркор инсоннинг афзаллиги ҳақидаги фикрлари бежиз ёзилмаган. Алишер Навоий бобомизнинг "Деҳқонки дона сочар, ўз ризқин ўзи очар" деган мисралари ҳам ана шу фикрларга уйқашлиги кўриниб турибди.

Президентимизнинг "Камбағалликдан фаровонлик сари" ғояси айнан ана шундай натижадор умуминсоний анъаналарга таянади ва халқимизга хос кўплаб эзгу мақсадларни амалга оширишга хизмат қилмоқда. Давлатимиз раҳбари томонидан ишлаб чиқилган "Ҳар бир оила тадбиркор", "Халқ бой бўлса, давлат ҳам бой бўлади" каби тамойиллар ҳам ушбу ғоянинг таркибий қисми сифатида муҳим аҳамият касб этаётганини ҳар биримиз кўриб турибмиз.

Мазкур ғоя ва ушбу тамойиллар сўнгги тўрт йилда Президентимиз томонидан энг кўп таъкидланган ва алоҳида аҳамият берилган мавзулар ва масалалар сирасига киради. Йиллар давомида "ёпиқ мавзу" бўлиб келган, "кам таъминланган", "эҳтиёжманд" каби жумлалар билан ўзига хос тарзда ифодаланган камбағаллик даражаси 2020 йилда илк маротаба эътироф этилгани барчамизнинг эсимизда қолган ва жаҳон этиборини торган муҳим воқеалардан бири бўлган эди.

Давлатимиз раҳбарининг мамлакатда камбағаллар қатлами борлигини очиқ-ойдин гапириши, аввало, тарихий жасорат эди, албатта. Чунки Президент бу билан бир вақтнинг ўзида муаммони бартараф этиш бўйича катта масъулиятни зиммасига олди. Маълумотларга кўра, ўшанда 7,5 миллион ёки 23 фоиз аҳолининг даромади камбағаллик чегарасига етмасди...

Юртбошимиз раислигида 2020 йил 27 февраль куни тадбиркорликни ривожлантириш орқали камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар бўйича ўтказилган видеоселектор йиғилишида бу масала дастлаб кун тартибига ниҳоятда жиддий қўйилди. Масалани ҳал қилиш имкониятини кечиктирмаслик зарурлигини инобатга олган ҳолда, Президент томонидан мутасаддиларга тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш юзасидан кечиктириб бўлмас топшириқлар берилди. Камбағаллик чегараси ҳеч қачон ҳисоблаб чиқилмаган давлатда биринчи марта аҳолининг истеъмолдаги хусусиятлари борасида сўровномалар, тадқиқотлар ўтказилди. Мамлакат тарихида илк маротаба камбағаллик чегараси — минимал истеъмол харажатлари миқдори белгиланди, уни муттасил кўтариб бориш чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилди ва у амалга оширила бошланди.

Ғоя умуммиллий ҳаракатга айланмоқда

Ҳар қанча гениал бўлмасин амалиётга айланмайдиган ғояларнинг фойдаси йўқлиги аллақачон исботланган умуминсоний ҳақиқатлардан биридир. Ғоялар диалектикаси ва соционикаси ана шундай ва шу тахлит тамойилларга асосланади. Бунинг маъноси шуки, бирон бир кишининг онгу-тафаккурида муайян ғоя туғилдими у қандайдир тарзда намоён бўлиши ва амалиётга жорий этилиши лозим бўлади. Эзгуликка хизмат қиладиган ғоялар билан турли бузғунчиликларга сабаб бўладиган, салбий эҳтиросларга эрк берадиган ғоялар бир-биридан маъно-мазмун ва мақсад жиҳатидан фарқ қилиши бу масаланинг алоҳида жиҳати албатта. Аммо дунёга келган ғоянинг муайян тарзда намоён бўлиши ва амалиётга жорий этилиши натижалари унинг ҳаётдаги ўрнини белгилаши қоидаси сақланиб қолаверади.

Бу жиҳатдан Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган "Камбағалликдан фаровонлик сари" ғоясининг эзгуликка хизмат қилаётгани кундай равшан ва бу мамлакатмиз ҳаётининг кейинги йиллардаги тадрижида яққол намоён бўлмоқда. Шу ғоя туфайли юртимизда мазкур масалага ёндашув тубдан ўзгарди, янги тизим яратилди ва у доимий такомиллаштириб борилмоқда.

Натижалар узоқ куттирмади ва реал рақамларда яққол намоён бўла бошлади. Тарихан қисқа — атиги тўрт йил ичида тизимли чора-тадбирлар ўзининг самарасини бериб, 3,5 миллиондан зиёд ватандошларимизнинг турмуш шароити яхшиланди. Камбағаллик даражаси 17 фоиздан 11 фоизга тушди. 2020 йилдан буён 3 миллиондан 5 миллион сўмгача ойлик оладиган ишчилар икки баробар, 5 миллиондан 7 миллион сўмгача олувчилар

миқдори уч баробар ошди. Камбағаллик даражаси йилига ўртача 3 фоизга камайиб бораётгани эса ушбу жараённинг бардавомлигидан далолат беради.

Камбағалликни камайтиришнинг самарали ечимларидан бири тадбиркорга шароит яратиб, улар билан манфаатли ҳамкорлик қилишдир. Бу орқали ҳам камбағаллар сонини камайтириш, ҳам бандликни таъминлаш ва малакали мутахассисларни тайёрлаш мумкин. Шу мақсадда "20 минг тадбиркор – 500 минг малакали мутахассис" дастури ҳаётга татбиқ этилди ва бу ўз натижаларини бермоқда. Дастур доирасида шу кунгача 6 745 та тадбиркорлик субъекти билан 455 минг нафар аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича ҳамкорлик шартномалари имзоланди. Маҳаллада камбағалликни қисқартириш, тадбиркорлик лойиҳаларига 35 триллион сўм кам фоизли кредит, 7 триллион сўм субсидия берилди. Қолаверса, 260 минг гектар ер 800 минг аҳолига деҳқончилик қилиб, даромад топиши учун тарқатилди. Натижада кўплаб фуқароларимиз тайинли иш жойига, яхши даромад манбаига эга бўлди.

Президентимиз раислигида жорий йил 11 сентябрь куни ўтказилган видеоселектор йиғилишида ушбу йўналишда мутасаддилар олдига аниқ вазифалар қўйилди. Бу борада ҳар бир маҳалла тўлиқ хатловдан ўтказилиб, "камбағал оилалар портрети" ишлаб чиқилмоқда. Камбағалликни қисқартириш янгича ёндашув асосида олиб борилмоқда. Республика бўйича 1 000 та энг оғир маҳаллага республика даражасидаги вазирлик ҳамда идоралардан 250 нафар раҳбар ходим бириктирилади. Шунингдек, вилоятдан 2 минг нафар, туманлардан 12 минг нафар раҳбар ходим энг оғир аҳволдаги 5 тадан оила билан ишлайди. Ерларни ижарага бериш борасидаги ташаббуслар давом этади. Бу жараёнда 50 минг гектар ер майдони 100 мингта камбағал оилага бўлиб берилади. Шу орқали 200 минг нафар камбағал оила аъзолари бандлиги таъминланади.

Президентнинг 2024 йил 23 сентябрдаги "Камбағалликни қисқартириш ва аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш борасидаги чора-тадбирларни янги босқичга олиб чиқиш тўғрисида"ги фармонига кўра, "Камбағалликдан фаровонлик сари" дастури ишлаб чиқилади. Дастур "Камбағал оилалар учун еттита имконият ва масъулият" тамойили асосида амалга оширилади. Камбағал оилалар реестри шакллантирилади, Камбағалликни қисқартириш давлат мақсадли жамғармаси ташкил этилади.

Камбағал оилаларга ноутбук сотиб олиш учун 5 йил муддатга 2 йил имтиёзли давр билан гаровсиз ва фоизсиз қарз ажратилади. Тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун қиймати 30 миллион сўмгача бўлган кичик ишлаб чиқариш ускуналари, кўчма дўконлар (food truck), мотороллер, скутер ва шу каби бошқа асосий воситаларни сотиб олиш учун 5 йил муддатга бўлиб-бўлиб тўлаш шарти билан гаровсиз ва фоизсиз қарз берилади.

Умуман олганда, Президент қайд этганидек, **"**Бундан буён камбағалликни қисқартириш умуммиллий ҳаракатга айланади. Ҳукуматдан тортиб, туман ташкилотигача барча бўғиндаги раҳбарларнинг кундалик иши оилаларни камбағалликдан олиб чиқиш бўлиши керак. Бу борада назорат ҳам, сўров ҳам қаттиқ бўлади".

Хуллас, бу борада ҳам интилиш, изланиш, билмаганини ўрганиш, тажриба алмашиш ва шу асосда самарали фаолиятни амалга ошириш вақти келди. Жорий йилнинг 3 – 5 октябрь кунлари бўлиб ўтган халқаро конференция ана шу мақсадларни кўзлагани шубҳасиз.

Хўш нима учун бу борада маҳаллага катта эътибор берилаяпти?

Ноёб фуқаролик институти

Маълумки, бугунги кунда Республикамизда 9 452 та маҳалла фаолият юритмоқда ва улар маҳаллий даражадаги ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий ривожланишнинг муҳим бўғини ҳисобланади. Бу жиҳатдан, маҳаллалар халқимиз ҳаётининг муҳим таркибий қисми, нафақат маъмурий вазифаларни бажарибгина қолмай, балки давлат органлари ва фуқаролар ўртасидаги ўзига хос мулоқот майдонига айланган.

Биз бугун маҳалла деганда, дунёда камдан-кам учрайдиган, инсонни жамият билан уйғун яшашга ўргатиб, бағрикенглик руҳида тарбиялайдиган, халқ билан давлат ўртасидаги ишончли кўприк вазифасини бажарадиган ноёб тузилмани тушунамиз. Ота-боболаримиз умргузаронлик қилган шу муқаддас заминда яшаётган, унинг сув-нонини тотаётган киши

борки, ўз ҳаётини, қувончу ташвишларини маҳалладан айри ҳолда тасаввур этиши қийин албатта.

Айни пайтда, маҳалла ҳар бир инсон ҳаётининг маъноси ва умри мазмунига катта таъсир кўрсатувчи Она юрт, Ота маконга нисбатан шарқона ёндашувнинг бетакрор намунаси, асрлар қаъридан безавол ўтиб келаётган маънавий - маърифий макон ҳамдир. Нафақат замонавий муаммоларга самарали ечим топиш, балки халқимизнинг бой маданий-тарихий меросини ўзида жамлаган ноёб тузилма сифатида маҳалла бугунги кунда аҳоли ҳаётини яхшилаш ва жамиятни фаровонлашда оддий иштирокчи эмас, балки муҳим қарорлар қабул қиладиган ва уларни амалга оширишга қодир марказ сифатида ҳам намоён бўлмоқда.

Шу билан бирга, бугун маҳалланинг ижтимоий аҳамияти, давлат ва жамият ривожидаги роли, аҳолининг кундалик ташвишлари, масала ва муаммоларини ҳал қилишдаги аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев "Маҳаллада тинчлик ҳукм сурса, юртимизда ҳам тинчлик бўлади, маҳалла обод этилса, бутун мамлакатимиз ободонлашади" дея алоҳида таъкидлагани асло бежиз эмас.

Бугунги кунга келиб, юртимизда маҳалла институтининг жамиятдаги мавқеини ошириш, унинг мақомини мустаҳкамлаш ва ваколатларини кенгайтиришга доир изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ушбу ислоҳотлар маҳалланинг аҳоли муаммоларини ҳал этишда биринчи бўғин сифатида ишлаши таъминлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон маҳаллалари уюшмаси ташкил этилиб, маҳалла раиси, ҳоким ёрдамчиси, хотин-қизлар фаоли, ёшлар етакчиси, солиқ инспектори ва ижтимоий ходимдан иборат "маҳалла еттилиги" фаолияти йўлга қўйилди. Уларга зарур ваколат ва имкониятлар яратиб берилиши натижасида аҳолининг турмуш даражасини ошириш борасидаги ишлар янги босқичга олиб чиқилди.

Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида бошланган ҳаётбахш дастурларнинг амалдаги ижроси ўлароқ, бугун маҳалла аҳолини ислоҳотларга сафарбар этадиган, жамиятнинг барча қатламларини изчил ҳаракатга келтирадиган фаол, катта ижтимоий куч, таъсирчан тузилмага, одамлар келиб фикрини, таклифини, дардини айтадиган, муаммосига ечим топадиган масканга айланди.

Бугунги кунда маҳаллалар аҳолининг кўплаб ижтимоий масалаларини ҳал қилиш, уларнинг фаровон ҳаётга эришишига ёрдам бериш тизимининг энг муҳим буғинларидан бирига айланди. Ушбу йўналишда айниқса, камбағалликка қарши курашиш ва ишсизликни барҳам топтириш масалалари маҳалларнинг диққат-эътиборини тортаётган муаммолар қаторига киради ва мазкур соҳаги фаолият ниҳоятда муҳим ҳисобланади.

Маълумотларга кўра, юртимизда 2023 йил якунига кўра ишсизлик даражаси 6,8 фоизни ташкил этиб, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 2,1 фоизга камайган. 2024-йилнинг 1 январь ҳолатига меҳнат ресурслари сони 19 миллион 724 минг 900 кишини ташкил этиб, 2023 йилнинг шу даврига нисбатан 207 минг 400 кишига (1,1 фоизга) ошган. Ўз навбатида бу рақамлар масаланинг бутун мамлакат миқёсидаги кўламидан далолат беради ва айниқса, жойлардаги маҳаллаларнинг ушбу йўналишдаги фаолиятини тизимли йўлга қўйишни тақазо этади.

Шу сабабдан ҳам, бугунги кунга келиб Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида маҳаллаларни камбағалликдан ва ишсизликдан холи ҳудудга айлантириш йўлидаги ислоҳотлар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Мазкур соҳадаги ислоҳотларнинг самарасини таъминлайдиган омиллар шаклланиб, уларнинг таъсирчанлиги муттасил ўсиб бормоқда.

Ушбу йўналишдаги фаолиятда ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни жойида ҳал этиш мақсадида маҳаллалар ваколатларини кенгайтириш, уларнинг молиявий мустақиллигини кучайтириш, фуқароларнинг ўз маҳалласи ҳаётидаги иштирокини ҳамда давлат органлари ва маҳаллалар ўртасида тўғридан-тўғри алоқани таъминлаш мақсадлари устивордир. Айни пайтда маҳаллаларда аҳоли билан ишлашга қаратилган жараёнларни рақамлаштириш, давлат ва ижтимоий хизматларни бевосита маҳаллада кўрсатиш, маҳалладан

туриб барча давлат идораларига мурожаат қилиш тизимини яратишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда.

Маҳаллаларнинг «ўсиш нуқталари» ва уларда яшовчи аҳолининг тадбиркорлик фаолиятидаги ихтисослашувидан келиб чиқиб, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини кучайтириш, маҳаллалар учун юқори малакали мутахассисларни мақсадли тайёрлаш масалалари ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда.

Бунинг учун, барча маҳалла раислари ва ҳоким ёрдамчиларида бошқарув асослари, бандликни таъминлаш, банк-молия, томорқа, ер, чорвачилик ва паррандачилик бўйича кўникмаларни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилаётгани асло бежиз эмас.

Бу жиҳатдан, маҳаллалар ваколатларини кенгайтириш, давлат органлари ва маҳаллалар ўртасида тўғридан-тўғри алоқани таъминлаш, аҳолининг маҳалладан туриб барча давлат идораларига мурожаат қилиш тизимини яратиш, давлат ва ижтимоий хизматларни бевосита маҳаллада кўрсатиш ва маҳаллаларнинг жойлардаги вакиллик органлари билан, халқ депутатлари Кенгашларининг Олий Мажлис Сенати билан, ҳокимликларнинг вазирликлар ва уларнинг ҳудудий бўлинмалари билан алоқаларини мустаҳкамлаш мақсадида ҳар бир маҳаллада ҳоким ёрдамчиси, ёшлар етакчиси, хотин қизлар фаоли лавозимлари ташкил этилди.

Хуллас, бугун маҳалла ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳаларида фаол иштирок этяпти. Тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш, камбағалликни қисқартириш, ижтимоий ёрдам кўрсатиш борасидаги амалий саъй-ҳаракатлар маҳалланинг иштирокисиз ўтмаяпти. Пировард мақсад аниқ: аҳолига муносиб турмуш шароити ва фаровон ҳаёт яратиш, жамиятимиз аъзоларининг бу борадаги имкониятларини янада ошириш, халқни фаол ислоҳотчига айлантириш.

Бундай юксак марраларга эришишда Ўзбекистон халқаро ташкилотлар ва хорижий мамлакатлар билан ўзаро тажриба алмашиш, биргаликда турли дастур ва лойиҳаларни амалга ошириш орқали яқин ҳамкорликни изчил давом эттиришдан манфаатдор. Юқорида қайд этилган "Аҳолининг турмуш даражасини оширишда маҳалланинг ўрни" мавзусидаги халқаро конференция айнан ана шу мақсадни кўзлагани бежиз эмас.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ФАНЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

Равшанбек Маҳмудов
Гулистон давлат университети профессори фалсафа фанлари номзоди

Аннотация: Учинчи Ренессанс бунёдкорларини тарбиялашда фалсафа, ахлоқ. нафосатшунослик, мантиқ, касбий маънавият ва бошқа сиёсий фанларини аҳамияти катта. Етук мутахассисда аввало, инсонийлик хислатлари бўлиши, миллий қадриятларни мукаммал эгаллаган, биладиган ва ҳаёти давомида қўллай олиши зарур. Ижтимоий фанлар мамлакатда бўлаётган барча ижтимоий-сиёсий воқеалардан хабардор бўлишига миграциянинг мазмун-моҳиятига тушунадиган энг асосийси комил, етук, баркамол, Ватан тараққиётини ривожлантиришга ҳисса қўшувчи шахс бўлиб тарбияланишида, одоб-ахлоқи, дунёқараши ўрнакли бўлиши кераклиги, ўз фикрини эркин ифодалай олиши, мантиқли, маъноли гапириши нотиқлик санъатини эгаллаши зарурлиги тўғрисидаги масалалар мақолада ёритилган.

Калит сўзлар: Янги Ўзбекистон, Учинчи Ренессаснс, миграция, ижтимоий фанлар, комил, етук, баркамол, ахлоқ, нафосат, фалсафа, мантиқ, дунёқараш, тарбияланганлик, нотиқлик санъати, нутқ маданияти.

Янги Ўзбекистон тараққиёти фақат иқтисодни ривожлантириш, янги завод-фабрикаларни кўпайтириш, чет эллардан мутахассисларни чақириб ўқитишни ёки ИТ паркларни пайдо бўлишини ўзи билан бўлмайди. Ўша янги пайдо бўлган барча корхона, ташкилотларда Ўзбекистон ёшлари, фуқаролари фаолият кўрсатишади. Ўзбекистон Президенти Учинчи Ренессанс бунёдкорларини тарбиялаш учун президент мактаблари, ижод мактаблари, фанларни чуқур ўқитадиган ихтисослашган мактаблар ташкил этди. Ҳар бир вилоят, туман, шаҳарларда мусиқа, спорт мактаблари пайдо бўлди. Буларни барчаси таълим сохасида амалга оширилаётган ислоҳотлар натижаси. Ўзбекистонда ростини айтиш керак, яқин йилларгача ҳам бironта нодавлат олий ўқув юрти,нодавлат боғча, мактаб, техникум бўлмаган.

Бугун ўзгаришларни,ривожланишларни,ислоҳатларни натижаси сифатида мамлакатда ўттизга яқин нодавлат олий ўқув юртлари фаолият кўрсатмоқда. Биргина, Россия Федерациясининг ўн бешта етакчи олий ўқув юртлари филиаллари Ўзбекистонда мавжуд. Қадимдан халқимизда "билим-Чин-Мочинда бўлса ҳам бориб ўқи","Бешикдан қабргача илм изла " деган ҳикматли гаплари бор. Бугун 63 минг ёшлар Россия давлатининг етакчи олий ўқув юртларида таълим олмоқдалар. Дунёнинг энг етакчи давлатларидаги олий ўқув юртларида ёш йигит-қизларимизни билим олаётганликлари тахсинга сазовор.

"Ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, уларнинг ўқиши, меҳнат қилиши, билим олиши ва қобилиятини намоён этиши учун барча шароитларни яратмоқдамиз. Зеро, бутун халқимиз қатори ёшлар – Янги Ўзбекистон бунёдкорларидир!"[1] [2.54], - деб ёзган эди Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев "Янги Ўзбекистон стратегияси"да китобида. Бугунги энг долзарб вазифалардан бири мамлакатнинг 37 миллион аҳолисининг сал кам олтмиш фоизини ташкил этадиган янгича фикрлайдиган ёшларини она-Ватанга садоқат руҳида катталарга ҳурмат, одоб-ахлоқли, фаҳм-фаросатли, билимли, баркамол инсон қилиб тарбиялашдан иборатдир. Мамлакатимизда "Маънавий-ҳомий", "Ҳар бир нуроний – беш нафар ёшга мураббий" каби тамойиллар ишлаб чиқилди ва амал қилмоқда.

Халқимизда "Тарбияда танаффус бўлмайди" деган ҳикматли гап бор. Бу ҳар бир оила ўз фарзандига таълим-тарбия бериши шарт дегани. Ҳар бир ота-она мураббийлик, тарбиячилик вазифасини юракдан, сидқидилдан, келажакни ўйлаб бажариши зарур бўлади. Агар бугун ижтимоий тармоқлардаги статистикага эътибор берсангиз дилингиз хуфтон бўлади. Яқинда Ўзбекистон Олий Мажлиси сенатидаги йиғилишда анча аянчли рақамлар тилга олинди. Ўқувчилар ўртасидаги жиноятчилик 2021 йилдагига нисбатан 2022 йилда, 2022 йилдагига нисбатан 2023 йилда 20-30 фоизга ,2024 йил ўтган даврида ҳам ошган. Ўғирлик, фирибгарлик, тан жароҳати, товламачилик, одам ўлдириш, зўравонлик каби жиноятларда ўқувчиларни иштирок этиши, талабалар, умуман ёшлар ўртасида жиноятчиликни ўсиши Янги Ўзбекистонликларга ярашмайди. Айниқса, зиёлиларни ўртасида жиноятчиликни кўпайиб бораётгани жуда хавфли саналади. Турли жиноятлар билан қамоққа тушган маҳкумларни фарзандларига алоҳида эътибор қаратилаётгани, совға-салом тарқатилаётгани теварак-атрофидаги жиноят қилмаган ота-она фарзандларига ҳам салбий таъсир кўрсатаётганини ўйлаб кўриш керак.Ёшларда шукроналик туйғусини яхшироқ шакллантириш учн эса миграция нималигини ҳам ўргатишимиз зарур деб ўйлайман.Миграция мазмун-моҳиятини ёшларимиз яхшироқ билса тинчлигимизнинг,ўзгаришлар бўлаётганлигини аҳамиятини теранроқ тушинган бўларди ёки тўқликка шўхликлар камайган бўларди деб ўйлайман.

Инсон дунёқараши муракккаб. Дунёқарашни шакллантириш учун эса ижтиомий-гуманитар фанларни кўпроқ, яхшироқ ҳаётга боғлаб ўқитиш зарур.Инсонни ким бўлиб шаклланиши унинг ёшлигида олган билимига,дунёқарашини қандайлигига боғлиқ бўлади.

"Миллий маънавиятимизни ривожлантириш, уни халқимиз, айниқса, ёшларимиз ҳаётига сингдиришда ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳамияти катта",-деб ёзган эдилар мамлакат етакчиси.

[1] Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: "Ўзбекистон". 2021. 54- бет

"Болаларни гўдаклигидан бошлаб юксак маънавий қадриятлар руҳида тарбиялаш", "Ёшларда Ватанга садоқат, тадбиркорлик, мустаҳкам ирода, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибат, масъулият, бағрикенглик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби муҳим фазилатларни босқичма-босқич шакллантириш" каби вазифаларни бажарилишини таъминлаш бугунги кундаги энг асосий, долзарб вазифалардандир. [3.287]

Маънавият нима? Маънавиятлиликни ҳосил қилиш, шакллантириш қаердан бошланади, воситалари нималардан иборат каби кўплаб саволлар бор. Ҳаводек керак бўладиган маънавиятни,маърифатни тарбияни бола аввало оилада ота-онасидан олади. Бугун оила қураётган ёшларда ота,она,фарзанд деган тушунчаларга муносабат қандай?Афсуски ,бугун рақамларга назар солсак янги оила қураётганларни тахминан 20,30 фоизи бир-икки йил бирга яшамай ажрашиб кетмоқдалар. Болалар етим бўлиб қолмоқда.Ота ёки онасиз вояга етаётган ёшларда оқибат,меҳр-шавқат каби инсоний туйғулар нисбатан кам бўлмоқда. Болаларнинг меҳрсиз,бағритош бўлиб вояга етаётганликлари сабабли афсуски қайсидир маънода жиноятчиликни кўпайишига сабаб бўлмоқда деб ўйлайман. [4.25]

Одатда 18-20 ёшлиларга олий ўқув юртларида оддий саломлашишни,одоб-ахлоқни,ўзини бошқаришни,кўпчиликни олдида ўзини тута билишни ўргатишга тўғри келмоқда. Бу оддий урф-одатларни илдизлари қаерда? Бизнингча,"Қуш уясида кўрганини қилади" ,-деган ҳикматли гап бор. Демак,бола туғилиб катта бўлиб вояга етганидан кейингина эмас балки бола туғилмасидан аввал таълим-тарбияни бошлаш керак, яъни барча ота-оналар фарзандларига талаб даражасида тарбия беришлари зарур. Бунинг учун эса мактабларда, адабиёт, ахлоқ, нафосат, мантиқ, фалсафа фанларини ўқитишни яхши йўлга қўйиш керак.Оилаларда бу тушунчаларни ёшлар онгига сингдириш зарур. Узоқ йиллар аввал Гулистон давлат университетида "Ёшларни оилага ,ҳаётга тайёрлаш "марказлари ташкил этилган эди. Менимча бу марказларга яна эҳтиёж туғилмоқда.Олий ўқув юртлари ўқув режаларига масъул бўлган ходимлар бугунги кунда асосан технологлар бўлганликлари учун ҳамма нарсани фақат ҳисоб-китоб билан олиб боришлари эвазига ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишга эътибор сўнги даражага тушиб қолди. Ижтимоий-гуманитар фанлар инсон руҳиятини тарбиялайди. Ёшларда хис-туйғуларни вужудга келишига, ривожланишига, шаклланишига асос бўлади. Файласуфларда гап бор: "Инсон овқат ейиш учун яшайдими, ёки яшаш учун овқат ейдими?". Инсон мураккаб ҳилқат, тарбия эса оғир, масъулиятли вазифа. Мактаблардаги "Ватан туйғуси", "Манавият асослари", "Ижтимоий иш" каби фанлар биргина "Тарбия" фанига қўшиб юборилди. Олий ўқув юртларидаги 120 соатлик "Фалсафа" фани, 42 соатлик "Нафосат" (Эстетика), 40 соатлик "Ахлоқ" (Этика), 40 соатлик "Мантиқ" (Логика), 30 соатлик "Маънавият асослари" фанлари қўшилиб жами 30 соатга келтирилди. Бу фанларнинг ҳар бирини алоҳида объекти, предмети, вазифаси, қонунлари, категориялари, функциялари мавжуд. Гўёки, бугунги ёшлар ахлоқли, дидли, нафосатли, етук дунёқарашли, мантиқли фикрлайдиган, чиройли гапирадиган, баркамол етишиб бўлишди. Амалда-чи? Рақамларда раҳм-шавқат бўлмайди. Бу фанлар ўқитилса ҳамма нарса ўзгаради жиноятчилик камаяди деган юзаки фикрдан йироқмиз. Инсон дунёқараши ўз-ўзидан осонликча шаклланмайди. Узоқ муддат керак бўлади. Бугунги ёшларда мамлакатда юз бераётган ўзгаришлар табиий ҳодиса сифатида қабул қилинмоқда. Ҳолбуки, мамлакат етакчисининг кўплаб фидоий инсонларнинг ақл-заковати, билими, ҳаракати орқали Ўзбекистонда тинчлик ҳукм сурмоқда, ривожланиш бўлмоқда. Шунинг учун ҳам, менимча, барча таълим муассасаларида олиб борилаётган маънавий-маърифий ишларда, ижтимоий –гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида шукуроналик тарбиясини, ҳаётдан рози бўлиш кўникмасини, жамиятга хисса қўшиш ҳаракатини шакллантиришга эътибор қаратиш зарур. [5.67]

Биринчидан, ёшларда оддий инсонийлик туйғуларини, катталарга ҳурмат, ўзини инсон сифатида ҳурмат қилишни аслида ота-оналар ўргатишлари керак. Шунинг учун жойларда, маҳаллаларда "Ёшларни оила қуришга тайёрлаш маркази", "Келинликка тайёрлаш мактаби", "Куёвликка тайёрлаш марказлари"ни ташкил қилиш керак.

Иккинчидан, турмуш қураётган ёшларга оила функцияларини ўргатиш учун эса "Ахлоқшунослик", "Нафосатшунослик", "Мантиқ" фанларини кенг, тўлиқ ўргатиш керак деб

ўйлайман. Бундан ташқари, жамиятдаги ўзгаришларни ҳис қилишлари, идрок этишлари, дунёқарашлари кенгроқ бўлишлари учун барча фанларнинг отаси (Аристотел) бўлган Фалсафа фанини 120 соатлик дастур асосида ўқитилиши керак.

Учинчидан, мактаб , лицей, коллеж, техникумларнинг битиривчи синф ўқувчилари учун "Миллий урф-одатлар – тарбия воситаси", "Миллий қадриятлар – етуклик меъзони", "Оила – тарбия қўрғони" каби махсус курслар, фанларни ўқитилиши ёшлар маънавиятини кенгайишига ўсишига катта таъсири бўлади деб ҳисоблаймиз. Афсуски, бугун мактаблар рейтинглари ўқувчиларини олий ўқув юртларига ўқишга кириши билан белгиланмоқда. Бу ҳам керак. Лекин мактабни тугатаётган ёшлар, аввало, том маънодаги инсонийлик ҳислатларига, фазилатларига эга бўлишлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи боби 1-моддасида "Ўзббекистон бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат"[6.5], деб кўрсатилган. Ижтимоий – дегани Ўзбекистонда яшаётган барча миллат, элат, жинсдаги, ёшдаги инсонлар давлат ҳимоясидадир, - деганидир. Янгиланган Конституцияда ижтимоий сўзининг киритилиши жуда катта масъулият, вазифа ҳосил қилади.

Ижтимой фанлар инсонни жамиятда ўз ўрнини топишларида, ҳаётдан рози бўлишларида, ота-онага, она Ватанга ҳурмат садоқат, ҳалоллик, поклик, руҳий озодлик, маънавий етуклик каби юзлаб хислатларни, фазилатларни ҳосилл қилишга ёрдам беради.

Бугун етук, баркамол мутахассисларни тарбиялаш учун Президент қарори билан ташкил этилган "Маънавиятшунослик", "Касбий маънавият" ҳамда "Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти" фанларини олий ўқув юртларини барча йўналишларида ўқитилиши зарурдир. Бу ижтимоий-гуманитар фанларни ўқимасдан, ўрганмасдан, ўзлаштирмасдан туриб етук мутахассис бўлиш мумкин эмас.Афсускс бу фанлар кўплаб олий ўқув юртларида ўқитилаётгани йўқ.

Хулоса қилиб айтганда,Янгиланаётган Ўзбекистонда , жамият, инсоният тараққиётида, ёшлар дунёқарашини шакллантиришда, ҳаётдан рози бўлиб, турмуши давомида бахт-саодат топишида, ватанпарварлик, инсонийлик меҳнатсеварликни шакллантиришда ижтимоий-гуманитар анлар, фалсафа, ахлоқшунослик, нафосат, мантиқ, маънавият асослари, маънавиятшунослик, касбий маънавият фанларини ўқитишнинг ва миграция мазмун-моҳиятини аҳамияти беқиёсдир. Инсон диди фаҳм-фаросати, инсонийлик хислатлари, фазилатлари билан олий мавжудоддир. Олий қадрият бўлган инсонни етук, баркамол қилиб тарбиялаш ,дунёқарашини кенг бўлиши зарурлиги ҳамма даврларда ҳам энг долзарб вазифа ҳисобланган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: "Ўзбекистон". 2023.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: "Ўзбекистон". 2021.
3. Маҳмудов Р. Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти. Дарслик. Т.: "Мумтоз сўз". 2021.
4. Маҳмудов Р. Касбий маънавият. Ўқув қўлланма. Т.: "Инновацион Зиё". 2023.
5. Mahmudov, R. J. (2020). Problems of studying the scientific heritage of Hussein Wayz Kashifi. Bulletin of Gulistan State University, 2020(3), 60-66.
6. Mahmudov, R. J. (2021). Socio-political, spiritual and moral views of Zainiddin Vasifi. Bulletin of Gulistan State University, 2021(1), 55-63.
7. Қуранбоев Қ. Ўзбекистон миллий стратегияси.Т.,2015.

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON MILLIY MATBUOTIDA MA’RIFATPARVAR ABDURAHMON SAYYOH TOSHKANDIYNING “ME’YOR UL-AXLOQ” ASARIDA ILGARI SURILGAN G‘OYALAR

Bekdavlat Aliyev
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Falsafa kafedrasi professori,
falsafa fanlari doktori

Annotatsiya: Bugungi kunda Sharq falsafiy tafakkuri, uning ochilmagan noyob ma’naviy me’rosini tadqiq etish, ajdodlarimiz qoldirgan qimmatli asarlarni o‘rganish har jihatdan dolzarbdir. Shu tufayli ham Sharqning xususan o‘rta osiyoning mashhur shaxslaridan biri Abdurahmon Sayyoh Toshkandiyning “Me’yor ul-axloq” asari va undagi yoritilgan falsafiy va axloqiy mulohazalarni tadqiq etish, manba sifatida asarni tahliliy o‘rganish hamda uning Sharq falsafasidagi o‘rnini ochib berishdan iborat. Abdurahmon Sayyoh Toshkandiyning “Me’yor ul-axloq” asari va undagi ilgari surilgan g‘oyalar nihoyatda e’tiborlidir.

Tayanch (eng muhim) so‘zlar: XX asr boshlari, Turkiston milliy matbuoti, “Me’yor ul-axloq”, “al-Isloh”, ota va ona, muallimlar, ulug‘lar, podshohlar.

XXIasr ikkinchi yarmida musulmon Sharq mamlakatlarida yuzaga kelayotgan milliy ozodlik hamda taraqqiyot g‘oyalarini ilgari surgan ma’rifatparvarlar faoliyati Rossiya imperiyasi mustamlakasiga aylangan Turkiston o‘lkasida turli ko‘rinishlarda shakllana bordi. “Bu davrda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi jadidlar o‘z faoliyatlari davomida ilm-fan, ma’rifat, odob axloq masalalariga katta e’tibor bilan qaraganlar[1]”.

Abdurahmon Muhammad Sodiq o‘g‘li Toshkandiy ham XX asr boshlari matbuotida “Sayyoh” taxallusi bilan tanilgan ma’rifatparvar ziyolilardan biri bo‘lib, u XIX asr oxiri XX asr boshlarida noshirlik qilish bilan birga odob axloq, diniy va ma’rifiy sohalarga oid qator kitoblar yozgan. Jumladan, birgina “Me’yor ul-axloq” asarining oxirgi qismida Abdurahmon Sayyohning muallifligida nashrga tayyorlangan “Makkai mukarrama tarixi”, “Bayt ul-muqaddas tarixi”, “Arabning qadimiy tarixi”, “Bani Isroil tarixi” kabi o‘nga yaqin asarlar nomlari keltirilgan. Bundan tashqari u siyosat, islom, tarix, ma’naviyat sohalarida chop etilgan ko‘plab kitoblarga noshirlik qilgan. Shuningdek, uning o‘zi ham necha kitoblar yozgani ma’lum.

Abdurahmon Sayyohning o‘lka aholisi kitob savodxonligini oshirish, mahalliy va dunyoviy yangiliklardan, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlardan xabardor qilishga qaratilgan faoliyati uning bosh muharrirligida 1915-1917 yillarda Toshkentda nashr qilingan “al-Isloh” jurnali faoliyatida ham ko‘rish mumkin. Mazkur jurnal nafaqat Turkiston o‘lkasida balki, qo‘shni musulmon mamlakatlarida ham mashhur bo‘lgan. “Jurnalda islom, shariat va fiqhiy masalalar, odob-axloq muammolari, mashhur diniy asarlardan tarjimalar, o‘lka hayotiga oid bahs-munozalarlar berib borilgan[2]”.

Abdurahmon Sayyoh qalamiga mansub asarlardan ikkitasi “Me’yor ul-axloq” hamda “Tanvir ul-ahdoq fi-t makorim ul-axloq” asarlari o‘rta asrlarda yashab o‘tgan islom olamining yirik allomalari ilgari surgan g‘oyalar asosida yozilgan bo‘lib, odob-axloqqa oiddir. Mazkur asarlarda muallif axloqning mohiyati xususida fikr yuritar ekan avvalo Qur’oni karim, hadisi sharif hamda imom G‘azzoliy, Faxriddin Roziy kabi allomalar asarlariga ishora qiladi. Asarda muallif tomonidan an’anaviy musulmon odob-axloq masalalariga yangicha yondashuvlarning bildirilishi alohida ahamiyatga ega. “Me’yor ul-axloq” asari 1912 yilda Toshkentda G‘ulom Hasan Orifjonov matbaasida toshbosma uslubida chop etilgan[3]. Kitob ikki qism (hissa)dan iborat bo‘lib, har ikki

[1] Ma’naviyat yuduzlari. – T.: “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi” nashriyoti, 2001. – B.321.
[2] O‘zbekistonning yangi tarixi. I jild. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq, 2011. – B.347.
[3] Abdurahmon Muhammad Sodiq o‘g‘li Toshkandiy. Me’yor ul-axloq. – Toshkent: G‘ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912.

qismi yettitadan bobni o‘z ichiga olgan. Kitobning birinchi qismi asosan axloqning nazariy masalalariga bag‘ishlangan. Kitobning ikkinchi qismi esa, axloqning amaliy masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda inson axloqi va axloqning ijobiy hamda salbiy kategoriyalariga misollar asosida tavsiflar berilgan. Kitob so‘ngida inson axloqi va ruhiyati uchun xos bo‘lgan o‘ttiz ikkita xislat tavsiflangan. “Unda islomiy an’analardan kelib chiqqan holda ibodat, taqvo, shukr, duo, sabr kabi tushunchalarga izoh berish bilan birga, inson axloqining muhim sifatlari bo‘lgan adab, afu, shafqat, sahovat va ehson, tavoze’ va ehtirom, shijoat, diyonat, vafo, sodiqlik kabi kategoriyalarni tahlil qiladi[1]”. “Kitob so‘ngida berilgan ma’lumotga qaraganda, Abdurahmon Sayyoh “Me’yor ul-axloq” asarining uchinchi va to‘rtinchi qismlarini ham nashrga tayyorlagan[2]”.

Umuman olganda, “Me’yor ul-axloq” asari nashrida Turkiston o‘lkasidagi ta’lim muassasalarida musulmon bolalar ta’lim-tarbiyasida odob-axloq mavzusini sodda va tushunarli qilib yoritish maqsad qilib olinganligini ko‘rish mumkin. Zero, o‘sha davr nuqtai nazaridan mahalliy hamda keng yo‘l ochilgan rus-tuzem maktablarida o‘rta asrlarda yaratilgan odob-axloq haqidagi an’anaviy kitoblar o‘quv dasturlaridan chetga chiqarilgan bir paytda, ularda ilgari surilgan g‘oyalar hamda islomiy an’analar doirasida, mahalliy ma’rifatparvarlar tomonidan davr talablaridan kelib chiqqan holda qayta ishlangan odob-axloq darsliklariga ehtiyoj katta edi.

Abdurahmon Sayyoh axloq mavzusiga o‘zi yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan kelib chiqqan holda fikr bildirgan. Odob-axloq masalasini Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi o‘sha davrning boshqa ma’rifatparvarlari singari Turkiston jamiyatini halokatdan, qoloqlikdan ilm-fan taraqqiyotiga olib chiquvchi omil sifatida qaraydi. Ilgari surgan fikr-mulohazalarida “chiroyli odob-axloqqa erishishning yo‘li bu hukamolar ya’ni zamon olimlari ta’limini, bilimini olishdir” degan xulosaga keladi.

Masalaga shu nuqtai nazaridan yondashgan holda “Me’yor ul-axloq” asarining 1912-yilda Toshkentda “G‘ulom Hasan Orifjonov” matbaasining toshbosma nashri asosida insonlar odob-axloqining ayrim jihatlariga bag‘ishlangan qismlaridan tarjima qilindi. Shuningdek, mazmunan “Me’yor ul-axloq” asariga yaqin aniqrog‘i, ayrim o‘zgartirishlar bilan o‘zbek tilida nashr etilgan “Tanvir ul-ahdoq fi-makorim al-axloq” (Go‘zal axloqlar borasida ko‘z gavharini nurlantirish) nomli asarining 1913-yil Toshkentda amalga oshirilgan toshbosma nashri tabdil qilindi.

“Me’yor ul-axloq” asaridan tarjima qilingan ushbu fikrlar ahamiyati hamon qadrlidir.

“Insonning turli kishilar bilan bo‘ladigan munosabatlardagi siyratlari haqida: Ularning avvali to‘rt qismdir. Bular ota va ona, muallimlar, ulug‘lar va podishohlar[3]”.

Ota va ona: Ota va ona bilan munosabatda xuzu’ va xushu’da ya’ni, doimo hurmatu ehtiromda bo‘lmoqlik lozim. Inson ularni ranjitmasligi, garchi hato so‘zlasalar ham suhbatda so‘zini bo‘lmasligi lozim. Inson hech qachon ulardan yaratganga shikoyat qilmasligi kerak. Ota-ona tik turgan yerda xargiz o‘tirilmaydi, doimo ularning xizmatida qoyim maqom bo‘ladilar.

Muallimlar: Anglash lozimki, ota-ona insonning jismonan tug‘ilishiga sababchi bo‘lsalar muallimlar ularning ruhiyatiga sababchidirlar. Muallimlar insonga ota-ona martabasidadir, ehtimol ziyod hamdir. Muallimga isyon bu ne’matga kufr keltirishdekdir.

Ulug‘lar: Agar inson ulug‘lar bilan bo‘lsa avvalo ularga mulozamatni joyiga qo‘ymog‘i darkor. Bir ishda ulug‘larga ishonilgan bo‘lsa, ularning qo‘l ostida sa’yi harakatda bo‘ladi. Tilida va dilida valine’matiga shukronalikni ado qilib, ularning fikrlarini ma’qullab, sir-asrorlarini begonalardan pinhon tutadilar. Ulug‘lardan biror ish ishonilib topshirilsa sa’yi qilib, uni maromiga yetkazadilar. Agar valine’matdan bir hafagarchilik sodir etilsa, inson uni o‘ziga dushman maqomida tutmasligi kerak.

Podshohlar: Agar inson podishohning yaqinlaridan biri bo‘lishga musharraf bo‘lsa, avvalo unga duogo‘ylikda qoyim bo‘lgusidir. Muloqotda xuzu’ va xushu’da bo‘ladi. Birinchi bo‘lib so‘zlamaydi va biror narsa haqida so‘rmaydi. So‘zlaganda ham baland ovozda gapirmasdan, qo‘li va boshqa a’zolarini tartibga keltirgan holda sekin, muloyimlik bilan so‘zlashi lozim.

---

[1] Ko‘rsatilgan asar. – B.146.
[2] Ko‘rsatilgan asar. – B.166.
[3] Abdurahmon Muhammad Sodiq o‘g‘li Toshkandiy. Me’yor ul-axloq. – Toshkent: G‘ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912. – B.130-133.

Shu o‘rinda birinchi Prezidentimizning “Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o‘zlikni anglash mumkin emas”[1], degan donishmandona so‘zlari beixtiyor yodga keladi. Ha, haqqoniy tarix tom ma’noda bilimlar manbai, ma’naviyat negizi, qolaversa, chinakam tarbiya maktabidir. Ne baxtki, milliy mutaqillikka erishganimiz tufayli ona tariximiz to‘g‘risidagi chin haqiqat yuzaga chiqdi, uning qiyofasini to‘sib kelgan g‘uborlar, «oq» va «qora» dog‘lar butkul supirib tashlandi. Buning orqasida katta tarix yaratgan xalqimizning yuksak dahosi, ne-ne buyuk ajdodlarimizning yorqin siymosi, ularning mangulikka daxldor o‘lmas merosi yangidan to‘la kuch bilan namoyon bo‘ldi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. -T.: O‘zbekiston, 1996. 365 b.
2. Ma’naviyat yuduzlari. – T.: “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi” nashriyoti, 2001. 399 b.
3. O‘zbekistonning yangi tarixi. I jild. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq, 2011. 552 b.
4. Abdurahmon Muhammad Sodiq o‘g‘li Toshkandiy. Me’yor ul-axloq. – Toshkent: G‘ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912. 170 b.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MA’NAVIY TEXNOLOGIYALARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Yusubov Jaloliddin Kadamovich
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc)
Suleymanov Sarvar Sunatullayevich
O‘zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonning yangi davrga xos bo‘lgan ma'naviy texnologiyalaring ijtimoiy-falsafiy asoslari ilmiy dalillar bilan ko‘rsatilgan. Xalqimizning uzoq davrlardan boshlangan o‘tmishdagi merosini tahlil qilish jamiyatimizning ma’naviy hayoti o‘z-o‘zidan, bo‘sh joyda shakllanib qolmaganidan dalolat beradi. Shu nuqtaiy nazardan ma'naviy taraqqiyotning jamiyat rivojlanishiga ijobiy ta’siri ijtimoiy-falsafiy jihatdan ilmiy asosda tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: Ma’naviy qadriyatlar, ma’naviy hayot, falsafiy madaniyat, Amir Temur, Temuriylar, ma’naviy yuksalish, yuksak axloq.

Xalqimizning uzoq davrlardan boshlangan o‘tmishdagi merosini tahlil qilish jamiyatimizning ma’naviy hayoti o‘z-o‘zidan, bo‘sh joyda shakllanib qolmaganidan dalolat beradi. Uning vujudga kelishi va rivojlanishida Vatanimizga xos ko‘plab ijtimoiy-falsafiy omillar asos bo‘lib, unda xalqimizga xos ma’naviy talablar, axloq-odob qoidalari o‘z aksini topgani shubhasiz. Bu borada yurtdoshlarimizga xos jamoaviylik tuyg‘usining ma’naviy hayotga ta’siri ushbu yo‘nalishdagi ijtimoiy-falsafiy omillar genezisi va dinamikasining asl mohiyatini ifodalaydi.

Jamiyat hayotining turli sohalaridagi islohotlarda yaqqol namoyon bo‘ladigan ma’naviy o‘zgarishlar dinamikasi ijtimoiy-falsafiy jihatdan madaniy taraqqiyot va ayni paytda mafkuraviy tamoyillarning o‘zgarishlari jarayonining o‘ziga xos hosilasi bo‘lishi mumkin. Bunday holda jamiyat ma’naviy hayot o‘zgarishlar dinamikasi falsafiy madaniyat va mafkura uchun muayyan asos yoki ijtimoiy mezon emas, balki bu sohadagi hatti-harakatlar, jumladan, davlat siyosati, turli tashkilotlar va fuqarolik jamiyati institutlaring hamkorlikdagi faoliyatining natijasi tarzida namoyon bo‘ladi.

[1] Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. -T.: O‘zbekiston, 1996. –B, 78.

Shu ma'noda, jamiyatning hayotida xalq tarixi va taraqqiyoti jarayonida ro'y bergan falsafiy jarayonlar, uning boshqa xalqlar tomonidan istilo etilishi yoki bunday istilodan qutilib, o'zi mustaqil rivojlanishi bilan bog'liq voqea va hodisalar muqarrar ravishda aks etadi. O'z navbatida, bu nafaqat uzoq o'tmish davrlar, balki bugungi mustaqillikka erishilgan davr voqeliklari ham jamiyat ma'naviy hayoti dinamikasida aks etishi haqida fikr yuritish imkonini yaratadi. Ya'ni, xalq istiqloli, unga erishish va uni mustahkamlash jarayonlari o'z davri jamiyat ma'naviy hayoti o'zgarishlar dinamikasi uchun ijtimoiy-falsafiy asos bo'lgani singari, istibdod zahmatlari ham unda albatta o'ziga xos tarzda o'z ifodasini topadi.

Bular bir davlat yoki millat tomonidan istilo qilingan xalq ma'naviyatining gurkirab o'sishi haqida gap yuritib ovvora bo'lishning keragi yo'q albatta. Negaki, bunday sharoitda jamiyat ma'naviy hayoti dinamikasi uchun keng imkoniyat ochilishi mumkin emas Chunki, hech bir davrda ro'y bergan mustamlakachilik siyosati bunga yo'l qo'ygan emas. Tarixda bosib olingan xalqni ma'naviy kamolotini o'ylagan bosqinchilar, ma'naviy asoratga solingan ellarni istibdod va mustamlakachilik iskanjasidan ozod qilgan mustamlakachilar bo'lgani haqida biror-bir misol uchramagani ham buni isbotlaydi. Buning o'rniga barcha zamonlardagi istibdodchi bosqinchi fotixlar egallab olingan yurtni vayron qilish, aholini ezish, uning ma'naviy hayotini izdan chiqarish, bu boradagi qadriyatlarini, asori-atiqalarini, ma'naviy boyliklarini yo'qotish yo'lidan borganlar.

Mohir harbiy sarkarda atoqli davlat arbobi Amir Temur o'z hayotini Vatan ozodligi xalqining farovonligi, yurt obodligi uchun sarflagani ma'lum. Uning davrida nafaqat go'zal bog'lar bunyod qilindi, madrasalar va masjidlar qurildi, mamlakatimiz ma'naviy sohasida o'zgarishlar ro'y berdi va milliy davlatchilik shakllandi, balki xalqimiz ma'naviyati yuksalib, uning taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan muhim tadbirlar amalga oshirildi. Ayni shu davrda madaniyat va ilm-fanga nihoyatda katta e'tibor qaratildi, Temur o'z saroyida olimu fuzalo va ilohiyot ilmi arboblari bo'lgan Xoja Afzal, Jalol Xokiy, Mavlono Xorazmiy, Mavlono Munshiy va boshqalar ilm-fan va badiiy ijod bilan shug'ullandilar. Amir Temur davrida Samarqand Sharqning eng go'zal shahriga aylandi va bu haqda ispan sayyohi R.G.Klavixo ham uning tarovati to'g'risida qoyil qolgan va bu haqda o'z esdaliklarida alohida qayd etgan edi. Temur nafaqat Hindiston, Xitoy, arab mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi, balki dunyoning boshqa xalqlari va davlatlari bilan tashqi munosabatlar o'rnatishga katta e'tibor berdi. Bu o'z navbatida xalqning iqtisodiy tafakkurini o'stirdi va ma'naviy hayot o'zgarishlar dinamikasi uchun moddiy asoslarni yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, Temur va temuriylar davrida islom dini va tasavvuf ta'limoti katta mavqega erishdi va asosiy mafkura sifatida markazlashgan davlatning ijtimoiy-falsafiy hayotida muhim ahamiyat kasb etdi. Islom dini iqtisod, madaniyat va ilm-fan sohasidagi maqsad-vazifalarni amalga oshirishda Temur va uning vorislari uchun tayanch mafkura, xalq falsafiy madaniyatini shakllantirishning g'oyaviy asosiga aylandi va uning ta'limoti keng quloch yoydi. Sohibqiron naqshbandlik tariqatining yirik shayxlari bo'lmish Sayyid Amir Kulol, Shayx Abu Bakr Tayobodiy, Mir Sayyid Barakalarni o'zining pirlari sifatida hurmat qilgan, ularning o'gitlari va maslahatlarini qadrlaganlar [3]. Ushbu allomalar ham mamlakatdagi salbiy illatlarni yo'qotish, turli janjal va nizolarni bartaraf qilish, el-yurt orasida haqiqat va adolat o'rnatishda Temurga yordam berganlar, uning faoliyatiga ko'maklashganlar. Yurt obodligi, xalq tafakkuri o'sishi, ma'naviy hayot yuksalishi uchun ushbu zotlarning xizmati katta bo'lgan. Shohruh, Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Bobur Mirzo kabi temuriyzodalar ham Sohibqiron Temur boshlab bergan va jamiyat ma'naviy hayoti dinamikasida muhim ahamiyatga molik ishlarni yangi bosqichga ko'tarish, ilm-fanning ko'p sohalarida yuksalishga erishishga harakat qildilar. Bu borada matematika, astronomiya bilan birga tarix, adabiyot, mantiq, falsafa, axloqshunoslik va boshqalarga ham alohida e'tibor berildi, badiiy adabiyot va she'riyat rivojlanib, jahondagi eng ilg'or adabiy muhit shakllandi. Aynan o'sha davrda"Gul va Navro'z" muallifi Lutfiy (1366-1465), "Behro'z va Bahrom" kitobini yozgan Binoiy (1453-1512), "Tazkirat ush-shuaro" ("Shoirlar haqida tazkira")muallifi Davlatshoh Samarqandiy**,** "Yusuf va Zulayho", "Mahzan ul-asror" ("Sirlar xazinasi") kitoblari muallifi Durbek (XIV-XUasrlar), Hofiz Xorazmiy (XIV-XUasrlar), Ismat Buxoriy (1365-1436), Atoiy (XV asr) va boshqalarningasarlarida bunday ma'naviy yuksalish yaqqol namoyon bo'lgan edi, deyish mumkin.

Xalqimiz ma'naviy hayoti o'zgarishlar dinamikasining o'sha davrdagi iqtisodiy, ijtimoiy va falsafiy asoslari milliy davlatchilikning tiklanishi, markazlashgan davlat tashkil topishi, moddiy

farovonlik ortishi bilan birga ilm-fan rivoji, inson aql-zakovatining yuksak namunalarini ko‘rsatgan qomusiy olimlar yetishib chiqqanligi va ularning o‘lmas asarlari yaratgani bilan belgilanadi. Aynan mustaqil taraqqiyot yo‘liga o‘tilgani ushbu asoslarining eng muhim poydevori bo‘lgani aniq, albatta. Chunki bunday ijtimoiy-falsafiy taraqqiyot va uning ta’sirida ro‘y bergan ma’naviy yuksalish natijasida yurtimiz sarhadlari obod bo‘lib bordi, mamlakatda tinchlik o‘rnatildi, aholining hayoti farovonlashdi. Bu tahlitda amalga oshirilgan tub islohotlar va yangilanishlarning samaradorligiga erishilgani tufayli madaniy-ma’rifiy sohalar va ma’naviy hayotda tub o‘zgarishlar ro‘y bergani Amir Temur boshlab bergan temuriylar davri Renessansining eng asosiy xususiyatlaridan biridir.

Bularning barchasi , millatparvar Amir Temur va temuriylarning xalqimiz ma’naviy taraqqiyoti uchun falsafiy-iqtisodiy asoslarni yaratgani bilan birga, o‘sha davrda odamlarning ruhiyati, ma’naviyati, kelajakka ishonch tuyg‘ularini o‘sib borishi uchun zamin hozirlaganini yaqqol ko‘rsatadi. Ana shuning uchun ham xalqimiz o‘sha davrdagi ma’naviy yuksalish, hayotdagi o‘zgarishlar, ozod va mustaqil rivojlanish zamoniga o‘zini boshlab borgan Sohibqiron Temur nomini asarlar osha ardoqlab kelmoqda. Toshkent, Samarqand, Shahrisabzda unga qo‘yilgan haykallar, uning nomidagi ordenning mavjudligi, ulug‘ bobomizga hurmat ramzi bo‘lgan nomlar va unga atalgan asarlar, Shohruh, Ulug‘bek, Alisher, Bobur kabi ismlarni haligacha farzandlarmizga qo‘yilishi buning yaqqol isbotidir [8].

Shu bilan birga, bunda buyuk sohibqiron amalga oshirgan bunyodkorlik ishlari va o‘sha davrdagi ulug‘ siyomolarning ezgu amallaridan ma’naviy qarzdorlik, ular merosiga mos bo‘lish, endilikda bu buyuk zotlar ishini munosib davom ettirish kabilar bugungi jamiyat ma’naviy hayoti uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega bo‘layotganini alohida ta’kidlash lozim. Aslida, ma’naviy hayot o‘zgarishlar dinamikasini ijtimoiy-falsafiy jarayonlar tadriji va ta’siriga nisbatan tahlilidan kelib chiqadigan eng asosiy xulosalaridan biri ham ana shundadir.

Bu esa, o‘z navbatida, istiqlolga erishish va mustaqil taraqqiyot imkoniyatiga ega bo‘lishning ma’naviy hayot o‘zgarishlari va dinamikasi uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, mustamlakachilik avvalo, bosqinchilik, irqchilik, kalonializm, imperalizm, buyuk davlatchilik iddaosi, buyuk millatchilik shovenizmi kabi turli xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘lganini ko‘ramiz. Ular ayrim jihatlariga ko‘ra, bir-biridan farq qilsa-da, mohiyatan bir xil – bosqinchilik, zulm va zo‘ravonlik kabi hatti-harakatlarni turlicha izohlashlardan iborat. Afsuski, insoniylikka xilof bo‘lgan, bashariyatning kelajagiga, uning hamjihat yashashiga xavf soladigan bunday mafkura shakllari dunyoning turli burchaklarida hozir ham mudhish qiyofasini namoyon qilmoqda [4].

Mustamlakachilik va bosqinchiliklardan azob ko‘rmagan istibdod domiga tushmagan, uning zaxmatlaridan ezilmagan xalqlar tarixda juda ko‘plab topiladi. Bizning xalqimiz ham o‘tmishda ana shunday mustamlakachilik iskanjasiga bir necha bor tushgan. Gohida tez orada istiqlolga erishib, o‘z taraqqiyot yo‘liga tushib olgan, gohida esauzoq vaqt cho‘zilgan istibdod va istilolar xalqimiz taraqqiyotini sekinlashtirgan. Bunday istilolarning mudhish oqibatlari uning tarixiy xotirasida va ma’naviy hayotida o‘chmas asoratlar qoldirib, o‘sha davrlardagi jamiyat ma’naviy hayoti dinamikasini izdan chiqargan. Shunisi diqqatga sazovorki, bunday ayanchli oqibatlar va zaxmatli zamonlar qancha davom etishidan qat’iy nazar, xalqimiz qaddini rostlayvergan va oxir-oqibat o‘z mustaqilligi, milliy davlatchiligini qayta tiklashga erishgan. Bu esa, jamiyat ma’naviy hayoti dinamikasida o‘ziga xos tarzda aks etgan, u o‘sib borgan va har gal yangi taraqqiyot bosqichiga kirgan.

Shu ma’noda, xalqimiz ma’naviyatining o‘tmishdagi genezisi va dinamikasida Markaziy Osiyoning qoq o‘rtasida shakllangan hayot tarzi, azaliy qadriyatlar va g‘oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Vatanimiz sarhadlarida shakllangan zardo‘shtiylik, uning bosh kitobi — “Avesto”, Moniy ta’limoti, “Moniy yozuvi”, mazdakiylik harakati kabilarning ham bunday ezgu ijtimoiy-falsafiy jarayonlarda o‘z shrni va ahamiyati bor, albatta. Vatan ozodligi yo‘lida jon fido etgan Muqanna boshchiligidagi harakat nafaqat O‘rta Osiyoda, balki jahonning boshqa o‘lkalarida ham aks-sado bergan. Vatanimiz hududida o‘sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyat, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-falsafiy g‘oyalar va yuksak axloqiy xalqimiz ma’naviy hayoti o‘zgarishlar dinamikasi uchun muhim asos bo‘lib xizmat qilgan.

Bugungi mamlakatimizda ia'naviy hayot o'zgarishlar dinamikasi bilan bog'liq jarayonlar xalqimizning ezgu qadriyatlarga tayanib dunyo sivilizatsiyasiga qo'shayotgan betakror hissasini,istiqlol yo'lidagi erishilayotgan yutuqlar sifatida tushunilishi bejiz emas. Ushbu tushuncha bugungi kunda yurtimizni jahon mamlakatlari qatoridan munosib o'rin egallashi, bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati barpo etish, xalqimizning moddiy va ma'naviy salohiyatini mustahkamlash, O'zbekistonning shon-shuhratini dunyoga yoyishga keng imkoniyatlar yaratuvchi eng asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Bilimli avlod – buyuk kelajagimizning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. – T.: "O'zbekiston", 2018. -64 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. – T.: "O'zbekiston", 2019.
4. Фалсафа қомусий луғат. –Тошкент: "Шарқ", 2004.

O'ZBEK FALSAFASI RIVOJIDA TASAVVUF TA'LIMOTINING O'RNI

Ismoilov Sobirjon
GulDU dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek falsafasi, O'zbekiston falsafasi, mustaqillik falsafasi, milliy falsafa va o'zbek falsafasi rivojida tasavvuf ta'limotining o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: falsafa, O'zbekiston, mustaqillik, milliy falsafa, o'zbek falsafasi rivoji, tasavvuf talimoti.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda "O'zbek falsafasi" (S.Shermuxamedov, Q.Nazarov), "O'zbekiston falsafasi" (B.To'raev, Sh.Xaitov), "Mustaqillik falsafasi" (A.Jalolov), "Milliy falsafa" (Q.Nazarov) deb atalib kelinayotgan tom ma'nodagi milliy falsafa shakllandi. Bu tushuncha-iboralarni shakli har xil bo'lsada mohiyat ular bir, uyg'un mazmunni ifodalaydi. Umumiy holda esa o'zbek falsafasi degan tushunchani o'zida aks ettiradi va ifodalaydi.

"O'zbek falsafasi" tushunchasi xalqimizning falsafiy tafakkuri, ongi va dunyoqarashining rivojlanish bosqichlari, tushuncha va kategoriyalari, ma'naviy tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi[1].

O'zbekiston falsafasi Sharq falsafasining tarkibiy qismiga kiruvchi va o'zbek xalqining o'ziga xos bo'lgan tafakkur tarzining ifodasidir[2].

Mustaqillik falsafasi – jahon hamjamiyatida o'z o'rniga, hur millatlar orasida o'z ovoziga ega bo'lishiga azmu qaror qilgan mustaqillik O'zbekiston[3] falsafasidir.

Milliy falsafa-muayyan millatning tabiiy-tarixiy rivojlanish jarayonida vujudga kelgan, moddiy va ma'naviy hayot ta'sirida takomillashib va boyib boradigan milliy ruh va mental xususiyatlar, madaniy me'ros, milliy til va muomala, amaliy faoliyat va o'zaro munosabatlarda namoyon bo'ladigan milliy dunyoqarash va tafakkur tarzi, ularga xos falsafiy tushuncha[4].

[1] Назаров К. Ўзбек фалсафаси. -Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" нашриёти,, 2013. 9-бет.
[2] Тўраев Б. Фалсафа тарихининг қискача баёни. // "Имом ал-Бухорий сабоқлари" журнали. 2010 йил № 2 сон, 136-бет.
[3] Жалолов А. Ўзбекистон: мустақиллик, маънавият, мафкура. -Т.: Ўзбекистон, 1994. 60-бет.
[4] Назаров К. Жаҳон фалсафий қомуси. Биринчи китоб. А-Н. -Т.: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" нашриёти, 2022. 808-бет.

Jahon falsafasi tarixidagi falsafiy maktablarni atalishi va nomlariga nazar solganimizda, ularni uch nom bilan yuritilganligini ko'rish mumkin:

birinchi, xind, xitoy, yunon, arab, nemis, rus falsafa maktablari,

ikkinchi, ioniya, (Ksenafon, Anaksagor, Fales), Milet (Fales), Efes (Geraklit), Eley (Ksenafon), Likey (Aristotel), Kren (Aristipp), Marburg (German Kogen), Baden (Vindelband) falsafa maktablari,

uchinchi, pifagorchilar (Pifagor), epikurchilar (Epikur), kiniklar (Antisfen), stoiklar (Zenon), neoplatonizm (Plotin), elido-eretrik (Fedon), ma'rifatparvarlar maktabi kabi. Shu ma'noda talqin etsak bizning milliy falsafa maktabimizni: o'zbek falsafa maktabi, O'zbekiston falsafasi yoki Ibrohim Mo'minov falsafa maktabi deb nomlashga to'liq haqlimiz.

Milliy mustaqillik mafkurasini shakllantirish va komil insonni tarbiyalash borasida xalqimizning ma'naviy, falsafiy, shu jumladan tasavvufiy merosning alohida ahamiyati bor.

Jahon xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotida yurtimiz alohida o'rin tutadi. To hozirgacha O'zbekiston Sharq va G'arb mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha yo'nalish va sohalari, jumladan, ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyotida o'zining sezilarli izini qoldirib kelgan. Bu jarayon mustaqillik davrida ham davom ettirildi.

Milliy falsafiy merosimizning muhim qismini tasavvuf ta'limoti va qadriyatlari, shu jumladan aynan bizning Vatanimiz - Turkistonda shakllanib, endilikda butun dunyoga tarqalgan, jahon ilm-fani, madaniyati, umuminsoniy qadriyatlari taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan, uch buyuk tasavvufiy tariqatlar: yassaviya, kubroviya va xojagon-naqshbandiya tariqatlari tashkil etadi va bu qaysi bir jihatdan o'zbek falsafasining nazariy asoslaridan biridir. Ushbu jarayonni zamonaviy-falsafiy qarashlar nuqtai nazardan tadqiq etish ham ilmiy, ham ijtimoiy-amaliy ahamiyatga egadir. Mamlakatimiz o'zining mustaqil taraqqiyot yo'lidan borar ekan, umuminsoniy qadriyatlarga sodiq ekanligini rasman e'lon qilgan.

O'zbekistonda demokratik davlat va fuqarolik jamiyati bunyod etilayotgan hozirgi jarayonda, insonni barcha imkoniyatlarini namoyon qilishga, o'zligini anglashga sharoit yaratilgan. Bu borada o'zbek falsafasining nazariy asoslaridan biri bo'lgan tasavvuf ta'limotida, bir qator g'oya, nazariya va tajribalar mavjud.

Tasavvuf ta'limotining o'zbek falsafasi shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni mavzusi yuzasidan bir qator olimlarimiz I.Mo'minov, V.Zohidovlar sho'ro davrida va O.Fayzullaev, R.Nosirov, H.Aliqulov, R.Shodiev, G.Navro'zova va boshqalar mustaqillik davrida tadqiqotlar olib borgan.

Tasavvuf va falsafaning o'ta murakkab hodisa ekanligi, ayni paytda, uni o'rganuvchi fanlar o'rtasida umumiylik va yakdillikning yo'qligi tadqiqotchilar oldiga bir qator vazifalarni qo'yadi-ki, bu olimlarimizdan tasavvuf va falsafaning ob'ektini o'rganuvchi barcha fanlarning tadqiqot darajalari, usullari, qoida va vositalarini, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik holatlarini chuqur tahlil qilishni va shu asosda, umumiy xulosaga kelishni talab qildi. Bu borada, O'zbekiston olimlari tasavvuf va falsafa muammolarini har tomonlama kompleks o'rganish, tasavvuf va falsafaning madaniyat tizimida tutgan o'rni kabi masalalar borasida ko'pgina maqola, risola va monografiyalar chop etishgan hamda dissertatsiyalar himoya qilishgan.

Yuqoridagi tadqiqotlarni tasavvuf va milliy o'zbek falsafasi haqidagi bir butun bilimlar tizimini yaratishga qaratilgan harakatlar sifatida ko'rsatish mumkin. Bu borada o'tgan asrning 50-70 yillaridayoq o'zbek faylasufi I.M.Mo'minov va boshqa bir guruh tadqiqotchilarning ishlarida o'zida barcha ijtimoiy fanlardagi mavjud ilg'or yutuqlarni birlashtiruvchi, alohida fan tarmog'i sifatida shakllanishi mumkin bo'lgan, milliy falsafa nazariyasini yaratish zarurligi va hozirgi fan taraqqiyoti, yaqin kelajakda, albatta, shu maqsadga erishishi muqarrar ekanligi haqidagi fikrni ilgari surganliklari ahamiyatga molikdir.

Bundan tashqari, tasavvuf va o'zbek falsafasi aloqadorlik ob'ektiga kompleks yondashish metodologiyasi buyicha tadqiqot olib borgan zabardast olimlarimizdan biri akademik S.Shermuxamedovning fikricha, tasavvuf va o'zbek falsafasi aloqadorlik nazariyasi bir butun tizim bo'lib, uni, shartli ravishda, ikki qismga bo'lish mumkin. Ushbu nazariyaning birinchi qismi tasavvuf ob'ektini o'rganish qoida va usullari, tushuncha va kategoriyalari, nazariyaning funktsiyasi

va shakllanish tarixi kabi masalalarni o‘z ichiga olsa, ikkinchi qismi milliy falsafa haqidagi bilimlar tasnifiga doir empirik, maxsus ilmiy, sotsiologik va falsafiy qarashlarni qamrab oladi.

Tasavvuf va o‘zbek falsafasi aloqadorlik ob’ektini har tomonlama kompleks o‘rganishga qaratilgan, insonshunoslik, deb nomlanuvchi yaxlit bir butun nazariyani yaratishda ham umummetodologik masalalarni to‘g‘ri hal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon xalqlari falsafiy tafakkuri taraqqiyotida olamshumul ahamiyatga molik g‘oya va ta’limotlar Er kurrasidagi aksariyat xalqlarni va hududlarni qamrab oladi. O‘shanday vazifani mamlakatimiz ijtimoiy-falsafiy ta’limotlar tarixida tasavvuf ta’limoti va falsafasi bajargan hamda milliy falsafamizning shakllanishi va rivojlanishidagi asosiy omillardan biri bo‘lgan. Shu ma’noda Markaziy Osiyo tasavvuf tariqatlari: yassaviya, kubroviya va xojagon-naqshbandiyani o‘zbek falsafasining tarkibiy qismi va g‘oyaviy-nazariy asosi deyishga haqlimiz.

Istiqlol davrida falsafa tarixi, uning takomil bosqichlari, alloma bobolarimizning falsafiy merosi bilan bog‘liq muhim masalalarga O.Fayzullaev, M.Xayrullaev, H.Aliqulov, U.Uvatov, B.Turaev, R.Nosirov, M.Qodirov, A.Sharipov, A.Zohidov, G.Navro‘zova, Sh.Madaevalarning asarlari va tadqiqotlari bag‘ishlangan. Bu mavzuda uzoq yillar davomida O‘z FA Falsafa va huquq instituti “Falsafa tarixi” bo‘limi va O‘zMUning shu yo‘nalishdagi kafedrasi mutaxassislari tadqiqotlar olib borganlar. Shu bilan birga ayni paytda 300-400 nafar faylasuf olimlari o‘zbek falsafasi taraqqiyotiga munosib ulushlarini qo‘shib kelayotgan bir chog‘da, ularning ma’lum qismi tasavvuf falsafasi muammolarini o‘rganishda jonbozlik ko‘rsatishmoqda.

Falsafiy g‘oyalar va ta’limotlarning insoniyat taraqqiyotida tutgan o‘rni, jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati nimadan iborat, degan masalalar hamma davrlarda bo‘lgani kabi, hozir ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, tarixiy taraqqiyotning tub burilish davrlarida, xususan istiqlol tufayli xalqimiz hayotida ro‘y berayotgan bugungi tub o‘zgarishlar jarayonida falsafa tarixining asl mazmun-mohiyatini va ahamiyatini chuqur bilish, uning usul va g‘oyalari kuchidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tasavvuf ta’limotining falsafa tarixida o‘ziga xos va mos o‘rni borki, buni baholi qudrat yoritishga harakat qildik va quyidagi xulosalarga keldik:

-falsafa, falsafa tarixi va falsafiy tafakkur insoniyat hayotida etakchi o‘rin tutuvchi, o‘ziga xos hodisalardan biridir;

- tasaffufiy merosda falsafaning inson kamolotida o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlab o‘tilgan;

-falsafa tarixida nafaqat ilmiy-madaniy markazlardan, balki yurtimizdan etishib chiqqan, jumladan 300-400 нафар falsafa fanlari doktorlari, professorlar va ularning zamondoshlarining ham o‘ziga xos va mos o‘rinlari bor.

-ko‘pchillik ta’limotlarga xos bo‘lgan gumanistik meros va unga yondashuv tasavvuf ta’limoti va falsafa tarixi o‘rtasidagi dialektik aloqadorlikka ham xos jihatdir.

Demak, o‘zbek falsafasi rivojida tasavvuf ta’limotining o‘rni, mazmun-mohiyati, ahamiyati umuminsoniy mazmun kasb etib bashariyat falsafiy merosidan ayricha emas.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jalolov A. O‘zbekiston: mustaqillik, ma’naviyat, mafkura. -T.: O‘zbekiston, 1994.
2. Nazarov Q.O‘zbek falsafasi. -T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti,, 2013.
3. Nazarov Q. Jahon falsafiy qomusi. Birinchi kitob. A-N. –T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2022.
4. To‘raev B. Falsafa tarixining qisqacha bayoni. G‘G‘ “Imom al-Buxoriy saboqlari” jurnali. 2010 yil № 2 son.

MANIPULYATSIYAGA QARSHI KURASHISHNING MANTIQIY USULLARI

Toshov Xurshid Ilxomovich
O‘zbekiston Milliy universiteti, Falsafa va mantiq kafedrasi dotsenti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mantiqiy xiylalar tasnifi. Tezisni almashtirish. Tezisni noaniqligi. Tezisni toraytirish yoki kengaytirish. Tezis ma’no yukini yumshatish yoki og‘irlashtirish. Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi farq. Argument sifatida qo‘llaniladigan mantiqiy hiylalar. Stereotiplar. Sog‘lom fikr. Dogmalar orqali argumentlash. Isbotsiz baholash. Yolg‘on avtoritetga tayanish.

Kalit so‘zlar: Mantiqiy xiyla, tezis, argument, nazariya, amaliyot.

Falsafa fani doirasida “mantiqiy xiyla” atamasining bir ma’noli, aniq tarifi mavjud emas. Odatda mantiqiy xiyla deb, bahs yoki, muzokaralar jarayonida qo‘llaniladigan o‘ziga xos usul nazarda tutiladi. U retorik doirada raqibni chalkashtirishga qaratilgan, bahs olib borishning mantiqiy usuli sanaladi.

Yuqoridagi tarifdan kelib chiqib, manipulyatsiya va mantiqiy xiylani o‘zaro farqlash mumkin. O‘z mohiyatiga ko‘ra, manipulyatsiya insoning emotsiyasiga qaratiladi. Mantiqiy xiyla esa, ratsional axamiyat kasb etadi. U aql idrok bilan bog‘liq bo‘lganligi sabab, uni aniqlash, qarshi kurash oson kechadi. Manipulyatsiyadan farqli tarzda, mantiqiy xiyla inson ruhiyatini muvozanatdan chiqarmaydi, uning xis tuyg‘ularini nishonga olmaydi. Shu bois mantiqiy xiylalarga qarshi kurashish vaqtida, tanqidiy tafakkur qilish qobliyati saqlanib qoladi. Quyda shaxsiy hayotda, ish faoliyati vaqtida, shaxslar aro munosabatlarda keng qo‘llaniladigan mantiqiy xiylalarni tahlil etamiz. Ushbu mantiqiy xiylalar muzokaralar mavzusi, argumentlash, dialog olib borish usuli sifatida namoyon bo‘ladi.

Ularni shartli ravishda besh tipga tasniflash mumkin:

1. Tezis bilan bog‘liq mantiqiy xiylalar. Mazkur tipdagi mantiqiy xiylalar muxokama etilayotgan mavzu predmetiga taluqli bo‘ladi;

2. Argument sifatida qo‘llaniluvchi mantiqiy xiylalar. Ular odatda, noo‘rin muloxaza shaklida dalil yoki, isbot o‘rnida keltiriladi;

3. Retorik mantiqiy xiylalar. Ular aytilayotgan muloxazaga mantiqiy yuk berish bilan bog‘liq bo‘ladi;

4. Sabab oqibat bog‘liqligiga oid mantiqiy xiylalar. Unga ko‘ra, mantiq qonunlari atay buziladi yoki noo‘rin qiyosva xulosalar keltiriladi.

5. Xulq atvor yoki shakl mantiqiy xiylalari. Mazkur tipdagi mantiqiy xiylalar raqib tomoning xulq-atvori bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq, ular manipulyatsiyadan farqli tarzda, insoning his-tuyg‘ularini kamsitishni nazarda tutmaydi [1, - c. 254].

Yuqorida keltirilgan tasnif 30 turdagi mantiqiy xiylalarni o‘z ichiga oladi. Quyda ularning mazmun mohiyati, misollari hamda qarshi kurash usullariga e’tibor qaratamiz.

Tezisni almashtirish.

Tezisni almashtirish xiylasi, retorik mantiqiy xiylalarning eng keng tarqalgan turi sanaladi. Unga ko‘ra, Berilgan savolga javob bermaslik hamda raqib tomonidan bildiriladigan munosabat va tanqitdan qochish maqsadida, bahs mavzusi atay o‘zgartiriladi. Bu usul asosan retorik bahslarda argument keltirish va dalilashga imkon bo‘lmagan xollarda qo‘llaniladi.

Misol uchun.

“Nima uchun sizning bo‘limingizda birinchi kvartal yakunlariga ko‘ra, past ko‘rsatgich qayd etilgan? Buni izohlab bera olasizmi?”

“Siz haqsiz. G‘oyat o‘rinli savol berdingiz. Biz birinchi navbatda, samaradarlik ko‘rsatgichiga diqqat qaratmog‘imiz shart. Chunki bu bizning bosh maqsadimiz. Shu shuning uchun ham biz

yaqinda bo‘limimizdagi pi tizimini yangiladik. To‘g‘ri bu tezda samara bermasligi mumkin. Biroq bu o‘z natijasini albatta ko‘rsatadi. “.

Tezisni almashtirish usuli, buferlash hamda tezislarni almashtirish kabi ikki qismdan iborat. Unga ko‘ra, manipulyator tezislarni sezdirmay almashtirish maqsadida, o‘ziga xos bufer yaratadi. Bu yuqorida keltirilgan misoldagi xushomad ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. “siz xaqsiz” “G‘oyat to‘g‘ri savol berdingiz”.

Shuningdek, mazkur usulni aksariyat kishilar anglamagan avtomatik tarzda ham, qo‘llaydi. Ayniqsa, maktab, oliy ta’lim doirasidagi imtixon jarayonlari bunga misol bo‘la oladi.

Qarshi kurash usullari

Tezislarni almashtirish mantiqiy xiylasiga qarshi kurashda raqibning diqqatini dastlabki mavzuga qaratish nazarda tutiladi.

“Iltimos, mavzudan chetlashmang. Siz bo‘limning ko‘rsatgichlari nima uchun past natija qayd etganligini tushuntiring”.

Tezisning noaniqligi

Mantiq qonunlarining birinchisi – ayniyat qonuniga ko‘ra, tezis aniq, ravshan, bir ma’noga ega bo‘lishi shart. Ushbu tarifdan kelib chiqqan xolda, bahslashishdan avval barcha tomonlar mavzu predmeti haqida bir xil tushunchaga ega ekanligi talab etiladi.

Masalan, hamma uchun tanish bo‘lgan “marketing”atamasini olib qaraylik. Kimdir uni tovar va xizmatlarning reklamasi sifatida tushunadi. Ayrimlar esa, marketing aktivligini nazarda tutadi. Boshqa bir kishilar brend hamda piar texnalogiyasini marketing deb biladi...

Xuddi shu sabab ayrim manipulyatorlar insonlarni chalg‘itish maqsadida, atamalarni noaniq, mavhum holda ifodalaydi. Chunki, ana shu mavhumlik sabab, dialogni o‘zlarining foydasi tomonga burish oson kechadi. Aksariyat hollarda ushbu manipulyatorlarning ssenariy rejasi quydagicha namoyon bo‘ladi [1, - c. 256].

“Darhaqiqat, bir tomondan qaraganda hammasi to‘g‘ri, biroq, ikkinchi nuqtaiy nazar ham mavjud...”

Qarshi kurash usullari

Tilshunoslik soxasida polisemiya atamasi mavjud. Mazkur atama so‘zlarning ko‘p ma’noli ekanligini anglatadi. Bazi xollarda professional tilshunoslar ham ayrim isteloxlarning aniq ma’nosini ko‘rsata olmaydilar. Ushbu muloxazadan kelib chiqqan xolda, bahs, muxokama vaqtida noaniq ko‘p ma’noli so‘zlarni har ikki tomon birday tushinayotganligini bilish lozim. Agar qarshi tomon so‘zomollik bilan so‘zlarning mohiyatini ochiqlamay, ularni mavxum ifodalasa, tushuncha va atamalarni aniqlashtirishni talab etish kerak.

“Keling, bahslashishdan avval marketing deganda, nimani tushunishni aniqlashtirib olaylik”.

Tezisni kengaytirish va toraytirish

Tezis hamda muhokama predmetiga oid mantiqiy xiylalar xilma xil. Yuqorida keltirib o‘tilgan ikki tur kabi tezisni kengaytirish va toraytirish mantiqiy xiylasi keng tarqalgan usullardan biri sanaladi. Boz ustiga agar uni qo‘llovchi manipulyator tajribali bo‘lsa, u yana ham, kuchli ta’sirga ega bo‘ladi. Mazkur mantiqiy xiylaning mohiyati shundaki, manipulyator bahs jarayonida o‘z foydasini ko‘zlab tezis tematikasini gox toraytiradi, gox kengaytiradi [2, - c. 211]. Ko‘pincha, manipulyator rad etish oson bo‘lishi uchun qarshi tomoning tezisini kengaytiradi, pozitsiyasini himoya qilish uchun esa, aksincha, o‘z tezisini toraytiradi. Masalan:

Dastlabki tezis: “Siz bo‘limingizga berilayotgan barcha loyihalarni chipakka chiqarayapsiz”.

Tezisni toraytirish: “Siz meni noto‘g‘ri tushundingiz. Men xodimlarning motivatsiyasini ko‘tarishga qaratilgan so‘ngi loyxani aytayapman. Siz uni mutloq yo‘qqa chiqardingiz”.

Dastlabki tezis: “Men ishtirok etgan, shaxsning rivojlanishiga qaratilgan trening pul sarflashga arzimaydi”.

Tezisni kengaytirish: “Shaxs rivojlanishiga qaratilgan barcha treninglar pul sarflashga arzimaydi”.

Dastlabki tezis: “Men badiy adabiyotni yaxshi tushunaman”.

Tezisni toraytirish: “Yana takrorlab aytaman, men zamonaviy adabiyotni yaxshi tushunaman”.

Dastlabki tezis: "Afsuski, milliy teleradiokompaniyada uzatilayotgan ko'rsatuvlar toboro sifatsiz bo'lib bormoqda".

Tezisni kengaytirish: "Siz televizorda ko'rishga arzugulik ko'rsatuv qolmadi demoqchimisiz?"

Tezisni toraytirish va kengaytirish mantiqiy xinlasini payqash bir oz murakkab. Chunki, tezislarni almashtirish usulidan farqli ravishda, unda mavzu o'zgarmaydi. Shu sabab manipulyator o'z maqsadiga ko'ra tezislarni transformatsiya qiladi.

Quyda tezisni kengaytirish va toraytirish bilan birga ularning mazmun moxiyatini og'irlashtiruvchi xamda yengilashtiruvchi mantiqiy xilalarga misollarni keltirib o'tamiz. Masalan:

Dastlabki tezis: "U butun boshli budjetni talon taroj qilib bo'ldi".

Tezisni yumshatish: "Men yillik hisobotni topshirilmaganligini nazarda tutyapman. Hisobot hujjatlarini topshirilmaganligi sabab, buxgalteriyada muammo yuzaga kelmoqda".

Dastlabki tezis: "Nazarimda, bu filmning rejissori tajribali emas".

Tezisni og'irlashtirish: "Bu filmdan rejisorning g'oyat istedotsizligi ko'rinib turibdi".

Qarshi kurash usullari

Mazkur mantiqiy xiylaga qarshi kurash usuli dastlabki tezisni doimiy nazorat qilishni talab etadi. Bahs da'vomida, manipulyator dastlabki tezisni toraytirib, kengaytirib, og'irlashtirib va aksincha yengilashtirmayotganligiga e'tibor qaratish lozim. Tajribali muzokarachilar ayrim hollarda, dastlabki tezisni nazorat qilish uchun, hatto ovoz yozib oluvchi texnalogiyalardan foydalanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Непряхин Н. Я манипулирую тобой: Методы противодействия скрытому влиянию / Никита Непряхин. – М.: Альпина Паблишер, 2018. – 414с.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. — М.: Изд-во: Эксмо, 2005. – 832 с.

IJTIMOIY JARAYON SIFATIDA MODERNIZATSIYANING TARIXIY-SIVILIZATSION MODELLARI

Tunis Nurkosimovich Xojiev
O'zbekiston Milliy universiteti, Huquqiy fanlar kafedrasi dotsenti
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy rivojlanishga oid modernizatsiya nazariyalarining tarixiy-sivilizatsion modellari tahlil qilingan. Jumladan, ijtimoiy rivojlanishning modernizatsion nazariyasiga oid kategorial apparat uning tarixiy-siyosiy, metodologik jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, modernizatsion yondashuvga ko'ra, jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida shakllangan modellarning xususiyatlari ochib berilgan. Bunda ijtimoiy munosabatlar, xususan, jamiyat hayotining ma'naviy sohasi yuqorida aytib o'tilgan fenomenlar transformatsiyasiga ko'ra determinlashuvi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: modernizatsiya, ijtimoiy rivojlanish, modernizatsiya modellari, quvib yetuvchi modernizatsiya modeli, kechikkan modernizatsiya.

Bugungi kunda dunyoning deyarli barcha kam rivojlangan yoki qashshoq mamlakatlari o'z jamiyatlarini rivojlantirish, aholining turmush darajasini oshirish orqali dunyoning rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilishga harakat qilishmoqda. Bunday davlatlar rivojlanish uchun o'z jamiyatlarida ilg'or davlatlar tomonidan erishilgan yutuqlardan foydalanish yoki ularning taraqqiyot modellarini o'zlarining rivojlanish yo'nalishlari sifatida belgilamoqdalar. Ushbu jarayonda esa ko'pincha ijtimoiy rivojlanish to'g'risidagi konsepsiyalarga murojaat qilinadi.

Ijtimoiy rivojlanishga oid zamonaviy konsepsiyalar —jamiyatning rivojlanishi va taraqqiyotini turli ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy jihatlardan tushuntirib beruvchi nazariyalar va yondashuvlar majmuasidir. Ushbu konsepsiyalar ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish va jamiyatlarning taraqqiyoti jarayonlarini tushuntirishga harakat qiladigan ko'plab nazariyalarga o'ziga qamrab oladi. Ijtimoiy rivojlanishning zamonaviy konsepsiyalari sifatida barqaror rivojlanish, modernizatsiya, globallashuv, dunyo-tizimi, postindustrial jamiyat, ijtimoiy kapital nazariyalarni tadqiq etiladi. Quyida ushbu nazariyalarga ta'rif berib o'tamiz:

1. Barqaror rivojlanish nazariyasi - ushbu yondashuvda ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik omillar birgalikda ko'rib chiqilib, barqaror rivojlanishning asosiy tamoyillari kelajak avlodlarning ehtiyojlarini qondirish imkoniyatini cheklamagan holda hozirgi mavjud ehtiyojlarni qondirishni o'z ichiga oladi.

2. Modernizatsiya nazariyalari - industrial va post-industrial jamiyatlarning shakllanishini tushuntirishga qaratilgan nazariya bo'lib, har bir jamiyat rivojlanish jarayonida an'anaviy jamiyatdan zamonaviy, industrial jamiyatga o'tadi.

3. Globallashuv nazariyasi. Ushbu konsepsiya dunyoda ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarning tobora kengayishi, texnologiyalar, axborot va madaniyatning global darajada tarqalishini tushuntiradi. Globallashuv natijasida jamiyatlar o'rtasidagi chegaralar yo'qolib, tarixan yangi turdagi ijtimoiy tuzilmalar yuzaga keladi.

4. Dunyo-tizimi nazariyasi. Immanuel Vallerstein tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya butun dunyoni iqtisodiy va siyosiy jihatdan bir tizim sifatida ko'rib chiqadi. Unda rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar tahlil qilinadi va markaziy (rivojlangan), yarim-periferik va periferik (rivojlanayotgan) davlatlar tushunchalari qo'llaniladi.

5. Postindustrial jamiyat nazariyasi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, zamonaviy jamiyatlar industrial bosqichdan xizmatlar va axborot texnologiyalariga asoslangan jamiyatga o'tadi. Ushbu nazariya iqtisodiyotdagi mehnat tuzilmasi va texnologik taraqqiyotning ijtimoiy tuzilmalarga ta'sirini o'rganadi.

6. Ijtimoiy kapital nazariyasi. Bu nazariya ijtimoiy tarmoqlar, ishonch va o'zaro hamkorlik ijtimoiy rivojlanishga qanday ta'sir qilishini tushuntiradi. Ijtimoiy kapitalning yuqori darajada bo'lishi jamiyatlar uchun ijtimoiy resurslar va imkoniyatlarni yaxshilash imkonini beradi.

Zamonaviy ijtimoiy rivojlanish konsepsiyalari turli xildagi ijtimoiy jarayonlarni har tomonlama ko'rib chiqiib, ularni tushuntirish uchun global, milliy va mahalliy darajalarda yondashuvlarni birlashtiradi[1].

Ushbu maqolada biz ijtimoiy rivojlanishga oid modernizatsiya nazariyalari organik va noorganik modellarini tahli qilamiz. Ijtimoiy jarayon sifatidagi modernizatsiyaning tarixiy-sivilizatsion belgisiga ko'ra organik va noorganik modellarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) Organik (spontan, birlamchi) modernizatsiya. AQSh, G'arbiy Yevropa va Avstraliyaga xos bo'lgan mumtoz xaotik modernizatsiya modeli. Uning evolyusiyasi davomida mustamlakachilik, erkin tadbirkorlik davri, burjua inqilobi, spesifik sinfiy ziddiyatlar, protestant etikasi, diniy urushlar o'z izlarini qoldirgan. Uni ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, madaniy asoslar ko'rinishidagi omillar ko'magida organik va sinxronlik kuchiga tayanib, takomillashgan organik model sifatida tavsiflash mumkin.

Iqtisodiy sohada dastlabki kapitalistik munosabatlarning paydo bo'lishi va texnik taraqqiyot bozor munosabatlarining faol sub'ekti hamda demokratiyaning ijtimoiy asosi sifatidagi o'rta sinfning tezlik bilan shakllanishiga olib keldi. Bu davrda birja savdosi va aksionarlik kompaniyalari vujudga keldi. Xususiy mulkchilik institutlarining taraqqiyoti va huquqiy jihatdan mustahkamlanishi jarayonini klassik modeldagi iqtisodiy modernizatsiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida ko'rsatish mumkin. Rim huquqini utilizatsiya qilgan holda uning qismi bo'lgan xususiy mulkchilik huquqi davlat huquqi maqomiga erishib, bunda ustuvor ahamiyat kasb etuvchi inson huquqlari qonuniy tus oldi. O'z navbatida xususiy mulkchilik institutlari fuqarolik

[1] Рубанов А.В. Социальное развитие: традиции и современные подходы к изучению. Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология. С-49-59.

jamiyati shakllanishining asosi sifatida xizmat qilib, davlatning fuqaro shaxsiy va ijtimoiy xayotiga aralashuvini muayyan ma'noda chekladi. Xususiy mulkchilikning rivoji siyosiy tizimni shakllantirgan sotsial manfaatlar xilma-xilligi bilan belgilanadi. U hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro va sudga bo'linishi hamda ko'ppartiyaviylik, shuningdek, konstitutsiyaviylik singarilarga tayangan holda plyuralistik va vakillik shaklida rivojlandi. Protestantlik etikasining sof foyda g'oyasi asosidagi reformatsiya orqali mustahkamlangan yuqori darajadagi savodxonlik shaxs mustaqilligini kuchaytirdi.

XIV - XIX asrlar oralig'ida kechgan modernizatsiya o'zining bosqichma-bosqichlilik, tadrijiylik, nisbiy barqarorlik xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarini sinxron ravishda isloh qilish vaziyatni barqarorlashtiruvchi omillarni talab qilar edi. Bunga bozor turli sinfiy-ijtimoiy ziddiyatlarga sabab bo'luvchi keskin mulkiy farqlanuvchi qatlamlarni keltirib chiqargan murakkab vaziyatda yanada zarurat ortdi. Mustamlakalardan kirib kelgan va aholi o'rtasida taqsimlangan o'ta yuqori daromadlar yuzaga keltirgan ijtimoiy muvozanatni ta'minlashga xizmat qiluvchi tizimlar barqarorlikning ana shunday omili sifatida namoyon bo'ldi. Murosa va taraqqiyot madaniyatini shakllantirshga qodir madaniy an'analarning rivoji va din, ayniqsa, protestantlik o'ta darajada differensiallashgan jamiyatlarda muvozanatni saqlashga intiluvchi element bo'lib xizmat qiladi.

2) Noorganik (quvib yetuvchi, ikkilamchi) modeli. U Yaponiya, Rossiya, Turkiya, Braziliya, Argentina, bolqon davlatlariga xos bo'lib, ularda modernizatsiya jarayoni XVIII – XIX asrlarda boshlangan. Bu mamlakatlarda modernizatsiya taraqqiy etgan bozor, fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat mavjud bo'lmagan bir sharoitda boshlandi. Bu jarayonda hokimiyat avtoritar harakter kasb etdi. Iqtisodiy asoslarning yetilmaganligi siyosiy omillar orqali muvozanatga solinib, kompensatsiyalandi. Byurokratlashish, islohotlarning amalga oshirilishida izchillikning yo'qligi, bosqichlardan sakrash orqali o'tish va shunga ko'ra ortga qaytuvchi harakat-regressning ro'y berishi singari hatarlar mas'uliyatini o'z zimmasiga olgan davlat va uning yetakchisi bu modeldagi modernizatsiya jarayonlarida ro'y beruvchi o'zgarishlarning bosh generatori bo'lib xizmat qiladi. Modernizatsiyani amalga oshirish uchun asoslarning yetarli emasligi bunday mamlakatlar oldiga o'ziga xos islohotlar mantig'i va strategiyasini ishlab chiqish talabini qo'yadi. Ispaniya va Portugaliya kabi Yevropa mamlakatlarining kechikkan modernizatsiyaga oid tajribalari tahlili mazkur modelga xos quydagi qonuniyatni keltirib chiqaradi1.

Birinchidan, davlat institutlarining shakllanishi, konstitutsiya moddalarining o'zgarishi, milliy davlatchilik qurilishining asosiy tamoyillari aniqlanishi sinagri fundamental siyosiy muammolar hal qilinadi.

Ikkinchidan, iqtisodiy masalalar biroz keyinroq jamiyatidagi siyosiy masalalarning yechimlariga kelinganidan so'ng hal qilinadi.

Uchinchidan, modernizatsiyani amalga oshirish tezligining sur'atlari va uning bosqichma-bosqichligi avtoritar rejim tomonidan tartibga solinadi.

To'rtinchidan, resurslarning avtoritar rejim qo'lida jamlanishi turli tarixiy davrlarda erishilishi kerak bo'lgan vazifalarni bir varakayiga hal qilish imkonini berar edi. Masalan, jamiyat hayotining barcha sohalarida informatsion texnologiyalardan foydalanishga o'tish, parlament demokratiyasini yaratish, huquqiy davlat qurish kabi jarayonlar birgalikda olib boriladi.

Shunday qilib modernizatsiya ijtimoiy hayotning siyosiy, iqtisodiy, demografik, sotsial va madaniy sohalarida amal qiluvchi turli xil yo'nalishga ega, ko'p qatlamli, xilma-xil darajada amal qiluvchi jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Modernizatsiyaning ko'plab tur va modellarga ega ekanligi uni amalga oshirishda qo'llanilgan mexanizmlarga bog'liq bo'lib konkret tarixiy davr va hududda ro'y berganligi bilan belgilanadi. G'arbiy Yevropa mamlakatlariga xos bo'lgan birlamchi yoki organik modernizatsiya tarixiy xronologik jihatdan birinchi sanoat inqilobi davriga mos kelib, o'zining madaniy an'analari va obrazlariga asoslangan holda evolyusion yo'l bilan amalga oshgan. Organik modernizatsiya yo'lidan borgan mamlakatlarni quvib yetuvchi (endogen-ekzogen, ekzogen modernizatsiya)

[1] Василика М.А. Политология. Ростов-на-Дону. «Феникс». 2004 с. 449.

modernizatsiya yo‘lidan borgan mamlakatlar bilan solishtirganda mazkur davlatlardagi modernizatsiya jarayonlarida siyosiy omilning roli katta bo‘lib, tezlashgan modernizatsiya amalga oshirilgan hududlarda an’anaviy ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarning zamonaviysiga transformatsiyalashuvi uchun yetarlicha qulay shart-sharoit mavjud bo‘lmaganligi tufayli ko‘p xollarda davlat modernizatsiya tashabbuskori va tashkilotchisi vazifasini bajargan.

Adabiyotlar ro‘yhati:

1. Рубанов А.В. Социалное развитие: традиции и современные подходы к изучснению. Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология. С-49-59.
2. Василика М.А. Политология. Ростов-на-Дону. «Феникс». 2004 с. 449.

BUZG‘UNCHI G‘OYALAR VA INSON BUZG‘UNCHILIGINING AYRIM JIHATLARI

Abduxoliq Tashanov
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Maqolada buzg‘unchi g‘oyalarning shakllari va inson buzg‘unchiligining chegaralari o‘rganili, unda buzg‘unchi ichki xatti-harakatlar, intrapersonal sohada destruktivlik, shaxslararo buzg‘unchi xatti-harakatlar va buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: buzg‘unchilik, buzg‘unchi g‘oyalar, inson buzg‘unchiligi, ichki xatti-harakatlar, buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar

Darhaqiqat, so‘nggi o‘n yilliklarda dunyoda ijtimoiy xavfli siyosiy, diniy, millatchilik va boshqa guruhbozlikka asoslangan buzg‘unchi g‘oyalarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ularning maqsadi jamiyat bilan mutlaqo mafkuraviy qarama-qarshilikka asoslangani holda o‘zi vujudga kelgan mintaqalar uchungina emas, balki butun dunyo uchun jiddiy tahdidlarni tug‘dirmoqda. Turli dunyoqarashga tizimlar o‘rtasidagi nazariy kurashdan boshqa mafkura tashuvchilarini jismonan qirib tashlash orqali kurashga va raqiblarini repressiya qilishga o‘tish fenomeni aynan buzg‘unchi mafkuralar bilan uzviy bog‘liq. Ayni paytda milliy g‘oya va mafkuramiz hamjihatlik va milliy taraqqiyot yo‘lini belgilab beruvchi qarashlar, qadriyatlarga asoslandi va milliy traqqiyotga tahdid soluvchi turli buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi kurashda asosiy qurol hisoblanadi. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, mafkuraviy kurashlar sharoitida buzg‘unchi g‘oyalarning mazmun-mohiyati, tarixiy ildizlari, zamonaviy xususiyatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Buzg‘unchi mafkura – jamiyat taraqqiyotining hozirgi sharoitlarida ob’ektiv zaruriy bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga xizmat qiladigan mafkura bo‘lib, u nazariyalar, qarashlar, me’yorlar, qadriyatlar va ularni jamiyatda tarqatish usullaridan iborat tizim sifatida muayyan ijtimoiy guruhning manfaatlarini ifodalaydi. Nisbatan buzg‘unchi yoki buzg‘unchi mafkura deganda, keng ma’noda, shunday mafkuralar tushuniladiki, ular mavjud ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga xizmat qiladi. Mutlaq buzg‘unchi yoki tor ma’nodagi mafkuralar deganda, har qanday ijtimoiy aloqalar va institutlarning buzilishiga xizmat qiladigan, umuman jamiyatning rivojlanishi, hatto, yashashiga imkon qoldirmaydigan mafkuralar tushuniladi. “Ular insonparvarlik tamoyiliga zid bo‘lgan, jamiyatni tarafkashlarga ajratib, bo‘lib tashlaydigan, bir millatni boshqasidan ustun quyadigan, oliy irq da’vosida boshqa xalqlarni qirg‘in qilishga chaqiradigan buzg‘unchi g‘oyalardir. Diniy aqidaparastlik va jangari irqchilik (rasizm), buyuk davlatchilik shovinizmi va ashaddiy (agressiv) millatchilik, fashizm va bolshevizm mafkuralari ana shunday vayronkor g‘oyalar tizimini tashkil etadi[1].

[1] Назаров К. Ғоялар фалсафаси. –Тошкент: Akademiya, 2011. –Б.113.

Shuningdek, buzg‘unchi mafkura minoritar ijtimoiy guruhlarning noto‘g‘ri ifodalangan manfaatlariga asoslanadi va ushbu manfaatlarni butun jamiyat uchun qo‘llab bo‘lmaydigan usullarda amalga oshirishni nazariy jihatdan asoslaydi. Buzg‘unchi mafkuralarning quyidagi tasnifini keltirish mumkin bo‘lib, ular “buzg‘unchi mafkura” atamasini keng va tor ijtimoiy-falsafiy ma’nolarda ta’riflash, ulardan buzg‘unchi mafkuralar asosiy tamoyillarni, qarashlarni, aqidalarni, ramzlar va tushunchalarni olishi mumkin bo‘lgan eng asosiy manbalarni – ya’ni, asosiy dunyoqarash oqimlarini ajratish, buzg‘unchilikning ta’siri va tajovuz yo‘nalishining xarakterini aniqlash, buzg‘unchi harakat ob’ekti va manfaatlarini amalga oshirishning asosiy doirasini aniqlash hamda globallashuv jarayonlari doirasida mafkuraning o‘rnini belgilash.

Odatda, buzg‘unchi mafkuralarning keng rivojlanishi va unga muvofiq tashkilotlarning faollashishi postindustrial dunyodagi ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi, zamonaviy texnologik inqilob sharoitlarida ommaviy axborot-kommunikatsiya vositalari sohasidagi muammolarning avj olishi bilan izohlanadi. Buzg‘unchi mafkuralarning ham sub’ekt sifatida, ham ob’ekt sifatida asosini marginal guruhlar tashkil qiladi. Shuningdek, hozirgi vaqtda dunyoning mafkuraviy manzarasida turli vositalar orqali o‘z ta’sir doirasini kengaytirishga intilayotgan tajovuzkor millatchilik, neofashizm, terrorchlik, diniy ekstremizm kabi siyosiy kuchlar va oqimlar faoliyati ham jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Darhaqiqat, bunday g‘ayriinsoniy, buzg‘unchi g‘oyalar xalqlar boshiga so‘ngsiz kulfatlar keltirib, insoniyatning tinchligi osoyishtaligini buzib, odamlar boshiga turli balolar yog‘dirmoqda.

Zamonaviy ilm-fan uchun oila, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sharoitida odamlarning zo‘ravonlik xatti-harakatlarini o‘rganish tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Ko‘payib borayotgan tadqiqotlar ijtimoiy nizolar, maishiy buzg‘unchiliklarning sabablarini to‘liqroq ochib berish va zamonaviy dunyoda zo‘ravonlik ustidan nazoratni kuchaytirish imkoniyatini ochib beradi. Shu bilan birga, ushbu sohadagi tadqiqotlar soni ortib borishi salbiy o‘zaro ta’sir amaliyoti va ularning fanda kontseptualizatsiyasi o‘rtasidagi tafovutni ham kuchaytirmoqda, bu ko‘pincha zo‘ravonlik harakatlarining maqsadlari, vositalari va natijalari o‘rtasidagi noaniq munosabat tufayli yuzaga keladi. Masalan, qasoskor, hasadgo‘y, dushmanlik xulq-atvori tajovuzkor qatorlar nuqtai nazaridan aniqlanadi. Qasos, hasad yoki dushmanlikka tayyorlikni o‘lchash uchun tadqiqotchilar odamning tajovuzkorlik o‘lchovini baholaydilar[1]. Binobarin, tajovuz, agar umumlashtiruvchi bo‘lmasa, salbiy xulq-atvor hodisalari bilan bog‘liq tushunchadir.

Qarama-qarshilikning ikkinchi tomoni dushmanona munosabatda bo‘lmagan ijtimoiy xatti-harakatlarning zararli oqibatlarini tushuntirishda paydo bo‘ladi. Ko‘pincha tajovuzkor bo‘lmagan xatti-harakatlar tajovuzkor xatti-harakatlar bilan taqqoslanadigan shaxslararo munosabatlarga zarar etkazadi. Yangi turmush qurganlarning rashklari oilaning buzilishiga olib keladi, ota-onalarning himoya xulq-atvori bolaning shaxsiyati va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta’sir qiladi. Mehnat faoliyati sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xodimlar o‘rtasidagi g‘iybat, ularning oilaviy yoki do‘stona munosabatlarini suiiste’mol qilishlari, rahbariyatga bo‘ysunmasliklari korxona va tashkilotlarning mehnat unumdorligiga jiddiy ta’sir qiladi.

Buzg‘unchi xatti-harakatlarning namoyon bo‘lish kontekstini o‘rganishda biz buzg‘unchi xatti-harakatni ijtimoiy ob’ektlarni yo‘q qilish orqali o‘zgartiradigan inson faoliyati turi sifatida belgilaymiz. Bu halokatli ko‘rinish salbiy hodisalar doirasini cheklaydi, ammo ruhiy sog‘lom odamlarning buzg‘unchi xatti-harakatlarini hal qilishga imkon beradi. Klinik amaliyotda xulq-atvor buzilishlari deb nomlanuvchi destruktiv xulq-atvorning ongsiz, spontan va reaktiv shakllariga e’tibor berilmaydi (conduct disorder)[2]. Boshqa tomondan, buzg‘unchilikning bunday ta’rifi destruktivlikning xilma-xil va ko‘p sifatli shakllarini bir necha sohalarga ajratadi, bu esa empirik o‘rganish uchun ochiq bo‘lgan destruktiv xatti-harakatlar maqsadining kognitiv tasavvurlarini asos sifatida saqlaydi.

Tadqiqotda turli miqyos va sifatdagi ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan insonning buzg‘unchi xulq-atvorining ko‘rinishlari umumlashtiriladi. Buning uchun buzg‘unchi xulq-atvorning turli shakllari

[1] Мальцева О.А. Профилактика жестокости и агрессивности в подростковой среде и способы ее преодоления // Тюменский государственный университет. 2009. № 7. С. 51-54.
[2] Bartlett R., Holditch-Davis D., Belyea M. Problem behaviors in adolescents. PediatrNurs. 2007. N 33(1). P. 13-18.

tahlilning uchta yo‘nalishi kontekstida ko‘rib chiqish mumkin: 1) intrapersonal (o‘ziga va o‘z tanasiga bo‘lgan munosabat), 2) shaxslararo (shaxslararo munosabatlar) va 3) metapersonal (shaxsning ijtimoiy tuzilmalarda o‘zini tutishi). Shuni ta’kidlash kerakki, yuqoridagi belgilar keng ma’noda talqin qilingan va uchta turdagi munosabatlarni maksimal darajada farqlash uchun kiritilgan: o‘ziga, boshqa odamlarga va jamiyatga.

Buzg‘unchi ichki xatti-harakatlar. Intrapersonal sohada destruktivlik o‘z-o‘zini yo‘q qilish va o‘z-o‘ziga zarar etkazish (maqsadli o‘z-o‘ziga shikast etkazish) bilan ifodalanadi; o‘z-o‘zini o‘zgartirish (tananing o‘zgarishi, ruhiy holat va boshqalar). Bu harakatlar ularga tegishli motivlar bilan izohlanadi. Ammo o‘z-o‘zini yo‘q qilish motivlari har doim ham buzg‘unchi xatti-harakatlar bilan bog‘liq emas va aksincha, ochiqchasiga buzg‘unchi xarakterdagi harakatlar sub’ektga zarar etkazishni anglatmaydi. Bunga qo‘shimcha ravishda, psixologik jihatdan sog‘lom odamlarda o‘z-o‘ziga zarar etkazish amaliyoti keng ko‘lamli namoyon va dinamikaga ega, shuning uchun ular boshqalarga faqat diqqat bilan kuzatiladi. Shunday qilib, buzg‘unchilik nafaqat o‘z joniga qasd qilish, balki o‘z-o‘zini yo‘q qilish va o‘z-o‘ziga zarar etkazish harakatlarida ham namoyon bo‘ladi[1].

O‘z-o‘zini mag‘lub etish, qiyinchiliklarga taslim bo‘lish, insonning hayotiy va ijtimoiy ehtiyojlarini e’tiborsiz qoldirishi (o‘z-o‘ziga kasal yuqtirish, gigiena qoidalariga e’tibor bermaslik, psixofaol moddalarni iste’mol qilish), xavfli xatti-harakatlar (texnik vositalar bilan xavfsiz ishlash qoidalarini e’tiborsiz bo‘lish, yuqori tezlikda haydash). Va nihoyat, o‘z-o‘ziga zarar etkazishning ijtimoiy jihatlari izolyatsiyaga, ijtimoiy mavqeini pasaytirishga qaratilgan (boshqalar bilan muloqot qilishdan qochish, ommaviy o‘zini-o‘zi ayblash va o‘zini tanqid qilish orqali).

Shaxs ichidagi buzg‘unchi amaliyotlarning xilma-xilligi ular ko‘plab omillar bilan bog‘liqligi bilan izohlanadi: jins, yosh, shaxsning ijtimoiy muhiti va boshqalar. Masalan, ayollar ko‘pincha o‘z-o‘ziga zarar etkazishning passiv va izolyatsiya qilingan shakli sifatida o‘zlariga zarar etkazishadi. O‘z-o‘zini yo‘q qilishning faol va kombinatsiyalangan shakllariga moyil bo‘lgan erkaklar esa tez va qoidasiz haydash va xavfli ishlarni bajarish paytida spirtli ichimliklarni iste’mol qilish kabilarda ko‘rinadi. Yoshlarning o‘ziga ko‘rsatadigan buzg‘unchi salbiy ta’sirida tengdoshlari, shuningdek kattalar ta’siri ostida sodir bo‘lishi kuzatiladi[2].

Insoning o‘ziga nisbatan buzg‘unchi g‘oyalarni qo‘llashi ijtimoiy muhitga bog‘liq: jamiyat yoki muayyan guruh buzg‘unchi xatti-harakatlarni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. O‘z-o‘ziga zarar etkazish, o‘z-o‘zini o‘zgartirishlar (tatuirovka, pirsing) giyohvand moddalarni suiiste’mol qilish, jinsi, tana tuzilishi, figurasi, ko‘z, burun, tishlar, teri, soch shaklining o‘zgarishi va boshqalar. O‘z tanasini o‘zgartirish, “mukammallik va narsisistik motivlar, o‘zini yaxshilash, o‘zini va boshqalarni mamnun qilish istagidan kelib chiqadi[3].Aytilganlarni umumlashtirib, buzg‘unchi ichki xatti-harakatlar insonning o‘ziga zarar etkazishi va o‘zini o‘zi o‘zgartiruvchi harakatlarida namoyon bo‘lishini ta’kidlash mumkin. Motiv va maqsadlari bilan farqlanib, ular jismoniy va ruhiy salomatlikka halokatli ta’sir ko‘rsatadi, shaxslararo va ijtimoiy o‘zaro munosabatlarni murakkablashtiradi.

Shaxslararo buzg‘unchi xatti-harakatlar. Insonning boshqalarga ta’sirining asosiy shakli bu muloqotdir. Muloqot vositasi - bu nutq faoliyati, ya’ni gaplarni yaratish va idrok etishning faol, maqsadli jarayoni. J.Ostinning ta’kidlashicha, bayonot (nutq akti) doimo ta’sir qiladi - tushunilgan xabar qabul qiluvchining fikr va his-tuyg‘ulariga ta’sir qiladi va uning harakatlarida aks etadi.

Buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar. Ushbu munosabatlar sohasini tahlil qilish ijtimoiy konstruktivizm va ijtimoiy interaktsionizm g‘oyalariga asoslanadi, bu nuqtai nazardan zamonaviy jamiyat turli miqyosdagi ijtimoiy hamjamiyatlar tomonidan shakllantirilgan kichik guruhlardan ijtimoiy institutlargacha yuqori darajada tabaqalashtirilgan ijtimoiy tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxs ularning bir qismi sifatida, ba’zilarida o‘z ijtimoiy roli bilan harakat qiladi.

---

[1] Feldman M.D. The challenge of self-mutilation: A review //Comprehensive Psychiatry. 1988. N 29. P. 252-269.

[2] Brookmeyer K.A., Fanti K.A., Henrich C.C. Schools, parents, and youth violence: A multilevel, ecological analysis. Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology. 2006. № 35 (4). P. 504-514.

[3] Соколова Е.Т., Баранская Л.Т. Клинико–психологические основания эффективности эстетической хирургии // Социальная и клиническая психиатрия. 2007. № 3. С. 26-37.

Odamlarning metapersonal buzg‘unchi xatti-harakati ijtimoiy rollarni amalga oshirish bilan bog‘liq. Insonning munosabatlariga va unga berilgan ijtimoiy rolga yo‘naltirilgan buzg‘unchi xatti-harakatlarning ikki turi mavjud: 1) ijtimoiy rolni inkor etish, rad etish; 2) haddan tashqari qabul qilish, o‘zining ijtimoiy roli bilan birlashish. Ijtimoiy roldan voz kechish insonning ijtimoiy tuzilishga nisbatan antisosyal, disfunksional va samarasiz harakatlarida namoyon bo‘ladi. Buzg‘unchi faoliyatning markaziy nuqtasi uning ijtimoiy rolni bajarishni istamasligi: mehnat, tarbiyaviy, mansabdor, jazoni o‘tash va boshqalar. Har bir rol kontekstida buzg‘unchi xatti-harakatlarning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Masalan, o‘quvchining buzg‘unchi xatti-harakati o‘quv jarayonini buzishga qaratilgan bo‘lib, maktab qoidalariga rioya qilmaslik va o‘qituvchilar va boshqa o‘quvchilarga jismoniy va psixologik ta’sir ko‘rsatadigan maktab mulkini yo‘q qilish bilan birga keladi.[1].

Guruhdan tashqarida buzg‘unchi xatti-harakatlar boshqa ijtimoiy guruhlarga qaratilgan bo‘lib, ularning vakillariga nisbatan nafrat va dushmanlik tuyg‘ulari bilan ajralib turadi[2]. Bundan tashqari, guruh a’zolari tashqaridan tahdidlarni qabul qilganda, mudofaa-tajovuzkor xatti-harakatlar ularning guruh bilan identifikatsiya qilish darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri mutanosib ravishda kuchayadi[3].

Xullas, buzg‘unchi metapersonal xatti-harakatlar ijtimoiy munosabatlar sharoitida yuzaga keladi va shaxsning ijtimoiy tuzilishdagi rolini qabul qilish yoki inkor etish oqibatlaridan kelib chiqadi. So‘nggi yillarda mahalliy va xorijiy falsafa fanida destruktiv xulq-atvorni o‘rganish faollashdi. Shu sababli, destruktiv xatti-harakatlar to‘g‘risida allaqachon to‘plangan bilimlarni birlashtirish, buzg‘unchilikning yaxlit tushunchasini shakllantirish va destruktiv xatti-harakatlarni tegishli va bog‘liq tushunchalardan farqlash muammosi dolzarbdir.

JAMIYAT BARQARORLIGINI TA’MINLASH MASALALARI

N.Saidkulov
Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya: ushbu maqola barqarorlik, jamiyat barqarorlgi va unga ta’sir e’tuvchi omillarga bag‘ishlangan. Umuman olganda, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘llari, dunyo hamjamiyati va xalqaro maydondagi o‘rnimizni mustahkamlash. erishgan yutuqlarimiz bilan birga tezkorlik bilan istiqbolda hal qilishimiz kerak bo‘lgan muhim masalalar haqida ham so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: barqarorlik, jamiyat barqarorligi, “Ozodlik”, “Tenglik” va “Birdamlik”

Barqarolik, tinchlik hayot uchun eng muhim jihat ekan, jamiyat, davlat xavfsizligi siyosatida xalq fikri, orzu-intilishini inobatga olishi zarur. Hukumat bu siyosatni belgilashda xavfsizlik bilan bog‘liq hech bir omilga bee’tibor bo‘la olmaydi. Demak, xalq saylagan vakillar hukumat va xavfsizlik sektori va jamiyat barqarorligini ta’minlash bilan yaqindan ishlashi zarur. Biroq, bir maqsad yo‘lida harakat qilinsa-da, ularning vazifasi bir-biridan tubdan farq qiladi.

Bugungi globallashuv jarayonlari butun insoniyat, yer yuzidagi barcha xalqlar va millatlar taraqqiyoti uchun, ayniqsa, mustaqil hayotga endigina kirib kelayotgan yosh avlod uchun misli ko‘rilmagan imkoniyatlar yaratib berayotganini hech kim inkor eta olmaydi.

BMT Bosh Assambleyasi tomonidan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik masalalarga oid 2030-yilga qadar barqaror rivojlanishning o‘ziga xos harakatlar rejasi tasdiqlangani ma’lum. Ushbu barqaror rivojlanish maqsadlari inson hayoti, yashash tarzi va turmush darajasini yaxshilashga

[1] Newman K.S. Rampage: the social roots of school shootings. NewYork: BasicBooks, 2004. 431 p.
[2] Антонова Ю.А., Веснина Л.Е., Ворошилова М.Б. и др. Экстремистский текст и деструктивная личность. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2014. С. 213-252.
[3] Nesdale D., Milliner E., Duffy A., Griffiths J.A. Group membership, group norms, empathy, and young children’s intentions to aggress // Aggressive Behavior. 2009. N 35. P. 244-258.

qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Barqaror rivojlanish maqsadlarini O‘zbekistonda amalga oshirish davri mamlakatda 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi, 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi hamda 2023-2030-yillarga mo‘ljallangan “O‘zbekiston-2030” strategiyasi asosida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlarga mos keladi.

Harakatlar strategiyasining 5 ta yo‘nalishi, Taraqqiyot strategiyasining 7 ta yo‘nalishi va “O‘zbekiston-2030” strategiyasining 5 ta yo‘nalishi global maqsadlar bilan hamohangligi xalqaro hamjamiyat tomonidan keng e’tirof etilgan. Bu borada mamlakatimiz har doim xalqaro huquqning umume’tirof etilgan prinsiplari va normalariga o‘zining sodiqligini namoyon etib kelgan.

O‘zbekiston Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda ham o‘zining qat’iy tarafdor ekanligini bir necha marotaba ma’lum qilgan. Eng asosiysi, Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lida muhim tashabbuslarni ilgari surgan.

2018-yilda Vazirlar Mahkamasining “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilingan. Bunda 17 ta global maqsadlarning 16 tasi qabul qilingan. 2018-yilda Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish bo‘yicha 125 ta indikator, ya’ni maqsadli ko‘rsatkichlar qabul qilingan bo‘lsa, bugunga kelib, ularning soni 200 dan ortdi.

Parlament tomonidan har bitta vazifa va indikatorlar alohida nazoratga olinib, Parlament komissiyasining majlislarida ushbu maqsadli ko‘rsatkichlar bo‘yicha erishilgan natijalar muhokama qilib borilmoqda.

Prezidentimiz ilk marotaba BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida minbarda turib, davlat tilida nutq so‘zladi va xalqaro hamjamiyat oldiga tezkorlik bilan hal etilishi lozim bo‘lgan muhim masalalarni, takliflarni va tashabbuslarni ilgari surdi.

Prezidentimizning shu va boshqa tashabbuslari parlament, hukumat, fuqarolik jamiyati institutlari, ekspert-olimlar, biznes hamda OAV vakillari tomonidan keng muhokama qilindi. Muhokamalardan so‘ng, Oliy Majlis palatalari tomonidan Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda parlamentlararo global hamkorlik mavzusida xalqaro forum o‘tkazish taklifini bildirildi. Bu taklif qo‘llab-quvvatlandi va 2021-yil davlat dasturida o‘z aksini topdi.

Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda bevosita butun dunyo mamlakatlari parlamentlari sa’y-harakatini birlashtirish va hamkorlik aloqalarini muvofiqlashtirishga qaratilgan bu darajadagi juda katta tadbir hali birorta mamlakatda o‘tkazilmagan.

Birinchi bo‘lib, O‘zbekiston ushbu tashabbus bilan chiqdi. Barcha parlamentlar O‘zbekistonning ushbu tashabbusini qo‘llab-quvvatladi. Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lida juda ko‘plab ishlar qilindi, tashkiliy-huquqiy asoslar mustahkamlandi.

Bu borada Hukumat tomonidan olib borilayotgan barcha ishlarni muvofiqlashtirish maqsadida Bosh vazir o‘rinbosari rahbarligida Muvofiqlashtiruvchi kengash tuzildi. Hukumat tomonidan olib borilayotgan ishlar ustidan parlament nazoratini ta’minlash maqsadida ikki palata rahbarligida Parlament komissiyasi tuzildi.

Mamlakatimizda barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish borasida olib borilayotgan islohotlar xalqaro reyting tashkilotlari tomonidan ham baholanib kelinmoqda. Xususan, Germaniyaning Bertelsman jamg‘armasi tomonidan olib boriladigan Barqaror rivojlanish maqsadlari reytingida 193 ta mamlakat orasida O‘zbekiston 66-o‘rinni egallagan.

Umuman olganda, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lida amalga oshirgan ishlarimiz juda ko‘p. Endi bularning barchasini dunyo hamjamiyatiga ko‘rsatishimiz, xalqaro maydondagi o‘rnimizni mustahkamlashimiz zarur. Albatta, erishgan yutuqlarimiz bilan birga tezkorlik bilan istiqbolda hal qilishimiz kerak bo‘lgan muhim masalalar ham bor. Barqaror rivojlanish sohasida mamlakatimizda erishilgan yutuqlar hamda tashabbuslar dunyo hamjamiyati bilan muhokama qilinib, targ‘ib etiladi va shu orqali O‘zbekistonning xalqaro maydondagi imiji mustahkamlanadi. Darhaqiqat, tarixdan ma’lumki, mamlakat barqarorligni ta’minlanishi, uning xalqaro maydondagi mavqeini, o‘rnini belgilab beradi. Shu bois, XX asrda inson hayoti uchun muhim ahamiyatga ega muhim iqtisodiy, madaniy, fan va texnika yutuqlaridan daromad olish bilan birga, sanoatlashtirish va urbanizatsiya jarayonlari natijasida yuzaga kelgan ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-psixologik tanazzul va inson hayotiga global ijtimoiy-ekologik muammolarni keltirib

chiqardi. Xuddi o‘sha payt yunon-rim, yahudiy-xristian qadriyatlari asosida shakllangan G‘arb sivilizatsiyasining so‘nggi 500 yili sayyoraviy darajaga chiqdi. Boshqa madaniyatlarning yillik hukmronligi va “G‘arblashuv” jarayoni natijasida sivilizatsiyalarning gomogenlashuvi, standartlashish va yo‘q bo‘lib ketish xavfi ham yuzaga keldi. Bu XX asrda geosiyosiy darajadagi mafkuralar o‘rtasidagi madaniyatlararo va sivilizatsiyalararo to‘qnashuvlarga olib keldi. Shunday qilib, turli xil to‘qnashuvlar madaniyatlar va sivilizatsiyalarning teng huquqli hamkorligi va ularning tinch-totuv yashashiga to‘sqinlik qildi. Buzg‘unchi tendensiyalar, butun dunyodagi olimlar va iqtisodiy sohalardagi siyosatchilar - insoniyatni ushbu tahdidlardan himoya qilish nazariyalarini izlashga harakat qildi. Natijada, etnos va millatlar hamda madaniyat va sivilizatsiyalarning tinch-totuv rivojlanishini ta’minlash maqsadida “Barqaror rivojlanish”, “Inson Taraqqiyot konsepsiyasi”, “Bizning umumiy kelajagimiz”, “XXI asr kun tartibi” kabi dastur va tushunchalar, nazariya va qarashlar shakllandi. “Bu barcha dastur va tushunchalarning asosiy tamoyili sayyorada inson hayotining davom etishini ta’minlash, ijtimoiy-ekologik vaziyatni yaxshilash, madaniyatlar va sivilizatsiyalarning birgalikda yashashi, hamkorligi va o‘zaro muloqotini tashkil etish, manfaatlar muvozanati va kuchlar muvozanatiga asoslangan ko‘p qutbli sivilizatsiyalarning tinch-totuv rivijlanishiga xizmat qilmoqda. Bundan tashqari “Ozodlik”, “Tenglik” va “Birdamlik” g‘oyalarini amalga oshirish va sayyoraviy axloq sifatida qabul qilish kun tartibiga qo‘yildi. XXI asrda qurilayotgan “Bizning umumiy kelajagimiz” – “Dunyo birdamlik bilan yaratilgan” madaniyat formulasiga asoslangan va sivilizatsiyalarning uyg‘un birligi rivojlanishiga turtki bo‘lmoqda[1]”. Darhaqiqat, insoniyatning birdan-bir maqsadi “Ozodlik”, “Tenglik” va “Birdamlik” g‘oyalari asosida birlashish va o‘sha birlik yo‘lida barcha hayrli say-harakatlarni safarbar etish va o‘zidan keyingi avlod uchun munosib meros qoldirish eng ustuvor vazifa bo‘lishi zarur. Shundagina barqaror rivojlanish, barqaror taraqqiyot ta’minlanishiga xizmat qilishi mumkin.

Dunyoda, jamiyatda barqorорlikni ta’minlashga avvalo barcha ma’suldir. Barcha insonlar jamiyat barqarorligini ta’minlash uchun birdek kurashsa, birdek qayg‘ursa haqiqatdan reallikda barqarorlik ta’minlanishiga zamin yaratilgan bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Акрамкулович, С. Н. . (2023). ЖАМИЯТ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ЁШЛАР СИЁСИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. Miasto Przyszłości, 36, 455–460.

2. Саидкулов Нуриддин Акрамкулович.,. (2023). ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЎРНИ. Actual Problems in Higher Education in the Era of Globalization: International Scientific and Practical Conference, 48–53.

3. Saidkulov , N. (2023). INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(11), 169–174. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/23849

4. Saidkulov, N. (2023). INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHNING O ‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(11), 169-174.

5. Akramkulovich Nuriddin Saidkulov. (2023). PROBLEMS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN ENSURING THE STABILITY OF SOCIETY. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(11), 233–241. https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue11-25

6. Akramkulovich, S. N. (2024). HUMAN CAPITAL AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY. IQRO INDEXING, 8(1).

7. Sheraliyevich, K. O., Akramkulovich, S. N., Narzullayevich, R. N., Xazratkulovich, Y. X., Odilovich, Y. O., & Alikul o‘g‘li, S. A. (2024). The Role of Studying the History of Irrigated

[1] Hüseynov S. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2003, 264. səh. s.25.

Farming Culture in the Work of Yahya Ghulomov. NATURALISTA CAMPANO, 28(1), 1735-1740.

8. Saidkulov, N. A. (2024). THE ROLE OF THE EDUCATIONAL SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITA. Academic research in educational sciences, 5(TSUE Conference 1), 66-70.

9. Akramkulovich, S. N. (2024). THEORIES OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT. Science and innovation, 3(Special Issue 24), 829-832.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YANGI O'ZBEKISTONNI BUNYOD ETISHDA DEMOKRATIK ISLOHOTLARNING SIYOSIY MODERNIZATSIYALASHUVI

E. E. Kurbanov
Guliston davlat pedagogika instituti "Tarix va san'atshunoslik" kafedrasi mudiri, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Annotatsiya: Maqolada XX asr globallashuv jarayoni jadallashuvi natijasida demokratiyaning yangi modellari namoyon bo'lishi va an'anaviy demokratiya asoslari orqali siyosiy modernizatsiyani amalga oshirishni imkoni yo'qligi haqidagi ilmiy fikrlar yuritilgan. Bundan tashqari yurtimizda demokratik jarayonlarning demokratlashuvi natijasida jamiyat islohotlarga bo'lgan "ishonch"i ortganligi, fuqarolarda siyosiy iroda va fuqarolik salohiyati shakllanishi chinakam Yangi O'zbekistonni bunyod etishning ijtimoiy-siyosiy natijasi ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, yangi zamon, koolloboral, zamonaviy demokratiya, inson qadri, ulug' millatchilik, Yangi O'zbekiston g'oyasi.

Globallashuv jarayonlari zamon shiddatini tezlashtirdi. Yangi dunyo tartiboti shakllanib ulgurmagan va ushbu shakllanish davrining davom etish muddati hozircha noaniq bo'lib turgan davrga qadam qo'ydik. Yangi zamon deb atalayotgan davr mohiyatan dunyo xalqlarini ko'pgina muammolardan xalos qila olmadi, balki murakkab ziddiyatlar va chigal vaziyatlar ko'payib bormoqda. "Bugun xalqaro siyosiy vaziyatga baho berishda salbiy, dramatik qarashlar ustuvorlik qilmoqda. Ularga ko'ra, ba'zan hozirgi dunyoning nihoyatda qo'rqinchli ko'rinishlari tasvirlanmoqda. Jumladan, bular dunyoning yangi davrga qadam qo'yayotganligi va bu davrda hujumkor millatchilikning yetakchilik qilishi, xalqaro maydonda formal va noformal qoidalarga rioya qilishdan voz kechilishi, noaniqlikning kuchayishi, umumiy tarzda xalqaro munosabatlarda o'yin qoidalaridan voz kechilishi[1]" mavjud munosabatlarni yangitdan qurishga va amalda bo'lgan demokratik tartibotlarni qaytadan ko'rib chiqishga undamoqda. XX asr oxiri va XXI asr chorrahasida dunyoda ro'y bergan jiddiy o'zgarishlar dunyo bo'ylab globallashuv jarayonlari intensivligining nihoyatda ortib borishi, xalqaro munosabatlar tizimida mavjud bo'lib turgan murakkabliklar demokratiya va demokratlashuv borasidagi yondashuvlar va qarashlarning jiddiy o'zgarib ketishiga sabab bo'lmoqda. Bugungi kunga kelib yangi zamonaviy demokratiya asoslarini eskirgan, mavjud an'anaviy usullar bilan barpo qilish imkoniyatlari tugab bo'lganligi demokratiya nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanuvchi jahonning nufuzli olimlari, siyosatchilari tomonidan alohida e'tirof qilinmoqda. Mamlakatlarning demokratiyaga yalpi o'tishini bashorat qilgan "tranzitologiya" nazariyasi g'oyalari o'z salohiyatini tugatganligi, shu bilan birga, ushbu yondashuv bo'yicha ilgari surilgan g'oyalar ko'p hollarda o'zini oqlamaganligi bugungi kunda hech kimga sir emas.

[1] Барановский В. Новый миропорядок: Преодоления строго или его трансформация // Мировая экономика и международные отношения. 2019.№5. – С.7.

Bugungi zamonning talablari va ehtiyojlaridan kelib chiqib, jamiyat hayotida yangicha samarali demokratiyaning kontseptual asoslarini yanada takomillashtirish, odamlarning yashashi uchun barqaror taraqqiyoti, uning manfaatlarining ustuvorligini kafolatlaydigan demokratiyaning samarali va natijador modeli tamoyillarini shakllantirish, bunda demokratiya suverenitetini ishonchli ravishda saqlanib turishiga erishish, demokratiyaning zamonaviy institutlarini shakllantirish va imkoniyatlarini kengaytirish kabi masalalar olimlarning diqqat markazida turibdi.

Ta’kidlash joizki, hozirgi davrning dolzarb talablariga mos keluvchi demokratiyaning g‘oyalari va uni institutsional asoslarining nazariy talqinlarini ishlab chiqish yetakchi vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Keng qamrovli demokratik yangilanishlarni amalga oshirish va jadal islohotlar ko‘lamini innovatsion siyosat asosida yuksaltirish orqali Yangi O‘zbekistonni barpo qilish jarayonlari izchil amalga oshirilayotgan mamlakatimizda eng zamonaviy va samarali demokratiya asoslarini rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

Respublikamizda demokratiya g‘oyasini, qadriyatlarini hamda demokratik munosabatlarni chuqur konsolidatsiyalashuvi qaror topishi bilan bog‘liq jarayonlarni keng ko‘lamli ravishda tadqiq qilish, undagi yetakchi tendentsiyalar, qonuniyatlarni ilmiy talqinlarini ko‘rsatib berish, dastlab Harakatlar strategiyasi zaminida, keyinchalik Yangi O‘zbekiston – taraqqiyot strategiyasi dasturi doirasida amalga oshirilgan keng ko‘lamli siyosiy islohotlar doirasida izchil demokratik taraqqiyot jarayonlarining kontseptual asoslarini tahlil qilish, ayni paytda jahon miqyosida demokratiya g‘oyasi va imkoniyatlarini rivojlantirish bo‘yicha ilgari surilayotgan nazariy xulosalar va g‘oyalar dinamikasini qiyosiy tahlil qilish asosida ulardagi ratsional jihatlarni aniqlash ham nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekistonda demokratik taraqqiyotning milliy tiklanishdan – milliy yuksalish jarayoniga o‘tilishi boshlangani zamonaviy davlat siyosati asoslarini yanada takomillashtirish va amalga oshirishi uchun tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi.

2017-2021 yillarda O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi doirasida o‘tgan davrda davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan isloh qilishga qaratilgan 300 ga yaqin qonun, 4 mingdan ziyod O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari qabul[1] qilingani buning yorqin tasdig‘idir.

Mamlakatimizning yangi demokratik qiyofasi shakllanishiga davlatimiz rahbari tashabbusi bilan amalga oshirilgan bir qator tizimiy o‘zgarishlar xizmat qildi. Bular qatorida quyidagilarni alohida qayd etish mumkin:

- inson huquqlarini ta’minlash borasidagi ijobiy ishlar;
- davlat hokimiyati organlarining jamoatchilik oldida hisobdorligini kuchaytirilishi va faoliyati ochiqligi ta’minlanishi;
- ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy-siyosiy mavzularda faolligi oshganligi hamda aholi va davlat organlari o‘rtasidagi muloqotda fuqarolik jamiyati institutlarining roli ortib borishi va hokazolar.

Endilikda, jamiyatimizda demokratik taraqqiyot rivojlanishi uchun eng maqbul qoidalarni o‘z ichiga olgan “Yangi O‘zbekiston” davlat siyosati kontseptsiyasini ishlab chiqishga ehtiyoj vujudga keldi.

Davlatimiz rahbari ilgari surgan Yangi O‘zbekistonni bunyod etish g‘oyasi xalqimizning orzu-intilishlarini birlashtiribgina qolmay, balki taraqqiyot strategiyasi va inson qadrini oshirish yo‘lida qilinayotgan barcha rejalarning kontseptual tagzaminini tashkil etmoqda.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, inson qadri – fuqarolarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va kambag‘allikni qisqartirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilanishida, aholini yangi ish o‘rinlari va kafolatli daromad, malakali tibbiy davolanish va ta’lim xizmatlari, munosib yashash sharoitlari bilan ta’minlashida sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilishi demakdir.

Professor M.Bekmurodov fikricha, jamiyatda moddiy farovonlik va ma’naviy-axloqiy tamoyillar ustuvorligi ta’minlangan holdagina odamlarning o‘zaro totuvligi hamda mehr-oqibat

[1] 2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони / https://fergana.uz/uploads/01/-60_28.01.2022.pdf

muhitini mustahkamlash imkoniyati yuzaga keladi. Qashshoqlik, axloqsizlik hukmron bo‘lgan jamoa va jamiyatlarda totuvlikka o‘rin bo‘lmaydi[1]. Bundan kelib chiqadiki, Yangi O‘zbekiston g‘oyasi, bir tomondan, ijtimoiy ko‘makka muhtoj qatlamning hajmini qisqartirish, ikkinchi tomondan, ma’naviy-axloqiy va intellektual salohiyatga, avvalo umuminsoniy qadriyatlarga asoslanadi. Shu jihatdan, ushbu g‘oya o‘zida mamlakatimizda odamlarni rozi qilish, milliy totuvlikni mustahkamlash, inson qadr-qimmatini yuksaltirish orqali barqaror taraqqiyotni kafolatli ta’minlanishiga doir amaliy harakatlar strategiyasini mujassam etadi.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yil 16-avgust kuni “Yangi O‘zbekiston” gazetasi bosh muharririning savollariga javob berar ekan, mamlakatimizning erkin demokratik davlat va iqtisodiy farovon jamiyat barpo etish bo‘yicha tanlagan islohotlar yo‘li o‘zgarmasligini yana bir bor tasdiqladi[2]. Mazkur intervyuda ilgari nafaqat ilmiy jamoatchilik vakillari va ekspertlar, balki davlat rahbarining o‘zi tomonidan aytilmagan bir qator fikrlar alohida tilga olingan. Prezidentimiz tomonidan mustaqillikning 30 yili davomida erishilgan fundamental natijalar tahlili asosida yangi “Yangi O‘zbekiston” kontseptsiyasiga aniq ta’rif berilgani yurtimizda yangi siyosiy davr boshlanganidan darak berdi. Jumladan, yurtboshimiz o‘z intervyusida mustaqillikning 30 yilida erishilgan uchta asosiy natijani alohida ajratib ko‘rsatdi. **Birinchidan,** bu 1991-yil 31-avgustda qo‘lga kiritilgan davlat mustaqilligidir. **Ikkinchidan,** “Tom ma’nodagi konstitutsiyaviy davlat barpo etildi”. **Uchinchidan,** qadimiy tarix, boy madaniy meros, milliy o‘zlik va ma’naviy qadriyatlar tiklandi.

Yuqorida zikr etilgan jihatlar O‘zbekistonning kelajak istiqbolini belgilab beradigan uchta asosiy fundamental natijalar bo‘lib, “Yangi O‘zbekiston”ni barpo etish kontseptsiyasi aynan shu uchta asosiy yutuqdan kelib chiqadi, degan xulosa qilish mumkin.

Bizningcha, “Yangi O‘zbekiston” kontseptsiyasi yagona maqsad – xalq farovonligi va zamonaviy rivojlangan davlatlar darajasiga yetish yo‘lida xalq va hukumatning birlashtiruvchi g‘oyasiga aylanishi mumkin bo‘lgan ezgu milliy g‘oyadir. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, demokratik islohotlarning hayotbaxshligi va natijadorligi, avvalo qonun chiqaruvchi hokimiyat institutlarining bu jarayondagi faol ishtiroki bilan belgilanmoqda. Jumladan, ijro mexanizmlariga ega demokratik qonunlarni qabul qilish, ularning ijrosida, parlament vakolatiga kiruvchi boshqa sohalarda hukumat va mansabdor shaxslar faoliyatini samarali nazorat qilish hamda hisobotini tinglash kabi funktsiyalarni bajarishi normal demokratik qoidalarga kiradi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar zamirida nafaqat yuksak iqtisodiy natijalarga, balki aholi qatlamlarini bir-biriga yaqinlashtirish, farovon turmush darajasiga erishish ham mujassam, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Professor M.Bekmurodovning ta’kidlashicha, “odamlarni o‘zaro birlashuvi, avvalambor ularni birlashtirish davlatimizning o‘ziga xos boshqaruv uslubi va ustuvor siyosatiga aylandi. Endi esa mamlakatimizda ijtimoiy holat tubdan o‘zgardi. Prezidentimizning o‘zi “birlashish – bog‘lanish – yuksalish” formulasini mamlakatimizni jadal taraqqiy ettirish strategiyasining asosiy tamoyili sifatida hayotga joriy etmoqda”.[3] Darhaqiqat, 2017-yildan boshlangan milliy taraqqiyotning yangi davri davlat va jamiyat o‘rtasidagi aloqalarning ijtimoiy tabiatini o‘zgaptirib yubordi. Yangi O‘zbekiston mamlakatimizda inson qadrini ulug‘lash g‘oyasi jamiyat manfaatlarida umumlashadigan va davlat siyosatini belgilab beradigan demokratik davlatchilikning muhim davrini o‘zida aks ettirmoqda.

---

[1] Бекмуродов М. Инсон қадрини англатиш фани ёхуд жадал тараққиёт барометри ҳақида // “Янги Ўзбекистон” газетасининг 2022 йил, 10 март сони

[2] “Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда” Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳаррири Салим Дониёровнинг саволларига жавоблари. 16.08.2021. https://yuz.uz/news/yangiozbekiston-demokratik-ozgarishlar-keng-imkoniyatlar-va-amaliy-ishlar-mamlakatiga-aylanmoqda

[3] Мансур Бекмуродов. Инсон қадрини англатиш фани ёхуд жадал тараққиёт барометри ҳақида // “Янги Ўзбекистон” газетасининг 2022 йил, 10 март сони №50

Yangi O‘zbekiston kontseptsiyasi yillar davomida avvalgi ma’muriyat tomonidan amalda bo‘lgan “davlat – jamiyat – shaxs” tamoyili o‘rnida “inson – jamiyat – davlat[1]” tamoyili ustuvor ahamiyat kasb etib bormoqda.

Shu jihatdan olib qaraganda, Yangi O‘zbekistonni barpo etish–milliy taraqqiyot yo‘limizning yangi bosqichi debochasi. Ushbu demokratik jarayon, qanchalik murakkab bo‘lmasin, O‘zbekiston jamiyatining tinch, erkin hayot va farovon jamiyat barpo etish borasidagi intilishlarini amalga oshirishga qaratilgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston” gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovning savollariga javoblari. 16.08.2021. https://yuz.uz/news/yangiozbekiston-demokratik-ozgarishlar-keng-imkoniyatlar-va-amaliy-ishlar-mamlakatiga-aylanmoqda

2. 2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni / https://fergana.uz/uploads/01/-60_28.01.2022.pdf

3. Барановский В. Новый миропорядок: Преодоления строго или его трансформация // Мировая экономика и международные отношения. 2019.№5.

4. Bekmurodov M. Inson qadrini anglatish fani yoxud jadal taraqqiyot barometri haqida // “Yangi O‘zbekiston” gazetasining 2022 yil, 10 mart soni

5. Saidov A. Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasi — inson qadrini ulug‘lagan Xalqchil bosh dastur. 28.01.2022. https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston-taraqqiyot-strategiyasi--inson-qadrini-uluglagan-xalqchil-bosh dastur

МИРЗАЧЎЛНИНГ ТАРИХИЙ-ДЕМОГРАФИК МАНЗАРАСИ ВА ЭТНОЭКОЛОГИК МУАММОЛАРИ

Мирзалиев У. Б.
Гулистон давлат педагогика институти доценти, тарих фанлари буйича фалсафа доктори

Аннотация:Мақолада Советлар даврида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши ва ундаги тарихий-демографик жараёнлар,шунингдек этноэкологик муаммолари таҳлил қилинган ва унга тавсифлар берилган.

Калит сўзлар: Мирзачўл, кўчириш сиёсати ,аҳоли, Сирдарё, Жиззах, шўрланиш, миллат, демография,этноэкологик,пахта,ирригация,канал,кассалик, сизот суви.

Мирзачўл бир миллион гектардан ортик майдонни эгаллаб, жанубда Туркистон тоғ тизмаси, жануби-ғарбда Нурота тоғлари, ғарбда Болатоғ ва Писталитоғ, шимоли-ғарбда Қизилқум чўли, шарқ ва шимоли-шарқда Сирдарё билан чегараланган. Турон пасттекислиги ва унинг тоғ этагида жойлашган чекка қисми - Мирзачўл сизот сувлари табиий оқиб чиқмайдиган чўллар қаторига киради. Тоғлардан текислик томон ётқизиқ конуслари, тоғ этагидаги қия текисликлар ва дарё водийси бўйлаб сизот сувлари (шунингдек, минераллашган тузларнинг грунт сувлари) оқиб келади. Мирзачўлнинг табиий сув оқиши етарли эмас: сизот сувлари асосан тупроқдан ва ўсимликлардан буғланишга сарф бўлади [1:Б.16.].

[1] Саидов А. Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегияси — инсон қадрини улуғлаган Халқчил бош дастур. 28.01.2022. https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston-taraqqiyot-strategiyasi--inson-qadrini-uluglagan-xalqchil-bosh dastur

Мирзачўлга жанубда Туркистон тоғ тизмасидан Босмадонсой, Каттасой, Шаҳристон, Зоминсув ва Сангзор дарёлари, ғарбда Нурота тизма тоғидан бир қанча сой, жилғалар қадимда серёғин йилларда оқиб тушган, чўл суғорилмасдан аввал қанча сув келган бўлса, шунча сув сарф бўлган ва сизот сувларининг чуқурлиги деярли ўзгармай турган. Ер ости сувлари ва ер ости қобиғининг шўр қатлами суғоришдан олдин анча чуқурликда жойлашгани учун сезилмаган эди[2:Б.9]. Мирзачўл ер ости сувлари бу ерга сув чиқарилишидан олдин минераллашган бўлиб, Мирзачўлнинг марказий қисмида 20 метрдан ортиқ чуқурликда, теварак-атрофида 15-20 метр, Жетисой, Сардоба, Арнасойда 5-7,5 метр, Шўрўзак массивида 2,2-5 метргача чуқурликда жойлашганди. Мирзачўлнинг жазирама иссиғи туфайли ўзлаштирилиши даврида йиллик ёғингарчилик миқдори умумий буғланадиган сувни 6% ни ташкил этган.

XIX аср охирида америкалик тадбиркорларнинг қутқуси ва пахтага бўлган талаб туфайли чор Россияси Мирзачўлга русийзабон аҳолини кўчириб, чўлни ўзлаштиришга катта эътибор берди ва Мирзачўлнинг шимоли-шарқий қисмини ўзлаштириш бошланиб кетди. 1872-йилда муҳандис Н.Ульяновнинг проектига кўра, дастлабки "Кауфман" канали қазилди, 1883-1885 йилларда князь К.Романовнинг маблағи ҳисобига Искандар ариғини қазиш ишлари олиб борилди, 1885-йилда Бекободдан Еттисойга қараб Бухоро ариғи, сўнгра Бекободдан Сардобага томон Кеназ ариғи қазилди. 1893-йил Николай I номидаги канал қурилиши билан Мирзачўлнинг деярли марказига сув етиб борди. Аммо чор Россияси ўз мақсадига эриша олмади[3:Б.108]. Хоразм ариғи, Ўринбойариқ ва бошқаларнинг қазилиши ниҳоясига етказилмади. Муҳандислик ҳисоб-китобларидаги хатоликларга кўра каналларга етарлича сув чиқмади, оқар сувлар дамбаларни бузиб, атроф-муҳитга зарар етди, сувдан хўжасизларча фойдаланиш туфайли режалаштирилган ҳудуд ўзлаштирилмади.

1915-1917-йилларда мисли кўрилмаган қурғоқчилик бўлди, 1920-1940 йиллардаги Арктика исиши даври инсоният тарихида оғир оқибатларга сабаб бўлди, ижтимоий-сиёсий туркумдаги ўзгаришлар: биринчи жаҳон уруши, октябрь тўнтариши, фуқаролар уруши ва истиқлолчилик ҳаракати, «ҳарбий коммунизм» сиёсати туфайли унинг оқибатлари 1923-йилгача давом этди[4:Б.195-197], очлик авж олди, Мирзачўлнинг суғорма деҳқончилик ҳудудларидаги қаҳатчилик, ботқоқ қамишзорлардан чиққан безгак эпидемияси ва ернинг қайта шўрланиши билан ҳамоҳанглик касб этди. Г.К.Ризенкампф Алексеевск қўрғонида 70% ер шўрланганлиги, оммавий безгак эпидемияси туфайли нафақат алоҳида хуторлар, балки кўплаб қўрғонларнинг аҳолиси кўчиб кетганлиги, шимоли-шарқий ирригацион тизимларга путур етганлигини қайд этганди[5:С.83]. Мирзачўлга кўчирилган рус аҳолисининг кўпчилик қисми бошқа ҳудудларга кўчиб кета бошлади, иммигрантларнинг ўтроқлашуви юз бермади[6:Б.217-218].Безгак эпидемиясидан ишчиларнинг 80-90 % гача азоб чекишаётган эдилар, натижада ўлкадаги ирригация-мелиорация қурилиш ишлари орқага кетаётган эди. 1919, 1920 ва 1921 йилларда Спасск қўрғони аҳолисининг 10 %и безгак хуружидан вафот этган[7:С.309].

1920 йилда Мирзачўлга Москвадан безгак эпидемиясини ўрганиш учун бир қанча олимлардан иборат комиссия юборилди. Профессор В.Ф.Булаевскийнинг эслашича, Сирдарё станциясида уларни ҳеч ким қарши олмаган, битта телефонист бўлиб, у ҳам безгак хуружидан азоб тортиб ётган. Экспедиция аъзоларига қишлоқ кенгаши от берган, лекин ҳамма касаллиги туфайли йўлбошловчи бера олмаган. Сирдарё туманидаги Охунбобоев, Малик ва бошқа хўжаликларнинг қўрғонлари безгакдан ҳувиллаб ётган...[8:С.4].

1920 йил серёғин келди, ўлкамизда кучли сув тошқинлари, сел оқимлари бўлиб, Мирзачўлдаги ирригацион иншоотлар ҳам анча зарар кўрдилар. Табиий офат талофатлари 1923 йилда анча бартараф этилиб, ирригация ишлари яхшиланди.

1921 йилда безгак хуружига қарши кураш мақсадида мирзачўлликлар учун Ўра-тепа шаҳрида сиҳатгоҳ ташкил этилди. 1923 йилда овул ва қишлоқларда безгак эпидемиясини тугатиш учун санитар "учликлар" тузилди. Безгакка қарши кураш оммавий суратда авж олиши билан эпидемиянинг аста-секин камая бориши қуйида кўришимиз мумкин[9:С.76].

Амбулаторияга касалларнинг келиши:	**1923 йил.**	**1925 йил.**
Умумий қабул қилинган касаллар	3777 нафар	2413 нафар
Безгак хуружи билан касалланганлар	1650 нафар	612 нафар
Бошқа касалларга нисбатан % ҳисобида	43,7	25,3

1914-1919 йиллар давомида суғорилган 95 минг гектар ернинг 60 минг гектари, яъни 2/3 қисми ташландиқ ҳолатга келиб қолди, фақатгина 35 минг гектар ер суғорилиб, деҳқончилик қилинар эди. 1913-1915 йилларда воҳада биринчи йирик мелиорация тармоғи - Шўрўзак зовури (63 км. узунликда) қурилди. 1919 йилда мелиорация ширкатлари тузилиб, 20-йилларнинг бошларида уларнинг фаолияти анча кенгайди. 1900 йилда Мирзачўл тажриба даласи ташкил этилди. Мирзачўлда суғориладиган ерларнинг қайта шўр босишини Н.А.Димо (1906 й.) ва М.М.Бушуев (1908 й.) аниқладилар ва унга алоҳида эътибор бердилар. Улар шоли экишнинг, бостириб суғоришнинг оқибатларини асослаб беришди, алмашлаб экиш қонуниятларини ишлаб чиқдилар ва коллектор-дренажлар системаси зарурлигини исбот қилдилар. Агрономлар С.В.Понятовский, Р.Р.Шредер, Н.Н.Александров, ирригатор А.И.Крюченко каби мутахассислардан иборат комиссия 1906-йилнинг сентябрида 6 далали алмашлаб экишни тавсия этган[10:С.91].М.М.Бушуев пахта ҳосилдорлигини оширишнинг асосий шарти - алмашлаб экишни тўғри ташкил этишда, дея беда ва бир йиллик донли экинларни пахта билан алмашлаб экиб, тажриба станцияси далаларида жорий қилган. Лекин, пахтачилик бўйича Россиянинг Мирзачўлдаги инструктори Салин 1913-йилдаги ҳисоботида қўл меҳнатига асосланганлиги учун "бедачилик кейинги икки йил ичида фойдасиз соҳа бўлиб қолгани, ўзини-ўзи оқламаётганлиги ва келгусида кенгайтирилмаслиги"[11:С.139-140] тўғрисида фикр юритади. Деҳқон хўжаликларининг даромадлари пахтачиликни кенгайтиришда, деб баҳолади. Шу даврдан Мирзачўлда пахта монокультураси ташкил топа бошлади.

1915-1917-йиллардаги қурғоқчилик оқибатида Мирзачўл аҳолисининг таркиби маҳаллий миллат вакиллари ҳисобига кўпайди. Ёлланма ишчилар асосан қўшни Ўра-тепа ва Зомин волостларидан, Жиззах уезди, Урсатьевск станцияси, Қўқон уездларидан келишганди[12:С.245]. 1918-йилда қишлоқ аҳолиси 53831 киши бўлиб, шундан 45604 киши маҳаллий миллат вакиллари ва 8227 киши русийзабон аҳоли эди[13:С.25]. 1917-1923 йиллардаги очарчилик оғир оқибатларга олиб келди, Туркистонда даҳшатли ўлат, терлама, цинг (зангила) касалликлари оммавий тарқалди. Фарғона водийсида 1 миллион киши, Самарқанд вилояти Жиззах уездининг 70% аҳолиси, Самарқанд уездида эса 70 минг киши очарчиликдан ҳалок бўлган. Т.Рискулов очарчилик республика аҳолисининг ярмини, таҳминан 2,5 миллион кишини ўз домига тортганлигини ёзган эди[14:Б.77]. Очлик, қаҳатчилик туфайли янги ерларни ўзлаштиришда европаликлар билан биргаликда маҳаллий аҳоли, Фарғона водийси ва Ўра-тепа, Зомин атрофларидан кўчиб келган кишилар иштирок эта бошладилар, 1923-йилга келиб бутун Мирзачўл аҳолисининг 54% ни туб миллатлар ташкил этди[15:Б.82-83]. Собиқ Иттифоқ даврида Мирзачўлни ўзлаштирилиши экстенсив характер касб этиб, юқоридаги хатоликлар оқибатларига эътибор берилмади, аҳолини янги ерларга жойлаштириш ва ердан, сувдан фойдаланиш тартибсиз равишда олиб борилди, агротехник илғор тажрибалар кенг тадбиқ этилмади, оқибатда XX асрнинг ўрталарида аҳоли ўртасида хавфли касалликлар ва ўлим даражаси яна ортди, ернинг шўрланиши кучайиб борди[16:Б.12-16-17].

Собиқ Иттифоқ даврида Осиёнинг эпидемиологик хасталикларига чидамсиз рус иммигрантлари ўрнига меҳнат ресурсларини тўлдириш мақсадида маҳаллий миллатлар Мирзачўлга ноанъанавий усулларда жалб этила борди. Боёвут туманидаги Ғаллакор, 1-Боёвут, 3-Боёвут СФУларида истиқомат қиладиган бухороликлар, самарқандликлар, Чоржўйлик туркманлар қулоқлаштирилиб, мажбуран кўчирилган.

1920-1940 йиллардаги Арктика исиши даврида иккинчи даҳшатли очлик 1931-1933 йилларда юз берди, қурғоқчиликдан зарар кўрган қишлоқларнинг аҳолиси оммавий равишда мажбуран кўчирилди, очликдан зарар кўрган кўплаб маҳаллий халқ Мирзачўлга келишди. Фарғона, Сурхондарё, Қашқадарё, Зарафшон водийларидан аҳоли кўчирилди. 1928-1929 йилларда 2600, 1929-1930 йилларда 7600 хўжалик кўчирилган. Шунингдек, 30-йилларда Туркистон тоғ тизмаси ён бағридаги Самарқанд вилояти лалмикор қишлоқлари аҳолиси Мирзачўлга мажбуран кўчирилди. 1931-1932 йилларда ернинг ботқоқланиши туфайли безгак касали авж олди. Мелиоратив тадбирлар кенг амалга амалга оширилганига қарамай, 1936-йилда Мирзачўлда 53% қишлоқларнинг ер майдонлари ботқоқланган ва қуритишни талаб қиларди.

Иккинчи жаҳон уруши арафаси ва уруш йилларида Совет давлати пахта етиштиришни ошириш мақсадида бир бутун халқ пешонасига "сотқин", "хоин" каби тамғаларни босиб, кўчирувчилик сиёсатини юритганди[17:Б.25-27], корейслар, Қрим татарлари, месхети туркlари, шунингдек, уруш асирлари каби турли диаспоралар Мирзачўлга ўзлари учун мутлақо нотаниш бўлган ландшафтга кўчирилдилар.

1939 йилда янги 110 минг гектар ерни мелиоратив тадбирларсиз ўзлаштирилиши туфайли сизот сувлари кўтарилиб, шўрланган ерлар янада кўпайган.[18:С.9] 1939, 1940, 1941-1942 йилларда партов ерларни ўзлаштириш мақсадида шоли экиш сурати ошиб борди, уруш туфайли мелиорация ва ирригация ишлари тўхтаб қолди, оқибатда ер ботқоқланиб, ўтмишдаги даҳшатли воқеалар такрорланди.

1948-йилда Фарход ГЭСи ишга тушиши билан 1947-1948 йилларда қурилган Боёвут каналига сув очилди, Дўстлик каналининг суви кўпайди ва қўшимча 40 минг гектар ерни ўзлаштириш имкони туғилди. Собик Иттифоқнинг Мирзачўлни ўзлаштиришда маданийлаштирилган кўчириш сиёсатининг кўриниши бўлмиш "комсомол йўлланмаси" билан юбориш, меҳнат ресурслари билан узвий таъминлаш дастури шаклланди. 1949-йил январида бир гуруҳ андижонлик ёшлар оиласи билан Мирзачўлда ишлаш ташаббуси билан чиқдилар[19:С.50-51].Андижон ёшларининг ташаббусини Тошкент, Қашқадарё, Фарғона ва бошқа вилоятлар ёшлари қўллаб чиқдилар. Маданийлаштирилган кўчириш сиёсати узлуксиз XX асрнинг 80-йиллари ўрталарига қадар давом этди ва асосан маҳаллий аҳоли пахтачиликка ихтисослашган хўжаликларга ўрнашди.

1956-йилда Запорожье, Смоленск, Курган, Киев ва бошқа шаҳарларнинг ФЗО мактабларини 12 минг битирувчиси Мирзачўлда ишлаш ташаббускори бўлдилар[20:С.64].Русийзабон аҳоли асосан саноат ишлаб чиқаришига жалб этилди.

XX асрнинг 50-йиллари охиригача янги ерларни ўзлаштиришда академик Т.Д.Лисенко, профессор В.А.Шаумян каби антидренаж назариясини ёқловчиларнинг ғоялари устувор бўлиб, мелиорация қурилиши иккинчи даражали ҳисобланган, лойиҳалардан мелиоратив қурилишлар чиқариб ташланган.

50-йилларнинг ўрталарига келиб, Мирзачўлнинг эски сув чиқарилган ҳудудининг шимоли-ғарбий қисмида аҳоли ўтроқлашиб, ўзлаштирилди, 1960-йил 25 декабрида Жанубий Мирзачўл каналига сув очилиши билан ўзлаштиришда янги давр бошланди. Мирзачўлнинг ўзлаштиришнинг янги принципларига кўра инсон омили учун комплекс тадбирларни қамраб олди. Суғориш, коллектор-дренаж тармоқлари, гидроиншоотлар қуриш, йўл, энергия таъминоти, ичимлик суви, газлаштириш ихотазорларга яхши уйлар, маиший хизмат кўрсатиш, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш объектлари қуришга эътибор берилди. 1950-йилларнинг ўрталарида бошланган Мирзачўлни ўзлаштириш жараёни 70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб якунланди[21:Б.269]. Асосий эътибор Жиззах чўлини ўзлаштиришга қаратилди, 1963-йилда Сирдарё, ўн йилдан сўнг Жиззах вилоятлари ташкил этилди, Мирзачўл ўрнида Сирдарё воҳаси шаклланди.

Маданийлаштирилган кўчириш оқибатида Мирзачўлга келган маҳаллий аҳоли вакиллари кўп ҳолатларда халқимизга хос этнопсихологияда бўлиб, "барибир ота юртимга қайтиб кетаман", деган фикрда эдилар. Албатта, уларнинг ўрнашишлари, Мирзачўлда деҳқончилик маданиятининг сир-асрорларини ўрганишлари даврида, ҳукмрон мафкура

шароитида экстенсив хўжалик юритиш оқибатида, ер-сувни эъзозлашдан йироқ бўлиб, юқоридаги хатоликлар такрорланди, суғориладиган ерларнинг миқдори қанча кўп бўлса, ундан шунчалик хўжасизларча, бепарволарча фойдаланилди, бостириб суғориш, шоличилик ва ҳоказолар туфайли воҳа ерлари шўрланиб борди. Шунингдек, ирригацион иншоотлар қурилишидаги хатоликлар, мелиоратив иншоотларнинг етарли эмаслиги ва сифатсизлиги туфайли ўзлаштирилган ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди. Бу ўринда шуни қайд этмоқ жоизки, кўчирилган маҳаллий миллат вакилларининг ҳам, диаспораларнинг ҳам Мирзачўлга келгунга қадар анъанавий хўжалик юритиш асосларида деҳқончилик маданиятидан хабардор бўлса ҳам, мутлақо бошқа бир географик табиий муҳитда эди. Масалан, Туркистон тоғ тизмаси адирларидан кўчирилган аҳолининг хўжалик ҳаётида чорвачилик етакчи ўрин тутиб, лалмикор деҳқончилик билан ҳам шуғулланишган. Турли этнос вакиллари Мирзачўлда мажбурий ўрнашдилар ва табиат билан муносабатда яшаб қолиш учун курашдилар.

Суғорма деҳқончиликдаги қўпол хатолар катта иқтисодий ва маънавий зиён келтирди. Йилига деярли 80-100 минг гектар янги ер ўзлаштирилиб, фойдаланишга топширилган, лекин шу билан бир вақтда турли сабабларга кўра, 60-80 минг гектар ер яроқсиз ҳолга келган. Масалан, 1966-1984 йилларда 390 минг гектар суғориладиган майдон оборотдан чиққан[22:Б.41].1984-йил Жиззах вилоятининг Зарбдор ноҳиясида ҳар гектар ердан олинган пахта ҳосили 7 центнердан ошмади. Бунга Жиззах вилоятидаги 25% коллекторларнинг умуман ишдан чиққанлиги, ёпиқ ва тик дренажларнинг 1/3 қисми ишламаганлиги сабаб бўлди[23:Б.271].Шунингдек, воҳа ерларига оби-тоби етилганда ишлов берилмаслиги, ишлов беришда балонли тракторлардан кенг фойдаланиш оқибатида экин унадиган маданий қатламдан пасти зичлашиб борди, табиий ёғинлар ва қуйилган сувнинг сизилиши заифлашди, вегетацион давр қисқарди.

Мирзачўлнинг ўзлаштирилган ерларига азот, фосфор, кимёвий ўғитларни солиб, пахта ҳосилдорлигини ошириш тажрибалари 1906-1912 йиллардаёқ бошланган[24]. 1929-1930 йиллардаги олиб борилган тажрибаларга кўра, ерга қанча кўп кимёвий ўғит солинса (азот – 240 кг), пахта ҳосилдорлиги шунча ортиши исботини топган[25:С.40].1960-йилларда Иттифоқ раҳбарияти томонидан пахтачиликда кимёвий моддалар кенг қўлланила бошланди. Хусусан, иқтисодий ривожланган мамлакатларда бир гектар ерга ўрта ҳисобда кўпи билан 100 кг минерал ўғит сарфланса, Ўзбекистонда бу миқдор гектар ҳисобига 268 кг.ни ташкил этди[26:Б.17]. Ўз ўрнида Сирдарё воҳаси ерлари ҳам оммавий равишда бузилди, яроқсиз ерлар миқдори ошди, дори «емасдан» ва «ичмасдан» ҳосил бермасликка ўрганиб қолди. Ҳар бир гектар экин майдонига минерал ўғит солиш ҳам ошиб борди. Масалан, агар 1980-йилда бир гектар экин майдонига 149 кг азот, 85,6 кг фосфат, 28,5 кг калий солинган бўлса, 1987-йилда бу рақам мос равишда 166,8; 92,4; 46,4 бўлди[27:Б.281]. Мазкур минерал ўғитларнинг маълум қисминигина ўсимликлар юта олади. Азотнинг қолган қисми ҳавога чиқиб кетади, лекин фосфорнинг ўлик захираси юз йилларга етарлик. 60-йилларнинг 2-ярмида авиация ёрдамида бажариладиган кимёвий ишлар ҳажми 34,3%га кўпайган[28:С.26]. 80-йилларда жаҳонда бир гектар ерга 300 г. пестицидлар солинган бўлса, Ўзбекистонда 54 кг.ни ташкил этиб, қўлланилиш нормасидан 180 баробар кўп эди. Пахта экиладиган майдонларга турли хил гербицидлар, заҳарли кимёвий моддалар билан ишлов берилганлити оқибатида хавфли касалликлар ва ўлим даражасининг ортиши юз берди. Кўплаб агроном олимлар, собиқ дала бригадирлари, механизатор, сувчиларнинг ўртача умр ёшига етмаслиги, фожеали тақдирлари пахтачиликда кимёвий моддалар қўлланилиши билан ифодаланади.

Ирригацион иншоотлар, сув омборлари ва гидроузелларнинг қурилиши жараёнида мелиоратив иншоотларнинг етарли эмаслиги туфайли фақатгина суғориладиган ерлар эмас, балки шаҳар, посёлка, қишлоқларнинг аҳволи ёмонлашди. Ҳозирги пайтда ўнлаб шаҳарларда ер ости сувлари юзага яқинлиги туфайли дарахтлар қуриб қолмоқда, биноларнинг пойдевори ишдан чиқаяпти, атроф-муҳит ёмонлашмоқда[29:Б.272].

Бу ҳол Сирдарё вилоятининг Боёвут шаҳарчаси, Янгиер ва Гулистон шаҳарлари қиёфасида яққол намоён бўлмоқда.

Иккинчи минг йиллик бошларида сизот сувларининг йиллик ўртача жойлашиш чуқурлиги Сирдарё вилояти хўжаликлари бўйича 172 см.ни, Жиззах вилояти хўжаликлари бўйича 219 см.ни ташкил қилди.

Бунда Жиззах вилояти хўжаликларида сизот сувлари сатҳининг Сирдарё вилояти хўжаликларига нисбатан анча пастда жойлашиши бу ердаги геоморфологик шароит ва рельефни сизот сувларининг оқимини яхши таъминлашида, деб билаш мумкин[30:Б.48].

Бугунги кунда Сирдарё вилояти ерларининг 90%и шўрланган[31:Б.9] бўлиб, ер ости сизот сувлари турғунлиги 1-2 метр чуқурликда жойлашган.

Академик тупроқшунос олимлар Ж.Ахмедов, Қ.Мирзажонов, С.Азимбаев ва тадқиқотчи С.Исаевлар "таркибида 2-2,5 г/л туз тутган ерлар сизот сувлари сатҳини 1,5 метрдан пастга тушириши ҳозирги сув танқислиги шароитида кони зарар", деб ҳисоблашади. Сизоб сувлари минерализацияси кам бўлганда 1-1,5 метр, кўп бўлганда 2-2,5 метр да сақлаш тавсия этилмоқда[32:Б.6-7].

XX асрнинг 2-ярмида қуёш активлигининг ошиши, глобал исиш, «катта қурғоқчилик»ларнинг тез-тез бўлиб туриши натижасида Ер шарида чўллар майдони йилига 6 миллион гектарга кенгаймоқда[33:Б.187].

Собиқ Иттифоқда Мирзачўлни ўзлаштирилиши тажрибалари, Марказий Осиё Республикаларида пахта етиштиришнинг оммалаштирилиши, янги ерларни ўзлаштирилиши, шунингдек, Сирдарё ва Амударё ўзанларида сув омборлари, гидроэлектростанциялар қурилиши, саноатда сувдан кенг фойдаланилиши оқибатида Орол муаммоси пайдо бўлди. Сирдарё ва Амударё сувларидан назоратсиз фойдаланиш оқибатида 1961-1970 йиллар оралиғида Орол денгизига ҳар йили 42,9 кубокилометр сув қуйилган бўлса, 1981-1984 йилларда 4,2 кубокилометрга тушиб қолди[34:Б.56]. Глобал исиш натижасида Орол қуриб борди. Минг йиллик бошларига келиб, ҳавзасида 35 миллион аҳоли истиқомат қиладиган денгиз қурий бошлади. Орол фожеаси минтақавий муаммодан умумбашарий фожеа даражасига кўтарилди[35:Б.193]. Илгари ер юзидаги энг йирик ички сув ҳавзаларидан бири бўлган Орол денгизининг ҳажми бугунги кунда 13 баробар, майдони 7 баробар қисқарди, сув сатҳи 26 метр пасайди. Денгизнинг қуриб қолган тубида 5 миллион гектардан зиёд майдонни эгаллаган янги Оролқум чўли пайдо бўлди[36].

Бутун жаҳонда деҳқончилик маданияти бугунги кунда ерларнинг шўрланиши, чўлланиши муаммоси билан биргаликда «кислотали ёмғирлар»дан, тупроқ эрозиясидан азият чекмоқда. Бугунги кунда Ер юзасининг 31 миллион гектар қисми «кислотали ёмғирлар»дан зарарланган ва буғланган. Тупроқ эрозияси туфайли экин майдонининг 26 миллион гектарида ҳар йили ҳосилдорлик пасайиб бормоқда[37:Б.186-187].

Фойдаланилган адабиётлар:

1)Р.Эгамбердиев, А.Раззоқов. Ўзбекистонда қўриқ ерларини суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. Т. «Фан».1984. –Б.16.

2)Қ.Абдураззоқов. Шўр ерларни ўзлаштириш усуллари. Т. «Ўзбекистон». 1973.-Б.9.

3)С.Дониёров, З.Мадрахимова. Мирзачўл воҳаси ва уни ўзлаштириш тарихидан. «Ўзбекистон тарихини ўқитишнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари тўплами. Гулистон. 2010 . –Б.85-86.

.4) Х.Қобилов. Совет ҳукуматининг талончилик сиёсати ва унга қарши миллий-истиқлолчилик харакатлари. Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Термиз. 2010. –Б.195-197.

5)Г.К. Ризенкампф. К новому проекту орошения Голодной степи. Ч. 1, Л., 1930 .-С. 83

6)«Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва хозирги замон» мавзуидаги халкаро илмий-амалий анжуман материаллари.Т. 2007.-Б.217-218.

7)Н.К.Ярошевич. Сельское хозяйство и ирригация Средней Азии. Том III, часть I. Т. 1925.-С. 309.

8)Л.Берсудский, П.Кивелов. Так меняется облик Голодной степи. Т. 1956 .-С.4.

9)Э.Х.Хожиев. История орошения и освоения Голодной степи. 1917-1970 гг. .Т. “Фан”.М.1987.-С. 76.

10)Голодная степь. 1867-1917. История края в документах. М. «Наука».1981.-С.91.

11)Ўша жойда. –С.139-140 .

12)Н.К.Ярошевич. Сельское хозяйство и ирригация Средней Азии. Том 111, часть I. Т. 1925 .-С. 245.

13)Э.Х.Хожиев. История орошения и освоения Голодной степи. 1917-1970 гг. .Т. «Фан». 1987. –С.25.

14)Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров. Туркистон тарихи. Т. «Университет». 2002.-Б. 77.

15)Р.Эгамбердиев, А.Раззоқов. Ўзбекистонда қўриқ ерларини суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. Т. «Фан». 1984.-Б. 82-83.

16)З.Х.Аширбоева. XIX аср охири - XX аср ўрталарида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши. Автореферат, т.ф.н. Т. 2008 .-Б. 12-16-17.

17)С.Бадриддинов. Корейслар Ўзбекистонга қандай қилиб келиб қолган? «Тарихий хотира - маънавият асоси» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. III. Бухоро. 2010 .-Б. 25-27.

18)Ж.Я.Батькаев. Удобрение хлопчатника в условиях Голодной степи. Т. “Фан". 1978. –С. 9.

19)А.Абдунабиев. Борьба за увеличение земель. Т. «Ўзбекистан». 1966. –С.50-51.

20)А.Абдунабиев. Борьба за увеличение земель. Т. «Ўзбекистан». 1966. –С.64.

21)Г.Г.Холлиев. Ўзбекистонда ирригация ва мелиорация сохасида амалга оширилган ишлар. «Ўзбекистон тарихидан илмий мақолалар тўплами». 1 -сон. Т. «Тафаккур». 2009. –Б.269.

22)Р.Эгамбердиев, А.Раззоков. Ўзбекистонда қўриқ ерларини сугориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. Т. «Фан». 1984 .-Б. 41.

23)Г.Г.Холлиев. Ўзбекистонда ирригация ва мелиорация соҳасида амалга оширилган ишлар. «Ўзбекистон тарихидан илмий мақолалар тўплами». 1-сон. Т. «Тафаккур». 2009.-Б. 271.

24) Н.Н.Балашев, Я.И.Чуманов. Материалы по изучению эффективности удобрений. В сб. «Вопросы удобрения». Выпуск №1. Самарканд. 1929.

25)Ж.Я.Батькаев. Удобрение хлопчатника в условиях Голодной степи. Т. “Фан". 1978. –С. 40.

26)З.Х.Аширбоева. XIX аср охири - XX аср ўрталарида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши. Автореферат, т.ф.н. Т. 2008 .-Б. 17.

27)Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 . –С.281.

28)Н.Обламуродов. Развитие аграрного производства Узбекистана в 1971-1990 гг. Опыт, уроки и проблемы. Автореферат, дисс. Д.и.н. Т. 1994.-С. 26.

29)Г.Г.Холлиев. Ўзбекистонда ирригация ва мелиорация сохасида амалга оширилган ишлар. «Ўзбекистон тарихидан илмий мақолалар тўплами». 1 -сон. Т. «Тафаккур». 2009. –Б.272.

30)Х.Номозов, С.Тошпўлатов, С.Рўзметов. Мирзачўл ҳудуди сугориладиган тупроқларининг мелиоратив ҳолати ва унумдорлигини ошириш йўллари. Т. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». 2004. –Б.48.

31)О.Ш.Олтмишев. Тупроқ унумдорлигини сақлаш ва тиклашда мелиоратив тадбирларни амалга оширишнинг мавжуд муаммолари ҳамда ечимлари. «Мирзачўл воҳаси тупроклари унумдорлигини ошириш муаммолари ва вазифалари» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Гулистон. 2003.-Б. 9.

32)Ж.Ахмедов, К.Мирзажонов, С.Азимбаев ва С.Исаев. Тупрок мелиорацияси - мўл ва сифатли ҳосил гарови. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги». № 2. 2009 .-Б. 6-7.

33)Ф.Пармонов. Саноат ва экологик ўзгаришлар: ер ва ичимлик суви муаммоси. «Фалсафа ва ижтимоий тараккиёт»мавзусидаги илмий конференция материаллари. II қисм. Т. «Ўзбекистон файласуфлари илмий жамияти нашриёти». 2008. –Б.187.

34)А.А.Голованов. «Белое золото» в черном овале. Ўзбекистон тарихидан илмий маколалар тўплами. 1-сон. «Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари». Т. «Тафаккур». 2009.-Б. 56.

35)И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. 7-том. Т. «Ўзбекистон». 1999. –Б.193.

36)Трансчегаравий экологик муаммолар: ривожланиш йўлидаги ечимлар. «Ишонч» газетаси. 2010 йил 18 ноябрь. №137 (2862).

37)Ф.Пармонов. Саноат ва экологик ўзгаришлар: ер ва ичимлик суви муаммоси. «Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт» мавзусидаги илмий конференция материаллари. II қисм. Т. «Ўзбекистон файласуфлари илмий жамияти». 2008. –Б.186-187.

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA TA'LIM TIZIMIGA INNOVATSION YONDASHUVNING STRATEGIK AHAMIYATI

Alibekov Davron Abdurakibovich
O'zMU Jizzax filiali dotsenti, falsafa doktori (PhD)
Yuldashev Sheryigit Ergashevich
O'zMU Jizzax filiali katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Jamiyat taraqqiyotida ta'lim tizimining ahamiyati va o'rni juda ham beqiyosdir. Ta'lim tizimiga zamonaviy va innovatsion yondashuvni amalga oshirmay turib jamiyatni rivojlanishtirish murakkab jarayondir. Ushbu maqolada ta'lim tizimida innovatsion yondashuv, innovatsion faoliyat, innovatsion salohiyat, innovatsion infrastruktura va modernizatsiyasiga asoslangan strategik ahamiyatining nazariy jihatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, modernizatsiya, ta'lim, faoliyat, salohiyat, infrastruktura, yondashuv, strategiya, tendensiya, globallashuv, texnologiya, jamiyat, tafakkur.

Ta'lim tizimini innovatsion rivojlantirish jarayoni o'zida ijtimoiy rivojlanishning sifat bosqichiga olib chiqadigan, o'ziga xos ijobiy o'zgarishlar va yangilanishlarni vujudga keltiradigan murakkab, bir butun va dinamik faoliyatini qamrab oladi. Ta'limdagi innovatsion o'zgarishlar – bu tizimli yangicha texnologiyalar, axborotlashtirish va yangiliklarni yaratish va joriy etish, tizimni modernizatsiya qilish va yangilashga qaratilgan jarayonlar orqali inson salohiyatini yuksaltirish va pirovardida jamiyat sohalarida muhim sifatiy o'zgarishlar yasash demakdir.

Shuningdek, ta'lim sohasida innovatsion o'zgarishlar uning barcha tizimlari faoliyatida ish jarayonini yangicha asoslar bilan o'zgartirish orqali keng qamrovli modernizatsiya qilishdir. Bu jarayonda ta'lim sohasi tizimlari faoliyatining samaradorligi oshadi, pirovardida ta'lim sohasi yangi rivojlanish bosqichiga o'tib, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu tendensiya bugungi globallashuv bilan bog'liq raqobatga asoslagan sharoitda davrida jamiyat hayotining barcha tizimlari bilan aloqador holda kunda ta'limning barcha sohalarini modernizatsiya qilish va innovatsion rivojlantirishga katta ehtiyoj hosil qilmoqda.

Jamiyatimizda ta'lim tizimida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va bu orqali ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash borasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuning bilan birgalikda ilm-fan sohasini ham innovatsion faoliyatini ta'minlash borasida keng qamrovli faoliyat kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Ta'lim va fan sohasini rivojlantirishda ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish" [1] ko'zda tutilgan.

Zamonaviy ta'lim tizimi ijtimoiy muhit shart-sharoitlariga bog'liq ravishda, jamiyat va inson ehtiyojlarining kundan kunga kengayib borayotgan sharoitida transformatsiyalashgan jamiyat va unda vujudga kelayotgan muhim qonuniyatlar insoniyat hayot tarziga goh salbiy, goh ijobiy holatda ta'sir o'tkazmoqda. Bu jarayonda ta'lim tizimi oldida shunday muammolarni yechishga qaratilgan vazifalar paydo bo'lmoqdaki, bu esa, ta'lim tizimini modernizatsiyalash va innovatsion rivojlantirish bilan aloqador dolzarb jarayonlarni ijtimoiy hayotda ro'yobga chiqarish bilan bog'liq bo'lib qolmoqda. Axborotlashgan jamiyatda yoshlarning global axborot tizimi bilan bemalol tillasha olish, axborot madaniyatini shakllantirish, zamonaviy tamaddun maksadlari va muddaolariga javob bera olishga oid innovatsion qobiliyatlarini shakllantirish muhim vazifaga aylandi.

Globallashuv jarayonlarining bugungi taxlili shuni ko'rsatmoqdaki, jamiyatlarni modernizatsiya qilish va innovatsion rivojlantirish sharoitida jiddiy texnik-texnologik raqobat muhiti yuzaga kelmoqda. Fuqarolar ayniqsa, yoshlarning zamonaviy innovatsion an'analarni egallashi va ularga javob bera olish ko'nikmalarini shakllantirishda ma'lum muammolar vujudga kelmoqda. Shu boisdan ham axborotlashgan jamiyatda yoshlar innovatsion dunyoqarashini tezkor va mukammal asosda shakllantirish va rivojlantirish masalalarini ilmiy asosda tahlil etib, muhim xulosalar, zaruriy metodik tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb mohiyat kasb etmoqda.

Har tomonlama bilimlarni egallagan, innovatsion tafakkurga ega bo'lgan yoshlar mamlakatimiz ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotining asosiy strategik zahiralari bo'lib hisoblanadi, ularning ishtirokisiz jamiyatni rivojlantirishning imkoniyati yo'q. Jamiyatni modernizatsiya qilish yo'lida birmuncha murakkab, keng qamrovli vazifalarni hal etishda katta yoshdagi kadrlar bilan bir qatorda yoshlar ham muhim ijtimoiy kuch sifatida ishtirok etadi, uning salmog'ini ta'minlashga ko'maklashadi. Jamiyatimizda tarixan shakllangan ilm va ma'rifatga e'tibor, ijtimoiy hayotda ta'lim va tarbiyaning farovon jamiyat qurishning asosiy manbai bo'lib kelganligi yoshlarning bilim olish bilan bog'liq muhim qadriyatlarini shakllanishiga muhim zamin bo'lib hisoblanadi.

"Innovatsiya" jamiyat hayotining hamma tizimlarida, insonga taalluqli bo'lgan faoliyatining barcha sohalarida uchraydi. Ilmiy izlanishlarning natijasi, darajasi, ko'lami va va ishlab chiqarishdagi amaliyotidan kelib chiqib, innovatsiyalar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga o'zining juda katta hissasini qo'shadi. Innovatsiyalar esa, yangi bilimlar, innovatsiyalarning yaratilishi, uni hayotga joriy etilishi va samara darajasini ifoda qilish ketma-ketligida namoyon bo'ladi. Bu esa, yangicha sharoitda inson hayotiy faoliyati uchun zamonaviy ko'lamdagi shart-sharoitlarni yaratilishiga xizmat qiladi.

Olimlarning ta'kidlashicha, "Innovatsiya deb, ko'p qirrali jamiyat hayotining u yoki bu sohasini rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan ilg'or g'oyalar, ular asosida yaratilgan ilmiy-amaliy ishlanmalarni ilm-fanlarning so'ngi yutug'i, texnika va texnologiyalarning yangi ixtirosi sifatida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy hayotida qo'llanilishiga aytiladi"[2] degan ta'rif berilgan. Demak, innovatsiya inson tafakkuri va salohiyati orqali jamiyatning ma'lum sohasiga kiritilgan yangilik, kashfiyot va ixtirodir.

Innovatsiyalar o'zining ko'lami, darajasi va hayotiy ifodasi bo'yicha:

- doimiy davom etadigan jarayon;
- yangi amaliyot uchun texnologik kashfiyot;
- inson faoliyatining to'laqonli mahsuli;
- jamiyat va inson faravonligi uchun qaraligan faoliyat;
- ishlab chiqarish yoki ijtimoiy faoliyatni yangi sifat darajasi;
- ilmiy jarayon va amaliy faoliyatning uyg'unligini ifodalaydigan fenomen.

R.Gimush, F.Matmurodovlarning fikricha, "Innovatsiya – boshqaruv ob'ektini o'zlashtirish hamda iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnik yoki boshqa turdagi samara olish maqsadida yangiliklar joriy qilishning yakuniy natijasi"[3]. Shuningdek, olimlar innovatsiyalarning ijtimoiy soha bilan bog'liq jihatlarini kishilar mehnat shart-sharoitlarini yaxshilash, tibbiyot, ta'lim-tarbiya, madaniyat va ma'rifat muammolarini yechish bilan bog'liq jarayonlarga qaratilganligini ham ta'kidlaganlar. Demak, olimlar innovatsiyalarning ijtimoiy hayot bilan bog'liq xususiyatlarini,

ijtimoiy sohani turli tizimlarini rivojlanishiga ta'sir etadigan, o'z dolzarbligini yo'qotmaydigan muhim jarayon ekanligini e'tirof etganlar.

Rossiyalik olim N.Emirov innovatsiyaga oid tushunchalarni innovatsion jarayonlar va faoliyatga xizmat qiladigan innovatsion salohiyat, innovatsion soha, innovatsion infratuzilma kabi kategoriyalarni qo'llash bilan to'ldirib yoritishga harakat qiladi.

"Innovatsion salohiyat" - (davlat, mintaqa, sohalar, tashkilotlar) - innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan, moddiy, moliyaviy, intellektual, ilmiy-texnik va boshqa resurslarni o'z ichiga olgan turli xildagi resurslarning yig'indisidir;

"Innovatsion soha" - innovatsiyalarni yaratish va tarqatishni o'ziga maqsad qilib olgan innovatsion mahsulotni ishlab chiqaruvchilar va innovatsiyalar natijalarini iste'mol qiluvchilar faoliyati sohalaridir;

"Innovatsion infratuzilma" – innovatsion faoliyatni amalga oshirishni ta'minlovchi tashkilotlar (innovatsion-texnologik markazlar, texnologik inkubatorlar, texnoparklar, o'quv-ishlab chiqarish markazlari va boshqa ixtisoslashtirilgan tashkilotlar) [4].

Ta'lim tizimini ham innnovatsion rivojlantirish uning sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, uning zamonaviy rivojlanishiga o'zgacha mazmun bag'ishlaydi. Innovatsiyalar ta'limni o'zini-o'zi rivojlantirish, yuqori darajada va sifatli bilim olish orqali samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonining tabiiy asosda, ya'ni har qanday byurokratiya, buyruqbozlik va korrupsiya kabi ichki va tashqi salbiy ta'sirlardan xoli asosda mavjud bo'lish omillari uning samarali, zamonaviy va innovatsion asosda rivojlanishga bo'lgan shart-sharoitlarini ta'minlab beradi. Ta'lim jarayonini innovatsion asosda rivojlanishi uning jamiyatga yanada ijtimoiylashuvi, madaniy-ma'rifiy xarakter kasb etishi, yangiliklar va islohotlarni amalga oshirishda ilg'or soha sifatida mavjud bo'lishi kabi ijtimoiy qadriyatlarni o'zida mujassam etishiga sharoit yaratadi.

Innovatsiya natijasida ta'limning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy va siyosiy islohotlarga mos holda o'zini-o'zi tashkil etuvchi soha sifatida maqomi va darajasi oshadi. Innvatsiyalar ta'lim tizimini har bir bosqichi va bo'g'iniga kirib borib, uning jamiyat rivoji uchun muhim yangiliklar yaratish borasidagi mazmunini mustahkamlaydi. Innovatsion jarayonlar tashkil etilib borgan sari ta'lim sohasida ishtirok etuvchi barcha sub'ektlarning yangiliklar yaratishga qaratilgan faolligi va moyilligi oshib boradi. Shunday qilib, "Ta'limda innovatsiyalar ta'lim jarayoniga yangiliklar kiritish, ta'lim va tarbiya jarayonini samaradorligini oshirish uchun uning texnologiyalari va mazmuniga o'zgartirish kiritish tushuniladi"[5].

Ta'lim tizimida innvatsion faoliyat deganda unda yangiliklar borasida g'oyalarni vujudga kelishi, ularni yaratish borasidagi jarayonlarni borishi, ularni o'zlashtirish, foydalanish va tarqatishga qaratilgan kompleks faoliyatdir. Ta'lim tizimida yaratiladigan innovatsiyalarning mazmun va mohiyatini uning turlari, maqsad va vazifalari, metodologik ta'minoti, ilmiyligi, faoliyat xarakteri, faoliyat turlari, joriy etilish ko'lami, natijadorligi, yangilik ko'lami, ijobiy oqibatlari, miqdor ko'rsatkichlari, sifat va samaradorligi kabi omillariga ko'ra baholash mumkin.

Ta'lim tizimida innovatsiyalarning yaratilishi, uning samaradorligi va amaliyotga joriy etilishi ko'lami uning ilmiy ishlanishining har tomonlama puxtaligi va loyihaning mukammaligi bilan bog'liq. Ta'limda innovatsion jarayonlarning joriy etishda quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- o'zgarishlar ko'lamiga qarab ehtiyojlarni aniqlash;
- mavjud vaziyatni tahlil etish va axborotlar to'plash;
- yaratiladigan yangilik bo'yicha dastlabki tanlov yoki uni mustaqil ishlab chiqish;
- yangilikni amaliyotga joriy etish (o'zlashtirish) bo'yicha qaror qabul qilish;
- yangiliklarni joriy etish bo'yicha ehtimoliy samarani prognoz qilish va amaliyotgan joriy etish jarayoni;
- yangiliklarni ta'lim amaliyotining kundagik jarayonlari va qo'shimcha ta'limda, ta'limning turli tuzilmalarda uzoq vaqt foydalanish.

Ta'lim tizimini rivojlantirishda innovatsion omilning ustivorligini tashkil etilishini ijtimoiy tavakkalchilik (risk) jarayoniga ham o'xshab ketadi, chunki, innovatsion ta'lim oddiy ta'limning muqobili hisoblanib, jamiyatda sobiq ta'limiy qadriyatlarni ko'pgina ko'rinishlarini siqib chiqaradi.

Natijada ta'lim tizimida birqancha davr sinov muddati bo'lib, eskilik va yangilik o'rtasida qarama-qarshiliklar kuzatilishi mumkin. Bu davrda ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan professor-o'qituvchilarning zamonaviy qarashlari, ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirishi va yangiliklarni qabul qilish darajasining yuqoriligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, ta'lim tizimi xodimlarining ham innovatsion dunyoqarashining mukammalligi ta'limni modernizatsiya qilishning muhim elementi hisoblanadi. Bu jarayonni samarali ta'minlash uchun ta'lim tizimida tuzilmaviy, tizimli va funksional darajadagi o'zgarishlarni ta'minlash maqsadga muvofiqdir. Bu jarayonda ta'lim ishtirokchilarining kasbiy mahorati, zamonaviy axborotlar va ma'lumotlar bilan ta'minlanganligi, psixologik va pedagogik tayyorgarligi va qayta tayyorgarligi kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Mazkur o'zgarishlar ta'limni tubdan isloh qilish va qaytadan tashkil etish bilan bog'liq vazifalar bilan bog'lanib ketadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda

2. Yaxshilikov J., Muhammadiev N. Milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. - Toshkent, "Cho'lpon", 2018. –B. 549.

3. Gimush R., Matmurodov F. Innovatsion menejment. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2008. –B. 14.

4. Emirov N. Faktor innovatsionnoy deyatelnosti v sotsialnoy sfere. www.m-economy.ru/art.php.

5. Rapasevich Ye. Bolshaya sovremennaya ensiklopediya. – Minsk, Sovremennoe slovo, 2005. -S. 198.

6. Alibekov, D. (2020). Socio-philosophical basis of educational system development. ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (90), 24-26. Soi: http://s-o-i.org/1.1/TAS-10-90-6 Doi: https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.10.90.6

7. Alibekov D. СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ //Журнал музыки и искусства. – 2021. – Т. 2. – №. 2.

8. Farsakhanova, Dilafruz, and Davron Alibekov. "Technology to improve the quality of education based on educational values." Архив Научных Публикаций JSPI (2020).

9. Alibekov, Davron. "Sharq mutafakirlarining ta'lim-tarbiya borasidagi qarashlari." Журнал музыки и искусства 2.1 (2021).

JAMIYAT SOTSIAL STRATIFIKATSIYASINI O'RGANISHDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING O'RNI

Xudoyberdiyeva Anorabonu Hayotovna
Ichki ishlar Akademiyasi "Xizmat psixologiyasi va kasbiy madaniyati" kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Bugungi kunda dunyodagi barcha millat va elatlarning asosiy maqsadi – tinch-totuv yashab, farovon hayot kechirishdir. Millatlararo hamjihatlik, ijtimoiy hamkorlik tamoyillari esa mana shu orzularni ro'yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy stratifikatsiya va millatlararo hamjihatlik g'oyalari mohiyati, mazmuni va shakli tubdan o'zgardi. Mazkur maqolada mamlakatimizda ijtimoiy stratifikatsiyaning mohiyati va uni o'rganishning ahamiyatini tahlil qilish orqali yoshlarning iqtisodiy-ijtimoiy tarbiyasiga bo'lgan ta'sirni ijtimoiy gumanitar fanlar oldida turgan vazifalardan biri ekanligini tahlil qilib beradi.

Kalit so'zlar: Demokratiya, insonparvarlik, ijtimoiy hamkorlik, ijtimoiy stratifikatsiya, millatlararo hamjihatlik, qatlam, sinf, shaxs.

Hozirgi ijtimoiy–iqtisodiy davr xususiyatlari, bozor munosabatlariga o‘tish jarayonida, dunyodagi barcha millat va elatlarning asosiy maqsadi – tinch-totuv yashab, farovon hayot kechirishdir. Millatlararo hamjihatlik, ijtimoiy hamkorlik tamoyillari esa mana shu orzularni ro‘yobga chiqarish uchun xizmat qiladi.Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy hamkorlik va millatlararo hamjihatlik g‘oyalari mohiyati, mazmuni va shakli tubdan o‘zgardi.Chunki bu sharoit millatlar, elatlar, ijtimoiy guruh va davlatlar munosabatlarida tadbirkorlik, ishlab chiqarish munosabatlari, xalqaro huquq, demokratiya va insonparvarlik qoidalariga rioya qilishni birinchi o‘ringa qo‘yadi.

Har bir millatning taraqqiy etishi jamiyatimiz uchun nihoyatda katta yutuq bag‘ishlaydi, iqtisodiy aloqalarni kengaytiradi, chuqur va samimiy o‘zaro hurmat paydo qiladi, xalqlar do‘stligini mustahkamlaydi. Millatlarning bir-biriga yaqinlashuvi orqasida har bir millat gullab yashnaydi, har bir millat gullab yashnashi orqasida xalqlar bir-biriga yaqinlashadi – globallashuv sharoitida ijtimoiy hamkorlik taraqqiyoti dialektikasi ana shunday tartibda rivojlanadi. Insoniyat tabiiy muvozanat buzilishi holatidan faqatgina har qanday siyosiy, mintaqaviy, irqiy, milliy, diniy va boshqa manfaatlarini keyinga surib, mushtarak umuminsoniy manfaatlar tevaragida jipslashish, zudlik bilan ta’sirli choralar qo‘llash orqaligina qutulishi mumkin.

Ijtimoiy stratifikatsiya ham mana shunday tushunchalardan biri bo‘lib, jamiyatda insonlarning malum bir tabaqa va sinflarga bo‘linish jarayonlari va uning kelgusidagi ijtimoiy oqibatlarini o‘rganish masalasi ijtimoiy fanlar, jumladan, falsafa, sotsiologiya fanlari oldida ko‘ndalang vazifa bo‘lib turibdi. Ozbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag‘allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari tog‘risida”gi 5975-son farmoni, “Ijtimoiy sheriklik tog‘risida”gi qonunlarining qabul qilinishi ijtimoiy stratifikatsiya jarayonlari va ijtimoiy hamkorlik masalalarini ilmiy asosda o‘rganish zaruratini ko‘rsatmoqda.[1] Shuningdek, G‘arb falsafasidagi ijtimoiy stratifikatsiya tushunchasini tahlil qilish, O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida rivojlangan davlatlar tajribasi asosida ushbu ijtimoiy–iqtisodiy voqelikni chuqur idrok etish hamda istiqbolni rejalashtirishning ilg‘or yo‘nalishlarining nazariy-kontseptual asoslarini yaratishga asos bo‘ladi..

Ijtimoiy tengsizlikni tushuntirish uchun G‘arb falsafasida ijtimoiy stratifikatsiya atamasi ishlatiladi. Ijtimoiy stratifikatsiya ijtimoiy qatlamni tartibga solishni va muayyan bir mezon (hokimiyat, boylik, kasbiy, sulolaviy va h.) ga ko‘ra tabaqalash, tasniflashni anglatadi.[2]

Jamiyat tarkibida sinflar, ijtimoiy guruhlarning bo‘lishi, turli xil tabaqalar tuzish, millat va toifalarga ajratish hamda shu orqali boshqarish tajribasi insoniyat tarixidan ma’lum. Qadim Turonda aholi urug‘-qabilaviy kelib chiqishi, kasbiy mansubligi, diniy e’tiqodiy qarashlari, sulolaviy kelib chiqishiga qarab tasnif etilgan. Bu esa har bir ijtimoiy guruhning ijtimoiy-siyosiy o‘rni va rolini obyektiv belgilashga, ulardan samarali foydalanishga va siyosiy boshqarishga imkon bergan.

Jamiyatning rivojlanishi bilan birga uni o‘rganish tamoyillari ham o‘zgarib boradi. Stratifikatsiya kishilar orasidagi ma’lum ijtimoiy tafovut iyerarxik ko‘ri-nishda bo‘lishini bildiradi. Ma’lumki, odamlar bir-biridan ko‘p jihatlari bilan farq qiladilar, lekin bu tafovutlarning hammasi ham jamiyat a’zolari o‘rtasida tengsizlikni keltirib chiqarmaydi. Tengsizlik eng umumiy ko‘rinishda moddiy va ma’naviy resurslardan bir xilda foydalana ololmaslikni ko‘rsatadi.[3]

Ijtimoiy stratifikatsiya masalasini tahlil qilishni ayrim olingan bir shaxsni boshqa kishilar davrasidagi o‘rnini o‘rganmasdan boshlash kerak. Har qanday odam jamiyatda ko‘plab mavqelarga ega bo‘lishi mumkin. Misol tariqasida talabani olib ko‘ramiz: talaba, yosh yigit, o‘g‘il, sportchi. Bu mavqelarning har biri odamning o‘zi uchun qandaydir bir ahamiyatga ega.Atrofdagilar ham ularni aniq individga nisbatan turlicha baholashlari mumkin. Yaxshi sportchini ijtimoiy jihatdan atrofdagilar xuddi shu mavqeyiga ko‘ra baholaydilar. Uning talaba va kimningdir o‘g‘li ekanligi va boshqalar, atrofdagilar uchun ahamiyatli emas.

Stratifikatsiya nazariyasida doimo tenglik – tengsizlik muammosi mu-hokama etiladi. Tenglik tushunchasini quyidagicha tasnif etish mumkin:

- shaxslar tengligi;
- imkoniyatlar tengligi;

- yashash uchun sharoitlar tengligi;
- natijalar tengligi.

Shunga muvofiq ravishda tengsizlikni:

a)shaxslar tengsizligi;

b) imkoniyatlar tengsizligi;

v) yashash sharoitlari tengsizligi;

g) natijalar tengsizligi ko‘rinishida tasniflaymiz.

Amaliyotda sotsiologlar daromadlar va farovonlikning taqsimlanishiga, ta’limning davomiyligi va sifatidagi tafovutga, hokimiyat strukturasida siyosiy hayotda ishtirok etishga, mulk egasi bo‘lishiga katta e’tibor beradilar.[4]

Stratalarni va ijtimoiy hamkorlikni o‘rganishi xalqimiz tarkibidagi rang-baranglikni aniqlash imkonini beradi. Xalqimiz o‘z stratalarini himoya qilib kelgan. Bu himoya nafaqat qavmlar, shakllangan kasb va ijtimoiy guruhlar mavqeyini muhofaza etish tarzida, balki axloqiy yondashuvlar tizimini, turmush tarzi yaxlitligini, xalq urf-odat va an’analarini saqlash uchun kurash lavhalarida ham namoyon bo‘lib kelgan. Masalan, o‘zbek xalqi butun yaxlitligicha erkaklar va ayollar stratasiga bo‘linadi. O‘zbek ayollari o‘zbek erkaklaridan bir makon va bir zamonda istiqomat qilishlaridan qat’iy nazar, turmush tarzi, faoliyat yo‘nalishlari, estetik qarashlari va urf-odatlarga ko‘ra ma’lum darajada ajralib turadilarlar.

Jamiyatdagi ijtimoiy stratalar mohiyatini o‘rganish, pirovard natijada “turli qarash va fikrga ega bo‘lgan ijtimoiy qatlamlar, siyosiy kuch va harakatlarning o‘ziga xos orzu-intilishlarini uyg‘unlashtiruvchi g‘oya — Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, barcha yurtdoshlarimiz uchun muqaddas maqsadga aylanishiga” nazariy jihatdan ko‘mak beradi.

Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish,davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish,mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadida so‘nggi yillarda Respublikada ayollarni, yoshlarni ish bilan bandligini ta’minlash, ularning ishlashi ta’lim olishi uchun munosib sharoitlarini yaratib berish masalasiga, e’tibor kun sayin oshib bormoqda.

Bugungi kunda sotsial mobillik, ya’ni alohida shaxs yoki guruhlarning jamiyat ijtimoiy tarkibidagi o‘rnini, mavqeini o‘zgartirishga qaratilgan harakatlar ham tezlashib va murakkablashib bormoqda. Sotsial mobillik o‘z navbatida ijtimoiy rivojlanish qonunlarining amal qilish bilan bog‘lanib ayrim shaxs va guruhlar ijtimoiy mavqeining quyi va yuqori tomonga qarab o‘zgarib borishini tezlashtirmoqda. O‘zbekistondagi demokratlashtirish islohotlari sotsial mobillik uchun imkoniyatni oshirmoqda. Demokratiyaga asoslangan mamlakatimizda jamiyatning tabaqalashtirilgan to‘siqlari olib tashlanib, ijtimoiy erkinlik uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda.

Bizning fikrimizcha, stratifikatsion jarayonlar va ijtimoiy hamkorlikning ijtimoiy taraqqiyotdagi o‘rni, uning mohiyatini belgilovchi omillarni aniqlash, taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish bilan bog‘liq muammolarning optimal yechimini topishga oid ilmiy-amaliy ahamiyatga molik bo‘lgan xulosalarni ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritgan datlabki kunlardan boshlab, milliy g‘oya va mafkura, mustaqillik g‘oyalarini aholining keng qatlamlari ongiga singdirish, ta’lim, madaniyat, san’at, ma’naviy-ma’rifiy ishlar targ‘iboti masalalariga alohida e’tibor qaratish, yuksak ma’naviyatli barkamol shaxslarni tarbiyalashni davlat siyosati yo‘nalishlarining biri sifatida ahamiyat berib kelinmoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki, jamiyat sotsial strukturasini tahlil qilish va bu orqali yoshlarning iqtisodiy-ijtimoiy tarbiyasiga bo‘lgan ta’sirni o‘rganish ijtimoiy gumanitar fanlar oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Hayotining barcha epizodlarida inson boshqa odamlar bilan bog‘liq. Biror kishi boshqa shaxslar bilan hamkorlikda, qo‘shma tadbirlarda ishtirok etishi kerak. Boshqa odamlar bilan bir qator o‘zaro munosabatlardan so‘ng muayyan munosabatlarga kirishadi. Bu munosabatlar esa shaxs jamiyatning bir qismi ekanligini yaqqol ko‘rsatib turadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lex.uz qonun hujjatlari elektron bazasi.
2. Falsafa izohli lug‘at. Toshkent 2008 yil 40 b.
3. Sotsiologiya darslik. M.Qirg‘izboyev Toshkent 2017 yil 160 b.
4. Jamiyat falsafasi. J. Tulenov Toshkent 2001 yil 24 b.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ИҚТИДОРЛИ ЁШЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙЛАШУВИ МУАММОЛАРИ: АХБОРОТЛАР ТАЪСИРИ ВА ҲИМОЯЛАНИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Кенжаев Шавкатжон Хусанович
ГулДУ доценти

Тарихда шундй жумлаларга кўзингиз тушади. “Мен уйимнинг дарвоза ва эшикларини маҳкам беркитиб ўтира олмайман. Чунки унга тоза ҳаво кириб туриши керак. Ва шу баробарида эшик ва деразаларимдан кираётган ҳаво довул бўлиб, хонадонимни ағдар-тўнтар қилиб, ўзимни йиқитиб ташлашини ҳам хоҳламайман”. Махатма Ганди Инсонларда ақлнинг жадал ўсиши, иқтидорнинг таркиб топиб бориши умр давомида тизимли ривожланиб борувчи психик жараён бўлиб, инсонга бир ва бир неча фаолият соҳаларида юқори натижаларга эришиш имконини беради. Иқтидорлиликнинг ушбу ифодаси у ҳақдаги аввалги тасаввурлардан чекиниб, иқтидорлиликни ижобий сифатлар тизимида қабул қилишни тақазо этади. Бу ўринда интеграция жараёни, яни бир бутун яхлитлик бошқа янги хусусиятлар билан ажралиб туриши назарда тутилмоқда. Иқтидорли ўқувчилар билан ишлаш тажрибамизга таяниб айта оламизки, ёркин иқтидорлилик ёки талант субъектнинг “ички” интеграция жараёни тезкорлиги, унинг қизиқишлар кўлами кенглигига бевосита боғлиқ. Бу эса ўз навбатида боланинг ахборот олиш эҳтиёжини янада оширади.

Ушбу ахборотларни бола интеллектуал мулк сифатида тасниф эта олиши, ўз қизиқиш доираси асосида салбий ахборот хуружидан ижобийларини ажрата олиши керак. Бизга маълумки, иқтидорли ўқувчиларнинг ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда қизиқишлар доираси жуда кенг. Боланинг қизиқиши ва мақсадли эркинлигини чегаралаш, унга эътиборсизлик кўрсатиш иқтидорнинг сўнишига олиб келади. Аксинча, боланинг шахсий фаолияти кўламини кенгайтиришга имкон бериш ундаги иқтидорни янада фаоллаштиради, янги-янги нишоналар куртак бера бошлайди. Айни вақтда, уларга бериладиган ахборот тизими имкониятларини миллий манфаатларни ҳимоялаш ва ривожлантириш, шунингдек, глобал ахборот маконида давлатнинг манфаатларини амалга ошириш ва ўз билим савиясини ривожлантириш учун қулай шароит яратиш йўлида фойдаланишга ўргатиш жуда муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга уларни турли ахборот таҳдидларидан ҳимоялаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ахборот таҳдиди шундай бир универсал характерга эгаки, унинг барча бошқа соҳаларга жиддий салбий таъсир қилиш имконияти бор: шахс дунёқарашига, жамият барқарорлигига, давлат тинчлигига, жамоатчилик фикрини чалғитишга ва охир оқибатда ҳар бир мамлакатнинг маънавий, сиёсий, иқтисодий, маданий юксалишига ҳам. Ахборот таҳдидларга қарши курашнинг самарали йўлларидан бири – мамлакат ўзини - ўзи ахборот билан таъминлаши зарур. Албатта, бундай ахборот тўлиқ, сифатли ва ҳаққоний бўлиши шарт, акс ҳолда ёшлар янада хорижий манбаларга мурожаат этадилар ва бунга ҳеч ким тўскинлик қилолмайди. Мана шундай тўлиқ ахборотларни ва ёшлар учун муҳим манбааларни давлатимизнинг иқтидорли ёшлари яратадилар. Шу ўринда айтиб ўтишимиз керакки, давлатимиз томонидан ҳам бу борада эътиборга молик ишлар амалга оширилмоқда.

Тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, энг билимга бой, илмий нуқтаи назардан асосланган ахборотлар манбаини буюк иқтидор эгалари, қомусий олимларимиз бизгача

етказиб беришган. Шу нуқтаи назардан тарихимиз илм-фан, дин, санъат соҳасида юртимизда етишиб чиққан алломалар бутун дунёга донг таратганидан гувоҳлик беради. Абу Наср Форобий жаҳон фалсафаси ривожига сезиларли ҳисса қўшган бўлса, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Замахшарий, Хоразмий, Мирзо Улуғбек сингари алломаларимиз жаҳон фанини янги поғоналарга кўтаришди. Исмоил Бухороий, Ат Термизий, Мотуридий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбандий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавийлар эса ҳадис, калом, фикҳ илмлари ва тасаввуфда порлоқ юлдузлар ҳисобланишади. Амир Темур ва Мирзо Бобурнинг ҳарбий санъати нақадар юксаклигини бутун жаҳон эътироф этган. Бундан кўринадики, буюк аждодларимиз ҳам ўз замонасида жуда катта иқтидор соҳиблари бўлишган.

Ахборот турли ижтимоий қатламлар, профессионал ва миллий гуруҳлар вакилларига ҳар хил таъсир қилиш баробарида уни суистеъмол қилиш амалиёти турли гуруҳларда бир-биридан кескин фарқ қилиши мумкин. Бу энг аввало, ахборот манбаи минимал (телевидение, радио), айримларда эса кенг (интернет, янги телекоммуникациялар тизими) бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан мутахассислар фикрига кўра, бугунги кунда жамиятда айнан ахборотни олиш, унга йўл топиш соҳасида кескин бўлиниш, табақалашув содир бўлмоқда. Бу борада иқтидорли ёшлар ўзининг ҳаракатчанлиги ва янгиликка интилувчанлиги ҳамда ўз вақт ресурсига эгалиги туфайли юқори даражада коммуникатив фаоллик кўрсатишади. Бошқа гуруҳларда эса, нисбатан пассивлик кузатилади.

Коммуникатив фаолликнинг юқори даражаси иқтидорли ёшларда маълумот ва ахборотларга бўлган эҳтиёжни икки карра оширади. Уларга хос бундай хусусиятлар салбий оқибатларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Шунинг учун, ёшлар олдида ахборот танлаш имконияти шу қадар юқорики, унинг талабини қондира олмайдиган маълумотлар бир зумда қимматини йўқотиши аниқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳозирги даврда ахборот истеъмоли аввалгилардан тубдан фарқ қилади. Шубҳасиз, зарур ахборотларга эга бўлиш давр талаби. Бироқ, бугунги кунда, шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият ва давлатнинг ўзи ҳақида ахборотларни тарқатиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Инсон учун ахборот – энг таъсирчан воситадир, чунки унинг онги бор.

Мантиқий исбот, қолаверса, ахборот етказишнинг энг оддий усуллари шу қадар катта кучга эгаки, унга ҳеч ким ҳеч нарсани қарши қўя олмайди. Инсоннинг табиати шундай яратилганки, у ахборотни қабул қилмасдан, уни тушунишга ҳаракат қилмасдан яшолмайди. Айниқса иқтидорли ўқувчилар бунга кўпроқ эҳтиёж сезадилар. Шу нуқтаи назардан улар маълумотни кўради, эшитади, ўқийди ва энг муҳими, доимо, узлуксиз равишда, кечаю-кундуз унга етиб борадиган ахборотнинг таъсирида яшайди. Шунинг учун ахборот ёрдамида кимгадир руҳий таъсир қилмоқчи бўлганларга ўша одамнинг психологияси кўмаклашади. Шу нуқтаи назардан уларни зарурларини олиш, сақлаш ва узатиш тизимини тўғри йўлга қўйиш керак. Чунки ахборот хуружи психологик томондан иқтидорли ёшларнинг дунёқараши, фикри, мотивлари, хулқ-атвори стереотиплари, қадриятларини йўналтиришнинг усуллари, воситалари ва шакллари мажмуасидир.

SUVNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH MASALALARI

Jamshid Suvonqulov
Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda suv resursini huquqiy muhofaza qilish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Suv, tabiat, ekologik muammo, yashil makon, mahalla.

O'zbekistonda ekologik xavf-xatarlarga qarshi kurashish davlat ichki va tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralib, bu borada strategik vazifalar belgilangan. Bunday vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 oktyabrdagi "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muhofaza qilish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5863-sonli Farmonida o'z aksini topgan. O'z navbatida ekologik qonunchilik izchillik bilan takomillashtirilmoqda.

Ta'kidlash kerakki, O'zbekistonda ekologik muammolarni hal etish borasidagi chora-tadbirlar yildan yilga yangicha sifat va mazmun kasb etmoqda. Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan bir qator umummiliy loyihalar[1] ("Yashil makon", "Yashil yillik" va h.k.) atrof muhitni nafaqat muhofaza qilish, balki uning tabora zaiflashib borayotgan tabiiyligini kuchaytirishga qaratilgan. Asosiy maqsad insonlarning hayotini "yashil makon"larda kechishini hamda ular yashash joylarining tabiiy jozibador bo'lishligini taminlashdan iborat.
Ilgarilari ekologik muammolar bilan shug'ullanish faqat davlat siyosati, deb qaralgan bo'lsa, mustaqillik yillarida, ayniqsa Yangi O'zbekistonning rivojlanishi sharoitida, ular bilan shug'ullanish uchun fuqarolarga hamda fuqarolik jamiyatining barcha institutlariga bu borada keng imkoniyatlar ochib berilgan.

Ana shunday dolzarb ekologik muammolaridan biri suvdan foydalanish va muhofaza qilishda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining ishtirokiga oid ekologik muammolardir.

Jahon resurslari instituti prognoziga ko'ra, yaqin kelajakda suv tanqisligi muammosi kuchayib, yangi hududlarni qamrab oladi. Salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar bo'lib-urbanizasiya va iqtisodiy rivojlanishning tezlashishi, aholi sonining ko''ayishi va iqlim o'zgarishidir. Hisobotda aytilishicha, 2040 yilga borib dunyoning 44 ta davlati suv tanqisligining "juda yuqori" yoki "yuqori" darajasiga duch keladi. Hozirgi 'aytda jami 470 million kishi suv taqchilligi keskinlashgan mintaqalarda, 2,4 milliard kishi esa suv tozalash qurilmalari va drenaj tizimi orzuligicha qolayotgan o'lkalarda yashaydi. Sifatli ichimlik suvi yetishmasligidan jahonda yiliga o'n millionga yaqin kishi kasallanib, nobud bo'lmoqda[2].

Suvdan foydalanish va muhofaza qilishga oid ekologik muammolarni hal etish, uning xatarli ekologik tahsiriga qarshi kurashish har bir davlatda, shuningdek O'zbekistonda ham davlat tashkilotlariga, nodavlat notijorat tashkilotlarga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga muhim mashuliyatli vazifalarni yuklaydi.

Shu borada nodavlat notijorat tuzilmalarining ichida fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining suvdan foydalanish va muhofaza qilishdagi ishtiroki alohida ahamiyatga ega ekanligini tahkidlash lozim. Mahlumki, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonunning 11-moddasiga binoan, shaharcha, qishloq, ovul fuqarolar yig'ini va shahardagi mahalla fuqarolar yig'ini atrof muhitni muhofaza qilish masalalari bilan shug'ullanadi[3]. Shu o'rinda, mahalla tuzilmalarining suvdan foydalanish va muhofaza qilishdagi faoliyatini o'rganish, uning samarali ekologik faoliyat yuritish mexanizmini shakllantirish, tahlil qilish va shu asoslarda uni rivojlantirish masalalari bo'yicha fikr va xulosalar berish dolzarb muammolardandir.

---

[1]Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг экологик муаммоларга бағишланган видеоселектор йиғилишидаги нутки, 2022 йил 2 февраль // https://president.uz/uz/lists/view/4955
[2]Dunyoda chuchuk suv tanqisligi. https://hordiq.uz/2021/11/15/dunyoda-chuchuk-suv-tanqisligi/
[3] www.lex.uz .

Muammoning dolzarbligi shundaki, **birinchidan,** suvdan foydalanish va muhofaza qilishda fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining ishtirokiga oid huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalar qonun hujjatlarida aniq ifodalanmagan. **Ikkinchidan,** suvdan foydalanish va muhofaza qilish bo‘yicha fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining ekologik faoliyati hozirgi kunga qadar huquqshunos olimlar tomonidan yetarlicha tadqiq etilmagan. **Uchinchidan,** suvdan foydalanish va muhofaza qilishda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faol ishtirokining tahminlanishi atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanilish va ekologik xavfsizlikni tahminlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun, ushbu muammoni maxsus o‘rganish, hal etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tomonidan tegishli hududda suvdan foydalanish va muhofaza qilishda ishtirok etish mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarur.

O‘zbekiston Respublikasi “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonunining 10-moddasida suvdan oqilona foydalanish va muhofaza qilish bo‘yicha tadbirlarni amalga oshirishda jamoat birlashmalari, jamoalar va fuqarolar ishtirok etishi belgilangan[1].

Demak, bu sohadagi ekologik faoliyatda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari ham ishtirok etadi.

Suvdan foydalanish va muhofaza qilishda fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining ishtiroki quyidagilarda namoyon bo‘lishi mumkin:

Birinchidan, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari o‘z hududidagi yuridik shaxslarning shu sohadagi ekologik faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi;

Ushbu faoliyat qonun hujjatlarida quyidagicha mustahkamlangan. “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonunning 16-moddasiga ko‘ra, mahalla fuqarolar yig‘ini qonunlarga rioya etilishi hamda boshqa qonun hujjatlari va o‘z qarorlari, shuningdek shaharcha, qishloq va ovul fuqarolar yig‘inining qarorlari ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi.[2]

Ikkinchidan, yilning har choragida tuman, shahar va viloyat hokimliklari rahbarlarining fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining faoliyat sohasiga kiruvchi masalalar, jumladan suvdan oqilona foydalanish va muhofaza qilish yuzasidan hisobotini eshitadilar;

Bunday ekologik faoliyat “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonunning 11-moddasida belgilangan bo‘lib, uning talablariga ko‘ra, shaharcha, qishloq, ovul fuqarolar yig‘ini va shahardagi mahalla fuqarolar yig‘ini yilning har choragida tuman, shahar va viloyat hokimliklari rahbarlarining fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyati sohasiga kiruvchi masalalar yuzasidan hisobotlarini eshitadi. Fuqarolar yig‘inlarining hisobotlar to‘g‘risidagi bayonnomalari tegishli viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklariga yuboriladi, ular bu bayonnomalarning hisobini yuritadilar, fuqarolarning murojaatlari bajarilishini nazorat qiladilar.[3]

Uchinchidan, O‘zbekiston Respublikasi “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonunning 10-moddasi talablariga ko‘ra, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari atrof muhitni muhofaza qilish va obodonlashtirish masalalari yuzasidan o‘z vakolatlari doirasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar rahbarlarining hisobotlarini eshitadi.[4] Bundan ko‘rinadiki, suvdan oqilona foydalanish va muhofaza qilish masalalari yuzasidan mahalla tuzilmalarining o‘z vakolatlari doirasida tegishli hududda joylashgan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar rahbarlarining hisobotlarini eshitadilar hamda ushbu hisobotlar yuzasidan tegishli qarorlar qabul qiladi.

To‘rtinchidan, Fuqarolar yig‘inining raisi (oqsoqoli) fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining o‘z vakolatlari doirasida qabul qilgan qarorlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish to‘g‘risida qonunda belgilangan tartibda tegishli organlarga taqdimnomalar kiritadi[5]. Demak, suvdan oqilona foydalanish va

---

[1] Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 йил, 50-51-сон, 512-модда.
[2] www.lex.uz
[3] Ўша жойда.
[4] Ўша жойда.
[5] Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” ги Қонуннинг

muhofaza qilish jarayonida jismoniy va yuridik shaxslarning noqonuniy xatti - harakatlari ustidan mahalla tuzilmalarining raislari o‘z huquqlarini himoya qilish va yetkazilgan zararlarni qoplash to‘g‘risida tegishli davlat organlariga taqdimnomalar kiritib, mahalliy aholining buzilgan huquq va manfaatlarini himoya qilishlari mumkin. Bunday ekologik faoliyatda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari ishtiroki tahminlanadi.

Beshinchidan, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari o‘z hududida suvdan foydalanish va muhofaza qilish yuzasidan tegishli mutaxassislarni jalb qilgan holda jamoat ekologik ekspertiza o‘tkazilishini tashkil qilish va uning amalga oshirilishidagi munosabatlarda ishtirok etadi.

Bunday holatda, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi Qonunning 23-moddasiga asosan, jamoat ekologik ekspertizasi ekologik asoslanishi taqozo etiladigan har qanday faoliyat sohasida nodavlat notijorat tashkilotlarining va fuqarolarning tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkin. Jamoat ekologik ekspertizasini amalga oshirishga to‘sqinlik qilish taqiqlanadi[1]. Mazkur qonunga binoan, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari davlat ekologik ekspertizasi o‘tkazilganligidan qathi nazar, jamoat ekologik ekspertizasi o‘tkazilishi orqali tegishli xulosalar olishi mumkin.

Bunda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faol ishtirokining tahminlanishi mavjud ekologik muammolarning bartaraf qilinishiga yordam beradigan muhim omillardan biri bo‘lishi mumkin.

GLOBALLASHUV DAVRIDA YOSHLAR MUOMALA MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA MA’NAVIY-AXLOQIY IMPERATIVLARNING O‘RNI

Egamberdiyeva Nafisa Mustafayevna
Navoiy davlat pedagogika instituti, f.f.fd.(PhD), dotsent.
Aslonova Farangiz Akmal qizi
Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada muomala madaniyati psixologik asoslari mavzusi bayon etilgan va muloqotning shaxs hayotidagi roli, vazifasi, oilada farzand tarbiyasi, oilaviy muhitda shaxsning muloqotga bo‘lgan ehtiyoji kabi masalalar yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: Muomala madaniyati, muloqat, oila, ilaviy munosabatlar, tarbiyaviy muhit, umuminsoniy qadriyatlar, Oilaviy munosabatlar.

Kirish. Bugungi kunga kelib O‘zbekistonni yangilash va rivojlantirishning ma’naviy-axloqiy negizlari yaratildi. Bu negizlar - umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, xalqimizning ma’naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, insonning o‘z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi, vatanparvarlik singari tamoyillar asosida rivojlantirildi.

Aytish lozimki, ma’naviyat, avvalo, tildan boshlanadi. Til madaniyat bilan bevosita bog‘langan, til madaniyatini esa muomala madaniyatidan ayricha tasavvur etish mumkin emas. Shu bois insonlararo muomala madaniyatini ma’naviy jarayonga daxldor hodisa desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki har qaysi inson muayyan kuch va qudratga ega bo‘ladi. Muomala ham ma’naviy kuch va ma’naviy qudrat mahsuli. Bundan anglanadiki, insonning tabiatida muomala qilishga moyillik azaldan mavjud bo‘lib, buni ro‘yobga chiqarish insonning o‘ziga bog‘liq bo‘lgan. Biroq ayrim hollarda inson nazarida juda kichik va elemintar bo‘lib ko‘ringan — shirinso‘zlik, xushmuomalalik, oliyjanoblik kabi fazilatlar kishilarning ma’naviy dunyosiga juda katta ijobiy ta’sir ko‘rsatishini his qilmaymiz. Ayni paytda, mahmadonalik, qo‘rslik, chaqimchilik. to‘poslik, yolg‘onchilik kabi illatlar inson borlig‘ini xunuklashtiruvchi qusurlar ekanligini chuqur anglamaymiz. Zero, insondan ma’naviyat chekinganda — tubanlashadi, tafakkurini mog‘or bosganda — yovuzlashadi, shaxsiy manfaatparastligi g‘olib kelganda - xoinlik qiladi.

14-модцаси. // www.lex.uz
[1] Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5 - 6-сон.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bugungi kunda madaniyat nazariyasi va tarixiga doir ilmiy tadqiqotlarda eng avvalo madaniyatining predmeti, obektining, maqsad va vazifalariga mantiqiylik va tarixiylik asosida yangicha munosabat bilan yondoshilmoqda. Xususan, «Falsafa fani madaniyatni ijtimoiy hodisa sifatida talqin etar ekan, o‘z mushohada me'yorida madaniyatning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga bog‘liq holda rivojlana borishi hamda ayni ana shu taraqqiyot jarayonida madaniyatning o‘rni va ahamiyatiga xos o‘zaro aloqadorlik mavjudligining dialektik qonunlarini tahlil etadi»[1].

Muomala jarayonini ilmiy tushunishga doir masalalar ko‘proq madaniyat tarixiga doir manbalarda o‘z aksini topgan. Ma'lumki, shaxslararo muomala o‘z-o‘zicha yuzaga kelmagan, insonlar hali mustaqil shaxs sifatida bir-birlaridan farqlanmas edi. Qadimgi davrda inson e'tibori tabiatga qaratilgan bo‘lib. ibtidoiy san'atning bosh qahramoni inson emas, balki hayvonlar hisoblangan.

«Muomala» tushunchasini shakllanish tarixi qadimgi Misr, qadimgi Hindiston va asosan antik davrlarga borib taqaladi. Antik davrlarda shaxslararo aloqalar um umfalsafiy tizim sifatida mutafakkirlaming qarashlari bilan qo‘shilib ketgan edi.

Shaxsning holati va xususiyati shaxslararo munosabatlar jarayonidagi «Men-Sen», «Men-Biz», «Biz-Ular» formulasi asosida yuzaga keladi [2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shaxs — ijtimoiy munosabatlar maxsuli deyilishining eng asosiy sababi — uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o‘zaro ta'sir doirasida bo‘lishini anglatadi. Bu shaxsning eng yetakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi.

Shaxs ijtimoyillashuvi muammosini tahlil etish shuni ko‘rsatadiki bu jarayonning asosiy omillaridan biri muloqotdir. Muloqot asosida shaxs eng muhim ehtiyojlarini amalga oshiribgia qolmay balki, tajriba va ma'lumotlarga ham ega bo‘ladi. Muloqot odamlar amalga oshiradigan faoliyatlar ichida yetakchi o‘rinni egallab, u insondagi eng muhim ehtiyojni — jamiyatda yashash va o‘zini shaxs deb hisoblash bilan bog‘liq ehtiyojini qondiradi. Shuning uchun ham uning har bir inson uchun ahamiyati kattadir.

Muloqot - odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir-birlari bilan o‘zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. Ya'ni, har bir shaxsning jamiyatda bajaradigan faoliyatlari (mehnat, o‘qish, o‘yin, ijod qilish va boshqalar) o‘zaro munosabat va o‘zaro ta'sir shakllarini o‘z ichiga oladi. Chunki har qanday ish odamlarning bir-birlari bilan til topishishni, bir-birlariga turli xil ma'lumotlarni uzatishni, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, ishlarining muvaffaqiyati, obro‘si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog‘liqdir.

Bir qarashda osongina tuyulgan shaxslararo muloqot aslida juda murakkab jarayon bo‘lib, unga odam hayoti mobaynida o‘rganib boradi. Muloqotning psixologik jihatdan murakkab ekanligi haqida B.F.Parigin shunday yozadi: «Muloqot shunchalik ko‘p qirrali jarayonki, unga bir vaqtning o‘zida quyidagilar kiradi:

a) individlarning o‘zaro ta'sir jarayoni;
b) individlar o‘rtasidagi axborot almashinuvi jarayoni;
v) bir shaxsning boshqa shaxsga munosabati jarayoni;
g) bir kishining boshqalarga ta'sir ko‘rsatish jarayoni;
d) bir-birlariga hamdardlik bildirish imkoniyati;
e) shaxslarning bir-birlarini tushunishi jarayoni».

Bugungi kunda tobora murakkablashib borayotgan jarayon insoniyatning komillik sifatlarini saqlab qolishdan iborat. Shu bilan bir qatorda yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, ularni ma'rifat va madaniyat sari yetaklash ham dolzarb masala bo‘lib turibdi. Bu masalalarning yechimini, eng avvalo, jamiyatning muqaddas makoni hisoblangan – oiladan izlash kerak.

Aynan, oila instituti - axloqiy imperativlarning saqlanib qolishini ta'minlashi lozim.

Imperativ (lot. imperativus — buyu-ruvchi) — talab, buyruq, qonun. Nemis faylasufi Kant «Amaliy aklni tanqid» (1788) asarida Imperativni etika tushunchasiga kiritgan. Unga ko‘ra, shaxsiy

prinsipga qaramaqarshi o‘laroq, Imperativ hammaga majburiy bo‘lgan rasmiy axloq-odob talabidir. Imperativ shartli va qat’iy imperativga bo‘linadi. Shartli (taxminiy) imperativ ma’lum shart - sharoitlardagina amal qiladi, qat’iy imperativ — muqarrarlik (bo‘lishi keraklik)ni ifoda etadi. U yurish - turishda rioya etilishi kerak bo‘lgan shakl va qoidani belgilab beradi.

Shuning uchun ham tarixga nazar solsak, komil inson tarbiyasi avvalambor oilada boshlanganini ko‘rshimiz mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, dalil va isbotni talab qilmaydigan haqiqatdir. Oila haqida gap ketar ekan, bu muqaddas makonni yaratuvchi ota-ona haqida gapirib o‘tmaslikning iloji yo‘q.

Oila har inson uchun muqaddas maskan sanaladi. Uning muqaddasligi bu maskanda shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo‘lgan omil va sharoitlarning mavjudligi, shuningdek, oilaga xos bo‘lgan psixologik iqlimni boshqa biror bir ijtimoiy muhitda topib bo‘lmasligi bilan belgilanadi.

Oila – kishilarning nikoh yoki qon-qarindoshlik rishtalari, umumiy turmush tarzi, axloqiy mas’uliyat hamda o‘zaro yordamga asoslanuvchi kichik guruhi.

Zero, “oila bola uchun eng asosiy tarbiya muhiti bo‘lib, bu muhitda shaxs kamoloti uchun muhim hisoblangan xulq-atvor, iroda, xarakter va dunyoqarash shakllanadi. Bola oila timsolida jamiyatning ijtimoiy-ma’naviy qiyofasini ko‘radi, jamiyat talablari mohiyatini ilk bora shu kichik jamoa orasida, oilaviy munosabatlarni tashkil etish jarayonida anglaydi [3].

Chunki oilada ota-ona farzand uchun ham murabbiy, ham komil inson tarbiyachisidir. Jamiyatdagi har bir inson uchun insoniylik fazilatlari (halollik, poklik, imon-e’tiqod, olijanoblik va hokazolar) avallo oilada mujassamlashadi. Shu bois oilaning jamiyatdagi o‘rni, tarbiyaviy, axloqiy ahamiyati va qadr-qimmatini anglamasdan turib, komil inson tarbiyasi haqida gapirish o‘rinsizdir. Sababi, oilada farzand tarbiyasida ota-bobolarimizning milliy an’ana va urf-odatlari nuqtai nazaridan yondashmasak, biz oldimizga qo‘ygan maqsadga erishishimiz mushkul kechadi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» kitobida ta’kidlanganidek: «Har qaysi millatning o‘ziga xos ma’naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o‘rni va ta’siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg‘ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag‘rida shakllanadi. Bolaning xarakterini, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma’naviy mezon va qarashlar – yaxshilik va ezgulik, olijanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir.

Shuning uchun ham aynan oila muhitida paydo bo‘ladigan ota-onaga hurmat, ularning oldidagi umrbod qarzdorlik burchini chuqur anglash har qaysi insonga xos bo‘lgan odamiylik fazilatlari va oilaviy munosabatlarning negizini, oilaning ma’naviy olamini tashkil etadi»[4].

Ilmiy-pedagogik, psixologik, fiziologik hamda falsafiy asarlarning tahlili shuni ko‘rsatdiki, oila bola uchun eng asosiy tarbiya muhiti bo‘lib, bu muhitda shaxs kamoloti uchun muhim hisoblangan xulq-atvor, iroda, xarakter va dunyoqarash shakllanadi. Bola oila timsolida jamiyatning ijtimoiy-ma’naviy qiyofasini ko‘radi, jamiyat talablari mohiyatini ilk bora shu kichik jamoa orasida, oilaviy munosabatlarni tashkil etish jarayonida anglaydi.

Oilaviy munosabatlar – ota-onalar yoki bolaning kamoloti uchun mas’ul bo‘lgan shaxslar (buva-buvilar) hamda farzandlar o‘rtasida turli yo‘nalishlarda tashkil etiluvchi munosabatlar sanaladi.

Oilaviy munosabatlar farzandlarning aqliy, ruhiy kamolotini ta’minlab, ota-onalarda o‘ziga xos faollikni ham yuzaga keltiradi. Xususan, farzandlarning bevosita ta’siri tufayli ularning qiziqish hamda faoliyatlari doirasi kengayadi, o‘zaro aloqalari mazmunan boyib boradi, real hayot mohiyatini chuqurroq anglash, ya’ni, farzandlar kamoloti, kelajagi timsolida o‘z umri davomiyligini kurish holati ro‘y beradi. Oiladagi tarbiyaviy munosabatlar kelgusida o‘rnatiladigan munosabatlarga mustahkam zamin yaratadi. “Oilada yuz beradigan turli holatlar orqali bola o‘zida boshqalarga ishonish, do‘st orttirish va hurmat qilish kabi fazilatlarni shakllantiradi. Bunday birinchi saboqlar bolaning kelgusida munosabatlar o‘rnatishiga poydevor yaratadi [5].

Shaxsning ma’naviy sifatlarga ega bo‘lishi, unda ma’naviy bilimlarni egallashga nisbatan ehtiyoj va qiziqishning paydo bo‘lishida oila tarbiyasi asosiy rolni bajaradi. Oilada qaror topgan

sog‘lom ma’naviy-ruhiy muhit farzandlarning barkamol bo‘lib voyaga yetishlari uchun beqiyos ahamiyatga egadir. Oila – ijtimoiy birlashma sifatida muayyan vazifalarni hal qiladi. Bugungi kunda yosh avlodni kamol toptirish yo‘lida zamonaviy oila tomonidan hal qilinadigan vazifalarquyidagilardan iboratdir [6].

Asosiy funksiyalari:

- Iqtisodiy
- Tarbiyaviy
- Reproduktiv (farzandlarni dunyoga keltirish)
- Regulyativ (boshqarish)
- Rekreativ (oila a’zolarining axloqiy-psixologik himoyalanishini ta’minlash
- Kommunikativ (oila a’zolarining o‘zaro muloqot va munosabatlari)
- Relaksatsiya (jismoniy va ruhiy zo‘riqishlarni bartaraf etish)
- Feliotsitologik (shaxsiy baxtga erishish uchun intilish)

Oilaning tarbiyaviy imkoniyati murakkab tuzilmaga, tuzilmaning o‘zi esa muhim tarkibiy qismlarga egaligida aks etadi. Mavjud qismlar oilaning pedagogik, ijtimoiy-psixologik, madaniy va qadriyatli, ijtimoiy-iqtisodiy, texnik va gigiyenik hamda demografik xarakterga ega imkoniyatini yoritadi. Ularning barchasi oilada farzandni har tomonlama sog‘lom qilib voyaga yetkazish uchun zarur bo‘lgan sharoitlar sanaladi. Farzandlar tarbiyasida muvaffaqiyata erisha olish uchun oila ma’lum tarbiya mexanizmlariga ega bo‘lishi zarur.

Xar bir jamiyatning tarixiy rivojlanish jarayonida muayyan boskichlarda kuyidagilarning sodir bulishi kuzatiladi:

— tarbiya oilaviy, diniy, ijtimoiy turlarga ajraladi. ularning o‘rni, ahamiyati va o‘zaro munosabati o‘zgarmay qoladi:

— tarbiya jamiyatdagi katta avloddan yosh avlodga karab yunaladi va borgan sari ko‘prok, yosh guruhlarini qamrab oladi;

— ijtimoiy tarbiya jarayonida uning tarkibiy kismlari ajraladi: ta’lim olish, keyinchalik esa ma’lumotli bo‘lish;

— korreksion tarbiya paydo bo‘ladi;

— totalitar, siyosiy va jinoyatga moyil jamiyatlarda g‘ayri- ijtimoiy tarbiya amalga oshiriladi;

— tarbiyaning vazifa, shakl, usul va vositalari uzgaradi;

— tarbiyaning axamiyati ortib, u jamiyat va davlatning alohida funksiyasi bulib qaraladi hamda ijtimoiy institutga aylanadi [7].

Tarbiya ijtimoiy institut sifatida ijtimoiy hayotda muayyan vazifalarga ega bo‘lib, uning eng umumiy vazifalari kuyidagilardir:

— jamiyat a’zolarida bir maqsad sari qaratilgan dunyokarashni shakllantirish va ular tomonidan tarbiya jarayonida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan bir qator ehtiyojlarning qondirilishi uchun sharoitlar yaratish;

— jamiyatda faoliyat yuritish va uni rivojlantirishga qodir bo‘lgan kadrlarni tayyorlash;

— ijtimoiy hayot barqarorligini madaniyatni avlodlarga meros qoldirish orqali ta’minlash;

— o‘zgaruvchan ijtimoiy holatlarga jamiyat a’zolarini moslashishini ta’minlash;

— jamiyat a’zolarining intilishlari, maqsadlarining birlashishini va ijtimoiy, kasbiy, etnokonfessial guruhlar manfaatlarining uygunlashuvini ta’minlash.

Ijtimoiy pedagogning bu yunalishlarga bog‘lik asosiy faoliyati zamonaviy tarbiya tamoyillari asosida quriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tarbiya tamoyillari. Tarbiya tamoyillari tarbiyani amalga oshirish qoidalari bo‘lib, ular asosida nazariyalar ishlab chikiladi va tarbiyaning shakl metod va vositalari amalga oshiriladi.

Tarbiyaning insonparvarlik tamoyili. Tarbiyani insonparvarlashtirish zarurati haqidagi g‘oya chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning asarlarida o‘z ifodasini topgan bulib. XVIII asrdan boshlab u turli davlat pedagoglarining tadqiqot ob’ektiga aylangan. Bu g‘oya XVIII asrda fransuz mutafakkiri Jan Jak Russo va rus pedagogi L.Tolstoyning erkin tarbiya nazariyalarida, XX asrda insonparvarlik psixologiyasida va insonparvarlik pedagogikasida ham o‘z aksini topgan [8].

Tarbiyaning insonparvarlashuv tamoyilini amalga oshirish tarbiyalanuvchida refleksiya va o‘z-o‘zini tartibga solishni rivojlantirishga, uning tashqi olam bilan munosabatlarini shakllanishiga, g‘urur hissining oshishiga, jamiyatda demokratik va gumanistik munosabatlar tashuvchisi insonning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Yanada kengrok ma’noda, insonparvarlashuv tamoyilining amalga oshishi insonlar orasidagi aloqalarning yaxshilanishiga hamda ijtimoiy taraqqiyot uchun kurashda insonlarning birlashishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bozorov S. Madaniyat tushunchasini shakllantirishning dolzarb maalalari. Qarshi. «Nasaf» nasliriyoti. 2003. 9-bet.
2. B. Husanov, V. G‘ulomov. Muomala madaniyati. Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik / O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. O‘zbekiston Milliy universiteti. - T.: «Ta’lim nashriyoti», «Iqtisod-moliya», 2009. -12 b.
3. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism. Pedagogika nazariyasi / Darslik. M.X.Toxtaxodjayeva va b. Prof. M.X.Toxtaxodjayevaning umumiy tahr.ostida. – T.: “Moliya-iqtisod”, 2007. – 196-bet.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma’naviyat», 2008. –52-53-b.
5. The Family’s Role in a Child’s Development // http://mom.me/kids/5258-familys-role-childs-development.
6. Oila psixologiyasi / Prof. G‘.B.Shoumarov tahriri ostida. G‘.B.Shoumarov va b. – T.: “Sharq”, 2008. – 47-62-b.
7. Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika. Alisher Navoiy nomidagi Uzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti Toshkent — 2009.-100 b
8. Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika. Alisher Navoiy nomidagi Uzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti Toshkent — 2009.-101 b

IJTIMOIY BEGONALASHUVNING SABABLARI VA BARTARAF ETISH ZARURATI

Temirova Nilufar Erkinovna
Guliston davlat universiteti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi.

Annotatsiya: Begonalashuv falsafadan tortib iqtisodgacha, sotsiologiyadan psixologiyagacha bo‘lgan ko‘plab fanlarda keng va har xil ma’nolarda qo‘llaniladigan tushunchadir. Shu sababli, tushunchaning ta’rifida aniq chegara belgilanmagan bo‘lsa-da, fanlar o‘z qamrovedan kelib chiqib talqin qilishga harakat qiladi. Tushunchaning keng tarqalishining sabablaridan biri shundaki, u ijtimoiy va individual hayotda oson kuzatilishi mumkin bo‘lgan hodisalarni aniqlash uchun qo‘llaniladigan tushunchadir. Yana bir sabab shundaki, jarayon individual muammolardan tortib, zamonaviy hayotdan kelib chiqadigan ijtimoiy muammolargacha bo‘lgan juda ko‘p, turli hodisalarni o‘z ichiga oladi. An’anaviy qadriyatlardan chekinish, globallashuv va zamonaviy qadriyatlar, mexanizatsiyalashgan shaxsiy hayot va uyushgan jamiyatga o‘tish bilan bu boradagi ziddiyatlari odamlarning ongida ham, jamiyat darajasida ham muammoning ko‘lami kengayib borishiga olib keladi.

Kalit so‘zlar: begonalashuv, globallashuv, zamonaviy qadriyatlar, ellinizm, yashash muhiti, tabiiy muhit, “Ruh fenomenologiyasi”, “ijtimoiy chiqindi”.

Falsafiy muammolardan biri hisoblangan begonalashuv muammosi hech qachon o‘z dolzarbligini va ahamiyatini yo‘qotmagan. Ushbu muammoning dolzarbligi gnoseologik, ontologik, ijtimoiy-madaniy omillar tufayli yuksalib bormoqda. Begonalashuv muammosi qadimgi davrdan boshlab, antik davr, o‘rta asrlar davri, yangi davr va eng yangi davr olimlari tomonidan falsafiy, sotsiologik, psixologik, pedagogik, madaniyatshunoslik jihatidan o‘rganilib kelinmoqda.

Begonalashuv insoniy fazilatlardan va o‘z-o‘zini o‘ziga xoslikdan ajralish deb ta’riflanadi. Bu ta’rif inson o‘z hayotini shaxsning o‘ziga zid bo‘lgan turmush tarziga yoki inson tabiatiga to‘g‘ri kelmaydigan turmush tarziga aylantiradi, boshqacha qilib aytganda, inson bo‘lishdan ko‘ra hayoti ma’nosini yo‘qqa chiqaradi yoki bir yoqlama bo‘lib qolishiga torayishiga olib keladi.

Begonalashuv tushunchasining kelib chiqishi va falsafiy ildizlariga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak. Qadimgi yunon tilidagi “alloiosis” va lotinchada “alienatio” so‘zlari bilan ifodalangan begonalashuv tushunchasi “o‘zidan kechish, o‘z-o‘zidan tashqariga chiqish” ma’nosida qo‘llanilgan. Ellinizm davri yoki diniy ta’limotlarda u “Xudoga yaqinlashuv” ma’nosida qo‘llanilgan. Bu davrda begonalashuv ruhning o‘z quyi mavjudligidan (tanadan) ko‘tarilib, butun borliqning manbai bilan birlashuvi holatini ko‘rsatadi.

Gegel “Begonalik” tushunchasini falsafa tarixida ilk bor falsafiy tushunchasifatida qo‘llab, turli vaziyatlarda ko‘rib chiqib tushuntirib berishga harakat qiladi. Gegel asarlarida begonalashuv tushunchasini ikki jihatdan yondashib o‘rganishga harakat qiladi. Birinchisini ijtimoiy begonalashuv deb nom berib, o‘zaro ijtimoiy munosabatlar rivoji doirasida o‘rganishga harakat qilsa, ikkinchisini “Ruh fenomenologiyasi” asarida ruhning begonalashuvi sifatia ko‘rib chiqib, masalaning ma’naviy jihatini ochib berishga harakat qiladi.

Masalaning muhimligi bugungi falsafiy tadqiqotlar orqali oydinlashishi bilan birga, dunyodagi globallashuv jarayonlari va ommaviy madaniyatning tasirida bu kabi bilimlarga ehtiyoj ham ortib bormoqda. Har bir muammoning sabablari bo‘lgani kabi begonalashuvning turli va o‘ziga xos sabablari mavjud. Begonalashuv tushunchasini turli jihatlardan o‘rgangan mutaxassislar uning sabablari haqida bir qancha tadqiqotlar olib borgan va nazariyalarni shakllantirishgan. Ushbu sabablarni shartli ravishda quyidagi tartibda joylashtirib ayrimlarini tahliliy ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Bular oila, yashash muhiti, ta’lim tizimi, madaniyat, e’tiqodlar, milliylik hususiyati, siyosiy tuzum, mavjud va ustuvor g‘oyalar va boshqalar. sifatida qayd etish mumkin

Har qanday shaxsning shakllanishida, oilaviy muhit dastlabki omil sifatida qaralar ekan ekan har jihatdan sog‘lom bo‘lishi farzandlarning kamolotida mihim o‘ringa ega bo‘ladi. Chunki bu omil shaxs shakllanishida asosiy va belgilovchi omil hisoblanadi. Bundan tashqari, insonning ijtimoiylashuvi va shaxsiyati shakllanishiga oilaning toliqligi undagi a’zolarning o‘z rollarini to‘liq amalga oshirayotganliklari, undagi muammolarning bartaraf etilishi, o‘zaro munosabatdagi hurmat va vazifalarning teng, to‘g‘ri taqsimlanganligi kabilar oilaning tarbiyadagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Demak oilaning o‘z ijtimoiy vazifalarini to‘liq bajara olmasligi shaxsiyatning g‘ayritabiiy rivojlanishiga olib kelishi mumkin, bu esa o‘z navbatida begonalashuv sindromidir[8]. Dunyodagi jarayonlarni kuzata turib oilaviyu munosabatlartning buzilishi struktaraning darz ketishi bilan oiladan o‘z a’zolarining begonalashuv jarayonini ham ko‘payib borishiga guvoh bo‘lamiz. Ayrim statistik ma’lumotlarga ko‘ra, oilaning o‘zi institut sifatida xavf ostida qolayotgan bir paytda, tabiiylikning buzilishi sifatida qaralayotgan begonalashuvning kengayishini aniqroq his etish mumkin. Chunki oilaning strukturaviy buzilishi yoki yo‘q bo‘lishining o‘zi ham bu tabiiylikning buzilishidir.

Shaxs tug‘ilgandan boshlab o‘z oilasi va yashah muhiti ta’sirida muayyan munosabat va xatti-harakatlarni rivojlantiradi. Shaxs har doim o‘z yashash muhitidan kelib chiqib mo‘ljal oladi va rivojlanadi, agar uning yashash muhiti sokin, to‘q va ziyoli bo‘lsa u ham muhitning bir bo‘g‘ini bo‘lish uchun intiladi. Buning aksi bo‘lib yashash muhiti kurashlarga boy, nematlar notekis taqsimlangan, qoloqlik, zo‘ravonlik, johillik ustuvorlik kasb etsa jamiyat a’zosi shunga mutanosib bo‘lishga intiladi. “Yashash muhiti — bu insonni o‘rab turgan, u uchun ahamiyat kasb etib, ma’noga ega bo‘lgan hamma narsadir. Tabiiy muhit esa — yashash muhitining faqat bir qismidir xolos”[9]. Agar shaxsning oila muhiti yoki yashash muhiti jamiyatga mos kelmasa, shaxsning jamiyatga qo‘shila olmasligiga, e’tirof etilmasligiga ve oqibatda begonalashuviga olib keladi. Agar oilasidan va yashash muhitidan chiqib, ulardan begona bo‘lgan jamiyatga qo‘shilishi bilan oilasdan begonashuvni kuzatish mumkin bo‘ladi. Shu sababli, shaxsning oilasi va yashash muhiti begonalashishni his qilmaslik uchun ayniqsa muhimdir.

Shaxs shakllanishidagi yana bir omil sifatida ko‘riluvchi Ta’lim omilida ham begonalashuvga olib keladigan muammolar mavjud. Bular ta’limni qay tartibda va asosan qanday maqsadda olib

borilayotganligidan kelib chiqib belgilanadi. Shaxsning ijtimoiylashuv vositasi sifatida olib borilayotgan ta'lim jamiyatga ayni vaqtda kerakli bo'lgan bilimlar bilan o'z tarbiyalanuvchisini yetishtirishga va jamiyatni sevishga uning rivojiga hissa qo'shishga o'rgatishni maqsad qilgan bo'lsa, u shaxsning ijtimoiylashuga olib kelishi mumkin. Agar ta'lim shaxsning jamiyatga moslashishi uchun emas, jamiyatning qadim e'tiqodlari, an'analari va qadriyatlariga e'tibor bergan holatda olib borilsa-yu u bugungi zamon ruhiyati bilan omuxtalantirilmasa, bu ham begonalashuv uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Demak, begonalashuv - bu insonning tabiiy hayotidan tashqariga chiqishi sifatida qaralar ekan, unda o'z navbatida salbiy ta'sirlar orqali namoyon bo'luvchi jihatlarni baholashga zarurat seziladi. Shundan kelib chiqib bo'lsa, unga qarshi tadbirlarni amalga oshirish balki immunitet hosil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Begonalashuvning yuz berishi nafaqat shaxsning individual salbiylik kasb etishi bilan balki, shu bilan birga umumjamiyat manfaatlariga ham zid bo'lishi mumkin va u taraqqiyot uchun xissa qo'shmaydigan "ijtimoiy chiqindi"ga aylanib qolishiga ham olib kelishi mumkin. Bularning barchasi natijasida ishlab chiqarishdagi xodimlarning ishdan uzoqlshishiga, ishtiyoqi pasayishiga, ishdagi stressni kuchayishi va ishdan ketishni xohlashiga va bu kayfiyatni boshqalarga ham yuqtirishiga olib keladi. Shuning uchun shaxsning kerkali jamiyat a'zosi darajasida shakllanishi uchun yuqorida sanab o'tilgan omillarning faoliyati to'liq samarali amalga oshirilishiga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Ляхова Я. Ю. Социально-философский аспект отчуждения профессиональной деятельности // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Сер.: Гуманитарные и социальные науки. – 2015. – № 1. – С. 67–71.
2. Смолева Е.О. Социальное отчуждение: анализ теоретических подходов // Вопросы территориального развития. – Вып. 4(34). – 2016. – С.1-14.
3. Alimasov V. Begonalashuv //Tafakkur . - 2020 -. №2.- B. 29.
4. Вильданова Г.Б., Вильданов Х.С., Муслимова Л.Ф. Феномен отчуждения и пути его преодоления // Вестник ЧелГУ. Философия, социология, культурология. – 2007. – № 17. – С.14-20.
5. Erkinovna T. N. THE INFLUENCE OF SOCIAL COMMUNICATIONS ON THE FORMATION OF ALIENATION AND LONELINESS. – 2023.
6. Erkinovna T. N. THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY AND ITS ROLE IN THE LIFE OF SOCIETY //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 11. – С. 1320-1323.

ЖАМИЯТ ҲАЁТИГА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАРНИ ТАДБИҚ ҚИЛИШДА МАЪНАВИЯТ, МАЪРИФАТ, МАФКУРА ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ.

М.Олимова
Гулистон давлат университети в.б.дотценти

Аннотация: Маънавий соҳада ҳозирги кунгача эришилган ютуқларни мазмун моҳияти кенг маънода мавжуд соҳаларга тадбиқ қилиниши кенг дунёқарашини шакллантиришнинг асоси бўлган маънавият, маърифат, мафкурани янада ривожлантириш долзарб масала эканлигини тақозо қилади.

Калит сўзлар: маънавият, маърифат, мафкура, маънавий-мафкуравий, миллий онг.

Миллат-кишиларнинг барқарор тарихий бирлиги, умумий иқтисодий турмуши ҳамда тили, маданияти, онги ва руҳиятининг бирлиги, ўзига хослиги заминида қарор топган ижтимоий тараққиёт шаклидир. Жамият сохаси ҳисобланган

маънавий соҳа ўзига хос мураккабликка эгадир. Шу маънода маънавий-маърифий жиҳатдан ёндошув маънавиятни, маърифатни, мафкурани илмий жиҳатдан мукаммал моҳиятга эга эканлигини тараққиётни ҳар бир даврида кузатишимиз мумкин.

Инсон онгли бўлиб туғилмайди. Унинг асосий ижтимоий фазилати, яъни онги оила ва жамият таъсири туфайли шаклланади. Миллатнинг ўзига хос онги ҳам шундай шаклланади.

Миллий онг - ҳар бир миллат ёки элатнинг бевосита узоқ тарихий этногенез даври, турмуш тарзи, иқтисодий ишлаб чиқариш усули, диний эътиқодлари, маданияти, бошқа халкларнинг бевосита таъсири туфайли шаклланган дунёқараши, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий соҳаларда фаоллик даражаси.

Миллий онг миллатларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти, меҳнати, бошқа миллатлар билан мулоқот ва мубоҳасаси жараёнида пайдо бўлади. У тил билан узвий боғлиқдир. Тилда ифода этилган буюм, ҳодиса ва рақамлар миллат онгида ўз ифодасини топади ва субъектив образлар тариқасида унинг билимига айланади. Шунинг учун миллат шаклланиши жараёнидан бошлабоқ, ўтмиш аждодлар ва авлодлар яратган буюмлар, тушунчалар оламини ота-она тили орқали ўзлаштириб бориб, ўз онгини қарор топтиради.

Миллий онг алоҳида миллий муҳитда содир бўлади. Унинг шаклланишига тарих тўплаган билимлар, сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, санъат эришган ютуклар, ахлоқ, дин ва ижтимоий руҳият, умуман, жамият онги таъсир кўрсатади. Миллий онгнинг тарихдаги ижобий аҳамияти шундан иборатки, у жамият тараққиётида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миллий онг тарихий тажрибани, олдин ўтган аждодлар ишлаб чиққан билимларни ва тафаккур-мантиқ усулларини ўзига сингдириб олгач, воқеликни ғоявий тарзда ўзлаштиради, вазифаларни ўртага қўяди, келажак ҳақидаги фаразий лойиҳаларни тузади, инсоннинг бутун амалий фаолиятини белгилайди. Миллий онгни миллий фаолият шакллантиради, миллий онг ҳам ўз навбатида миллий фаолиятга бевосита таъсир ўтказади, уни белгилайди ва тартибга солади. Миллат, ўз орзу-ҳавасларини амалий равишда рўёбга чиқара бориб, табиатни, жамиятни, шу билан бирга, ўз онги туфайли ўзини ҳам ўзгартиради.

Энди, мустақил Ўзбекистон даврида, миллий онг, аждодларимиз қолдирган маданий меросга ва қадриятларимизга таяниб, ватанпарварлик ғурурини барчанинг онгига жо қилмоқ биринчи даражали вазифадир.

Миллий онг - Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг самарали омилларидан биридир. Мустақилликка эришган миллат ўз вазифаларини умуммаънавий-маърифий ишлар ва мафкура сифатида қанчалик чуқур ва ҳар томонлама англаб олса, бу ғоя ва мафкуранинг моддий кучга, бун-ёдкорлик омили ва ғайратига айланиши шунчалик даражада самарали бўлади. Ўзбекистоннинг етуклик чўққиларига кўтарилиши ўзбек миллатининг раҳнамолиги, бошқа миллатлар ва элатлар вакилларини ўз бағрига ола билиши, мамлакатимиз аҳолисининг онглилигига, шу онг асосила намоён бўладиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётдаги фаоллигига боғлиқ. Миллий онгни давр талаблари даражасига кўтармоқ учун давлатимизда жуда катта иш бажарилиши керак. Бунинг учун, биринчи навбатда, қарамлик, норасолик, кемтиклик ҳиссиётидан қутулишимиз, иккинчидан, Марказий Осиёдаги ўз ўрнимизни, инсоният олдидаги масъулиятимизни яхши билмоғимиз ва учинчидан, ана шу масъулиятни чуқур англаб, масалаларнинг бундай қўйилиши асосли эканини ўз онгимизга сингдириш учун ўз тарихимизни, маданиятимиз ва маънавиятимизни, анъаналаримизни ҳар томонлама ўрганмоғимиз ва билмоғимиз зарур.

Биринчи президентимиз Ислом Каримов кенг мушоҳадага, мазмун моҳиятга асосланган маънавият, маърифат, мафкура тушунчаларини илмий асосда изоҳлаб берди:

Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон – эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир.

Маърифат (арабча «арафа»-«билмоқ» сўзидан) - таълим-тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ғоялар мажмуи асосида кишиларнинг онг-билимини, маданиятини ўстиришга қаратилган фаолият. «Маърифат» тушунчаси «маънавият» ва «маданият»

тушунчалари билан чамбарчас боғлангандир; маърифат тарихи жамият тарихининг ажралмас қисмидир. «Илм-маърифатга қизиқиши суст миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди».

Маърифат – арабча сўздан олинган бўлиб, "илмли", "зиёли" деган маъноларни англатади. Бу кишининг билимли бўлишини, муайян илмга эгалигини англатувчи термин бўлиб, инсон маънавий камолатининг бир қисмини ташкил этади. Маърифатчилар ҳаракати деб асримиз бошидаги Махмудхожа Бехбедий, Адбулла Қодирий, Чўлпон, Абдулла Авлоний каби зиёлиларнинг қилган ишларини назарда тутамиз.

Мафкура (арабча «мафкура»-фикрлар, нуқтаи назарлар ва эътиқодлар тизими, мажмуи) - жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадиий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуи, умумлаштирганда эса, - «ўзаро ҳаракат қилмоқ» маъносини англатади.

Шу маънода Миллий руҳият - миллатнинг ички ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслаклари ҳамда кайфиятлари билан боғлиқ мулоҳазалар мажмуи.

Ўзбек миллий руҳиятини тор тушуниш миллий биқиқлик гирдобига тортиши мумкин. Бунга асло йўл қўйиш мумкин эмас. Ўзбек миллий руҳияти - тарихнинг барча синовларидан ўтган, Ўзбекистоннинг мустақил давлат бўлишига эришган ҳозирги замон етук миллатининг руҳиятидир. Демак, миллий руҳият борасида бизнинг олдимизда мураккаб масалалар турибди. Ўзбек миллати ўз тарихида биринчи марта кўп асрлар давом этган тараққиёт тамойилларига зид мажбурий ўзгаришлардан сўнг ҳақиқий мустақилликка эришди. Бу эса, бизга ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазифаларни юклади.

Миллий салоҳият - миллат, халқ, мамлакат, давлатнинг куч-қуввати, унинг мавжуд ички, пинҳоний, вақти-соати келганда намоён бўладиган, иқтисодий, илмий, маданий, маънавий ва ҳоказо имкониятлари. Миллий салоҳият, тарихан, объектив ва субъектив омиллар таъсирида секин-аста шаклланади. Объектив омиллар: миллат яшаётган ҳудуднинг кўлами ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер ости ва ер усти бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг кўплиги, қуёшли кунларнинг сони, миқдори ва ҳ.к. Субъектив омиллар: аҳолининг саводхонлик даражаси, халўнинг қўшни миллатлар билан ўзаро манфаатли муносабатлар ўрната олиши, мамлакат ичида барча миллатлар, динлар, ижтимоий синфлар ва бошқа табақалар вакилларининг ҳамжиҳатлиги, иноқлиги, ҳамкорлиги ва бошқалар. Объектив омиллар мавжуд бўлса-да, лекин халқ тарқоқ, уюшмаган бўлса, мамлакат, давлат қолоқлигича, қашшоқлигича қолаверади. Аксинча, субъектив омиллар, агар табиий шароитлар ноқулай бўлса, сезиларли натижа бермайди. Мустақил Ўзбекистон улкан миллий салоҳиятга эга.

Биз янги ҳаётга қадам қўяётган ёш оилаларни эъзозлашимиз, оёққа туриб олишлари учун уларгэ давлат томонидан ёрдам кўрсатишимиз лозим. Ву давлатимиз сйёсатининг узвий қисмидир. Албатта, давлат ёрдами, оталарнинг кўмаги, оқ фотиҳаси ўз йўли билан, аммо бахтли оила қуриш, соғлом фарзанд ўстириш кўпроқ ҳар қайси йигит-қизнинг ўз қўлидадир. Бу уларнинг ақл-заковати, интилиши-мақсадлари, орзу-ниятлари, иймон-эътиқодига боғлиқ.

Шундай қилиб маънавий-маърифий тарбия жараёнлари ёшлар қалбида инсоний фазилатларни камол топтириш билан бирга, ҳаёт ва турмуш учун зарур бўлган иқтисодий, сиёсий, маданий билимлар бўйича тўплаган тажрибаларни ўрганишга, ундан сабоқ олиш хусусиятларини ўргатади. Демак аудиториядан ташқари, маънавий-маърифий тарбия ишлари ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий билимларни ва ёшлар фаолятини самародорлигини оширишда муҳим аҳамият каб этади. Зеро, маънавий-маърифий тарбия ишларини амалга оширишда профессор-ўқитувчилар билан бир қаторда гуруҳ мураббийлари, олийгоҳ жамоа ташкилотлари, ота-оналар, маҳалла, давлат ва нодавлат жамғармаларининг иштироки таъминланади. Тажриба ва тадқиқотимиз натижалари шундан далолат бермоқдаки, мақсадли, педагогик нуқтаи назардан самарали ташкил этилган аудиториядан ташқари маънавий-маърифий тарбия ишлари ёшларнинг фан асосларини чуқур ва мукаммал ўзлаштириш, ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий маълумотларни кенгайтириш билан бирга, унинг

ҳаётга бўлган муносабатини, ўқув машғулотларида олган маълумотларни турмуш ва тараққиёт ҳодисалари билан таққослаш тасаврларини кенгайтиришига, мустақил хулоса чиқаришга, топшириқларни аниқ ва мустаҳкам якунлашга, ёрдам беради. Шунингдек ёшлар фаоллигини оширишга амалий ёрдам кўрсатади ва уларнинг фуқаролик маданиятини шакилланишига пойдевор қуяди.

Шунинг учун ҳам ёшлар дунёқарашини кенгайтириш, саводхонлигини ошириш, билим олишга қизиқиш, фан асосларини эгаллашга интилишни орттириш, шу асосда фуқаролик маданиятини шакиллантиришда муҳим рол ўйнайди. Шунга кўра жамият соҳаларидаги маънавий-маърифий ишлар бўйича мутасадилар ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш, уларда мустақил дунёқараш ҳамда фуқаролик маданиятини ташкил топтириш билан бирга, ҳаёт давомида олган билим ва маълумотларни чуқурлаштириш ва бўш вақтларни мазмунли, қувноқ ўтказишга, талабаларни мустақиликка, фаолликка ўргатиш ва юксак маънавий-ахлоқий салоҳият, ақлий заковатини ривожлантиришга аудиториядан ташқари маънавий-маърифий тарбия ишларини кучайтиришлари талабга мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг **"**Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида**"**ги Фармони. 07.02.2017.
2. Ҳасанбоев Ж., Туропова М., Ҳасанбоева О. Маънавий-ахлоқий тарбия асослари». Т., 2019.
3. Талаба – ёшлар ва маънавий баркамоллик, методик қўлланма. Т., ТошДУ босмахонаси, 2020.
4. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси.Т., 1996.

YOSHLARDA HUQUQIY SAVODXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH USUL VA VOSITALARI

Kenjayev Shavkatjon Xusanovich
GulDU dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada huquqiy davlat qurishda huquqiy ong va huquqiy savodxonlik madaniyatning o‘rni kattaligi va buning uchun avvalo har bir shaxsning huquqiy immunitetini, huquqiy savodxonlik darajasini yaxshilash masalalari yoritib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: davlat, huquq, qonun, huquqiyong, huquqiymadaniyat, partiya, shaxs, farmon, jamiyat, demokratiya, siyosat, norma.

Har qanday jamiyat, davlat ma’lum adolatni himoya etuvchi, huquqiy qonunlar asosida idora etiladigan, adolatsizlikka yo‘l qo‘yilmaydigan, qonun ustuvor bo‘lgan adolatli jamiyat ta’limotini yaratishga, uni rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi”- degan buyuk mutafakkir Abu Ali Ibn Sino. Hozirgi vaqtda O‘zbekistonning shiddat bilan o‘sib, tobora rivojlanib borayotgan mamlakatga, inson, uning huquqlari, manfaat va erkinliklarini haqiqiy qadriyat deb biladigan demokratik, ijtimoiy- siyosiy va fuqarolik institutlariga ega bo‘lgan mustaqil va suveren davlatga aylanishini ta’minlab bergan ko‘plab hal qiluvchi omillarni misol qilib keltirish mumkin. O‘zbekistonning mustaqil rivojlanish davrida nafaqat umume’tirof etilgan inson huquqlari va erkinliklarining butun kompleksini qonuniy mustahkamlagan barqaror huquqiy baza tashkil etildi, balki inson huquqlari sohasida inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishga rioya etishni o‘rnatuvchi tartib va mexanizmlar ham yaratildi. Shu boisdan ham O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvar kuni PF-5618-sonli “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida»gi farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonni qabul qilish zarurati quyidagilar sababli vujudga keldi:

- Huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, huquqiy ta’lim va tarbiya borasidagi ishlar tizimli va uzviy olib borilmayotganligi;

- Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash g‘oyalarini aholi ongiga singdirish ishlarining yetarli olib borilmasligi ham qonun ustuvorligini ta’minlashga o‘zining jiddiy salbiy ta’sirini ko‘rsatayotganligi va shu kabi boshqa muammolar.

Hujjatda qayd etilishicha, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash g‘oyalarini aholi ongiga singdirish ishlarining yetarli olib borilmasligi ham qonun ustuvorligini ta’minlashga o‘zining jiddiy salbiy ta’sirini ko‘rsatmoqda.

Quyidagilar jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning asosiy vazifalari etib belgilandi:

aholiga mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, qabul qilinayotgan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmuni va mohiyatini izchil yetkazish tizimini shakllantirish, fuqarolar ongida “Jamiyatda qonunlarga hurmat ruhini qaror toptirish – demokratik huquqiy davlat qurishning garovidir!” degan hayotiy g‘oyani mustahkamlash;

jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, ta’lim-tarbiyaning tizimli va uzviy ravishda olib borilishiga alohida e’tibor qaratish, maktabgacha ta’lim tizimidan boshlab, aholining barcha qatlamlariga huquqiy ong va huquqiy madaniyatni chuqur singdirish, shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash g‘oyalarini keng targ‘ib qilish;

davlat xizmatchilarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirib borish, ularda korrupsiya va boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik munosabatini shakllantirish;

davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, shu jumladan, huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda fuqarolik jamiyati institutlarining manzilli huquqiy targ‘ibotni amalga oshirish borasidagi o‘zaro hamkorligini mustahkamlash;

jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni oshirishga doir tadbirlarni tashkil etishda ijtimoiy sheriklik prinsiplaridan keng va unumli foydalanishni tizimli asosda yo‘lga qo‘yish;

ommaviy axborot vositalarining huquqiy axborot bilan ta’minlashdagi rolini oshirish, huquqiy targ‘ibotning innovatsion usullaridan keng foydalanish, shu jumladan, veb-texnologiyalarni qo‘llashni kengaytirish;

yuridik ta’limni takomillashtirish, shuningdek, yuridik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini rivojlantirish;

jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini chuqur tadqiq etish.

“Yuksak huquqiy madaniyat – mamlakat taraqqiyoti kafolati” degan kontseptual g‘oya asosida aholining barcha qatlamlari huquqiy savodxonlikka erishishlari, yuksak darajadagi huquqiy ongga ega bo‘lishlari hamda huquqiy bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay olishlari uchun tizimli va keng qamrovli huquqiy targ‘ibot tadbirlarini tashkil qilish davlat organlari va tashkilotlarning ustuvor vazifalaridan biri etib belgilanadi.

Belgilab qo‘yilishicha, jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish “shaxs – oila – mahalla – ta’lim muassasasi – tashkilot – jamiyat” prinsipi bo‘yicha tizimli va uzviy tashkil etiladi.

Xulosa o‘rnida huquqiy madaniyat xalqimizning azaliy an’analariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslangan holda insof va iymon, adolat va qonuniylik, insonga yuksak hurmat va e’tibor, sabr-toqat kabi ma’rifat va haqiqat tuyg‘ularini ongimizga singdirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham kishilarning fikrini, dunyoqarashini mustaqilligimiz yo‘lida fidokorona mehnat qilishga yo‘naltirilgan huquqiy madaniyatni yuksaltirish hayotiy zaruriyatdir. Aholining huquqiy madaniyati va huquqiy ongini yuksaltirish, huquqiy ta’lim va ma’rifatni, jamiyatda huquqiy bilimlar tartibotini tubdan yaxshilash, inson huquq va erkinlariga chuqur hurmat va ehtiromga asoslangan munosabatni, odamlarda qonunga itoatkorlik tuyg‘usini, qonunlarni bilish va unga qat’iy amal qilish saodatmandligini qaror toptirish bugungi kunning zaruriy talabi bo‘lib kelmoqda.

Huquqiy demokratik davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish jarayonida, avvalo, har bir fuqaroning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini shakllantirib borish asosiy va muhim vazifa hisoblanadi. Huquqiy davlat qurishning zaruriy sharti - bu qonunlarning so'zsiz bajarilishidir. Qonunlarning bir xilda va so'zsiz bajarilishi har bir shaxsning o'z vazifasiga munosabati va zimmasidagi mas'uliyatni his qilishiga bog'liqdir. Avvalo huquqiy ong va huquqiy madaniyatga olimlar tomonidan berilgan turlicha ta'riflar bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi, jumladan, professor Islomov huquqiy ongga shunday ta'rif beradi: "Huquqiy ongni mamlakat fuqarolarining ham amaldagi huquqqa, yuridik amaliyotga, fuqarolar huquqlari, erkinliklari, majburiyatlariga, ham orzu qilingan huquqqa va boshqa huquqiy hodisalarga munosabatini ifodalovchi huquqiy sezgilar, g'oyalar, baholar, tasavvurlar tizimi sifatida ta'riflash mumkin". Professor Dmitrievning ta'rificha: "Huquqiy ong bu insonlarning va ularning turli birliklarining hamda butun jamiyatning amaldagi huquq va huquqiy hodisalarga nisbatan qarashlari,g'oyalari, tasavvurlari yig'indisidir" Huquqiy madaniyatga berilgan ta'riflarga kelsak, U.Tajixanov va A.Saidovlar o'zlarining Huquqiy madaniyat nazariyasi nomli kitobida huquqiy madaniyatga shunday ta'rif berishadi: "Huquqiy madaniyat deganda jamiyatda qaror topgan huquqiy tizimning darajasini, xalqning bu huquq tizimidan xabardorlik darajasini, fuqarolarning qonunga bo'lgan hurmati, huquqiy normalarning ijro etilish darajasi, huquqqa rioya qilmaganlarga murosasiz bo'lish, qonunga itoatkorlik darajasini tushunamiz" Demak, yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo'lsak, qabul qilinayotgan qonunlar, har qanday normativ-huquqiy hujjatlar, huquq sohasida bo'ladigan o'zgarishlardan toliq tarzda xabardor bo'lib, o'rganib chiqilishi natijasida huquqiy ong va tushunib yetib unga amal qilinishi esa huquqiy madaniyatni shakllantiradi. Fuqarolarning huquqiy ongini shakllantirish, huquqbuzarliklarning oldini olish, jinoyatchilikka qarshi kurashishning zarururiy talabidir. Haqiqattan ham shunday, huquqiy immunitet shakllangan shaxsga tashqaridan kirib keladigan yot g'oyalar, qarashlar, qonunga xilof xatti-harakatlar o'z ta'siriga ega bo'lmay qoladi. Ijtimoiylashuv natijasida shaxslar ezgulik va adolat, inson sha'ni va uning toptalishi hamda erkinlik va qullik kabi qonuniyatning mavjudligini anglab idrok etishadi. "Nima yaxshi-yu nima yomonligini" tushunib yetishda esa ularga aynan huquqiy savodxonlik, huquqiy yetuklik yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gulnora Inomjonova. "Nikoh shartnomasi-oila mustahkamligining huquqiy kafolati" ilmiy-amaliy qo'llanma, -T.: Intellekt Ekspert, 2015, 10-b

2. Huquqiy yetuklik - barkamollikka eltadi." O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi.-T.: Adolat 2011, 7-b

3. Islomov.Z.M.Davlat va huquq nazariyasi.-T.: Adolat, 2007.-537-b

4. Ю.А.Дмитриев.Правосознание и правовая культураю / Теория государства и права.Под.ред.Пиголкина. – Москва:Юрайт – Издат, 2006.- С. 547

5. U.Tajixanov, A,Saidov. Huquqiy madaniyat nazariyasi 1-tom.- Toshkent. 1998, 11-b

6. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 29.08.1997-yil 466-I son qarori bilan tasdiqlangan. Nrm.uz

7. Odilqoriyev X.T Davlat va huquq nazariyasi (darslik). – T.: "Adolat", 2018, 287-b.

8.Botirov M. Oila huquqi. Toshkent-DOOKMANY PRINT- 2023.

9.Sh. Kenjayev. Ijtimoiy me'yorlr va xulq og'ishining psixologik omillri, Toshkent-Metodist-2024 y.

10. Sh. Kenjayev/.Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish metodikasi. Toshkent- Metodist-2024 y

11. Internet ma'lumotlari

OLIY TA'LIM TIZIMIDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH TENDENSIYALARI

Yo'ldoshev Sherzod Ravshan o'g'li
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish tendensiyalari, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri va istiqbollari tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt ta'lim jarayonlarini avtomatlashtirish, talabalarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv dasturlarini yaratish, masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish va ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Maqolada sun'iy intellektning o'qitish va o'qituvchilar faoliyatini optimallashtirishdagi imkoniyatlari, shuningdek, SI texnologiyalarini joriy qilishda yuzaga keladigan muammolar, shu jumladan axloqiy va texnik cheklovlar ham ko'rib chiqiladi. O'zbekistonda oliy ta'limni raqamli transformatsiya qilish doirasida SI texnologiyalarini qo'llashning ahamiyati hamda global ta'lim tendensiyalari bilan uyg'unlashtirish bo'yicha tahlillar keltiriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, oliy ta'lim, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, moslashtirilgan ta'lim.

So'ngi yillarda mamlakatimizda su'iy intellektdan samarali foydalanish, uni har bir sohaga olib kirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etdi. Aynan shu maqsadlar "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasida ham o'z aksini topdi. Strategiyaga muvofiq hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (17.02.2021. PQ-4996-son), shuningdek "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (14.10.2024. PQ-358-son) qabul qilindi.

Bu shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim tizimlarida sun'iy intellektdan samarali foydalanish zarurati har qachongidan ham muhimroq. Oliy ta'limda SIdan foydalanish bir nechta muhim muammolarni keltirib chiqaradi.

Masalan, SIning ta'lim sifatini yaxshilash, ta'lim jarayonlarini avtomatlashtirish va resurslarni optimallashtirishdagi roli bebahodir.

Zero SI yordamida siz o'quvchilaringizning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'qitish usullarini ishlab chiqishingiz, ularning o'quv jarayonidagi yutuqlarini kuzatishingiz va shaxsiy maslahatlar berishingiz, imtihonlarda avtomatik baho berishingiz va o'quvchilarning savollariga javob berishingiz mumkin. Savollarga tezda javob berish orqali siz o'quv materiallarini samarali yaratishingiz mumkin.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda aytish mumkinki, sun'iy intellekt algoritmlari va ilovalari oliy o'quv yurtlarida ilmiy tadqiqotlarni tezlashtirish va yangi usullarni sinab ko'rish uchun ishlatilishi mumkin. Shu bilan birga, sun'iy intellektdan foydalanishda axloqiy qoidalarga rioya qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash, shuningdek, talabalarni xabardor qilish zarurligini hisobga olish kerak.

Ushbu muammolarni hal qilish oliy ta'limda sun'iy intellektdan samarali foydalanish uchun muhimdir.

Oliy ta'lim tizimlari turli xil sun'iy intellekt (AI) vositalaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Ushbu vositalar o'quvchilarning bilimlarini oshirish, o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash va ta'lim sifatini yaxshilash uchun mo'ljallangan.

Quyida oliy ta'limda foydalanish uchun mavjud bo'lgan ba'zi asosiy sun'iy intellekt texnologiyalari keltirilgan:

1. Individual ta'limni tashkil qilish uchun sun'iy intellekt vositalari

- Adaptiv o‘qitish platformalari: Coursera, Edmodo va Smart Sparrow kabi platformalar talabalarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga moslashtirilgan o‘quv materiallarini taqdim etadi. Bundan tashqari Sun’iy intellekt asosida ishlab chiqilgan shaxsiy yordamchilar, masalan, IBM Watson, Socratic yoki Querium, talabalarga o‘qish jarayonida individual yordam ko‘rsatadi. Ushbu tizimlar talabalar savollariga javob berish, ularning tushunmagan mavzularini tushuntirish va ma’lumotni yanada chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

- Tavsiyaviy tizimlar: Ular talabalarga mos kurslarni, qo‘shimcha manbalarni va o‘quv materiallarini tavsiya qiladi. Misol uchun, EdTech kompaniyalari tomonidan ishlab chiqilgan platformalar talabalarga qiziqishlariga mos kurslarni tavsiya qilishi mumkin.

2. Ma’lumot tahlili va akademik natijalarni kuzatish uchun

- O‘quv yutuqlarini tahlil qilish: IBM Watson Analytics va Tableau kabi platformalar talabalarning o‘quv natijalarini tahlil qilish va ularning rivojlanishini kuzatish imkoniyatini beradi. Bu o‘qituvchilar va universitetlar ma’lumotlar asosida qarorlar qabul qilishlariga yordam beradi.

- Taqdimot va xulosa tayyorlash uchun vositalar: Ular tadqiqot va taqdimot qilishda vaqt tejashga yordam beradi. Masalan, SI yordamida talabalarning tadqiqot natijalari asosida qisqacha xulosa yaratish mumkin.

3. Virtual o‘quvchi yordamchilar va o‘qitish bo‘yicha yordamchilar

- Chatbotlar va virtual yordamchilar: O‘quv jarayonida yordam beruvchi virtual yordamchilar va chatbotlar, masalan, ChatGPT yoki IBM Watson Assistant talabalar bilan interaktiv muloqot qilib, ularning savollariga javob beradi va ularga yordam beradi.

- Avtomatik baholash vositalari: Gradescope kabi platformalar o‘qituvchilarga talabalar yozma ishlarini avtomatik ravishda tekshirish va baholashda yordam beradi.

4. Matn va nutqni tahlil qilish vositalari

- Matn tahlili vositalari: Talabalarning yozma ishlarini avtomatik tahlil qilish uchun Grammarly yoki Turnitin kabi vositalar plagiatni aniqlash va matnning grammatik sifatini baholashda yordam beradi.

- Nutqni tahlil qilish: Siri, Google Assistant kabi ovozli yordamchilar talabalar uchun audio formatda ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi va o‘quv materiallarini ovoz chiqarib o‘qib beradi.

5. Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR) texnologiyalari

- VR va AR yordamida ta’lim: Talabalar o‘quv materiallarini yanada qiziqarli shaklda o‘zlashtirishlari mumkin. Masalan, Google Expeditions yoki Microsoft HoloLens talabalarga laboratoriya tajribalari yoki muhim tarixiy voqealarni virtual ravishda tajriba qilish imkoniyatini beradi.

6. Til o‘rganish uchun sun’iy intellekt

- Duolingo va Memrise kabi platformalar: SI yordamida talabalarga shaxsiylashtirilgan til o‘rganish materiallarini taklif qiladi va ularning nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Bu SI texnologiyalari talabalarning o‘qishini yanada qiziqarli va interaktiv qilish, o‘qituvchilarga esa ta’lim jarayonini boshqarishda qo‘shimcha yordam beradi.

Oliy ta’limda sun’iy intellektdan foydalanish ko‘p foyda keltiradi, shu bilan birga bir qator muammolarni ham keltirib chiqaradi. Ulardan ba’zilarini ko‘rib chiqamiz:

– barcha talabalar texnologiyadan teng foydalanish imkoniyatiga ega emas. Bu mavjud ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni kuchaytirishi mumkin.

– sun’iy intellekt an’anaviy o‘qitish usullarini almashtirishi mumkin, bu esa o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni yo‘qotishi va ta’lim sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

– sun’iy intellektlarga tayanib dars qilish talabalarning avtomatlashtirilgan tizimlarga tayanib, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishni to‘xtatishga olib kelishi mumkin.

– o‘qituvchilar darsda sun’iy intellektdan samarali foydalanishga o‘rgatilgan bo‘lishi kerak, bu vaqt va resurslarni talab qiladi.

Xorij tajribasi:

AQSh oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektni (AI) qo'llash ko'plab universitet va kollejlar uchun ta'lim jarayonini samarali va individual tarzda olib borish imkoniyatini yaratdi. Quyida bu boradagi asosiy yo'nalishlar va tajribalar haqida ma'lumot berib o'tamiz:

1. Individual o'qitish

- SI yordamida o'quv jarayonini moslashtirish: AQShda ko'plab universitetlar SI yordamida talabalar o'quv dasturlarini shaxsiylashtirish imkoniyatiga ega. Masalan, talabaning bilim darajasi va qiziqishlariga qarab, ular uchun maxsus o'quv materiallarini va darslar tartibini moslashtirish mumkin. Carnegie Mellon University va Arizona State University kabi universitetlar bu borada yetakchi hisoblanadi.

- Khan Academy va edX kabi platformalar: Bu platformalar SI asosida talabalarga shaxsiylashtirilgan o'quv rejalarini yaratish imkonini beradi. Misol uchun, Khan Academy har bir talabani kuzatib boradi va uning kuchli va zaif tomonlariga qarab moslashgan darslar taklif qiladi.

2. O'qitish jarayonini avtomatlashtirish

- SI yordamida baholash: AQSh universitetlari tez-tez avtomatik baholash tizimlaridan foydalanishadi. Bu tizimlar esa qog'oz va elektron testlarni baholashni osonlashtiradi, shuningdek, mavzularni tahlil qilib talabalarning bilim darajasini yanada chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

- Grading Assistant va Turnitin: AI yordamida ishlaydigan Turnitin plagiatni tekshiradi va yozilgan matnlardagi kamchiliklarni aniqlashda yordam beradi. Bu talabalarning yozma ishlarini tahlil qilish va baholashda keng qo'llaniladi.

3. Virtual o'qituvchilar va chat-botlar

- SI yordamida qo'llab-quvvatlash: Ko'plab universitetlar virtual yordamchilar va chat-botlardan foydalanadi. Georgia Tech Universitetida IBM Watson texnologiyasiga asoslangan "Jill Watson" chat-boti ishlab chiqilgan bo'lib, u talabalar savollariga javob beradi va kurs bo'yicha yordam ko'rsatadi. Bu talabalarga 24/7 yordam olish imkoniyatini beradi va murabbiylarning vaqtini tejaydi.

- Onlayn yordam dasturlari: Talabalar, o'qituvchilar va administratsiya uchun o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan SI chat-botlar yaratildi. Masalan, Stanford Universiteti tomonidan ishlab chiqilgan "Piazza" platformasi talabalar uchun onlayn forum va savol-javob platformasini taqdim etadi.

4. Tadqiqot jarayonlarini optimallashtirish

- SI bilan tahlil va tadqiqot: AQSh universitetlarida SI tadqiqot ma'lumotlarini yig'ish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilishda qo'llaniladi. Masalan, MIT va Stanford kabi universitetlar ilmiy tadqiqotlar olib borishda SI yordamidan foydalanadi, bu esa katta hajmdagi ma'lumotlarni tezda tahlil qilishga imkon yaratadi.

- Data Science va SI laboratoriyalari: Ko'plab universitetlar ma'lumotlarni tahlil qilish bo'yicha maxsus SI laboratoriyalariga ega. Bu laboratoriyalar talabalar va tadqiqotchilar uchun katta ma'lumotlar tahlilini amalga oshirish va zamonaviy texnologiyalarni tadqiq qilish imkonini beradi.

5. Ma'lumotlarni boshqarish va talabalarni kuzatib borish

- Talabalarning o'quv faoliyatini tahlil qilish: SI yordamida talabalar davomati, o'qish darajasi, baholari va hatto qiziqishlari haqida ma'lumot yig'iladi. Bu ma'lumotlar asosida universitetlar talabalarni yanada yaxshi o'qishga undovchi strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin.

- Early Alert Systems: Universitetlar talabalarning muvaffaqiyatlarini kuzatib borish uchun "early alert" tizimlaridan foydalanadi. Bu tizimlar talabalarning o'qishdagi muammolarini erta aniqlab, ularga yordam ko'rsatishga imkon beradi.

6. Yangi texnologiyalar va virtual haqiqat (VR)

- VR va AR orqali ta'lim: Ko'plab universitetlar, masalan, Stanford va Harvard, VR va AR texnologiyalaridan foydalanishmoqda. Bu texnologiyalar orqali talabalar laboratoriya amaliyotlarini yoki simulyatsiyalarni virtual muhitda o'rganishlari mumkin, bu esa amaliyotni xavfsiz va qulay muhitda o'tkazishga imkon beradi.

- 3D o‘quv materiallari: Texnologik universitetlar tibbiyot, arxitektura va muhandislik kabi yo‘nalishlarda talabalar uchun 3D modellar va simulyatsiyalarni taklif qiladi. Bu vositalar o‘qitishni interaktiv qiladi.

7. SI yordamida o‘quv dasturlarini optimallashtirish

- Kurs tarkibini o‘zgartirish: SI asosida o‘quv dasturlarini yanada dolzarbroq qilish uchun kurslar tarkibini yangilash, qiziqarli mavzularni qo‘shish va talabalarning qiziqishlariga moslashtirish mumkin.

- Adaptive Learning: Masalan, McGraw-Hill Education va Knewton kabi kompaniyalar AQShda shaxsiylashtirilgan adaptiv o‘qitish tizimlarini taklif qilishadi. Bu tizimlar talabalarni o‘z bilim darajasi va qiziqishlariga mos ravishda ta’lim olishini ta’minlaydi.

AQShda oliy ta’lim tizimida SI ko‘plab sohalarda faol qo‘llanilib, ta’lim jarayonini yengillashtirish va ta’lim sifati va samaradorligini oshirish uchun xizmat qilmoqda. Bu jarayonlar O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun ham namunali tajriba bo‘lishi mumkin.

Xulosa

Oliy ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish tendensiyalari zamonaviy ta’lim jarayonlarida muhim o‘rin egallamoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida talabalarning individual o‘zlashtirishi, o‘qituvchilarning darsni samarali tashkil etishi hamda ta’lim resurslarini optimallashtirish imkoniyati kengaymoqda. Sun’iy intellekt o‘quv jarayonlarini avtomatlashtirish, talabalarning bilim darajasini aniq baholash, shaxsiylashtirilgan o‘quv dasturlarini yaratish va masofaviy ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Ushbu texnologiyalarni joriy qilish orqali oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish, samaradorlikni kuchaytirish va ta’lim oluvchilarga yanada moslashuvchan muhit yaratish mumkin. Biroq, sun’iy intellektning to‘laqonli integratsiyasi uchun kadrlarning texnik ko‘nikmalarini oshirish, axborot xavfsizligi va axloqiy masalalarni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayonlarining uzviy qismiga aylanishi kutilmoqda, bu esa ta’limni yangi bosqichga olib chiqadi va raqamli transformatsiyani tezlashtiradi. Sun’iy intellektning to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llanilishi oliy ta’lim tizimida innovatsion rivojlanishning asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Andreeva, A., Bogatyreva, L. (2020). “Artificial Intelligence in Higher Education: Development Trends and Applications”. Journal of Education and Science, 12(3), 45-56-b.

2. McArthur, J., Gendron, B. (2021). “AI and Higher Education: Transforming Learning, Teaching, and Research”. International Journal of Educational Technology, 8(1), 67-80-b.

3. Brown, D., Davis, S. (2019). “The Role of Artificial Intelligence in Personalized Learning in Higher Education”. Educational Technology Research and Development, 67(4), 955-970-b.

4. De La Garza, A., L'Heureux, A. (2022). “Artificial Intelligence for Smart Classrooms: Applications and Ethical Challenges”. International Journal of Smart Education, 5(2), 28-35-b.

5. Muhamedov, A., Karimova, F. (2021). “Uzbekistan Higher Education System: The Role of AI in Digital Transformation”. Central Asia Journal of Education, 10(2), 112-127-b.

6. Ferguson, R. (2020). “AI in Education: Learning Analytics and Adaptive Learning in Higher Education”. Journal of Artificial Intelligence in Education, 30(1), 1-12-b.

7. Shodmonov, M., Usmonova, S. (2023). “AI-based Education Management Systems in Uzbekistan: Prospects and Challenges”. Asian Journal of Education and Learning, 9(1), 98-110-b.

8. Hashimova, Z. (2020). “Artificial Intelligence in the Context of the Digital Education Transformation in Central Asia”. International Journal of Digital Education, 4(3), 58-68-b.

MAHALLIY KENGASHLAR HAMDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLAR O‘RTASIDAGI MUNOSABATLARNING SIYOSIY-HUQUQIY JIHATLARI

Abduraxmanov Sanjarbek Sunnat o‘g‘li
O‘zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida mahalliy kengashlar va fuqarolik jamiyati instituti hisoblanadigan nodavlat notijorat tashkilotlar hisoblanadigan jamoat fondlari, jamoat birlashmasi, muassasa, xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari o‘rtasidagi munosabatlar ahamiyati to‘g‘risida muhokama yuritilib, ushbu munosabatlarning siyosiy-huquqiy jihatlari atroflicha tahlil qilinib, asoslantirilgan taklif hamda tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: mahalliy kengashlar, jamoat birlashmasi, jamoat fondi, muassasa, xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti, nodavlat notijorat tashkilot, korrupsiyagani yuzaga keltiruvchi omil, ijtimoiy sheriklik tamoyili, jamoat komissiyalari.

Kirish. Hozirgi kunda O‘zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishda mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarning tashkiliy asoslarini shakllantirish hamda mustahkamlash muhimdir. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2023-yil 11-avgustda Buxoro viloyat xalq deputatlari kengashida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishida o‘zining haqli e’tirozlarini bildirib o‘tdi: “Agar xulosa qilmasanglar, buni zamon ko‘tarmaydi. Faqat va faqat kengash, kengash, kengash. Qonunlar nuqtai nazaridan, talab nuqtai nazaridan, “Yangi O‘zbekiston” shiori nuqtai nazaridan joylarda kim ishlamayotgan bo‘lsa, ketishi kerak, menga taklif beringlar. Kengash ovozi baralla xalq ovozi bo‘lishi kerak, xalqning dardi bilan yashashi kerak. Kengash qaror qildimi, qonun bo‘lishi kerak. Nimaga desangiz, jamiyatimizda sifat nuqtai nazaridan odamlarning talabi o‘sib bormoqda”. [1]

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yil 20-yanvardagi Oliy Majlis Senatining birinchi majlisidagi nutqida haqli ravishda quyidagi fikrlarni bildirgan edi: “Eng achinarlisi, mahalliy kengashlar hududlardagi dolzarb masalalar yechimini topishda o‘z vakolatlaridan deyarli foydalanmayapti. Ma’lumki, so‘nggi davrlarda, ayniqsa oxirgi uch yilda mahalliy kengashlarning nazorat faoliyatini kuchaytirishga qaratilgan huquqiy asoslar yaratildi. Jumladan, hokim, hokim o‘rinbosari, prokuratura, adliya, ichki ishlar, moliya, soliq va sog‘liqni saqlash idoralari rahbarlarining hisobdorligi belgilab qo‘yildi. Qonunchilikda mahalliy kengashlarga bunday keng vakolatlar berilgan bo‘lsada, amalda ularning natijasi ko‘rinmayapti. [2]

Bu esa o‘z-o‘zidan O‘zbekistonda mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarning siyosiy-huquqiy tahlilini amalga oshirish dolzarb masala ekanligini ko‘rsatib beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O‘zbekistonda mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlarning siyosiy-huquqiy tahliliga bog‘liq masalalar Z.Isroilova, S.Adilxodjayeva, Sh.Asadov, D.Bekchanov, A.Dadasheva, Sh.Jalilov, G.Ismailova, A.Yo‘ldoshev, G.Malikova, A.Mahmudov, S.Muratayev, X.Odilqoriyev, M.Radjabova, X.Ruzmetov, I.Sobirov, A.To‘laganov, I.Xamedov, O.Xusanov, A.Babadjanovlar tomonidan, MDH davlatlari miqyosida V.Avseenko, A.Akmalova, G.Atamanchuk, M.Baglay, V.Baranchikov, G.Barabashev, N.Bandar, V.Bocharov, T.Byalkina, O.Kishakovskaya, R.Muxayev, M.Yegorovalar tomonidan, xorijiy mamlakatlarda esa A.Gerbert, M.Jefferi, A.Tompson, U.Donald, V.Smitburg, Jesse Ribbot, Keys Miller Allin Lokner (AQSH), A.Chandler, J.Kingdom, Stiv Parkinson, Rod Latham, Rojer Kemp (Buyuk Britaniya), Karlos Silva Jan Buchek (Shveytsariya), Maleka Banu, Siddik Kamal (Bangladesh), Orapin Sopchokchai (Tailand) tomonidan yetarlicha hamda atroflicha o‘rganilgan.

Muhokama va natijalar. Avvalo, shuni ta'kidlab o'tish lozimki, O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 8-maydagi "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi 763-I-son Qonun 2-moddasiga ko'ra, nodavlat notijorat tashkiloti — jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z qatnashchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlamaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkiloti ekanligi, nodavlat notijorat tashkiloti jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini, boshqa demokratik qadriyatlarni himoya qilish, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy maqsadlarga erishish, ma'naviy va boshqa nomoddiy ehtiyojlarni qondirish, xayriya faoliyatini amalga oshirish uchun hamda boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarda tuzilishi belgilangan. [3]

Shuningdek, yuqoridagi Qonun 10-14-moddalariga binoan, nodavlat notijorat tashkilotlarning quyidagi tashkiliy-huquqiy shakllari, ya'ni turlari mavjud:

- jamoat birlashmasi – ma'naviy yoki boshqa nomoddiy ehtiyojlarni qondirish uchun o'z manfaatlarining mushtarakligi asosida qonunda belgilangan tartibda birlashgan fuqarolarning ixtiyoriy birlashmasi;
- jamoat fondi – jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoligi bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti;
- muassasa – ijtimoiy, madaniy va boshqa notijorat tusdagi vazifalarni amalga oshirish uchun jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan tuzilgan nodavlat notijorat tashkiloti;
- xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti – o'z ustaviga va O'zbekiston Respublikasining qonunchiligiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida hamda bitta yoki undan ko'proq chet el davlati hududida faoliyat olib borishi mumkin bo'lgan xalqaro tashkilot.

Demak, mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar deyilganda, mahalliy kengashlar hamda jamoat birlashmasi, jamoat fondi, muassasa, xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti hisoblanadigan nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabalatlar tushuniladi.

Huquqshunos olim A.Maxmudovning fikriga ko'ra, mahalliy kengashlar nodavlat notijorat tashkilotlar va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini nazorat qilmaydi, aksincha ular bilan ijtimoiy sheriklik tamoyili asosida faoliyat olib boradi. [4]. Ya'ni, yuqoridagi huquqshunos olimning fikrini qo'llab-quvvatlagan holda mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda bo'ysunish emas, balki ijtimoiy sheriklik tamoyilini qaror topishi muhimdir.

Bizning fikrimizcha, O'zbekistonda mahalliy mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning siyosiy-huquqiy jihatlari quyidagilar hisoblanadi:

Birinchidan, O'zbekistonda mahalliy mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning asosiy yo'nalishlari ularning faoliyatini tartibga soladigan maxsus qonun hujjatlarida aniq mustahkamlab qo'yilmaganligi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi 913-XII-son Qonunda ushbu to'g'risida siyosiy-huquqiy normalar mavjud emas. O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 8-maydagi "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi 763-I-son Qonun 4-moddasida esa juda ham umumiy siyosiy-huquqiy norma mavjud bo'lib, unda faqatgina davlat nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlashi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib berishi, nodavlat notijorat tashkilotlarining alohida ijtimoiy foydali dasturlariga davlat ko'mak ko'rsatishi mumkinligi, davlat organlari hamda ular mansabdor shaxslarining nodavlat notijorat tashkiloti faoliyatiga aralashishiga, xuddi shuningdek nodavlat notijorat tashkilotining davlat organlari hamda ular mansabdor shaxslarining faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmasligi to'g'risida so'z boradi. Shu sababli, birinchidan, yuqoridagi huquqiy bo'shliqni bartaraf etish hamda mahalliy kengashlarning fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorligini tartibga solish, ikkinchidan, ushbu holat bevosita O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 8-avgustdagi "Normativ-huquqiy hujjatlarning korrupsiyaga qarshi ekspertizasi to'g'risida"gi O'RQ-860-son Qonuniga [5] asosan, vakolatlarning noaniqligi

hamda ma'muriy tartib-taomillarning mavjud emasligi yoki to'liq emasligi kabi korrupsiyani keltirib chiqaruvchi omillarni yuzaga kelishini oldini olish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi 913-XII-son Qonunini quyidagi mazmundagi huquqiy norma bilan to'ldirish maqsadga muvofiq hisoblanadi: "Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlari qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlik qiladi". Ushbu taklifdagi qonunchilik hujjatlari deyilganda, normativ-huquqiy hujjatlar nazarda tutilmoqda. Shuningdek, nodavlat notijorat tashkilotlar fuqarolik jamiyati institutlari tarkibiga kiradi.

Ikkinchidan, O'zbekistonda mahalliy mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari huzuridagi nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondlari hamda ijtimoiy sheriklik bo'yicha jamoat komissiyalarining o'rni muhim ekanligi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 25-sentabrdagi "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi O'RQ-376-son Qonun 17-moddasida nodavlat notijorat tashkilotlarining va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining tashabbuslarini rivojlantirish hamda rolini kuchaytirish, shuningdek ularning joylarda sotsial va ijtimoiy ahamiyatga molik masalalarni hal etishdagi ishtirokini rag'batlantirish maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari tomonidan qonunchilikka muvofiq jamoat fondlari tuzilishi mumkinligi, 18-moddasida esa jamoat komissiyalari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari huzuridagi nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondlari mablag'larining samarali taqsimlanishini tashkil etadi, shuningdek ulardan maqsadli foydalanilishi ustidan monitoringni amalga oshirishi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari huzuridagi nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondlarining vasiylik kengashi vazifasini bajarishi, o'z faoliyatini tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari tomonidan tasdiqlanadigan reglamentga muvofiq amalga oshirishi belgilangan. [6]

Uchinchidan, hokimning viloyat, tuman, shahar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim va dolzarb masalalari yuzasidan hisobotini xalq deputatlari Kengashi tomonidan eshitishda nodavlat notijorat tashkilotlarining ishtiroki. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi 913-XII-son Qonun 25^1-moddasi beshinchi qismida viloyat, tuman, shahar hokimining hisobotini eshitishga tegishli hududda joylashgan nodavlat notijorat tashkilotlarining vakillari taklif etilishi mumkinligi belgilangan. Bizning fikrimizcha, ushbu siyosiy-huquqiy normada nodavlat notijorat tashkilotlarining vakillarining taklif etilgan holatda ishtirok etishi emas, balki ularning o'zlari ham xohish bildirganda ishtirok etishini ta'minlab beradigan siyosiy-huquqiy mexanizmni mustahkamlab qo'yish lozim.

Xulosa. Bizning fikrimizcha, mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar deyilganda, mahalliy kengashlar hamda jamoat birlashmasi, jamoat fondi, muassasa, xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti hisoblanadigan nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabalatlar tushuniladi.

O'zbekistonda mahalliy mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning siyosiy-huquqiy jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- O'zbekistonda mahalliy mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning asosiy yo'nalishlari ularning faoliyatini tartibga soladigan maxsus qonun hujjatlarida aniq mustahkamlab qo'yilmaganligi;
- O'zbekistonda mahalliy mahalliy kengashlar hamda nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari huzuridagi nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondlari hamda ijtimoiy sheriklik bo'yicha jamoat komissiyalarining o'rni muhim ekanligi;

- hokimning viloyat, tuman, shahar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim va dolzarb masalalari yuzasidan hisobotini xalq deputatlari Kengashi tomonidan eshitishda nodavlat notijorat tashkilotlarining ishtiroki.
-

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2023-yil 11-avgustda Buxoro viloyat xalq deputatlari kengashida bo'lib o'tgan yig'ilishidagi nutqi, https://www.gazeta.uz/oz/2023/08/14/kengash/.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi, https://president.uz/uz/lists/view/4057.

3. O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi 763-I-son Qonun, 1999-yil 8-may, https://lex.uz/docs/-11360.

4. Maxmudov A. O'zbekiston Respublikasida mahalliy vakillik organlarining nazorat faoliyatini takomillashtirish. Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. –T..: 2019.– B.92.

5. O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlarning korrupsiyaga qarshi ekspertizasi to'g'risida"gi O'RQ-860-son Qonuni, 2023-yil 8-avgust, https://lex.uz/docs/-6561894.

6. O'zbekiston Respublikasining "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi O'RQ-376-son Qonun, 2014-yil 25-sentabr, https://lex.uz/docs/-2468214.

ВЛИЯНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ НА СОВРЕМЕННЫЕ КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Бекзода Адылбекова
научный сотрудник Ошского государственного университета

Аннотация В данной статье **а**ктуальность темы обусловлена тем, что историческое наследие, включая общие корни, периоды совместного проживания. продолжает оказывать значительное влияние на современную политику, экономику и общественное сознание обеих стран. В частности, политическое, социально-экономическое, культурное-гуманитарные сотруднечество, а также особенности роли межгосударственных отношений в укреплении регионального сотрудничества Кыргызской Республики и Республики Узбекистана.

Ключевые слова: кыргызско-узбекские отношения, историческое наследие, национальная идентичность, Центральная Азия, политические отношения, экономическое сотрудничество, культурные связи.

Введение. Для того, чтобы реально оценить современное положение кыргызско-узбекских отношений можно сделать краткий исторический экскурс и вспомнить, что кыргызы и узбеки – это тюркоязычные этносы, имеющие единую религию (ислам ханафитского толка), близкие языки и культуры, живущие рядом уже много веков.

Кыргызы и узбеки на протяжении истории были подданными одних и тех же государственных образований – Тюркский, Тюргешский и Карлукский каганаты, Арабский халифат, государства Караханидов, держава Тимура и Тимуридов, Моголистан, государство Шейбанидов, Яркендское и Кокандское ханства. Российская империя, Советский Союз.

Самостоятельное развитие государств на протяжении многих веков выступает в качестве общемировой тенденции. В то же время решение различных конфликтов между государствами и народами также связано с установлением взаимовыгодных отношений и их последовательным улучшением.

Интенсивность преобразований в процессе глобализации требует изучения политических вопросов, связанных с поиском оптимальных путей укрепления межгосударственных отношений и направления их развития стран.

В частности, стратегическое партнерство между Кыргызстаном и Узбекистаном, инициативы стран имеют большое значение в обеспечении мира и стабильности в регионе, развитии двустороннего сотрудничества.

Методология исследования. В статье были использованы такие методы исследования и анализа, как исторический подход, сопоставительный анализ, системный и структурно-функциональный анализ.

Результаты исследования. Основополагающие принципы двустороннего сотрудничества - взаимное уважение независимости и государственного суверенитета, равноправие, невмешательство во внутренние дела друг друга, а главное - обоюдное стремление к установлению взаимовыгодных партнерских экономических отношений, как на государственном уровне, так и в экономической сфере уровень субъектов. Такой подход позволил запустить масштабную программу сотрудничества.

Делимитация и демаркация неустановленных приграничных территорий, совместное водопользование, укрепление экономических связей, особенно в сельском хозяйстве, энергетике.

Согласовано 85 процентов государственной границы, сняты ограничения с некоторых пунктов пропуска, строительство гидроэнергетических объектов в Кыргызской Республике, реализация проекта железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан, нового автомобильного коридора по маршруту «Кашкар- Иркештам-Ош-Андижан-Ташкент» По открытым вопросам есть взаимопонимание [16]

С каждым днем все более укрепляются кыргызско- узбекские связи по всем сферам. Двусторонние связи между Узбекистаном и Кыргызстаном были установлены на основе договора о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи Узбекистаном и Кыргызстаном. Начиная с 2017 года, впервые были проведены Дни культуры Узбекистана в г. Бишкек и Ош, а в 2018 году «Дни культуры и искусства Кыргызской Республики» в городах Ташкент и Самарканд [3].

Согласно статистическим данным 2021 г., в Кыргызстане проживает более 14,3% узбеков от общего числа населения республики, а это первое место после кыргызов. Если посмотреть динамику численности узбеков в Кыргызстане, то она с каждым годом увеличивалась, к примеру, в 1989 году узбеки занимали второе место среди этнических меньшинств уступая первенство русским. В 1989 году русских было больше 900 тыс. человек от общей численности населения что составляло 21,53 %. В это же время узбеков в Кыргызстане было около 550 тыс. человек от общего числа населения Кыргызстана эта цифра составляла 12,9%, а 2021 году демографическая ситуация кардинально изменилась русские и узбеки поменялись местами. За последние 30 лет численность узбеков увеличилась практически в два раза и составляет 960 тыс. человек, что процентном соотношении об общего числа населения составляет 14,3%, а численность русских около 340 тыс. человек, а это 5,14% от общего числа населения. Примечательно, что рост численности узбеков в Кыргызстане был обусловлен главным образом естественным приростом, то есть за счет высоких репродуктивных свойств узбекских семей. Узбеки в Кыргызстане в основном проживают на юге страны: в Ошской, Джалал-Абадской, Баткенской областях [4].

Им созданы все условия и возможности для сохранения и развития родного языка, культуры, обычаев. Кыргызстан создает благоприятные равные условия всем гражданам страны независимо от национальности. Узбекская диаспора в Кыргызстане политически и экономически активна и имеет солидное финансовое основание.

В Кыргызстане успешно функционируют 43 школы с узбекским языком [6]. На основании Постановления Правительства Кыргызской Республики от 19 июля 1994 году №505 был создан Кыргызско-Узбекский высший технологический колледж, чуть позже Указом Президента Кыргызской Республики от 31 марта 1997 года Кыргызско-Узбекский

высший технологический колледж был преобразован в Кыргызско-Узбекский университет. В начале 2021 года ему был присвоен статус международного и присвоено имя Батырали Сыдыкова. [7].

Это учебное заведение имеет большое значение в укреплении дружбы двух народов, в успешном воспитании подрастающих поколений, в подготовке настоящих интернационалистов для Кыргызстана и Узбекистана.

Есть и ряд других стратегических направлений, которые активно развиваются, например, культурно-гуманитарное сотрудничество.

Установлены тесные связи между Нарынским Университетом Центральной Азии и Ферганским государственным университетом в сфере высшего образования. От Университета Центральной Азии поступило предложение о реализации совместной образовательной программы бакалавриат по общественным и точным наукам.

Ферганский государственный университет тесно сотрудничает с рядом вузов Кыргызстана. Несколько лет назад Ферганский государственный университет наладил тесное сотрудничество с вузами Кыргызстана. Ближайшими его партнерами стали Ошский государственный, Кыргызско-Узбекский, Джалал-Абадские государственный и международный, Баткенский государственный университеты [15].

Академический обмен между университетами двух стран взаимовыгоден. В 2018 году Ошский государственный университет подписал договор о сотрудничестве с Ферганским государственным университетом. Согласно данному документу, в декабре 2020 года сто студентов участвовали в онлайн-занятиях кыргызских профессоров, и получили сертификаты.

В свою очередь, это все несомненно, еще больше укрепит сотрудничество между Кыргызстаном и Узбекистаном, и не только в сфере высшего образования.

Увековечение образа Чингиза Айтматова в Узбекистане и Алишера Навои в Кыргызстане, взаимная поддержка культуры и традиций. Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев особенно тепло относится к памяти нашего писателя Чингиза Айтматова. В одном из своих обращений он сказал: «Великий писатель и общественный деятель Чингиз Айтматов – выдающийся человек, который является гордостью и большим другом не только кыргызского народа, но и тюркского народа, в том числе народа Узбекистана» [14]. При личной поддержке Президента Узбекистана был проведен широкий спектр мероприятий, посвященных 90-летию Чингиза Айтматова.

С 2017 года в Национальном университете Узбекистана им. М.Улугбека открыта постоянная экспозиция «Чингиз Айтматов и Узбекистан», его именем названа одна из центральных улиц Ташкента, установлен барельеф писателя, изданы его книги на узбекском языке, мемориальная книга «Чингиз Айтматов и Узбекистан», снят документальный фильм, по его произведениям снят художественный фильм [13].

Кроме того, сегодня кыргызско-узбекские отношения поднялись на качественно новый уровень – стратегического партнерства. У лидеров двух стран есть политическая воля для развития конструктивных двусторонних отношений.

12 мая 2022 года в столице Узбекистана прошел второй Форум народной дипломатии государств членов Шанхайской организации сотрудничества на тему «Народная дипломатия – взаимопонимание во имя развития». Подчеркнуто, что форум ШОС направлен на развитие народной дипломатии, углубление взаимопонимания и информированности людей, а также расширение сотрудничества в сферах гуманитарной деятельности, включая науку, образование, культуру, спорт и туризм [11].

Обсуждение результатов.

Нынешнее состояние двусторонних отношений отличается открытостью и динамичностью. Важно отметить, что у лидеров двух стран есть твердая воля к укреплению добрососедских отношений и отсутствуют политические разногласия.

Кыргызская сторона высоко ценит оказываемую поддержку и выражает искреннюю признательность братскому народу Узбекистана за поддержку в рамках мер по

нераспространению коронавирусной инфекции в стране. А также в рамках стратегического партнерства две страны совместными усилиями одержали победу в борьбе с эпидемией COVID-19. Для соседей тесное политическое и экономическое сотрудничество является необходимым условием сосуществования.

27 января 2023 года Кыргызстан и Узбекистан подписали декларацию о стратегическом партнерстве. Президенты двух стран выразили уверенность, что реализация положений декларации будет способствовать дальнейшему укреплению стратегического партнерства двух стран [10].

Выводы. Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующие выводы:

Политическое взаимодействие:

- кыргызско-узбекские отношения основаны на высоком политическом доверии и долгосрочном стратегическом взаимодействии глав двух государств;
- положительная динамика межпарламентского сотрудничества;
- стороны подтвердили готовность проводить регулярные консультации по международным и региональным проблемам;
- стороны уверены, что будут способствовать укреплению стабильности, безопасности и совместного процветания двух стран;
- подтвердили намерение продолжать оказывать взаимную поддержку международным инициативам друг друга в рамках ООН, ШОС, СНГ, ТМУ, ОБСЕ и других многосторонних институтов;

Стороны взаимодействия в области воды и энергетики:

- комплексное использование водно-энергетических ресурсов;
- свидетельствует о готовности закупать, поставлять и транзитировать природный газ и электроэнергию на взаимовыгодных условиях.

Стороны межрегионального сотрудничества:

- отметил успешную работу полпредов двух стран в приграничных регионах;
- выразил готовность к поэтапному открытию дополнительных пунктов пропуска, что будет способствовать дальнейшему развитию приграничной торговли между двумя странами, расширению межрегиональных связей и туризма.
- Поддерживает связь между университетами, обмен опытом, совместную реализацию научных проектов, организацию совместных научно-практических конференций и образовательных мероприятий.

Таким образом, стратегическое и перспективное укрепление партнерства между Кыргызстаном и Узбекистаном имеют большие перспективы и возможности развития. Нынешнее руководство двух государств способствуют улучшению дружественных добрососедских отношений в политико-экономическом и социально-культурном аспекте.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Официальная страница Посольства Узбекистане в Кыргызской Республики. http://www.uzbekistan.kg/page/406
2. Официальная страница Посольства Кыргызской Республики в Республике Узбекистан. https://mfa.gov.kg/ru/dm/uzbekistan-ги/тепуи—inostrannoe/--uslugi/dogovorno-pravovaya-baza/ogovorno-pravovaya-baza-5c205e25Ье72е
3. Культурно-гуманитарное сотрудничество. Официальная страница Посольства Узбекистана в Кыргызстане. http://www.uzbekistan.kg/page/407
4. Национальный состав населения. Официальная страница Национального статистического комитета КР. http://www.stat.kg/ru/opendata/category/312/.
5. Узбекский национально-культурный центр Киргизской Республики. https://ru.wikipedia.org/wiki
6. Только 216 школ в Кыргызстане с русским языком обучения. https://24.kg/obschestvo/77108_tolko_216_shkol_vkyirgyizstane_srusskim_yazyikom_obucheniya_/

7. Официальная страница Кыргызско-Узбекского университета им. Батыралы Сыдыкова. https://www.kuu.kg
8. Принята Концепция этнической политики и консолидации обществ. - https://rus.azattyk.org/a/24239070.html
9. Князев А.А. Пресс-конференция 24.06.2010 г. https://lenta.ru/conf/knyazev.
10. http://kg.kabar.kg/news/
11. http://rus.sectsco.org/20220512
12. http://invect.gov.kg/2021/03/12

HUQUQIY REALLIKNI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOIY INSTITUTLARNING ROLI

Botirov Muzaffar Shodmonovich
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yangi O'zbekiston sharoitida huquqiy real-llikni rivojlantirish, ijtimoiy institutlarning bu yo'nalishdagi roli, fuqarolarning xuquqiy ong va huquqiy madaniyatini rivoj-lanish tendentsiyalari davlat va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni falsafiy-huquqiy, nazariy jixatdan yoritilishiga xarakat o'ilingan.

Kalit so'zlar: huquq, globallashuv huquqiy realllik, xuquqiy ong, huquq falsafasi, qonun, ijtimoiy institutlar, huquqiy norma, pragmatik yurisprudentsiya, realistik.

Globallashuv jarayoni, odamlarning o'z huquqlarini ko'proq o'z mulki deb bilishi va ularni talab qilishdan ko'ra himoya qilishga intilishi, tsvilizatsiyalararo muloqot va turli fikrlar, fuqarolik jamiyati va bag'rikenglik tushunchalari inson huquqlari sohasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. "Fuqarolik jamiyati" tushunchasining falsafiy va tarixiy asoslari nisbatan yaqin davrlarga borib taqaladi. Evropada (ayniqsa, G'arbiy Evropada) qanday qilib ijtimoiy hayot kechirish mumkinligini oydinlashtiruvchi tahliliy vosita sifatida paydo bo'lgan fuqarolik jamiyati tushunchasi turli bosqichlarni bosib o'tdi va o'zining zamonaviy ma'nosiga erishdi.

XX-asrning 80-90-yillaridan ilmiy adabiyotlarda "globallashuv" atamasi keng qo'llanila boshlandi. Biroq globallashuv tushunchasi, uning predmeti, kelib chiqishi, tarixiy ildizlari va mazmuni haqida aniq fikr mavjud emas. XX-asrning 60-70-yillaridan boshlab Rim klubida global muammolar muhokama qilindi. XX-asrning 80-90-yillaridan global-lashuvning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari, 90-yillaridan esa madaniy-tsvilizatsiya jihatlari o'rganila boshlandi. Biroq fanda globallashuvning nazariy va metodologik asoslari to'liq aniqlanmagan.

Globallashuv ham davom etayotgan tarixiy jarayon, dunyoning bir hillashuvi va universallashuvi, milliy chegaralarning "o'chirilishi", bilimlar va tsvilizatsiyalarning o'zaro ta'siri va boshqalar[1] .

Globallashuv - bu insoniyat tsvilizatsiyasining asoslari bilan bog'liq bo'lgan universal muammolarning paydo bo'lishi va tushunilishi, shuningdek uning rivojlanishining barqaror ijtimoiy modelini yaratish va ularni hal qilish usullarini izlash bilan bog'liq bo'lgan obyektiv mavjudlik davri.

Ilmiy adabiyotlarda dunyoning globallashuvi va millatlararo huquqning sababiy bog'liqligi haqida fikr mavjud (V. V. Luneev va boshqalar). Bu erda hal qiluvchi omil globallashuv, milliy usti esa uning natijasidir, deb ishoniladi. Globallashuvning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va huquqiy muammolarini tahlil qilmasdan turib, millatlararo huquqqa obyektiv baho berib bo'lmaydi .

[1] Мировая политика и международные отношения в 1990-е годы // Взгляды американских и французских исследователей: Пер. с англ. и фр. / Под ред. М.М. Лебедевой, П.А. Цыганкова. М.: МГИМО(У) МИД РФ, 2001. 170 с.

"Globallashuv" (global-er) atamasi birinchi marta amerikalik tadqiqotchilar J.Maklin (1981), R.Roberson (1983) va T.Levit (1983) tomonidan qo'llanilgan[1].

Globallashuvning zamonaviy modeli ikki tomonlama xususiyatga ega. Demak, u bir tomondan jamiyat taraqqiyotining postindustrial bosqichiga o'tishning texnologik, axborot va integratsion asoslarini ifodalasa, ikkinchi tomondan, sanoat tsvilizatsiyasining so'nggi bosqichini ifodalaydi. Aksariyat tadqiqotchilar globallashuvni jamiyat taraqqiyotining postindustrial bosqichi sifatida asoslaydilar. "Postindustrial" atamasi ijtimoiy-gumanitar adabiyotlarda D.Bell nazariyasi paydo bo'lgunga qadar ham qo'llanilgan[2]. D.Bell birinchi marta postindustrializm nazariyasini to'liq taqdim etdi va uning kontseptual tomonlarini ochib berdi.

Hozirgi vaqtda huquq fanida globalistika deb ataluvchi yangi tendetsiya shakllanmoqda. Ular huquqiy globalistika nazariyasini yuridik adabiyotlarda[3] umumiy davlat va huquq nazariyasi, xalqaro huquq, axborot huquqi sohalarida siyosatshunoslik, sotsiologiya va iqtisod fanlari chorrahasida vujudga keladigan yangi ilmiy yo'nalish sifatida baholaydilar. Yuridik fanda global tadqiqotlar sohasida tadqiqotlar olib borish shakllangan global tuzilmalarning obektiv talablari bilan bog'liq. Biroq, ko'pchilik huquqshunos olimlar globallashuv jarayonini nazariy tushunishni ahamiyatsiz deb hisoblaydilar va uni rad etadilar[4].

Huquqning yangi sohalarining paydo bo'lishi bilan bir qatorda, globallashuv milliy davlatlar huquqida tub o'zgarishlarni keltirib chiqaradi va buning natijasida tartibga solish tizimining o'zaro ta'siri mexanizmini murakkablashtiradi. Mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik mexanizmi imkoniyatlarini faqat xalqaro huquqning ichki huquqdan ustunligi sharoitida ro'yobga chiqarish xalqaro huquq tamoyillari va normalari ta'sirida ichki huquqning tizimli ravishda o'zgarishiga olib keladi. Xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, davlatlarning o'zaro bog'liqligi ortishi bilan imperativ normalarning qo'llanish sohasi ham kengayib boradi.

Globallashuv sharoitida huquqiy normalarni xalqaro va ichki miqyosda amalga oshirish mexanizmining ahamiyati ortib bormoqda, huquqning barcha sohalarida protsessual qonunchilik, huquqni differentsiallashtirish va unifikatsiya qilish rivojlanmoqda. Global jarayonlar natijasida qonunchilikning yangi sohalari (axborot, koinot, atrof-muhit, fan, texnika, intellektual mulk, tibbiyot, korporativ va boshqalar) vujudga kelmoqda.

Globallashuv sharoitida huquqning rivojlanish tendetsiyalaridan biri inson va fuqarolik huquqlari bilan bog'liq. Bu bir qancha konvensiyalarda (majburiy mehnatga yo'l qo'ymaslik, kamsitishning barcha shakllariga barham berish, inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish va boshqalar) belgilab qo'yilgan. Bular inson huquq va erkinliklariga oid qonunchilikning kengayish va rivojlanish tendetsiyasidan dalolat beradi. Globallashuv sharoitida huquqiy sohalarda maxsus-huquqiy va umumiy-huquqiy tartibga solish usullarini uyg'unlashtirish tendetsiyasi kuzatilmoqda.

Huquqiy reallikni rivojlantirishda ijtimoiy institutlarning roli globallashuv sharoitida ayniqsa katta. Oila, ta'lim, din, ommaviy axborot vositalari va hukumat kabi ijtimoiy institutlar huquqiy normalar va qadriyatlarni shakllantiradigan, amalga oshiradigan va o'zgartiradigan asosiy tuzilmalar bo'lib xizmat qiladi. Oila ko'pincha ijtimoiy normalar va huquqiy tamoyillarga ega bo'lgan shaxslar uchun birinchi aloqa nuqtasidir. Qonuniylik, adolat va huquqlarga oid qadriyatlar va xulq-atvor dastlab oilada singdiriladi.

Maktablar va universitetlar rasmiy huquqiy ta'lim beradi, talabalarga huquqiy tizim, huquq va majburiyatlarni o'rgatadi. Ushbu ta'lim shaxslarning huquqiy reallik va undagi roli haqidagi tushunchalarini shakllantiradi. Ta'lim muassasalari tanqidiy fikrlash va global huquqiy

---

[1] Коробейникова Л.А. Глобализация и духовность. Критическое осмысление современного процесса глобализации. Томск ТГУ 2016. - 102 с.

[2] Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. - Москва : Academia, 2004. - 783 с.

[3] Сорокин В.В. Право перед вызовами глобализма. - Барнаул : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2013. - 152 с.

[4] Богатырев В. В. Глобализация позитивного права / В. В. Богатырев. // Российский следователь. - 2008. - № 19. -С. 19-30.

muammolardan xabardorlikni rivojlantiradi, talabalarni mavjud huquqiy me'yorlar bilan shug'ullanishga va ularga qarshi kurashishga undaydi.

Ommaviy axborot vositalari aholini huquqiy masalalar, sud ishlari va qonundagi o'zgarishlar haqida xabardor qilishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tarqatish jamoatchilikning huquqiy reallik haqidagi tushunchasi va tushunchasini shakllantiradi. Ommaviy axborot vositalari jahon miqyosida yangiliklarni yoritish orqali shaxslarni butun dunyo bo'ylab huquqiy o'zgarishlar va inson huquqlari muammolari bilan tanishtiradi, bu esa ichki huquqiy islohotlar va jamoatchilik fikriga ta'sir qiladi.

Hukumatlar qonunlarni yaratish va amalga oshirishda asosiy ishtirokchilardir. Globallashgan dunyoda ular siyosatni shakllantirishda xalqaro shartnomalar, kelishuvlar va standartlarni hisobga olishlari kerak. Hukumatlar xalqaro hamkorlik va huquqiy muvofiqlashtirish sa'y-harakatlari bilan shug'ullanadilar, masalan, Evropa Ittifoqida ko'rinadigan, chegaralar bo'ylab yaxlit huquqiy standartlarni yaratishga qaratilgan. Milliy va xalqaro tartibga soluvchi organlar qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlarning bajarilishini, jahon huquqiy standartlariga rioya etilishini va inson huquqlarini himoya qilishni nazorat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy institutlar huquqiy reallikning rivojlanishi va o'zgarishida, ayniqsa globallashuv sharoitida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular nafaqat shaxslarning huquqiy ongini va xulq-atvorini shakllantiradi, balki qonunlarni yaratish, sharhlash va qo'llashga ham ta'sir qiladi. Globallashuv milliy chegaralarni xiralashtirishda davom etar ekan, bu institutlarning o'zaro bog'liqligi va ularning huquq tizimlariga ta'siri yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ijtimoiy institutlar va huquqiy reallik o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sirni tushunish adolatli va yaxlit global huquqiy muhitni shakllantirish uchun juda muhimdir.

Huquqiy reallik ob'ektiv bo'lib, huquqiy munosabatlarga kirishuvchi shaxsning mavjudligini taqozo etadi, bu esa huquqiy ongni huquqiy reallikning ajralmas qismiga aylantiradi. Huquqiy reallikda huquqiy reallik aktuallashtiriladi, bu ikki tushunchaning o'zaro ta'siri va o'zaro ta'sirini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Мировая политика и международные отношения в 1990-е годы // Взгляды американских и французских исследователей: Пер. с англ. и фр. / Под ред. М.М. Лебедевой, П.А. Цыганкова. М.: МГИМО(У) МИД РФ, 2001. 170 с.

2.Коробейникова Л.А. Глобализация и духовность. Критическое осмыс-ление современного процесса глобализации. Томск ТГУ 2016. - 102 с.

3.Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. - Москва : Academia, 2004. - 783 с.

4.Сорокин В.В. Право перед вызовами глобализма. - Барнаул : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2013. - 152 с.

5.Богатырев В. В. Глобализация позитивного права / В. В. Богатырев. // Российский следователь. - 2008. - № 19. -С. 19-30.

6.Основные характеристики глобализационного процесса и правовое измерение мира // Журнал Российского Права. - 2008. - № 3. - С. 89-96.

THE IDEAS PUT FORWARD OF ENLIGHTENER MUHAMMAD SADIQ TOSHKANDI'S WORK OF "MEYOR UL-AHLOK" IN THE TURKISTAN NATIONAL MEDIA IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Asatulloev Abrorkhon Asatulloevich
Gulistan state pedagogical institute

Abstract: Today, the Eastern philosophical thinking, the valuable works are important to learn a unique study of the spiritual heritage of our ancestors. Therefore, especially in the middle of the East Asia one of the famous Muhammad Sadiq Toshkandi and "meyor ul-ahlok" is reflected in its philosophical and moral reasoning remains as a source of research, analysis and to the open position of the Eastern philosophy in the East, especially in the Central Asia. "Meyor ul-ahlok" of Muhammad Sadiq Toshkandi and the his ideas of put forward are very well.

Key words: The beginning of the twentieth century, the manifesto, the Turkestan national press, "Meyor ul-ahlok", "al-Islakh", moral science, parents, teachers, and great kings, friends.

During the years of independence, great work has been done to restore the ancient history and rich culture of our people, to study and promote the scientific, religious and spiritual heritage of our great scholars and saints, to beautify their sacred sites, to educate the younger generation in the spirit of their noble traditions. being brought. At the same time, the need to increase the effectiveness of reforms in the spiritual and educational sphere requires a qualitatively new level of work in this area. [1] The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, which was the period of Tsarist Russia's colonization in the history of Uzbekistan, was marked by a wide range of reformist activities in the socio-political, religious and enlightenment life of Turkestan. The press also emerged as a unique manifestation of the renewal of the life of the period and played an important role in the awakening of the Uzbek nation. In the first decade of the twentieth century, newspapers became heralds of enlightenment and progress, but in the second decade, magazines such as Oyina, Al-Izah, and Al-Islah became active advocates for religious enlightenment, national unity, reform, and development. began to perform.

Major enlighteners and philosophers, historians and theologians, such as Mahmudhoja Behbudi, Munavvar qori Abdurashidkhonov, Abdulla Avloni, Abdurauf Fitrat, who made a great contribution to the spread of reformist ideas in Turkestan, became the founders of the scientific history of the Turkestan people. Abdurahmon Muhammad Sodiq oglu Tashkendi was also one of the enlightened intellectuals known in the early twentieth century by the pseudonym "Sayyoh" and was the editor-in-chief of "al-Isloh" magazine, published in Tashkent in 1915-1917. The magazine was popular not only in Turkestan, but also in neighboring Muslim countries. The magazine covers issues of Islam, Sharia and jurisprudence, moral issues, translations from famous religious works, and debates on the life of the country. [2; 321]

Abdurahmon Sayyoh Tashkendi worked in various fields of science, enlightenment and culture. Many of his works are still scattered in newspapers and magazines, waiting for their publishers. When we read the works of poets and writers who lived and worked in the first quarter of the twentieth century, it is clear that they were written in a completely different literary language - a language and style full of complex sentences, filled with Arabic and Persian words. The great merit of writers like Abdullah Qadiri and Cholpon is that they shaped and polished our modern literary language. Abdurahman Sayyoh Tashkendi also took part in the same process and contributed to the brightening of our language. But even so, it cannot be said that there are no stylistic complexities in the passages from his works published in the journal al-Islah. Not only this, but also some of the thoughts and assessments of the man, formed on the basis of "old" enlightenment and cultural views, may arouse in us different thoughts and opinions. In any case, we must not forget that Abdurahmon Sayyoh Tashkendi lived in a complex historical and cultural era and was a child of that time.

According to the biography of Abdurahman Sayyoh, he traveled to Russia, India, China, Japan, Turkey, Monte Carlo, which played a major role in shaping his worldview. During his lifetime, he wrote a number of books on Islamic history and teachings. He wrote "History of Islam", "History of Tuhfat al-Anom Bayt al-Haram", "History of Isolat al-Gayn an-Qissat al-Dhu'l-Qarnayn", "Tanvir al-akhlaq fi-makorim ul-akhlaq", "Me'yar ul-akhlaq" These works were presented in the "New Works" section of the magazine in issues 11-12-14, 1915. One of the works by Abdurahman Sayyoh, "Tanvir al-ahdaq fi-makorim ul-akhlaq" is a reflection of the medieval Islamic world. In this work, the author refers to the works of scholars such as Ghazali and Fakhriddin Razi, reflecting on the essence of morality. In the play, the author expresses new approaches to traditional Muslim morality. Approaching the issue from this point of view, the translation of the work "Me'yor ul-akhloq" from the parts dedicated to some aspects of human morality on the basis of the lithographic edition of "Gulom Hasan Orifjonov" printing house in Tashkent in 1912 [3].

The significance of these ideas, translated from Me'yor ul-Akhlaq, is still valuable. Concerning the organization of an event with all the species: It should be known that the species includes parents, teachers, lords and kings.

Parents: It is necessary to pay homage and reverence to parents and not to be ashamed to bow to them, no matter how high their rank. Again, if a parent has any intention, he should strive and serve in this way, serve them with his body and property, do the service wholeheartedly, never hurt their feelings, and never complain about them to anyone.

Teacher: A teacher is one who corrects the nafs. If the parents are the cause of the perfection of the body, the teacher is the cause of the perfection of the ore of the nafs. If the teacher needs anything in this way, [the parents] should help them as much as they can, and if they say harsh words to them, they will know at the level of blessing in the way of raising the child.

Leader: That is the leader. If a person is in the service of someone, he should strive and hesitate to complete the services entrusted to him by the governor. Let them be grateful to the leader for his service, and keep his secrets from strangers. If he wants to advise you on something, let him complain politely.

King: If a person goes to a king or a governor, he should bow down and stand politely. He does not speak until something is asked, and if asked, he answers politely. Not to speak loudly, not to move his arms and legs in vain, not to laugh in vain. If a person looks away while the king is not speaking, he should stop speaking. Seeing the mercy and blessings of the king, let him not be indifferent to his wrath and wrath, but always remember it. And always refrain from being too close to the king, so as not to harm the envious.

Regarding organizing an event with all kinds of equal: These are:

True brothers are those who are born with the respect and honor that each of them deserves in their honor and career. When they speak to each other, they speak at a level worthy of their perfection of intellect, knowledge, and grace.

Friends: Friends is of two parts - real and terrestrial. A true friend is unique, and when he is able to do so, he is treated as follows.

1. Forgive if such a friend makes a mistake or a mistake;
2. Always meditate with him, do not forget to give him gifts and presents.
3. If he is in trouble, be ready for it;
4. If he needs something, let him out before he asks for his friend's need;
5. Consult with him in every field;
6. Let him show mercy to his close relatives so that the love between the two may increase.

Superficial friend, they will be many. If it is necessary to communicate with them, the treatment is as follows.

1. They do not withhold good from such friends, but do not reveal any of their secrets, nor do they utter certain words in front of them;
2. Make them happy with their outward appearance, and incline their hearts to them;

3. If one of the acquaintances disappears, they should inquire about his condition in the presence of other acquaintances, so that they may love everyone more in this way;

4. They conceal their wealth and possessions from them;

5. If loyalty and truthfulness come from one of such superficial friends, show him respect so that he may cause others to love him truthfully;

6. In all matters, treat superficial friends in such a way that they imagine him to be a true friend.

About choosing a friend: If a person dreams of making friends, choose from the following categories of people. The first is from the learned and the pious, so that there may be more knowledge from their conversations; second, from those who are kind and gentle, far from deceit and cunning; and thirdly, from the wealthy, so that if there is a shortcoming in the trade, it will be possible for them to do so out of their generosity.

About middle class people: These categories are middle class people compared to friend and foe. They are in four parts. The first is righteous, the second is nasih, the third is safih, and the fourth is hypocrite.

The righteous must always be obedient to the true religion and do good to them and provide for them. The Nasih category of people preaches to the people in the right way, so that one can accept their words if they are in accordance with reason and the Shari'ah. Therefore, it is necessary to understand the motives of such a preacher. The wicked man leads the people into disgrace and indecency. This group of people ignore their words and remain silent and declare their indifference. The appearance of hypocrites does not correspond to the inside, the appearance of the inside. Until the goal is achieved, he makes friends with everyone, expresses zeal, begs. But the imagination is in its own interest. It is a mistake to expect friendship from this category of people.

Concerning housing: A person should live among the righteous and pious, and have a decent housing for his needs. That is not too big or too small. When his wealth increases, he spends it to beautify and perfect his yard. If he loses something in terms of worldliness, he will not be very sad. Because nothing in the universe is permanent.

In addition, in the process of democratic reforms in Uzbekistan to increase the social activity of a comprehensively healthy, harmoniously developed generation, their moral upbringing, the realization of their professional potential, the development of artistic and aesthetic culture, the worldview of the nation, political, economic and spiritual life. formation is a topical scientific and practical issue today.

References:

1. Comment on the decision of the President of the Republic of Uzbekistan on 24.05.2017 “on measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources”. www.lex.uz

2. Stars of Spirituality. - T .: Publishing house "Abdulla Kadiri", 2001. 399 p.

3. Abdurakhmon Muhammad Sodiq Tashkandi. “Meyor ul-ahlok”. - Tashkent: Gulom Hasan Arifjonov's Publisher, 1912. 160 p.

4. Bobokhonov A. From the history of Uzbek printing. – Tashkent. Gafur Gulam. 1979. 230 p.

5. Abrorkhon Asatulloev, Kendjaev Shavkatdjon, Ravshanova Gulkhayo. In the twentieth century, Turkestan national media outreach ideas published by Abdurakhmon Sayyoh Tashkendy, entitled "Rule of Law". International journal of advanced science and technology. 2020, vol. 29, № 5. Pp. 1781-1784 http://sersc.org/journls/index.php/IJAST/issue/view/274

ERKINLIK TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY MOHIYATI

Tursinkulov Nurali
Guliston davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot mavzusi erkinlik g‘oyasi haqida bo‘lib, g‘arb falasfiy tafakkurining takomil bosqichlarida o‘ziga xos dunyoqarashni shakllanitirishda erkinlik tushunchasining o‘rni, jamiyatlarning rivoshlanishida muhim o‘ringa ega ekanligi tahlil qilingan. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola bilvosita liberalizmning erkinlik haqidagi tushunchasiga e’tibor qaratadi, bunda egzistensializm nazariyasiga ishora qilinadi.

Kalit so‘zlar: erkinlik, liberalism, egzistensializm, determinism, anarxizm, qonun, huquq.

Erkinlik insonning holati bo‘lib, unda u o‘z harakatlarining hal qiluvchi sababidir , ya’ni ular boshqa omillar, shu jumladan tabiiy, ijtimoiy, shaxslararo-kommunikativ va individual umumiy omillar bilan bevosita bog‘liq emas. Shu bilan birga, inson o‘z harakatlarining o‘zi va boshqalar uchun mumkin bo‘lgan zararini umuman hisobga olmasa, erkinlikni ruxsat berish bilan aralashtirib yubormaslik kerak.[1]

Erkinlikning turli xil ta’riflari mavjud. Etikada erkinlikni tushunish inson iroda erkinligi mavjudligi bilan bog‘liq.

Falsafada erkinlik - bu tashqi maqsad qo‘yilganda faoliyat va xulq-atvor imkoniyatlarini belgilab beruvchi sub’ektiv tomonning universal madaniyati. [2]

Qonunda erkinlik - bu konstitutsiya yoki boshqa qonun hujjatlarida (masalan, so‘z erkinligi, diniy e’tiqod erkinligi va boshqalar) mustahkamlangan muayyan insoniy xatti-harakatlarning imkoniyati. Erkinlik toifasi sub’ektiv ma’noda huquq tushunchasiga yaqin, ammo ikkinchisi amalga oshirishning huquqiy mexanizmining mavjudligini va odatda davlat yoki boshqa sub’yektning biron bir harakatni amalga oshirish bo‘yicha tegishli majburiyatini anglatadi. Aksincha, huquqiy erkinlik aniq amalga oshirish mexanizmiga ega emas, bu erkinlikni buzadigan har qanday xatti-harakatlardan saqlanish majburiyatiga mos keladi. Shunday qilib, “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasida” (1789, Frantsiya), inson erkinligi “boshqasiga zarar keltirmaydigan hamma narsani qilish qobiliyati” sifatida talqin etiladi: shuning uchun har bir insonning tabiiy huquqlarini amalga oshirish faqat o‘sha chegaralar bilan cheklanadi. Jamiyatning boshqa a’zolariga ham xuddi shunday huquqlardan foydalanishni ta’minlashdir. Bu chegaralar faqat qonun bilan belgilanishi mumkin”[3]

Erkinlik konsepsiyasining rivojlanish tarixida ijodiy erkinlik tushunchasi asta-sekin to‘siqlardan (majburlash, sabab, taqdir) erkinlik tushunchasini almashtirmoqda. Antik falsafada (Sokrat va Platonda) biz birinchi navbatda taqdirdagi erkinlik haqida, so‘ngra siyosiy despotizmdan ozodlik (Aristotel va Epikurda) va inson mavjudligining ofatlari (Epikurda, stoiklarda, neoplatonizmda) haqida gapiramiz. O‘rta asrlarda gunohdan ozod bo‘lish va cherkov la’nati nazarda tutilgan va insonning axloqiy jihatdan talab qilinadigan erkinligi bilan din talab qiladigan qudratlilik o‘rtasida kelishmovchilik mavjud edi. Uyg‘onish va undan keyingi davrda erkinlik deganda inson shaxsining to‘siqsiz, har tomonlama rivojlanishi tushunilgan.

Ma’rifat davridan boshlab, liberalizm va tabiiy huquq falsafasidan olingan erkinlik tushunchasi paydo bo‘ldi. (Altusius, Hobbes, Grotius, Pufendorf; 1689-yilda Angliyada - Huquqlar to‘g‘risidagi Bill) Tobora chuqurlashib borayotgan ilmiy qarashlar bilan cheklanib, tan olingan hamma narsaga qodir tabiiy sabab va qonuniyatning hukmronligi boshlandi. Marksizmga ko‘ra , inson motivlar va atrof-muhitga qarab fikrlaydi va harakat qiladi va uning muhitida asosiy rolni iqtisodiy munosabatlar va sinfiy kurash o‘ynaydi. Insonning tahlil qilish, introspektsiya qilish, modellashtirish, o‘z harakatlarining natijalarini va keyingi oqibatlarini taqdim etish qobiliyati, marksistlarning fikriga ko‘ra, odamni erkin qilmaydi.

Spinoza erkinlikni Xudoga bo‘lgan muhabbat va Xudoning insonga bo‘lgan muhabbati deb ta’riflaydi: “Bunda biz najotimiz, baxtimiz yoki erkinligimiz nimadan iboratligini aniq tushunamiz - ya’ni Xudoga doimiy va abadiy muhabbat yoki Xudoning insonga bo‘lgan sevgisi”.[4]

Ba’zi olimlar erkinlikni bila turib hukmronlik qiluvchi holatlar deb ta’riflaydilar,[5] boshqalari Shelling kabi erkinlik yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi farqdan kelib chiqqan holda tanlov qilish qobiliyati deb ta’riflaydi.

Xaydeggerning ekzistensializmiga ko‘ra, borliqning asosiy holati qo‘rquv - yo‘qlik ehtimolidan qo‘rqish, odamni voqelikning barcha konvensiyalaridan xalos qiladigan va unga hech narsaga asoslanmagan holda ma’lum darajada erkinlikka erishishga, o‘zini tanlashga imkon beradigan qo‘rquvdir. Yaspersning ekzistensializmiga ko‘ra, inson o‘zini tanlashda dunyoning mavjudligini yengish va har tomonlama mukammallikka erishish uchun erkindir .

R. Meyning fikricha , “...Bir lahzalik vaziyatdan chiqish qobiliyati inson erkinligining asosidir. Insonning o‘ziga xos fazilati har qanday vaziyatdagi imkoniyatlarning keng doirasi bo‘lib, u o‘z navbatida o‘z-o‘zini anglashiga, muayyan vaziyatda javob berishning turli usullarini tasavvur qilish qobiliyatiga bog‘liq”.[6] Erkinlikni bunday tushunish qaror qabul qilishda determinizm muammosini chetlab o‘tadi. Qaror qanday qabul qilinganidan qat’i nazar, inson bundan xabardor bo‘lib, u qarorning sabablari va maqsadini emas, balki qarorning o‘zi muhimligini biladi. Shaxs o‘z oldiga qo‘ygan bevosita vazifadan tashqariga chiqa oladi (ob’ektiv shart-sharoitlarni: zarurat, rag‘batlantirish yoki psixologik maydonni qanday deyishimizdan qat’i nazar), u o‘ziga qandaydir munosabatda bo‘lishi va shunga muvofiq qaror qabul qilishi mumkin.

Erkinlik yaxshi yoki yomon irodani amalga oshirish qobiliyatini anglatadi. Yaxshi iroda so‘zsiz, ilohiy ishonchga ega; u oddiy aniqlovchi borliq va haqiqiy borliqning ongsiz hayotiy voqelik bilan chegaralanadi. Sartrning ekzistensializmiga ko‘ra, erkinlik insonning mulki emas, balki uning substansiyasidir. Inson o‘z erkinligidan, erkinlik uning namoyon bo‘lishidan farq qila olmaydi. Inson erkin bo‘lgani uchun o‘zini erkin tanlangan nishonga yo‘naltira oladi va shu maqsad uning kimligini belgilaydi. Maqsad qo‘yish bilan birga barcha qadriyatlar paydo bo‘ladi. Shuning uchun, inson doimo u bilan sodir bo‘lgan narsaga loyiqdir.

Anarxizm va erkinlik tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Anarxistlar mafkurasining asosini davlat xalq uchun qamoqxona , degan da’voni ilgari suradi. Bu fikrga qarshi, davlat o‘z fuqarolarining xavfsizligini va boshqa umumiy manfaatlarini ularning erkinligini cheklash orqali ta’minlaydi, deb aytish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, davlat inson erkinligini cheklashda monopoliya rolini o‘ynaydi. Kontekstda Shekli va Bredberi kabi ilmiy-fantastik yozuvchilarning asarlarini, ayniqsa, tubdan boshqacha axloqqa ega jamiyatni tasvirlaydigan “Tranay sayyorasiga chipta” qissasini alohida ta’kidlash kerak.

Nemis klassik falsafasining asoschisi Immanuil Kant erkinlik va qonun ustuvorligi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatdi . U boshqa shaxsga emas, balki hamma uchun majburiy bo‘lgan qonunga bo‘ysunishi shart bo‘lsa, inson erkindir, deb ta’kidladi.[7]

Erkinlik - bu boshqa shaxsning ixtiyoriy irodasidan mustaqillik. Umumjahon qonuniga ko‘ra boshqalarning erkinligiga to‘sqinlik qilmasa, bu har bir insonning tabiiy tug‘ma huquqi bo‘lib, uning insoniy tabiatiga ko‘ra unga tegishlidir. Erix Fromm erkinlik inson taraqqiyotining maqsadi ekanligini ta’kidladi.[8]

L. N. Tolstoy erkinlik kategoriyasini zaruriyat kategoriyasi bilan dialektik birlikda to‘liqroq tavsiflagan.[9] Bepul bo‘lmagan narsani cheklab bo‘lmaydi. Insonning irodasi unga cheklangan ko‘rinadi, chunki u buni faqat erkin deb biladi. Agar eng kam erkinlikning qolgan qismini nolga teng deb hisoblasak ham, biz ba’zi hollarda, masalan, o‘layotgan odamda, homilada, axmoqda erkinlikning to‘liq yo‘qligini tan olsak, shu bilan biz erkinlikni yo‘q qilamiz.

Demak, insonning bir zarurat qonuniga bo‘ysunuvchi, erkinliksiz harakatini tasavvur qilish uchun biz cheksiz ko‘p fazoviy sharoitlar, cheksiz buyuk vaqt davri va cheksiz sabablar haqidagi bilimni tan olishimiz kerak.

Insonni zaruriyat qonuniga bo‘ysunmagan, butunlay erkin tasavvur qilish uchun biz uni yolg‘iz, makondan tashqarida, zamondan tashqarida va sabablardan qat’iy nazar tasavvur qilishimiz kerak.

Birinchi holda, agar erkinliksiz zarurat mumkin bo‘lsa, biz zarurat qonunining ta’rifiga xuddi shu zarurat bilan, ya’ni mazmunsiz bir shaklga kelgan bo‘lardik.

Ikkinchi holda, agar zaruratsiz erkinlik mavjud bo‘lsa, biz makon, vaqt va sabablardan tashqarida so‘zsiz erkinlikka erishgan bo‘lar edik, bu esa shartsiz bo‘lishi va hech narsa bilan cheklanmaganligi bilan hech narsa yoki bitta mazmunga ega bo‘lar edi.

Umuman olganda, biz insonning butun dunyoqarashi tashkil topgan o‘sha ikki asosga - hayotning tushunarsiz mohiyatiga va shu mohiyatni belgilovchi qonunlarga kelgan bo‘lardik.

Aql zaruriyat qonunlarini ifodalaydi. Ong erkinlikning mohiyatini ifodalaydi. Ammo, astronomiyada bo‘lgani kabi, yangi qarash shunday dedi: “To‘g‘ri, biz yerning harakatini his qilmaymiz, lekin uning harakatsizligini taxmin qilib, biz bema’nilikka kelamiz; O‘zimiz his qilmagan harakatga yo‘l qo‘yib, qonunlarga erishamiz”, shuning uchun tarixda yangi qarashda aytiladi: “To‘g‘ri, biz o‘zimizning qaramligimizni his qilmaymiz, lekin erkinligimizga ruxsat berib, bema’nilikka erishamiz; tashqi dunyoga, vaqt va sabablarga bog‘liqligimizni tan olib, biz qonunlarga erishamiz”.

Birinchi holda, kosmosda mavjud bo‘lmagan harakatsizlik ongidan voz kechish va biz sezmaydigan harakatni tan olish kerak edi; hozirgi holatda, xuddi shu tarzda, mavjud bo‘lmagan erkinlikdan voz kechish va biz his qilmayotgan qaramlikni tan olish kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Коломак, Александр Иванович. «Свобода и ответственность в современном мире.» дис. канд. филос. наук (2006).

2.Можейко, М. Л. Свобода // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. — Мн.: «Книжный Дом». 2003. — 1280 с.

3.Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi, 1789 yil 26 avgust, 2013 yil 21 oktyabrda Wayback mashinasida arxivlangan . - Kitobda: Xorijiy davlatlarning konstitutsiyalari.Comp. V.V.Maklakov. M., 1999. - 584 b.

4.Спиноза Б. Этика.— Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001.— 336с.—ISBN 985-13-0268-6 — с.327.

5.Popov M.V. Tarix falsafasi bo‘yicha ma'ruzalar. SPb., 2010. - 236 b. — ISBN 978-5-7422-2694-9

6.R. May Ekzistensial psixologiyaning hissasi // Ekzistensial psixologiya. Mavjudlik. - M .: Aprel matbuoti, EKSMO-Press nashriyoti, 2001 yil, 183-bet.

7.Immanuel Kant “Axloq metafizikasi”

8.Erix Fromm “Bibliyada inson haqidagi tushuncha”

9.L. N. Tolstoy “Urush va tinchlik”, IV jild

ERKINLIK VA QISMAT TO‘G‘RISIDAGI QARASHLARNING IBN RUSHD FALSAFASIDAGI TANQIDI

Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi
“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti katta o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Maqolada mashxur o‘rta asr faylasufi Ibn Rushdning erkinlik va qismat haqidagi tasavvurlarga keltirib o‘tgan tanqidi o‘rganilgan. Uning fikri o‘z zamonasining falsafiy, ijtimoiy va siyosiy muhitidan kelib chiqqan holatda zamondoshlarining qarashlariga antiargumentlari orqali yoritilib berilgan. Erkinlikning mavjudligi masalalariga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: erkinlik, zaruriyat, taqdir, tobelik, axloq, fatalizm, axloqiy ezgulik, iroda, tanlov.

Sharq mutafakkirlarining erk masalasiga to‘xtaladigan bo‘linsa, unda bunga misol qilib, iroda erkinligi tarafdorlari bilan qismat tarafdorlarining bir-biriga qarshi qo‘ygan bahs butun musulmon tarixi davomida olib birilganligini keltirsa bo‘ladi. Ibn Rushdning so‘zlariga ko‘ra, bu qarama-qarshilik “eng chalkash diniy masalalardan biri”dir, chunki Muqaddas bitikning dalillari ham, aqlning dalillari ham qarama-qarshi ko‘rinadi. Birinchi holatda, biz Qur’onda hamma narsa tayinlanib qo‘yilganligini yoki oldindan belgilab chiqilganligini ko‘rsatadigan ko‘plab bayonotlarni topamiz va shuning uchun odam majburlangan (mujbar); boshqa da’volar esa shuni ko‘rsatadiki, odam o‘z qarorlarini bajarishda ma’lum darajada iroda yoki qo‘lga kiritish (aktisib) erkinligiga ega va shunga mos ravishda to‘liq majburlanmagan. U ikkala tezisni qo‘llab-quvvatlash uchun bir qator Qur’on oyatlarini keltiradi. 54:49 kabi oyatlar: “biz hamma narsani me’yorida (kadar) yaratdik” hamda 57:22 oyatida “na yer yuzida, na o‘zingizda falokat yuz bermaydi, lekin bu kitobda mavjud” kabi jumlalar ilohiy qismat yoki majburlanishni anglatadi. Bunga qarama-qarshi bo‘lgan boshqa oyatlar, mukofotlanish yoki jazolanishga undashi mumkin bo‘lgan to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri xatti-harakatlarni “qo‘lga kiritish” haqida so‘z boradi, masalan, 42:29 oyatida “bu sizning qo‘llaringiz o‘ziga olgani tufayli” va 2:286 oyatida “u [qalb] qo‘lga kiritgani uchun mukofot oladi va qo‘lga kiritgan yovuzligi uchun ham hisobot berishga chaqiriladi”.

Yoki bashoratga ega an’analarga xos bo‘lgan ushbu hadisni olsak: “inson tabiiy holatda tug‘iladi; uni yahudiy yoki nasroniy qiladigan ota-onasidir”. Ushbu an’ana, Ibn Rushdning so‘zlariga ko‘ra, insonning ishonchsizligi (kufr) uning tarbiyasi natijasidir, uning to‘g‘ri e’tiqodi (imon) esa uning asl tabiati (fitra) bilan bog‘liq. Biroq, hadisga Payg‘ambarning Qodir Tangrining so‘zlari bilan aytilgan yana bir bayonoti zid keladi: “Men bu [odamlarni] Jannat uchun yaratdim, shuning uchun ular Jannat aholisining ishlarini qiladilar, boshqalarni esa Do‘zax uchun bunyod etdim, shu boisdan ular Do‘zax aholisining ishlarini qiladilar”. Ushbu hadis itoatsizlik, gunoh va imonsizlik u tomonidan oldindan belgilab qo‘yilganligini aniq anglatib turibdi. Aynan shu sababli, davom etadi Ibn Rushd, ba’zi musulmonlar, masalan, mutaziliylar, odamning qo‘lga kiritganlari xudojo‘y yoki gunohkor xatti-harakatlariga sabab bo‘lishini ta’kidlagan, natijada esa u mukofot yoki jazoga tortiladi; boshqalar, masalan, deterministlar (Jabariya), odam o‘z xatti-harakatlarida to‘liq deterministik yoki majburiylik ostida ekanligini aytib o‘tgan. Uning so‘zlariga ko‘ra, ashariylar oraliq, ammo ma’nosiz pozitsiyani taklif qilishgan, unga ko‘ra odam “qo‘lga kiritish” qobiliyatiga ega; ammo qo‘lga kiritish vositalari ham, qo‘lga kiritishning o‘zi ham Xudo tomonidan yaratilgan. “Agar qo‘lga kiritish va qo‘lga kiritilgan harakatning o‘zi, - deb yozadi u, - ikkalasi ham Xudo tomonidan yaratilgan bo‘lsa, u holda individ [xizmatkor], shubhasiz, u qo‘lga kiritishiga majburlangan bo‘ladi”[1].

Muqaddas bitikning dalillariga u yoki bu pozitsiyani qo‘llab-quvvatlash maqsadida keltirilishi mumkin bo‘lgan aql-idrok dalillari yoki qarama-qarshi dalillar qo‘shiladi. Shunday qilib, agar inson, keyinchalik mutaziliylar aytganidek, o‘z harakatlarining ijrochisi yoki yaratuvchisi deb hisoblanilsa, unda ba’zi harakatlar yoki hodisalar Xudoning irodasiga zid ravishda sodir bo‘ladi. “Bu, deydi Ibn Rushd, musulmonlarning Xudodan boshqa yaratuvchi yo‘q degan yakdil fikriga zid bo‘lar edi”[2].

Agar boshqa tomondan, odam o‘zining barcha harakatlarida to‘liq majburlangan yoki determinlashgan deb belgilangan bo‘lsa, unda diniy burch (taklif) chidab bo‘lmas talab shakliga aylanish ehtimoli bor edi. Shunda inson bilan umuman qobiliyatsiz jonsiz narsalar (istita’ah) o‘rtasida hech qanday farq bo‘lmay qoladi. Aynan shu sababli, Ibn Rushdning ta’kidlashicha, aksariyat musulmonlar qobiliyatlar, jumladan, sog‘lom fikr yuritish qobiliyati diniy burchning zaruriy sharti ekanligiga ishonishadi. Aynan shu sababli old ashariylardan bo‘lgan al-Juvayniy o‘zining Nizomiyga yo‘llagan maktubida inson Xudo chidab bo‘lmas narsani talab qila olmasligidan kelib chiqqan qobiliyatlarning ma’lum bir o‘lchoviga ega ekanligini tan olishga majbur bo‘lgan. Biroq, Ibn Rushdning ta’kidlashicha, dastlabki ashariylar Xudo chidab bo‘lmas

[1] Averroes on Plato’s ‘Republic’; trans. R. Lerner, Ithaca and London: Cornell University Press, 1974. – 224f p.
[2] O‘sha yerda, 225 p.

narsani talab qilishi mumkinligini tan olishgan, mutaziliylar esa dono va adolatli yaratuvchi haqida gap ketganda uni ratsional qabul qilinmas deya rad etishgan[1].

Ushbu ikki qarama-qarshi nuqtai nazarni murosalash uchun, avvalo, Ibn Rushdning fikriga ko'ra, diniy qonun chiqaruvchining (shari) maqsadi bir nuqtai nazarni boshqasiga qarama-qarshi qo'yish emas, balki ular o'rtasida vositachi bo'lish ekanligini tushunishimiz kerak. Ko'rinib turibdiki, Qodir Xudo bizga ma'lum qobiliyatlar yoki kuchlarni berdi, buning natijasida tabiatan qarama-qarshi harakatlarni amalga oshirish imkonimiz mavjud. Biroq, agarda tashqi sabablar yoki zotlar qulay yoki hamkorlik qilmasa, ushbu harakatlarni "qo'lga kiritish"ning (bu yerda Ibn Rushd ularni amalga oshirishni nazarda tutadi) imkoni yo'q, Xudo bunday sabablar yoki zotlarni bizga xizmat qilish uchun yaratgan; shundan so'ng, biz o'zgartira oladigan harakatlar ikki omilga yoki determinatsiya chizig'iga, ya'ni bizning o'z qobiliyatlarimizga hamda tashqi sabablar yoki zotlarga bog'liq bo'ladi. Agar shunday bo'ladigan bo'lsa, deb yozadi u, "keyin biz o'zgartira oladigan harakatlar tashqi tomondan o'zimizning irodamiz va harakatlarning [yoki omillarning] xayrixohligi bilan ham amalga oshiriladi va bu Xudoning farmoni (qada) deb ataladi"[2].

Shunday qilib, Ibn Rushd determinatsiyaning ikkita yo'nalishini (chizig'ini) belgilaydi: oxir-oqibat Xudoning hukmi bilan belgilanadigan inson irodasi yoki tanlovi va tashqi sabablar yoki omillar to'plami. U uchun bu ikki determinatsiya chizig'i bir-biriga zid emas, balki bir-biriga mos keladi. Irodamizning ham, bizni harakat qilishga majbur qiladigan tashqi kuchlarning ham uyg'un ishlashini ta'minlaydigan narsa, - bu Xudo tomonidan asrlardan beri belgilab qo'yilgan sabablar va oqibatlar tartibining mukammal muntazamligidir. Ibn Rushdning ta'kidlashicha, bu tartib bizdan tashqarida yotgan sabablar yoki omillar bilan cheklanib qolmasdan, Xudo tanamizga solgan sabablarni ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, "ichki va tashqi sabablarning bu aniq tartibi, - deb yozadi u, - men bunda begunohlkni nazarda tutyapman, Xudo o'z xizmatchilariga buyurgan belgilab qo'yilganlik va hukum (qada' va qadar) sanaldi hamda u Saqlangan Bitiktaxta bilan sinonimdir"[3]. Bundan tashqari, yuqorida aytib o'tilgan sabablar va undan kelib chiqadigan oqibatlarni bilish, albatta, Xudoning eksklyuziv vakolati bo'lganligi tufayli, bu bilim ularning mavjudligining sababi ekanligi shundan kelib chiqadi. Ushbu bilim shaxsiy bilimimizdan farq qiladi, chunki u ma'lum bo'lgan hamma narsaning mavjudligiga sabab bo'ladi, bizning bilimimiz esa kelib chiqqan oqibatdir, deya u G'azzoliyning faylasuflar Xudo bilimlarini qisman inkor etgan, degan aybloviga javob qilgan. Al-G'azzoliy boshchiligidagi ashariylar, ko'rib turganimizdek, bu javobga e'tiroz bildirishgan, chunki u haqiqatan ham ularning oqibatlarini aniqlaydigan ikkilamchi sabablar borligini ko'rsatadi, ular tabiiyki buni rad etgan. Bundan tashqari, bu da'vo musulmonlarning dunyoda Xudodan boshqa faoliyat olib boruvchi zot yo'q, degan bir ovozdan qabul qilingan fikriga ziddir, bu fikrni esa G'azzoliy "Faylasuflarning nomuvofiqligi"da (17-savol) keltirib o'tgan; bunda Ibn Rushd hatto G'azzoliyning "Diniy fanlarning uyg'onishi" (al-Ihya) dagi argumentiga ishora qiladi. Bu yerda kimda kim Xudodan boshqa har qanday jonli yoki jonsiz mavjudotga zotning atributini qo'llasa, bu xuddi qalamga nisbatan yozuvchi yoki yozuv atributini qo'llaganga o'xshaydi, bu atribut faqat yozuvchiga tegishlidir[4].

Ibn Rushdning fikricha, bu analogiya qabul qilinishi mumkin emas. Bunga faqat agar yozuvchi qalam ixtirochisi yoki uning borliqdagi qo'riqchisi bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yilishi mumkin, bu hislat esa faqat Xudoga tegishli. Chunki faqat u ikkilamchi sabablarni keltirib chiqarishi va ularni o'zi xohlagancha oqibatlar bilan birga saqlab turishi mumkin. Shunday qilib, biz tabiatda kuzatadigan tartib ikki omilga bog'liq:

1. Xudo jonli va jonsiz mohiyatlarga joylagan narsalarning tabiati va xususiyatlariga.

2. Ushbu mohiyatlarga tashqi tomondan ta'sir qiladigan sabablarga, bularga yorqin misol biz odamlarga bo'ysunuvchi samoviy jismlarning harakatlari hisoblanadi. "Chunki Yaratguvchi ularning harakatlariga bergan tartib va muntazamlik tufayli bizning borligimiz va boshqa

[1] Fakhry M. Averroes. His life, Wprks and influence. – England, Oxford: Oneworld publication, 2001. – 188 pg.
[2] Averroes on Plato's 'Republic'; trans. R. Lerner, Ithaca and London: Cornell University Press, 1974. – 226 p.
[3] O'sha yerda, p. 227. Saqlangan Bitiktaxta - bu Qur'on qadim zamonlardan beri yozilgan kodeksidir (qonun), qarang Qur'on, 85:22.
[4] Fakhry M. Averroes. His life, Wprks and influence. – England, Oxford: Oneworld publication, 2001. – 188 pg.

narsalarning mavjudligi aynan shu yerda, pastda saqlanib qoladi; shunday qilib, agar kimdir bu yerda mavjud bo'lgan ulardan birortasining tugashini, yoki bu boshqa joyda, yoki boshqa miqdorda, yoki boshqa tezlik bilan sodir bo'lishini tasavvur qilsa, Xudo buni tayinlaganidan so'nggina, yer yuzida bor bo'lgan barcha mavjudotlar yo'qolib ketadi"[1].

Xuddi shunday, agar Xudo tanamizga joylagan ovqatlanish va idrok etish qobiliyatlari bo'lmaganida edi, Galen va boshqa faylasuflar, shifokorlar guvohlik berganidek, bizning tanamiz darhol nobud bo'lardi. Buni Qur'onning 16:12 kabi oyatlaridan biri tasdiqlaydi: "U sizga tun va kunduzni, quyoshni va oyni bo'ysundirdi" yoki 28:27 oyatda: "Rahm-shafqati bilan u tun va oyni yaratdi, siz uchun kun, shunda dam olishingiz va uning inoyatini so'rashingiz uchundir".

U qo'shimcha qilib, biz mavjud ob'yektlar qanday tarzda moddalardan yoki tasodiflardan iboratligini ham hisobga olishimiz kerak. Birinchilari faqat qudratli Xudo tomonidan yaratilishi yoki ixtiro etilishi, ular bilan bog'liq ikkinchi darajali sabablar esa ushbu moddalarga xos bo'lgan tasodiflarga ta'sir qilishi mumkin. Shunday qilib, dehqon yerni yumshatadi va urug'larni ekadi, ammo Xudo bug'doy donlariga shakl beradi. Bundan kelib chiqadiki, bu ma'noda Xudodan boshqa yaratuvchi yo'q, chunki Xudo tomonidan yaratilgan haqiqiy mavjudotlar tasodif emas, substansiyalardir[2].

Bundan tashqari, ashariylar Xudoning irodasi bilan sabablarning samaradorligini rad etishlari falsafa va umuman fanni rad etishlariga olib keladi. Inchinun, fan narsalarni ularning sabablari orqali bilishda ko'rinadi, falsafa esa ularning yakuniy sabablarini bilishda namoyon bo'ladi. Bunday rad etish, deya qo'shimcha qiladi u, inson tabiatiga begona va yana bir qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi: ko'rinib turgan dunyoda sabablarning borligining inkor etgan kishi Ko'rinmas zot mavjudligini isbotlash imkoniga ega emas. "Shunday qilib, o'sha odamlar (sabab-oqibat munosabatlarini inkor etadiganlar) Qodir Xudoni bilish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar, chunki ular har bir harakatning sababi borligini tan olmaydilar"[3]. Musulmonlarning bir ovozdan qabul qilgan fikriga ko'ra, G'azzoliy sabab-oqibat munosabatlarini inkor etishni qo'llab-quvvatlash uchun Xudodan boshqa zot yo'q, biz Ibn Rushdning fikriga ko'ra, ko'rinib turgan dunyoda hech qanday zot yo'qligini emas, balki aynan shu ko'rinib turgan zotlarni bilish orqali biz Ko'rinmas zotni kashf etishga olib keladi, degan narsani anglashimiz mumkin. Ushbu zotning mavjudligi aniqlangandan so'ng, biz boshqa hech qanday zot uning ruxsati va irodasi bilan boshqacha harakat qilmasligiga ishonch hosil qilamiz.

Ibn Rushd mutaziliylarning libertarian pozitsiyasini ham, ularning raqiblarining deterministik pozitsiyasini ham rad etadi. Ashariylarning taxmin qilingan "oraliq" pozitsiyasi, uning fikriga ko'ra, mutlaqo ma'nosizdir, chunki ularni odamning "qo'lga kiritish"iga beradigan yagona ma'nosi - bu odam qo'lining ixtiyoriy harakati va beixtiyor konvulsiv (qaltirash) harakati o'rtasidagi farq, xolos. Ammo ikkala harakat ham bizga bog'liq emasligi sababli, biz undan voz kechishga qodir emasmiz va shuning uchun ikkala holatda ham biz qaror qabul qiluvchi yoki majburlanganmiz. Shunday qilib, konvulsiv (qaltiroq) harakat hamda go'yoki "qo'lga kiritish" bilan yoki ixtiyoriylik bilan sodir bo'ladigan qo'l harakati aslida identik sanaladi, ularning orasidagi yagona farq bu faqat semantik yoki verballikda[4].

Shu bois Ibn Rushd ushbu qarashlarga raddiyasi orqali o'z pozitsiyasini yaratishga musharraf bo'lgan. Bundan ko'rinib turibdiki Xudo tomonidan yaratilgan bandaning ixtiyoriy ishlari ham, biror sabab orqali, atrofdagilarning ta'siri asosida kelib chiqqan harakatlar ham, majburiy tarzda amalga oshirgan ishlari ham Yaratuvchining irodasi ostida amalaga oshiriladi. Chunki aynan uning bergan ushbu hislatlari, sabablari orqaligini u erkin holda biron narsani amalga oshirishi mumkin. Ya'ni insonning har qanday bajargan erkin ishini oqibati ham, sababi ham faqat Qodir Xudoga ma'lum. Xullas, bu munosabatlarning barchasi bir biriga zid yoki qarama qarshi emas balki uyg'un va bir birini to'ldiruvchi hisoblanadi.

---

[1] Averroes. Al-Kashf an Manihshal -Adillah, ed. M. Qasim, Cairo, 1961. - p.230.
[2] Fakhry M. Averroes. His life, Wprks and influence. – England, Oxford: Oneworld publication, 2001. – 188 pg.
[3] Averroes. Al-Kashf an Manihshal-Adillah, ed. M. Qasim, Cairo, 1961. - p. 232.
[4] Fakhry M. Averroes. His life, Wprks and influence. – England, Oxford: Oneworld publication, 2001. – 188 pg.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Averroes. Al-Kashf an Manihshal -Adillah, ed. M. Qasim, Cairo, 1961.
2. Averroes on Plato‘s ‘Republic’; trans. R. Lerner, Ithaca and London: Cornell University Press, 1974.
3. Fakhry M. Averroes. His life, Wprks and influence. – England, Oxford: Oneworld publication, 2001. – 188 pg.
4. Raximdjanova D.S. Erkinlik tushunchasini transformatsion xususiyatini ikki davr o‘rtasidagi differensiatsiyasini sotsiologik so‘rovnoma orqali tahlili. - International scientific journal of Biruni. ISSN (E) 2181-2993. - Volume 2, Issue 02. - Tashkent, 2023. – Pg. 33-46.
5. Raximdjanova D.S. Ibn Rushd falsafasida zaruriyat va erkinlikni zamondoshlari fikrlari inkori asosidagi o‘ziga xos talqini. - Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. ISSN 2181-1784. - Volume 4, Issue 02. - Tashkent, 2024. – Pg. 562-570.
6. Rakhimdjanova D.S. Practical importance of the transformational interpretation of the phenomenon of freedom in ancient times and in contemporaneity. - Philosophy and Life. ISSN: 2181-9505. - https://doi.org/10.5281/zenodo.6852328. - Tashkent, 2024. – Pg. 120-129.
7. Rakhimdjanova D.S. The concept of the idea of freedom in ancient and medieval philosophy. - Psychology And Education Journal. ISSN: 00333077. - https://doi.org/10.17762/pae.v58i1.1562. - 1195 Stroud Court Westerville, OH 43081, 2021. – Pg. 4553-4563.
8. Rakhimdjanova D.S. Comparative Analysis of the Interpretation of the Phenomenon of Transformational Freedom in Antiquity with Its Modern Approach. - International Journal of Social Science Research and Review. ISSN: 2700-2497. - http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i1.921. - Germany, Duisburg, 2023. – Pg. 457-466.

OLIY TA’LIM TASHKILOTLARI TALABALARINING HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH

D.M.Xolnazarova
Guliston davlat pedagogika instituti v.b. dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta’lim tashkilotlari talabalarining huquqiy madaniyatini rivojlantirishni takomillashtirish, ta'lim jarayoning samaradorligi, ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar borasida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: huquqiy ong va madaniyat, huquqiy madaniyatni rivojlantirish, demokratiya, ta'lim jarayoni, pedagogik texnologiya.

Jamiyat taraqqiyoti uchun muhim bo‘lgan islohot va tendentsiyalar davlat tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar, qarorlar, farmonlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar orqali jamiyat hayotiga kiritiladi. Shuningdek, normativ huquqiy hujjatlar to‘liq amalga oshirilgan taqdirdagina islohotlar o‘z samarasini beradi. Prezidentning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan yig‘ilishdagi ma’ruzasida shunday deganlar: Biz jamiyatimizda shunday huquqiy madaniyatni riojlantirishimiz kerakki, unga ko‘ra Konstitutsiya va qonunlarga amal qilish, o‘zgalarning huquq va erkinliklari, sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish majburiyat bo‘lib qolmay, balki kundalik qoida va odatga aylanishi lozim - deb aytdilar [1; 5-b.]. Shuningdek, ushbu nutqda davlat idoralarning jamiyatda huquqiy madaniyatni rivojlantirish borasida amalga oshirayotgan faoliyati tanqidiy baholanib, ushbu yo‘nalishdagi mavjud muammolar va bajarilishi lozim bo‘lgan asosiy vazifalar belgilanib olindi [1; 6-b.].

Demak, jamiyat taraqqiyoti davlatdagi huquqiy ong va madaniyatning yuqori darajada bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, umumiy madaniyatning ajralmas tarkibiy bo‘lagi bo‘lgan

huquqiy madaniyatning negizini huquqiy ong, huquqiy tafakkur tashkil etishi bilan belgilanadi. Shuningdek, huquqiy ong fuqaroning jamiyatdagi o‘rnini belgilab, jamiyat a’zolarining huquqiy ongi qanchalik yuqori bo‘lsa, huquqiy normalarda belgilangan talablarning bajarilishi ham shunchalik to‘liq va aniq bo‘lishini naxarda tutadi [1; 5-b.]. Binobarin, jamiyat hayotini demokratlashtirish jarayonlarining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan talabalarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga bog‘liq. Chunki huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyati yuqori bo‘lgan fuqarogina erkin iqtisodiy, demokratik va ma’naviy o‘zgarishlarning ishonchli tayanchi bo‘la oladi. Shuning uchun ham bugungi kunda har bir talabaning huquqiy madaniyatini, huquqiy ongini, bilimini davr talabidan kelib chiqib oshirish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shaxsning huquqiy madaniyati huquqiy ongni shakllantirishdan va uning ijtimoiy ahamiyatli shaxs xulq-atvorini huquqiy tartibga solishdan iborat bo‘lgan funktsiyasidan boshlanadi. Huquqiy madaniyat, eng avvalo, ma'lum darajadagi ta'limni, ya'ni to‘plangan bilimlarni, ma'lumotlarni, g‘oyalarni o‘z ichiga oladi, lekin u faqat shu bilan bog‘liq emas. Shuningdek, o‘zlashtirilgan bilimlarni kundalik hayotda qo‘llash va bu ko‘nikmalarni shakllantirish, shuningdek, o‘quvchilarni uzluksiz kasbiy o‘sishga tayyorlash, o‘z kuchiga tayanishga o‘rgatish, o‘z taqdiri uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish zarurligini tushuntirish kabi ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi. Bunday holda, o‘qituvchining faoliyati o‘qitish usullari va shakllari orqali o‘quv jarayonini tashkil etishning ta'lim imkoniyatlarini amalga oshirishga qaratilgan.

Ta'lim jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar, ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashning predmeti sifatida turli yondashuvlarga asoslanadi. Ta’lim jarayoni boshqa ijtimoiy voqeliklardan o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Demak, ta'lim jarayonining samaradorligi ushbu jarayon ishtirokchilarining faoliyatini tashkil etishda qo‘llaniladigan usul va yondashuvlarning xususiyatlariga bog‘liq. Ta'lim jarayoni tashkilotchilarining faoliyati ijtimoiy-pedagogik faoliyat sifatida qaralib, uning maqsadi o‘zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy talablar asosida odamlarga ta'lim berish va tarbiyalashdir.

Turli xil o‘qitish usullari (darslar, ekskursiyalar, treninglar, loyiha faoliyati, jamoaviy ish, guruh mashg‘ulotlari, individual topshiriqlar va boshqalar) huquqiy bilimlarni olish va kognitiv qiziqishlarni rivojlantirish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratishga yordam beradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ob’ektiv va sub’ektiv omillar ta’sirida har bir kishi o‘z manfaatlari, qiziqishlari, bilimi, ongi va tajribalariga muvofiq «huquqiy hayot yaratadi» [2]. Aynan shu sababli goho huquqbuzarliklar va qonunbuzarliklar kelib chiqadi, chunki «individual huquqiy hayot» jamiyat tomonidan qabul qilingan umumiy huquqiy normalarga qarshi chiqmay qolmaydi.

Huquqiy tarbiya ham aynan shu vazifani bajarishga yo‘naltirilgan, chunki umumiy huquqiy hayot jamiyatning barcha sohalaridagi huquqiy hodisalar bilan bevosita bog‘liqdir. U huquqiy faoliyatning barcha ko‘rinishlarini, borliqni huquqiy anglash jarayonlari hamda davlat va huquqiy muassasalarning barcha faoliyatini qamrab oladi. Ushbu muassasalarning faoliyati jamiyatning umumiy huquqiy hayotiga kirishining boisi shuki, u ijtimoiy borliqdagi huquqiy ongga daxldordir [3].

Huquqiy tarbiyaning dolzarb masalalardan biri oliy ta’lim tashkilotlari talabalari ongida huquqiy mafkurani takomillashtirishdan iborat. «Milliy huquqiy mafkura, insonga turli ijtimoiy qatlamlar, guruhlar, partiyalarga, yangi siyosiy sharoitga moslashish imkoniyatini beradi. O‘zbekistonda bozor iqtisodiga asoslangan huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish konsepsiyasi huquqiy mafkuraning aniq timsoli bo‘lib xizmat qiladi. Bu konsepsiya demokratiya, inson huquqlarini ta’minlash, ham umuminsoniy, ham milliy tasavvurlarga mos keluvchi insoniy va adolatli huquq-tartiboti bilan ajralib turadi. Mazkur holda huquqiy davlat aqidasi milliy davlatchiligimiz rivojining mafkuraviy asosi bo‘lib xizmat qiladi». Demak, hech bir davlat va u shakllantiradigan huquqiy madaniyat huquqiy mafkurasiz fuqarolarda konstitutsiyaviy huquqlarni yuzaga keltirolmaydi. Konstitutsiyaviy huquqlarini bilmagan va to‘g‘ri anglamagan hech bir fuqaro fuqarolik jamiyatining ongli a’zosi bo‘la olmaydi. Shuning uchun ham, «demokratik, ijtimoiy, madaniy va tarixiy asoslangan davlat-huquq mafkurasining mavjudligi har qanday jamiyat faoliyatining hayotiy muhim sharti hisoblanadi»[4]. Shu bilan birga, «Huquqiy mafkura, – deb yozadi Z.M.Islomov, – shaxsni yolg‘izlatish, jamiyat va davlatdan ajratib qo‘yish inson erki va tashabbusini bo‘g‘ish prinsiplariga asoslanmasligi lozim. Individuallik faqat ijtimoiylik orqaligina

mavjud bo‘lishi mumkin. Shaxs bilan jamiyat manfaatlari o‘rtasida ustunlik emas, balki oqilona uzviylik munosabati zarur [5]». Demak, shaxsning to‘laqonli kamoli, huquq, majburiyat va burchining uyg‘unligini ta’minlash insonning jamiyatga, uning madaniyatiga bevosita integratsiyalashuvi orqaligina ro‘y beradi.

Huquqiy-ma’rifiy ishlarni olib borishda ommaviy axborot vositalari, targ‘ibot ishlari bilan shug‘ullanuvchi markazlar, ma’rifat burchaklari va xonalari, Adliya vazirligi qoshidagi aholiga yuridik xizmatlar ko‘rsatuvchi huquqiy targ‘ibot markazlari alohida ahamiyatga ega.

Talabalarning huquqiy madaniyatini baxolaganda talaba xuquq ko‘rsatmalariga rioya etayotganligini aniqlash xam muximdir. Masalan, talabalar jazodan qo‘rqib huquqiy me’yorlarning talablarini buzmayotgan bo‘lishsa, bu ularda huquqiy madaniyat rivojlanganligidan dalolat bermaydi. Shuning uchun xam huquqni bilish va tushunishning o‘zi yetarli emas, uni hurmat qilish, huquqiy talablarga rioya etishga majbur ekanligini e’tirof etish zarur.

Bilim xajmini kengaytirish va darajasini oshirish talabalarda qonuniy va qonunsiz, maqsadga muvofiq va maqsadga nomuvofiq xulq-atvorni to‘g‘ri baxolash qobiliyati vujudga kelishiga, ya’ni xuquqni tushunishga olib boradi. Albatta, xozirgi vaqtda xar bir yosh inson davlat-huquqiy faoliyatni ma’lum darajada tushunadi. Biroq, qonun ko‘rsatmalarini bilish va tushunish ularni ro‘yobga chiqarish uchun kifoya qilmaydi. Qonunni bilishning o‘zi, agar bu Qonunga xurmat shakllangan bo‘lmasa, xuquqbuzarlikdan tiyib qola olmaydi. Shu munosabat bilan huquqiy madaniyatning tarkibida xuquqqa xurmat degan narsa aloxida ajratib ko‘rsatiladi.

Talabalarda huquqiy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish jarayonlarida yuqorida keltirilgan metodlar bilan bir qatorda, xuquq, uning mazmun-mohiyati, ahamiyati va zaruriyati borasida talabalarning boshlang‘ich tushunchalarini rivojlantirish, ularda refleksiv yondashuv ko‘nikmalari va malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirish uchun tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonlarida ijtimoiy-psixologik va metodologik xususiyatlarga ega bo‘lgan trening, interfaol suhbat, integrativ ma’ruza, ishchanlik o‘yinlari kabi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ta’lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, mazkur jarayonga innovatsiyalarni tatbiq etish, o‘qitishning eng ilg‘or texnologiyalaridan foydalanish, sub’ektlarning innovatsion faoliyatini tashkil etish asosida refleksiv ta’limiy muhitni vujudga keltirish, shuningdek, ta’lim-tarbiya jarayonida sub’ekt-sub’ekt munosabatlarini shakllantirish, ya’ni ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sub’ektivligini oshirish hisobiga “o‘qituvchi-talaba” munosabatlaridan “talaba-talaba” va “o‘qituvchi-o‘qituvchi” munosabatlariga o‘tish asosida o‘zaro ta’sir jarayonini vujudga keltirish hamda ularni shakllantirish zamirida, eng avvalo, ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining faoliyatini takomillashtirish, ularning yangi shart-sharoitlarga, zamonaviy talablarga psixologik moslashuvini tezlashtirish asosida ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini ta’minlash mumkin. Talabalar huquqiy madaniyati va ularni huquqiy tarbiyalashning moxiyatini faqt amaldagi qonun xujjatlarining me’yorlari va prinsiplari to‘g‘risida bir qator bilimlarni qo‘lga kiritishdangina iborat emas. Talabalarni huquqiy tarbiyalash va ularda huquqiy madaniyatining maqsadi bo‘lgan qonunga itoatkorlik va shaxsning qonunni xurmat qilishini shakllantirishdan iboratdir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси,//, https://uza.uz/uz/posts/adliya-vazirligi-yangicha-arash-ishlash-va-yangi-tashabbusla-16-12-2018.

2. Таджиханов У. Ҳуқуқий маданият назарияси.// 1-т. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. – 283 б.

3. Бельский К.Т. Формирование и развитие правового сознания в гражданском обществе. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 30–31.

4. Алимасов В. Ҳуқуқий маърифат ва ҳуқуқий маданият//. Т.: Ҳаёт ва қонун. - 2001.-№2. -Б. 70-71.

5. Капитонова М.В. Педагогические условия формирования Правовой культуры студенческой молодежи.: Дис... канд, автореферат, М-2008 22с

6. Xolnazarova, D. M. (2022). METHODS OF DEVELOPING LEGAL CULTURE IN STUDENTS. Conferencea, 126-134.

7. Xolnazarova, D. M., & Tangirberdiyev, S. H. (2024). YOSHLARDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING AMALIYOTDAGI HOLATI. TADQIQOTLAR. UZ, 37(1), 120-123.

8. Xolnazarova, D., & Tangirberdiyev, S. (2021). TALABALAR HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY TA'LIM-TARBIYANING ROLI. Academic research in educational sciences, 2(3), 1313-1317.

9. Холназарова, Д. М. (2022). ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION, 1(12), 225-232.

10. Xolnazarova, M. (2022). Factors and socio-psychological causes of behavior deviation in minors. NeuroQuantology, 20(20), 1781.

11. Xolnazarova, M. X. (2019). GENDER EQUALITY AS A SOCIO-HISTORICAL CATEGORY. Bulletin of Gulistan State University, 2020(1), 91-95.

TURKIY XALQLARNING KELIB CHIQISHI XIX ASR SHARQSHUNOSLARINING TALQINIDA

Umurzoq Alibekov
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
Ismoil Rayimjonov
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada N.A.Aristov, V.V.Radlov va boshqa sharqshunoslarning ilmiy ishlari materialida XIX asr sharqshunoslari keltirgan turkiy xalqlar etnogenezi bo‘yicha ma’lumotlar tahlil qilinmoqda. Xususan, xon urug‘ining kelib chiqishi talqini keltirilmoqda.

Kalit so‘zlar: turkiylar, tu-kyu, urug‘lar va qabilalar, afsona, So mulki.

Oxot dengizi va Shimoliy Muz okeanidan Adriatik dengizigacha bo‘lgan ulkan hududda yashovchi turklar taxminan 26 million kishini tashkil etadi, bir tilda gaplashadi, faqat dialektlarga bo‘linadi, shuning uchun Markaziy Osiyo turkiy xalqlari ham yoqutlarni, ham usmonli turklarni tushuna oladilar [2; 4; 15].

Turkiy qabilalar va millatlarning jismoniy tiplari juda xilma-xil bo‘lib, janubi-g‘arbiy turklarning tashqi ko‘rinishi O‘rta Osiyodagi turkiy qabilalarga, hatto Sharqiy Sibir qabilalari bilan juda kam umumiylikka ega. Albatta, irqlar va xalqlar turlarining o‘zgarishi, ma'lum darajada, iqlim va boshqa tabiiy sharoitlarning bosimi ostida va madaniyat ta'sirida, shuningdek, ehtimol, har bir berilgan antropologik tip uni tashkil etuvchi elementlarning evolyutsiyasi natijasida sodir bo‘ladi. Ammo bunday o‘zgarishlar, kamdan-kam holatlar bundan mustasno bo‘lsa-da, odatda ahamiyatsiz yoki hech bo‘lmaganda juda uzoq vaqt talab qiladi. Xalq va qabila turlarining boshqa irqlar va xalqlar bilan aralashib ketishi natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar nisbatan tezroq, jiddiyroq va chuqurroqdir. N.A. Aristov yozganidek, agar Usmonli turklarining turli toifalari bundan to‘qqiz asr oldin O‘rta Osiyodan Kichik Osiyoga, keyinroq Bolqon yarim oroliga kelgan turklarning mahalliy kurdlar, greklar, slavyanlar va boshqalar bilan chatishtirish natijasi ekanligiga shubhalanmasak, unda boshqa turkiy qabilalar ham o‘zlarining antropologik farqlarini ular uchun juda monoton bo‘lgan tabiiy va madaniy sharoitlar ta’sirida emas, balki bir-biridan, asosan, turli xalqlar bilan

chatishtirish (metislashish) tufayli oldilar deb taxmin qilish mumkin. Bularning barchasidan kelib chiqqan holda, turkiy qabila va elatlarning kelib chiqishini aniqlash ko‘p jihatdan alohida turkiy qabilalar chatishib ketgan begona aralashmalarni aniqlashga to‘g‘ri keladi [1, c. 278-279].

Shimoliy va O‘rta Osiyo haqida eramizdan avval yozilgan manbalar uncha ko‘p emas. Shuning uchun ayrim sharqshunoslar turkiy qabilalarni kelib chiqishini aniqlashda asosan xalq asotirlari va afsonalariga murojaat qilishadi.

Xitoyliklarda yozilishi tarixda turklar nomi paydo bo‘lishi bilan deyarli bir vaqtda sodir bo‘lgan eng qadimgi turkiy xalq afsonalaridan biriga ko‘ra, turklarning ajdodlari "Hunlar mamlakatidan shimolda joylashgan So mulkidan" bo‘lgan”. Uning avlodlaridan biri bo‘ridan tug‘ilgan va g‘ayritabiiy fazilatlarga ega bo‘lgan Ichzhini-nishidu (I-tchi-ni-sse-tou)ning ikkita xotini bor edi: osmon ruhining qizi va qish ruhning qizi. Birinchisidan to‘rtta o‘g‘li bor edi, ulardan biri oqqushga aylandi; Tsi-gu (Ki-ku) ismli boshqasi Afu (A-pou) va Gyan (Kien) daryolari orasida davlatga asos solgan; uchinchisi Chusi daryosi (Tchou-tche) sohilida saltanatga asos solgan. To‘rtinchi, to‘ng‘ich o‘g‘li, Nadulushe (No-tou-lou-che) ismli, Basy-chu-si-shi (Tsien-sse-tchou-tche-chi) tog‘larida yashagan. O‘sha tog‘larda umumiy turkiy ajdodlardan bo‘lgan o‘rda yashagan; bu o‘rda sovuqdan qattiq aziyat chekardi. Nadulushe unga olov yoqishni o‘rgatdi, uni isitdi va oziqlantirdi, buning uchun o‘rda unga itoat qildi, uni oqsoqol deb tan oldi va unga tu-kyu (tou-kioue) [10; 16] deb nom berdi. Uning avlodi Tumin VI asrning birinchi yarmida Xitoy bilan munosabatlarga kirgan turklarning (Tu-kyu) birinchi hukmdori edi. Iakinf Bichurin tu-gyuning xitoycha transkripsiyasini to‘g‘ri bergan bo‘lsa-da, bu nomni har doim dulga deb yozadi, chunki u Shmidt bilan birga tu-kyuni mo‘g‘ullar deb o‘ylagan va ularning nomini mo‘g‘ulcha dudulga, dubulg‘adan kelib chiqqan deb hisoblagan. Klaprot va Abel Remyusa tu-kyu nomini takiya bilan solishtirishdi, ammo ma'lum bo‘lishicha, turkiycha dubulg‘a degan ma'noni anglatuvchi terk so‘zi mutlaqo mos keladi.

Ushbu afsona Xitoyning "Shimoliy Vey sulolasi tarixi"da (386 yildan 558 yilgacha) mavjud va Stan Julien'a tarjimasiga ko‘ra, ba'zi qisqartmalar bilan taqdim etilgan [9], va u I. Bichurin [3, c. 258-259] tarjimasiga mos keladi. Sulola tarixini xitoyliklar voqealar bilan zamondosh bo‘lgan yilnomalar va hujjatlar asosida tuzgan va shuning uchun Vey sulolasi tarixiga kiritilgan afsona 535-558 yillar oralig‘ida, ehtimol turk elchilarining so‘zlaridan yozib olingan deb taxmin qilish kerak.

Xunlar mamlakatining, ya'ni hozirgi Mo‘g‘ulistonning shimolida joylashgan So mulki, Oltoyning shimoliy tomonida joylashgan bo‘lishi kerak edi, chunki uning janubiy yon bag‘irlari hunlar yerlari tarkibiga kirgan. XIX asr ozirida Yuqori Kumandin volostini tashkil etuvchi ikkita urug‘dan biri Bii daryosi bo‘ylarida, unga Oqqush (Lebed) daryosining quyilishi yaqinida joylashgan bo‘lib, so deb ataladi, ikkinchisi esa kubandi yoki kumandi deb ataladi [11, Ss.211-212]. Turkiylarning afsonaviy ajdodi So qabilasidan ekanligini inobatga olsak, bu urug‘ qabilaning qoldig‘i deb taxmin qilish mumkin. Turkiycha “ku” so‘zi – “oqqush” demakdir. Oltoydagi Oqqush (Lebed) daryosida yashovchi turkiylar o‘zlarini ku-kshi, ya’ni Oqqush daryosi odamlari deb atashadi [11, S.212]. Demak, Ichjini-nishiduning o‘g‘li xitoy manbalarida yozilganidek, oqqushga aylanmagan, balki qolgan 3ta ukalari kabi Ku daryosi bo‘yida joylashib, ku qabilasining urug‘ asoschisi bo‘lgan. Ki-ko esa qirg‘iz nomining xitoycha transkriptsiyasi bo‘lib, xitoy tilida “r” harfi yo‘qligi uchun tushirilgan [8, p.379]. Afsonadagi Apu daryosi – Abakan, Gyan yoki Kyan esa – Kem, yani Yenisey (Enasoy) daryosining qadimgi nomi.Chu-si daryosi Chuya turkiylarining (chu-kshi) qo‘nish joyi. Basi-chu – Chu daryosining yuqori oqimi.

Demak, afsonaning geografik va etnik ma'lumotlariga ko‘ra, tukyu turkiylari (Iakinf bo‘yicha dulg‘alar uyi, ya'ni xon urug‘i) Oltoy shimolida yashagan so qabilasidan kelib chiqqan va Oltoyda ko‘payib, 4ta shoxga bo‘lingan: birinchisi “ku” nomi bilan Oltoyning shimoliy yonbag‘rida joylashdi (Kubani, Kumani), ikkinchi shoxi “qirg‘iz” nomi bilan Yenisey va Abakan bo‘ylarida joylashgan, uchinchisi Oltoy ichida Chu daryosi bo‘ylarida ko‘chmanchilik qilgan, esa “turk” nomini olib, katta qabilani tashkil etgan. Turk qabilasi VI asr ikkinchi choragida xitoyliklar bilan siyosiy aloqada bo‘lgan, 536 yilda gaoguylarni o‘zlariga bo‘ysundirib, jujanlar hukmronligini tugatgan va 556 yilga kelib butun Mo‘g‘ulistonni va O‘rta Osiyoni, Hindukushdan to Qora dengizgacha bo‘lgan hududlarni egallab olgan [1, c. 280-281].

Tomashek katta o‘g‘ilni Oqqushga aylanganidan mamnun bo‘lmay, uni Kuba-xatunga sajda qilayotgan yakutlar oldiga “uchirib” yuboradi. Ammo Kuba-xatunga (ya'ni Oqqush-malikaga) sajda qilish yakutlarni qadimiy turkiy afsonaga yaqinlashtirmaydi, chunki afsonada oqqushning uchib ketgani haqida hech narsa aytilmagan. Tchou-tche daryosi Chuya daryosi ekanligini anglab yetgan Tomashek «kenja» o‘g‘il No-tou-lou-che ismi turkcha ondurchi so‘zidan kelib chiqqan deb taxmin qiladi. Ammo afsonaga ko‘ra, o‘g‘illar 4ta bo‘lgan va Nadulu-she kenja emas, balki to‘ng‘ich o‘g‘il bo‘lgan [3, c.266-268; 13]. Afsona VI asrda tukyu turklarida saqlanib qolgan turkiy qabilalar haqidagi asotirlardagi ma'lumotlarni ifodalaydi.

Afsonada tarixiy sahnaga tukyulardan ko‘p asrlar oldin kelgan qadimgi va ko‘psonli xunlar, qanglilar, gaoguylar kabi turkiy qabilalar haqida ma'lumot yo‘q. Shuning uchun bu afsona barcha turkiy xalqlarning emas, balki faqat tukyu turklarining kelib chiqishi haqidagi afsona sifatida qaralishi to‘g‘ri bo‘ladi. Tukyu degan xonlar urug‘i yoki hukmron avlod Oltoyning janubiy yonbag‘irlarida yashovchi turkiy urug‘larni birlashtirgan va ularning ittifoqiga va qabilasiga “turk” nomini bergan bo‘lishi mumkin.

Ushbu afsonadan oldinroq, V asrda xitoyliklar gaoguylar haqidagi afsonani yozib olganlar. Unga muvofiq, tukyu turkiylar qabilasi bo‘ridan va xunlar hukmdorlaridan (shan-yuy) birining qizidan kelib chiqqan [3, c.248-249]. Bundan tashqari xitoylar saqlab qolgan yana bir asotirga ko‘ra, tukyu turklari dushmanlar tomonidan qirib tashlangan xunlar urug‘iga mansub bo‘lgan va qo‘l-oyoqlari kesilgan bo‘lsa ham, qirg‘indan omon qolgan, o‘n yoshli bola va uni boqib olgan ona-bo‘ridan kelib chiqqan. Bo‘ri har tomondan o‘tib bo‘lmas tog‘lar bilan o‘ralgan vodiyga (Oltoy) yo‘l oldi va u yerda 10ta o‘g‘il tug‘di, ulardan tukyu turklari kelib chiqqan [3, cc. 256, 267]. Boshqa bir afsonaga ko‘ra, mo‘g‘ullar “osmonda tug‘ilgan qo‘ng‘ir bo‘ri va bo‘z bug‘u”dan kelib chiqqan [6]. Bu afsona va boshqalar insoniyat jamiyatlari evolyutsiyasining o‘sha uzoq bosqichining aks-sadosini ifodalaydi, ibtidoiy qabilalar o‘zlarini o‘zlarining avlodlari deb hisoblagan turli hayvonlarga sig‘inishgan.

Turkiy qabilalarning kelib chiqishi haqidagi o‘rta asrlardagi yozma manbalarda keltirilgan afsonalar adabiy qayta ishlangan bo‘lib, ishonchli material bo‘la olmaydi. Ammo ayrim ma'lumotlar, asosan og‘zaki shajaraviy afsonalar urug‘lar va qabilalar o‘rtasidagi qarindoshlik aloqalari va munosabatlarini birmuncha ishonarli tarzda yoritib beradi. Tukyu turklarida VIII asrdayoq xitoyliklar tomonidan yozilgan afsona saqlanmagan. 732 yilgi Kultegin bitiklarida tarix Tuminxondan boshlanadi. “Yuqorida moviy osmon, pastda qorong‘u yer o‘rnatilgach, ular orasida inson o‘g‘illari paydo bo‘ldi. Inson o‘g‘illari orasida mashhur xon Chum-Pamlardan bo‘lgan buyuk xon - Bumin-hoqon ko‘tarildi. U turkiy xalqlarning urug‘larini va qonun-qoidalarini o‘rnatgan, hamma narsani boshqargan” [12, ss.17, 22].

Bu yerda Bumin xoqonning ko‘rsatgan jasoratlariga urug‘larni tashkil etish qo‘yildi. Tomsen tarjimasida: “Mening ajdodlarim Bumin va Istemi xoqonlar hukmronlik qilib, inson o‘g‘illaridan ustun bo‘lganlar. Ular hukmdorlar sifatida ko‘tarilib, turkiy xalqlarning mustaqil (davlat) boshqaruvi (ilin) va urf-odatlarini (qonunlarini) o‘rnatdilar va mustahkamladilar”. Yozuvlarning shu va boshqa joylarida, shuningdek, xitoyliklarning fikricha, Tumin tomonidan qabul qilingan “il-xon” unvonidagi “il” o‘zini o‘zi boshqaradigan qabila yoki qabilaviy hayot tarzida yashovchi ko‘chmanchilar davlati ma’nosini bildiradi. Bunday qabilalar, masalan, yozuvlarda “illig” deb ataladi, masalan, “illigig ilsiretmis, kaganlygyg kagansiratmis”, ya'ni, mustaqil hukumatga ega bo‘lganlar undan, xoqonlari bo‘lganlar esa ulardan mahrum qilindi [14].

Istemi hoqonga kelsak, “Tan-shu”ning turli joylarida Shidyanmi-xon [3, cc.354, 361] G‘arbiy turkiy xonlarning ajdodi sifatida tilga olinadi, shundan xulosa qilish mumkinki, bu Shidyanmi, Deginning fikricha, “he-tie-mi” [8, p.463], Tou-muen-khan’ning ukasi. Visdelouning yozishicha, Che-tie-mii yoki So-ti-mii [7] Tuminxonning ikkinchi o‘g‘li, turklar hokimiyati asoschisining ukasi va bu Shidyanmi, Setimi yoki Istemiga va uning avlodlariga tukyu turklari mulkining g‘arbiy yarmi meros qolgan, sharqiy qismi esa Tuminxon avlodlarining merosini tashkil qilgan.

Ko‘chmanchi turklarning patriarxal-qabilaviy hayoti sharoitida kuchli, ko‘p sonli urug‘ eng yaxshi yaylovlarni egallash, o‘z a'zolarini tashqi dushmanlardan haqiqiy va samarali himoya qilish,

urug‘ boshliqariga qabila ishlarida kuchli siyosiy ta'sir ko‘rsatish, qabila yoki davlat foydasiga olingan o‘lja va o‘lponning ko‘proq qismini ta’minlash uchun ko‘proq imkoniyatga ega edi. Har bir urug‘da, bir tomondan, urug‘lar birligini saqlashni talab qiladigan sharoitlar bo‘lsa, boshqa tomondan, bo‘linish uchun ozmi-ko‘pmi kuchli istaklar mavjud edi. Bu qarama-qarshi oqimlarning kurashi odatda urug‘ boshliqlari va taniqli shaxslari o‘rtasidagi raqobat tufayli murakkablashdi va kuchaydi. Ulardan ba'zilari o‘zlari boshida turgan urug‘ning butun kuchini saqlab qolishni istab, urug‘ning yaxlitligini himoya qilishdi, boshqalari esa, urug‘ning qulagan qismlarida ustunlikka ishonib, parchalanishga intilishdi. Ko‘pincha parchalanish istagi g‘alaba qozondi, ammo juda kichik va kuchsiz klan birliklarining aniqlangan kamchiliklari ba'zan turli urug‘lar va hatto qabilalarning qismlaridan tashkil topgan yirik urug‘lar ittifoqlarining shakllanishiga olib keldi.

Mo‘g‘ulistonda bir-birini almashtirgan turkiy ko‘chmanchilar davlatlarining tarixi shuni ko‘rsatadiki, ular mard, aqlli va baxtiyor ajdodlar boshchiligidagi qabilalardan birining kuchayishi natijasida vujudga kelgan va ular qabiladagi urug‘larni bo‘ysundirishga muvaffaq bo‘lgan va ularni o‘z ta'siriga olib, qolgan qabilalarni zabt etgan [5, c.72]. Ular urug‘ va qabilalarning boshiga o‘z qarindoshlarini yoki izdoshlarini qo‘yish orqali o‘z hokimiyatini mustahkamlashga erishdilar. Turkiy davlatlarning qulashi odatda hukmron xon uyidagi ichki nizolar davrida, lekin har doim urug‘ va qabilalarning mustaqillikka intilishlarining ustun ta’siri ostida sodir bo‘lgan. Hukmron qabila qulagandan so‘ng, qabila birlashmalarining ozmi-ko‘p uzoq davom etgan yakkalanish davri boshlandi, ya’ni qabilalardan biri kuchayib, qolganlarini o‘z hokimiyatiga bo‘ysundirib, yangi davlatga asos solardi. Mo‘g‘ulistonda hunlar, tukyu turklar, uyg‘urlar davlatlari shunday vujudga kelgan va qulagan.

Shunday qilib, urug‘lar turkiy ko‘chmanchilarning kundalik hayotida nafaqat har tomonlama ahamiyatga ega bo‘lgan, balki ularning siyosiy tarixida ham juda muhim rol o‘ynagan. Tabiiyki, urug‘larning bunday ahamiyati bilan, ko‘chmanchining butun hayoti va taqdiri urug‘ga mansubligi bilan belgilansa, urug‘ nomlari favqulodda kuchga ega bo‘lishi kerak edi. Klanlar to‘liq yoki qisman turli xil ittifoqlarga kirishlari mumkin edi, lekin o‘z nomlarini qat'iy saqlab qolishlari kerak edi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bir vaqtlar V.V. Radlov turkiy shevalarni o‘rganar ekan, Sayan va Oltoy turkiy xalqlari, qora qirg‘izlar va Sibir, O‘rta Osiyo va Sharqiy Rossiyaning boshqa turkiy xalqlari orasida urug‘la va qabilalar haqida qimmatli ma’lumotlarni to‘plagan (Aus Sibirien, Leyptsig 1834, ikki jild); ammo bu ulkan va keng qamrovli etnografik va arxeologik tadqiqotlar yetarlicha batafsil o‘rganilmagan. Shunday qilib, turkiy xalqlarning etnik tarkibini ularning hozirgi qabila va urug‘ tarkibi va tarixiy ma’lumotlari yordamida yoritish kelajak uchun vazifa bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar:

1.Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности // Живая старина. 1896. Год шестой, вып. III-IV. - С. 277-456.

2.Бетлингк О.Н. О языке якутов // Учёные записки Академии наук по 1 и 3 отделениям. Т. I, вып. 4, 1853. – С. 415, 433, 434.

3.Бичурин И. Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена. - СПб., 1851, часть I.

4.Миддендорф А. Очерки ферганской долины. - Спб., 1882.- С.406.

5.Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // Записки и. Академии наук, 1893 г., том 72, книжка I.

6.«Юань-чао-ми-ши» // Труды российской духовной миссии в Пекине, т. 4, Спб., 1866. - С. 23.

7.Bibliothèque orientale d’Herbelot, La Haye, 1779, t. IV, p. 109.

8.Deguignes M. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux, Tome 1,Partie 2 - Paris, 1756-1758.

9.Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs), extraits du Pien-i-tien et traduits du chinois // Journal asiatique, t. III, 1861. p.p. 327-328.

10. Klaproth, Heinrich Julius. Mémoires relatifs à l’Asie, Paris, 1826, t. 2. - Pp. 382- 383.

11. Radloff W. Aus Sibirien. - Leipzig, 1884, B. I, ss. 211, 212.
12. Radloff W. Die alttükischen Inschriften der Mongolei, St. Petesbourg, 1894, ss. 17, 22.
13. Sitzungberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, CXVII Band, Wien, 1889, s.s. 64 und 65.
14. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Helsingfors, 1896, p. 97, p. 102
15. Vambery A. Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. — Leipzig: Brockhaus, 1885. –S. 466.
16. Vambery A. The Turco-Tatars // The Journal of the Manchester Geographical Society, 1892, vol.8.

ДОЛЖНОСТНАЯ СТРУКТУРА ГОСУДАРСТВА БАБУРИДОВ

Б.А.Гафуров
Гулистанский государственный университет, Кафедра "Социальных наук", старший преподаватель

Аннотация. В статье приводятся сведения о должностных лицах, рангах, а также о их роли в государстве Бабуридов в Индии. Подчеркивается, что система должностных лиц была создана во время правления Акбара.

Ключевые слова: должность**,** должностные лица, система должностных лиц, зот, сувор, ранг, чиновник.

Одной из крупнейших стран мира в средние века была Индия с населением в 100 миллионов человек. Индия была феодальной страной, имевшей древнюю культуру, сельские общины, каждый крестьянин в которых владел земельным участком, а пастбища были общие; крестьяне совместно выполняли работы, нужные для поддержания орошения, и несли государственные повинности. В начале XVI века Индия была разделена на владения многочисленных мусульманских и индусских династий, и многие из них владели обширными землями, как Делийский султанат, Биджапур, Виджаянагар и другие [4, с.363].

Основатель империи Бабур уделял большое внимание системе взимания податей, то есть налогов. Как известно, на рубеже XV-XVI вв., особенно в первой четверти XVI века, в Северной Индии полностью дестабилизировалась государственная налоговая система, в результате чего ухудшилось положение народных масс. Отсутствие земельно-налогового законодательства и некоторые другие социально-экономические факторы натолкнули Бабура на идею написать сочинение, где были бы изложены основные нормы мусульманского закона. Так появился его труд «Мубайин» (1521 г.), написанный в стихах на тюркском языке. Третья глава этой книги, озаглавленная «Китаб ат-закат», полностью посвящена налоговым системам Средней Азии, Афганистана и Индии [1, с. 55]. Ж.З.Собиров в с воей статье [Собиров] приводит учрежденные Бабуром должности шубадор, девонбеги, фавждор, садр, амин, битикчи, хазиначи, вокеанавис и задачи этих должностных лиц. Шубадор или нозим считался хокимом области, ему подчинялись девон, бахиш, фавждор, кутвол, кози, садр, амин, битикчи, хазиначи, вокеанавис, конунгуй, натвори. Девонбеги был следующим по рангу должностным лицом и контролировал деятельность казны. Ему подчинялись фавждоры и амины, которые обеспечивали приход налогов и других поступлений в казну. Фавждор командовал войсками в порученной ему области, помогал шубадорам в обеспечении законности и наказании повинных, аминам - в сборе налогов, кази и мухтасибам - в обеспечении законопослушания и порядка [6]. Садр контролировал поступление доходов из освобожденных от податей и сюргалов земель, религиозных пожертвований, был ответственным за духовную работу. Амин отвечал за освоение и повышение плодородности земель, землеустройство и осуществлял контроль за работой каркуна, мукаддама и патвориса. Битикчи следил за деятельностью аминов по сбору налогов в кишлаках и так далее. То есть в государстве Бабура и Бабуридов все должностные лица имели свои

обязанности (как это было и в других государствах того времени).

Государство Мирзы Бабура было абсолютной, самодержавной монархией, основывалось на унитарном, авторитарном методе управления, что было вполне естественным, необходимым и законным методом управления для средневековых военно-феодальных государств. Социальный состав, социальные классы и ранги в огромном, многосоставном, полиэтническом и поликонфессиональном государстве Бабура и Бабуридов формировались путем объединения тюркских, монгольских классов и сословий с афганской пуштунской знатью, индийскими раджами, гуранами, пандитами и т.д. В государстве Бабура были возможности для мира и процветания, занятия наукой и творчеством, мирно работать [3, с.176].

Согласно разных источников в 1571 или в 1574 году Акбар-шах объявил систему чиновничества (мансабдар), и его указ оставался в силе до упадка династии Бабуров. Согласно этой системе, введенной Акбаром, должности в армии и государственные должности делились на разные названия и звания. Число чиновников колебалось от двадцати «зотли» до сорока тысяч «зотли», причем чем насколько больше «зотли» был чиновник, тем большее количество конницы (кавалерии) он должен был содержать, вооружать их оружием и отправлять в бой. Но была и такая сторона карьерного вопроса, что они не всегда содержали конницу, соответствующую уровню их «зот». Поэтому они старались максимально сократить численность кавалерии, тратя выдаваемое государством жалованье, а точнее, большую часть земельного налога (ренты), взимаемого с джагирских земель, отдаваемых в обмен на жалованье, на свои личные интересы. Постепенно, когда это положение стало официальным, когда чиновники были назначены на звание (мартаба), им указывали, сколько суворов они должны держать. Однако на практике использовался и такой опыт, что чиновник, хорошо выполнявший свои обязанности, награждался повышением «зот», т.е. ему давали лишнее - изофа, а конница оставалась прежней, или уменьшали количество конницы, с сохранением количества «зот». Например, согласно приказной системе Акбара, военно-феодальный чиновник имел под своим началом от 200 до 500 всадников, амир - от 500 до 2500 всадников, амири аъзам - 3000 и более всадников. Зот, у которого было более 5000 лошадей, передавался в основном особям, принадлежащим к семейству падишаха [5, б. 466-467].

Таким образом, можно сказать, что система мансабдари относится к системе оценок, которая использовалась правителями-бабуридами для определения ранга и заработной платы мансабдара (чиновника). Чины эти относятся к знати, занимавшей различные важные должности в администрации Империи Бабуридов. Их назначения и увольнения были в руках правителя. Военная администрация также была организована через **систему мансабдари. Мансаб - в переводе с арабского означает «ранг»** и офицеров со званиями называли **«мансабдар».** В период Империи Великих Моголов существовало 33 категории мансабов в диапазоне от 10 до 10 000 рангов. Более 5000 мансабдаров были зарезервированы для принцев и членов королевской семьи. Эта должность не передавалась по наследству, и мансабдарам платили наличными или предоставляли большие участки земли, называемые **джагирами**.

Их можно было повышать в звании, понижать в должности или переводить. От каждого мансабдара требовалось поддерживать дисциплину и обеспечивать обучение своих солдат. Они должны были содержать свои семьи, платить солдатам и содержать животных из доходов, полученных от джагиров. Мансабдары должны были содержать определенное количество лошадей в зависимости от их ранга, перевозить фиксированное количество слонов, верблюдов, мулов и повозок. Также соблюдалась система составления списков солдат и клеймения лошадей. Акбар попытался объединить три основные административные ветви власти - аристократию, армию и бюрократию в рамках этой системы. Во времена Акбара количество мансабдаров составляло примерно 1800 человек. Во времена Аврангзеба насчитывалось около 14 500 мансабдаров.

Мирбакши в основном давал предложения по набору мансабдаров: 1) всем расам и

религиям было разрешено претендовать на государственную работу; 2) любой желающий поступить на королевскую службу должен был подать прошение через дворянина, который представлял Таджвиза правителю; 3) мансабдары придерживались определенной иерархии:
- Амир-аль-Умаро **(Амир амиров)** - их ранг был выше 5000.
- **Амир-аль-Кабир (Великий амир) – их р**анг был выше 1000.
- **Амир** - они относятся к тому административному чиновнику, чей ранг был 1000 или ниже.
Двойное представление мансаба выглядит следующим образом: 1) зот - **в нем** указывался ранг в администрации, а также зарплата мансабдара; 2) сувор - он представлял звание кавалерии, а также количество лошадей и кавалеристов, которых содержит. Положение, которое занимает мансабдар, зависит от зот и на основе как зот, так и сувор. Мансабдары первого класса - это те, у кого равное количество сувор и зот. Мансабдары второго класса - это те, у кого количество сувор равно половине количества зот. Мансабдары третьего класса - это те, у кого количество сувор меньше количества зот.

Зарплата мансабдаров была бы соизмерима с их званиями. Мансабдары, получавшие плату землей, известны как джагирдары, которые имели право собирать доход с участка земли. Мансабдары, принимавшие оплату наличными, были известны как накди. Должность мансабдара не передавалась по наследству.

Новая система мансабдари, представленная Акбаром, оказалась очень успешной для его подданных, поскольку в ней работало много нуждающихся людей. Эта система была устойчивой системой, которую Акбар использовал для реорганизации армии. С помощью мансабдари он попытался установить связь между властью вождя и феодализмом. Некоторым мансабам в период Великих Моголов разрешалось набирать солдат из своего племени и вероисповедания, но от них требовалась беспрекословная верность центральному правительству. Тем не менее, у системы мансабдари были и недостатки. Большинство мансабов в период Империи Великих Моголов были иммигрантами, и не испытывали особой привязанности к Индии, и Акбар не смог организовать национальную армию с их помощью. Более того, поскольку бойцы отбирались мансабдарами и получали жалованье и продвижения по службе, они оставались верны им, а не императорам Великих Моголов. Центральное правительство не проводило систематической подготовки солдат перед началом войн, их пригодность всегда вызывала сомнения, а их вооружение и стандарты вызывали возражения. Провал Калинджарской экспедиции продемонстрировал военную слабость Бабуридов. Меры для укрепления вооруженных сил были предприняты во время правления Акбара. Ни один правитель после него не прилагал сколько-нибудь значительных усилий для развития и организации армии.

Таким образом, в Империи Великих Моголов система мансабдари использовалась для ранжирования гражданских и военных чиновников. Система мансабдари, созданная под руководством Акбара, укрепляла свой фундамент на протяжении всего короткого правления Акбара. Увеличение числа мансабдаров во времена Аврангзеба привело как к аграрному кризису, так и к кризису джагирдари; что привело к краху системы мансабдари. Во время правления Акбара доходы, собираемые мансабдарами со своих джагиров, шли на выплату назначенного им жалованья. Эти джагиры также были тщательно оценены, чтобы этот джагир был равен зарплате мансабдари. В более поздние времена джагиров стало не хватать, и их размер также стал уменьшаться. В период Аурангзеба доходов, которые собирали мансабдары, было недостаточно для выплаты назначенной им заработной платы, и со временем это привело к полному разрушению системы.

В заключение следует сказать, что система мансабдари функционировала как система оценок офицеров в соответствии с их зарплатой и званием. Она включала все аспекты управления всей империей, включая гражданские, военные и финансовые вопросы.

Список использованной литературы:

1.Алиев А. А. Завещание Тимура и Мухаммед Бабур. // Вестник КРСУ, 2015. Том. 15. № 6. С. 53-56.

2.Гафуров Б.А., Холназарова Д.М. Отражение социальной и религиозной политики Бабура в его завещании //Наука и образование сегодня. 2016. №4 (5). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-sotsialnoy-i-religioznoy-politiki-babura-v-ego-zaveschanii

3.Гафуров Б.А. Вопросы социальной политики и защиты населения в Индийском государстве Мирзо Бабура. // Тамаддун нури. 2024. №8. - С.172-176.

4.Низомиддинов Н.Ғ. Буюк Бобурийлар тарихи (XVI-XIX аср). – Т.: Фан ва технология, 2012. – 516 б. https://library.tsdi.uz/storage/books/March2022/icmXDtg1pmSNwkaCWpmX.pdf

5.Собиров Ж.З. Бобурийлар давлатида сарой мансаблари // Academic Research in Educational Sciences. Volume 3 | Issue 5 | 2022| P.726-728.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI ILMIY MEROSIDAN TA'LIM-TARBIYADA FOYDALANISHNING ZARURIYATI

Jumaboyev Nabi Pardaboyevich
Guliston davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotattsiya: maqolada Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berishi, ularning yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasini ta'minlashdagi o'rni xususida fikr-mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: madaniy-axloqiy meros, mutafakkir, ajdodlar, ta'lim-tarbiya, tarbiyaviy meros, ma'naviy ozuqa, umuminsoniy fazilat, komil inson, qadriyatlar.

Bugungi kunda yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini ta'minlashda ajdodlarimiz o'gitlari, pand-nasihatlaridan foydalanish alohida pedagogik qiymatga ega. Shu bilan bir qatorda, so'nggi yillarda xalqning madaniy-axloqiy merosini o'rganish, mutafakkirlarning pedagogik qarashlarini bugungi kun ta'lim-tarbiya tizimida qo'llash didaktik ahamiyatga ega bo'lmoqda [1:38]. Darhaqiqat, shunday ekan, yoshlar ajdodlarimizning ta'lim-tarbiyaga oid qadriyatlaridan bahra olishlari kerak. Qadimda Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda. Chunki biz o'tmish tariximizni chuqur bilsak hozirgi davrimizning qadr-qimmatini samarali tushunamiz va kelajakka to'g'ri yo'nalish olamiz. O'zbekiston Respublikasining Birinchi prezidenti I.Karimov: Tarixni bilmagan, tarixdan saboq olmagan inson nafaqat olis va yaqin ajdodlarni qanday yashagani, o'zi mansub bo'lgan millat qanday shakllanganini, balki kelajagini ham tasavvur qilolmaydi. Shu zaminda etishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimizning merosi bilan tanish bo'lmasak, kelajagi buyuk davlat qurishimiz mumkinmi?... "Bizning kelajagimiz, ertangi kunimiz tarix bilan, kechagi hayot bilan uzviy bog'liq" [2:3], – deb ta'kidlagan edi. Darhaqiqat, shu zaminda yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimizning merosi kelajagi buyuk davlat qurishimizda, haqiqatni doimo yodda tutishda va bugungi hayotimizda dasturil amal bo'lib xizmat qilmoqda.

Farzand tarbiyasi, kelajagi va manfaatlari haqida so'z borganda "Bundan uch yarim ming yil ilgari yashab o'tgan fir'avnlardan birining qabrtoshi ustiga "Yoshlarimiz o'jar va qaysar, keksalarning aytganini nazar-pisandga olmaydi, ajdodlar qadriyatlarini inkor etadi degan so'zlarning bitib qo'yilgani yoshlar tarbiyasi bashariyat taraqqiyotining barcha davrlarida hozirgidek asosiy muammolardan biri bo'lib kelganini tasdiqlaydi [3:6]. Barkamol inson, uning tarbiyasi haqidagi yuksak g'oyalar bayon qilingan zardo'shtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"ning tub ma'no-mohiyatini belgilab beradigan "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" degan tamoyilni oladigan bo'lsak, unda hozirgi zamon uchun ham behad ibratli saboqlar borligini ko'rish mumkin.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida kishidagi ijobiy fazilatlar uni doimo kamolot sari yetaklashi, inson doimo o'z tarbiyasiga e'tiborli bo'lib yurishi zarurligi uqtiriladi. Shuningdek, unda uyat-andisha va or-nomus, vatanparvarlik, xushmuomalalik, shirinso'z, kattalarga hurmat, kichiklara izzat, o'z-o'zini hurmat qilish, ochiq yuzlilik hamda aqlli va dono, bilimli, xush xulq kabi jami 17 ta fazilatlar yoritilgan. Jumladan, uning:

Birisi shoshilmoq, biri-ko'zi och,
Biri jaholatdir, yaqinlashma, qoch.
To'rtinchi – yovuzlik, buzuq fe'llilik,
Oxirgisi – yolg'on, qo'pol tillilik.
Bulardan tubani yomon fe'l erur,
Yomon fe'l kishiga alamlar berur.
Ochiq yuz, shirin so'z, mayinlik kerak,

Fe'l-atvorda moslik, tayinlik kerak [3:9], degan misralari orqali xalqni g'iybat va yolg'on, tubanlik va qo'pollikdan uzoq bo'lib, shirinsuhan va chiroyli muomalada bo'lishlikka undaydi. Zero, bunday milliy fazilatlarga yondashgan insonning oilasi mustahkam, o'zi esa baxtli bo'ladi.

Taniqli o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" [4:14] deb yozgan edi. Buyuk ma'rifatparvar bobomizning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu bilan ma'naviy, axloqiy, estetik jihatdan yetuk, millatparvar, vatanparvar yosh avlodni voyaga yetkazish maqsadida ta'lim va tarbiyani kuchaytirishga jiddiy e'tibor qaratish kerakligini nazarda tutgan [5:303]. Zero go'zal xulq-atvor, insonparvarlik, sabr-qanoat, ilmu hunar o'rtasidagi ishtiyoq, mehnatsevarlik, donishmandlik, ozodlik, do'stlik, rostgo'ylik, mardlik, o'z burchiga sadoqat va Vatanga muhabbat kabi insoniy fazilatlar qadimdan xalqimiz orasida juda ulug'langan. Farzand tarbiyasi orqali aynan shu fazilatlar shakllanishiga alohida e'tibor berib kelishgan [6:108]. Shuning uchun ham ajdodlarimiz orasidan juda ko'p jasur sarkardalar, olimu fozil, donishmandu mutafakkirlar yetishib chiqqan.

Mustaqillik yillarida xalqimizning ma'naviy merosini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Shu munosabat bilan Sharq madaniyatining tarixi, o'zbek ma'rifatining taraqqiyoti va XX asrdan bugungi kunga qadar ta'lim-tarbiya masalalari yo'nalishida bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Sharq va G'arb xalqlari pedagogikasi, VII-VIII asrlarda Movarounnahrda madaniyat va pedagogik qarashlar, Sharq Uyg'onish davridagi ta'lim-tarbiya va madaniyat kabi masalalar ilmiy-tarixiy jihatdan chuqur o'rganildi. Bu sohada "O'zbek pedagogikasi antologiyasi", O.Hasanboyeva, J.Xasanboyev, H.Homidovlarning "Pedagogika tarixi" darsligi kabi asarlar yaratildi [2:5]. Shuningdek, pedagogika sohasida bir qancha doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. S.Nishonovaning "Pedagogik fikr taraqqiyotida barkamol inson tarbiyasi tarixi" deb nomlangan ilmiy tadqiqotida inson tarbiyasiga oid fikrlarning shakllanishi va rivojlanish jarayoni yoritilgan. Muallif islom ta'limotida inson mohiyati va komil insonni ma'naviy shakllantirish yo'llarini aniqlagan. Tadqiqotda Sharq Uyg'onish davridagi qomusiy olimlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari tahlil etilgan va komil insonni tarbiyalash g'oyalari aniqlangan. Taniqli pedagog olimlarimiz O'.Aleulov, S.Xasanov, Z.Axrorova va boshqalar pedagogika tarixiga doir doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qildilar. Jumladan, A.Axmetovaning "Yusuf Xos Xojibning pedagogik qarashlari", U.Seytjanovaning "Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu-lug'atit turk" asarida ma'naviy-axloqiy tarbiya", K.Qilichevaning "Bahouddin Naqshbandning ta'limiy-axloqiy qarashlari", M.Xajiyevaning "Xoja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-tarbiyaviy qarashlari" kabi nomzodlik dissertatsiyalarida o'tmish allomalarining ilm-ma'rifat, komil insonni tarbiyalash haqidagi g'oyalari ilmiy pedagogik jihatdan tadqiq etilgan. Asqar Zunnunovning oliy o'quv yurtlari uchun yozgan "Pedagogika tarixi" darsligida VIII asrdan XXI asr boshlarigacha bo'lgan davrdagi pedagogik fikrning rivoji izchil yoritilgan. Tarixiy, falsafiy, pedagogik adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Sharq mutafakkirlarining axloqiy-huquqiy tarbiyaga doir qarashlari tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga egaligi bilan alohida ajralib turadi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev yoshlar tarbiyasiga alohida to‘xtalib: “Bolalarimizni birovlarning qo‘liga berib qo‘ymasdan, ularni o‘zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buning uchun yoshlarimiz bilan ko‘proq gaplashish, ularning qalbiga quloq solish, dardini bilish, muammolarini yechish uchun amaliy ko‘mak berishimiz kerak. Bu vazifalarni amalga oshirishda biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an’analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz”. Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz. Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda, Abdurauf Fitrat bobomizning mana shu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o‘g‘il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana, ulug‘ ajdodimiz nima deb yozganlar: “Xalqning aniq bir maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib, o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikdan olgan tarbiyalariga bog‘liq” [7] deya ta’kidlab o‘tdi. Buning uchun albatta uzoq va boy tarixga ega ajdodlarimizning tarbiyaviy merosidan foydalanamiz. Bundan tashqari, avlodlarda insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do‘stlik, iymon-e’tiqod, mehr-oqibat, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarni shakllantirishning o‘ziga xos tajribasini to‘plagan. Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiyaga oid qarashlari bu tajribaning shakllanishiga ulkan ta’sir ko‘rsatgan.

Boy pedagogik merosimizdan mustaqillik yillarigacha to‘liq foydalanilmadi. Endilikda ma’naviy tarbiya sohasida olib borilayotgan ishlarda bu durdonalardan to‘laroq foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ldik. Bu imkoniyatlar maktablar, maktabdan tashqari ta’lim muassasalari, mahallalarda o‘tkaziladigan tarbiyaviy tadbirlarni o‘ziga xos ma’naviyat darslariga aylantirish uchun yaxshi sharoitlar yaratib berdi [8:7]. O‘tmishda buyuk allomalarimiz, yuksak darajadagi ma’naviyat, axloq va odob saboqlarini berganliklarini, Vatan va xalq istiqboli, farovon turmush va halol mehnat, fan taraqqiyoti va inson mehnati, atrof-muhit va tabiatga oqilona munosabat haqidagi o‘zlarining qarashlarini bayon qilib berganliklariga guvoh bo‘lamiz. Mutafakkirlarimizning yuqorida ta’kidlangan masalalar haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘quvchi yoshlar va talabalar uchun ma’naviy tarbiya manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta’lim-tarbiyaga oid yondashuvlar, g‘oyalar, qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to‘g‘ri foydalanish – oliy pedagogik ta’lim jarayonida professor-o‘qituvchilarning pedagogik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi [9:144]. Zero, ota-bobolarimizdan qolgan boy ma’naviy merosning yosh avlodni har tomonlama yuksalishi tizimidagi o‘rni va roli o‘ziga xos xususiyatga va ko‘rinishlarga ega. Ular o‘z asarlarida shaxs ma’naviyati, insonda odob-axloqning yuksak namunalarini tarkib toptirish, oila, nikoh, farzand tarbiyasi, halolu-pok mehnati bilan kun kechirish, atrof-muhit va tabiatga nisbatan oqilona munosabatda bo‘lishga oid qarashlarni bayon qilib kelganlar. Ma’naviy yuksak, zamonaviy ilm va fanni egallagan, ajdodlarimizning boy ma’naviy merosga sohib chiqqan avlodni hech qanday tashqi kuch, g‘oya yoki mafkura aslo o‘z ta’siriga tushira olmaydi. Bunday avlodni voyaga yetkazgan xalqning istiqboli porloq, kelajagi buyukdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z.Jalilov. Sharq mutafakkirlari merosini o‘rganishning didaktik metodlari. T.: “Zamonaviy ta’lim” jurnali 5-son, 2007 y.
2. M.Shaxodjayev. Burhoniddin Marg‘inoniyning axloqiy-huquqiy qarashlari. Avtoreferat. T.:2006 y.
3. M.Farmonova. Sharq mutafakkirlarining ma’naviy me’rosida farzand tarbiyasi. Ilmiy-uslubiy qo‘llanma. T.: “Tasvir nashriyot uyi”, 2020 y.
4. A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T.: O‘qituvchi. 1992 y.
5. Жумабоев, Наби. "THE NEED TO USE AESTHETIC VIEWS OF EASTERN THINKERS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM." Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 4.2 (2024).

6. K.Nosirov. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda ajdodlarimizning madaniy meroslarini ta'lim-tarbiya jarayonlarida qo'llash. Xalq ta'limi jurnali 5-son. -T.: 2017 y.
7. Sh.Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi. T.: 2016 y.
8. M.Xajiyeva. Xoja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. T.:2004 y.
9. J.Hasanboyev, X.To'raqulov, I.Alqarov. Pedagogika nazariyasi (Didaktika). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. T.: "Fan va texnologiyalar", 2011 y.

ЖАҲОНДА ТИНЧЛИК ВА ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАРНИНГ ЎРНИ

Жоллыбекова Индира Бахытовна
Қорақалпоқ Давлат Университети "Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими" кафедраси ассистенти

Халқаро майдонда давлатларнинг ҳамкорликда аниқ бир муаммони ҳал этишда улар иштирокида тузилган халқаро ташкилотларнинг ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда. Халқаро ташкилотлар – муайян мақсадларни амалга ошириш учун халқаро шартнома асосида тузилган, тегишли органларга эга бўлган, аъзо давлатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган ҳамда халқаро ҳуқуққа биноан таъсис этилган давлатларнинг уюшмасидир. Халқаро ташкилотларни туркумлаш ташкилотларнинг ҳуқуқий табиати; ташкилот фаолиятининг кўлами; ташкилот фаолиятининг мавзуи; ташкилот аъзолари бўлган давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти сингари белгилар бўйича ўтказилади.

Халқаро ташкилотлар халқаро тизимнинг таркибий қисмидир. Табиийки, халқаро тизимнинг ривожланиши ҳал қилувчи таъсир кўрсатаётган ижтимоий тараққиёт қонунлари умумий тарзда уларнинг ижтимоий-ҳуқуқий табиатини ҳам белгилаб беради. Халқаро ташкилотлар давлатлар томонидан аниқ мақсадлар ва вазифаларни бажариш учун тузилиб, муайян ҳуқуқ доирасига эга бўлади, бу ҳуқуқ доиралари низомда қайд этилади. Халқаро ташкилотларнинг мақсад ва вазифалари тушунчаларини аниқлаб олиш зарурдир. Халқаро ташкилотларнинг мақсадлари хилма-хил. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун тузилган. ИКАО халқаро авиация муаммоларини ўрганиш, фуқаро авиацияси учун халқаро нормалар ва қоидаларни ишлаб чиқиш ҳамда халқаро ҳаво йўлларида учишнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадларида таъсис этилган. Мазкур ҳаракатларнинг йиғиндиси Халқаро ташкилотларнинг вазифасини ташкил этади. Булар ахборот, норматив, назорат ва амалий вазифалардир. Халқаро ташкилотларнинг бюджети аъзо бўлган давлатлар бадаллари ҳисобига тўлдирилиб берилади. Ҳар бир ташкилот бадаллари бюджетга ажратиш тартибини ўзи белгилайди[1].

Биринчи халқаро бирлашмаларнинг яратилиши ва пайдо бўлиши эр.авв. VI асрнинг бошларига тўғри келади. Бундай бирлашмалар ўзида шаҳар ва уюшмаларнинг ҳарбий-сиёсий иттифоқни ўзида ифода этган (мисол учун, Лакедемон ва Делосс Симмахиялари).

Лакедемон симмахияси эр.авв. VI юз йиллигида Пелопоннеснинг уюшма ва шаҳарларининг иттифоқи сифатида яратилган. Иттифоқнинг бошида Спарта турган. Олий иттифоқ органи умумиттифоқ йиғини (силлогос) бўлган. Ушбу йиғин йилда бир марта Спарта томонидан ўтказилган. Иттифоққа аъзо бўлган барча шаҳарлар ўзининг қанчалик катта ёки аҳамиятлигидан қатъий назар бир овозга эга бўлганлар. Масаланинг ҳал этилиши кўпчилик овози билан амалга оширилган.

[1] Ўзбекистон юридик энциклопедияси. -Т.: Адолат, 2010. -505 бет.

Биринчи халқаро иқтисодий ва божхона бирлашмаларининг пайдо бўлиши халқаро ташкилотларнинг барпо этилишига муҳим тарихий босқич сифатида ўз таъсирини кўрсатди. Жумладан, XIII ва XVII асрлар мобайнидаги Ганзей савдо иттифоқи Болтик денгизида, қисман Шимолий денгиз ва Шимолий Европанинг катта қисмида савдо монополиясини ўрнатган савдогарлар бирлашмаси блоки бўлган.

XIX асрнинг бошларида эса Герман божхона иттифоқи тузилган бўлиб, ўзаро божхона тўсиқларни бартараф этиш мақсадида тузилган аксарият немис давлатлари иттифоқини ўзида акс эттирган. Иттифоқ чегараларида ундирилган солиқлар асосида умумий ғазна ташкил этилган бўлиб, унинг даромади иттифоқ иштирокчилари ўртасида аҳолига тенг пропорционал тақсимланган. Бироқ, ушбу бирлашмалар халқаро ташкилот бўлмаган[1].

Глобаллашув, интеграциялашув, ўз навбатида, бундай ташкилотларнинг мавқеини янада мустаҳкамлади. Глобаллашув, аввало, иқтисодий, технология, коммуникация, фан ва транспорт соҳасидаги трансчегаравий ўзаро алоқаларни (ҳамкорликни) янада кучайишига олиб келди. У, гарчи турли даражада бўлсада, ўзаро боғлиқликнинг жамулжам тизимида деярли барча давлатлар, жамиятлар, ташкилотлар, актёрлар, индивидлар гуруҳини ўз ичига олди. Буларнинг барчаси хавф-хатар ва таваккалчиликлар: иқтисодий, халқларнинг кўчиши (миграцион), оммавий қирғин қуролларининг тарқалиши, жиноятчилик, гиёҳванд моддалар савдоси ва бошқаларнинг дунёвий қўшилиб (чатишиб) кетиши билан бирга кечмоқда. Шу тариқа, глобаллашув кўп томонлама дипломатиянинг аҳамиятини ортишига, айни пайтда унинг мураккаблашишига имкон яратмоқда.

Халқаро муносабатларнинг аксарият жиддий муаммолари кўп сонли давлатлар, халқаро ҳукуматлараро ташкилотларни уларни ҳал қилиш учун жалб қилади. Ҳозирги халқаро ташкилотлар иккита асосий турга бўлинади: ҳукуматлараро ва ноҳукумат ташкилотлар. Унисининг ҳам, бунисининг ҳам ўрни муҳим, уларнинг барчаси давлатларнинг турли соҳалардаги мулоқотига ёрдам беради.

Халқаро ташкилотнинг юридик табиати учун асосий нарса шундаки, унинг мақсадлари, фаолияти тамойиллари, ваколатлари, тузилиши ва бошқалар келишилган шартномага асосланган бўлади.

Халқаро ташкилотларга шартномалар тузиш ҳуқуқи берилади, яъни улар ўз ваколатлари чегарасида турли битимлар тузадилар. Шартномалар тузиши ҳуқуқи икки хил йўл билан: ташкилот вазифа ва мақсадаларидан келиб чиққан ҳолда исталган шартномаларни тузиш ҳуқуқини берувчи умумий низомда ёки алоҳида ваколат орқали мустаҳкамланади. Ундан ташқари халқаро ташкилотлар дипломатик алоқаларга эркин ва мустақил киришиш, ўз ваколатхоналарини давлатларда очиш ҳуқуқига ҳам эгадирлар. Масалан 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва БМТ ўртасида иқтисодий ўсишнинг муҳим муаммоларини ҳал этишга кўмаклашиш, ижтимоий соҳанинг илдамлашига ёрдам бериш, аҳоли турмуш тарзини яхшилаш мақсадларини кўзлаб БМТнинг органлари, фондлари ва дастурларини бирлаштирувчи қўшма ваколатхона тузиш ҳақида битим имзоланган эди.

Халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида халқаро ташкилотлар ўз фаолиятлари натижасида келиб чиқувчи зарар учун жавобгардирлар ва даъво билан мурожаат қилишлари ҳам мумкин. Давлат ички ҳудудида халқаро ташкилотлар юридик шахс мақомида иш олиб борадилар. Бу борада Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) Уставининг 39-моддасида ХМТ юридик шахсга тегишли барча ҳуқуқлардан, жумладан, шартномалар тузиш, кўчмас ва кўчувчи мулкка эгалик қилиш ва судга мурожаат қилиш ҳуқуқларидан фойдаланади, дейилади. Халқаро ташкилот органлари унинг таркибий қисмлари ва бўлинмалари ҳисобланади[2].

БМТнинг фаолиятига асос солувчи ҳужжатлар сифатида БМТ Низоми, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948й.), Геноцид жиноятчилигида жазолаш ва уни олдини олиш бўйича Конвенция (1948й.), Фуқаро ва сиёсий ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро пакт (1966й.), Ядро қуролининг тарқалмаслиги ҳақида Битим (1968й.), Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция (1989й.), Иқлим ўзгариши ҳақидаги БМТ конвенцияси (1992й.), Киото Баённомаси (1997й.) ва Мингйиллик Декларацияси (2000й.) эътироф этиш мумкин.

Халқаро тизимда БМТнинг ҳозирги роли ҳақида турли фикрлар мавжудлигини қайд этиш лозим:

[1] Вылегжанин А.Н. Международное право. –Москва: Юрайт, 2010. -348 б.
[2] Саидов А. Халқаро ҳуқуқ. -Т.: Адолат, 2001. –Б. 168.

-БМТ қуролли можароларни бартараф этиш ва халқаро келишмовчилик ва жанжалларни тинч йўл билан ҳал қилиш борасидаги ўз вазифаларини аллақачон бажаролмай қолди;

-БМТнинг ҳеч қандай муқобили ҳозирча мавжуд эмас, бошқача айтганда, минтақавий ташкилотлар алоҳида минтақалар манфаатларини ифода қиладилар, улар кўпинча тўғридан – тўғри бир – бирига зид бўлади, шу сабабли бутун жаҳон ташкилотисиз можароларни ҳал қилишнинг умумий меъёрлари ва йўлларини ишлаб чиқишнинг имкони йўқ.

Низомда белгиланган мажбуриятларни ўз зиммасига оладиган, Ташкилот фикрга кўра, уларни бажаришга қодир барча тинчликсевар давлатлар БМТнинг аъзоси бўлишлари мумкин. Ушбу мажбуриятлар, тинчлик пайтида бўлгани каби можаро шароитида ҳам, халқаро майдонда давлатлар ҳамкорлигининг ҳар қандай кўринишига алоқадор бўлган муайян вазиятларда давлатнинг атвори (ўзини тутиши) қоидаларига дахлдордир. БМТнинг келажаги ушбу ташкилот тизимининг янада самарали ишлашини таъминлаш, янги халқаро сиёсий маданиятни белгилаш учун қандай чоралар кўрилишига боғлиқ[1].

Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига 1992 йил 2 март куни аъзо бўлди. БМТ билан асосий устувор ҳамкорлик масалалари хавфсизлик ва замонавий таҳдидларга қарши курашиш, оммавий қирғин қуролларининг тарқалмаслиги, Афғонистонда тинликни тиклаш ва унинг барқарорлигини таъминлаш, экологик муаммоларни ҳал этиш, жумладан, Орол денгизи муаммосини оқибатларини енгиллаштириш, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси БМТнинг терроризмга қарши курашиш бўйича 13та конвенцияси иштирокчиси ҳисобланади ва бу йўналишда жаҳон ҳамжамиятини бирлаштириш йўлида ўзининг ташаббуси билан чиқган.

Ўзбекистон Республикаси халқаро терроризмга қарши курашиш соҳасида ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш бўйича тараққиётни маъқуллайди. Бироқ, терроризмга қарши амалий курашиш фақатгина кўптомонлама глобал ҳамкорлик тизимини яратиш йўли билан эришиш мумкинлигини эътироф этади. Бу ўринда Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримов "Бугунги кунда барча учун бир ҳақиқат намоён бўлиши зарур: табиийки, ҳеч бир инсон, ҳеч бир давлат барча одмазод учун хавф туғдирувчи ушбу ёвуз кучнинг илдизини йўқотиш йўлида курашишда четда қолиб кетиши мумкин эмас" - деб таъкидлайди. Шундан келиб чиқиб, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг Контртеррористик қўмитасининг ишини маъқуллаб, БМТга аъзо-давлатлар салоҳиятининг мустаҳкамлаш бўйича ҳатти-ҳаракатларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди.

Шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, ушбу қўмитанинг яратилиши, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримовнинг илгари сурган 1999 йил Стамбулдаги ОБСЕ саммитида терроризмга қарши курашиш бўйича Халқаро марказни яратиш зарурлиги ташаббуси асосида амалга оширилган.

JADIDCHILIK G'OYALARI TARG'IBOTINING IQTISODIY MUOMMOLARGA NISBATAN IJTIMOIY- FALSAFIY TAHLILI

Patiyev Xoldor Ikromovich
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Abdurauf Fitrat, jadidchilik harakatining muhim siymosi, o'z asarlarida Buxoro amirligining iqtisodiy muammolarini to'xtalib, tanqid qilib, ularni isloh qilish shartligi haqida fikr bildiradi. U xalqni ilm-fan va madaniyatga yo'naltirish, iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishni zarur deb biladi. Fitrat "Hind sayyohi bayonati" asarida Buxoro amirligining tabiiy boyliklaridan samarali foydalanmaslik va qishloq xo'jaligining qoloqligini tanqid qiladi. U iqtisodiy taraqqiyot uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va xalqni iqtisodiy manfaatdorlikka undash lozimligini ta'kidlaydi. Buxoro dehqonchiligining muammolarini tahlil qilib, amaldorlarning adolatsizligi, eskicha uskunalar va yetarli dori-darmonlar etishmasligini ko'rsatadi.

[1] Жўраев С., Ахмедов О., Раҳимова М. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. -Т.: Ғ.Ғулом, 2008. –Б. 40-41.

Fitrat va F.Xo'jaev va boshqa jadidlar qishloq xo'jaligini isloh qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish, davlat dasturlari orqali agrar islohotlarni amalga oshirishga harakat qilganlar. Ularning g'oyalari nafaqat Buxoro, balki butun Turkiston uchun muhim iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarni nazarda tutgan.

Shuningdek, jadidlar tog'-kon sanoatini rivojlantirish, savdo va dehqonchilikni yaxshilash bo'yicha ko'plab islohotlar loyihalarini ishlab chiqdilar, lekin o'sha davr sharoitlari bu islohotlarni amalga oshirishga to'sqinlik qildi. Fitrat va uning zamondoshlari tomonidan ilgari surilgan g'oyalar, ularning iqtisodiy masalalardagi chuqur tahlillari hammavaqt foydali hisoblanadi.

Kalit so'z: agrar islohot, irrigatsiya, tog'-kon sanoati, Buxoro jadidchiligi, yer resurslari, hunarmandchilik, iqtisodiy tenglik, ilg'or texnologiyalar, qishloq xo'jaligi, mustaqil iqtisodiyot, xalq farovonligi, yevropa madaniyati

Asosiy qism: Buxoro jadidchilik harakatining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat o'z asarlarida Buxoro amirligining iqtisodiy muammolarini keskin tanqid qilib, ularni isloh qilish zarurligini ko'rsatib bergan. Fitrat Buxoro amirligini mustaqil taraqqiyot yo'liga olib chiqishning ikki yo'lini taklif qiladi va bu g'oyani amalga oshirish uchun qattiq kurashadi.

Mustaqillikka erishishning birinchi yo'li – xalqni bilimli va ma'rifatli qilish, uning barcha qatlamlari o'rtasida ilm nurini tarqatish, aholiga tarixda hamisha erkin va mustaqil yashashga intilgan buyuk xalq ekanligini singdirish, jahon xalqlari erishgan ma'rifat va madaniyat, shuningdek, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdan bahramand bo'lish, odamlarda vatan taqdiri va istiqboli uchun mas'uliyat tuyg'usini uyg'otish, mamlakatni xomashyo yetkazib beruvchisi bo'lib qolmaslikka undash va ularda iqtisodiy tafakkur tuyg'usini rivojlantirish deb biladi.

Ikkinchi yo'l – Buxoro xalq xo'jaligini yaratish, mustaqil iqtisodiyot asoslarini barpo etish, iqtisodiy tenglik va manfaatdorlik tamoyili asosida jahon xo'jaligi bilan hamkorlik va integratsiyaga kirishish ekanligini ta'kidlagan.

Abdurauf Fitrat o'z vatanini ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, xalqni farovon turmush tarziga olib borishning asosiy yo'li – Yevropa ilm-fani, madaniyati, texnikasi, texnologiyasi, sarmoyasi va ilg'or tajribasini Turkistonga keng ko'lamda va tez fursatda joriy etishdir, deb ta'kidlaydi.

Bu yo'lda ikkilanmaslik, chet el ilm-fan va texnikasini joriy etishdan qo'rqmaslik, sarosimaga tushmaslik, or deb bilmaslik kerakligini aytgan. Chunki, deydi olim, Yevropa xalqlari nihoyatda qoloq va qashshoq bo'lgan bir davrda Sharq ilm-fani, madaniyati, tajribasi va amaliyotidan foydalangan holda yuksak taraqqiyotga erishdilar. Zero, bundan 1000 yil avval Yevropa xalqlari iqtisodiy va ma'naviy jihatdan qoloq bo'lgan davrda Sharq xalqlari insoniyat sivilizatsiyasining ancha yuqori pog'onasida bo'lganlar.

Abdurauf Fitratning bu boradagi xizmatlarini professorlar N.Hakimov, D.Amridinovalar shunday ta'riflaydi: "Jadidchilik harakatining falsafa fani doirasida ijtimoiy, iqtisodiy, ma'rifiy, axloqiy, ma'naviy va estetik jihatlari Abdurauf Fitratning milliy uyg'onish va iqtisodiy yuksalish konsepsiyasi, ya'ni moddiylashuvining iqtisodiy, ma'rifiy, intellektual asoslarini "Hind sayyohi bayonati" asarida ochib bergan"[1].

Fitrat o'zining yuqorida nomi keltirilgan asarida iqtisodiy g'oyani ishlab chiqib, unda amirlikning tabiiy xom-ashyo manbalarga juda boy ekanligi, ular hozircha yashirinib yotganligi, bu yer osti boyliklarini o'zlashtirish, milliy hunarmandchilikni jahonning ilg'or mamlakatlaridan texnologiya keltirib zamonaviy asosda tubdan qayta qurish, xorijiy sarmoya, ilm-fan texnika yutuqlarini milliy iqtisodiyotni yaratishga dadil jalb etishga oid qarashlar ilgari surilgan[2].

Abdurauf Fitrat "Hind sayyohi bayonati" asarida Buxoro amirligida mang'itlar sulolasidan meros qolgan qoloqlik, bid'at, ajnabiy fabrikantlar-u mahalliy boylar, savodsiz muftilar-u bir-birini g'ajishga tushgan mahalliy tojirlar, qora kunini "taqdiri ilohiy" deb bilgan omi kosib-u dehqonlarni qattiq tanqid qiladi, ularni islohotga chorlaydi, millat g'ururi, boyligi, hunarmandchiligi-yu amaliy

[1] Hakimov N.H. , Amridinova D.T. Turkiston jadidlarining iqtisodiy qarashlari. Falsafa-Siyosat. 2022/№2.-B.42
[2] Fitrat A. Jadid adabiyoti namayondalari. Zabarjad media.T.:2024. - B.110-167

san'atini asrashga va yuksaltirishga chaqiradi. Shu qatori, u Buxoro amirligiga qarashli yerlardan unumli foydalanish haqida jon kuydirib, "agar shu Shahrisabz yerlari Yapon elida bo'lganida edi, zar ekib, zar undirar edilar", deb yozadi. Bu o'rinda "Hind sayyohi bayonati" asarida ilgari surilgan masalalar shunchaki Movarounnahr doirasida emas, jahon miqyosida hal etilganligini ko'ramiz. Bu albatta, Fitratning iqtisodiy mazmundagi dunyoqarashi, el uchun kuyinishi, o'z xalqi, iqtisodiy qoloqligi sabablarini chuqur idrok qila olganligidan dalolatdir.

Abdurauf Fitrat ham Buxoro qishloqlarida iqtisodiy-ijtimoiy ahvol g'oyat achinarli ekanligini ta'kidlab, buning boisi qishloq xo'jaligining zamonaviy talab va taraqqiyotidan juda orqada qolish deb bildi.

U yerdan samarali foydalanilmaslikning sababi quyidagicha deb yozadi: "Qarshi xalqlari yerlarning hosil berishi darajasida mehnat qilmaydilar, ya'ni yerlarning imkoniyaticha hosil ololmaydilar»[1]. Yuqoridagi jumlalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki yerdan samarali foydalanilmaslikning sababi yerga hosil berish darajasida mehnat qilinmasligi ya'ni yerlarning imkoniyaticha hosil olinmasligidadir deb ko'rsatadi.

A.Fitrat Turkiston qishloq xo'jaligida ehtiyojlarni qoplash darajasida unum olinmaslik sabablarini o'rganib chiqib, uning uchta asosiy sababi borligini aniqladi:

Birinchi sabab – amaldorlarning dehqonlarga nisbatan adolatsiz munosabatlarda bo'lishlaridir. Bu adolatsizlik raiyatdan soliq yig'ishda namoyon bo'ladi;

Ikkinchi sabab – qishloq xo'jaligida unumdorligi past asbob-uskunalardan (ishlab chiqarish vositalaridan) foydalanib kelinayotganligidir. Olingan daromad texnikadan foydalanish xarajatlarini ham qoplamasligida bu namoyon bo'ladi;

Uchinchi sabab – Yerga quvvat beradigan sanoat dori-darmonlarining yetarli ishlatilmayotganidir[2]. A.Fitratning yuqoridagi fikrlaridan shu narsa ayon bo'ladiki, Turkiston dehqonchiligida ishlab chiqarishning ehtiyojni qoplash darajasida yetishmasligining birinchi sababi buxorolik amaldorlarning maoshlari taxminan dehqonning hosiliga qarab olganligidir. Masalan, dehqonning bitta xirmoni bo'lsa, amaldor bu bug'doy miqdorini o'z xohishiga ko'ra hisoblab, podsho haqi talab qilardi. O'sha paytda (ya'ni, 20-asr boshlarida) amaldorlar davlatdan maosh olmagan va barcha xarajatlarini dehqon hisobidan undirgan. Birinchi sabab amaldorlarning adolatsizligi bo'lsa, ikkinchi va uchinchi sabablarning yuzaga kelishi ham dehqonlarning o'zlariga bog'liq edi.

Dehqonlar qo'llagan asbob-uskunalar va ekin yetishtirish usullari Hazrati Odam Ato dehqonchiligidan farq qilmas edi. Chunonchi, o'sha davrda Yevropa davlatlari o'zlarining yirik shaharlarida qishloq xo'jaligi maktablarini ochib, farzandlarini shu maktablarga qishloq xo'jaligi fanlaridan tahsil olishini ta'minlaganlar. Bizning dehqonlari esa "dehqonchilik maktabi" tushunchasini xayoliga ham keltirmagan. Yevropaliklar yerga quvvat baxsh etadigan hayratlanarli dorular ishlab chiqargan bo'lsalar, Buxoro dehqonlari esa hali ham eskicha uslubda edilar. Yevropa dehqonlari yerni shudgorlash uchun mashinalarga ega bo'lib, bu mashinalar bir kunda bir necha tanob yerni haydash qudratiga ega edilar. Buxoro dehqonlari esa ikkita ho'kizni qo'shib katta mashaqqatlar bilan bir tanob yerni kunlab shudgor qilar edilar.

Fransiya dehqonlari bug'doy yanchish uchun alohida mashina yasab olishgan bo'lsalar, Buxoro dehqonlari esa, bu ishni bajarish uchun bir necha xo'kiz, eshakka muhtoj edilar. Shuning uchun ham Turkistonliklar yerdan unumli foydalanisha olmas edilar.

F.Xo'jaev Buxoroda yerga ishlov berishni zamonaviy texnika asoslariga ko'chirish, bu esa dehqonchilikni intensivlashtirish, qishloq xo'jaligiga yangi texnologiyalarni joriy etish imkonini beradi, deb ko'rsatdi. Jumladan, bu Buxoro zaminida ham Misr, Amerika kabi mamlakatlardagi qishloq xo'jaligi tizimlari, mashinalar majmuasini qo'llashga olib keladi. U ilg'or texnologiyani qo'llashning tajriba dalalarini va mashina prokat punktlarini tashkil etish, ilg'or tajribani ommalashtirish, maktablar tashkil etib, ularga darslar uyushtirish, qishloq xo'jaligiga oid

[1] Fitrat A. Jadid adabiyoti namayondalari. Zabarjad media.T.:2024. -B.205.
[2] Davlyatova.G.M. Jadidlar qarashlarida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va ularning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni. International journal of theoretical and practical research. Year: 2022 Issue: 4 Volume: 2.-B.19.

adabiyotlarni chop etib tarqatish, qishloq xo'jaligi rivojlangan mamlakatlarga ekskursiya va xizmat safarlariga yuborish yaxshi natijalar keltiradi, deb uqtiradi.

Abdulxamid Cho'lponning Vatan, ona yer haqidagi qarashlari g'oyat ibratli va ta'sirchandir: "...Vatan tuproqi shundog' onadurki, buni xor qilduk, o'zimizning ham xor bo'lmoqimiz ko'z oldidadur... Tuproqdan yaratilduk, demak tuproq tanimizdir, o'z tanimizni o'zimiz sotsak, beaqllik emasmu? Ajabo!!!.." Yer resurslaridan ratsional foydalanishga qaratilgan bunday da'vat, tabiiy resurslarning inson hayoti va iqtisodiy faoliyatidagi ahamiyati, milliy boylik yaratilishidagi asosiy manba, millat, yosh avlodning kelajagini ta'minlaydigan omil ekanligiga ishora qiladi.

Agrar sohada insonlarning bilimlarini va qotib qolgan tafakkur tarzini o'zgartirish lozimligini jadidlar juda yaxshi anglaganlar. Keyinchalik Buxoro Xalq Sovet Respublikasi rahbari bo'lgan, jadidchilarning yoshlar qanoti rahbari bo'lgan F.Xo'jayev o'zining agrar sohadag islohotlarini ham keskin qo'yganligi ahamiyatlidir. F.Xo'jaev Buxoro qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalasidagi davlat dasturi ishlab chiqish lozimligiga e'tiborini qaratdi va ishlab chiqdi. Dasturdagi umumiqtisodiy tadbirlar quyidagi ishlarni amalga oshirishdan iborat edi: 1) irrigatsiyaga doir butun programmani to'la ravishda bajarish; 2) yerni ishlashning yangi usullarini, dehqonchilik ish qurollarini, urug'larni selektsiya qilishni joriy qilish yo'li bilan yerni ishlashni intensivlashtirish, agropunktlar, qishloq xo'jalik maktablari tashkil etish hamda aholi orasida nazariy bilimlarni tarqatish; 3) xo'jaligi xonavayron bo'lgan dehqonlarga ham qisqa muddatli, ham uzoq muddatli katta qishloq xo'jalik kreditlari berib turish; 4) paxta ekilayotgan maydonlarni kengaytirish va amerika paxtasi ekishni har tomonlama rag'batlantirish yo'li bilan paxtaning shu navlarini ekishga asta-sekin o'tish; 5) qorako'lchilarni soliqlardan ozod qilish bilan bir qatorda, ularga keng ravishda kreditlar berib turish; 6) aholi qurt urug'i tarqatish va qurt urug'i yetishtirib beradigan stantsiyalar tashkil etish yo'li bilan pillachilikni qayta tiklash choralarini ko'rish.

Yuqoridagi fikrlardan Iqtisod fanlari doktori Davlyatova.G.M shunday xulosaga keladi: "Xo'jaev Buxoro qishloq xo'jaligini rivojlantirish omillaridan bo'lgan irrigatsiya va melioratsiya ishlarini avj oldirish, qorako'lchilarni soliqlardan ozod qilish bilan bir qatorda, ularga keng ravishda kreditlar berib turish orqali qorako'lchilikni rivojlantirish haqida gapirib, uni Yevropa bozorlariga chiqarishni davlat yo'li bilan yengillashtirish, bu qimmatbaho xom-ashyoni kontrabanda yo'li bilan chetga chiqib ketishiga chek qo'yajagini uqtiradi. Shuningdek, u ipak qurti urug'i yetishtirishni yaxshilash yo'li bilan mamlakatda pillachilikni rivojlantirishga oid takliflarni ham ilgari surgan edi"[1]. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yaxshilash orqali ularni faravon hayotini ta'minlash bo'lgan. Agrar soha masalasida A.Fitrat islohot loyihasini ishlab chiqgan. Bu loyihada yerlarning toifalarga bo'linishi, ularga egalik qilish tartibi, soliqlarning tartibga solinishi va ba'zi soliqlarning bekor bo'lishi nazarda tutilgan. Masalan, «kafsan» (mahalliy qishloq ma'muriyati (amin, oqsoqol va boshqalar) foydasiga dehqonlardan olinadigan soliq), «atayati» (sadaqa), «uskuna puli» (turli daraxtlar uchun to'lanidagan pul), «cho'p puli» (yaylovlardan foydalanganlik uchun olinadigan soliq), «ko'tara boqi» deb nomlangan «xashar» chiqimlari tugatilishi nazarda tutilgan.

Loyihaning yerga egalik va qishloq xo'jalik masalalariga doir qismidagi ikkinchi asosiy maqsad qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'paytirish, ekin maydonlarini kengaytirish va dehqonchilikni intensivlashtirish to'g'risida g'amxo'rlik qilishdan iborat deb belgilangan. Loyihada juda ko'p iqtisodiy masalalar nazarda tutilga bo'lib, o'sha davr shart-sharoiti ularni amalga oshirishga imkon bermagan.

Jadidlar bundan tashqari tog' kon sanoatini ham rivojlamtirishni maqsad qilgan edilar. Turkistonda iqtisodiy taraqqiyotga, farovon va obod yashashga olib keluvchi boshqa yo'llar borligi haqida Abdurauf Fitrat ham o'zining "Hind sayyohi bayonati" asarida yozgan. Ana shulardan biri "ihroj sanoati", ya'ni yer osti boyliklarini qazib olish va "a'mol sanoati", ya'ni uskunalar (fabrika va zavodlar) yaratishdir. Turkiston o'lkasi bag'rida oltin, mis, temir, neft, gaz, toshko'mir va

[1] Davlyatova.G.M. Jadidlar qarashlarida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va ularning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni. International journal of theoretical and practical research. Year: 2022 Issue: 4 Volume: 2.-B.19.

boshqa tabiiy boyliklar mavjudligini, ularni ishga solish orqali xalq qashshoqlikdan, iqtisodiy qaramlikdan xalos bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Ishoqxon Ibratning “Tarixi madaniyat” risolasida mamlakatni tog‘-kon sanoatini yo‘lga qo‘yish kerakligi haqida o‘z qarashlarini bildirgan. Chunonchi, bu konlarni ishga tushirish orqali xorij talablariga mos ravishda mahsulot ishlab chiqarish va bu mahsulotlarni sotish orqali mamlakat iqtisodiyotini ta’minlash hamda mamlakatni jahonga tanitish taklifi bilan chiqadi: “Mana tog‘larimizda bo‘lsa oltindan boshlab kumush, mis, temir, cho‘yan va qo‘rg‘oshimgacha bor, joy-rangvor bo‘ladurg‘on nimanarsalardan konlar ko‘p. Qorazakiy bir tog‘ butun ... achchiq toshlar va dahanfarang nimanarsalarni koni bor. ...Bu konlarni bag‘rimizga bosib yotub, tasarrufini qilolmasak bizga ancha nuqson bo‘lur edi”[1].

Jadidlar mamlakatda savo-tijorat ishlari, dehqonchilik va kon sanoati, umuman olganda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilash uchun ko‘plab islohotlar loyihalarini ishlab chiqdi. Jadidlar vaziyatdan kelib chiqib, qishloq xo‘jaligida o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun davlat darajasida siyosiy va amaliy harakatlarni boshladilar. Skobelev, Qo‘qon va Toshkent shaharlarida yig‘ilishlar o‘tkazilib, unda paxta uchun belgilangan narxning maqsadga muvofiqligi masalasi ko‘rib chiqildi. Ishlab chiqaruvchilar, savdogarlar, dehqonlar, jadidchilik vakillari ishtirok etgan bu yig‘ilishlar qizg‘in bahs va tortishuvlarga sabab bo‘lib, ularda musulmonlarning qo‘li baland edi. Paxta narx belgilashda ham hudud sharoitidan kelib chiqish belgilab qo‘yilgan. Lekin bu islohot loyihalarini vaqtida o‘tkazish imkoni bo‘lmadi. Shunday bo‘lsa ham o‘sha davrdagi islohiy loyihalarning qadr-qimmati hech qachon o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi.

Xulosa. Jadidchilar o‘lka iqtisodiy muammolarini tanqid qilib, mustaqil taraqqiyot yo‘llarini taklif etadi. Shuningdek, Turkistonning tabiiy resurslardan samarali foydalanish, milliy hunarmandchilikni rivojlantirish va xorijiy sarmoya jalb qilish zarurligini ta’kidlaydi. Jadidlar qishloq xo‘jaligi sohasida mavjud muammolarni aniqlab, amaldorlar va eski usullarni tanqid qiladi, dehqonlarni zamonaviy bilimlar va texnikalar bilan ta’minlash zarurligini o‘rgatadi.

Buxoro agrar islohotlari, masalan, F.Xo‘jaev tomonidan ishlab chiqilgan dasturlar bilan davom etadi, bu dasturlar irrigatsiya, dehqonchilik usullarini takomillashtirish va qishloq xo‘jalik kreditlari berish orqali xalqning farovonligini oshirishni maqsad qiladi. Jadidlar, shuningdek, kon sanoatini rivojlantirish va savdo-sotiqni yaxshilash uchun ko‘plab islohotlar rejalashtirganlar.

Umuman olganda, Jadidlar Buxoroning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti uchun zaruriy islohotlarni amalga oshirishga intiladilar, bu esa ularning xalqni rivojlantirishga bo‘lgan kuchli e’tiboridan dalolatdir.

Foydalanilgan adaboyitlar:

1. Hakimov N.H. , Amridinova D.T. Turkiston jadidlarining iqtisodiy qarashlari. Falsafa-Siyosat. 2022/№2.-B.42

2. Fitrat A. Jadid adabiyoti namayondalari. Zabarjad media.T.:2024.- B.110-167

3. Davlyatova.G.M. Jadidlar qarashlarida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va ularning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni. International journal of theoretical and practical research. Year: 2022 Issue: 4 Volume: 2.-B.19.

4. Ibrat I. Tarixi madaniyat. O‘z RFASHI.Q. inv № 11616, № 10117. -B 128.

5. Ikromovich, P. X. (2023). Jadid ma’rifatparvarchiligi shakllanishidagi tarixiy shart-sharoit va obektiv zaruriyat. Finland International Scientific Journal of Education. Social Science & Humanities, 11(3), 167-179.

6. Патиев, Х. (2023). ЖАДИДЧИЛИК ҚАРАШЛАРИ НЕГИЗИДА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЙЎНАЛИШЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ЖАМИЯТДА РИВОЖЛАНИШИ. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences, 3(11).

[1] Ibrat I. Tarixi madaniyat. O‘z RFASHI.Q. inv № 11616, № 10117. B 128.

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ПОЙДЕВОРИ

Сувонқулов Ҳусан Тоирович
Гулистон давлат университети ўқитувчиси

Сўнгги йилларда аждодларимиз илмий-маънавий меросини ўрганиш масаласи бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш, юртимизда яшаб ижод этган алломаларимизнинг илмий-маънавий меросини ёш авлодга янада яқиндан таништириш борасида Юртбошимиз Шавкат Мирзиёев томонидан прагматик ишлар бошалб берилди. Айниқса уйғониш даври алломаларининг ахлоқий тарбиявий ғоялари бугунги ёш авлод тарбияси учун катта аҳамиятга эга. Бу каби тадқиқотларни олиб бориш буюк аждодларимизнинг илмий-маънавий меросини тадқиқ этиш олим ва тадқиқотчиларнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Шу ўринда айтиш керакки, VII—XII асрларда Мовароуннаҳрдан мазкур илмлар бўйича кўплаб алломалар етишиб чиққан. Жумладан, манбаларда Мовароуннаҳрда уч мингдан ортиқ таниқли муҳаддислар фаолият олиб боришганлиги келтирилган. Улардан 2000 дан ортиғи - Самарқанд, Бухоро ва Насафда, қолганлари Шош, Фарғона, Кеш, Термиз ва Хоразмда, шунингдек Уструшона, Дабусия, Кушония ва бошқа минтақаларда фаолият кўрсатишган. XIX асрда яшаб самарали ижод қилган ҳиндистонлик аллома Абдулҳай Лакнавий ўзининг "ал-Фавоид ал-баҳиййа" асарида ўрта асрларда фаолият кўрсатган самарқандлик, фарғоналик, насафлик, бухоролик ва хоразмлик алломалар ҳаёти ва илмий фаолияти хусусида маълумотлар келтирган. XI-XII асрларда яшаб ижод қилган кешлик улуғ аллома Абу Муҳаммад Абд ибн Ҳумайд Кеший ўз асарлари, айниқса, "Муснади Абд", "Тафсири Абд" билан ҳадис, тафсир, фиқҳ илмларига ҳисса қўшди. XI асрда яшаган яна бир кешлик аллома Абу Шакур ас-Солимий ўзининг "ат-Тамҳид фи баён аттавҳид" асарида мотуридия таълимотининг эътиқодий масалаларини баён қилиш билан бир қаторда, ашъария таълимотига ўз муносабатини билдирган. X асрда яшаб ижод қилган бухоролик аллома Абу Али ал-Бухорий етук фиқҳ бўлгани ҳолда, турли мавзуларда ижод қилган. Унинг "Равзатул-уламо ва нузҳатул-фузало" асари диний-ахлоқий манба бўлиб, ҳанифиялик мазҳаби асосида ёзилган. Бу маълумотлар Ватанимиз илм тарихини ўрганишда муҳим манбалар сирасига кириши шубҳасиз. Маълумки, 1370 йили салтанат тепасига келган Амир Темур ўзининг ўттиз беш йиллик ҳукмронлиги даврида давлатнинг асосий таянчи Самарқандни ҳам сиёсий, ҳам маданий жиҳатдан жаҳоннинг энг гўзал ва обод шаҳрига айлантирди, у ерда илм-фанни тараққиё этишига замин яратди. Бу даврнинг ижодкорлик руҳи ва маҳобатли иморатлардаги етакчи ғоя Шаҳрисабзда қурилган Оқсарой пештоқига битилган "Агар бизнинг қудратимизга шубҳалансангиз, биз яратган иморатларга қаранг" хитоби мазмунига тўғри келади. Негаки, ҳар бир иморат бевосита юксак илм, теран билим натижасида бунёд этилганлиги бугунги кунда ҳам жаҳон ҳамжамиятида эътироф этилади.

XIV асрда Самарқандга ўша давр тасаввуфининг кубравия, яссавия ва нақшбандия тариқатини ўрганиш учун дунёнинг барча шаҳарларидан кишилар келар эди. XIV аср иккинчи ярмидаги Самарқанднинг сиёсий ва маданий ҳаёти устод Беҳзоднинг Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асарига ишлаган миниатюраларида ўзининг бадиий аксини топди. XV аср биринчи ярмини темурийлар давлати маданиятининг энг ёркин даври, дейиш мумкин. Мирзо Улуғбек раҳбарлигида Самарқанд янада обод этилиб, илм-фан, айниқса, махсус расадхона қурилгач, илми нужум-астрономия марказига айланиб, натижада, машҳур "Зижи жадиди Кўрагоний", яъни 1018 юлдузнинг астрономик жадвали тузилди. Расадхона ичлари буржлар тасвири билан безатилди. Мирзо Улубек "Тарихи арбаъи улуси Чингизий" номли тарихий асарни тарғиб қилишда шахсан иштирок этди. Бу даврда Самарқанд илм-фан ва маърифат ўчоғи бўлиб, бу шаҳарда таълим олишни ўша давр зиёлилари ўзлари учун зарур ва шарт, деб билишарди. Шунинг учун бўлса керак, ёш Абдураҳмон Жомий ҳам таълим олиш учун Ҳиротдан Самарқандга келган эди.

Янги Ўзбекистонда миллий маданиятимиз тарихини ўрганишга, унга холисона фикр билдиришга катта имкониятлар яратилди, осори-антика ёдгорликларимизни асраш, миллий қадриятларимизни тиклаш, қадимий бой тарихимизни бир ёқламали ёритиш, чегаралаш, маълум жараён ва илм фан арбобларининг фаолияти ва хизматини инкор этишдек нотўғри ғоялар ва усуллардан тозалашга, ҳур фикрлиликни инкор этишга қарши туради.

"Бой тарихимиз дурдонаси бўлган маданий меросимизни асраб-авайлаб, келажак авлодлар учун безавол етказишимиз зарур". "... биз ислоҳотларимиз кўлами ва самарасини янада оширишда ҳар томонлама етук, замонавий билим ва ҳунарларни пухта эгаллаган, азму шижоатли, ташаббускор ёшларимизга таянамиз".[1]

IX асрнинг иккинчи ярмидан равнақ топа бошлаган, X-XII асрларга келиб эса мислсиз натижалар берган, буюк маданий юксалиш ва тараққиётнинг шарт- шароитлари, асосий сабаблари, манбалари, ҳал қилувчи қатор омиллари бор эдики, уларни ўрганиш, илмий тадқиқ қилиш ва баҳолаш ривожланган ўрта асрларда миллий ва умуминсоний қадриятларга бўлган муносабатни кўрсатиб беришга ёрдам беради. Маданият ва илмий мероснинг жадал суратлар билан тараққий этиб боришини ҳаётий заруриятга айлантирган асосий сабаблардан бири - Марказий Осиё халқларининг эрк, адолат, ҳақиқат, мустақиллик учун араб ва мўғул босқинчиларига қарши олиб борган курашларидир.

Марказий Осиёда чет эл босқинчилари ҳукмронлигининг тугатилиши ва миллий мустақил давлатларнинг барпо этилиши натижасида феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг, ички ва ташқи савдо алоқаларининг, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, илм-фан ва маданиятнинг, фалсафанинг равнақ топиши миллий қадриятларнинг тикланиши ва такомиллашиб боришига кенг шароит яратилди. Бу даврда мамлакат ичидаги ўзаро урушлар камайди. Бухоро, Урганч, Марв, Шош, Самарқанд ва бошқа йирик шаҳарларда ҳунармандчилик, косибчилик анча тараққиётга эришди. Буларнинг ҳаммаси ўз ўрнида маданият ва фаннинг ривожланишига олиб келди. Жамият тараққиёти ўртага қўйган талаблар ҳамда мавжуд шарт-шароит туфайли IX-XVI асрларда Марказий Осиёда, шунигдек, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида илм-фан ва маданият чинакамига гуркираб яшнади, бу давр "Ренессанс" - Уйғониш даври номини олганлиги ҳам бежиз эмас. Уйғониш даври мутафаккирлари ўзларининг қомусийлиги бир пайтнинг ўзида ҳам файласуф, ҳам мусиқашунос, ҳам математик, ҳам мантиқшунос, социолог, филолог, ҳам тарихчи ва табиатшунос, хуллас, фаннинг барча соҳаларида етуклиги билан ажралиб турадилар. Бу сиймоларнинг яна бир ўзига хос жиҳатлари бир пайтнинг ўзида деярли барча мутафаккирлар бир неча тилларни мукаммал билганликлари, бир неча тилдаги манбалардан фойдалана олганликлари, таржималар қила олганликларидир. Бу эса ўз ўрнида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлаштириш жараёнларини жадаллаштиришга олиб келди. Буюк мутафаккирлар томонидан чуқур илмий асосланган илмий ғоя ва таълимотлар фақат улар яшаб ижод этган давр учунгина эмас, балки келажакни олдиндан башорат қилиш, табиий, ижтимоий воқеа ва жараёнларни олдиндан айтиб бера олиш нуқтаи назаридан ҳам бебаҳодир. Донишманд боболаримизнинг илмий-фалсафий таълимотлари қобиққа ўралиб қолган эмас. Улар ҳам миллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга эга бўлган таълимотлардир. Яна шу нарса диққатга сазоворки, Шарқ мутафаккирларининг деярли ҳаммаси ўз даврининг қайноқ ҳаёти марказида бўлишган, амалий ишларда фаол иштирок этишган, элим, халқим, юртим дея ёниб яшашди. Бу уларнинг ҳақиқий комил инсон, баркамол шахс, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома эканликларидан далолат беради.

Она заминимиздан минглаб олиму шоирлар, буюк мутафаккирлар етишиб чиққан. Уларнинг математика, физика, кимё, астрономия, этнография, тиббиёт, тарих, адабиёт, ахлоқ, фалсафа каби кўплаб соҳаларга оид асарлари, Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент,

[1] Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йилга бағишланган Олий Мажлисга ва Халққа мурожаатномаси. - Т.: 29.12.2020 й.

Шаҳрисабз, Термиз ва бошқа шаҳарлардаги қадимий обидалар башариятнинг маънавий мулки ҳисобланади.[1]

Энг эзгу мақсадларимиз — мамлакатимизнинг буюк келажаги ҳам, эртанги кунимиз, эркин ва фаровон ҳаётимиз ҳам, Янги Ўзбекистоннинг XXI асрда жаҳон ҳамжамиятидан қандай ўрин эгаллаши ҳам — буларнинг барчаси, аввалambор, янги авлод, униб-ўсиб келаётган фарзандларимиз қандай инсонлар бўлиб вояга етишига боғлиқдир. Бунда эса аждодларимиз ўгити, улар томонидан яратиб берилган илмий-фалсафий мерос “учинчи ренессанс” пойдеворини қуришга, бу йўлда бизларга дастурул-амал бўлишга хизмат қилади десак муболаға эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йилга бағишланган Олий Мажлисга ва Халққа мурожаатномаси. - Т.: 29.12.2020 й.
2. Мамадиёр Зиёдинов, Мақсуд Жонихонов, “Жаҳон тамаддуни тарихида Марказий Осиё Ренессанси”. Халқ сўзи. 31.05.2021 й.
3. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси - Давлат илмий нашриёти”. 2011 й.

MEHNAT QONUNCHILIGIDA XODIMNING HUQUQIY HOLATI YUZASIDAN AYRIM MULOXAZALAR

U.V.Asadullayev
Namangan davlat universiteti yuridik fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada O‘zbekiston Respublikasida Mehnat to‘g‘risidagi qonunchilikda duch kelinayotgan huquqiy ixtilof, mehnat qonunchiligini takomillashtirish va insonparvarlik tamoyiliga moslashtirish bo‘yicha taklif hamda ayrim rivojlangan xorijiy davlatlarning tajribasini o‘rganish masalalari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: huquqiy ixtilof, intizomiy jazo, huquqiy holatni yomonlashtirish, kamsitish, ichki lokal xujjatlar, jarima.

Bugun Yangilanayotgan O‘zbekistonda mehnat munosabatlarining huquqiy asoslari qonunchiligimizda aniq belgilab qo‘yilgan. Biroq, asosiy mavzuga o`tishdan avval huquqiy ixtilof haqida ozroq tushuncha hosil qilib olaylik. Zotan, bu maqolamizda bayon qilingan muammoni yetkazib bera olishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

Professor X.T.Odilqoriyevning fikricha huquqiy ixtilof deganda ayni bir yoki o`xshash ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar o`rtasidagi nomutanosiblik yoki qarama-qarshilik tushuniladi[1].

Endi e’tiboringizni O`zbekiston Respublikasining 2022-yil 28-oktabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi Mehnat kodeksidagi normaga qaratmoqchimiz.

O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 3-moddasida, Yakka tartibdagi mehnatga oid munosabatlarni va ular bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishning asosiy prinsiplari qatorida, xodimning huquqiy holati yomonlashishiga yo‘l qo‘yilmaslik prinsipi sanab o‘tilgan.

Mehnat shartnomasini tuzishda taraflarning huquq va majburiyatlarini belgilovchi va uning tarkibini shakllantiruvchi shartlarni quyidagicha bo‘lishimiz mumkin:

• mehnat to‘g‘risidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar (bu larga ham ish beruvchi, ham xodim tomonidan amal qilinishi majburiydir, chunki ular ish beruvchi uchun xodimlar mehnat huquqlari va kafolatlarining eng past darajasini tashkil etib, ular xodimlar ahvolini mehnat

[1] Мамадиёр Зиёдинов, Мақсуд Жонихонов, “Жаҳон тамаддуни тарихида Марказий Осиё Ренессанси”. Халқ сўзи. 31.05.2021 й.

to‘g‘risidagi qonunlarda nazarda tutilganiga qaraganda yomonlashtirsa, haqiqiy emas deb topiladi), jamoa kelishuvlari, jamoa shartnomalari, tashkilotning boshqa lokal hujjatlari bilan belgilangan umumiy majburiy shartlar;

• mehnat shartnomasida taraflar kelishuvi bilan belgilanadigan shartlar.

Ularning birinchisiga quyidagilar kiradi: Barcha xodimlar uchun ish vaqtining eng ko‘p muddati (haftasiga 40 soatdan oshmaydigan) hamda voyaga yetmaganlar, I va II guruh nogironlari, noqulay mehnat sharoitlaridagi ishlarda band bo‘lgan xodimlar uchun qisqartirilgan ish vaqtining muddati; yillik asosiy ta'tilning eng kam muddati (21 kalendar kundan kam bo‘lmagan), ayrim toifadagi xodimlar uchun uzaytirilgan va qo‘shimcha mehnat ta'tillari, ta'tillarni berish tartibi; mehnat haqi qonun hujjatlari bilan belgilangan engkam miqdordan oz bo‘lmasligi hamda ularning to‘lanish muddatlariga amal qilinishi; majburiy kafolatli to‘lovlar va kompensasiya to‘lovlari; intizomiy jazolar hamda ularni berish va qo‘llash tartibi, shaxsni to‘liq moddiy javobgarlikka tortish asoslari turlari va ro‘yxati; ayollar, voyaga yetmaganlar, nogironlarga beriladigan majburiy qo‘shimcha kafolat va imtiyozlar va boshqalar.

E’tiboringizni qo‘yidagi bir normaga qaratmoqchimiz. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 312-moddasi 1-qism 2-bandida, Mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi xodimga o‘rtacha oylik ish haqining o‘ttiz foizidan ko‘p bo‘lmagan miqdorda jarima. Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o‘rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ko‘p bo‘lmagan miqdorda jarima solinishi hollari nazarda tutilishi mumkinligi belgilangan.

Qolaversa, Mehnat kodeksining 270-moddasi 1-qismiga muvofiq, Har bir to‘lov chog‘ida ish haqidan ushlab qolingan mablag‘larning umumiy summasi xodimga haqiqatda hisoblangan ish haqining ellik foizidan oshishi mumkin emasligi belgilangan.

Yuqorida keltirilgan Mehnat kodeksining 312-moddasi 1-qism 2-bandida hamda 270-modda 1-qismida, xodimni huquqiy holatini yomonlashtiruvchi normalar aks etgan va bu holat xodimni kamsitish hisoblanadi.

“Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”ning 23-moddasiga ko`ra, har bir inson hech bir kamsitishsiz teng mehnat uchun teng haq olish huquqiga ega hisoblanadi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 42-moddasiga muvofiq, har kim munosib mehnat qilish, kasb va faoliyat turini erkin tanlash, xavfsizlik va gigiena talablariga javob beradigan qulay mehnat sharoitlarida ishlash, mehnati uchun hech qanday kamsitishlarsiz hamda mehnatga haq to‘lashning belgilangan eng kam miqdoridan kam bo‘lmagan tarzda adolatli haq olish, shuningdek ishsizlikdan qonunda belgilangan tartibda himoyalanish huquqiga egaligi belgilangan.

E'tiborbersak, “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”da ham, O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida ham, xodimlarni mehnati uchun haq olishda hech qanday kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligi belgilab qo‘yilgan.

Bu savolga O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 4-moddasi 2-qismida javob olamiz. Unga ko‘ra, mehnat va mashg‘ulotlar sohasida kamsitish taqiqlanadi. Jinsi, yoshi, irqi, millati, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy holati va mansab mavqei, yashash joyi, dinga bo‘lgan munosabati, e'tiqodi, jamoat birlashmalariga mansubligi, shuningdek xodimlarning ishchanlik sifatlari va mehnati natijalari bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa jihatlariga qarab mehnat va mashg‘ulotlar sohasida biror-bir, to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita cheklovlar belgilash, xuddi shuningdek biror-bir to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita imtiyozlar berish kamsitishdir.

O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 8-moddasiga muvofiq, Har qanday normativ-huquqiy hujjat xodimning huquqiy holatini yuqoriroq yuridik kuchga ega bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatga nisbatan yomonlashtirmasligi kerakligi. Hech bir ichki hujjat, ish beruvchining yakka tartibdagi huquqiy hujjati xodimning huquqiy holatini normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan yomonlashtirishi mumkin emasligi belgilangan.

Ushbu kodeksning 13-moddasida esa, mehnat haqidagi boshqa huquqiy hujjatlarga xodimning holatini mehnat to‘g‘risidagi qonunchilikka nisbatan yomonlashtiruvchi qoidalarni kiritishga yo‘l qo‘yilmaydi deb ko‘rsatilgan.

Shuningdek Mehnat kodeksining 17-moddasiga ko‘ra, ushbu Kodeks 13-moddasining ikkinchi qismida, 14-moddasining birinchi, ikkinchi va to‘rtinchi qismlarida, 15-moddasining birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan talablarga rioya etmaslik xodimning holatini yomonlashtiradigan mehnat haqidagi boshqa huquqiy hujjatlar qoidalarining haqiqiy emasligiga sabab bo‘lishi belgilangan.

Mehnat kodeksining 68-moddasi talablariga ko‘ra, Jamoa shartnomasida xodimlarning holatini mazkur xodimlarga tatbiq etiladigan qonunchilikka yoki jamoa kelishuvlariga nisbatan yomonlashtiradigan shartlar bo‘lmasligi kerakligi belgilangan.

Bundan tashqari Mehnat kodeksining 244-moddasi 1-qismiga muvofiq, mehnat to‘g‘risidagi qonunchilikda mehnatga haq to‘lash sohasida kamsitishni taqiqlash, teng qiymatli mehnat uchun erkaklar va ayollarga teng miqdorda haq to‘lanishini ta'minlash kabi kafolatlar nazarda tutilgan.

Yuqoridagilarga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 312-moddasi 1-qism 2-bandida ko‘rsatilgan "Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o‘rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ko‘p bo‘lmagan miqdorda jarima solinishi hollari nazarda tutilishi mumkin" normasi, mehnat kodeksining 8, 13, 17, 68, 244-moddalari talablariga mutlog‘ zid keladi, uning oqibatida esa xodimning huquqiy holatini yomonlashishiga hamda mehnat sohasida kamsitilishiga olib keladi.

Mehnat huquqining rivojlanishining jahon tarixida va xorijiy mamlakatlarning hozirgi amaliyotida ko‘plab miqdorda va xilma-xil intizomiy jazo choralari keltirilgan. Xususan, ish haqining kamaytirilgan yoki saqlangan holda boshqa ishga o‘tkazish, lavozimini pasaytirish yoki lavozimga ko‘tarishni rad etish, mehnat sharoitidagi boshqa o‘zgarishlar.

Ayrim davlatlarda, xodimning familiyasi va u sodir etgan intizomiy qilmish ko‘rsatilgan intizomiy jazo to‘g‘risidagi bildirishnomalarni tashkilotning e'lonlar taxtasiga osib qo‘yish amaliyoti ham ko‘zatiladi (Shveytsariya).

G‘arbning aksariyat mamlakatlarida, rivojlanayotgan mamlakatlarning bir qismida va ba'zi postsovet respublikalarida (Ozarbayjon, Estoniya) intizomiy javobgarlik choralariga jarima ham kiritilgan.

Biroq, ulardan foydalanishga ikkita shart mavjud bo‘lganda ruxsat beriladi:
birinchidan, uning hajmi cheklangan, masalan, Italiyada to‘rt soatlik daromad; ikkinchidan, undirilgan jarima mehnat jamoasi fondiga yoki xayriya maqsadlariga tushadi.

Buyuk Britaniya va Fransiyada esa intizomiy jarimaga yo‘l qo‘yilmaydi.

Ushbu holat ko‘plab xorijiy davlatlarning mehnat to‘g‘risidagi qonunchiligida ko‘zatiladi.

Misol tariqsida, Rossiya Federasiyasining mehnat kodeksining 192-moddasida, Ukraina Respublikasining mehnat kodeksining 147-moddasida, Qozog‘iston Respublikasining mehnat kodeksining 64-moddasida ham intozomiy jazo chorasi sifatida "jarima" belgilanmagan.

Jarimalarni qo‘llash amaliyoti Rossiya mehnat qonunchiligining rivojlanish tarixida ham mavjud edi. 1886 yil 3 iyunda qabul qilingan qonun zavod va fabrika boshqarmalariga tegishli tartibni saqlash uchun ichki tartib qoidalarini tuzishni aniq belgilab qo‘ydi.

Ishchilar tomonidan ushbu qoidalarni buzganliklari (intizomiy huquqbuzarliklar) uchun muassasa rahbarlariga har bir holat uchun 1 rubl miqdorida jarima solish yoki ularni ishdan bo‘shatish huquqi berildi. Bundan tashqari, shaxsiy mehnat shartnomasi muddati tugagunga qadar ishni ruxsatsiz tark etish taqiqlangan va barcha ishlamagan vaqt uchun ish haqining ikki baravari miqdorida jarima solish bilan jazolangan. Mehnat intizomini buzganlik uchun eng yuqori jarima ish haqining uchdan bir qismidan oshmasligi kerak bo‘lgan. Jarimalar ustidan shikoyat qilish mumkin emas edi, lekin jarima pullari har bir zavodda maxsus fondga tushishi va zavod inspektsiyasi ruxsati bilan faqat ishchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun sarflanishi kerak edi.

Yuqoridagi tahlil va o‘rganishlar natijasiga ko`ra, Mehnat qonunchiligini takomillashtirish va insonparvarlik tamoyiliga moslashtirish maqsadida, biz quyidagilarni taklif qilamiz:

a) O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 312-moddasi 1-qism 2-bandida intozomiy jazo chorasi sifatida belgilangan jarima jazo turini mehnat qonunchilikdan chiqarib tashlashni;

b) O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 312-moddasi 1-qism 2-bandidan Mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi xodimga o‘rtacha oylik ish haqining o‘ttiz foizidan ko‘p bo‘lmagan miqdorda jarima jumlalarini qoldirib, davomida keltirilgan "Ichki mehnat tartibi

qoidalarida xodimga o‘rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ko‘p bo‘lmagan miqdorda jarima solinishi hollari nazarda tutilishi mumkin" degan jumlalarni umuman chiqarib tashlash kerak.

Shuningdek Mehnat kodeksining 270-moddasi 1-qismiga o‘zgartirish kiritib "Har bir to‘lov chog‘ida ish haqidan ushlab qolingan mablag‘larning umumiy summasi xodimga haqiqatda hisoblangan ish haqining ellik foizidan oshishi mumkin emas" jumlalarini, "Har bir to‘lov chog‘ida ish haqidan ushlab qolingan mablag‘larning umumiy summasi xodimga haqiqatda hisoblangan ish haqining o‘ttiz foizidan oshishi mumkin emas" degan jumlalarga o‘zgartirishni taklif etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. Deklaratsiya 1948-yil, 10-dekabrda qabul qilingan. [Elektron resurs]/ https://constitution.uz/oz/pages/humanrights

2. “O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”. 2023-yil 30-aprel kuni o‘tkazilgan O‘zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish orqali qabul qilingan. 2023-yil 1-maydan kuchga kirgan.

3. X.T.Odilqoriyev “Davlat va huquq nazariyasi” T. Adolat.2021 y. 374-bet.

4. X.Yodgorov, G.Ziganshina, Sh.Axatova: "Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar" T., 2017 y. 19-bet.

5. Lushnikov A.M., Lushnikova M.V. Kurs trudovogo prava: Uchebnik: V 2 t. T. 2. Kollektivnoe trudovoe pravo. Individualnoe trudovoe pravo. Prosessualnoe trudovoe pravo. M.: Statut, 2009. 758-759 betlar.

O‘ZBEKISTONDA AYOL VA QIZLARGA NISBATAN ZO‘ROVONLIKNI OLDINI OLISHNING IJTIMOIY-QONUNIY ASOSLARI

M. R. Almamatova
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda ayol va qizlarga nisbatan zo‘ravonlikning oldini olishning ijtimoiy-qonuniy asoslari haqida so‘z boradi. Bugungi kunda yurtimizada ayollar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida qonunlar, qarorlar, farmonlar qabul qilingan. Yurtimizda ayol va qizlar hayotda o‘z o‘rinlarini topishi, o‘qish va ishlashlari uchun barcha shart-sharoitlar yartilgan. Ayol va qizlar huquqlarini himoya qilish borasida ko‘plab amaliy ishlar bajarilmoqda.

Kalit so‘zlar: zo‘ravonlik, huquq, deklaratsiya, kamsitish, qonun, xalqaro konvensiya, xotin-qizlar.

Kirish. Ayol – jamiyat ko‘zgusidir. Ayol – baxtli bo‘lsa, oila baxtli bo‘ladi. Shuning uchun ham yurtimizda hamisha ayollar haq-huquqlarini himoya qilishga e’tibor berilib kelingan. Ayollar huquqlari - bu ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy, fuqarolik va siyosiy mavqeini mustahkamlovchi huquqlardir. Ular ayollarni jinsi bo‘yicha kamsitishdan himoya qilish uchun mo‘ljallangan. Ayollar huquqlari inson huquqlari sohasidagi ko‘plab xalqaro shartnomalar, rezolyutsiyalar, deklaratsiyalar va harakat dasturlari bilan kafolatlangan asosiy inson huquqlaridan biridir. Ayollar huquqlari bo‘yicha asosiy xalqaro shartnoma - Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiya (CEDAW) va uning Fakultativ protokoli hisoblanadi. Bundan tashqari, ayollar huquqlari BMTning boshqa shartnomalarining muhim elementlari, jumladan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt, Irqiy kamsitishlarga barham berish to‘g‘risidagi konvensiya, va Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya shular qatoriga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasida har doim xotin-qizlar huquqlarini ta’minlashga alohida e’tibor qaratilib kelingan. O‘zbekiston Markaziy Osiyoda birinchilardan bo‘lib 1995-yil 6-mayda BMTning “Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risida”gi

konvensiyasiga qo‘shildi. Shuningdek, onalikni himoya qilish, mehnat va kasbiy diskriminatsiya to‘g‘risidagi konvensiyalar va boshqa xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qildi. O‘zbekiston BMTning Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiyasiga qo‘shilganidan buyon BMTning ayollarga nisbatan kamsitishlarga barham berish bo‘yicha qo‘mitasiga olti davriy hisobot taqdim etildi.

Xotin-qizlarning huquq, erkinliklari va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan izchil qonunchilik va boshqa chora-tadbirlar tufayli ular tadbirkorlik, ta’lim, sog‘liqni saqlash, fan, ijtimoiy-siyosiy sohalarda o‘z huquq va erkinliklarini, bilim va ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli amalga oshirmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida ayollar va erkaklar tengligi mustahkamlangan. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 14-bobi “Oila” deb nomlanib, oila, onalik va bolalikni muhofaza qilishga bag‘ishlangan. Erta nikohlarning oldini olish maqsadida Kodeksning 15-moddasida nikoh yoshi erkaklar va ayollar uchun o‘n sakkiz yoshdan belgilangan. Milliy qonunchilikda ayollar huquqlarini himoya qilishning ishonchli kafolatlari belgilangan. Mehnat kodeksining 78-moddasida homilador ayollar va uch yoshga to‘lmagan bolasi bor ayollar homilador yoki farzandli bo‘lganligi sababli tegishli ravishda ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etish taqiqlanadi; 84-modda homilador ayollarni, uch yoshga to‘lmagan bolasi bor ayollarni, korxona uchun belgilangan eng kam ish o‘rinlari soniga (bolali ayollar) ishga yuborilgan shaxslarni ishga qabul qilish uchun dastlabki sinovni belgilamaydi.

Oila kodeksiga bola voyaga yetgunga qadar, shu jumladan, ko‘chmas yoki ko‘char mol-mulk yoki boshqa boyliklarni berish orqali alimentni muddatidan oldin to‘lash imkoniyati to‘g‘risidagi nizom to‘ldirildi. Ajrashgan taqdirda er-xotinning huquqlarini kafolatlovchi mol-mulkni taqsimlash tartibi belgilanadi. Jinoyat kodeksi va Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodekslarda nikoh yoshi to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun jazo choralari belgilangan.

2017-2021-yillarda ayollar huquqlarini ta’minlash va himoya qilishga qaratilgan qator me’yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ayollarning mamlakat siyosiy va ijtimoiy hayotidagi rolini oshirish sohasida qonunlar, qarorlar va farmonlar chiqarildi. 2019-yil 2-sentabrda O‘zbekiston Respublikasining “Ayollar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilindi. Qonunda “jinsi bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri kamsitish” va “jinsi bo‘yicha bilvosita kamsitish” tushunchalari belgilab berildi, normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini majburiy huquqiy ekspertizadan o‘tkazish, gender statistikasini olib borish joriy etildi. Oliy Majlis Senati Raisi boshchiligida Gender tengligi bo‘yicha komissiya tuzildi. Parlament yuqori palatasida Xotin-qizlar va gender tengligi masalalari qo‘mitasi, quyi palatada esa Oila va ayollar masalalari bo‘yicha komissiya tuzildi.

2030-yilgacha Barqaror rivojlanish milliy maqsad va vazifalari amalga oshirilishini monitoring qilish bo‘yicha Parlament komissiyasining tizimli faoliyati yo‘lga qo‘yildi, SDGning beshinchi maqsadi gender tengligiga erishishdan iborat.

2022-yilda O‘zbekiston Respublikasi Oila va ayollar masalalari bo‘yicha davlat qo‘mitasi va uning hududiy bo‘linmalari tashkil etilib, uning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida xotin-qizlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, gender tengligini ta’minlash belgilangan. Xotin-qizlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning oilaviy va xususiy tadbirkorlik, hunarmandchilikni tashkil etishda faol ishtirok etishi, talab qilinadigan kasblar bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni egallashini ta’minlash maqsadida Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash davlat maqsadli jamg‘armasi tashkil etildi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekistonning patriarxal jamiyatida ayollarga nisbatan zo‘ravonlik, ayniqsa, oilada kamsitilish holatini ko‘rishimiz mumkin. Otalar qizlarini to‘g‘ri tarbiyalash va oila sha’nini himoya qilish uchun qiladigan “sa’y-harakatlari” uchun, erlar va ularning qarindoshlari esa o‘z oilasining turmush tarziga yangi xotinni moslashtirishga mas’ul hisoblanadi. Ayollar shaxs sifatida emas, barcha ishlarni bajaruvchi ishchi sifatida qaraladi. Yangi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ba’zi sudyalar ham ayolni shaxs sifatida emas, balki ozor bergan erni jazolashga undashdan ko‘ra kechirishni afzal ko‘rishi kerak bo‘lgan “xotin” sifatida ko‘radilar. O‘zbekistonda har yili huquq-tartibot organlariga 40 mingga yaqin gender zo‘ravonlik holatlari xabar qilinadi va jabrlanganlarning deyarli barchasi ayollardir. Ayollarga nisbatan zo‘ravonlikning 85 foizi uyda

sodir bo‘ladi, bu oiladagi zo‘ravonlikni gender asosidagi zo‘ravonlikning eng keng tarqalgan turiga aylantiradi. Masalan, 2023-yilning birinchi yetti oyida 21 871 nafar ayol himoya ordenlarini olish uchun murojaat qilgan; 84,7 foizi asosan yaqin oila a’zolari, er va qaynona himoyasiga muhtoj edi. Xuddi shunday nisbat haqida avvalroq Senat raisi Tanzila Nazarboeva ham xabar bergan edi. Uning ta’kidlashicha, 2021-2022 yillar davomida ayollar va qizlarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlari bo‘yicha 72 mingdan ortiq murojaat huquqni muhofaza qilish organlariga tushgan. Ularning
61 000 dan ortig‘i yoki taxminan 85 foizi uyda sodir bo‘lgan. Ammo bu faqat xabar qilingan holatlar. Erkaklarga ijtimoiy-iqtisodiy qaramlik, jamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaslik, stigma va bosim tufayli ko‘plab ayollar, politsiyadan yordam so‘ramaydi.

2022-yilning aprel-sentyabr oylari davomida Oila va ayollar masalalari bo‘yicha davlat qo‘mitasi huzuridagi ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan O‘zbekistonning besh geografik birligi – Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand viloyatlari va Toshkent shahrida 420 nafar xotin-qizlar o‘rtasida tadqiqot o‘tkazildi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ayollarning bor-yo‘g‘i 38,8 foizi haqorat va tazyiqlar haqida mahalla vakillariga murojaat qilgan, 30,4 foizi esa do‘stlari va qarindoshlariga murojaat qilgan. Og‘ir holatlarda atigi 22,4 foizi huquq-tartibot idoralariga, 6,3 foizi ijtimoiy soha xodimlari va psixologlarga yordam so‘rab murojaat qilgan, 5,5 foizi ishonch telefonlariga, 4,6 foizi shifoxonalarga murojaat qilgan.

Toshkent davlat yuridik universitetidan O‘tkirbek Xolmirzayev va Zayniddin Shamsidinov o‘zlarining yangi tadqiqotida 2023-yilning may oyidan dekabrigacha bo‘lgan oiladagi zo‘ravonlik holatlari bo‘yicha ma’muriy va jinoiy ishlar bo‘yicha 10 462 ta sud qarorlarini o‘rganib chiqib, eski muammoning yangi qirralariga oydinlik kiritdi. Tadqiqotdan olingan qiziqarli xulosalardan biri shundan iboratki, sudga yetib kelgan oilaviy zo‘ravonlik holatlarining aksariyati jismoniy zo‘ravonlik bilan bog‘liq. O‘rganilgan 10 091 ta ma’muriy oiladagi zo‘ravonlik holatlarining 53 foizi “tanga yengil shikast yetkazilgan jismoniy zo‘ravonlik bilan bog‘liq”. Ikki tadqiqotchining ta’kidlashicha, bu ayollar ko‘pincha og‘zaki yoki psixologik zo‘ravonlikni zo‘ravonlik sifatida qabul qilmasliklari yoki “bu ularning erlari bilan munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin” ligi uchun sudga berishga arzigulik ish deb hisoblamaydilar.

Shuningdek, oiladagi zo‘ravonlik og‘irligiga qaramay, jinoyatchilarning aksariyati qamoq jazosiga tortilmasligini aniqladilar. Aksincha, sud tizimi “oilaviy munosabatlarni saqlashga ustuvor ahamiyat beradi” va yarashuvga intiladi. Tadqiqotlar oiladagi zo‘ravonlik bilan bog‘liq jinoyat ishlarining 61 foizi yarashuv tufayli yopilganini qayd etdi. Jinoyat kodeksining 66.1-moddasida nazarda tutilgan yarashuv bandi ayollarga ishni tugatishga imkon beradi, bundan og‘irlashtiruvchi holatlar bundan mustasno. Huquqni muhofaza qilish organlari ayolning bosim ostida bunday qilmasligiga ishonch hosil qilishlari shart.
Ma’muriy ishlar biroz boshqacha, chunki “maishiy zo‘ravonlik holatlari Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksda yarashuv vakolatiga kirmaydi”. Shunday qilib, sudyalar Ma’muriy Kodeksning 21-moddasi yordamida vaziyatni “aylanib o‘tadilar”, bu esa aybdorlarni huquqbuzarlikning ahamiyatsizligi sababli javobgarlikdan ozod qiladi. Oilaviy zo‘ravonlik bilan bog‘liq o‘rganilgan ma’muriy ishlarning 27,9 foizi “ahamiyatsiz” deb topilganligi sababli tugatilgan. “Ular o‘z qarorlarini “tomonlarni yarashtirish”, “bir-biriga da’vo qilmaslik”, “aybdorlikni tan olish va pushaymonlik” kabi tiklovchi mexanizmlar, shuningdek, oilaviy munosabatlarni saqlab qolishga qaratilgan sa’y-harakatlar orqali asoslashadi”. Sudlarni yarashtirishga undayotganini tushuntirishdan biri butun mamlakat bo‘ylab ajralishlar sonining ko‘payishi bo‘ishi mumkin. “Hukumat oilalarni saqlab qolish va ajralishlar darajasini pasaytirish borasidagi sa’y-harakatlari davomida er-xotinlarni yarashtirish orqali ajrashish jarayonini osonlashtirish, sudning bunday xatti-harakatlari uchun qulay shart-sharoit yaratishni qo‘llab-quvvatlamoqda”. Eslatib o‘tamiz, aholi sonining barqaror o‘sishiga qaramay, ajralishlar soni 2010-yildagi 17794 tadan 2023-yilda qariyb 50 mingtaga yetdi. Shu bilan birga, ro‘yxatga olingan nikohlar soni o‘zgarmasligicha qolib, har yili 300 mingga yaqin nikohni tashkil etmoqda.

O‘zbekistonda ayollar va qizlarga nisbatan zo‘ravonlik, ayniqsa, oilada zo‘ravonlikka keyingi paytlarda keng e’tibor qaratilmoqda. 2018-2019 yillarga qadar jamoatchilik oiladagi

zo‘ravonlikni “oilaviy” muammo sifatida keng ko‘lamda tilga oladi. Himoya farmoyishlari, gender asosidagi zo‘ravonlik qurbonlari uchun reabilitatsiya boshpanalari, oiladagi zo‘ravonlikni jinoiylashtirish kabi yangi chora-tadbirlar majmuini joriy etish ayollar xavfsizligini kafolatlashning dastlabki qadamidir.

Xulosa. Ayol — jamiyat gultoji, borliq ko‘zgusi, millat tarbiyachisi. Uning mehr-muhabbati navnihollarni, ertamiz egalarining unib-o‘sishiga, kamol topishiga sabab bo‘ladi. Ayol baxtli bo‘lsa, jamiyat baxtli bo‘ladi. Shunday ekan oilalarda, jamiyatda ayollarimiz haq-huquqlarini himoya qilishimiz, ularning hayotda o‘z o‘rinlarini topishlarida ko‘mak berishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respulikasi Konstitutsiyasi. (30.04.2023)
2. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. (30.04.1998)
3. “Xotin qizlar va erkaklar teng huquq hamda imkoniyatlari kafolatlari to‘g‘risida”gi qaror (02.09.2019.).
4. Икрамов, Р. А., & Хожиев, Р. Б. У. (2020). Воспитание гармонично развитого поколения является приоритетом государственной молодежной политики. Вестник науки и образования, (14-1 (92)).
5. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). Yurist nutqi madaniyati. Toshkent: Akademnashr.

DAVLAT BOSHQARUVIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHGA DOIR XALQARO TAJRIBALAR STATISTIKASI

Rixsiboyev Behzod Alisherovich
Guliston davlat Pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda dolzarb bo‘lgan sun’iy intellektning yutuqlari, uning muhimligi, sun’iy intellektdan foydalanishdagi muvaffaqiyatli misollar hamda odmalarning unga bo‘lgan munosabati ko‘rsatilgan. Sun’iy intellektdan foydalangan holda davlat boshqaruv tizimidan foydalanishdagi loyihalar va uning natijadorlik statistikasi ko‘rsatkichlar keltirilgan va tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Davlat boshqaruv, davlat xizmatlari, sun’iy intellekt, AI, innovatsion texnologiyalar, MAI-2030

Davlat boshqaruvida sun’iy intellekt (AI) texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini baholash va AI asosida amalga oshirilgan muvaffaqiyatli loyihalar borasida xalqaro tajribalar keng ko‘lamli tadqiqotlarga va ma’lumotlarga asoslanadi. Oksford tadqiqoti Lloyds Register Foundation tomonidan chop etilgan World Risk Poll 2019 ma'lumotlari tahliliga asoslangan 2019-yilning mayidan 2020-yilning yanvarigacha bo‘lgan vaqt oralig‘ida o‘tkazilgan intervyular asosida 142 mamlakatda yashovchi 154 195 ishtirokchining so‘rov ma’lumotlariga ko‘ra quyida davlat boshqaruvida AI texnologiyalarini joriy etish va jamiyatda bu texnologiyalar haqidagi fikrlarni ifodalovchi statistik ma’lumotlar bilan tanishamiz:

Xalqaro tajribalar: Estoniya: Estoniya elektron davlat boshqaruvi bo‘yicha dunyo yetakchilaridan biri hisoblanadi. U yerda AI texnologiyalari davlat xizmatlarini avtomatlashtirish va davlat xizmatlari ko‘rsatish jarayonlarini optimallashtirishda keng qo‘llanilmoqda. AI texnologiyalari sud jarayonlarida foydalanilmoqda. Masalan, huquqiy masalalarni avtomatik tarzda hal qilish tizimlari ishlab chiqilgan.

Samaradorlik natijalari: Davlat xizmatlarini ko‘rsatish tezligi sezilarli darajada oshdi. Fuqarolar tomonidan davlat xizmatlariga murojaat qilish uchun sarflanadigan vaqt 80% ga qisqardi. Davlat xarajatlari sezilarli darajada kamaydi.

Singapur: Singapur sun’iy intellektdan davlat boshqaruvida katta miqyosda foydalanadigan davlatlardan biridir. 2019-yilda Singapur hukumati AI Singapur dasturini ishga tushirdi. Bu dastur davlat boshqaruvining barcha sohalarida texnologiyalarni kengroq joriy etishni maqsad qilgan.

Samaradorlik natijalari: AI texnologiyalaridan foydalanish orqali transport sohasidagi avariya holatlari 30% ga kamaydi. Davlat sektoridagi jarayonlarni avtomatlashtirish natijasida samaradorlik 20-30% ga oshdi.

Xitoy: Xitoy hukumatining "AI-2030" dasturi davlat boshqaruvida AI texnologiyalarini keng joriy qilishni o‘z ichiga oladi. Xitoyda xavfsizlik monitoringi, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarda AI texnologiyalari keng ko‘lamda qo‘llanilmoqda.

Samaradorlik natijalari: Xavfsizlik monitoringi tizimlari orqali jinoyatchilik darajasi sezilarli darajada kamaydi. AI asosida tibbiyot diagnostikasi samaradorligi 60-70% ga oshdi. Jamoatchilik fikri va qabul qilish statistikasi:

Davlat boshqaruvida AI texnologiyalaridan foydalanishga doir jamoatchilik fikri va statistika ko‘rsatkichlari quyidagicha:

Yevropa Ittifoqi: 2021-yilda o‘tkazilgan tadqiqotlarga ko‘ra, Yevropa Ittifoqida jamiyatning 61% fuqarolari davlat boshqaruvida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llashga ijobiy qaraydi va buni samarali deb hisoblaydi. Biroq, 39% fuqarolar AI texnologiyalarining nohaq foydalanishidan xavotirda.

AQSh: Pew Research Center tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarga ko‘ra, 2023-yilda AQSh fuqarolarining 56% davlat boshqaruvida AI texnologiyalari foydalanilishiga ijobiy qaraydi, biroq 44% bu texnologiyalardan noto‘g‘ri foydalanish xavfini ko‘radi.

Osiyo davlatlari: Osiyoda davlat boshqaruvida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga nisbatan ijobiy munosabat ancha yuqori. Xitoy va Janubiy Koreyada bu ko‘rsatkich 75-80% ni tashkil etadi. Bu davlatlar texnologik taraqqiyotga katta e’tibor beradi va fuqarolar sun’iy intellektning samaradorligiga ishonadi.

Bu ko‘rsatkichlardan xulosa qilib aytganda sun'iy intellektning davlat boshqaruvidagi o‘rnini anglash va uni rivojlantirishda muhim hisoblanadi. Muvaffaqiyatli loyihalar va AI texnologiyalari xalqaro miqyosda katta samaradorlikka erishgan bo‘lsa-da, fuqarolar xavotir va ehtiyotkorlikni ham e’tiborga olishadi.

Foydalanilgan adbiyotlar:

1. https://www.oii.ox.ac.uk/news-events/global-public-opinion-split-on-benefits-of-ai-finds-new-oxford-study/

2. OECD (2024), “Governing with Artificial Intelligence: Are governments ready?”, OECD Artificial Intelligence Papers, No. 20, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/26324bc2-en.

3. Government at a Glance 2023 https://www.oecd-ilibrary.org/governance/use-of-artificial-intelligence-in-the-public-sector-2022_bb3633c8-en

4. https://ai-watch.ec.europa.eu/publications/ai-watch-artificial-intelligence-public-services_en

5. Global Trends in Government Innovation 2023 - Observatory of Public Sector Innovation https://oecd-opsi.org/publications/trends-2023/

МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИДА ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТЧИСИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Сеитниязов Камарбек Парахатович
Қорақалпоқ давлат университети мустақил изланувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада маҳаллий давлат ҳокимияти органларида фаолият олиб бораётган давлат фуқаролик хизматчиларини ҳимоя қилишнинг мазмун-моҳияти, ҳуқуқий асослари ва шакллари ҳамда ўзига хос жиҳатлари таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, давлат фуқаролик хизматчиси, ҳуқуқий асослар, шакллар

Бугунги кунда маҳаллий ҳокимликларда давлат фуқаролик хизматини амалга оширишда ходимларнинг ҳимоя қилинганлиги муҳим омил ҳисобланади. Шу боисдан, давлат фуқаролик хизматчисини ҳимоя қилишни шартли равишда иккига бўлиш мумкин, биринчиси ҳуқуқий ҳимоя қилиш, иккинчи ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишдан иборатдир.

Олим В.А.Козбаненко давлат фуқаролик хизматчиларининг ўз ваколатларини амалга ошириши учун бериладиган кафолатларни хизмат ва ижтимоий-иқтисодий кафолатлар сифатида икки гуруҳга ажратади. Хизмат фаолияти кафолатлари гуруҳи функционал мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга, мансаб ваколатларини бажариш учун шарт-шароитлар яратишга, пул таъминоти ва бошқа тўловларни амалга оширишга, хизматчи ва унинг оила аъзоларини зўравонлик ва таҳдидлардан, хизмат вазифаларини бажариши билан боғлиқ бошқа ғайриқонуний ҳаракатлардан ҳимоя қилишга, хизмат транспорти билан таъминлашга, малака оширишга ва ҳ.к, кафолатларнинг иккинчи гуруҳига қуйидагилар киритади: ҳар йилги ҳақ тўланадиган таътил, унга ва оила аъзоларига, шу жумладан пенсияга чиққандан кейин тиббий хизмат кўрсатиш, қайта тайёрлаш (қайта малака ошириш), бошқа лавозимга ўтказилишига розилик беришнинг мажбурийлиги, кўп йиллик хизмати учун пенсия таъминоти, мажбурий давлат суғуртаси, ижтимоий суғурта[1].

Ўзбекистон Республикаси "Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида"ги Қонуннинг 52-моддасида давлат фуқаролик хизматчиси давлат органининг қонунга хилоф қарорлари, шунингдек улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан юқори турувчи давлат органига ёки махсус ваколатли давлат органига ёхуд судга шикоят қилишга ҳақли эканлиги, давлат органининг қонунга хилоф қарорлари, шунингдек улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида давлат фуқаролик хизматчисининг бузилган, низолашилаётган ҳуқуқларини, эркинликларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексида белгиланган тартибда амалга оширилиши, давлат фуқаролик хизматчисига етказилган моддий зарарнинг ўрнини қоплаш ва маънавий зиённи компенсация қилиш билан боғлиқ низолар фуқаролик процессуал қонунчилик билан белгиланган тартибда ҳал этилиши назарда тутилган[2].

Бунда ходим ва туман (шаҳар) ҳокимлиги ҳамда унинг мансабдор шахслар ўртасидаги низолар юзасидан процессуал муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексида белгиланган тартибда амалга оширилса, давлат фуқаролик хизматчисига моддий ва маънавий зарарни ўндириш масалалари фуқаролик процессуал қонунчилик билан белгиланган тартибда ҳал этилиши назарда тутилмоқда.

Умуман олганда, давлат фуқаролик хизматчисини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ходимнинг давлат фуқаролик хизматини ўташ жараёнида давлат ташкилоти ёки ундаги мансабдор шахсларнинг ноқонуний қарорлари натижасида ходимга етказиладиган зарарнинг олдини

олишга, қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) содир қилинганида уни бартараф қилиш ҳамда зиённи ундиришга қаратилган чора тадбирлар ҳисобланади.

Д.Ш.Юлдашев, Ф.У. Юлдашевалар давлат хизматчиларининг давлат кафолатларининг асосий мақсади – уларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимояланишини таъминлаш бўлиб, давлат хизматчилари ўзларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда қонунчиликда ўрнатилган барча воситалардан фойдаланадилар ҳамда ушбу кафолат қонунчиликда ўрнатилган давлат хизматчилари мақомининг ижтимоий-ҳуқуқий томонини ифодаловчи асосий ҳолатлар эканлигини таъкидлайди[3].

Бундан ташқари, қонунчиликда маҳаллий давлат ҳокимияти органларида давлат фуқаролик хизматчисини ижтимоий ҳимоя қилиш иккита шаклда амалга оширилиши назарда тутилган, биринчиси ижтимоий ҳимоя қилиш усуллари, иккинчиси, ижтимоий ҳимоя қилиш кафолатлари ҳисобланади.

А.Гусев давлат фуқаролик хизматидаги ҳуқуқий муносабатларни давлат-хизмат ҳуқуқий, меҳнат-хизмат ва ижтимоий-хизмат муносабатларга бўлган ҳолда ўрганиб, бунда ижтимоий-хизмат ҳуқуқий муносабатлари - фуқаролик хизматчиси ва унинг оила аъзоларига уй-жой-маиший ва тиббий хизмат кўрсатиш, санаторий-курортда даволаниш, пенсия таъминоти, мажбурий ижтимоий суғурта бўйича тўловлар, хизматчининг ўз хизмат вазифаларини бажариши муносабати билан унинг соғлиғига ва мол-мулкига зарар етказилган тақдирда мажбурий давлат суғуртаси ва бошқа ижтимоий кафолатлар берилиши муносабати билан юзага келадиган муносабатларининг бир тури эканлигини таъкидлайди[4].

Яна бир олим А.В.Нехамкин фикрича эса ижтимоий ҳимоя фаолиятининг асосий шакллари (турлари) - кафолатлар, компенсациялар, имтиёзлар бўлиб, кафолатлар - бу фуқаролик хизматчисига берилган ҳуқуқларни, шунингдек хизмат муносабатлари соҳасидаги мансаб мажбуриятларини амалга оширишни таъминлайдиган воситалар, усуллар ва шарт-шароитлар, компенсациялар - бу фуқаролик хизматчиларининг лавозим мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ харажатларини қоплаш мақсадида белгиланган пул тўловлари ҳисобаланса, имтиёзлар айрим тоифадаги фуқаролик хизматчиларига муайян қоидалар, мажбуриятларни бажаришдан озод қилиш ёки уларни бажариш шартларини енгиллаштириш тарзида берилган енгилликлардир[5].

Демак, Ўзбекистон Республикаси “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 53-моддасига кўра, давлат фуқаролик хизматчиларини ижтимоий ҳимоя қилиш қуйидагилар орқали таъминланади:

меҳнат таътили ва ижтимоий таътиллар бериш;

ҳаёти ва соғлиғини мажбурий суғурта қилиш;

ҳаётига, соғлиғига ва мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

давлат пенсия таъминоти[6].

Бугунги кунда туман (шаҳар) ҳокимликларида таътиллар жадвали календарь йил бошлангунига қадар ҳоким томонидан касаба уюшмаси вакили билан келишган ҳолда тасдиқланади ҳамда ҳар йилги меҳнат таътили бериладиган вақт тўғрисида таътил бошланишидан камида ўн беш кун олдин ходим хабардор қилинади.

Ҳозирда маҳаллий ҳокимликлардаги давлат фуқаролик хизматчиларига қўйидаги таътиллар берилмоқда:

- давомийлиги йигирма етти календарь кун бўлган ҳар йилги асосий таътил;

-ижтимоий таътиллар, яъни ҳомиладорлик ва туғиш, бола парваришлаш, ўқув, ижодий таътиллари;

- кўп йиллик хизмати ва алоҳида меҳнат шароитлари учун йиллик қўшимча меҳнат таътиллари.

Мазкур таътилларни бериш, ҳисоблаш узайтириш ёки уни бошқа муддатга кўчириш, қисмларга бўлиш, чақириб олиш, пулли компенсация билан алмаштириш ва расмийлаштиришга оид муносабатлар тегишли тартибда меҳнат тўғрисидаги қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Рус олими Е.А.Железнякованинг таъкидлашича, давлат хизматчиси давлат тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг манфаатлари ва ижтимоий кафолатлари давлат аппарати янада самаралироқ ишлаши учун давлат томонидан таъминланиши лозим[7].

Давлат фуқаролик хизмати тўғрисидаги Қонуннинг 53-моддасига кўра давлат фуқаролик хизматчиларининг ижтимоий ҳимоя қилиш кафолатлари қуйидагилар ҳиосбланади:

тиббий хизмат кўрсатиш;

ротация тартибида бошқа давлат фуқаролик хизмати лавозимига ўтказилиши билан боғлиқ харажатларнинг, шу жумладан яшаш ва транспорт харажатларининг ўрнини қоплаш;

хизмат уй-жойлари, хизмат транспорти билан ёки уй-жой ва транспорт харажатлари учун пулли компенсация билан қонунчиликда белгиланган ҳолларда ҳамда тартибда таъминлаш.

Давлат фуқаролик хизматчисига қонунчиликка мувофиқ бошқа ижтимоий ҳимоя чоралари ҳам қўлланилиши мумкин[8].

Мазкур ижтимоий кафолатларга тўхталадиган бўлсак, бугунги кунда ҳар йили барча туман (шаҳар) ҳокимликлари ходимлари ҳудудий тиббиёт бирлашмаларда тиббий кўрикдан ўтказилиб, аниқланган касалликлар хавфи бўйича 4 та тоифага бўлинган ҳолда, уларни амбулатор, стационар ва санаторий-курорт шароитда даволаш ишлари амалга оширилмоқда.

Хусусан, 2023 йил февраль ойида тасдиқланган режа-график асосида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва туман (шаҳар) ҳокимликларидаги 379 нафар[9], 2024 йилнинг январь ойида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва туман (шаҳар) ҳокимликларидаги 474 нафар ходимлар 10 хил турдаги касалликлар бўйича тиббий кўрикдан ўтказилганлигини алоҳида қайд қилиш лозим[10].

Бундан ташқари, қонунчиликда маҳаллий давлат ҳокимиятидаги давлат фуқаролик хизматчисига қонунчиликка мувофиқ бошқа ижтимоий ҳимоя чоралари ҳам қўлланилиши мумкин. Жумалдан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2018 йилдаги "Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ–3514-сонли қарори[11] билан ходимлар учун туристик-саёҳат турларини ташкил қилиниши ёки жамаот шартномаларидан келиб чиққан ҳолда йил якуни билан энг яхши фаолият натижаларига эришган ходимларни хорижий давлатга оилавий дам олишга юбориш сингари қўшимча ижтимоий қўллаб-қувватлаш чоралари кўрилиши мумкин.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш лозим, маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ишлаётган давлат фуқаролик хизматчиси муайян соҳадаги давлат ҳокимияти ваколатларини амалга оширар экан, албатта у ўзини хавфсиз ҳис қилиши, ҳаёти ва соғлиги, мол мукли давлат ҳимоясида эканлигини билиши лозим, бу ўз навбатида унинг ўз вазифаларини виждонан, хотиржам равишда сифатли ва самарали бажаришига туртки бўладиган асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Козбаненко В.А. Правовое обеспечение статуса государственных гражданских служащих (теоретико-административные аспекты). Автореферат. дисс. ...докт.юрид.наук. Москва.2003. - С 32-33.

2. [электронный ресурс] URL https://lex.uz/docs/6145972 (дата обращения 04.10.2024 г)

3. Юлдашев Д.Ш., Юлдашева Ф.У. Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқ ва кафолатлари. Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали.6/10.Тошкент.2021.- 25 б.

4. Гусев А.,В. Государственная гражданская служба Российской Федерации: проблемы правового регулирования. Автореферат. дисс. ...докт.юрид.наук. Екатеринбург.2009. - С 20

5. Нехамкин А.В. Формирование системы социальной защиты государственных гражданских служащих Российской Федерации. Автореф. Дисс. ...канд. Юрид. наук.Москва.2007. – С 15.

6. [электронный ресурс] URL https://lex.uz/docs/6145972 (дата обращения 04.10.2024 г)

7. [электронный ресурс] URL https://cyberleninka.ru/article/n/problems-of-social-and-legal-protection-of-civil-servants/viewer (дата обращения 04.10.2024 г)
8. [электронный ресурс] URL https://lex.uz/docs/6145972 (дата обращения 04.10.2024 г)
9. [электронный ресурс] URL https://t.me/ARGOS_QR/565 (дата обращения 04.10.2024 г)
10. [электронный ресурс] URL https://t.me/ARGOS_QR/1648 (дата обращения 04.10.2024 г)
11. [электронный ресурс] URL https://lex.uz/docs/3551112 (дата обращения 04.10.2024 г)

TUROR RISQULOV IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATINING BOSHLANISHI

B.M.Qandov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Turkiston mahalliy aholi vakillarning o'z siyosiy huquqlariga ega bo'lishlari uchun kurashlari ishtirokchisi Turor Risqulovning siyosiy faoliyatining boshlanishi hamda Turkiston o'lka muxtoriyati ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy ahvol, madaniy hayotdagi o'zgarishlar kabi asosiy masala o'rganilgan. Shuningdek, Turor Risqulovning mamlakatdagi siyosiy jarayonlarda tutgan o'rni va ijtimoiy faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turor Risqulov, Turkiston, qatag'on, siyosiy rahbar, Tinishpaev Muhammadjon, Qirg'iziston, Rossiya imperiyasi, ijtimoiy-siyosiy hayot,

XX asr boshlarida Turkiston o'lkasining asosiy qismi mustamlaka sifatida Rossiya imperiyasi tarkibida bo'lgan. Buxoro amirligi va Xiva xonligi esa o'z hududining muayyan qismini boy bergan holda Rossiyaga qaram davlatlar hisoblangan. Davlat va jamiyat hayotidagi muhim voqealar, ayniqsa, bu tarixning yangi burilishlarida, yangi ijtimoiy-siyosiy pozitsiyalardan, ilmiy tafakkur taraqqiyotining yangi bosqichida ro'y bersa, vaqt o'tishi bilan idrok etishni taqozo etadi. Shunday qilib, Turkiston o'lkasining siyosiy hayoti tobora tezkor sur'atlarga ega bo'la bordi. Bunda musulmon tashkilot va harakatlarining ta'siri kundan-kunga kuchaya bordi. Ular, xususan, podsho Rossiyasining eng chidab bo'lmaydigan boshqaruv idoralarini butunlay tugatishda sezilarli hissa qo'shdilar. Biroq Turkiston o'lka general-gubernatori Kuropatkin joylarga qat'iy buyruq jo'natgan edi: "Muvaqqat hukumat farmoyishlariga to'liq bo'ysunish va mutlaqo tartibni saqlash kerak..."[1].

Turkiston o'lkasining musulmon aholisi ham faol siyosiy kurash jabhasiga tortildi. 1917 yilning mart – aprel oylari o'lkaning siyosiy uyg'onishida burilish davri bo'ldi. Turkistonda vujudga kelayotgan milliy demokratik kuchlarning etakchisi taraqqiyparvarlar, ya'ni jadidlar bo'lib qoldi. Ular o'zlarining avvalgi butun faoliyati bilan shu vazifaga tayyorlangan edilar. Jadidlar Fevral demokratik inqilobiga, shu inqilob e'lon qilgan tamoyillarga katta umidlar bog'lab, uning g'oyalari va shiorlarini amalga oshirishga faollik bilan kirishdilar. SHu davrda ular xalq ongi-shuurida jipslashish, milliy birlikni mustahkamlash ehtiyojini uyg'otish bobida muhim qadamlar qo'yishga muvaffaq bo'ldilar.

Turkiston o'lkasidagi faol siyosiy kurash ishtttirokchiliridan biri, Turor Risqulovich Risqulov – Turkiston turkiy xalqlari milliy-ozodlik harakati etakchisi, atoqli davlat va jamoat arbobi, atoqli olim, publitsist, tarixchi, diplomat. Turkiy xalqlarni birlashtirish va "Yagona Turkiston" g'oyasini amalga oshirish yo'lidagi faol kurashchi. Turkistonning tub xalqlarining siyosiy huquq va erkinliklari, ularning yangi kelgan evropalik aholisi bilan tengligi va Sharqdagi inqilobiy harakat masalalari haqida so'zlagan atoqli nazariyotchi va mutafakkir. Kominternning (Kommunistik

Internasional 1919 – 1943 yillarda turli mamlakatlar kommunistik partiyalarini birlashtirgan xalqaro tashkilot) Mo‘g‘ulistondagi vakili sifatida diplomatik va emissarlik faoliyati bilan shug‘ullanib, mustaqil Mo‘g‘uliston davlatining shakllanishiga katta hissa qo‘shgan.

Turor Risqulov 1894 yil 26 dekabrda Turkiston vohasi Ettisuv viloyati (hozirgi Olmaota viloyati) Vernenskiy tumani Sharqiy Talgar volostida Besagash traktida chorvador Risqul Jilqaydarov[2, 7] oilasida tug‘ilgan. Uning bolaligi qiyin kechgan. 1921 yil mart oyida u o‘zining tarjimai holida bu haqda shunday yozadi: “Uzoq vaqt davomida ochlik e’lon qilgan, hatto “yaxshi kunlarda” ham, ba’zan faqat suyultirilgan un bilan suv iste’mol qilgan (“bylamiq” - bu ko‘chmanchi xalq ko‘pchiligining orasida keng tarqalgan ovqat turi), o‘z qarindoshlarimga, ya’ni biylarga tiyin topish maqsadida cho‘ponlik qilganliklari, bu biylar ko‘pincha qamchi bilan taqdirlagani – bu mening bolaligimning eng katta qismi edi”[3, 127]. Uning otasi Risqul o‘zi kambag‘al bo‘lishiga qaramay, o‘jar va mag‘rur xislatga ega edi. 1904 yil 20 dekabrda tuhmatning begunoh qurboni bo‘lgan Risqul Sharqiy Talgar volost boshqaruvchisini o‘ldirishga qaror qildi. Bir marta sabr-toqatini yo‘qotgan Turorning otasi volost boshqaruvchisini otib tashladi, boshqaruvchining qarindoshlarining qatag‘onlaridan yashirindi va keyin Vernenskiy qamoqxonasida ko‘p oylarni tergov qilindi. Jandarmeriya Risqulni qidiruvga berib, uning qarindoshlarini, jumladan 10 yoshli Turorni avval Talgardan Besagash qishlog‘iga, keyin Burundayga majburan ko‘chirdi. Yolg‘iz o‘g‘li va yaqinlarining taqdiridan xavotirga tushgan Risqul o‘zini militsiyaga topshirishdan boshqa chorasi qolmaydi hamda u o‘z ixtiyori bilan militsiyaga taslim bo‘ladi. 1904 yil 30 dekabr kuni u hibsga olinib, Vernenskiy qamoqxonasiga tashlangan. Sud Turorning otasini Saxalinda 10 yillik og‘ir mehnatga hukm qildi. 1906 yil 28 iyulda Risqul Kopalsk-Ayaguz-Semipalatinsk yo‘li bo‘ylab uzoq Sibirga piyoda surgun qilindi[13]. Risqulning hayoti, uning mustamlakachi hokimiyat bilan to‘qnashuvi Muxtor Omaranovich Auezovning “Qorash-Qarash dovonidagi o‘q” hikoyasida, hamda taniqli yozuvchilar Temirgali Tolemisuli Nurtazin va Sherxan Murtazolarning asarlarida yoritilgan.

Qamoqxona rahbariyatiga qayta-qayta murojaat qilganidan keyin Turorni yoniga olishga muvaffaq bo‘ladi. Turor otasining yonida bir yildan ortiq qamoqxonada yashaydi. Otasidan qattiq qayg‘urgan Turor qamoqxona hovlisida uning yonida bo‘lib, qamoqxona boshlig‘ining buyrug‘ini bajarar, hovli tozalash, chorva mollarini boqish, qo‘riqchi Prixodkoning bolalarini Vernenskiy gimnaziyasiga o‘qish uchun aravada olib borish bilan shug‘ullanadi. U mahbuslarni tayyorlash kurslarida rus savodini puxta o‘zlashtira boshlaydi. Bu erda uning “hayot maktabi” shunday boshlangan. Qamoqxonada jazo o‘tayotgan inqilobchilar Turorga balalayka, mandolin, akkordeon, dombra, skripka chalishni, o‘qish va yozishni o‘rgatgan. Ular bilan muloqot, suhbatlar, qo‘shiqlar va hikoyalar - bularning barchasi T.Risqulovning kelajakdagi inqilob rahbari sifatida shakllanishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatdi[4, 227].

Tog‘asi Turorni qatag‘ondan qutqarib, bolani Avliyo-Ota tumaniga olib brogan va shu erda Turor mahalliy boy qo‘lida cho‘pon bo‘lib ishlagan. Biroq, matonat va tabiiy iste’dod uni tinmay o‘qib yurishiga undaydi. U o‘z tarjimai holida shunday yozgan edi: “Bir tomondan, shunday vahshiy hayot sharoitida o‘sgan bo‘lsam, ikkinchi tomondan, mening qat’iyatim bilan Evropa ma’rifatiga erishish - mening tarjimai holimga xos narsa”[3, 127].

T.Risqulov o‘z xotiralarida hayotning ushbu davri haqida gapirar ekan, volost ma’muriyatining zulmi, qabilalararo nizolar qanday avj olgani, ayblar isbotsiz ravishda mayda urug‘larning eng kam ta’minlanganlari elkasiga yuklangani haqida gapirardi. Turor Risqulov yoshligidan mahalliy qozoq boylari va ko‘chib kelgan rus qulaklari tomonidan turli tahqir va zulmlarga duchor bo‘lganligi sababli, o‘zini himoya qilishga majbur bo‘ldi hamda tengdoshlariga nisbatan erta ulg‘ayadi. Bu hayot qiyinchiliklari, keyinchalik milliy va ijtimoiy zulmga qarshi kurash uning hayotiy ishiga aylanishiga asos bo‘ldi.

1907 yilda Avliyo-ota uezdidagi Merke qishlog‘ida yashovchi qarindoshlari Turor Risqulovni o‘zlari bilan olib ketishadi va mahalliy rus-tuzem maktabiga o‘qishga yuborishadi. Avval birovning nomi bilan uch yillik rus-qozoq maktabini tamomlagan, Vernenskiy cherkov maktabida o‘qigan, Merkadagi rus-tuzem maktab-internatini, so‘ngra 1914 yilda Pishpek qishloq xo‘jaligi maktabini tamomlagan. Bu maktabni o‘z vaqtida Qirg‘izistonning ko‘plab davlat amaldorlari, masalan, avtonom Qirg‘izistonning birinchi rahbari bo‘lgan I.Aidarbekov ham tugatgan.

Turor Risqulov bobosi (onasining otasi)ning, sudxo‘rlik evaziga kun ko‘ruvchi Merken boylari oldidagi qarzlari ular tomonidan har xil zulm va quvg‘inlarga sabab bo‘ldi, yosh Turor ham bu tazyiqlarga duchor bo‘ldi. Boylar bobosining bor chorva mollarini zo‘rlik bilan tortib oldi. Turorning o‘zi esa bu chorva mollarni 30 kilometr narida joylashgan bozorga piyoda haydashga va yo‘l bo‘yi boylarning qamchilaridan zarba olishga majbur bo‘ldi. Bu voqeadan keyin Turor Risqulov tergovchi A. Semashkoga chopar bo‘lib ishga olinadi.

Mavjud muammo va qiyinchiliklarga qaramay, Turor Risqulov ilm olishga, o‘qishga g‘ayrat ko‘rsatgani Merken maktabi o‘qituvchilari tomonidan yuqori baholandi. O‘qishni tugatib, unga tavsiyanoma topshirib, Pishpek qishloq xo‘jaligi bilim yurtiga (hozirgi Bishpek shahri) yuborishadi. 1914 yilning kuzida Turor Risqulov bog‘dorchilik fakultetini muvaffaqiyatli tugatdi. Turor Pishpekda qirg‘iz elitasining ko‘plab ko‘zga ko‘ringan vakillari bilan uchrashdi, ular keyinchalik milliy davlatchilikni tiklashda muhim rol o‘ynadi. Ulardan A.Sidiqov, I.Aydarbekov, I.Arabaev, T.Xudaybergenov va boshqalarni qayd etishimiz mumkin. Turor Risqulovning o‘rganish istagi hayratlanarli. O‘qishni tamomlagach, o‘qishni davom ettirishga intilgan Turor Risqulov Samaradagi 1-darajali qishloq xo‘jaligi bilim yurtiga hujjatlarini topshiradi. Biroq, kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirganiga qaramasdan, shuningdek, 250 nafar abiturient orasida yagona qozoq millati vakili bo‘lganiga qaramay, qabul komissiyasi uni o‘qishga qabul qilishni rad etgan. Uni Samara qishloq xo‘jaligi maktabiga qabul qilish rad etildi, chunki uning direktori ko‘chmanchi xalq vakili qishloq xo‘jaligini o‘rganishga hojat yo‘qligiga ishora qildi. Muvaffaqiyatsizlikka uchragan Turor Risqulov butun 1915 yilni Tulkiboshidagi qarindoshlarinikida o‘tkazadi. O‘sha paytda bu erda Semirechenskaya temir yo‘lining Aryssko-Auleatinskiy uchastkasi qurilishi ketayotgan edi. Qurilish ishlarini Sankt-Peterburg instituti bitiruvchisi, muhandis Muhammadjon Tinishpaevich Tinishpaev boshqargan. M.Tinishpaev asli kelib chiqishi Ettisuvlik bo‘lganligi uchun ham mard Risqulning misli ko‘rilmagan qilmishi haqida ko‘p eshitgan, shu bois o‘g‘li Turor Risqulov yaqin atrofda ekanini bilgach, u bilan yaqindan tanishishga qaror qildi. Turor Risqulovning hayotiy qarashlari, keng dunyoqarashi, yoshidan ham etuk va noan'anaviy (kreativ) fikrlash qobiliyati, mard fe'l-atvori M.Tinishpaevga yoqimli taassurot qoldirdi. Unga o‘qishni to‘xtatmaslikni qat'iy maslahat beradi va o‘z jamg‘armasidan mablag‘ ajratib beradi. Turor Risqulov og‘ir pallada unga yordam qo‘lini cho‘zgan M.Tinishpaevning bu ezgu ishini doim eslab yurar. Keyinroq o‘zi ham, Muhammadjon va uning o‘g‘li Eskendirga ham qo‘lidan kelganicha yordam berishga harakat qiladi[5, 110-112].

Turor Risqulov Toshkentga kelib o‘qituvchilik institutiga o‘qishga kirishga harakat qiladi. u ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi – Turorni chet ellik deb rad etishdi. Uning Turkiston o‘lkasi ta'lim muassasalari inspektori Solovyov nomiga yozma arizasi javobsiz qolada. "... Men musulmonman, Rossiya imperiyasining qonunlar kodeksiga ko‘ra, faqat pravoslav xristianlar institutga qabul qilinadi"[3, 130]. Uning Rossiya imperiyasi Xalq ta'limi vazirligiga yo‘llangan xat ham hech qanday o‘zgarishlarga olib kelmadi. Keyinchalik, Sankt-Peterburgdagi Maorif vazirligiga yangi ariza kelib tushdi, ruxsat olindi va 1916 yilgi dahshatli voqealar haqidagi xabar unga etib borgunga qadar ikki yil o‘qituvchilar institutida o‘qidi. Biroq bu qiyinchiliklar Turor Risqulovni sindira olmadi. Toshkent yaqinidagi Krasnovodsk qishloq xo‘jaligi tajriba stansiyasida bog‘bon bo‘lib ishlab, Toshkent erkaklar gimnaziyasida sirtqi bo‘limida o‘qib, uni tamomlagandan so‘ng 2-toifali erkin tinglovchi guvohnomasi bilan taqdirlangan[6].

1916 yilda Turor Risqulov Rossiya imperiyasi hukumatining mustamlakachilik siyosatiga qarshi bosh ko‘targan o‘z ona xalqi tomonida edi[7, 13-20]. Turor o‘qishni tashlab, Rossiya Imperiyasi ma'muriyati va mahalliy hukmdor elitasiga qarshi kurashda kambag‘allar manfaatlarini himoya qilganlar safiga qo‘shilishga qaror qiladi. Qo‘zg‘olon paytida Turor Risqulov Toshkentni tark etib, Merkega keladi. Yoshligiga qaramay (u endigina 20 yoshda edi), Turor allaqachon vaziyatni baholab, to‘g‘ri qaror qabul qila oldi, shu tufayli u Qozog‘istonning janubi-g‘arbiy qismidagi milliy-ozodlik harakatining etakchisiga aylana boshladi, u erda qo‘zg‘olonchilar va jazolovchi qo‘shinlar o‘rtasida keskin to‘qnashuvlar bo‘lgan[8, 137, 5-9, 9, 231]. Qo‘zg‘olon kuchaygan davrda mahalliy militsiya Turor Risqulovni faol ishtirokchilardan biri sifatida hibsga oladi, biroq uning aybini isbotlay olmay, uni ozod qilishga majbur bo‘ladi. Politsiya Turor

Risqulovdan siyosiy ishlar bilan shug‘ullanmasligi haqida tilxat yozirib oldi. Keyin og‘ir kasal bo‘lib qoladi va tuzalib, o‘qishni davom ettirish uchun Toshkentga qaytib keladi. Bu vaqtda u avtokratiyaning ag‘darilishi haqida bilib oladi. Bu yangilik oddiy xalq tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi. “Rossiya imperiyasi bo‘yinturug‘i ostida o‘nlab yillar davomida to‘plangan milliy o‘z taqdirini o‘zi belgilashga chanqoq yoshlar jon berdi. Hamma shaharlarda, hatto qishloq va mahallalarda ham namoyishlar uyushtirildi”[4, 236], deb eslaydi keyinroq T.Risqulov.

1916-yil sentabrda Toshkentga qaytib kelgan T.Risqulov imtihon topshirishga ruxsat olib, Toshkent o‘qituvchilar institutiga o‘qishga kiradi[9]. Qarindoshlarining ko‘magidan mahrum bo‘lgan Turor Risqulov doimiy ravishda moddiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, shuning uchun u o‘qishni bog‘bonlik bilan birlashtirishga majbur bo‘ldi. 1916 yil oktabr oyida u institut direktoriga quyidagi mazmundagi xat yozadi: “Kelgusi qishni hisobga olib, kiyim-kechak, masalan, galosh, ko‘rpa, ichki kiyim, shuningdek, o‘quv qurollarini sotib olishni xohlayman, lekin. Bularni olish uchun pulim yo‘q, men sizdan imkon qadar ko‘proq moddiy yordam so‘rashga majburman, chunki mening na ota-onam, na yordam kutilishi mumkin bo‘lgan biron bir muhim shaxs yo‘q. 1916 yil 19 oktyabr, T.Risqulov”[10]. Institut direktori Turorni qiyin ahvolda ekanligini bilib, unga 70 rubl ajratishni buyuradi. Maktubdan Turor Risqulovning ijtimoiy-maishiy ahvoli naqadar og‘ir bo‘lganini ko‘rish mumkin.

1917 yilgi fevral inqilobiy voqealar girdobi yigitni o‘ziga singdirdi. 1917 yilning yozida u qozoq va qirg‘iz kambag‘allarining manfaatlarini himoya qilish uchun Avliyoota tumanida (hozirgi Qirg‘iziston va Qozog‘iston hududining bir qismi) “Buxoro” inqilobiy ittifoqining bo‘limini tuzdi va 1917 yil sentyabrda u Rossiya Sotsial-demokratik mehnat partiyasi (RSDRP) (b) a’zosi bo‘ladi. SHu paytdan boshlab Turor Risqulov jadal davlat arbobi sifatida shakllandi: u qozoq deputatlarining qurultoyini o‘tkazdi, Markaziy Ijroiya Qo‘mitasiga saylandi, Turkiston sog‘liqni saqlash komissari lavozimiga tayinlandi, 1918 yil noyabrda esa Chekada ochlik qarshi kurash olib bordi. Turor Risqulov barcha lavozimlarda o‘z tabiatining g‘ayrioddiy xususiyatini namoyon etdi: u fidokorona, maqsadli, to‘liq fidoyilik bilan ishladi. Siyosiy beqarorlikning og‘ir davrida ko‘chmanchi xalqning siyosiy huquqlarini himoya qilish va ijtimoiy mavqeini himoya qilish uchun T.Risqulov “Buxoro” tashkilotini tuzdi. Keyinchalik T.Risqulov siyosiy o‘zgarishlar ta’sirida tashkilot nomi “Qozoq yoshlari inqilobiy ittifoqi”ga o‘zgarganligini ta’kidlaydi. Ilk bor ushbu tashkilotning nizomi va dasturini 1925-yilda yozilgan o‘zining “Inqilob va Turkistonning tub aholisi”[11, 218] to‘plamida, bir necha yildan so‘ng, 1930-yilda S.M. Dimanshteyn tomonidan tuzilgan boshqa to‘plamga kiritilgan[12, 366-368].

Mintaqada dastlabki demokratik hukumat bo‘lgan Turkiston Muxtoriyatining oradan ko‘p o‘tmay bolsheviklar tomonidan tugatilishi bilan sovet rejimiga qarshi qurolli harakat boshlandi. Shu bilan birgalikda Turor Risqulov va Nizomiddin Xo‘jaev singari bir guruh mahalliy kommunistlar sovet hukumati va bolsheviklar partiyasi idoralarida faoliyat ko‘rsatib, bolsheviklar siyosatini Turkistondagi mahalliy sharoitga moslashtirmoqchi bo‘lishdi. Shuning uchun ular mahalliy aholining o‘ziga xos boshqaruv organini tuzishga harakat qildilar.

Shu nuqtai nazardan, Turor Risqulovdek siyosiy rahbarning faoliyati Turkiston tarixining o‘rganilmagan sahifasi bo‘lib, ayniqsa, bu tarixning fojiali bosqichlari – o‘tgan asrning 30-yillari totalitar tuzumining o‘zgacha fikrga qarshi kurashi va qatag‘onidir. Sobiq KGB arxivi va Qirg‘iziston Siyosiy hujjatlar markaziy arxividan olingan ba’zi maxfiy hujjatlar mard, tashabbuskor siyosatchi, iste’dodli tashkilotchi, rus inqilobi g‘oyalarini yosh milliy respublikada hayotga tatbiq etishni istagan Turor Risqulov hayotida yangi sahifalarni ochishga imkon beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zbekiston MDA), I-2-fond, 1176-ish, 3-varaq.

2. Қоңыratbaev O.M. Тұrar Rысqұlovtың qog‘amdық-sayasi jәne memlekettik qызmetinің kүnderegi. Bioxronikalық zertteu. 1 tom (1894 – 1919 jj.). – Taraz: «Format-Print» baspasы, 2014. – 7 b.

3. Karımsakova A. Turar Rıskulov v istorii Kırgızstana. Dokumentalnıe vexi biografii // A. Karımsakova, S. Omurzakov, V. Ploskix // otv. red. d-r ist. nauk Z. K. Kurmanov. – Bishkek: Neo Print, 2016. – S.127.

4. Rıskulov T. Iz istorii revolyusionnoy borbı v Kazaxstane // Izbrannıe trudı. – Alma-Ata, 1984. – S.227., 236.

5. Alash qozg'alısı. Qujattar men materialdar jinag'ı. Qantar 1929 – shilde 1938 jj. // Dvijenie Alash. Yanvar 1929 g.– iyul 1938 g. 3 tom, 2 kniga. – Almatı: El-shejire, 2007. – 110-112 b.b.

6. O'zbekiston MDA, R-86-q., 1-fond, 1525-ish, 7-varaq.

7. Qoңıratbaev O.M. Tұrar Rısqұlov jəne 1916 jılg'ı ұlt-azattıq kөterilis məseleleri // «Ұlt-azattıq qozg'alıstar tarixı: təuelsizdikke bastar jol» attı respublikalıq g'ılımi-teoriyalıq konferensiya materialdarı. Abay atındag'ı QazҰPU, 17 mausım, 2011 jıl = «Istoriya natsionalno-osvoboditelnıx dvijeniy: put k nezavisimosti». Materialı respublikanskoy nauchno-teoreticheskoy konferensii. – Almatı: KazNPU imeni Abaya, 2011. – 13-20 str.

8. Pobeda Sovetskoy vlasti v Sredney Azii i Kazaxstane. Tashkent, 1967. 137 str; 5, 9 str; 2, 231 str.; Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazaxstane. M., 1960. – 9 str.; Rıskulov T. Iz istorii revolyusionnoy borbı v Kazaxstane // Izbrannıe trudı / T. Rıskulov. Alma-Ata, 1984. – S.231.

9. O'zbekiston MDA, R-86-q., 1-fond, 1525-ish, 79-varaq.

10. O'zbekiston MDA, R-366-q., 1-fond, 29-ish, 12-varaq.

11. Rıskulov T. Revolyusiya i korennoe naselenie Turkestana. Sbornik statey, dokladov, rechey i tezisov s predisloviem avtora. CHast I. 1917 – 1919 gg. – Tashkent: Uzbekgosizdat, 1925. – 218 str.

12. Revolyusiya i natsionalnıy vopros. Dokumentı i materialı po istorii natsionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke / Pod red. S.M. Dimanshteyna. T.3. (1917 g., fevral – oktyabr). Sost.: I. Levin i E.Drabkina. – Moskva: Izd. Kommunisticheskoy akademii, 1930. – S. 366-368.

13. O'zbekiston MDA, R-86-q., 1-fond, 1525-ish, 4-6-varaqlar; «Risqul Jilqaydarov ishi» QR MDAning 44-q., 1-t., 8898, 9014, 9102 ishlarida saqlanib kelinmoqda.

14. Rajabov Q. O'zbekiston XX asrda. Birinchi jild (1900-1939). – Toshkent: "Fan", 2024. – B.752.

MALOMATIYLIKNING TARIXIY SHAKLLANISHI VA HOZIRGI ZAMON

Yazdonov Z.Sh.
SamDU dotsenti

Annotasiya: Ushbu maqola Malomatiylik islom tasavvufida o'ziga xos yo'nalish sifatida tanilgan. Bu tariqat o'zini tanqid qilish va insonni botiniy jihatdan poklashga asoslangan falsafiy ta'limotdir. Ushbu maqola malomatiylikning tarixiy ildizlari, uning rivojlanish jarayoni hamda asosiy g'oyalarini tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: tariqat, nafs, poklik axloq, odob, odat, urf, ilhom.

Malomatiylik IX asrda Xuroson hududida shakllangan sufiylik maktablaridan biri sifatida ko'rinish beradi. Ushbu tariqatning asosiy g'oyasi insonning o'zini jamiyatdan yashirgan holda, Alloh oldida ma'naviy kamolotga erishishidir. Malomatiylar o'zlarining ruhiy tajribalari orqali o'zlarini gunohkor va ojiz inson sifatida ko'rsatishgan. Malomatiylikning dastlabki ildizlari IX asrda Xuroson mintaqasida paydo bo'lgan. Ushbu tariqatning asosiy g'oyasi insonni jamiyatdan yashirgan holda Allohga ma'naviy yaqinlikka erishish edi [1.313]. Dastlabki malomatiylar o'zlarini ruhiy poklanish va kamolotga erishish yo'lida jamiyat tomonidan qoralangan yoki rad etilgan holatda ko'rsatishni afzal ko'rishgan.

Malomatiylar insonning ichki dunyosini tozalashga e'tibor berib, tashqi ko'rinish va ijtimoiy maqomlarga e'tibor qaratmaslikni ta'kidlaganlar. Ular o'zlarini xalq ko'z o'ngida gunohkor va ojiz qilib ko'rsatish orqali o'z ma'naviy darajalarini pasaytirgan holda, Allohning nazarida poklanishni maqsad qilishgan. Ushbu falsafa, boshqa sufiy tariqatlardan farqli o'laroq, shaxsiy maqtov va e'tibordan qochishga urg'u beradi.

Malomatiylik tariqatida sufiylikning chuqur ta'siri seziladi. Sufizmning bosh maqsadi Allohga yaqinlashish bo'lsa, malomatiylikda bu jarayon insonning o'zini tanqid qilishi va shaxsiy ma'naviyatini baholash orqali kechadi [2.460].

Malomatiylikning boshqa tariqatlarga ta'siri sezilarli darajada bo'lgan, ayniqsa tasavvuf dunyosida. Uning asosiy ta'limoti bo'lgan o'zini rad qilish va nafsga qarshi kurash g'oyalari boshqa sufiy yo'nalishlar va tariqatlarga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Malomatiylikning ba'zi o'ziga xos jihatlari quyidagi tariqatlarga ta'sir qilgan:

Qalandariylar harakati malomatiylikning ruhiy an'analari va amaliyotlaridan kuchli ta'sirlangan. Qalandariylar ham malomatiylar singari, jamiyatning ma'naviy va ijtimoiy qadriyatlarini tanqid ostiga olib, o'zlarini past ko'rsatishga va obro'-e'tibordan qochishga intilishgan. Ular o'z hayotlarini bevosita oddiylikka, sayohat qilishga va dunyodan voz kechishga bag'ishlaganlar, bu esa malomatiylikning o'zini chetga olish tamoyillari bilan uyg'un edi.

Naqshbandiy tariqatining ba'zi jihatlari ham malomatiylik ta'sirini o'z ichiga oladi, ayniqsa bu tariqatning dunyoda yashagan holda ichki poklikka erishish g'oyasi bilan bog'liq [5.232]. Naqshbandiylar malomatiylik singari tashqi amallar bilan emas, balki ichki ruhiy poklanish va botiniy ma'naviyatga ko'proq e'tibor qaratganlar.

Ahmad Yassaviy boshchiligidagi Yassaviy tariqatida ham malomatiylarning ta'sirini ko'rish mumkin. Yassaviylar insonning ichki olamiga chuqur kirib borishga, dunyo va nafsdan yuz o'girishga intilganlar. Ahmad Yassaviyning o'zi ham dunyoviy obro' va mavqe uchun emas, balki faqat Alloh uchun xizmat qilishga undagan.

Malomatiylikning asosiy g'oyalari

1.Nafsga qarshi kurash; malomatiylikning asosiy falsafasi – bu nafsni yengish va insonning botiniy dunyosini tozalashdir. Malomatiylar nafsning vasvasalari bilan kurashish uchun o'zlarini har doim nazorat qilishgan va o'zlarini gunohkor ko'rinishda tasvirlashgan [3.279].

2. O'z-o'zini tanqid qilish; malomatiylarning asosiy usuli – o'zlarini jamiyat oldida tanqid qilish, ammo bu tanqid faqat tashqi ko'rinishda, ichki ma'noda esa ular Allohga yaqinlik va botiniy poklikka erishishni maqsad qilishgan.

Malomatiylik bugungi kunda ko'proq tarixiy-falsafiy maktab sifatida o'rganilmoqda. Uning zamonaviy dunyoqarashdagi o'rni va ta'siri ko'p hollarda boshqa sufiy maktablarining tadqiqotlari bilan birga o'rganiladi. Ba'zi zamonaviy olimlar malomatiylikni insonning ichki dunyosini anglash uchun muhim falsafiy manba deb bilishadi.

Xulosa sifatida malomatiylikning tarixiy ildizlari va rivojlanishi haqida ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, bu tariqat insonning o'z-o'zini tanqid qilish va poklanishga qaratilgan chuqur falsafiy ta'limotdir. Malomatiylar o'z zamonalarida katta ta'sir ko'rsatgan va ularning g'oyalari hozirgi kunga qadar dolzarb bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar

1. Islom. Ensiklopediya.T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. 2003.-B. 313.

2. Karimov S. Sharq ijtimoiy tafakkuri tarixidan. Toshkent, «Faylasuflar milliy jamiyati». 2016.-B.460.

3. Каримов Э. Кубравский вакв XVII-XIX вв.: письменные источники по истории суфийского братства Кубрава в Средней Азии – Т., 2008. 279 стр.

4. Muhammad Porso «Faslul-xitob». Qo'lyozma. –Buxoro: Kogon, naqshbandiya tariqati muzeyi fondi. Inv.42.1443.774.b.

5. Navro'zova G.N. Naqshbandiya tasavvufiy ta'limoti va barkamol inson tarbiyasi. T.: Fan, 2005. 232 b.

GLOBAL TARMOQDAGI G‘OYAVIY XURUJLAR VA BARKAMOL AVLODNI MAFKURAVIY XURUJLARDAN HIMOYA QILISHDA MILLIY G‘OYANING O‘RNI

Mamatqulova Dilrabo Yo‘ldashevna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali

Annotasiya: Navqiron avlod davr ruhida ma’naviy kamol topib, buyuk ajdodlarimiz barhayot mevasidan oziqlanib, zamonaviy bilimlarni egallab, ularni ongi, shuuriga singdirib bormas ekan, bizning o‘z oldimizga qo‘ygan ulug‘vor maqsadlarimizga erishishimiz, nurli istiqbolimizni bunyod etishimiz ham qiyin. Mana shu bois ham yoshlar tarbiyasi, ularni barkamol insonlar etib shakllantirish, voyaga etkazish masalasi har doim davlatimiz oldidagi birinchi darajali vazifalardan biridir.

Kalit so‘zlari: Axborot texnologiyalari, mafkura, milliy g‘oya, milliy mafkura, elektron bazalari, internet resurslari, millat, g‘oya.

Ona zaminimizda yaratilgan moddiy va ma’naviy merosni qayta tiklash va ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylashdan ko‘zlangan maqsad: “...ertaga bizning o‘rnimizga keladigan, biz boshlagan olijanob ishlarni munosib davom ettirishga qodir bo‘lgan yoshlarimiz ana shu bebaho ma’naviy boylikdan bahramand bo‘lsin, shu asosda o‘zining kimligi, qanday buyuk zotlarning avlodi ekanligini anglab etsin”.[1]

Har bir davlat o‘z aholisini, ayniqsa bilim va yangilikka chanqoq yoshlarini ilmiy bilimlar, ma’rifiy-ma’naviy ozuq bo‘ladigan axborotlar bilan ta’minlanishidan manfaatdordir. O‘zbekistonda ham o‘sib kelayotgan yosh avlodning intellektual ehtiyojlarini qondirishga, madaniy, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni saqlab qolishga yo‘naltirilgan, printsipial “axborot siyosati” shakllantirildi va hayotga joriy etilmoqda.

Zamonaviy informatsion vaziyat talablarini hisobga olgan holda aholini yanada kengroq va tizimli axborot bilan ta’minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida 2006 yili maxsus qaror qabul qilindi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad yangi axborot markazlarini barpo etish, mamlakatdagi kutubxonalar tarmog‘ini tubdan takomillashtirish edi.

Mazkur qarorda oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari hamda ko‘p sonli umumta’lim maktablari huzurida axborot-resurs markazlari tuzish ko‘zda tutildi.

Axborot-resurs markazlarining asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

ta’lim muassasalari o‘quvchilari hamda aholining zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda muntazam ta’lim olishi va mustaqil ravishda talim olishiga ko‘maklashish;

- milliy ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni keng ko‘lamda targ‘ib qilish, xalqning madaniy-tarixiy merosidan bahramand bo‘lishini ta’minlash, ma’naviy boy va uyg‘un kamol topgan shaxsning ijodiy o‘sishi uchun imkoniyat yaratib berish;
- yangi axborot texnologiyalari (ma’lumotlar elektron bazalari, internet resurslari) asosida aholiga axborot xizmati ko‘rsatish;
- madaniy, ta’lim, axborot hamda boshqa dastur va loyihalarni birgalikda amalga oshirish uchun ta’lim muassasalari, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari, milliy madaniyat markazlari bilan hamkorlikni rivojlantirish va hokazolar.

Respublikamizda ta’lim-tarbiya tizimini isloh qilish borasida amalga oshirilayotgan ishlar xuddi mana shu maqsadga yo‘naltirilgan. Zero, ushbu masala g‘oyaviy nuqtai nazardan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun prinsiplariga to‘la muvofiq keladi.

Ta’lim-tarbiyaga oid milliy merosimizni o‘rganishning dolzarbligi nazariy jihatdan asoslidir. Xususan, kadrlar tayyorlash milliy dasturida zikr etilgan uzluksiz ta’limning milliy modeli

[1] Karimov I. A. O‘zbek xalqining islom madaniyati rivojiga qo‘shgan beqiyos hissasining yuksak e’tirofi. “Kuch-adolatda” gazetasi, 2007 yil 23fevral.

tamoyillari mohiyatan ta'limning milliy-ma'rifiy, milliy tarix, xalq an'analari, milliy merosimiz bilan uyg'unlikda olib borilishini anglatadi. Shuning uchun «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 4-bobida, ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlarni takomillashtirish, uning zamonaviy tarbiyaviy shakl va vositalarini ishlab chiqib, amaliyotga tadbiq etish, milliy tarixiy an'analar va umumbashariy qadriyatlarga asoslanish muhim ahamiyat kasb etishi alohida qayd etilgan. Umuman ta'lim-tarbiyaning milliy modeliga ko'ra, ta'lim tizimini yangilash – tabiiy ravishda milliy merosimizni o'rganish va uni pedagogik tafakkur iste'moliga olib kirish zaruriyatini vujudga keltirmoqda.

Kadrlar tayyorlash milliy modelining birinchi komponenti shaxsdir. Chin ma'nodagi shaxs o'zini-o'zi qayta tarbiyalash salohiyatiga ega bo'ladi. O'zi va millat uchun befoyda, zararli odatlaridan voz kechadi. Millat manfaatlarini o'z manfaati, o'z manfaatini esa millat manfaatiga erishish sharti deb tushunadi. O'z vazifasini millatning kuniga yarash, og'irini engil qilishda ko'radi. Shu sababli u o'z shaxsiy qobig'idan chiqib ko'tariladi va millat manfaati uchun, millat farovonligi orqali o'zini kamolotga erishtirish uchun boshqalardan ko'proq, samaraliroq mehnat qiladi. Umummilliy g'oya, maqsadga ishonadi, uni himoya qiladi. Talabada bu fazilatlar birdaniga paydo bo'lib qolmaydi. U, avvalo, oilada ota-ona, oiladan tashqarida qarindosh-urug', qo'shni-mahalladoshlar orasidagi tarbiyaviy muhitni rag'batlantirib borish, so'ngra oliy o'quv yurtida - mafkuraviy bilimlarni egallash orqali tarbiyalanadi. Shu sababli bu jarayonga ijtimoiy pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qarash lozim.

Bu bejiz emas, albatta. Chunki, milliy merosimizning g'oyaviy negizi – shaxs tarbiyasi, uning ma'naviy ehtiyojlariga da'vogar bo'lgan omillarni o'rganishdan iborat bo'lib kelgan, ushbu muammo hozirda ham jamiyatimizda olib borilayotgan siyosatda eng muhim masalalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ta'lim jarayoni dunyo bo'yicha turli mamlakatlarning yaqinlashuvi, tom ma'noda global, insoniyat tsivilizatsiyasi taqdiri uchun hal etuvchi ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab omillar bilan belgilanadi. Bu omillar orasida yuzaga kelgan umumiy va milliy o'ziga xosliklar alohida ahamiyatga ega.

Ta'limning noyob imkoniyatlari hozir nafaqat inson aqlini yangi tezkor imkoniyatlar bilan qurollantirish, balki uning ongini qayta qurish bilan bog'liq. Insoniyat tsivilizatsiyasi rivojining yangi bosqichi insonning shakllanish jarayoni, shaxsiy fazilatlar, hayotiy maqsadlar va qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini o'zgartiradi. O'sib kelayotgan yosh avlod uchun ta'lim tizimi sifat jihatdan yangicha talablar qo'yadi.

XXI asr - innovatsiyalar asridir. Mamlakatimiz kelajagi jamiyat hayotining boshqa sohalari bilan birga ta'lim tarbiya tizimini yangi zamon talablari darajasiga ko'tarishga yo'naltirilgan ishlarning samaradorligi bilan belgilanadi.

Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish o'z navbatida bu sohada yangi, zamonaviy, ilg'or pedagogik texnologiyalarni izchil joriy etishga ko'p jihatdan bog'liq. Ta'lim samaradorligi o'quvchi bu jarayonda qay darajada faol qatnashayotganligi bilan belgilanishini hisobga olgan xolda yangi o'qitish uslublari, shakllari ta'lim oluvchilarga mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish uchun imkoniyat yaratadi.

Navqiron avlod davr ruhida ma'naviy kamol topib, buyuk ajdodlarimiz barhayot mevasidan oziqlanib, zamonaviy bilimlarni egallab, ularni ongi, shuuriga singdirib bormas ekan, bizning o'z oldimizga qo'ygan ulug'vor maqsadlarimizga erishishimiz, nurli istiqbolimizni bunyod etishimiz ham qiyin. Mana shu bois ham yoshlar tarbiyasi, ularni barkamol insonlar etib shakllantirish, voyaga etkazish masalasi har doim davlatimiz oldidagi birinchi darajali vazifalardan biridir.

Ajdodlarimizning yaratuvchanligi shaxs manfaatlariga qaratilgan bo'lsa, ayni vaqtda mustaqil davlatimizda amalga oshirilayotgan barcha yangiliklar ham inson kelajagi uchun xizmat qilishi ko'zda tutilgan. Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimi va milliy meros asosidagi g'oyaviy uyg'unlik – ta'lim-tarbiya jarayonida milliy merosning ma'naviy-ma'rifiy zaminlariga tayanish zarurligini ham anglatadi. Shu jihatdan olib qaraganda o'tmish allomalari, mutafakkirlarining ma'naviy meroslarini yosh avlodning tarbiyasidagi ahamiyati bugungi kunda ham g'oyat beqiyosdir.

Demak, milliy istiqlol g'oyasini yoshlar ongiga singdirish sohalari va yo'nalishlari xilma-xil bo'lib, ulardan samarali va to'g'ri, o'rinli foydalanishni talab etadi. Mafkura har qanday jamiyat hayotida zarur va muhimdir. Mafkura bo'lmasa xalq, millat, jamiyat, davlat o'z yo'lini yo'qotishi muqarrar. Mafkura jamiyat, xalq va millatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy taraqqiyotiga maqsad va yo'nalish beradi. Milliy g'oya, milliy mafkurani yoshlar ongiga singdirishda:

1) Nodavlat, mustaqil tashkilotlar faoliyatini takomillashtirish, ularning imkoniyatlaridan to'la foydalanish zarur.

2) Mustaqillikni mustahkamlab, ma'naviy, ma'rifiy-mafkuraviy ishlarni yanada jadallashtirish, yangi bosqichga ko'tarish, bu sohadagi barcha ishlarni muvofiqlashtirib, yagona maqsad yo'lida safarbar etishni taqozo etadi. Ayniqsa fuqarolarni kamol toptirishga yo'naltirilgan va tuzilgan ma'naviyat va ma'rifat Respublika Kengashi targ'ibot-tashviqot ishlarini uzluksiz olib borishni davr taqozo etmoqda.

3) Maktablar, litseylar, kollej va oliy o'quv yurtlarida bevosita ma'naviyat masalalari bilan shug'ullanadigan mutassaddi mutaxassislar lavozimlarini joriy etib, ular hayotini yanada faollashtirish lozim.

4) Oila, mahalla, umumiy o'rta, umumiy maxsus, kasb-hunar ta'limi, maktabdan tashqari muassasalar, oliy ta'lim tizimida bolalar, o'smirlar, talaba yoshlar ongini yuksaltirish, ularni ijodiy ishlar va tarbiyaviy tadbirlar bilan band qiladigan turli xil tashkilot va to'garaklar tuzish, ongni fikrlashga o'rgatish, ularning tafakkurida bo'shliq paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik lozim.

Demak, milliy istiqlol g'oyasini ommaga tushunarli tarzda etkazish, qurollantirish, shakllantirish, to'g'ri idrok qilish malakasini hosil qilish uchun quyidagi omillarga e'tibor bermoq zarur:

1. yoshlarga e'tiborni yanada kuchaytirish kerak. «Kuchli davlatdan - kuchli fuqarolik jamiyatiga o'tish» g'oyasi qat'iy tizim doirasida amalga oshishini taqozo etadi. Tarbiya muassasalari deb nomlanuvchi ko'plab jamoat tashkilotlari xususan, «Maktab», «Mahalla», «Oila» va boshqalar ta'lim muassasalaridan ajralib qolgan. Xamkorlik, hamjihatlikni ta'minlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib,yangi bosqichga ko'taramiz. T. 1. - Toshkent: O'zbekiston.. 2017.

2.Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birgaquramiz. - Toshkent: O'zbekiston. 2017.

3.Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008 yil.

4.Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. Toshkent, "Navro'z" nashriyoti, 2019. – 264 b.

5.Raximdjanov D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma.T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2018. – 304 b.

AL-FARABI'S VIEW ON THE SCIENCE OF PEDAGOGICS

Pirimbek Suleymenov
Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan.

The legacy of Abu Nasir al-Farabi, which includes various aspects of society and the state, is primarily for humanity. Because he tried to serve the public in his conscious life. He devoted his work to the welfare of the individual, the country, the land, the whole world and the universe, and tried to solve the problems that were hotly debated or buried in the public sphere. That's why his scientific researches are still relevant.

What kind of pedagogical methods did the first teachers convey these rich treasures, how encyclopedist scientists came to the world from ancient times in the Middle Ages, how their pedagogical methods differ from modern education is one of the unsolved issues. In order to be able to predict our future, we need to correctly analyze our past and draw certain conclusions from it. The great figures of Greece, which is the homeland of philosophy as a science, revived and further developed the pedagogical ideas of Socrates, Plato, Aristotle, Euclidean, Pythagoras, Ptolemy and other Greek sages, and were able to combine theoretical knowledge and practical arts. When we study it, we will find a solution to some questions. From this point of view, the scientist's works are the key to mastering full-fledged, valuable real scientific knowledge. Such knowledge is general philosophy, which includes the fields of mathematics, physics, metaphysics, logic, grammar, and rhetoric. Al-Farabi's scientific works include "behavior", "morality", "hard work", "study", "knowledge", "cognition", etc. Pedagogical terms indicate that classical pedagogy is directly related to "theory of education" and "theory of learning" and that pedagogy is developed as a part of philosophy.

Al-Farabi was able to select the best art and knowledge of his time and created a real encyclopedia of his era. It can be said that there is not a single field of science that he did not express a profound opinion, that he did not pay enough attention to, and that he did not make a genius prediction [1]. Al-Farabi had a great desire to understand the world and humanity, to determine the place of man in the world, and to achieve a complete intellectual image of the world and society. The intellectual heritage of the thinker is full of philosophical teachings and translations of representatives of ancient philosophy, including Plato and Aristotle, and also his works in many scientific fields. According to scholars, al-Farabi has from seventy to one hundred and sixty treatises [2]. He focused on vocabulary practical methods of teaching and the principles of visuality and consistency, and made dialectical and logical concepts about them. At the same time, he suggested the need to implement these methods and principles in a unified pedagogical process according to the age characteristics of students (disciples).

According to Al-Farabi, there are many ways to learn science, but no matter which one you choose, you should start by learning the basic concepts, principles, and prerequisites of science. As a result of this, the ultimate reality-existence is recognized in its manifestations. Reading and learning lead us to know the origins of existence, and the conclusions drawn from them become a means of mastering scientific subjects.

The scientist examines the methodological, philosophical and methodological, pedagogical problems of education and study by combining and connecting them as a whole. Because knowing the origin and epistemological roots of the things and concepts being studied and considered helps to find the right methodical way to study them effectively. The measure of the effectiveness of such education is the matching of the beginnings of learning and existence. In his works, modern pedagogic science system and consistency, visibility, appropriateness, educational, learning, etc. symbols of didactic principles are shown.

In Al-Farabi's philosophical system, education and pedagogy are one of the social phenomena. This phenomenon is closely related to the human soul, and also confirms that every individual is prepared from an early age to become a member of society, to reach the level of his personal perfection, and as a result, to achieve the main goal set for him. Despite the absence of Al-Farabi's works specifically dedicated to education and pedagogy, his philosophical thoughts "Directing the path to happiness", "On the meaning of the word "Intellect", "On the prerequisites for learning philosophy", "Civil politics" and others one can make sure that clear pedagogical elements can be discerned from them. In these works, attention is paid to the purpose and methodology of education, the strength and consistency of education, the accessibility and visibility of education, the student's activity and pursuit of goals. Pedagogical concepts such as skills, habits, abilities, methods of education are analyzed. According to al-Farabi, all activities aimed at education are defined as the acquisition of values, knowledge and practical capabilities by a person in a certain period and society [3]. The main goal of education is to bring the individual to perfection, and the main goal of human existence in the world is defined as achieving happiness, which is recognized as absolute goodness - the highest level. A genius person, according to the scientist, is a person who has absorbed theoretical virtue and charity, which sums up his intellectual knowledge, and practical virtue, which reaches the limit of moral education. It is recognized that a person who combines this theoretical and practical virtue with real strength will become a leader in front of other members of the society and gain political leadership.

Abu Nasir al-Farabi, combining moral and aesthetic values, concludes that goodness is beauty, and beauty is the image of goodness, and beauty is a value measured by intelligence. Al-Farabi's works greatly contributed to the rise of the European Renaissance, played a great role in the success of the science and ancient culture of the East and the West, and contributed to the development of education in that period [4]. Al-Farabi explains that another purpose of education is to educate political leaders, because any society needs a leader who guides it and guides it on the right path. Al-Farabi also emphasizes creative ability, concluding that perfection in theoretical and practical creativity is a sign of wisdom as the main reason. According to the scientist, all the goals of education combine learning and experience at the same level: any acquired theoretical knowledge should be applied in practice. Scientific theory implies that it has no value if it is not tested experimentally [5]. In the process of realizing these mentioned goals, based on education and training, we notice that al-Farabi's views are combined with Plato‘s thoughts.

Al-Farabi in his treatise "The Way to Happiness" clearly explains how to educate young people in order to inculcate qualities such as heroism, generosity, charity, contentment, eloquence, and friendship throughout the generations, and considers the issue of child rearing and education as a well-known component of his pedagogical system. . He pays attention to the individual and age characteristics of the child, takes care of the child and emphasizes communication. Referring to the ancient Greek thinkers, the scholar advises to start actively teaching children from the age of 7-8. He paid a lot of attention to the issues of teaching and education and made many fundamental and deep opinions in this regard.

Al-Farabi distinguishes between instruction and discipline. The former teaches theoretical culture, while the latter teaches practical and technical skills. Therefore, they are two different worlds [6]. The scientist differs from Plato in giving special importance to sensory perception. He explains that the senses are the ways in which human beings perceive knowledge. It follows that al-Farabi interprets knowledge as a concept that originates from the senses. At the same time, he paid great attention to Aristotle's idea, which is written in the work "The Book of Demonstrations" (explanations), "Whoever is deprived of his sense organs, is deprived of knowledge" [7]. Despite Al-Farabi's emphasis on education, which is closely related to the senses, the great thinker explains that the senses are only tools of the mind, and the mind in turn is aimed at understanding/learning. It is based on the thought of Plato, who explained that the main nature of learning is memory.

Education, in Al-Farabi's understanding, is recognized as necessary for all members of the society aimed at achieving perfection and happiness. Therefore, educational methods should be adapted depending on the target group of society.

There are two main methods of education: the first is belief for the general population, and the second is recognized as action for the ruling community. If the demonstration method is achieved through words, in the persuasive method actions are guided along with words. Guided by Plato‘s model of education, al-Farabi argues that dialogue and speech contest methods are also important parts of education. The thinker also paid attention to the fact that the education of the general population should be carried out according to their level of consciousness. In teaching such members of society, it was recognized that another method of education is to explain phenomena difficult to understand through imagination with metaphors and other similar images.

In addition to the methods mentioned above, al-Farabi emphasized repetition and memorization as an important part of learning. The thinker divided the latter into two sections: the first is for the student to repeat the words until they are memorized, and the second is aimed at formulating in a deeper way than just memorizing. To the question of which of memorization and understanding is more important in learning, the sedentary scientist answered that understanding is much better than memorization, and at the same time, memory is limited to memorizing the details of knowledge, and understanding is that the phenomena being taught is fully contained in the mind and prompts to achieve results. Let's focus on al-Farabi's thoughts about the main participants in general education, that is, the student and the teacher.

According to the opinion of the thinker, it is necessary to imbibe the culture of teaching on one's own free will, without any obligation. In general, a teacher should meet the following scientific and moral requirements: he should have a high level of knowledge in his specialty, be able to easily demonstrate demonstrable phenomena, be able to share his knowledge with others, and be able to cope with various problems.

And the student should have the following qualities: the ability to understand knowledge concepts, the ability to accept them and the ability to explain those concepts.

In addition, according to al-Farabi, a seeker is a person who is always eager to learn, who is focused only on learning without paying attention to others. Because studying or getting an education takes a long time.

Apart from the importance of education, the main qualities of its participants, the scientist also attached special importance to the list of educational subjects. In order to achieve its goal at each stage, education should be carried out through a certain program, that is, there should be a sequence of education. Al-Farabi considered the structure of the program in education as an important part of education that helps a person to master the cultural values of his people, and on the other hand, to bring his feelings to the peak and perfection. With this understanding, the thinker not only systematized the fields of science, but was the first among Muslim philosophers to focus on classifying them for the purpose of education. His treatise "Classification of Sciences" occupies a special place in the history of science, because the methodology of classification of sciences is a fundamental work of world-class philosophy of science [8]. According to the great thinker, the beginning of education should be the language and its structure. A person who has mastered general languages opens up the initiative to learn other fields of science. The great importance of the thinker to language can be seen from his mastery of several languages, which helped him to compare different cultures and societies. He believed that after learning languages, the educational program should focus on learning logic. This is because the concept of 'logic' (mantiq) in the Arabic language unites words and intellectual processes, therefore, according to the thinker, language learning is recognized as the beginning of working the human mind at a complex educational level.

The next structural part of the educational program focuses on mathematics. Al-Farabi emphasized the need to learn arithmetic as a prerequisite for theoretical sciences: "Whoever wants to learn theoretical creativity should start with numbers and measurements, because these systems are devices typical of all optical, astronomical, and natural sciences. The thinker divided mathematics into several types: numbers (arithmetic), geometry, scientific astronomy, music, dynamics and the science of devices and machines.

After such specific sciences, theology and metaphysics, then political sciences, law, academic theology are considered in the program. Briefly, Al-Farabi's educational program consists of the following groups of sciences: linguistics, logic, mathematics, natural sciences, theology, political sciences, law and academic theology. At the moment, during the renewal of the educational content of secondary and higher educational institutions, it would be a very effective and understandable process to be guided by the logic of applying the system of the mentioned sciences, their content through interdisciplinary connections.

According to Al-Farabi, philosophy provides the best way to study phenomena and is also the path to happiness.

At the same time, in order for his will to be directed towards the truth, he must improve the power of the rational soul. When imitating Aristotle, let the love for him (Aristotle) not escalate to the point of considering him (Aristotle) more than

the truth (never), let it not be in danger of causing him a grudge and putting him in vain" [9].

From these views of Al-Farabi, he says that first of all, the researcher of science should aim for the truth and in this way, he should always be in search for his soul to be rational. When the object of research is, for example, Aristotle, he is devoted to him and warns not to put Aristotle above the truth, that is, to avoid the danger of personal idolatry, or to treat him with hatred in a distorted understanding of his ideas. That is why the scientist says that in his research, he should avoid idealizing the personality.

In many cases, when reminiscing about individuals or presenting their scientific achievements to the public, researchers tend to exaggerate praise or point out some aspects of the object of research as a mistake and complain about it. Otyrar's thinker emphasizes that such actions bring a lot of harm in the way of science.

Al-Farabi demanded the systematic use of "hard method" and "soft method" in the process of teaching and educating members of the general community, including young people: "The norm of behavior of a teacher should not be too strict, nor should it be too loose, because too strictness turns the student against his teacher, and too much indulgence takes away the value of the teacher, and the student will be indifferent to his lessons and his science. The teacher needs maximum enthusiasm and perseverance, because, as people say, the image that pierces a stone with a drop is like water. Also, it is better not to limit his lessons to only one science, because overloading the lesson with different subjects leads to disorder and loss of a certain system. All this prolongs the student's life, because if the treatment of the body, in the words of Hippocrates, prolongs life, then the treatment of the soul should lead to even better results" [9].

When describing the teacher's behavior, we imagine that al-Farabi himself applied these principles. As mentioned above, al-Farabi gave a great impression of the great personality of the teacher, who was serious and serious, who could convey his scientific thoughts, which are the pearls of his spiritual world, to his students in a simple and understandable language. Jamal ad-din al-Kifti (1172-1248), a historian of medieval Arabic science, noted that the sedentary thinker learned the skill of conveying difficult scientific concepts to other research scientists or students with easy and understandable thoughts from his teacher Yuhanna ibn Khaylan [10]. This is a pedagogical principle that has not been canceled today. In fact, it is impossible to disagree with the very reasonable opinion that dividing the mind into various things, taking it easy, not taking care of health is the enemy of mastering science and learning.

Al-Farabi's comparison of the teacher's patience in the process of imparting knowledge to the student with a drop of water that pierces a stone shows great patience and perseverance in one's work. Also, the thinker says that one virtue in education, i.e. one branch of science should be mastered first, without complicating it by mixing it with other sciences.

Consistently using the epistemological principle that humans do not have innate knowledge, Abu Nasir Al-Farabi refutes the opinion that ethical qualities are

born. These qualities are manifested thanks to skill and education. The scientist says that a person is not born rational, he only has the ability to reason, just as he is not born a villain or a bully, a secretary or a weaver from the beginning.

In general, there are two worlds surrounding humanity - one is the external world surrounding itself, and the other is the inner world formed by a person. A person subjectively forms his view of the world with his intuition and judgment. A person's aptitude for a certain profession is formed in daily skills and education, education or learning a profession. A person becomes a professional master of his work only when he develops the flexibility given by nature for some work. My grandfather says that this is an innate quality of Kazakhs. This also comes through hard work and diligence.

Al-Farabi's teachings are a reflection of the transition of philosophy and education from the ancient period to the medieval period and its assimilation into the modern period. Despite the emergence of new scientific achievements over time, the importance of Al-Farabi's legacy is increasing day by day. The use of the elements of the great thinker's teachings in education and upbringing, including the need to learn languages and mathematics at the basis of education, and the fact that education cannot be realized without education, and education cannot be realized without education, are undoubtedly clear evidences of this.

The work "The Great Book of Music" has a great place in Al-Farabi's didactics: this work is an excellent example of finding and creating a skillful methodical approach to such a difficult and complex science as music. One of the great didactic innovations of the author is the inclusion of methodological, methodical and historical issues of music science. Through the logic of the creation of music from the theoretical and methodological point of view, he showed an example of the transition from a scientific subject to an educational subject today[11]. Until now, methodical scientists continue to study the creation of educational subjects according to the subject matrix of science within the framework of didactics. Abu Nasir al-Farabi defined the methods and levels of learning the content of musical education. The content of scholarly musical education includes knowledge of music and ways of performing it (perceiving, understanding and memorizing music, having the ability to reproduce music, reaching the level of talent according to natural abilities), experience of performing music (performing music according to a model, listening to music), shows that it is the experience of musical creative activity (the act of creating new musical forms - musical perfection).

There are two main forms of teaching in the didactics of a sitting thinker: the first is proof for intelligent students, persuasion with the help of abstract imagination, conviction; the second: visualization for average students, that is, representation. The method of persuasion and persuasion, in our opinion, is close to the methods of modern conversation, heuristic conversation, lecture, problem teaching. In this regard, the scientist focuses on practical arts and manual arts teaching methods, and recommends conducting oral lessons in combination with the student's training activities. In these comments, the significance of the scientific works of ancient authors is elaborated, corrected, concisely explained, and put into a methodical form that is convenient for the majority of students to read and understand.

Al-Farabi is a great didactic methodist, a scholar who has a great place in the history of pedagogy. Sorting out the heritage of scholars in this field and using it for the benefit of the development of modern pedagogic science is one of the most important tasks.

References:

1.Құл-Мухаммед М. Аль-Фараби. – Алматы:Аруна, 2007.-96 б.
2.Тәжібаева Т.Л. Музей Аль-Фараби: наследуя и преумножая // Вестник КазНУ. 2011.с.89//.
3Ауданбек Көбесов Әбу Насыр әл-Фараби. Алматы, 2004 ж. 13 б
4.Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алматы, 1975.с.352-353
5.Алтаев Ж. Қазақ халқының рухани мұрасы. Алматы.,1997.67б.
6.Абу-Насыр аль-Фараби. Добродетельный город: Философски трактаты. – Алматы: RS: Международный клуб Абая, 2014. – 504 б.
7.Көбесов А. Әл Фарабидің ашылмаған әлемі. Алматы.,2002. 87б.
8.Аль ДжиндиНазих Ахмад. Педагогические наследие аль-Фараби: автореф.:13.00.01. – М., 1991. – 26 с.
9.Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. Музыка туралы кітап. – Алматы: RS: Халықаралық Абай клубы, 2018. – 706 б.
10.Дербісәлі Ә. Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы: жинақ. – Алматы: Қазақ уни-ті, 2020. – 418 б.
11. Көбесов А. Әл-Фарабидің дидактикасы // Қазақстан мектебі.№11.1988.

O‘ZBEKISTONDA TA’LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLARNING AMALGA OSHIRILISHI

Botirov Asadbek
Guliston davlat pedagogika instituti magistranti

Anotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada O‘zbekistonda olib borilgan ta’lim tizimidagi keng ko‘lamli islohotlar va ularning natijalari qisqacha ko‘rib o‘tilgan. Mamlakatimizda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan qanday chora-tadbirlar amalga oshirilganligi haqida ham so‘z yuritilgan. O‘zbekistonda ta’lim tizimida ro‘y bergan o‘zgarishlar haqida ham malumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Islohotlar, Talim to‘g‘risidagi qonun, Yangi texnologiyalar, Yangi O‘zbekiston.

Hozirgi kunda yurtimizda olib borilayotgan turli sohalardagi islohotlarni va ularning natijalarini ko‘rib quvonadi kishi. Mamlakatimizda: Iqtisodiyot, Siyosat, Madaniyat, Sport, Ta’lim, va boshqa sohalardagi islohotlar mamlakatni har tomonlama yuksaltirishga, xalq faravonlgini va yurt obodligini oshirishga qaratilgan. Birgina mustaqillik yillaridagi ta’lim tizimidagi islohotlarni olaylik. Mustaqillikdan keyin ilk ta’lim to‘g‘risidagi qaror 1992 yil 2-iyuldagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunni ko‘rishimiz mumkin. Bu qonun ta’lim tizimini rivojlantirishdagi ilk qadam bo‘ldi deyish mumkin. Lekin o‘tmishga nazar tashlaydigan bo‘lsak yani mustaqillikdan oldin yurtimizda ta’lim tizimi qanday edi degan savol paydo bo‘ladi. Xo‘sh, mustaqillikdan oldin ta’lim qay ahvolda edi?

Sovet hukumati davrida ta’limga juda kam e’tibor berilgan. O‘sha davrda savodli kishilar mamlakatni oz qismini tashkil etgan. Bunga bir nechta sabablar bor edi. Bulardan biri: juda kam ta’lim muassasalarining mavjudligi edi. Yana bir sabab: ma’naviyati shakillanmagan xalqni

itoatda tutib turish oson edi, shuning uchun ham u davrda maktablarda xalqni ma'naviyatini, dunyoqarashini o'zgartiradigan fanlar o'qitilmagan. Agarda o'qitilgan bo'lsa ham ular noto'g'ri talqinlar qilinib insonlar ongiga, ma'naviyatiga singdirilgan. Biroq o'zbek xalqining mustaqillikka intilishi bularning barchasini puchga chiqardi.

O'zbekiston 1991-yil 31-avgust kuni o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng umuman yurtimiz va xalqimiz uchun yangi bir davr boshlandi. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov yurtimizdagi har bir soha uchun alohida e'tibor qaratdilar. Shu asnoda ta'lim sohasiga ham. Negaki mamlakatni yuksaltiradigan mexanizmlardan biri bu ta'limdir. Mustaqillikdan so'ng maktablar, kasb-hunar kollejlari va oliy ta'lim muassasalarining soni yildan yilga ko'payib boraverdi. Bularning hammasi xalqimiz ayniqsa yosh avlod uchun katta imkoniyalar yaratib berdi. Birinchi prezident I.Karimovning "biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmasligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo'lishlari shart"[1] degan so'zlari mustaqillikdan keyingi islohotlarning natijalarida ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kunga kelib esa ta'lim tizimimiz yuksak darajada rivojlanmoqda. 2016-yildan to bugungi kunga qadar yutimizda keng ko'lamli ta'lim sohasiga oid bir qancha islohotlar olib borilmoqda Buni ta'lim tizimimizda yangi texnologiyalardan, jahon tajribalaridan o'tgan ta'lim tizimlaridan unumli foydalanib kelayotganimizdan, yoshlarning jahon miqiyosida ilm-fan sohasidagi olimpiyadalarda yuqori o'rinlarni egallayotganidan ko'rish mumkin. O'zbekistonda ta'lim tizimini yaxshilash bo'yicha yana bir qonun qabul qilindi. Bu qonun 2020 yilda "Ta'lim to'g'risida" gi yangi qonundir. Ushbu qonunda ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish va yana yangi ta'lim dasturlarini joriy etishga yo'naltirilgan edi. Bu qonunni natijalarini o'qituvchilarni o'z pedagogik mahoratlarini va malakalarini oshirishlari uchun yaratib berilayotgan sharoitlardan va yurtimizda joriy qilingan Innovatsion texnologiyalardan ko'rishimiz mumkin. Ayni paytda yurtimizda "210 ta OTM"[2] lar faoliyat yuritib kelmoqda. Umumta'lim maktablar soni esa "2023-2024- o'quv yili boshida faoliyat yuritayotgan umumta'lim muassasalarining soni 10750 ta"[3] ni tashkil etdi. Bu ko'rsatgichlar yurtimizda ta'lim sohasi o'sib, rivojlanib borayotganligidan darak beradi. Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekistonning asosiy ustuni bilim, ta'lim va tarbiya bo'ladi"[4] degan so'zlari Yangi O'zbekistonni bunyod etishda ular asosiy ustun bo'laolishliligini ta'kidlab o'tgan. Xaqiqatdan ham har bir sohaning tag ildizida bilim, ta'lim va tarbiya yotadi. Ularsiz hech bir sohani rivojlantirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham najot ta'limdadir degan so'zlar bejizga aytilmagan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki so'ngi yillarda O'zbekistonda ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar jumladan: yangi darsliklar, e-maktab platformasining joriy etilishi, o'qituvchilarni malakasini oshirish va boshqalar bularning barchasi yosh avlod va pedagoglar uchun o'z salohiyatlarini oshirish imkonini beradi, shu bilan birga mamlakatning ertangi muvaffaqiyatlari uchun ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. -T. Manaviyat, 2010. –B.4.
2. https://fledu.uz/uz/ozbekistondagi-oliy-talim-muassasalari-soni-va-unda-qancha-talaba-talim-olishi-statistikasi/
3. https://daryo.uz/2024/04/13/ozbekistonda-maktablar-soni-songgi-5-yilda 660-taga-kopaydi/
4. https://daryo.uz/2023/05/30/yangi-ozbekistonning-asosiy-ustuni-bilim-talim-va-tarbiya-boladi/

GLOBALLASHUV JARAYONLARINING IJTIMOIY IQTISODIY VA SIYOSIY OMILLARI

Bozorboyev Eldorbek
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola globallashuv jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillarini tahlil qiladi. Globallashuv bugungi kunda global miqyosda o‘sib borayotgan iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarni ifodalaydi. Ijtimoiy omillar, jumladan, madaniy almashinuv, ijtimoiy tarmoqlar va ta'limning roli kiritilgan bo‘lib, bu elementlar xalqlar o‘rtasidagi tushunishni va hamkorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy omillar, masalan, savdo va investitsiyalar, iqtisodiy integratsiya va global zanjirlar, mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni kuchaytiradi. Siyosiy omillar, shu jumladan, xalqaro munosabatlar, siyosiy barqarorlik va global boshqaruv, globallashuv jarayonlarining samaradorligini ta'minlaydi. Maqola globallashuvning murakkabligini va uning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, Ijtimoiy omillar, Iqtisodiy omillar, Siyosiy omillar, Integratsiya, Madaniy almashinuv, Ijtimoiy tarmoqlar, Investitsiyalar, Xalqaro munosabatlar. Global boshqaruv.

Globallashuv jarayonlari XXI asrda global miqyosda o‘sib borayotgan eng muhim hodisalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Bu jarayonlar, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy integratsiya orqali mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytiradi, shuningdek, dunyo miqyosida yangi imkoniyatlar va muammolarni keltirib chiqaradi. Globallashuv, asosan, savdo, investitsiyalar, madaniy almashinuv va texnologik taraqqiyot kabi omillar bilan boshqariladi.

Ijtimoiy omillar globallashuv jarayonlarining asosiy jihatlaridan biri bo‘lib, madaniyatlararo aloqalarni kuchaytiradi va insonlar o‘rtasidagi muloqotni kengaytiradi. Madaniy almashinuv orqali xalqlar o‘rtasidagi tushunish va bir-birini qabul qilish darajasi oshadi, bu esa ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Iqtisodiy omillar, jumladan, xalqaro savdo va investitsiyalar, mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy integratsiya jarayonlari orqali mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar kuchayadi, bu esa raqobatbardoshlikni oshiradi va yangi ish o‘rinlarini yaratadi. Siyosiy omillar globallashuv jarayonlarini boshqarishda va ularning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlashda o‘z o‘rnini egallaydi. Xalqaro munosabatlar va global boshqaruv tizimlari, global muammolarni hal qilishda muhim rol o‘ynaydi, chunki bunday masalalarni hal qilishda mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlik zarur.

Shu sababli, globallashuv jarayonlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillarini tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqligini tushunish va global miqyosda o‘zgarishlarni baholashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola, globallashuv jarayonlarining murakkabligini va ularning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan qanday bog‘liqligini yoritishga qaratilgan.

Ushbu maqola doirasida olib borilgan tadqiqotlar natijalari globallashuv jarayonlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillari o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Natijalar quyidagi asosiy jihatlarni ta'kidlaydi:

1. Ijtimoiy o‘zgarishlar: Globallashuv jarayonlari ijtimoiy tuzilmalarga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Madaniy almashinuv va ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi qiymatlar va g‘oyalar tarqaladi, bu esa xalqlar o‘rtasida yangi muloqot va hamkorlik imkoniyatlarini ochadi. Shuningdek, ijtimoiy tenglik va adolat masalalari global darajada muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Iqtisodiy rivojlanish: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy omillar, jumladan, xalqaro savdo, investitsiyalar va iqtisodiy integratsiya, mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishiga xizmat qiladi.

Biroq, iqtisodiy manfaatlarning bir-biriga to‘g‘ri kelishi va raqobatbardoshlik darajasi global muammolarni hal etishda muhimdir.

3. Siyosiy barqarorlik: Siyosiy omillar, jumladan, xalqaro munosabatlar va global boshqaruv tizimlari, globallashuv jarayonlarining muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Siyosiy barqarorlik va halollik, investitsiya va iqtisodiy hamkorlik uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Siyosiy rahbarlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlik globallashuv jarayonlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

4. Global muammolar: Globallashuv jarayonlari ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni yanada chuqurlashtirishi mumkin. Ijtimoiy adolatsizlik, iqtisodiy tengsizlik va atrof-muhitga zarar yetkazish kabi masalalar globallashuvning salbiy oqibatlaridir. Shuning uchun, xalqaro hamkorlik va barqaror rivojlanish strategiyalari bu muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

5. Ushbu jarayonlarni boshqarish: Globallashuv jarayonlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillari o‘rtasidagi muvozanatni ta'minlash, global boshqaruv tizimlarining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Xalqaro tashkilotlar va davlatlar o‘rtasida samarali hamkorlik o‘zaro manfaatlarni hisobga olish va global rivojlanishdagi muammolarni hal etishga imkon yaratadi.

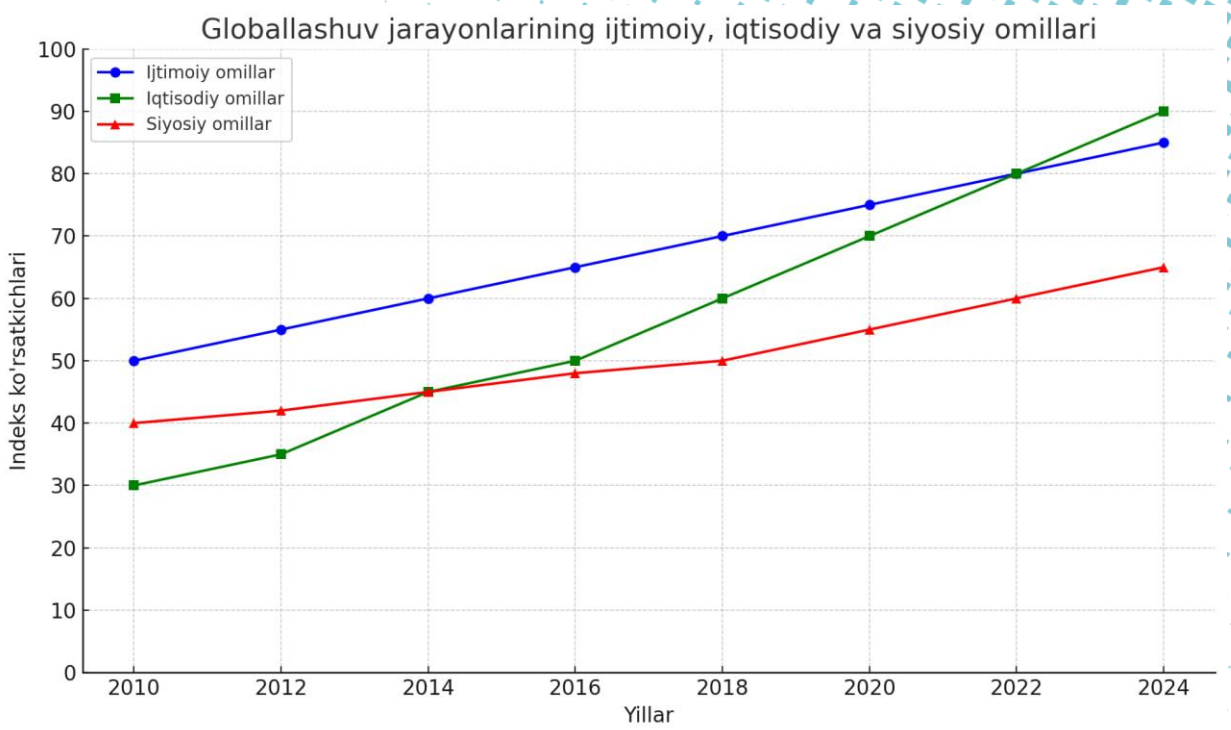
Umuman olganda, globallashuv jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqurroq tushunish, davlatlar va xalqaro tashkilotlarga yanada samarali strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Bu esa, global muammolarni hal etish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda muhimdir.

Globallashuv jarayonlari hozirgi kunda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarda keng ko‘lamli ta'sir ko‘rsatmoqda. Ushbu jarayonlar mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirish bilan birga, yangi qiyinchiliklar va muammolarni ham keltirib chiqaradi. Shu bois, globallashuvning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillarini o‘rganish zarur.

Ijtimoiy omillar. Globallashuv jarayonlarining ijtimoiy aspektlari madaniyatlararo aloqalar, ta'lim va innovatsiyalar orqali ifodalanadi. Madaniy almashinuv, xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro tushunishni va hurmatni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq, bu jarayon ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlikni kuchaytirishi ham mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar va internet platformalari odamlar o‘rtasidagi aloqalarni osonlashtirishga yordam bersa-da, ayni paytda yolg‘izlik va ijtimoiy izolyatsiyaga ham olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy omillar. Iqtisodiy jihatdan, globallashuv savdo, investitsiyalar va iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi. Mamlakatlar o‘rtasida raqobat va hamkorlik o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bu o‘z navbatida iqtisodiy o‘sishni ta'minlaydi. Biroq, globallashuv jarayonlari global iqtisodiy muammolarni, masalan, iqtisodiy krizis va global iqtisodiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda o‘zaro manfaatlarni hisobga olish va xalqaro savdo tizimini yaxshilash muhimdir.

Siyosiy omillar. Siyosiy jihatdan, globallashuv jarayonlari xalqaro munosabatlarga ta'sir ko‘rsatadi. Global boshqaruv tizimlari va xalqaro tashkilotlar orqali mamlakatlar o‘rtasida hamkorlik va muloqot o‘rnatiladi. Biroq, siyosiy beqarorlik va global muammolar, masalan, terrorizm va migrantlar oqimi, globallashuv jarayonlarini qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli, siyosiy barqarorlik va global xavfsizlikni ta'minlashda samarali strategiyalar ishlab chiqish zarur.

Globallashuv jarayonlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillari o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlik, har bir mamlakat va xalqaro tashkilotlar uchun yangi imkoniyatlar va muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu jarayonlarni tahlil qilish, ijtimoiy adolat, iqtisodiy barqarorlik va siyosiy hamkorlikni ta'minlashda muhimdir. Globallashuv jarayonlarini samarali boshqarish, davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik va birgalikdagi sa'y-harakatlarni talab qiladi, bu esa global muammolarni hal qilishda asosiy ahamiyatga ega.

Globallashuv jarayonlari XXI asrning muhim va inqilobiy hodisalaridan biri sifatida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarda keng ko‘lamli o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Ushbu jarayonlar, bir tomondan, mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirib, yangi iqtisodiy imkoniyatlar va ijtimoiy taraqqiyotga yo‘l ochsa, boshqa tomondan, ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy krizislar va siyosiy beqarorlik kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ijtimoiy jihatdan, globallashuv madaniy almashinuv va xalqlar o‘rtasidagi muloqotni kengaytiradi, lekin ijtimoiy tengsizlik va madaniyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar kabi muammolarni ham yuzaga chiqarishi mumkin. Bunday sharoitda, ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolish va adolatni ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy sohada, globallashuv xalqaro savdo va investitsiyalarni oshirish orqali iqtisodiy o‘sishni ta'minlaydi. Biroq, bu jarayonlar global iqtisodiy muammolarni, masalan, iqtisodiy tengsizlik va resurslarning adolatsiz taqsimotini kuchaytirishi mumkin. Shu bois, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun xalqaro hamkorlik va iqtisodiy siyosatning muvofiqligini ta'minlash zarur. Siyosiy jihatdan, globallashuv xalqaro munosabatlar va global boshqaruv tizimlarining rivojlanishiga olib keladi. Biroq, siyosiy beqarorlik va global xavfsizlik tahdidlari, masalan, terrorizm va migrantlar oqimi, globallashuv jarayonlarining muvaffaqiyatiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shuning uchun, siyosiy barqarorlik va global hamkorlikni ta'minlashda samarali strategiyalar ishlab chiqish muhimdir.

Umuman olganda, globallashuv jarayonlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillari o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlikni tushunish, mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar uchun yangi imkoniyatlar va muammolarni hal etishda muhimdir. Ushbu jarayonlarni samarali boshqarish va ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlash, kelajakda global muammolarni hal qilishda asosiy ahamiyatga ega. Bu esa, global hamkorlik va barqaror rivojlanish uchun yangi yo‘nalishlarni ochadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Aghion, P., & Howitt, P. (1998). Endogenous Growth Theory. Cambridge: MIT Press.
2. Beck, U. (2006). Cosmopolitan Vision. Cambridge: Polity Press.
3. Giddens, A. (1990). The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press
4. Held, D., & McGrew, A. (2000). The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate. Cambridge: Polity Press.
5. Huntington, S. P. (1996). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster.
6. Stiglitz, J. E. (2002). Globalization and Its Discontents. New York: W.W. Norton & Company.
7. Scholte, J. A. (2000). Globalization: A Critical Introduction. New York: Palgrave Macmillan.
8. Steger, M. B. (2013). Globalization: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press.
9. Smith, A. (1776). The Wealth of Nations. London: Methuen & Co.
10. Rodrik, D. (2011). The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracy Can't Coexist. New York: W.W. Norton & Company.
11. Bhagwati, J. (2004). In Defense of Globalization. New York: Oxford University Press.
12. Friedman, T. L. (2007). The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century. New York: Farrar, Straus and Giroux.
13. Barber, B. R. (1995). Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism are Reshaping the World. New York: Ballantine Books.
14. Ocampo, J. A. (2007). Globalization and Development: A Latin American Perspective. New York: United Nations Publications.
15. Sen, A. (1999). Development as Freedom. New York: Knopf.
16. Teivainen, T. (2004). The World Social Forum: A New Social Movement?. New York: Zed Books.
17. Tilly, C. (2004). Social Movements, 1768–2004. Boulder: Paradigm Publishers.
18. Wallerstein, I. (1974). The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Berkeley: University of California Press.
19. Zaccai, E. (2013). Globalization and Sustainability: Ecological Economics in the New World Order. New York: Routledge.
20. Hirst, P., & Thompson, G. (1996). Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance. Cambridge: Polity Press.

XX-АСР ВА ЯНГИ ДУНЁ ТАРТИБОТИ МУАММОСИ

Диёрбек НУРМУРОДОВ
Эркин тадқиқотчи.

Ўтган асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йиллари бошларида Шарқий Европада ҳокимиятга янги сиёсий кучларни олиб келган "Бахмал инқилоблари" муносабати билан чегараларнинг ўзгариши ва СССРнинг қулаши дунёдаги кучлар мувозанатини сезиларли даражада ўзгартирди. Натижада, НАТО блокига Бирлашган Ғарб давлатлари ўзларининг мафкуравий стандартлари ва устуворликлари асосида халқаро сиёсий муносабатларни ҳал қилишнинг жаҳон мезонларини таклиф қилишди. "Жаҳон ҳамжамияти" номидан сўзга чиққан ушбу давлатлар ушбу даъволарни трансмиллийлик концепциясида расмийлаштирдилар, бу уларнинг суверен давлатларнинг ишларига нафақат уларнинг экспансионистик сиёсати, балки мамлакат ичида инсон

ҳуқуқлари нормалари ва тамойилларини бузиш, тинч аҳолига қарши қуролли куч ишлатишни таъминлайди ва асослайди.

Давлатларнинг халқаро майдонда ҳам, ўз халқларига нисбатан ҳам инсоният учун энг ҳалокатли ҳаракатларини тўхтатишга қодир бўлган халқаро сиёсатнинг ҳуқуқий асоси сифатида кўпроқ гуманистик талабларни илгари суриш истагига қарамай, бундай ҳаракатлар давлатларнинг бутун гуруҳининг қатъий қаршиликларига дуч келмоқда. Аксарият мамлакатлар сиёсий ва ҳуқуқий талабларнинг мазмун жиҳатидан эмас, балки давлат сиёсатини тегишли баҳолаш ҳуқуқи иштирок этиш тартибида мутлақо муайян мамлакатлар гуруҳига берилганлиги ва шу йўсинда бундай сиёсатни мутаносиб тарзда баҳолай оладиган мавжуд халқаро институтларнинг инкор қилинганидан норози бўлди. Бироқ, НАТОнинг Косоводаги этник можарони ҳал қилишдаги ҳаракатларида амалий ифодасини топган ҳолда, жаҳон саҳнасидаги бундай хатти-ҳаракатлар амалда мавжуд халқаро ҳуқуқ тизимининг барбод бўлганидан далолат берди.

Давлат суверенитетларининг доимий плюрализми давлатлараро муносабатларни ногаҳонийлиги, тартибсизлиги ва беқарор ҳолатга келтирди. Бундай муҳитда ҳеч бир давлат доимий равишда бир-бирига нисбатан аниқ белгиланган ва ўзгармас позицияларни сақлаб тура олмайди, жумладан, қайсидир томон билан доимий зиддиятларда ёки барқарор иттифоқчилик муносабатларида бўлган тақдирда. Мазкур сиёсий соҳада "давлатнинг дўст ёки душманлари бўлмайди, фақат ўзгармас манфаатлари бўлади" деган ёзилмаган қоида мавжудлиги бежиз эмасдир.

Халқаро сиёсий жараённинг субъектлари бу давлатлар, давлатлараро бирлашмалар ва нодавлат халқаро бирлашмалардир. Халқаро сиёсат соҳасида бир вақтнинг ўзида турли даражадаги халқаро муносабатлар тизимлари шаклланмоқда. Масалан, ҳозирги кунда дунёда энг ривожланган етти давлат — АҚШ, Буюк Британия, Канада, Германия, Япония, Италия ва Франция ўртасида яқин давлатлараро муносабатлар мавжуд бўлиб, улар жаҳон иқтисодий муносабатларининг ҳолатига энг сезиларли таъсирни кўрсатмоқда. Шунингдек, Жануби-Шарқий Осиё, Африка ва дунёнинг бошқа қисмларида минтақавий характердаги турли халқаро тизимлар шаклланган. Одатда, ушбу халқаро тизимларда давлатлар ўртасидаги муносабатларда вақтинчалик иерархик муносабатлар, ҳукмронлик, тенглик ва ҳоказоларни истисно қилмайдиган турли хил конфигурациялар шаклланади.

Бундай халқаро тизимларнинг мавжудлиги шуни кўрсатадики, халқаро сиёсатнинг турли хил ва турли тартиботли субъектларининг ўзаро ҳаракати доимо йўлга қўйилаётган муносабатларнинг мустаҳкамлиги, сиёсий контактлар ва алоқалар бир тарзда бойитилмаганлиги билан ажралиб туради. Масалан, иттифоқчилар ёки бир-бири билан барқарор савдо-иқтисодий алоқаларга жалб қилинган мамлакатлар ўртасидаги доимий муносабатлар бошқа давлатлар ўртасидаги беқарор, вақти-вақти билан пайдо бўладиган муносабатлар билан ёнма-ён бўлиб, гўёки бўлиб ташланган халқаро алоқалар зонасини шакллантиради. Бир-бири билан умуман муносабатларни олиб бормайдиган давлатлар жаҳон сиёсати зонасида бўшлиқни ҳосил қилади. Шу маънода, халқаро муносабатлар соҳаси номутаносиб ва тенг бўлмаган сиёсий ўзаро ҳаракатлар соҳасидир.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, сўнгги ўн йилликларда халқаро сиёсий майдонга давлатлардан ташқари бошқа мустақил субъектлар - чет элда ўз тарафдорлари билан мустақил муносабатларни йўлга қўяётган турли хил ижтимоий (миллий, конфессионал, демографик ва бошқа) гуруҳлар, сиёсий субъектлар ўртасидаги муайян муносабатларни тартибга солувчи халқаро ташкилотлар, турли давлатларда иқтисодий фаолият олиб борувчи трансмиллий компаниялар, турли хил корпоратив тузилмалар (оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотлари, сайёҳлик агентликлари, террорчи гуруҳлар ва бошқалар) ва ҳатто алоҳида шахслар (хусусан, низоларни ҳал қилишда воситачилик ролини ўйнайдиган собиқ сиёсатчилар) кириб келганлиги сабабли халқаро муносабатларнинг номутаносиблиги кучайган. Замонавий халқаро ҳуқуқ тизими туфайли ҳатто оддий фуқаро ҳам ўз ҳукуматига муҳолиф сифатида ҳаракат қилиши, бошқа давлатларга ёки халқаро ташкилотларга даъво билдириши мумкин.

Жаҳон сиёсати иштирокчилари муносабатларининг мураккаблиги ва ноаниқлиги уларнинг ушбу соҳадаги хатти-ҳаракатлари турли хил ноаниқ сабабларга кўра бошланганлиги билан ҳам изоҳланади. Шу ўринда алоҳида давлатлар учун одатда доимо бир вақтнинг ўзида ҳаракатда бўлувчи ички сиёсий (ҳукумат ва жамият ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ), маҳаллий (масалан, минтақавий хавфсизлик масалалари) ва глобал ўзгаришлар (хусусан, экологик инқироз, терроризмнинг тарқалиши, ва ҳоказо) бундай хатти-ҳаракатларининг манбалари бўлиб хизмат қилади. Алоҳида ташкилотлар (корпорациялар) ёки шахслар даражасида жаҳон сиёсатида иштирок этиш мотивацияси янада мураккаблашади.

Глобал сиёсий жараёнларда иштирок этиш мотивлари ва кўрсатмалари динамикаси уларда амалда бўлган хавфсизлик стандартлари ва қадриятларининг доимий ўзгариши, халқаро ҳуқуқ меъёрлари эволюцияси, давлатлар томонидан ташқи сиёсат мақсадларига эришишни асослайдиган ахлоқий ва этик стереотиплар ва бошқалар билан уйғунлашган. Фуқаролардаги ички ва ташқи сиёсат устуворликлари нисбати тез-тез ўзгариб туради. Мисол учун, айрим мамлакатларда одамлар баъзан ўз ҳукуматларидан чет эл босқинидан кўра кўпроқ қўрқади ва улар ўз сиёсатчиларидан кўра халқаро ташкилотлар ва тузилмаларга кўпроқ ишонади.

Бугун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ўз ўтмишдоши Миллатлар Лигаси сингари бутун дунёда йирик урушларнинг олдини ололмай қолди. Натижада БМТни реформа қилиш масаласи кўп доираларда кенг муҳокама этилмоқда.

Дарҳақиқат, дунёдаги мавжуд сиёсий тартибот инқироз кўчасига кириб қолгандек таассурот уйғотмоқда. Дунё тартиботи - бу халқаро муносабатлар назариясидаги энг муҳим масала ҳисобланади. Сиёсатшунослик фанида бир нечта мактаблар мавжуд. Улар ичида сиёсий реализм мактаби ўз ёндашувида куч масаласига алоҳида эътибор беради. Агар тарихга назар солсак, қадимдан ғолиб давлатлар ўз атрофидаги давлатларга ўз тартиботини сингдириб келганини кўришимиз мумкин. Тарихда 2-3 та давлат ўзаро бир-бири билан муносабатларни шакллантирган бўлса, глобаллашув даврида мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар анча торая бошлади. Наполеон даври (1804-1814)дан бошлаб ғолиб давлатлар халқаро муносабатлар тизимини тартибга солиш учун ўзларининг ғояларини илгари суришган ва ҳар доим ғолиб давлат дунё тартиботини шакллантириб келган. Сиёсатшунослик нуқтаи назаридан бу табиий жараён. Кучлар мувозанати ўзгарганида, мувозанатни тартибга келтириш мақсадида урушлар юзага келган.

Биринчи жаҳон уруши (1914-1918)дан сўнг Миллатлар Лигаси ташкил этилди. Бироқ Германияда янги бир кучнинг юзага чиқиши натижасида бу тизим ўз моҳиятини йўқотди. Бунинг оқибатида Иккинчи жаҳон уруши (1939-1945) юзага келди. Урушдан сўнг янги дунё тартиботи шаклланди. Бироқ Совет Иттифоқининг парчаланиши билан икки қутбли дунёнинг ниҳоясига етиши ҳамда баъзи давлатларнинг шаклан ўзгариши янги куч томонидан янги бир жаҳон тартиботини шакллантиришга нисбатан мойилликларни юзага келтирди.

Дунё тартиботи — бу жаҳонда маълум бир қонун-қоидалар асосида яшаш. Албатта, юқорида айтилганидек, дунё тартиботини кучли мамлакатлар ёки ғолиб давлатлар шакллантиради ва назорат қилади. Дунё тартиботисиз дунёнинг ривожланишини тасаввур қилиб бўлмайди. Бугунги кунда жаҳон саҳнасида 200 дан ортиқ мамлакат мавжуд. Агар бу ерда маълум бир тартиб бўлмаса, анархия юзага келади. Айнан шу нуқтаи назардан тартибот муҳим.

Дунё тартиботининг юзага келиши аслида узоқ тарихга бориб тақалади. Масалан, XVII асрда Вестфаль шартномаси асосида илк тартиботлар шаклланди. Ушбу тартибот вақт ўтиши билан ўзгариб борди. Чунки жаҳон саҳнасида беқарорликларнинг ортиб кетиши ёки дунё биринчилиги учун янги кучнинг кураш бошлаши ва бу кучга нисбатан бошқа давлатлар бирлашиб, уни енгиши янги дунё тартиботини юзага келтирган. Бунга Наполеон Бонапарт ва Адольф Гитлер мисол бўла олади. Бу тенденция ҳозиргача давом этиб келмоқда. Бир сўз билан айтганда, дунё тартиботи зарур, усиз дунёни тасаввур қилиб бўлмайди.

Юқорида таъкидланганидек, халқаро муносабатларда асосий ролни қонун эмас, куч ўйнайди. Яъни халқаро майдонда ким кучли бўлса, ўша ҳақ! Совуқ уруш даврида ҳар доим икки куч бир-бирини доим тийиб турган. Масалан, Вьетнам, Корея ва Яқин Шарқда юзага келган можароларда бир томон урушга аралашса, иккинчи томон уни тийишга ҳаракат қилар эди. Бугунги кунда Совет Иттифоқи мавжуд эмас, Россияда эса Совет Иттифоқи даражасида куч йўқ. Табиийки, кучли давлатлар бошқа кучсиз давлатлар билан ҳисоблашишни истамайди. Албатта, бугун АҚШ дунёдаги ягона қудратли давлат. Буни Збигнев Бжезинский ҳам ўзининг "Буюк шахмат тахтаси" асарида ёзиб ўтган.

90 йилларнинг бошида АҚШ ўзини "дунё полицияси" деб эълон қилди. Лекин 1994 йилда Бухарестдаги саммитда АҚШ ва Россия раҳбарлари ўртасида бўлган зиддият яна дунёда икки куч ўртасидаги курашни бошлаб берди. Бироқ Россия анча кучсизланган. АҚШ эса Шарқий Европа давлатлари ҳисобига ўз тарафдорларини кўпайтириб олди. Бугунги жаҳон тартиботига баҳо беришда мана шу масалаларни ҳам инобатга олиш керак.

Бугунги дунё тартиботи инқирозга учрашига иккита сабаб мавжуд. Биринчиси — дунё тартиботини шакллантирган Ғарб ёки АҚШ, ўзи жорий қилган қонун-қоидаларга риоя қилмай қўйди. Бунга ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Яъни, АҚШ ўзи илгари сурган тартиботни ўзи бузиши бошқа давлатларнинг норозилигига сабаб бўлди. Иккинчиси — вақт ўтиши билан жаҳон сиёсий саҳнасида янги геосиёсий кучлар пайдо бўла бошлади. Мисол учун, Хитой кучайишни бошлади, Россия ўз қудратини аста-секин тиклади. Яъни давлатлар кучайгани сайин, уларда мавжуд тартиботга нисбатан норозилик кучайиб боради. Масалан, Адольф Гитлер кучайиб кетгач, ўша вақтдаги мавжуд дунё тартиботига амал қилмай қўйган. Демак, Хитойнинг кучайиши ва Россиянинг қайта оёққа туриши мавжуд бир қутбли дунёга нисбатан норозилик шаклланишига сабаб бўлди. Украина ҳамда Яқин Шарқдаги можаролар мавжуд дунё тартиботи инқирозга учраганини кўрсатмоқда.

Самюэль Ҳантингтон дунё тартиботи асосида цивилизациялар бўлиши кераклигини айтади. Бироқ, Самюэль Ҳантингтондан олдин Франсис Фукуямани алоҳида айтиб ўтиш керак. Чунки Ҳантингтоннинг илгари сурган назарияси Франсис Фукуяма илгари сурган ғояга жавоб бўлган. Фукуяма "Тарих интиҳоси" деб номланган асар ёзган. У ўз асарида "Совет Иттифоқи парчаланди, энди тарих тугадими?" деган масалани кўтаради. Самюэль Ҳантингтон эса бунга жавобан энди дунёда цивилизациялар ўртасида кураш авж олишини ёзган. Масалан, Украина ва Россия ўртасида юзага келган урушда ҳам дин омили муҳим рол ўйнади. Чунки Украина асосан католик, Россия эса православ динига эътиқод қилади.

Дунё тартиботи ўзагини куч ташкил этади. Яъни ким кучли бўлса, ўша янги дунё тартиботини шакллантиради. Кучли давлатларнинг ўзгариб бориши натижасида, мавжуд тартибот ҳам секин-аста ўзгаришга эҳтиёж сеза бошлайди.

Кучли давлат дунё тартиботини ўрнатади ва бошқалардан унга амал қилишни талаб қилади. Лекин кучли давлат айрим ҳолатларда ўзи ўрнатган тартиботни бузиши ҳам мумкин. Масалан, БМТ доирасида жаҳон тартиботи амалга оширилади. Бироқ Қўшма Штатлар куч ишлатмоқчи бўлса, буни БМТ орқали эмас, балки НАТО орқали амалга оширади.

БМТ ўз ўтмишдоши Миллатлар Лигаси сингари йирик урушларнинг олдини ололмай келяпти. Натижада БМТ реформаси масаласи кўп доираларда кенг кўтарилмоқда. Умуман, янги шаклланаётган жаҳон тартиботида БМТнинг ўрни қандай бўлади? Айниқса, Хавфсизлик кенгаши фаолияти механизмлари ва вето масаласи қандай ўзгаради?

Халқаро ташкилотларнинг асосий мақсади — қудратли давлатларга олиб бораётган сиёсатига легитимлик бериш ҳисобланади. Исталган ташкилотда битта етакчи давлат бўлиб, унинг атрофида кичик давлатлар жамланган бўлади. БМТ Иккинчи жаҳон урушидан кейин ғолиб давлатларнинг тартибот тизимини шакл лантириб берган. Лекин ғолиб давлатлар ҳам икки гуруҳга бўлинган эди. Ҳозир кучлар мувозанати ўзгарди. Ҳатто Ўзбекистон Германия, Япония ва Ҳиндистонни Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари сафига киритиш таклифи билан чиққан эди.

БМТни ислоҳ қилиш борасида кўплаб сиёсатшунослар турли фикрларни илгари суришган. Биринчи жаҳон урушидан кейин дунё давлатлари "битта мамлакатга дунёга

арбитр бўлиш имконини бермаслик керак", деган тўхтамга келди ва мана шу масалада маълум бир давлатларни тийиб турадиган ташкилотга эҳтиёж пайдо бўлди. Шу эҳтиёж замирида Миллатлар Лигаси ташкил этилди. Ўз ўрнида Миллатлар Лигаси ҳам катта ишларни қилди. БМТ ҳам айнан Миллатлар Лигаси тажрибаси асосида юзага келди. Менимча, БМТни тарқатиб юбориш эмас, балки уни ислоҳ қилиш керак. Чунки бу ташкилот 190 дан ортиқ давлатларни ўзига бирлаштира олган. Бундан ташқари, давлатлар учун БМТ минбари ўз сўзини айта олиш учун ягона минбар. Ҳозирги шароитда қандай бўлмасин БМТ таъсирини кучайтириш, унинг фаолияти самарадорлигини таъминлаш умумпланетар аҳамият касб этмоқда.

ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ: ЁШЛАР ДУНЁҚАРАШИ ВА ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИГА ТАЪСИРЛАР

Эшдавлатов Отаниёз Ғаффорович
Навоий давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада глобаллашув шароитида ижтимоий муносабатлар трансформациясида ёшлар дунёқараши ва қадриятлар тизимига салбий таъсирларни камайтириш зарурияти масалалари баён этилган.

Таянч сўзлар: глобаллашув, ижтимоий муносабатлар, трансформация, ёшлар, дунёқараши, қадриятлар тизими, маънавий таҳдидлар

Маълумки, инсоният тарихий тараққиёти нуқтаи-назаридан ёндошадиган бўлсак, ҳар бир давр ижтимоий муносабатлари тизими бир-биридан фарқланади ва такомиллашиб келинаётганлигини кузатиш мумкин. XXI асрга келиб жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий муносабатлар глобаллашув таъсиридан келиб чиқиб, ўзининг янгича миқёси, кўринишлари, форматлари билан намоён бўлаётганлигини кўришимиз мумкин. Бунда чегаралар, маданиятлар ювилади, турли маданиятлар интеграцияси, ижтимоий муносабатлар трансформацияси кузатила бошлади.

Тараққиёт, албатта, жамият ривожига хизмат қилади. Тараққиётнинг янги мингйилликда олам ва одам ўртасидаги муносабатлар табиатини ўзгартириб юбораётгани ҳам кузатилмоқда. Глобал миқёсдаги бундай трансформация жараёнида миллий ўзликни асраш, маданиятлар софлигини сақлаш, миллатлараро тотувлик, тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш масалалари ҳар қачонгидан-да долзарб аҳамият касб этади. Замонавий дунё ҳамон умумбашарий таҳдид ва таҳликалар, турли хуружлар қуршовида қолмоқда. Бунинг фонида наинки манфаатлар, балки турфа маданиятлар тўқнашуви кузатилмоқда.

Глобаллашув феномени замонавий дунёда нафақат иқтисодий, балки сиёсий ва ижтимоий жабҳаларда ҳам ўз аксини кўрсатиб, ҳозирги кунда янги маълумотлар ҳаётимизнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий трансформация жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Глобаллашувнинг асоси ҳам айнан шу маълумотларни қабул қилиш, ўзлаштириш, таҳрир этиш ва узатишдан ташкил топгандир

Адабиётларда, луғатларда[1] трансформация тушунчаси бир ҳолдан бошқа ҳолга ёки бир шаклдан бошқа шаклга ўтиш, ўзгариш, бир ҳолдан бошқа ҳолга ўтказиш, ўзгартириш маъносида келади.

Трансформация сўзи лотин тилидаги "transfor" ва "matio" сўзларидан келиб чиққан бўлиб, "ўзгариш" ва "олдинга" деган маъноларни англатади. Жамият ва давлат ўзгариши билан боғлиқ жараёнларни ифодалаш учун ишлатилади.[2]

---

[1] https://uz.wiktionary.org/wiki/трансформация

[2] Ламажаа Чимиза Кудер-ооловна Социальная трансформация // Знание. Понимание. Умение. 2011. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnayatransformatsiya

Трансформация бир сўз билан айтганда ўзгаришдир. Ўзгаришлар жамият тараққиётининг моҳияти ҳисобланади.

Глобаллашув жараёнининг жамиятлар тараққиётига, миллатлар, халқлар ва элатлар ўртасидаги муносабатларнинг интеграциялашувига хизмат қилувчи ўзига хос ижобий томонлари билан бирга салбий томонлари ҳам бор эканки, мана шу салбий жиҳатларининг таъсир доираси ҳозирги глобал ахборот асрида жуда кучайиб кетмоқда. Айниқса, бу жараён айниқса ёшлар ҳаётида, уларнинг турмуш тарзида ўзининг яққол ифодасини топиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев глобаллашув шароитидаги турли ғоявий таҳдид ва хуружларнинг жамиятимиз маънавий ҳаётига таъсири борасида тўхталиб шундай таъкидлайди:

Ҳозирги глобаллашув даврида, инсон онги ва қалби учун кураш кучайган бир пайтда турли ғоявий таҳдид ва хуружлар жамиятимизнинг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатишнинг кучли қуроли сифатида намоён бўлмоқда.[1]

Глобаллашув яратаётган имкониятлардан ҳозирги кунда маънавий бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилаётган сиёсий ва мафкуравий марказлар фойдаланмоқдалар. Бунинг оқибатида инсоният томонидан катта маънавий йўқотишлар, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётганини, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзига хавф солаётганини алоҳида қайд этиш лозим. Маънавий таҳдидлар шахс ахлоқий онги ва тафаккурида салбий тушунчалар, қарашлар, туйғулар, хусусиятлар ва сифатларни ҳосил қилувчи иллатлар мажмуидир.

Ижтимоий муносабатлар трансформациясида ёшлар дунёқараши ва қадриятлар тизимига салбий таъсирларни камайтириш заруриятидан келиб чиқиб таъкидлаш ўринлики, ёшларимизни ушбу жараёнлар таъсиридан сақлаш, уларни миллий маънавий меросимиз ва қадриятларга содиқлик руҳида тарбиялаш, таълим тарбия жараёнида бу таҳдидларга қарши ўта таъсирчан услуб ва воситалардан фойдаланишни ташкил қилиш ҳозирги кунимизнинг ўта долзарб, кечиктириб бўлмас масалаларидан бири бўлиб қолмоқда, десак муболаға бўлмайди.

Маънавий таҳдиднинг ғоявий-мафкуравий хуруж ва таҳдидларига қарши курашда, улар таъсири камайтириш ва бартараф этишда бой маънавий меросимиз ва қадриятларимиз, халқона гўзал одоб-ахлоқимиз ва маданиятимиз билан курашишимиз лозим бўлади.

Ҳозирги глобаллашув даврида ахборот таҳдиди масаласи алоҳида тадқиқ этилиши лозим бўлган жараён ҳисобланиб, у шундай бир универсал характерга эгаки, унинг барча бошқа соҳаларга жиддий салбий таъсир қилиш имконияти бор: шахс дунёқарашига, жамият барқарорлигига, давлат тинчлигига, жамоатчилик фикрини чалғитишга ва охир оқибатда ҳар бир мамлакатнинг маънавий, сиёсий, иқтисодий, маданий юксалишига ҳам таъсир қилиши мумкин.

Демак, глобаллашувнинг ёшлар маънавий тарбиясига ўтказаётган салбий таъсири қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

Биринчидан, информацион воситаларнинг юксак ривожланиши натижасида Интернет, ижтимоий тармоқлар, телекоммуникациялар ва турли ахборот нашрларининг кириб келиши. Бу воситалар орқали таклиф этилаётган "қадриятлар" кўп ҳолларда ёшларни ўз миллий қадриятларидан узоқлаштириб қўймоқда, бошқача қилиб айтганда ўзига хос "илдизи йўқ индивид"ларнинг шаклланишига, ўз тарихий илдизларидан узоқлашувига олиб келмоқда.

Иккинчидан, "оммавий маданият" турли хил кўринишларининг ёшлар орасида тобора кенг тарқалиши. Булар асосан кийинишда, қизиқишларда, бўш вақтни ўтказишда, дидларнинг саёзлашувида, миллий қадриятларга муносабатда намоён бўлмоқда.

[1] Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: "Ўзбекистон" нашриёти, 2022. Б.251.

Ёт маданият қадриятларини ўзида ифода этаётган "оммавий маданият" ёшларимизда ғарбона индивидуализм, эгоцентризм, нигилизм, андишасизлик, беҳаёлик ва зўравонлик, миллий қадриятларга ва ижтимоий манфаатларга беписандлик билан муносабатда бўлиш каби иллатларни келтириб чиқармоқда.

Учинчидан, ёшлар орасида тақлидчилик, ғарбона идеалларга кўр-кўрона эргашиш каби ҳолатлар ҳам кузатилмоқда. Бунда, хорижда кенг тарқалган ахлоқий ва маънавий юриш-туриш андозаларининг ижтимоий тармоқлар, кинофильмлар, мода ва турли хил рекламалар орқали ёшларимизнинг онгини эгаллаб олаётганлигини сезиш қийин эмас. Оқибатда, ёшлар ўртасида китоб ўқишдан кўра компьютер ўйинлари олдида вақтини ўтказиш, мазмунан саёз бўлган турли хил жанрдаги фильмларни томоша қилиш, турли ижтимоий тармоқларни кузатиш одат тусига кириб бормоқда.

Бундан ташқари, Ғарб ва Шарқ маданиятларининг ўзига хос жиҳатлари ҳам глобаллашув шароитида маданиятлараро интеграцияларда тафовутлар билан намоён бўлмоқда. Маълумки, Ғарб дунёсида устувор ҳисобланадиган қадриятлар сифатида, шахсий эркинлик ва индивидуал ҳуқуқлар, шунингдек, ўзлигини намоён қилиш эркинлиги устун қўйилса, Шарқ маданиятида устуворлик жамоа манфаатлари, оила шаъни ва муқаддаслиги, ижтимоий анъана ва тартиботлар, катталарга ҳурмат каби қадриятларга ажратилади. Инсон ва жамиятга нисбатан қарашларда мавжуд бўлган мазкур жиддий тафовутлар цивилизацияларо қарама-қаршиликларга сабаб бўлмоқда. Глобаллашув шароитида маданиятларо интеграция энг аввало, маънавий-ахлоқий ва маърифий мезонлар, умуминсоний қадриятлар асосига қурилмоғи лозим.

Маълумки, ҳозирги глобал асрда кечаётган ижтимоий, иқтисодий ва геосиёсий жараёнлар инсонларни, айниқса ёшларни маънавий-мафкуравий таъсир объектига, инсон онги ва қалби учун олиб борилаётган курашнинг энг асосий нуқтасига айлантирмоқда. Турли қараш ва манфаатларга эга субъектларнинг ёшлар дунёқарашини ўз мақсадларига мувофиқ равишда ўзгартиришга, уни манипуляция қилишга интилиши, уларга турли ижтимоий нормалар ва позицияларни, сиёсий ғояларни, маънавий қадриятларни сингдиришга қаратилган саъй-ҳаракатлари тенденциявий тус олмоқда.

Таъкидлаш ўринлики, албатта, бугунги кунда ёшлар дунёқарашидаги ўзгаришларнинг барчасини ҳам манипуляцион саъй-ҳаракатларнинг маҳсули сифатида баҳолаб бўлмайди. Ёшларнинг борлиқ ҳақидаги қарашлари тизими ҳозирги замон цивилизацияси, бугунги кун реалликларининг объектив таъсири натижасида ҳам янгича тус олиб бормоқда. Айни вақтда манипуляция жараёни ҳам ёшлар дунёқарашига жиддий таъсир қилган ҳолда муайян оқибатларни пайдо қилмоқда.

Тадқиқотчи Э.Ибрагимов ёшлар дунёқарашини ўзгартиришга қаратилган манипулятив таъсир оқибатлари[1] борасида тўхталиб, маънавий-руҳий манипуляция натижасида анъанавий ижтимоий билимларга иштиёқсиз, ғарбона ижтимоий билим ва идеалларга мойил ёшлар, эътиқоди заиф, ўзга эътиқодларга берилувчан йигит ва қизлар, маънавий-руҳий манипуляция таъсирида реал воқеликка мос бўлмаган кайфиятдаги ёшлар, миллий қадриятларга эътиборсиз ёшлар тоифаси, маънавий-руҳий манипуляция натижасида миллий хулқ-атвор нормаларига риоя қилмайдиган ёшлар тоифаси пайдо бўлганлигини ҳамда манипуляция жамиятга негатив муносабатда бўлган, ўзгаларга беписанд ёшлар тоифасини юзага келтирганлигини,- таъкидлайди.

Дарҳақиқат, бу тоифадаги ёшларнинг дунёқарашини манипуляцион саъй-ҳаракатлардан асраш – бугунги куннинг муҳим ижтимоий вазифаларидан биридир.

Мана шундай шароитда ёшлар билими, тафаккури ва дунёқарашини шакллантириш ва юксалтириш ҳамда мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш ҳар қачонгиданда муҳимдир, албатта.

---

[1] Қаранг: Ибрагимов Э. Маънавий-руҳий манипуляциянинг ёшлар дунёқарашига таъсири. Фалс.фан.фалс.докт (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Самарқанд.: 2020. – Б. 67-84

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб таъкидлаш ўринлики, ижтимоий муносабатлар трансформациясида ёшлар дунёқараши ва қадриятлар тизимига салбий таъсирларни камайтириш зарурияти ва долзарблиги қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, ҳозирги глобаллашув шароитида кечаётган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар соҳасидаги кенг кўламли трансформация жараёнлари мазкур масалаларда ижобий ва салбий таъсирларни аниқлаш ва баҳолаш, ижобий жиҳатларидан унумли фойдаланиш, салбий таъсирларига нисбатан таъсирчан механизм ва методларни ишлаб чиқишни тақозо қилмоқда.

Иккинчидан, ёшларнинг ижтимоий, сиёсий ва демографик куч эканлигидан келиб чиқиб, уларнинг билим ва дунёқарашларини шарқона тарбия ва маърифий йўл билан тўғри шакллантириш, таълим-тарбия бериш, билим ва дунёқарашини юксалтириш, ёшларнинг онгу тафаккурига акс таъсир кўрсатувчи маънавий-мафкуравий таҳдидларга қарши ўз вақтида ва самарали чоралар кўриш, ёшларга соғлом фикр берадиган манбаларни кўпайтириш зарурдир.

Учинчидан, ёшлар таълим-тарбиясида бой маънавий қадриятларимиз ва меъросимиздан унумли фойдаланиш ва уларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш заруриятини тақозо қилмоқда.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022.

2. Ламажаа Чимиза Кудер-ооловна Социальная трансформация // Знание. Понимание. Умение. 2011. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnayatransformatsiya

3. https://uz.wiktionary.org/wiki/трансформация

4. Ибрагимов Э. Маънавий-руҳий манипуляциянинг ёшлар дунёқарашига таъсири. Фалс.фан.фалс.докт (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Самарқанд.: 2020.

MUHANDISLIK GRAFIKASI DARSLARIDA TALABALARNI KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH METODIK OMILLARI

Yakubova Nafisa Odiljanovna
Guliston davlat universiteti tayanch doktaranti

Annotatsiya: Fazoviy tassavurni o‘stirishning birinchi usulida narsalarda berilgan chizmalardan foydalanib ularni oddiy figuralarga fikran ajratib o‘qish va uning yaqqol tasvirini bajarish yo‘li bilan talabalarning fazoviy tassavuri oshiriladi. Xaqiqatdan ham chizmada tasvirlangan narsaning ko‘rinishlari yonida uning yaqqol tasviri bo‘lsa, talaba chizma bilan yaqqol tasvirini uzviy bog‘langan holda chizmalarda ko‘rinishlari berilgan narsani ko‘z o‘ngida gavdalantirishi osonlashadi.

Kalit so‘zi: Chizma, qobiliyat, tasavvur qilish, fazoviy tasavvurlarini shakillantrish, idrok, modellashtrish, fa’oliyat.

Kirish. Bugungi kun yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularni madaniyat, san’at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, ularda axborot texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish, kitobxonlikni targ‘ib etish, xotin-qizlar bandligini ta’minlash masalalari bo‘yicha Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev tomonidan, ilgari surilgan 5 ta muhim tashabbusni amalga oshirish yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Yoshlarimizning ta’lim olishi, kasb-hunar egallashi uchun zamonaviy sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Bugungi kunda ta’lim tizimida ilg‘or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o‘quv uslubiy manbalarni yaratish va o‘quv tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta’minlash muhim vazifalaridan biri bo‘lib hisoblanmoqda. Shu sababli, dars

jarayonlarini xozirgi ta'lim tizimi yo'nalishiga oid uslublarda ishlab chiqib va uni amaliyotga tadbiq etish katta vazifalardan biridir.[1]

Hozirgi kunda ta'lim sohasida katta islohatlar olib borilishi natijasida Oliy o'quv yurtlarida o'qitish tizimini tubdan o'zgardi, ularning moddiy–texnik bazalari mustahkamlanib borilmoqda. Buning natijasida ta'lim tiziming barcha sohalarida ta'lim samaradorligi yuqori natijalarga ko'tarish kunning dolzarb muammolaridan biriga aylanadi.

Muhandislik sohasi hamda pedagogik ta'lim jarayonida oliy kasbiy ta'limning integrativ yo'llari rivojlanmoqda bu jarayonda pedagogika va ishlab chiqarish sifatlarini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqot maqsadi. Kreativlik belgilashda iqtidor muhim omili sifatida, zehn o'tkirlikni belgilaydi, "talabalar e'tiborini ta'lim jarayoniga faol jalb etishni ta'minlaydi"[6].

Talabalarning bilish faoliyatini o'rganishda zamonaviy didaktika ta'lim psixologiyasi yutuqlaridan foydalanadi. O'quv materyali yosh va mazmuniga bog'liq holda bu faoliyatning o'ziga hosligi ta'lim jarayoni psixologik qonuniyatlarini o'rnatadi, bilish faoliyatida o'quvchilarning individual va tipik hususiyatlarini ko'rib chiqadi.

O'zlashtirish jarayonida tahliliy–sintetik faoliyat, shuningdek qiyoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish va aniqlashtirish kabi fikriy operassiyalar muhim ro'l o'ynaydi.

Analiz–bilish predmetini qisimlarga fikran bo'lishdir.

Sintez–alohida elementlar yoki qisimlarni bir butunga fikran birlashtirishdir.

Ta'lim bosqichlarining murakkablashib borishi bilan o'quvchilarda tahliliy– sintetik darajaning oshishi kuzatiladi. Tahlil sekin–asta ko'rgazmali–amaliylikdan (obektlarni fikran bilish, mazkur obektlarbilan amaliy harakatlar jarayonida amalga oshirilayotganda) ko'rgazmali (bilish obrazlar yordamida amalga oshirilayotganda) va so'zli–mantiqiyga (bilish mavhum tushuncha va mulohazalar shaklida amalga oshirilganda) tomon rivojlanadi. Sintez shuningdek, ancha to'liq va ko'p tomonlama bo'ladi.

Qiyoslash bu–o'xshashliklar (umumiy hususiyatlarni ajratish) va tafovutlarni (har bir qiyoslanayotgan obektlarning o'ziga hos hususiyatlarni ajratish) toppish maqsadida bilish obektlarini qiyoslash.

Bu amallar boshqa barcha asosiy fikriy operassiyalar asosida yotadi.

Umumlashtirish–o'rganilayotgan ob'ektdan umumiy, hususiy, mavhum nomuhimni ajratishdir.

Yetakchi psihologlar tomonidan umumlashtirishga oid quydagi qoida ishlab chiqilgan: o'quvchilarda to'g'ri umumlashmalarning shakillantirishning zaruriy qoidasi–muhimning doimiyligida, tushuncha, hususiyat va dalillarning nomuhim belgilarini o'zgartirishdir. Bu qoida tasavvur va tushunchalarni shakillantirishda o'ta muhim ahamiyatga ega. Umumlashtirish oddiy shakillardan ilmiy umumlashtirmalarga qadar rivojlanadi. Umumlashmalarning to'g'riligi uni o'quvchilar egallashning mezoni. Bu o'zlashtirilgan operatsiyalarni ko'chirib o'tqazish, ya'ni ulardan yangi sharoitlarda foydalanishga xizmat etadi.

Ta'limning dastlabki bosqichlaridayoq o'quvchilarning mavhumlashtirish shakli ham murakkablashadi hissiy ko'rgazmaliylikdan fikriylikka o'tiladi, u ikkinchisi signal sistemasi yordamida tushunchaga aylanadi.

Mavhumlashtirishga yaqin fikriy operassiya aniqlashtirish nomini olgan. Aniqlashtirish:

1. Umumiydan hususiyga fikriy o'tish sifatida;

2. Mavhumiydan umumiyga, aniq–hususiyga uning turli hususiyat va belgilarini toppish orqali etishish; mavhum–umumiyni aniq mazmun bilan to'ldirish, boyitish, sifatida namoyon bo'ladi.

Dialektika bilishda mavhumiylik va aniqlashtirish birligi o'rnatiladi. Bu birlik o'zaro aloqadagi fiziologik asosi–ikki signal tizimga ega. Aniqlashtirish yordamida ilmiy mavhumiylik mazmuni ochiladi, ular aniq predmetlarning alohida tomonlarini boshqalaridan mavhumlashtirib aks ettiradi. Mavhumlashtirishda predmetlar o'z butunligini yo'qotadi; bilish esa real voqiylikdagi predmet va hodisalar tomonlarini bir butunlikda ochib bergandagina haqqoniy bo'ladi. Bilimni chinakkam egallashga mavhum tushunchalar dalillar orqali aniqlashtirilgandagina erishiladi.

Ta'lim jarayonida aniqlashtirish ikki shakilda: hissiy ko'rgazmali vositalar (kompyuterdagi tasvirlar, predmetlar, rasmlar, chizmalar va boshqalar) va so'zli–mavhum shakilda (og'zaki tahlil, tushuntirish, mahsus topshiriqlarni hal etish) amalga oshiriladi.

Tadqiqotni tashkil qilish uslublari. OTMlarda muhim vazifalaridan biri–o'quvchilarga aqliy faoliyat usullarini yordamida ta'lim berishdir. Aqliy faoliyat usullariga fikriy operassiya usullari–umumlashtirish, mavhumlashtirish va boshqalar kiradi. Hususiydan umumiyga umumlashtirish usuli (induktiv yo'l bilan), masalan, quydagi amallar tartibida aks etishi mumkin: a) topshirilgan predmetlarni solishtirish; b) ularning har biri uchun umumoy bo'lgan barcha belgilarni ajratish va nomini aytish; v) detallarni birlashtirish. Umumlashtirish dediktiv yo'l bilan amalga oshirilganda (umumiydan hususiyga) o'quvchilar tushunchani, aytaylik prizmani oldindan bilib topshirilgan geometric jisimlardan tanlab olishi va umumiy belgilarini aytishi lozim. Yangi topshiriqlarni ongli ravishda ko'chirib o'tkazish aqliy faoliyat usulini o'zlashtirganlik ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.[5]

Aqliy faoliyat usullari o'quv ishlari usullari bilan uzviy bog'liqdir. O'quv ishlari usullari muayyan amallar, ko'rsatmalar, tavsiyalar, qoida va hokozolar shaklida ifodalanadi. Ularning vazifasi–muayyan masalalarni hal etishda o'quvchilar tashabbusini bo'g'may, umumiy yo'nalish berishdir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning aqliy rivojini, ularning faol va mustaqilligi, ijodiy yondashuv ko'p jihatdan o'quvchilarning o'quv ishlari va aqliy faoliyat usullarini egallaganligiga bog'liq.

Genoseologiya bilishni inson ongida ob'ektiv dunyoni faol aks ettirish jarayoni sifatida ko'rib chiqadi. Bilishda ob'ektiv mavjud bo'lgan hodisalar, jarayonlar, sabab va qonuniyat aloqalari olami o'z aksini topadi. Bilish inson ob'ektiv va sub'ektiv ongining namoyon bo'lishidir. Genosologiya nuqtai nazardan bilish his etish va idrok qilishdan boshlanadi, uning asosida tasavvur va tushunchalar shakillanadi.

His etish – bu anchagina oddiy va ayni paytda bilish uchun muhim psihologik jarayondir. Uning mohiyati atrof–muhitdagi predmet va hodisalar ayrim hususiyatlarini hissiyot organlariga ta'siri natijasida kishi miyasida aks etishdan iboratdir.

Bizning hissiyot a'zolarimizga ta'sir etuvchi, predmet va hodisalarning turli hususiyatlari yig`indisini aks ettiruvchi hissiyotlarining qo'shilishi idrok etish deb ataladi. Shunday qilib, qabul qilish hissiy aks ettirishning hissiy aks ettrishning hissiyotiga qaraganda ancha murakkab shaklidir. Qabul qilish jarayonida predmetlar bir butun obrazlar shaklida aks etadi.

His etish va qabul qilish asosida ongli tasavvur hosil bo'ladi. Hissiy tasavvurlar deb o'tmishda qabul qilingan va hozirgi lahzada qabul qilinmayotgan predmet va hodisalar obrazlariga aytiladi. Ular predmet va hodisalarning insonga ta'sir va xotiraning birmuncha vaqt bunday ta'sirlar izini saqlab qolishga qodirligi natijasida yuzaga keladi. Shunday qilib, tasavvur–hususiy voqiylikdagi predmet va hodisalarni aks ettiruvchi sub'ektiv obrazidir.

Hissiyot, qabul qilish va tasavvurlar xissiy bilish bosqichlari hisoblanadi. Agar faqat hissiy (sensor) bosqichda to'htab qolganida bilish o'ta oddiy bo'lar, chunki bunda predmetlarning mohiyatiga etilmaydi. Hodisalarning mohiyatiga chuqurlashib boorish aniq qabul qilishdan mavhum tafakkurga o'tish bilan bog'liq. Buning natijasida ichki o'zaro aloqa va qonuniyatlar o'rnatiladi va ochildi. Bunday o'tish tushunchalar hosil qilish yo'li bilan amalga oshiriladi. O'quvchilarning bilish faoliyati bu bosqichda (tushunchalar hosil qilish bosqichida) bir tomonlama bo'ladi. U atrof borliqning muayyan tomonlarini o'quv predmetlari (ona tili, matematika va boshqalar) mazmuni orqali o'rganiladi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Ta'lim jarayonida bilish o'rganilayotgan hodisalarni idrok etish va tushunchalarni shakillantirish bilan tugamaydi. Bilimlarni chuqur va mustahkam egallash uchun idrok etish, eslab qolish, ko'nikma va o'quvchilarni mashiqlar orqali ishlab chiqish, nihoyat bilimlarni umumlashtirish va sistemalashtirish bo'yicha bundan keying ishlarini davom ettirish zarur.

O'quvchilarning bilish faoliyati deganda biz ular tomonidan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashni tushunamiz. Bilim–bu insoniyatning umumlashtirilgan tajribasidir. U faoliyatning turli

sohalarini fanda mavjud dalil, qoida, hulosa, qonuniyatlar, g‘oya, nazariyalar ko‘rinishida aks ettiradi.

“O‘quv”, “ko‘nikma”, “malaka”, tushunchalarini tavsiflaganda “amal” “operassiya”, “usul” kabi tushunchalardan tez–tez foydalaniladi. Faoliyat ongli maqsadlarga bo‘ysunuvchi jarayonlar bo‘lgan muayyan amallar qo‘shilishi vositasida amalga oshiriladi. Amallarni qo‘llash usullariga operatsiyalar diyiladi. Biror bir faoliyat usulini egallashning jamlanmasi uquv deb ataladi. O‘quv jarayonida egallaydigan uquv juda xilma–xil: kuzatish va to‘g‘ri hulosalar chiqarish, fikirlarni og‘zaki va yozma bayon etish, qiyoslash umumlashtirish, ishning eng oqilona usullarini toppish, topshiriqlarni hal etish, texnik chizmalarni o‘qish hamda tayyorlash va hokazolar.

Ko‘nikma–o‘quvchining olgan bilimiga asoslanib belgilangan vazifa va amallarni bajarishga doir harakatlar yig‘indisidir.

Avtomatizim darajasiga etkazilgan ko`nikma malaka sfatida tavsiflanadi ya’ni, ongli xatti–harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismidir. Malaka bir narsani ko‘p marta takrorlash asosida hosil qilinadi. Agar uquvi bor odam amallarni bajarishda o‘zini tezkor nazorat qilishga majbur bo‘lsa va malakaga ega bo‘lsa faoliyat elementini mahsus o‘ylab o‘tirmaydi, buni zaruriyat tug‘ilganda erkin amalga oshirishi mumkin. Masalan, ko‘p mashq qilinishi natijasida shriftlarni yozish texnikasi takomillashib, malakaga aylanadi.

Malaka aqliy (masalan, hisoblash), sensor (masalan ko‘zlash, chamalsh,) ko‘p mashiq qilish orqali (masalan, harf, raqamlarni yozish, ya’niyozuv texnikasi) va irodaviy (masalan intizom) bo‘lishi mumkin. Muayyan malakaning shakillanganligi negizida o‘zgaruvchan va turli xil vaziyatlarda muvaffaqiyatli amalga oshiriluvchi ancha keng umumlashtirilgan ko‘nikmalar rivojlanadi. Bunda ilk malaka ancha yuqori darajadagi ko‘nikmalarning elementiga aylanadi. Ta’lim jarayoni muayyan izchillikda amalga oshiriladi: o‘quv jarayoni mantiqi o‘quv jarayoni predmeti bilan chambarchas aloqada bo‘ladi, o‘quvchilarning o‘rganilayotgan materialni o‘zlashtirishdagi harakatchanligi bilan farqlanadi.

Bilish faoliyatining (bilimlarini egallash, ko‘nikma va malakalar) bosqichlari sifatida quydagilarni keltirishimiz mumkin.

1. Talabalar oldiga maqsad va masalalar qo‘yish, o‘qishga zarur sharoit va rag‘bat yaratish, bilish topshiriqlarini qo‘yish, o‘quvchilarning o‘quv materyali ma’nosini tushunish uchun sharoyit yaratish; agar o‘quvchilar materyalni o‘rganish maqsadi va vazifalarini anglamasa, u bilan tanishishga kirisha olmaydi.

Pedagogik–psixologiyada, anglangan maqsadga inson faolroq, tezroq erishishi isbotlangan. Shunisi diqqatga sazovorki, maqsadlar aniq va amallar maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lsa, inson kam kuch va vaqt sariflab katta yutuqlarga erishadi. Aksincha aniq anglanmagan maqsad, masalalarning noaniqligi kishiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, odamni charchatadi.

2. Talabalarning yangi materyalni qabul qilishi va uni idrok etishi. Yangi bilimlar olish, o‘quv materyalini tushunish uchun eng avvalo uni qabul qilish lozim. Qabul qilish–maqsadga yo‘naltirilganligi va tanlash hususiyati bilan harakterlanadigan faol jarayondir. Talabalarning tayyorlik darajasi, ular bilimi va hayoti tajribasiga bog‘liq holda, qabul qilish bevosita, talabalar ongida hissiyot organlari yordamida predmet va hodisalarni ake ettiradi.

Bevosita qabul qilishni tashkil etuvchi o‘qituvchi atrof voqiylikdagi predmetlarni o‘ylab tanlaydi, o‘quvchilarni maqsadga yo‘naltirilgan kuzatishlarga o‘rgatadi, o‘rganilayotgan obektningmuhim tomonlari va hususiyatlariga e’tiborini yo‘naltiradi. Tajribadan ma’lumki, ba’zan alohida detallar o‘rganilayotgan ob’ektning yaxlit obrazining yorqinligi ahamiyatli belgilarni qisimlarga bo‘lish va uning alohida tomonlarini ko‘rib chiqish, ular o‘rtasida muayyan aloqalar va munosabatlarni belgilashni qiyinlashtiradi. O‘qituvchining vazifasi – atrof-muhitdagi predmet va hodisalarni o‘quvchilar tomonidan qabul qilish, kuzatish va farqlashga o‘rgatishdir. Buning uchun o‘quvchilar oldiga aniq topshiriqlarni qo‘yish kerak. Ular predmetni qabul qilishda ko‘rishlari, tasavvur qilishlari va tahlil qilishlari lozim. Talabalarning ham amaliy, ham aqliy harakatlarini qabul qilinayotgan predmet bilan bog‘lay olishlariga o‘rganishlariayniqisa muhimdir.

3. O‘rganilgan egallagan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko‘nikma va malakalarni shakillantirish.

O‘rganilgan materyalni mustahkamlash, qabul qilish va idrok etish jarayonida ro‘y beradi. Biroq bunday o‘zlashtirilgan bilimlar bundan keying takomillashtirishni talab etadi. Mustahkamlashning mohiyati yangi materyalni qabul qilishda hosil bo‘lganyangi aloqalarni mustahkamlashdir. Yangi bilimlarni mustahkamlash jarayonida uquv, ko‘nikma va malakalar shakillanadi, ular mustaqil ishlar orqali tekshiriladi. Ularni o‘zlashtirish vositasida aniqlangan kamchiliklar oqibati tugatiladi. O‘zlashtirilgan materyalni mustahkamlash bo‘yicha birinchi mashiqlar asosan jamoa holida, bevosita o‘qituvchi rahbarligida bajariladi. Mashiqlar boshida ancha kuchli o‘quvchilar tomonidan bajariladi. Bu ish boshqa o‘quvchilar yangi materyalni yana bir bor idrok etishlari uchun qilinadi. Biroq, yangi material mazmuni bo‘yicha ancha oddiy bo‘lsa, uni mustahkamlashni darhol boshlash mumkin bo‘ladi.[7]

O‘quv materyalini mustahkamlash jarayonida uni eslab qolish ham ro‘y beradi. O‘quv jarayonida eslab qolish ixtiyoriy va be ihtiyoriy bo‘ladi. Bilimlarni beihtiyor eslab qolish bevosita qabul qilish chog‘ida va hususan o‘quv materyalinin idrok qilish jarayonida amalga oshiriladi, biroq bu faoliyat hali eslab qolishga maxsus yo‘naltirilmagan, balki tushunish, idrok etish va o‘quv materyalini anglashga kabi bilish maqsadlariga erishishni ko‘zda tutadi.

Beixtiyor eslab qolishning mahsuldorligi o‘quvchi yangi materyalni ko‘rib chiqish jarayonida muayyan aqliy faoliyat va mustaqillikni namoyon etib predmetlar, rasmli kartochkalarni jamlab, predmet modellarini yaratib, o‘rganilayotgan materyalni qiyoslab, guruhlab, xulosalarchiqargandagina beixtiyor eslab qolishning mahsuldorligi yuqoridir. Masalan, talabalar ko‘pyoqli bilan tanishuvda o‘qituvchi rahbarligida eng avvalo ko‘pyoqlik (prizma, piramida va boshqalar) modelini yoyilmasiga asosan yaratadi. Talabalar hosil qilingan ko‘pyoqlik modelidan foydalanib geometric shakillarga ajratadi, ularni qiyoslaydi va tasniflaydi.

Taniqli psixolog A.A.Smirnovning tadqiqotida, ihtiyoriy esda saqlashning mahsuldorligi o‘quvchilarning aqliy faoliyati darajasi va mustaqilligiga ham bog‘liqligi isbotlangan. Bu daraja qanchalik yuqori yodlash usullari qanchalik oqilona bo‘lsa, ihtiyoriy esda saqlash darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

4. Bilim, ko‘nikma va malakalarni qo‘llash.

Xulosa. Bilimlarni takomillashtirishning eng samarali yo‘llaridan biri ularni qo‘llashdir. Fikrimizcha, bilim, ko‘nikma va malakalarni to‘laqonli o‘zlashtirishga ularni o‘zgarayotgan shariyitida faol mustaqil qo‘llash sharoitlardagina erishish mumkin. Bilim, ko‘nikma va malakalarni qo‘llash jarayoni talabalarning mustaqillik yo‘lini sekin asta va izchil oshirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bunda talaba yutuq va kamchiliklarini nazorat qilish va tahlil etish uchun uchun eng qulay sharoyitlarni yaratadi. Bilish faoliyatining yuqorida ko‘rilgan bosqichlari dialetik murakkab aloqada bo‘lib, amaliy jihatdan ajralmasdir. Alohida bosqichlar va ularning o‘zaro aloqasini o‘rganish bilan faoliyatining yuqorida ko‘rilgan bosqichlari dialektik murakkab aloqada bo‘lib, amaliy jihatdan ajralmasdir. Alohida bosqichlar va ularning o‘zaro aloqasini o‘rganish bilish faoliyatini ichki mohiyatini to‘g‘ri tushunishga talabalarning turli darajalardagi bilish faoliyatining ichki mohiyatini to‘g‘ri tushunishga, talabalarning turli darajalardagi bilish faoliyatining xos hususiyatlarini aniqlashimizga aniqlashimizga imkon beradi.

Adabiyotlar:

[1]. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O‘zbekiston, 2016. - 56 b.

[2]. Murodov Sh.K. va boshqalar “Chizma geometriya kursi” O‘qituvchi.1988-y.

[3]. Murodov Sh.K., Tashimov N.E. “Grafik tasvirlash asoslari”. -T.: “Navro‘z”. 2013-y.

[4]. Ro‘ziyev E.I., Ashirboyev A.O. “Muhandislik grafikasini o‘qitish metodikasi”. - T.; “Yangi asr avlodi”. 2010-y

[5]. Sh.K. Murodov va b. “Yaqqol tasvirlar nazariyasi (aksonometrik proyeksiyalar)” T. TDPU rizograi. 2010y.

[6]. Rahmonov I.,Valiyev A. Chizmachilik. -T., “Voris-nashriyot”, 2011.

[7]. Rahmonov I, A. Abdurahmonov. “Chizmachilikdan ma’lumotnoma”. Toshkent, “A.Navoiy nomidagi milliy kutubxona nashryoti”,2005.

[8]. Yakubova. N.O. Chizmachilik (1-qisim) qo`llanma –T.: "Ilm ziyo zakovat" 2023

TASVIRIY SAN'ATDA NATYURMORT JANRINI TASVIRLASHDA KOMPOZITSIYANING O'RNI VA AHAMIYATI

Yusupova Shoxista Alimjanovna
Guliston davlat pedagogika instituti, "Tarix va san'atshunoslik" kafedrasi katta o'qituvchisi
Raxmonberdiyeva Oygul Rayimjonovna
7-24 Tasviriy san'at mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya - San'at iborasini asosiy mazmun mohiyati. Natyurmort janrining paydo bo'lishi va ijod qigan rassomlar, kompozitsiyasi haqida tushshuncha, uning tasviriy san'atda o'rganishda ma'lumotlar. Narsa-buyumlarning uslubiy jihatdan bosqichma-bosqich tasvirlash usullari haqida aytib o'tilgan. Ijodiy ishning yaratilishida muhum va asosiy qonuniyatlar misol keltirib berilgan.

Kalit so'zlar: Natyurmort, tasviriy san'at, kompozitsiya, qalamtasvir, rangtasvir, grafika, geometrik, ritm, eskiz, professional, plener, interer.

San'at - bu izlanishdir, aniqrog'i komil, yetuk shakl, tabiiy rang, ritm va koloritni borliqdan izlab, abadiylikka, shu qatori dunyoni va insonni bilish demakdir. Bu ibora o'z ichiga hozirgi kunga qadar yechimi topilmagan va go'zallikning noyob va hayratga soluvchi taraflarini aks ettirgan tushuncha ham hisoblanadi. Asarini yaratish jarayonini ko'pincha inson dunyoga kelishi bilan qiyoslashadi. San'at qonunlarini asosi bu tabiat qonunidir. Tabiatda oddiy jarayon bo'lgan, lekin hozirgacha hayratga soladigan hodisa bo'lib, insoniyatnihg dunyoga kelishi, ob-havo o'zgarishi, gullarning ochilishi, fasllar almashishida san'at asarini yaratilishi-bularning barchasi bir tizimli jarayon hisoblanadi. Yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan hodisalar inson qalbida his-tuyg'ularni uyg'otishga qodirdir. Ular - ilhomlanish, zavqlanish, ijodiy parvoz, ko'tarinki ruhiyat va dunyoqarashni kengaytiradi.

San'at so'zining lug'aviy ma'nosiga keladigan bo'lsak, "San'at" - ijtimoiy ong va inson faoliyatining o'ziga hos shakli hisoblanadi. San'at qadimiy tarixga ega bo'lib, u jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida mehnat jarayoni bilan, kishilar ijtimoiy faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq holda vujudga kela boshlagan.

Tasviriy san'atning muhim xususiyatlaridan biri bu-insonlarga yangi bilim tasavvur va tushunchalar berib, ijodiy yuksalishga boshlaydi, ranglar hayotdagi har bir holatni ko'rish xarakterini bilibgina qolmay, uning sir-u asrorlarini ifodalab beruvchi ishonchli vosita hisoblanadi.

Ijodkorlarimizning haqqoniy va hayotbaxsh erkin g'oyalar bilan sug'orilgan asarlari ijodkor insonlar uchun shodlik va ilhom manbai hamda axloqiy tarbiya vositasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Badiiy ishlangan rasm va suratlar o‘quvchilarni tevarak-atrofdagi hayot bilan tanishtirib, tabiatni, insonni va uning mehnatini sevishga o‘rgatadi, asrab-avaylashga, o‘z imkoniyatiga qarab, go‘zalliklar yaratishda ishtirok etish orzusini uyg‘otadi.

O‘qituvchi rasm darsini xilma-xil metodlar va san’atga oid suhbatlar o‘tkazish orqali, ijodkorlar tushuna oladigan badiiy materiallar ko‘rgazmasini tashkil etish, rassomlar va san’at arboblari bilan uchrashuvlar o‘tkazish orqali qiziqarli olib borilsa, bunday mashg‘ulotlar talabalarning qiziqarli va sevimli darsiga aylanishi imkoniyati bo‘ladi.

Badiiy materiallar yuzasidan ish olib borilganda bolalarda kuzatuvchanlik o‘sadi, ular tasviriy san’at janrlari to‘g‘risida, ranglarning bir-biriga uyg‘unligi to‘g‘risida, har xil ranglar to‘g‘risida boshlang‘ich tushunchaga ega bo‘ladilar, o‘tmishdagi va hozirgi zamon atoqli rassomlarining nomlarini bilib oladilar, ularning ijodi bilan tegishlicha tanishadilar. [1.310]

Tasviriy san’at o‘quv programmada bilim va malaka berishda soddadan murakkabga qarab olib boriladi. Ijodkor malakasini oshib borishi bilan rasmi chiziladigan predmetlar yoki postonovkalar murakkablashib boriladi. Rasm chizishga qiziqib, uni o‘rganishda astoydil kirishayotgan har bir ijodkor shoshilmay, asarni o‘ziga qarab rasmni sabr-matonat bilan mustaxkam egallashi lozim bo‘ladi.

Natyurmort - kundalik hayotda ishlatiladigan buyumlar, mevalar, sabzavotlar, gullar va boshqa buyumlarni ifodalaydigan tasviriy san’at janridir. Natyurmort chizayotgan rassomning vazifasi shundan iboratki, insonni o‘rab turgan predmetlar, ularning hajmdor va moddiy mohiyatini ranglar yordamida yetkazib berish, va tasvirlanayotgan narsa-buyumlarga o‘z munosabatini bildirish demakdir. Ta’lim davrida rangtasvir mahoratini shakllantirish va unga sayqal berishda natyurmort chizishning o‘rni beqiyosdir. Ijodkor rassom buning ko‘magida ranglar uyg‘unligi, majoziy, ramziy mazmuni qonunlarini o‘rganadi, shakllarni modellashtirish bo‘yicha malaka va ko‘nikma oladi.

Natyurmort – tasviriy san’atning o‘ziga xos mustaqil janridir “Natyurmort” (nature morte) fransuzcha so‘z bo‘lib, “jonli tabiat” degan ma’noni anglatadi va unda ko‘pincha mehnat qurollari sabzavot va mevalar, gullar, parranda va mayda hayvonlar tasvirlanadi, ya’ni natyurmort san’atda insonning maishiy hayotini aks ettirish bilan hosil qilinadi. Bu janr XVII asrning boshlarida Gollandiyada paydo bo‘ldi. Ko‘plab mamlakatlarda tarqalib, XVIII asrning o‘rtasida tasviriy san’atda keng rivoj topgan mustaqil janr hisoblanib kelmoqda.

O‘zbekiston tasviriy san’atida rassomlardan N.Kashina, Z.Kavalyovskaya, YU.Elizarov, R.Axmedov, G‘.Abduraxmonov, N.Ten, A.YUnusov, A.Mirzayev kabi ko‘plab natyurmort janrining ustalari va umidli yosh rassomlar o‘lkamiz noz-ne’matlarini o‘zlarining natyurmortlarida, mohirona ifodalaganlar. Natyurmort tasviriy san’atning alohida janri bo‘lib hisoblanadi. [2;191]

Ijodkor yaratayotgan har qanday san’at asarining negizini kompozitsiya tashkil etadi “Kompozitsiya” (lot. Compositio) – tuzish, ijod qilish demakdir. Asar tuzilishida qismlarning asar g‘oyasiga muvofiq joylatirilishini va o‘zaro munosabatini anglatadi. Tasviriy san’atda kompozitsiyaning simmetriya, assimetriya, muvozanat va ritm, turg‘unlik (statika) va harakat (dinamika), ikkinchi darajali narsalarga (asosiyga) bo‘ysunishi, ko‘rish markazi va ko‘pincha unga mos keladigan kompozitsion markazni bo‘rttirib ko‘rsatish kabi qoidalari mavjud. Rasm chizuvchi narsalar to‘plamiga (natyurmort) ma’lum bir ko‘rish nuqtasidan qaraydi va ko‘z qarashiga qat’iy ravishda kuzatish perspektiv qonuniyatining o‘zaro bog‘liqligi bilan namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, naturadagi narsalar o‘z yorig‘ligi va bir-biriga bog‘langan bo‘lib, soya-yorug‘lik, yarim, tushuvchi, xususiy soya, blik, reflekslar taqdimoti ma’lum bir tartibda bo‘ladi. Agar ko‘rish nuqtasi o‘zgartirilsa, naturaning o‘zaro joylashuvi va yoritilganligi yangi ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ko‘rish nuqtasi yorug‘likka qarama-qarshi bo‘lganda siluyet tarzida ham uchratish mumkin.

Natyurmort kompozitsiyasini qurishida dastlab, qog‘oz yuzasidan tasvirlanayotgan narsalarni puxta joylashuvi, qog‘oz o‘lchamiga nisbatan tasvirning katta-kichikligini aniqlashdan iborat bo‘ladi. Har bir natura mua’yan o‘lchamdagi qog‘ozni talab qiladi.

Yaratilayotgan tasvirlar ma’lum o‘lcham tekisligida “tiqilinch” yohud juda kichik joylashgan tasvirlar qog‘oz tekisligida aniq ko‘rinmaydi. Tomoshabinning nazari ana shu markazga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim, o‘lchamni aniqlab olgach, asosiy ishni boshlashdan oldin kichik

o‘lchamdagi qog‘oz bo‘lagi yoki burchagida bo‘lajak natura qo‘yilmasini xomaki variantlari tayyorlanadi so‘ng, asosiy ishga o‘tish maqsadida muvofiq bo‘ladi. Dastlab oddiy natura qo‘yilmalaridan gipsli geometrik shakllardan, keyin esa geometrik shakllarga yaqin bo‘lgan maishiy buyumlardan tuzilgan natyurmortlarni ishlash, so‘ngra, turli rangdagi materialdagi buyumlardan tuzilgan qo‘yilmalarni plener sharoitida va intererda joylashtirilgan natyurmortlar tasvirlash mumkin. [3.47]

Ijod davomida tasviriy san’atda nafaqat nazariy bilimlarni mustaxkamlab, balki amaliy jihatdan ham yuqori tajribaga ega bo‘lishi lozim bo‘ladi. Rassomlar har qanday buyum va narsaning shartli rangini ko‘ra bilishi va mohirona tasvirlay olishi kerak, shundagina tomoshabin asarning haqiqiy borliqdagi ko‘rinishini tomosha qilishga muyassar bo‘ladi, ijodiy natyurmort tuzishda asosan hayotiy voqealarga tayaniladi. Bunday holda chiroyli va qiziqarli kompozitsiya tuzishda kundalik turmushda qo‘llaniladigan narsa va buyumlarni olish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Natyurmort kompozitsiyasida asosiy e’tiborni o‘ziga jalb etuvchi buyum bu kompozitsiyaning markazi hisoblanadi. Asardagi qolgan tasvirlari esa unga tobe bo‘lib xizmat qiladi. Rang bilan ishlash jarayonida shakllarning xarkateriga aniqlik kiritib borish kerak bo‘ladi. Kompozitsiyasini to‘g‘ri topish maqsadida alohida kichik o‘lchamda xomaki tarzda chizib ko‘riladi. Rasm kompozitsiyasi topilgandan so‘ng, asosiy ishga o‘tiladi. Qo‘yilmani chizganda tasvirdagi hamma buyumlarni bir yo‘la tasvirlash lozim. Aks holda, rasmda buyumning o‘lchami kattaroq, ikkinchisiniki esa kichikroq bo‘lib, rasm kompozitsiyasi buziladi. Shuning uchun qo‘yilmadagi barcha buyumlarning umumiy balandligi va uni qog‘ozga yordamchi chiziqlar bilan belgilab komponovka olinadi. Keyingi bosqichga naturadagi har bir buyumning o‘lchov jihatdan, soya va yorug‘larning o‘zaro farqi, oralaridagi masofa, ranglarni ko‘z bilan chamalab aniqlashga o‘tiladi.

Kompozitsiyani tasvirlash jarayonida ishni boshidan oxirigacha, albatta metodik ketma-ketlikka rioya qilish lozim bo‘ladi. Tasviriy san’atda natyurmortning qalamtasviri qiyinchilik tug‘dirmaydi, ammo rangtasvirlarda biroz murakkab jaroyon kechishi mumkin.

Natyurmort kompozitsiyasini shunday tuzish kerakki, uni qaysi nuqtadan kuzatganda ham u yaxshi bir butun ko‘rinishiga erishmoq zarur. Natural nisbatan qiziqarli ko‘rish nuqtasini tanlab olgach, qog‘oz varag‘i qanday o‘lchamda bo‘lishini aniqlash zarur. Qog‘oz varag‘ida ifodalanadigan natyurmort qo‘yilmasini naturadan to‘g‘ri aniqlab tasvirlay olish kerak.

Natyurmort kompozitsiyasida buyum va narsalarning aniq rangini tasvirlash uchun rang munosabatlarida qat’iy amal qilish kerak. Xulosa qilib aytganda, tinmay ijod, o‘z ustida ishlash, mehnat, yangi texnikada ishlash, o‘rganish va izlanish jarayonida hamda astoydil amaliy mashqlarni bajarish orqali tasviriy san’atda kompozitsiyani etarli darajada o‘rganish mumkin bo‘ladi.

Kundalik xayotimizda juda ko‘p voqea va predmet – hodisalarning rasm tasvirlarini uchratamiz, ulardan ayrimlari bizga yoqadi yoki yoqmaydi. Buning boisi – shu rasm hamda tasvirlarni yaratishda kompozitsiyaga qay darajada e’tibor berilganligidadir.

Ma’lumki, rasm va tasvirlarning mazmuni, maqsadi va vazifasiga ko‘ra, ularning kompozitsion tasviri yaratiladi.Kompozitsiyaning to‘liq, mazmunli, ishonchli chiqishi narsaning o‘ziga qarab, rasm chizishda muhim ahamiyatga ega. Bu asosan naturaning shakli, tuzilishi, rangi, tuzish holati, yorug‘- soyalarning tushishi, u rasm chizuvchidan qancha masofada turganini aniq belgilash va uni shu holda ifoda etishiga bog‘liq bo‘ladi.

Shu boisdan, natura elementlari rasm kompozitsiyasi bo‘yicha shunday taqsimlanmog‘i kerakki, uning har biri rasm ifodasida o‘z o‘rnida, turish holatiga, bir-biriga bog‘lanishiga ko‘ra, rasm kompozitsiyasini chiroyli, jonli, harakatchan va tomoshabinga yoqimli bo‘lishiga yordam berishi zarurdir.

Narsaning o‘ziga qarab, rasm chizishda kompozitsiyaning asosiy talabi – natura elmentlarining bir butunligini tashkil etish, shuningdek, shakl, rang xamda ularning uyg‘unligi, mustaqilligi va mazmunini saqlashdir.

Shu bois narsaning o‘ziga qarab, rasm chizishdagi muhim vaziyat rasmi chiziladigan natura yoki natyurmortni rasm chizish postanovkasi holatiga keltirib olishdir. Natyurmort yaratishda asosiy e’tiborni rasmi chiziladigan narsalar natyurmort mazmunida javob berishiga qaratish lozim

bo‘ladi. So‘ngra undagi elementlarning joylashishi, holatlari, rang va tuzilishi, shakli ma’lum bir tematik kompozitsiya xarakterini ifodalay olishi zarur. Natyurmort tuzish uchun postonovkaning katta-kichikligi nazarda tutilgan holda, bir-biriga mos keladigan, bir mavzu syujetiga javob beradigan, rang jihatidan ham bir-birini to‘ldiradigan, bir-biridan ajrata olish mumkin bo‘lgan rangdagi predmetlar tanlanadi. So‘ng ularni I-II-III plan bo‘yicha va ranglari, shakllariga ko‘ra ma’lum bir kompozitsion talabda qo‘yib tasvirlanadi.

Rangtasvirda eng asosiysi shakllarning aniqligi, oddiyligi va chuqurligi hisoblanadi. Natyurmort kompozitsiyasida narsalarning old va orqa ko‘rinishlari orasidagi kenglikni ko‘rsatishga ham e’tibor berish lozim. Agarda uzoqda turgan narsa-buyumlarning ranglarini yengilroq va xiraroq olinmasa, oldi qator ya’ni planga chiqib ketadi. Ijodkor rassom qalamtasvirni chuqur o‘zlashtirib olgandagina rangtasvirni mukammal o‘rganishi mumkin bo‘ladi. Professional rassomlarning mahorati shundan iboratki, ular rasmni yengil va erkin chizib ifoda etadilar.

Rangtasvir kompozitsiyasi mashg‘ulotlari ikki yo‘nalishda o‘tkaziladi:

1. Tevarak –atrofdan olingan mavzular ko‘rinishida kompozitsiya ishlash.
2. Adabiy asarlarning mazmuni asosida kompozitsiya ishlash.

Kompozitsiyada asosiy talablardan biri yaxlitlik, simmetriya va ritm hisoblanadi. Asarning yaxlitligiga erishishda ortiqcha qismlarni olib tashlash, kontrastni yumshatish, yaratilayotgan g‘oyani bo‘rttirish hisoblanadi. Natyurmort kompozitsiyasida bir mavzu turli xil mazmunda yoritilishi mumkin. Kompozitsiya chizishda asarning mazmuni darrovgina topilmaydi, balki o‘ylangan mavzu bo‘yicha va to‘liq ochib berish imkonini beruvchi kompozitsion yechim izlanadi. Rassomning ko‘nglidagidek aniq, tushunarli ifoda topilmaguncha juda ko‘plab etyud va qoralamalar qilinishiga to‘g‘ri keladi. Mazmun topilgach, rassom kompozitsiya eskizi ustida tinimsiz, zahmatli ish boshlaydi. Eskiz kartina loyihasi hisoblanib, kartinaning ustida ishlashning birinchi bosqichi hisoblanadi.

Albatta yaratilayotgan asarda kompozitsiyaning hamma qonuniyatlari muhim va ikkinchi darajada turuvchi qismlar asosiy markazga bo‘ysunadi. Kompozitsiyaning markazi esa asosiy harakat bilan unda qatnashuvchi muhum mavzularni o‘ziga bog‘laydi. Asardagi kompozitsion markaz o‘ziga diqqatni jalb etishi lozim. Markaz rang, yorug‘lik, tasvirni yiriklashtirish, kontrast va boshqa vositalari bilan ajaratiladi. Kompozitsiya markazi faqat natyurmort asarlaridagina emas, balki grafika, haykaltaroshlik, amaliy va dekorativ san’at, me’morchilikda ham ajratiladi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqgan holda, ijodkor asarni yaratish jarayonida tasviriy san’atning qaysi janrini yaratilishidan qat’iy nazar, kompozitsiya muhum o‘rin tutadi. Yaratilayorgan asar tomoshabin diqqatini jalb etishida kompozitsiya qonuniyatlari o‘z vazifalarini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S. Abdirasilov N. Tolipov Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi Toshkent Aloqachi, 2007. [1.310]

2. S.Abdirasilov, N.Tolipov, N.Oripova - Rangtasvir. Toshkent –“O‘zbekiston”-2006. [2;191]

3. Turdaliyev A. Kompozitsiya. O‘quv qo‘llanma. T:, 2003. [3.47]

4. B.N.Oripov – Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi “Ilm ziyo” Toshkent – 2012

5. Юсупова, Ш. А., & Жумабоев, Н. П. (2021). ТАСВИРИЙ САНЪАТ ДАРСЛАРИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИ ИЖОДКОРЛИККА ЎРГАТИШ. Science and Education, 2(2), 460-464.

6. Shoxista Y. TASVIRIY SAN’AT MASHG‘ULOTLARIDA IJODIY FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISH USULLARI //Uz-Conferences. – 2023. – T. 1. – №. 1. – C. 768-772.

7. Юсупова Ш. TASVIRIY SAN’AT TO‘GARAK MASHG‘ULOTLARIDA QO‘YILADIGAN ZAMONAVIY PEDAGOGIK TALABLAR //Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 267-273.

8. Юсупова Ш. TO‘GARAK MASHG‘ULOTLARI ORQALI TASVIRIY SAN’AT FANIGA ASOSLANGAN XOLDA O‘QUVCHILAR IJODIY QOBILIYATINI

RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI //Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 12/2.

AXLOQIY FAZILATLARNI RIVOJLANTIRISH VA MALOMATIYLIKDA NAFS MASALASI

Yazdonov Z.Sh.
SamDU o'qituvchisi

Annotasiya: Ushbu maqola inson ruhiy olamini poklashda axloqiy fazilatlarni rivojlantirishda malomatiylik va nafs masalasi juda muhim o'rin tutishi. Malomatiylik g'oyalaridagi nafs masalasi, insonning axloqiy qarorlarini to'g'ri qabul qilishida muhim rol o'ynaydi. O'z bilimlari orqali inson nafsini tarbiyalash, o'zini nazorat qilish va to'g'ri yo'lni tanlashda kabi jihatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: nafs,poklik axloq, odob, odat, urf, zikr, vajd, ilhom.

Malomatiylikning nafsga qarshi kurashlari uni mahv qilishga qaratilgan harakatlari tasavvuf ta'limotlarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Mutasavvuflar asarlarida "Nafs va ruh doimo o'zaro qarama-qarshilikda kurashda bo'lishini uqtiradilar. Ruh nafsni o'z olamiga tortishini, nafs o'zo'rnida ruhni o'ziga tobe' qilishga harakat qiladi. Ular ba'zan g'olib, ba'zan mag'lub bo'ladilar. Qalb esa, o'sha g'olibga tobe bo'ladi, baxt va baxtsizlik shu qarama-qarshilikning natijasi bo'ladi"[1]. Demak, inson borlig'idagi barqarorliklarni inson zohiri va botinini chuqurroq o'rganish talab etiladi. Tasavvuf allomalari shuning uchun ham inson mohiyatini bilishda unga sirtdan emas, ichdan nazar solishga harakat qilganlar. Naqshbandiylikning ijtimoiy hayotga yaqin bo'lgan mo'tadil g'oyalari insonni botinini isloh qilishga yo'naltirilgan tamoyillarida ham buning namoyon bo'lishini ko'rish mumkin. Uning umumislomiy va umumtasavvuf nufuzi ham shu jihatdan yuqoridir. Haq bilan botinan va xalq bilan zohiran tamoyilli ham shunga tayanadi. Chunki insonni ijtimoiy begonalashtirgan, xilvatnishin qilib qo'yadigan tariqatlar ham bo'lgan. Aynan insonni ham botinan, ham zohiran mutanosibligini ta'minlashga uringan tariqatlardan biri naqshbandiylik hisoblanadi. Tariqat odobida ko'zda tutilgan tamoyil uning zohiriy hamda botiniy olami barobar mutanosib bo'lishini talab qiladi. Chunki insonni zohirga berilib botinni unutsa, o'z his-tuyg'ulari ichki, ma'naviy-axloqiy, ruhiy intizom buzilsa, kamol o'rnini zavol egallashi ehtimoli ko'payishiga ishonganlar. Zikrning asosi sifatidagi xilvat mohiyati yo'qoladi. Shuning uchun u xalq bilan zohiriy va Haq bilan botiniy aloqada bo'lishi muhim sanalgan. Bu so'fiylarning inson tabiatini yaxshi bilganliklari, inson tabiatining muvozanati to'g'risidagi g'oya desak, bo'ladi. Jamiyatning rivoji, inson ma'naviyatining kamolotida bu muhimdir. Albatta, tariqatlar tarixidan ma'lumki, sof e'tiqodagi axloqiy g'oyalari bilan inson va jamiyat hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan tariqat shayxlarining qarashlari, ularning amaliyoti bilan bog'liq solih amallari xalqni har qanday holatlarda tayanchiga aylana olgan. Ularni ikki olam saodatiga erishish yo'liga zohir va botinni poklash, nafsni jilovlash, riyokorlik, kibrlanishdan saqlanish orqali yetishga ruhlantirganlar.

"Ularning moddiy va ma'naviy olamlarini mutanosib bo'lishiga undaganlar, ma'naviy va moddiy hayot uyg'unligi xususidagi g'oyalarini hayotiy orzu intilishlarini ro'yobga chiqarish, uning ongli hayot kechirish uchun zarur deb bilganlar. Moddiy va ma'naviy olamni bamisoli parvoz qilayotgan qushning ikki qanotiga qiyoslasak, o'rinli bo'ladi,"[2]- degan fikr ham ushbu birlikni ifodalovchi g'oyadir. Haqiqatdan ham mana shu uyg'unlik insonni u yashab turgan zaminni ulug'lashini, yuksaltirishini nazarda tutadi. Bizning bobokalonlarimiz ham ushbu falsafaga rioya qilganliklari ayni haqiqat. Shu ma'noda inson o'z maqsadlariga ana shu ikki asosga suyanishi orqali

[1] Хожа Мухаммад Порсо.Таҳқиқот. Бухоро. Марказий АКМ Шарқ қўлёзмалари бўлими. INV /137 рақамли қўлёзма.
[2] Каримов.И. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Тошкент: Маънавият,2008.-Б.45.

erishadi. Aks holda maqsad hosil bo‘lmasdan, inson yashash va kelajakka intilishda bir yoqlamalik goh u yon, goh bu yonga og‘ishga majbur bo‘laveradi. Zero inson eng oliy qadriyat, u buni anglashi har qanday og‘ib ketishlardan tiyilishi uchun naqshbandiylik ilgari surgan g‘oyalardan xulosa chiqarish foydadan xoli bo‘lmaydi. Undan tashqari, yana bir prinsip borki, bu insonning xalq orasidagi xilvatidan hosil bo‘ladigan ahvolini hech kim bilmasligi lozim. Ikkinchidan, uning yurish turishi shunday sifatga ega bo‘lishi kerakki, unda na riyo, na kibrga joy qolmasin. Oddiy odamlar bilan oddiy suhbatlar, munosabatlar bo‘lishi boshqacharoq, fikrlaydigan yoki yashaydigan odamlar bilan o‘sha tonda munosabatlarga kirishishi kerak bo‘ladi. Barchasi ogohlikka, hushyorlikka asoslangan bo‘lishi kerakki, inson zikrdan g‘ofil bo‘lmasin. Uning yodi, xayol va fikr olamida Haq hikmati ufurib turishi lozim. Zohiriy ko‘rinishi hech ham xalqdan ajralib turmasligi, e’tibor tortuvchi narsalar bo‘lmasligi joizdir. Tiriklikning mazmun mohiyatini anglash, o‘z hayotining mazmunini mushohada etishga o‘rgatadi. Inson olayotgan nafasi butun borlig‘ini harakatga keltirayotganini botiniy va zohiriy olamini yangilab turganini biladi. O‘zida kechayotgan o‘zgarishlar tufayli islohga kelayotgan xulq atvori ich-ichdan huzur topayotganini payqaydi. Natijada inson ham botiniy ham zohiriy tomondan o‘zini shunga munosib tutishga harakat qiladi.

Ha, shuning uchun ham olimlarimiz: “axloqning ildizi inson borlig‘ining ichida, uni ichdan tuzatilmasa maqsad vosil bo‘lmaydi”, - deb aytishadi. Uning ijtimoiy hodisaga aylanishi ham ichdan sayqallanib, kamol topishiga bog‘liqdir. Tasavvuf ta’limoti ham ana shu g‘oyani ilgari surib, insonni o‘z botiniga nazar qilishga da’vat etadi. Zero, jamiyat, muhit, zamon va makon, davr kulfatlari, axloq noqisligi, ma’naviy yemirilishlar tufayli paydo bo‘lib, insoniyatni tubanlikka mahkum etadi. Axloqan zaif va kuchsizlangan har qanday millat ojizlik va qo‘rqoqlik girdobida o‘zligini yo‘qotadi. Ma’naviy-axloqiy barqarorligini himoya eta olmaydigan xalq esa, kelajagi va avlodlar tarbiyasi, qadriyatlar vorisiyligidan mahrum bo‘ladi. Chunonchi adolat, insonparvarlik, shijoat, o‘zaro hamjihatlik boringki, xalq hayoti uchun muhim bo‘lgan qanday xislat fazilatlar bo‘lsa hamma-hammasining asosi axloqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Хожа Муҳаммад Порсо.Таҳқиқот. Бухоро. Марказий АКМ Шарқ қўлёзмалари бўлими. INV /137 рақамли қўлёзма.
2. Каримов.И. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Тошкент: Маънавият,2008.-Б.45.
3. Караматов Х.С. Аскетические и суфийские течения в Хорасане.Из истории суфизма.Сборник статей.-Тошкент: фан, 1991.-С.28-30.
4. Книш А.Мусулманский мистицизм.-М: Диля, 2001.- С. 106-111.
5. Муҳаммад Содиқ М.Ю. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 36.
6. Комилов Н. Ёқубов А. Марказий Осиё халқлари тафаккури ривожида тасаввуфнинг ўрни. – Б. 15-28.
7. Кныш.А.Д. Мусульманский мистицизм. – Б.113.
8. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Б. 56.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDAGI TASVIRIY SAN’ATNI O‘QITILISH MUAMMOLARI

Yusupova Shoxista Alimjanovna
Guliston davlat pedagogika instituti, “Tarix va san’atshunoslik” kafedrasi katta o‘qituvchisi
Yodgorova Anora Abduvali qizi
7-24 Tasviriy san’at mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda ta’lim sohasidagi talablar, oliy ta’lim muassasalarida tasviriy san’at yo‘nalishlaridagi mashg‘ulotlarining o‘qitislish jarayonida yuzaga keladigan asosiy

qiyinchiliklar hamda, muammolar va ularning yechimlari haqida ma'lumot berilgan. Tasviriy san'at inson hayotigadi muhum o'rni. Talabalarning tasviriy san'at sohasidagi qiziqishi, pedagogik nazariya va amaliyotda kuzatilgan kamchiliklar, shuningdek, o'qituvchilarning ushbu fanlar bo'yicha malakasini oshirish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, pedagogika, maktab, ta'lim, pedagogik texnologiya, professional, integratsiyalash, didaktika, metodika, ijodkor, estetik, multimedia, raqobotbardosh, qobiliyat.

Ta'lim sohasida katta islohatlar olib borilishi natijasida Oliy o'quv yurtlarida o'qitish tizimi tubdan o'zgardi, bularning natijasida moddiy texnik bazalari mustahkamlanib borilmoqda. Demak, raqobotbardosh kadrlarni tayyorlash bugungi kunda ustozlar oldida turgan muhum vazifalardan biri bo'lib hisoblanib kelmoqda. Jamiyatning yuksalib rivojlanishi, bilimli insonlarning ilmiy salohiyatiga bog'liqligi hech birimizga sir emas. Shu sababli, eng avvalo ijodkor qobiliyatli talabalarni aniqlab olish va bor qobiliyatini yanada rivojlantirish zarur bo'ladi.

Yurtimizda salohiyatli kadrlar tayyorlash va uni ishlab chiqilish ta'lim va tarbiya jarayonida muhim hisoblanadi, chunki o'qituvchi tayyorlash hamda ularni har tomonlama yetuk mutaxassis qilib rivojlantirish yuqori malakaga ega pedagoglarni tayyorlash bilan birga kelajak avlodga ham yuqori darajada ta'lim- tarbiya berish uchun asosiy vazifa bo'lib hizmat qiladi. Davlatimiz kelajagi mana shunday yetishib kelayotgan yosh avlodga, yosh pedagog kadrlarga bog'liqdir. Bugungi kunda berayotgan ta'lim –tarbiyamiz ertaga o'z natijasini ko'rsatmog'i zarur. Shu sababdan, oldimizda turgan eng muhim vazifalardan biri bu sifatli ta'limni tashkil etish va ta'lim tizimini tubdan isloh qilishdan iboratdir.

Ma'lumki, san'at, madaniyat sohalarini rivojlantirish uchun Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan bir qator qarorlar qabul qilinib kelinmoqda, bulardan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.04.2020 yildagi "Tasviriy va amaliy san'at sohasi samaradorligini yanada oshirishga doir chora-tadbirlari to'g'risida"gi

PQ-4688-son, 02.02.2022 yildagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-112-son hamda 27.06.2023 yildagi "Ma'muriy islohotlar doirasida madaniyat va turizm sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlarini misol keltirib o'tishimiz mumkin.

Yuqoridagi qarorlar ijrosini ta'minlashda albatta soha vakillari bilan bir qatorda Maktabgacha va maktab ta'limi tizimidan tortib to, oliy ta'lim tizimida san'at ta'limi sohasi bo'yicha faoliyat yuritayotgan o'qituvchi-pedagoglarga muhum va ishonchli mas'uliyatni yuklaydi. Chunki, bu faoliyatda barcha ta'lim tizimlari bir-birlari bilan uzviy bog'liqdir. Misol uchun umumta'lim maktablari professional ta'lim, oliy ta'lim va boshlang'ich bilim beruvchilar uchun ham asosiy tayanch ta'lim maskani bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda esa san'at ta'limi oliy o'quv yurtlaridagi tasviriy san'at yo'nalishlari o'qitish tizimida, yuzaga kelayotgan muammolarning dolzarbligi, tayyorlanilayotgan bo'lajak mutaxassislarning ijodiy salohiyati va malakasini shakllantirishga bevosita ta'sir qilmoqda. Xususan, oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalarning tasviriy san'at sohasidagi qiziqishi va bilimlarining tobora pasayib borayotganligi dolzarb muammolardan biri sifatida ko'rishimiz mumkin. Bunga sabab esa umumiy o'rta ta'lim maktablarida bu fanga bo'lgan e'tibor etarli darajada berilmaganligidandir.

Bu fanga kelsak, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish, tassavurlarini kengaytirish, estetik hissiyotlarini rivojlantirish va ijodiy qobiliyatlarini oshirishda muhum ahamiyatga egadir.

Tasviriy san'at o'quv predmeti tarbiyaning tarkibiy qismlaridan bo'lgan mehnat tarbiyasini amalga oshirishga samarali ta'sir ko'rsatadi. Chunki, bu mashg'ulotlarida o'quvchilar amaliy ishlar ijodkorlik bilan shug'ullanadilar, turli o'quv materiallaridan, turli hil asbob-uskunalardan foydalanishni o'rganadilar. Shu bilan birga, tasviriy san'at inson shaxsining shakllanishiga va kelajakdagi kamolotiga yordam beradigan tarbiyachi ham sanaladi.

Ammo, kelajak avlodga yuqoridagi hislatlarni shakllantirish uchun imkoniyatlar ko'pchilik o'quvchilarning darsdan bo'sh vaqtlarida tasviriy san'at bilan shug'ullanishlari uchun ta'lim

muassasalarida yetarlicha imkoniyat yo‘qligi bizning og‘riqli nuqtalarimiz hisoblanadi. Bundan tashqari, ko‘pchilik o‘qituvchilarning tasviriy san’at sohasida yetarli malakaga ega emasligi asosiy muammolardan biridir. Bu esa o‘quvchilarning ushbu sohada yetarli darajada ta’lim olmasliklariga olib keladi. Ko‘pchilik o‘quvchilar tasviriy san’atni o‘rganishning amaliy foydasini ko‘rmaydilar. Ular bu o‘rgatilayotgan mavzularning kelajakdagi kasbiga hech qanday aloqasi yoki foydasi yo‘q deb hisoblashadi. Natijada o‘quvchilarning bu fanga bo‘lgan talablar o‘rganishga yetarlicha vaqt va e’tibor qaratmasligiga olib keladi.

Bugungi kunda tasviriy san’atni o‘qitish bo‘yicha qilinayotgan islohotlar va yangiliklar muhim bo‘lsa-da, biroq ayrim jarayonlarda turli muammolar ham mavjud. Bu muammolardan ba’zilari quyidagilardan iboratdir:

1. Pedagogik texnologiyalar- Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy
etishda resurslar va malaka yetishmasligi;

2. Didaktika va metodika- O‘qitish metodlarini yangilash jarayonida, an’anaviy yondashuvlardan zamonaviy metodlarga o‘tilishi;

3. O‘quv dasturlari va darsliklar- Ishlab chiqilgan barcha yangilangan o‘quv dastur va darsliklarni o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida keng tarqatishda muammolar yuzaga kelishi;

4. O‘qituvchi malakasi: Yangi pedagogik texnologiya va metodikalarni qo‘llashga tayyorligi va o‘qituvchilarning malakasini oshirishda muammolar.

Bu muammolarni hal etish uchun tegishli strategiyalar va resurslarni ishlab
chiqish, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish, shuningdek, moliyaviy va moddiy-texnik bazani mustahkamlash zarur bo‘ladi. Bu muammolarni hal qilish uchun esa maktablarda san’at darslarini qisqartirish emas, balki yanada yaxshilash va tasviriy san’at yo‘nalishi bo‘yicha o‘qituvchilarning saviyasi hamda malakasini oshirish kerak.

Oliy ta’limdagi talabalar tanlagan yo‘nalishining afzalliklarini ko‘rishlari uchun mutaxassislik fanlariga chuqurroq e’tibor berish va ko‘proq noan’anaviy amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishlari kerak bo‘ladi. Yangi texnologiyalar taraqqiyoti turli sohalar qatori san’at sohasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi, tasviriy san’atda ham yangi vositalar va texnikalar paydo bo‘ldi. Talabalarga zamonaviy texnologiyalar va o‘qitish usullaridan foydalanish imkoniyatini berish orqali yuzaga kelayotgan o‘zgarishlarga moslashishi kerak bo‘lib qoldi. Ta’lim jarayoniga texnologik integratsiyalash orqali turli xil ta’lim dasturlarini kiritish mumkin, bu esa mashg‘ulotlarda multimedia va fanlararo yondashuvni ta’minlashga yordam beradi. Bunday jarayon ta’lim oluvchilarning ijodiy, tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishiga yordam beradi. [1.136] Tasviriy san’at jamiyatning madaniy ongini va estetik idrokini shakllantirishda muhim o‘rin tutishi bois ushbu sohani rivojlantirish natijasida milliy madaniy merosni saqlash va uni boyitish, jahon iqtisodiyoti va madaniy almashinuvlar sharoitida oliy ta’lim bitiruvchilari jahon miqyosida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlari uchun bu sohasida raqobatbardosh mustaxkam ko‘nikma va bilimlarga ega bo‘lishlari muhumdir. Ushbu muammolarni hal qilish uchun oliy o‘quv yurtlari o‘quv dasturlarini takomillashtirish, professor-o‘qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish, zarur resurslar va infratuzilma bilan ta’minlash, tizim bilan bog‘liq tashkilotlar va ish beruvchilar bilan hamkorlikni rivojlantirishga e’tibor qaratish zarur.

San’atda madaniyat sohasi muhum o‘rin tutib kelmoqda. Aynan, madaniyat shaxs va jamiyat o‘rasida bo‘lib, insonning shaxsiyati bilan ijtimoiy tamoyillar o‘rtasidagi ziddiyatlarni yumshatadi. Madaniyat orqali bolalar ijtimoiy hayot bosqichiga moslashish jarayonlari tabiiy ravishda o‘tiladi. Shu sababdan, san’atga mehrli tarbiyalash uchun vaqt, sabr-toqat, iroda, matonat, mehnat, g‘ayrat har bir o‘quvchining shaxsiy ehtiyojlari va qiziqishlariga doimiy e’tibor qaratish talab etiladi. Shuningdek, “Tasviriy san’at” fani o‘quvchilarning ma’naviy dunyoqarashini, fikrlash tafakkurini va estetik hissiyotlarini o‘stirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu fan, maktabda o‘qitiladigan boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda, o‘quvchilarning umumiy bilim darajasini oshirishga yordam beradi.

Xulosada esa, bugungi kun o‘zgaruvchan jahon mehnat bozori talablariga moslashish uchun ta’lim dasturlarini, jumladan raqamli texnologiyalar ko‘nikmalarini, multimedia dizayni, vizual

marketing san'ati (va boshqalar) kabi zamonaviy mehnat bozori talablariga muvofiq qayta ko'rib chiqilishini taqozo etilmoqda.

Ta'lim muassasalari talabalar tajribasini boyitish va ijodkorlikning yangi darajalarini yaratish uchun qo'shimcha yangi va virtual texnologiyalarni o'qitishga

integratsiyalashlari mumkin. Ushbu soha bo'yicha jahondagi taniqli yoki tajribali oliy ta'lim muassasasalari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarni mustahkamlashi, amaliyot va stajirovkalarni ko'paytirishi, professional seminarlar orqali talabalarga haqiqiy tajriba uchun ko'proq imkoniyatlarni taqdim etilishi ta'lim sifatini yanada samarali bo'lishini ta'minlaydi. Mashg'ulotlar jarayonida esa talabalarda tanqidiy fikrlash va mustaqillikni rivojlantirishga ko'proq e'tibor qaratishi, o'quvchilarda badiiy asarni tahlil qilish va sharhlash, mustaqil ishlash va izlanish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatni kasb etadi.

Oliy ta'lim muassasalarida bu kabi o'zgarishlar tasviriy san'at bo'yicha ta'lim sifatini oshirish, shuningdek, talabalarni sohadagi zamonaviy talablarga va imkoniyatlarga yanada yaxshiroq tayyorlash imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.N. Oripov. Tasviriy san'atni o'qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyasi, didaktikasi va metodikasi. O'quv-metodik qo'llanma. Toshkent – "ILM ZIYO" – 2013y[1.136]

2. N.N.Azizxo'jaeva Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.:-2006y.

3. S.F. Abdurasulov Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi. T.: "Ili-ziyo" 2011y.

4. N.Yu.Yusupova, M.U.Xamidova, N.K.Abidova, M.Yu.Pardayeva Tasviriy san'at va qo'l mehnatga o'qitish maxsus metodikasi. T.: 2018y.

5. Pardaboyevich, Jumaboyev Nabi. "O'QUVCHILAR IJODIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNALOGIYALARNING O'RNI". WORLD OF SCIENCE 6.11 (2023): 87-90.

6. Yakubova, Nafisa Odiljanovna. "THE ROLE AND IMPORTANCE OF GRAPHIC MODES IN STUDENTS-INCREASING THE IMAGINATION OF CUTTING." Актуальные научные исследования в современном мире 4-2 (2021): 268-272.

7. Muratov, X. X., & Yusupova, S. A. (2020). Umumiy o'rta ta'lim maktablarida dars mashg'ulotlarini autoplay media studio dasturi orqali integratsiyalash. Academic research in educational sciences, (3), 202-208.

8. Юсупова Ш. TASVIRIY SAN'AT TO'GARAK MASHG'ULOTLARIDA QO'YILADIGAN ZAMONAVIY PEDAGOGIK TALABLAR //Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 267-273.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIYNING IJTIMOIY-AXLOQIY QARASHLARI

To'rabayev Orif Abdumajid o'g'li
Guliston davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharqning mashhur allomalaridan biri, mutafakkir-ilohiyotchi olim va adib, buyuk axloq muallimi Husayn Voiz Koshifiyning suhbat qurish odobiga oid qarashlari yoritilgan. Shu bilan birga bugungi kunda insonlar o'rtasidagi munosabatlarda ijtimoiy axloqiy masalalar yoritilgan.

Kalit so'zlari. Individ, Suhbat odobi, insonparvarlik, "Axloqi Muhsiniy", Sharq, G'arb, adolat

Jamiyatdagi xar bir inson yakka holda yasholmaydi, yolg‘izlik odam uchun jazo ko‘rinishiga ega holat hisoblanadi. Har bir individ odamlar orasida o‘sadi, ulg‘ayadi, hayot kechiradi, butun hayoti davomida xar xil toifadagi ko‘plab insonlar bilan ijtimoiy munosabatga kirishadi. Bu insonning kundalik hayotiy ehtiyojlarini qondirish zaruratidan kelib chiqadi. Jamoa bo‘lib yashashda har bir shaxs turli xarakterga, dunyoqarashga ega o‘zi kabi insonlar bilan muloqotga kirishadi. Ana shu jarayonda inson va jamiyat o‘rtasida ijtimoiy munosabatlar vujudga keladi. Har bir inson muloqot jarayonida ma’lum bir axloqiy normalarga rioya etgan holda bir biri bilan nutqiy aloqaga kirishadi. Natijada o‘ziga nisbatan o‘zgalarda ijobiy yoki salbiy ta’sirot qoldiradi va bu ta’sirotlar zamirida muayyan natijaga erishib, qadr-qimmati belgilanadi.

Demak bizning nutqimiz va xulqimiz jamiyatda ma’naviyatli inson sifatida qadr topishimizda asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu o‘rinda Sharq mutafakkiri, buyuk axloq muallimi Husayn Voiz Koshifiyning (1440 -1505) “Axloqi muhsini” asarida “Suhbat odobi” haqidagi qarashlariga to‘xtalib o‘tishni joiz deb bildik.

Husayn Voiz Koshifiy suhbat odobi haqidagi fikrlari bugungi kun uchun ham naqadar muhim ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Voiz Koshifiyning fikricha;

“Bilginki, odamzodning sharafi nutqi bilan va nutq odobiga rioya qilmagan odam bu sharafdan bebahradir”[1].

Bugun jamiyatimizda nutqning inson sharafini ulug‘lash, ko‘kka ko‘tarish yoki bo‘lmasam uni yerga urish, hattoki ommaning oldida sharmanda qilish darajasiga yetdi desak adashmagan bo‘lamiz. Bir gina noo‘rin ishlatilgan so‘z hattoki davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy siyosiy aloqalarni buzilishiga ham olib kelishi mumkin. OAV hamda ijtimoiy tarmoqlar hattoki qurol darajasida foydalanilmoqda.

Shu o‘rinda Voiz Koshifiy muayyan martabaga erishganlar va erishmoqchi bo‘lganlar uchun ham rioya qilinishi zarur bo‘lgan qoidalarni taklif qiladi. Bular;

Birinchidan: har kimning ahvoliga qarab, munosib so‘z aytsin.

Ikkinchidan: dag‘allik qilmasin, lutf va muloyimlik bilan gapirsin.

Uchinchidan: gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin.

To‘rtinchidan: ovozni baland ko‘tarmasin, eshituvchilarga malol kelmaydigan qilib gapirsin.

Beshinchidan; odamlarga nafi tegadigan ma’noli gaplarni gapirsin.

Oltinchidan: agar so‘zning qadr-qimmati bo‘lmasa, uni tilga olmasin, chunki ulug‘larning so‘zi bamisoli urug‘dir, agar urug‘ puch yoki chirigan bo‘lsa, uni qayerga ekmang unib chiqmaydi.[2]

Har kimning ahvoliga qarab, munosib so‘z aytish, kimgadir so‘z bilan ozor yetkazib qo‘ymaslik zarur. Imkon qadar suhbat jarayonida muhtoj insonga muhtojidan (qarzi bor odamga qarz haqida, bemorga, o‘zining sog‘ligi haqida, ishsizga ishingiz haqida) gapirishdan saqlanish bizning fikrimizcha yaxshi axloq belgisi hisoblanadi.

Dag‘allik qilmasin, lutf va muloyimlik bilan gapirish, gapirayotganda tabassum qilib, ochilib va ovozni baland ko‘tarmasdan, eshituvchilarga malol kelmaydigan qilib gapirish ham har qanday suhbatdoshning ko‘nglini ko‘tarishga sizning e’tiborli ekanligingizni bildiradi. Umuman olganda qo‘pollik har qanday insonning yodidan o‘chmaydigan qo‘pol xato hisoblanadi. Muloyim insonlar doimo o‘z suhbatdoshlari bilan yaxshi muloqotni o‘rnata olishadi.

Odamlarga nafi tegadigan ma’noli gaplarni gapirish befoyda gaplardan tiyilishga sabab bo‘luvchi dastlabki omil sifatida qarasak adashmagan bo‘lamiz. “Er kishining Islomi behuda narsalarni tark qilish bilan go‘zal bo‘ladi” (Termiziy rivoyati)[3]

---

[1] Koshifiy Husayn Voiz. Futuvvatnomai Sultoniy; “Ahloqi muhsiniy” nashrga tayyorlovchilar: M.Aminov, F.Hasanov. T.: “O‘zbekiston milliy ensklapediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2011.-yil.70-b

[2] Koshifiy Husayn Voiz. Futuvvatnomai Sultoniy; “Ahloqi muhsiniy” nashrga tayyorlovchilar: M.Aminov, F.Hasanov. T.: “O‘zbekiston milliy ensklapediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2011.-yil.72-b

[3] Gazzoliy Abu Homid. Til ofatlari kitobi.-T.: “Sharq”,2018-y 18-b

Agar so‘zning qadr-qimmati bo‘lmasa, uni tilga olmaslik yoki bo‘lmasam o‘rinsiz joydagi foydali gap ham o‘z mavqeyini yo‘qotadi, garchi u haqiqat yoki adolat bo‘lgan taqdirida ham.

Husayn Voiz Koshifiy martabaga yetmaganlar suhbat odobi haqida ham quyidagi tavsiyalarni beradi:

Birinchidan: so‘ramagunlaricha gapirmasin.

Ikkinchidan: gapirayotganda ovozini baland ko‘tarmasin.

Uchinchidan: gapirayotganda o‘ng-u so‘liga qaramasin.

To‘rtinchidan: qattiq gapirmasin va betga choparlik qilmasin.

Beshinchidan; pushaymon bo‘lmaslik uchun o‘ylab gapirsin.

Oltinchidan: odamlar gapini bo‘lib so‘z qotmasin.

Yettinchidan: ko‘p gapirmasin. Chunki ko‘p gapirish aqli noqislik belgisidir. Oz bo‘lsa ham, ammo soz gapirishni shior etsin.

Har bir inson biror kasbga, yoki yangi jamoa bilan ish faoliyatini boshlar ekan bir muncha qiyinchiliklarga duch keladi. Dastlab so‘ralmaguncha gapirmaslik hush fe’l insonning belgisi hisoblanadi. Husayn Voiz Koshifiy suhbat jarayonida har bir holatiga alohida e’tibor bergan holda, noqulayliklarning oldini olish uchun berilgan tavsiyalari bugungi kun uchun ham o‘z ta’sirini yo‘qotmagan. Gapirayotganda ovozini baland ko‘tarish va o‘ng-u so‘liga qarayverishlik yoningizdagi suhbatdoshingizga hurmatsizlik belgisi sifatida namoyon bo‘ladi.

Husayn Voiz Koshifiy inson yaxshi xulq, go‘zal (axloq) muomala yo‘lidan yurmay turib izzat va sharaf manzilini egallab olmasligi, hayvonot biyobonidan insoniyat dorulmulkiga yetib bo‘lmasligini ta’kidlaydi. Koshifiyning axloqiy qarashlari markazida insonparvarlikka da’vat turadi va uni juda keng ma’noda tushunadi. Uning fikricha kishilarning insonparvarlik fazilatiga bo‘lgan ehtiyoji suv va olovga bo‘lgan ehtiyojdan ham muhimroq hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadiganda, Husayn Voiz Koshifiy XV asr Xuroson va Movarounnahr madaniyatining ijtimoiy-axloqiy rivojiga katta hissa qo‘shgan, hamda o‘z asarlari bilan keyingi avlodlarga axloqiy masalalarda insonning ma’naviy dunyoqarashlarini shakllantirishda sezilarli ta’sir ko‘rsatdi desak adashmagan bo‘lamiz. Koshifiyning “Axloqi Muhsiniy”, “Risolai Xotamiya:”, “Anvori Suxayliy”, “Futuvvatnomai Sultoniy”, “Tavsiri Husayniy”, “Javohirnoma” kabi asarlarida yaxshilik va yomonlik, adolat, vijdon, burch tushunchalari haqida ham teran fikrlar bildirilgan. Bugungi kunda insonlar o‘rtasidagi munosabatlar globallashuv sharoitida g‘arb madaniyatiga taqlid qilish kuchayib bormoqda. Go‘yoki asl madaniyat faqat g‘arbga xosdek. Shuni yodda tutishimiz kerakki Sharq allomalaring inson kamoloti uchun yozib qoldirgan ilmiy asarlarini bugun biz o‘rganib hayotga tatbiq etish choralarini ko‘rmas ekanmiz jamiyatdagi axloqiy qarashlar g‘arb madaniyatini o‘zlashtirishda davom etaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Choriyev A. Inson falsafasi. Mustaqil shaxs. - T.: Chinor ERK, 2002.
2. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. -T:. Sharq, 2004.
3. Sharq donishm andlari hikmatlari. / Tuzuvchi Ahad Tursun.- T.: Sharq, 2006.
4. Yusupov E. Inson kam olotining m a’naviy asoslari.-T:.Universitet, 1998.

YANGI O‘ZBEKISTONDA AYOLLAR HUQUQLARI KAFOLATLANISHINING HUQUQIY ASOSLARI VA IJTIMOIY AHAMIYATI

Mamasoliyeva Gulnoza Abdurahmon qizi
Guliston davlat pedagogika instituti magistranti

Annotasiya. Maqolada milliy qonunchiligimizda ayollar huquqlarning erkaklar bilan huquqiy jihatdan tengligi tadqiq etilgan. O‘zbekiston Respublikasida ayollar huquqlarini himoya qilishning

huquqiy asoslari o‘rganilgan hamda ayollar huquqlarini himoya qilish strategiyasining mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: ayollar huquqi, gender tenglik, ayollar daftari, tadbirkorlik, zo‘ravonlik.

Keyingi yillarda mamlakatimizda xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini, gender tenglikni taminlash, oila, onalik va bolalikni himoya qilish, ayollar o‘rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish, ular uchun yangi ish o‘rinlarini yaratish, mehnat hamda turmush sharoitlarini yaxshilash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, barqaror taraqqiyot jarayonini tezlashtirish nihoyatda muhim tamoyildir. Ayollar va qizlarga qarshi barcha turdagi kamsitishlarni yo`q qilish nafaqat inson huquqlarini himoya qilish nuqtai nazaridan muhim, balki boshqa sohalar rivojlanishiga ta’sir etuvchi kuchli omillardan biridir. Dunyo rivojining hozirgi davrida inson taraqqiyoti, uning huquq va erkinliklari, ijtimoiy adolat va inson xavfsizligini ta`minlash borasidagi jarayonlar uchun ayollar va erkaklarning jamiyat hayotining barcha jabhalaridagi tengligini amalda ta`minlash masalalari ustuvor vazifalarning biriga aylanmoqda.

Ammo bugungi kunda ayollar huquqlarini ta’minlashda bir qator muammolar mavjud. Muammolarni aks ettiruvchi asosiy jihatlar quyidagilar:

1. Gender tengsizlik: Erkaklar va ayollar o‘rtasidagi tengsizlik asosiy muammo bo‘lib qolmoqda. Bu ish haqi, ta'lim olish imkoniyati, biznes va siyosiy faoliyat bilan shug‘ullanish imkoniyatlariga taalluqlidir.

2. Zo‘ravonlik: Ayollarga nisbatan zo‘ravonlik millionlab ayollar hayotiga ta'sir qiluvchi global muammodir. Bu oiladagi zo‘ravonlik, jinsiy zo‘ravonlik, odam savdosi va huquqlarning buzilishining boshqa shakllarini o‘z ichiga olishi mumkin.

3. Ta'lim olish imkoniyati: Dunyoning ayrim hududlarida ayollar hali ham sifatli ta'lim olishda qiynalmoqda. Bu ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga to‘siqlar yaratadi.

4. Sog‘liqni saqlash: Bir qator mamlakatlarda ayollar sifatli tibbiy xizmatdan, jumladan, reproduktiv salomatlik xizmatidan foydalanish imkoniyati cheklangan. Bu ularning farovonligi uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

5. Siyosat va yetakchilikdagi ishtiroki: Taraqqiyotga qaramay, ko‘plab mamlakatlarda ayollarning siyosat va yuqori rahbarlik lavozimlarida ishtirok etish darajasi hali ham yetarli emas. Mazkur mavzu ayollar huquqlarini himoya qilishni amalga oshirishning nazariy va amaliy jihatlarini hal etishga qaratilgan.

Ayollar huquqlarini himoya qilishga doir masalalarni tahlil etishda ilmiy bilishning tizimli, mantiqiy, huquqiy, statistik, huquqni qo‘llash amaliyoti usullaridan foydalanildi. Shuningdek, jamiyatda ayollar huquqlarini himoya qilishga doir masalalar tahlilida statistik metodidan kengroq foydalanib, bu borada statistika natijalari tahlil etildi.

Mamlakatimizda gender tenglikni taminlashga oid xalqaro - huquqiy hujjatlarni milliy qonunchilikka uyg‘unlashtirish orqali mustahkam huquqiy asoslar yaratilmoqda. Xotin-qizlarning erkaklar bilan bir xil huquq va erkinliklarga ega bo‘lishining, onalik va bolalik bilan bog‘liq davlat siyosati yuritilayotgani, xotin- qizlarning ijtimoiy hayotdagi mavqeini kuchaytirish, siyosiy faolligini oshirish, davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish bilan bog‘liq olib borilayotgan ishlar alohida e’tiborga loyiq.

O‘zbekiston Respublikasi ayollar huquqlarini har doim ta’minlashga alohida e’tibor beradi. O‘zbekiston Markaziy Osiyoda birinchilardan bo‘lib, 1995-yil 6-mayda BMTning Xotin-qizlarni kamsitishining barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiyasiga qo‘shildi. Shuningdek, Onalikni himoya qilish to‘g‘risida, Mehnat va kasb sohasidagi kamsitish to‘g‘risidagi konvensiyalari va boshqa xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida Xotin qizlar va erkaklar teng huquqliligi, Davlat xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, shuningdek jamiyat va davlat hayotining boshqa sohalarida teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlashi belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasining 2019-yildagi “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat: xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish sohasidagi gender siyosatini, davlat dasturlarini hamda strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish; jamiyatda xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlikka doir murosasizlik muhitini yaratish; xotin-qizlarning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlari tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilinishini ta’minlash.

“Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunida davlat xotin-qizlar va erkaklarga shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni amalga oshirish chog‘ida teng huquqlilikni kafolatlaydi. Davlat xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, saylov jarayonida teng ishtirok etishni, sog‘liqni saqlash, ta’lim, fan, madaniyat, mehnat va ijtimoiy himoya sohalarida, shuningdek davlat va jamiyat hayotining boshqa sohalarida teng huquq hamda imkoniyatlar ta’minlanishini kafolatlashi belgilangan. Ayollar huquqlarining kafolatlanishi gender tengligini ta'minlaydi. Bu nafaqat ayollarning o‘z huquqlarini bilishlari va ulardan foydalanishlariga, balki jamiyatda adolatli munosabatlar o‘rnatilishiga ham xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 23-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalariga qo‘shimcha davlat granti asosidagi qabul ko‘rsatkichlari doirasida xotin-qizlarga tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish va ularni o‘qishga qabul qilishni tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 402-sonli qarori qabul qilindi. Ayollar huquqlari himoya qilingan jamiyatlarda ta'lim olish imkoniyatlari kengayadi. Ta'lim olgan ayollar esa o‘z farzandlariga yaxshi tarbiya berish va ularning kelajagini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydilar.

Darhaqiqat, xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini kafolatlaydigan normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinganligi buning yorqin misolidir. Jumladan, yurtboshimiz tomonidan 2018-yil 2-fevralda imzolangan “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmon. Mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy va sotsial faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so‘zsiz rioya qilinishini ta’minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlash borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, yordamga muhtoj bo‘lgan va og‘ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan xotin-qizlarni manzilli qo‘llab-quvvatlash tizimi mavjud emas, ishsiz va ijtimoiy faol bo‘lmagan xotin-qizlar bilan yakka tartibda ish olib borish amaliyoti yo‘lga qo‘yilmagan, xotin-qizlar o‘rtasida bandlikka ko‘maklashish va tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha faoliyat samarasiz tashkil etilgan; yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, zamonaviy namunali oilani shakllantirish, uning ma’naviy-axloqiy negizlari va an’anaviy oilaviy qadriyatlarini mustahkamlash bo‘yicha maqsadli ishlar olib borilmayapti, erta nikohlarning, oilalardagi nizoli holatlar va ajrashishlarning oldini olish bo‘yicha choralarning samaradorligi past darajada qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi “Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yana-da kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4235-on qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra, ayollarning pensiya yoshiga to‘lganligi yoki qonun hujjatlariga muvofiq yoshga doir davlat pensiyasini olish huquqi vujudga kelganligi sababli ular bilan tuzilgan nomuayyan muddatli mehnat shartnomasini 60 yoshga to‘lgunga qadar yoki muddatli mehnat shartnomasini muddati tugagunga qadar ish beruvchining tashabbusiga ko‘ra bekor qilish taqiqlanadi; erkak va ayollar huquqlari tengligining buzilishi bilan bog‘liq ishlarning sudlarda ko‘rib chiqilishida ayollarga advokatlar tomonidan ko‘rsatiladigan yuridik xizmat uchun haq ularning xohishiga ko‘ra davlat hisobidan qoplanadi hamda tadbirkorlik bilan shug‘ullanish istagini bildirgan ayollarni markazlarga jalb etish va tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishga ko‘maklashiladi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 42- moddasida xomiladorligi yoki bolasi borligi sababli ayollarni ishga qabul qilishni rad etish, ishdan bo‘shatish va ularning ish haqini kamaytirish taqiqlanadi. Ayollar

huquqlari kafolatlanganda, ayollar mehnat bozorida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa iqtisodiy o‘sishga, oilaviy daromadlarning oshishiga va umumiy farovonlikka olib keladi.

Prezidentimizning 2021-yilda qabul qilingan “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq xotin-qizlarning ta’lim va kasbiy ko‘nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko‘maklashish, tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish; hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda xotin-qizlarga ko‘rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy xizmatlar sifatini, ular o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini ta’minlash borasidagi ishlar samaradorligini oshirish; turar joyga muhtoj xotin-qizlarni uy-joy bilan ta’minlash, turmush va mehnat sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini ko‘paytirish borasida tizimli chora-tadbirlarni belgilash ishlari amalga oshirilmoqda.

Shuningdek, 11-sentyabr 2023-yildagi PF-158-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston - 2030” strategiyasining 25-maqsadida Gender tenglikni ta’minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish orqali boshqaruv lavozimlaridagi xotin-qizlar ulushini 30 foizga oshirish; jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo‘ravonlikka nisbatan murosaasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash; «Ayollar daftari» bilan manzilli ishlashning shaffof mexanizmini yaratish, mazkur ishlar bo‘yicha jamoatchilik nazoratini o‘rnatish nazarda tutilgan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni ayollar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan muhim huquqiy asos hisoblanadi. Bundan tashqari, jabrlangan xotin-qizlarni reabilitatsiya qilish, ularga psixologik, ijtimoiy, huquqiy va moddiy ko‘mak ko‘rsatish, shu holatdan chiqishi uchun kasb-hunar o‘rgatish, mehnatga jalb qilish maqsadida barcha hududlarda Ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish markazlari faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Xotin-qizlarni himoya qilishda ichki ishlar organlari ayollar masalalari bo‘yicha inspektorlari lavozimi joriy etildi. Shuningdek, xotin-qizlarga nisbatan huquqbuzarliklarning oldini olishda ularning muammolari haqida o‘z vaqtida xabar topish va tegishli idoralar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ishlari ham amalga oshirilmoqda.

Natija

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 23-sentabr Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 75-yubiley sessiyasidagi nutqida "Biz uchun gender tenglik siyosati ustuvor masalaga aylandi. Xotin qizlarning davlat boshqaruvidagi o‘rni kuchaymoqda. Yangi Parlamentimizda ayol deputatlar soni ikki barobarga ko‘paydi".

Ta’kidlash joizki, bugungi kunda turli darajadagi davlat va jamoat tashkilotlari tizimida 1500 nafardan ortiq, shu jumladan vazirlik va idoralarda, mahalliy ijroiya hokimiyati organlarida xotin-qizlar rahbarlik lavozimlarida faoliyat yuritmoqda. Davlat boshqaruvida xotin-qizlar ishtirokini oshirish maqsadida 6 mingdan ziyod faol xotin-qizlardan iborat kadrlar zaxirasi shakllantirildi. Hozirgi kunda ularni turli rahbarlik lavozimlariga tayyorlash bo‘yicha tizimli o‘quvlar tashkil etilmoqda Ichki ishlar vazirligi tizimida 16 nafar ayol rahbarlik, 6 nafar ayol hokimlik lavozimini egalladi. Turli darajadagi davlat mukofoti sovrindorlari bo‘lgan xotin-qizlar soni 2 ming 224 nafarga yetdi. Bugungi kunga qadar 577 nafar ayol “Mo‘tabar ayol” ko‘krak nishoni bilan taqdirlandi.

So‘nggi to‘rt yilda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarga erishish, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ularning teng ishtirok etishini ta’minlash, xotin-qizlarni ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonliklardan himoya qilishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Gender tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, sohaga oid 25 ta qonunchilik hujjati qabul qilindi. Xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari bo‘yicha respublika komissiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo‘mitasi tashkil etildi. O‘zbekiston tarixida ilk marotaba parlamentda xotin-qizlar soni BMT tomonidan belgilangan tavsiyalarga mos darajaga yetib, parlamentdagi xotin-qizlar soni qariyb 32 foizga yetdi va dunyodagi 190 ta parlament orasida 37-o‘ringa ko‘tarildi. Boshqaruv

lavozimidagi xotin-qizlar ulushi 27 foizga, partiyalarda 44 foizga, oliy ta'limda 40 foizga, tadbirkorlikda 35 foizga yetdi. Open Data Watch tashkilotining "Gender Data Compass" reytingida 2023-yil yakuniga ko'ra, O'zbekiston 37 bal to'plagan holda 185 ta mamlakat orasidan 56- o'rinni, Markaziy Osiyo mintaqasida 3- o'rinni egalladi. Gender Data Compass mamlakatning gender ma'lumotlari tizimini yaxlit baholashni taminlaydi. U 53ta gender ko'rsatkichlarining 5 jihati: mavjudlik, ochiqlik, asoslar, imkoniyatlar va moliyalashtirish manbalariga taxlil qilinadi.Gender strategiyasini amalga oshirishdan salmoqli natijalarga erishish kutilmoqda. Xususan, yuqori va quyi tizimdagi davlat organlarining rahbarlik lavozimlariga xotin-qizlarni tayinlash amaliyotini kengayadi. Gender nomutanosiblik mavjud bo'lgan davlat organlarida vaqtinchalik kvotalash tizimini joriy qilish orqali xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlanadi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj va kam ta'minlangan, ayniqsa qishloq joylaridagi oilalardagi xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash, munosib mehnat sharoitlarini yaratish va ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarning samaradorligini oshirish, shuningdek o'zini o'zi band qilishga erishiladi. Eng asosiysi – xotin-qizlarga nisbatan ish joylaridagi tazyiq va zo'ravonlik holatlarining oldi olinib, jamiyatda xotin-qizlarga nisbatan shakllangan salbiy qarashlarga barham beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2023-yil 21-dekabrdagi "Oila va xotin qizlar faoliyatini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-208 sonli Farmoni qabul qilindi. Xotin-qizlarning rahbar lavozimlardagi ulushi 35 foizga yetdi, birgina 2022-2023-yillarda 398 ming nafarining bandligi ta'minlandi, 100 ming nafari imtiyozli asoslarda oliygohlarga qabul qilindi, 170 ming nafariga tahsil olayotgan oliygohlarining shartnoma to'lovlari uchun imtiyozli ta'lim kreditlari ajratildi, 14 ming nafari magistraturada bepul o'qitilmoqda, 198 ming nafari kasbga o'qitildi. Bundan tashqari, ayollar tadbirkorligi dasturlari doirasida joriy yilning o'tgan davrida 225 mingdan ziyod loyihalarga 4,4 trillion so'mga yaqin kredit, 40 mingga yaqin xotin-qizlarga jami 179,1 milliard so'm subsidiya ajratildi.

Mamlakatimizda gender tenglikni taminlashga oid xalqaro - huquqiy hujjatlarni milliy qonunchilikka uyg'unlashtirish orqali mustahkam huquqiy asoslar yaratilmoqda. Xotin-qizlarning erkaklar bilan bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lishining, onalik va bolalik bilan bog'liq davlat siyosati yuritilayotgani, xotin- qizlarning ijtimoiy hayotdagi mavqeini kuchaytirish, siyosiy faolligini oshirish, davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish bilan bog'liq olib borilayotgan ishlar alohida e'tiborga loyiq.

O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining asosiy maqsadi — ayollarimizga e'tibor va amaliy g'amxo'rlik ko'rsatishni yangi yuksak bosqichga olib chiqish, xotin qizlarning jamiyatdagi o'rni va maqomini mustahkamlash, ularning huquq va manfaatlarini ta'minlashdir. Bu o'z navbatida, "Ayollarga ilm berish jamiyatni ilmli, ma'rifatli va salohiyatli qilish" degan qoidani hayotga izchil tatbiq etishni taqozo etadi.

Gender tenglik jamiyat rivojida muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatda dolzarb ahamiyatga ega ekanligi bugungi kunda yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bugun oilada, jamiyatda, ayniqsa xotin qizlarning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda ham, qonunchilikda ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil.

2. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni.17.09.2023- yil

3. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. 3.09.2019-yil.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Oliy ta'lim muassasalariga qo'shimcha davlat granti asosidagi qabul ko'rsatkichlari doirasida xotin-qizlarga tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish va ularni o'qishga qabul qilishni tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 402-sonli qarori. 23.06.2020-yil.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2018-yil 2-fevralda imzolangan “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yana-da kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. 7.03.2019- yil.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida. 11-sentyabr 2023-yildagi PF-158-son.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning “Oila va xotin qizlar faoliyatini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-208 sonli Farmoni. 21.12.2023- yil.

10. Mirziyoyev. Sh.M. Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot Strategiyasi. Toshkent.: O‘zbekiston. 2023.

11. Mirziyoyev. Sh. M. BMT Bosh Assambleyasi 75- sessiyasida so‘zlagan nutqini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib qilish.(O‘quv qo‘llanma). Toshkent.: Ma’naviyat. 2021.

RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO‘LGAN MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDAGI BOLALARGA TA’LIM TARBIYA BERISH TAMOYILLARI

Ashurova S.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga ta’lim tarbiya berishdagi asosiy tamoyillari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: tamoyil, nuqsonli bola, ilmiylik, tushunarlilik, analitik,onglilik, genetik.

Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni o‘qitishda quyidagi tamoyillarga asoslanadi: ta’lim tarbiyaning ilmiyligi va izchilligi, tushunarliligi, ko‘rgazmaliligi, bilim olishda faollik va mustaqillik, bolalarning yosh va alohida xususiyatlarini hisobga olish, ta’limni hayot bilan bog‘liqliligi. Ta’lim tarbiya tamoyillariga asoslangan holda ta’limning mazmuni, metodlari, tashkil etish shakllari tanlanib, uning samaradorligini oshirishga yo‘naltiriladi. Ilmiylik va tushunarlilik tamoyili. Maktabgacha muassasa tarbiyalanuvchilariga ularning idrok etish qobiliyatlarini hisobga olgan holda ilmiy asoslangan ma’lumotlar berib boriladi. Dasturdagi o‘quv material mavzularga ajratiladi, mavzularning mazmuni yildan yilga kengayib, chuqurlashtirilib, aniqlashtirilab boriladi va uni o‘zlashtirish uchun bolalardan aqliy faollik talab etiladi. Dastur materiallarida ilmiylik bilan tushunarlilik tamoyillarining uyg‘unlashuvi, bolalarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini uyg‘onishiga, mantiqiy tafakkuri, taqlil qilish, sintezlash, umumlashtirish, solishtirish, abstraksiyalash kabi psixik jarayonlarining takomillashuviga xizmat qiladi. 4-5 yoshli bolalarni analitik o‘qishga o‘rgatish maqsadida so‘zli nutqning daktil, og‘zaki, yozma shakllari qo‘llaniladi.

Ko‘rgazmalilik tamoyili rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyadashda muhim ahamiyat kasb etadi, zero bolalarning ko‘rgazmali-obrazli tafakkurini o‘sishiga yordam beradi, bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtirilishini ta’minlaydi. Mashg‘ulotlarda, turli faoliyatlar jarayonida tarbiyalanuvchilar buyumlarni ko‘zdan kechiradi, taqqoslaydi, o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlaydi, sifat va hossalarini bilib oladi, buyumlarning turli belgilariga asoslanib guruhlarga ajratadilar. Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish mashg‘ulotlarida bolalarning son, sanoq, kattalik, shakl, vaqt, fazoviy munosabatlar haqidagi tushunchalarini shakllantirish uchun turli rasm, buyumlar, tarqatma material, kompyuter, texnika vositalardan keng foydalaniladi. Ko‘rgazmalilik tamoyili bolalarning amaliy faoliyatida ro‘yobga chiqariladi: ular

jonli obyektlarni kuzatadilar, buyum va rasmlarni ko‘zdan kechiradilar, model chizmalardan foydalanadilar, diafilm, kinofilmlarni tomosha qiladilar, musiqani tinglaydilar, visual apparaturadan foydalanadilar.

Onglilik va faollik tamoyili. Defektolog o‘z faoliyatida bolalarning bilish qobiliyatlarini faollashtiruvchi usullarni qo‘llashi kerak bo‘ladi. Bola mashg‘ulotlarda qo‘yilgan bilish vazifalarni amaliy faoliyatida yechmoqi zarur. Tarbiyalanuvchilarning bilish faolligini oshirish maqsadida “Sen nima uchun shunday o‘ylaysan”, “Sen qanday bilding”, “Nima uchun” kabi savollar qo‘yish maqsadga muvofiq. Turli faoliyatlarni tashkil etish chog‘ida bolalarning mustaqilligi va faolligini oshirib borib, ta’limning sifat va samaradorligini oshirilishi hamda bolaring har tomonlama rivojlanishiga erishiladi. Muntazamlilik va izchillik tamoyili. Maktabgacha ta’lim jarayonida atrofdagi narsalar, tabiat hodisalari, ijtimoiy hayot voqealari to‘qrisidagi ma’lumotlar berib boriladi. Ko‘p marotaba o‘tkazilgan kuzatishlar, amaliy faoliyat jarayonida umumlashgan tasavvur va tushunchalar shakllannib boradi. Barcha bo‘limlar bo‘yicha o‘quv dastur konsentrik tuzilgan bo‘lib, har yili o‘quv material chuqurlashtirilgan va kengaytirilgan holda takrorlanib boradi. Defektolog va defektolog o‘quv materialni asta-sekin murakkablashib borishini ta’minlab taqsimlaydilar.

Muntazamlilik va izchillik tamoyiliga amal qilgan holda bilimlar puxta o‘zlashtirilishi ta’minlanadi. Hayot bilan bog‘liqlik tamoyili. Olingan bilim, ko‘nikma va malakalar bolalarning amaliy faoliyatida ro‘yobga chiqariladi. Tarbiyalanuvchilarning o‘yin, mehnat, o‘quv faoliyati davomida keyinchalik hayotida zarur bo‘ladigan bilim, malaka va ko‘nikmalar hosil bo‘ladi. Tevarak atrof bilan tanishtirish jarayonida jamiyatimiz hayoti haqida oddiy tushunchalar, sayr-sayohat davomida olingan bilim va malakalar mehnat va o‘yin faoliyatlarda mustahkamlanadi. Masalan, bolalar kattalar mehnati bilan tanishtiriladi, mehnatga ijobiy munosbat tarbiyalanadi, olingan bilimlar kattalarning faoliyati, o‘zaro munosabatini aks ettiruvchi syujetli-rolli o‘yinlarda, nutqiy muloqotida mustaqkamlanadi. Umumiy didaktik tamoyillardan tashqari, maktabgacha tarbiya yoshidagi rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning o‘ziga xos xususiyatlarini, korreksion-ta’limning mazmunini hisobga olgan holda ta’limning maxsus tamoyillari farqlanadi. (N.I.Belova,B.D.Korsunskaya, L.P.Noskova va x.k.).

1. Genetik tamoyil. Mazkur tamoyil rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar ta’lim-tarbiyasida psixik funksiyalarning rivojlanish bosqichlarini, psixik rivojlanish qonuniyatlarini, hamda senzitiv davrlarni hisobga olgan holda samarali ta’limni tashkil etishga yordam beradi.

2. Nutqiy muloqotni rivojlantirish tamoyili. Bolalarning nutqi muloqot vositasi sifatida shakllantiriladi. Bolalarning nutqi mashg‘ulotlarda, kun davomida ularning amaliy faoliyat jarayonida shakllantiriladi. Bolalarda nutqiy muloqot qilish ehtiyoji tarbiyalanadi, o‘z hoxish-istaklarini so‘zli nutq vositasida bayon etishga o‘rgatib boriladi. Dasturda bolalar egallashi lozim bo‘lgan lug‘at boyligi belgilanadi. Maxsus maktabgacha muassasalarda so‘zli nutqning uch shakli, ya’ni og‘zaki, yozma, daktil nutq qo‘llaniladi. Yozma nutq o‘qish va yozish jarayonida ishlatiladi, dastlabki ma’lumotlar bolalarga yozma ravishda(yozuvli kartochkalarda) beriladi. So‘z tarkibi va tuzilishini o‘zlashtirish, o‘qishni o‘rgatish jarayonini tezlashtirish, muloqotni osonlashtirish maqsadida yordamchi vosita etib daktil nutqdan foydalaniladi. Og‘zaki nutq maktabgacha ta’limning yakunida, mashg‘ulotlarda asosiy muloqot vositasi bo‘lib qolishi kerak. Nutqiy muloqotni rivojlantirish tamoyili korreksion-tarbiyaviy ish davomida ro‘yobga chiqariladi, dastur talablarida, ayniqsa nutq o‘stirish bo‘limida o‘z aksini topadi.

3.Ta’limning rivojlantiruvchi xarakteriga ega bo‘lishi. Mazkur tamoyil L.S.Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasini hisobga olish” g‘oyasiga asoslanadi. Bolaning sog‘lom funksiyalariga asoslangan holda, yoshiga mos psixik rivojlanishni ta’minlash korreksion ishning mazmuni hisoblanadi. Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bola rivojlanishining o‘ziga hosligi, ayrim bilimlarni mustaqil egallab ololmasligi, ota-onalar tomonidan yetarli e’tibor berilmayotgani oqibatida, bolaning psixik rivojlanish saviyasi me’yordan orqada qolishi mumkin. Maktabgacha muassasasida bolaning barcha imkoniyatlarining ro‘yobga chiqarilishiga shart-sharoitlar yaratilishi lozim. Pedagoglar bolaning imkoniyatlari, “yaqin rivojlanish zonasini” aniqlab, uning uyg‘un rivojlanishini ta’minlashi lozim.

4. Ta'lim-tarbiyaning korreksion yo'naltirilganligi. Ta'limning yetakchi tamoyillaridan biri bo'lib, korreksion ta'limning barcha jabhalarini qamrab oladi. Bolalar nuqsonining tuzilishi va murakkabligi, ularning aloqida xususiyatlari va imkoniyatlari aniqlanib, har bir tarbiyalanuvchiga alohida differensial yondashiladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishining o'ziga hosligi, nutqiy rivojlanishidagi yetishmovchiliklar va muloqotning cheklanishi sistematik korreksion ishning olib borilishini talab etadi. Korreksion ta'limning mazmuniga nutq o'stirish, eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzni shakllantirish kabi maxsus korreksion yo'naltirilgan bo'limlar kiritiladi. Kun tartibida har kuni 2 soat alohida mashg'ulotlarga ajratiladi. Yalpi mashg'ulotlarda bolalar uchun, nutqiy malakalari, labdan o'qish hamda eshitish qobiliyatini hisobga olgan holda turli murakkablikdagi topshiriqlar beriladi. Jamoa bo'lib ishlatiladigan hamda individual qo'llaniladigan eshituv moslamalardan keng foydalaniladi. Ovozni kuchaytiruvchi apparatlar vositasida nutqni qabul qilish malakalarini rivojlantiriladi, og'zaki nutq sifatini yaxshilanadi, tovushlar olamini o'rganishga imkoniyatini kengaytiradi.

5. Ta'limni turli faoliyatlar davomida amalga oshirish tamoyili.

Bolaning psixik rivojlanishi turli faoliyatlarda kechadi. Faoliyatlar jarayonida bola borliqni o'rganadi, atrof muhitda mo'ljal olish usullarini o'rganadi, ijtimoiy hayotni bilib oladi, insonlar munosabatlarini o'zlashtirib boradi. Psixikaning rivojlanishi yetakchi faoliyat bilan bog'liq bo'ladi, faoliyat davomida psixik jarayonlar va shaxsiy xususiyatlar shakllanadi (A.N.Leontev). Ilk va va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi buyumli, o'yin, tasviriy, konstruktorlik, oddiy mehnat faoliyati bilan bog'liqdir. Dasturning turli bo'limlarida umumrivojlantiruvchi va korreksion vazifalar turli faoliyatlar bilan bog'langan holda amalga oshiriladi. Nutqning shakllanishida faoliyatli yondashuv katta ahamiyatga ega. (S.A.Zikov, B.D.Korsunskaya, L.P.Noskova) O'yin va boshqa faoliyatlarda nutqiy vositalarni qo'llash, nutqni tushunish uchun tabiiy shart-sharoitlar yaratiladi.

6. Nuqsonning tuzilishi va murakkabligini hisobga olish tamoyili.

Kar va zaif eshituvchi bolalar eshituv holati, nutqi, aqliy rivojlanishi jihatdan har xil bo'ladilar. Ularning ta'lim-tarbiyasini tashkil etishda nuqsonning tuzilishini hisobga olish zarur. Differensial tamoyilga muvofiq kar va zaif eshituvchi bolalarga nutq o'stirish, eshituv qobiliyatini rivojlantirish, talaffuzga o'rgatish bo'yicha turli talablarni ettirgan dasturlar qo'llaniladi. Kar va zaif etishuvchi bolalar guruhlari nutqiy holatga ko'ra ikkiga bo'linadi. Bolalarning aqliy rivojlanish darajasi, qo'shimcha murakkab kamchiliklar (psixik rivojlanishining sustlashuvi, aqliy zaiflik, xulq-atvordagi buzilishlar va b.) ularning ta'limiga differensial yondashuvni talab betadi.

Foydalanilgan adabiyotlari:

1.P.M.Pulatova. Maxsus pedagogika (Oligofrenopedagogika). – T.: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.

2.M.U.Xamidova. Maxsus pedagogika (Mutaxassislikka kirish). -T.: Fan va texnologiya, 2018.

TALABALARNI CHIZMACHILIK DARSLARIDA IJODIY–KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISH

Inoyatov Odiljon Sobitovich
Guliston davlat pedagogika inistituti v.b. dosenti
Haydarqulova Gulnoza Odilboy qizi
Guliston davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Fazoviy tassavurni o'stirishning birinchi usulida narsalarda berilgan chizmalardan foydalanib ularni oddiy figuralarga fikran ajratib o'qish va uning yaqqol tasvirini bajarish yo'li bilan talabalarning fazoviy tassavuri oshiriladi. Xaqiqatdan ham chizmada tasvirlangan narsaning ko'rinishlari yonida uning yaqqol tasviri bo'lsa, talaba chizma bilan yaqqol

tasvirini uzviy bog‘langan holda chizmalarda ko‘rinishlari berilgan narsani ko‘z o‘ngida gavdalantirishi osonlashadi.

Kalit so‘zi: Chizma, qobiliyat, tasavvur qilish, fazoviy tasavvurlarini shakillantrish, idrok, modellashtrish, fa’oliyat.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.06.2022 yildagi PQ–289–son, qarorida, “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora–tadbirlari to‘g‘risida” gi Pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg‘or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda zamonaviy ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko‘tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta’lim, ilm–fan va amaliyot uyg‘unligini ta’minlash, shuningdek, 20.04.2023–yildagi “Ilmiy–metodik va tadqiqot ishlari sifatini oshirish orqali ta’lim tizimini kompleks rivojlantirishni jadallashtirish bo‘yicha chora–tadbirlar to‘g‘risida” gi PQ–128–son qarorini qabul qilish pedagogika sohasida komleks tadqiqotlar olib boorish, bu jarayonga zamonaviy talablar va jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy qilish vazifalarini kun tartibiga qo‘ydi. Bu borada bo‘lajak mutahassislarda ijodkorlik fazilatlari, tanqiydiy fikirlash kompetensiyalarini rivojlantirishga ustuvor tarzda qaralishiga alohida e’tibor qaratiladi.

Tadqiqot maqsadi. Talabalarning ijodiy–kreativ fikrlash Oliy ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlashning muhim omili sifatida alohida didaktik ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa alohida aqliy operatsiyalar talab etiladigan fanlarni o‘qitishda ta’lim oluvchining tanqidiy–tahliliy musohada, sinfetik holatlarini mohiyatini aniqlash, kompozitsion va fazoviy tasavvurlar hal qiluvchi ro‘l oynaydi. Shu ma’noda chizmachilik fanini o‘qitishda talabalarda ijodiy–kreativ fikrlashga oid kompetensiyalarni rivojlantirish ijobiy yakunning o‘ziga hos kafolati hisoblanadi. Chizmachilik fani darslarida muntazam yuqori samaradorlikga erishish uchun chizmalarini to‘g‘ri o‘qish, tuzish hamda fazoviy to‘g‘ri fikrlashga yo‘naltirish. Fazoviy fikrlash–buyumlar, jismlarning nafaqat muhitdagi, fazodagi holatini, ularning tuzilishi, konstruksiyasi, tarkibiy component (element)lari, ularning alohida tuzilishi va funksiyasi haqidagi tasavvurlarni shakllantiradigan va rivojlantirish uchun didaktik asos yaratishni ta’minlaydigan aqliy faoliyat turi bo‘lib, talabalarda fazoviy tasvirlarni shakllantrish va ularni boshqa narsalarda manipulyatsiya qilishga e’tibor qaratish bilan biga amaliy va nazariy masalalarni yechish jarayonihamdir. Bu murakkab jarayon nafaqat mantiqiy (og‘zaki tushunarli) operatsiyalarni, balki ko‘p ijodiy harakatlar, ularsiz fikrlash davom eta olmaydi ehtimol, ya’ni haqiqatda yoki chizmalarda taqdim etilgan obyektlarni aniqlash turli grafik vositalar bilan bajariladi. Shuning uchun ham bu jarayonni optimal tarzda tashkil etish uchun mukammal pedagogik mexanizm va uning tatbiqiy asoslarini ishlab chiqish lozim bo‘ladi. Talabalarni turli xil fikrlashi majoziy fikrlashning ko‘rinishi, fazoviy fikrlash hamma narsani saqlaydi. Fikrlash shakllari uning asosiy xususiyatlari bilan verbal–diskursivdan farq qiladi. Biz bu farqni, birinchi navbatda, dars jarayonida ko‘ramiz, yani talaba grafik vazifalarni bajarishda tabiiy fikrlash tasvirlar bilan ishlaydi. Mazkur uslub davomida ular talab qilinadigan tartibda qayta ishlanadi, rekonstruksiya qilinadi, chizmalar o‘zgartiriladi. Bu yerdagi tasvirlar ham manba, ham asosiy didaktik ma’lumotlar hisoblanadi, yani bir vaqtning o‘zida ham ijodiy birlik va aqliy jarayonning natijasi hisoblanadi. Bu uslubda materialni o‘zlashtirishda og‘zakidan ko‘ra ko‘proq chizmani o ‘qish, tuzish va chizish bilan amalga oshiriladi. Ammo, boshqa usullardan farqli o‘laroq og‘zaki–munozarali fikrlashdan (bu yerda og‘zaki bilim asosiy hisoblanadi) yangi mazmun, obrazli tafakkurda so‘zlar vosita sifatida qo‘llanadi.

Fazoviy tafakkur ham bosqichma–bosqich uzviylik va uzluksizlik prinsipi asosida ontogenezning barcha bosqichlarida shakllanadi va bu jarayonda turli omillar ta’sirida yaqqol namoyon bo‘ladi. Natijada individual o‘ziga xoslik, uning turli xil namoyon bo‘lish xususiyatlari faoliyat turlari (o‘yin, o‘quv, professional) davomida shakllanadi. Tabiiyki, bu natijaga erishish uchun muayyan maptib–qoida, mexanizmga tayanilandi. Ta’lim oluvchida yangi bir sifatlarni tarkib

toptirish uchun mazmun va metodikani tatbiqiy mexanizmi bo‘lishi talab etiladi. Shuning uchun ham mazkur tadqiqotda chizmachilik darslarida talabalarni ijodiy–kreativ fikrlashga o‘rgatish metodikasini takomillashtirishning tatbiqiy mexanizmini yaratish maxsus tadqiq etilmoqda.

Fazoviy fikrlashning mazmuni amalda fazoviy tasvirlar, ularni yaratish asosida novizual qo‘llab–quvvatlash (mavzu yoki grafik, umumiylikning turli o‘lchovlari va konventsiyalar)larni nazarda tutuvchi quydagi amallarni qamrab oladi.

- fazoviy tasvirlar bilan ishlash ular bilan belgilanadi original tarkibga ega bo‘ladi (geometrik shakl, aniq parametrlarga ega bo‘lgan o‘lchamdagi tasvirda aks etish darajalari, obyektlarning fazoviy joylashuvi);
- operatsiya turi (obyektning holatini, uning tuzilishini ishlash jarayonida o‘zgartirish);
- to‘la ya’ni, tasvirning dinamizmi (undagi turli xususiyatlarning mavjudligi, jumladan ularning tizimlilik, harakatchanlik xususiyatlariga egaligi).

Fazoviy tafakkurning yuqorida tavsiflangan xususiyatlari talabalarda fazoviy tasavvurlarni shakllantirish jarayonini aks ettiradi. Tasvir bilan ishlash uning sifat jihatidan o‘ziga xosligini, hayoliyligini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotni tashkil qilish uslublari. Oliy ta’lim muassasalarida muhandislik grafikasi fanlarini o‘rganayotganda talabalar, asosan, ikki o‘cho‘vli orthogonal proyeksiyalarda tekis figuralarni tasvirlash bilan shug‘ullanadilar. Birinchi kurs talabalarining ko‘pchiligi muhandislik grafikasi fanlarda yetarli darajada tasavvurga ega bo‘lmaydilar. Chunki yassi shakllarni va fazoviy figuralarning ta’rifiga asoslangan holda biladilar. Ammo ular o‘quv jarayonida eng oddiy chizmalarni fazoviy va proyeksiyalarda ishlashlari maqsadli tashkil etimagan. Ko‘pincha, savollarga javob berishda, lekin uchburchak va konus, aylana va silindr kabi tushunchalarni talabalari farqlay olmaydilar. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida chizmachilik o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda fazoviy tasavvur, ijodiy fikrlash borasida bilimlari yetarli darajada shakillanmaganligi bois oliy ta’lim muassasalarida talabalarni ijodiy–kreativ fikrlashga o‘rgatishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelinadi. Masalan, talabalar chizmachilikni o‘zlashtirish jarayonida bor harakatini individual geometrik shakllarni tasvirlash, jismlarni proyeksiyalari bilan shug‘ullanish, tekislikda tasvirlashni o‘rganadilar, ammo ularni proyeksiyalash usullari o‘rgatilmasa, u holda proyeksiyalash qonunlariga oid o‘quv materiallarini o‘zlashtirish jarayonini qiyinlashtiradi.

Talabalar chizmachilik kursini o‘rganishda tushunishlari kerak bo‘lgan eng muhim sifat chizmalarni o‘qish, tuzush, qayta ishlash, standartlarga to‘liq roya etish ko‘nikma va malakalarini o‘zlashtirish va uni rivojlantirishda ishtirok etishdan iborat. Buning uchun talaba malakali mutaxassis bo‘lishi uchun u chizmani to‘g‘ri o‘qiy olishi kerak. Shuningdek, chizma va uning tekis figuralari yordamida fikrlarini aniq ifodalashi, koordinatalar va chiziqlarda fazoviy obyektni ifodalaydilar. Shuning uchun talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishda chizma chizish katta ahamiyatga ega. Bu borada talabalar uch o‘lchovli makonda boshqacha fikrlashni boshlaydilar, epyurda fazoviy uch o‘chovlik jismlarni tasvirlash ularning dunyo haqidagi g‘oyalari o‘zgaradi, bu ularga ijodkorlikni rivojlantirishga imkon beradi.

Bilim olish jarayoni to‘rt bosqichni o‘z ichiga oladi: tushunish, yodlash, bilimlarni qoida bo‘yicha qo‘llash va ijodiy muammolarni hal qilish. Bosqichlar tanib olish, ko‘paytirish, qayta ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq. Grafik ta’limda zamonaviy bilimlarni qo‘llash talab qiladigan standart va nostandart vazifalarni hal qilish imkonini beradi. Muhandislik grafikasi fanining har bir bo‘limning o‘quv materialini o‘zlashtirish jarayoni mahalliy miqyosda propedevtik ijodiy muammolarning yechimlarini o‘z ichiga olishi kerak bo‘lgan tegishli bilimlarni egallashga qaratiladi. Bu chizmachilik darslarida talabalarni ijodiy–kreativ fikrlashga o‘rgatish metodikasini takomillashtirishning tatbiqiy mexanizmining muhim shartlaridan biridir.

Talabalarni ijodiy fikirlashga o‘rgatish, masalan, detalning u yoki bu qismini o‘zgartirish, o‘ziga hos tarzda loyhalash bilan hal qilish katta ahamiyatga ega. Buyumlarning shaklini tasvirlash, uning fazodagi o‘rnini tasavvur etishda talabalarning konstruktiv va fazoviy fikrlashlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ularni qurishga oid elementlari bilan bog‘liq muammolarni yechish amaliyotda ko‘nikmalarni hosil qilishda, ijodiy fikrlashni o‘rganishda va olingan bilimlarni qo‘llash imkonini

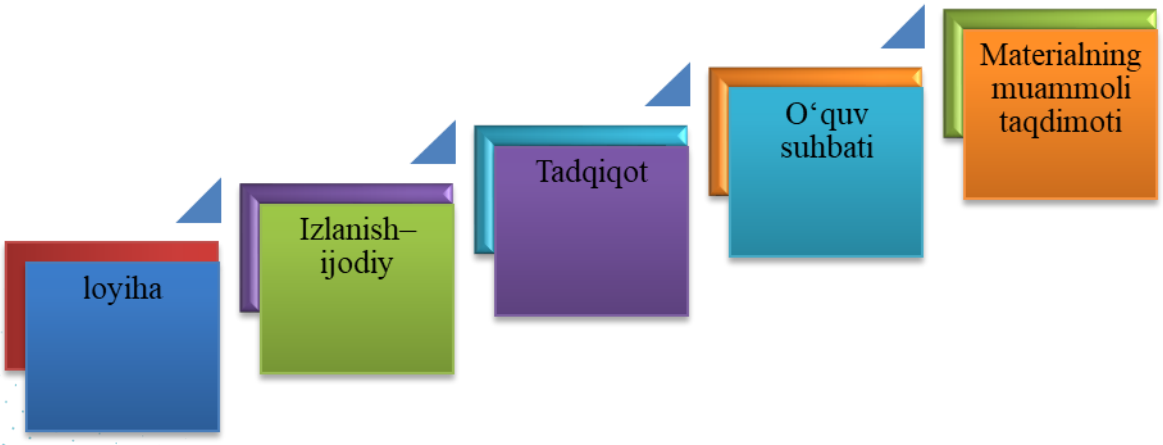
beradi. Talabaning ijodiy–kreativ fikrlashlarini rivojlantirishda ularning ijodiy salohiyati inklyuziya orqali rivojlanadi. Oliy muassasalarida tehsil olayotgan ta'lim talabalar turli xil ijodiy faoliyat turlari bo'yicha tehsil oladilar. Zamonaviy sharoitga bo'lajak mutahassislarni professional kasbiy muvaffaqiyatli moslashishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega zamonaviy jamiyatda nafaqat bilim hajmi va tizimliligi, balki qo'llash qobiliyati ham mavjud bo'lib ularni amalda o'zgartirishni hamda ularga moslashgan holda ijodiy fikirlashni shakllanish talab qilinadi.

Talabalarda ijodiy fikrlashga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning ma'lum bir turi, oddiy buyumlar o'rtasidagi yangi aloqalarni sodda va murakkab geometrik jismlar bo'yicha qobiliyatini ishga solish orqali, yangi buyumlarni uch o'lchovli modellarini yaratish jarayoni kechadi.

Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun e'tiborni faollashtiradigan o'qitish texnologiyalaridan foydalanish uchun tatbiq qilish usullari va metodlarini ishlab chiqish va qiziqish kabi didaktik ma'lumotlar bilan talabalarini faol kognitiv faoliyatga jalb qilish zarur. Faoliyatning bu turini tarkibida turli usullar, texnologiyalar, metodlardan iborat pedagogik mexanizm orqali tashkil etiladi.

Tajriba–sinov davrida tadqiqot ishining amaliyoti shuni ko'rsatdiki, talabalarni ijodiy–krativ fikirlashga o'rgatishning eng samarali usullari ularning mustaqil ijodiy grafik ishlarini tashkil etish bilan bog'liq bo'lib, ular quyidagilardan iborat: loyiha, izlanish–ijodiy, tadqiqot, o'quv suhbati, materialning muammoli taqdimoti. Talabalarning ijodiy–krativ fikirlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ulardan foydalanish orqali ularda, ijodiy fikirlashni faollashtiradigan o'qitish texnologiyalari va usullarini ishlab chiqish, bu vositalar orqali talabalarni qiziqtirish, ularni faol kognitiv faoliyatga jalb qilish tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, tadqiqotning tahliliy natijalari shuni ko'rsatdiki, tashkil etishning eng samarali usullari talabalarning mustaqil ijodiy–kreativ fikrlashga undovchi grafik ishlari quyidagilardan tashkil etish lozim (2.2.2–rasm).

2.2.2–rasm. Ijodiy fikrlashga undovchi samarali usullar.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Shunday qilib, talabaning ijodiy salohiyati rivojlanadi shu jumladan oliy ta'lim muassasalardagi muhandislik grafikasi fanlaridan talabalarini turli xil ijodiy faoliyatga bog'liq muammoli vaziyatlarni va ijodiy vazifalarni tahlil qilish, yechish jarayonida grafik bilim va ko'nikmalardan foydalanish asosida ta'milanadi.

Ijodiy faoliyat talabalarda ijodiy–kreativ fikrlashni rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Bundan tashqari, grafik ta'limda talabalarning ijodiy shaxsiy xususiyatlari (uzoq muddatli qobiliyat, ijodiy fikrlash va intellektual kreativ fikrlash, mustaqillik va chizmalarni tez chizish, topshriqlarni fazoviy bajarish qobiliyati, to'liq standart bilan ishlash zarurati, o'z mustaqil ijodiy fikrni himoya qilish qobiliyati va boshqalar) rivojlanadi. Ijodkorlik natijasi talabalarning mehnati – bu ularning intellektual faolligining o'sishi, kreativ fikrlashni o'zlashtirilishi va ijodiy tajribaga intilish, natijada ular talabaning ijodiy salohiyatini rivojlantirishni ta'minlaydi.

Talabalarga o'zlarining ijodiy imkoniyatlaridan foydalanishga yordam berish va oliy ta'lim muhitida muhandislik grafikasi fanlarida ijodkorlikni namoyish qilish uchun muayyan ta'limiy strategiyalar ishlab chiqish hamda tadqiqotda uni ustuvor yo'nalish sifatida qabul qilish lozim. Bizning tadqiqotimizda oliy ta'lim muassasalarida chizmachilikni o'qitish jarayonida talabalarni

ijodiy–kreativ fikrlashga o‘rgatish metodikasini takomillashtirishning tatbiqiy mehanizmlari joriy etish natijasida talabalarni ijodiy fikrlashga o‘rgatishning barcha sohalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zaruriy kompetensiyalarga ega bo‘lishi ta’minlanadi. Talabalarni ijodiy–kreativ fikrlash va muammoni ijodiy yechishga o‘rgatish orqali ijodiy– fikrlashga o‘rgatishni rivojlantirish mumkin. Demak, chizmachilik darslarida talabalarni ijodiy–kreativ fikrlashga o‘rgatishning strategic asoslari besh usuli mavjud bo‘lib, ular quydagilardan iborat.

Xulosa. Talabalarni ijodiy–kreativ fikrlashga o‘rgatishda muhandislik grafikasi fanining tushunchalari va qonuniyatlarini o‘zlashtirishning chuqurligiga, mustahkam bo‘lishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va talabalarning chuqur yoki puxta bilimlar olishga, ularga chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanining nazariyalarini tushuntirishga, dars samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hennessey, B. and T. Amabile (2010), “Creativity”, Annual Review of Psychology, Vol. 61, pp. 569-598 (3-чи ихтибос)

2. Nafisa, Yakubova. “Chizmachilik darslarida talabalarni ijodiy–kreativ fikirlashgano‘rgatish.” Uz-Conferences. Vol. 1. No. 1. 2023.

3. Norboy, Boriboyeva Dilrabakhon. “DEVELOPMENT OF STUDENTS'GRAPHIC COMPETENCE IN TRAINING ENGINEERING GRAPHICS” International Journal of Pedagogics 3.12 (2023): 145-147.

4. Alikulovich, Berikbaev Alisher. “Subject Training Disciplines as a Means of Forming Professional Competence in Future Teachers of Fine Arts” Annals of the Romanian Society for Cell Biology (2021): 8965-8989.

5. Yakubova. N.O. Chizmachilik (1-qisim) qo‘llanma –T.: “Ilm ziyo zakovat” 2023.

JIZZAX VILOYATIDAGI DEMOGRAFIK JARAYONLARNING XUSUSIYATLARI

A.U.Yuldashov, M.M Fayzullayev, S.R.Ahmadqulov
Guliston davlat pedagigika instituti o‘qituvchilari

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jizzax viloyatidagi demografik jarayonlarga doir faktik materiallar keltirib o‘tilgan. Jizzax viloyatining demografik holati haqidagi ma’lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: demografik, aholi, nikoh, tabiiy ko‘payishi, Jizzax, tug‘ilish, o‘lim, mehnat resurslari.

O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi e’lon qilinganidan so‘ng jamiyat hayotining barcha sohalarida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirila boshladi. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasidagi qator o‘zgarishlar negizida, demografik vaziyatni yaxshilash masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu o‘z navbatida tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish masalalari, shuningdek, aholining ma’lumotlilik darajasini aniqlash kabi muammolarni tadqiq etishning dolzarbligini belgilaydi.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, har qanday jamiyatda demografik tahlil ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ilmiy asosini tashkil etishi lozim. Shundagina jamiyat muntazam ravishda har tomonlama rivojlanib boradi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining idoralararo kengashida “Bugun yurtimizda demokratik jarayonlar qanday kechayotgani uning o‘sish sur’ati, yaqin kelajakda bizni bu borada qanday muammo kutayotgani, mehnatga layoqatli aholi soni qancha ko‘payishi, ular ish bilan qanday ta’minlanishi haqida kim nima deya oladi? Hozirdanoq mehnatga layoqatli aholini, ayniqsa, yoshlarni ish bilan ta’minlash masalasi o‘ktir muammo bo‘lib turibdi. O‘zingiz o‘ylang,

bugun ahvol shunday bo‘lsa, xo‘sh, ertaga nima bo‘ladi? – degan edi. Respublikada aholi soni va mehnat resurslari har yili katta sur’atlar bilan o‘sib bormoqda. Aholining asosiy qismi qishloq joylarda yashaydi. O‘z ajdodlari qadimdan yashab kelgan joylarga bog‘langanlik, ko‘chib yurishga moyilliklarini yo‘qligi Respublika aholisiga xos xususiyatlar respublikadagi o‘ziga xos demografik vaziyatning g‘oyat muhim xususiyatlardan biridir.

Jizzax viloyati o‘zini-o‘zi mehnat resurslari bilan ta’minlagan bo‘lsada, ammo ma’lum sohalarda ish kuchi yetishmayotganligi sezilib turgan. Aholisi zich joylashgan, malakali kadrlar bilan yuqori darajada ta’minlangan Samarqand, Toshkent viloyatlari oralig‘ida joylashganligi geografik o‘rnining qulayligi, viloyatdagi ba’zi muammolarni hal etishda aholi orasidagi migratsion faollik ham yordam bergan.

Jizzax viloyatining doimiy aholisi soni 2024 yil yanvar-iyun holatiga 1 521,9 ming kishini tashkil etib, yil boshiga nisbatan 14,5 ming kishiga yoki 101 % ga ko‘paydi. Jumladan, shahar aholisi soni 714,2 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 46,9 %), qishloq aholisi soni 807,7 ming kishi (53,1 %) ni tashkil etdi. Hududlar kesimida eng ko‘p aholi soni SH.Rashidov tumanida 245,7 ming kishini (viloyat aholisi sonidagi ulushi 16,1 % ni) va Jizzax shahrida 197,8 ming kishini (13 %), aksincha eng kam aholi soni Yangiobod tumanida 30 ming kishini (2 %) va Arnasoy 49,1 ming kishi (3,2 %) ni tashkil etdi.

Jizzax shahri va Sharof Rashidov tumani demografik ko‘rsatkichlar bo‘yicha oldinda bo‘lib, bu shahar va tuman viloyat markazi bo‘lganligi uchun, shaharlar orasida aholi ulushining demografik manzarasi yuqoridir. Chunki, viloyat markazi bo‘lgan shaharda migratsion jarayonlar ham ko‘proq bo‘ladi (aholining ko‘chib kelishi nazarda tutilmoqda).

2023 yil Jizzax viloyatidagi demografik jarayonlar

	Tug‘ilish	**O‘lim**	**Nikoh**	**Ajralish**
Jizzax viloyati	40875	6841	11863	1679
Jizzax sh.	4962	830	1766	285
Tumanlar				
Arnasoy	1102	232	305	44
Baxmal	5256	832	1521	158
G‘allaorol	5327	889	1561	196
Sharof Rashidov	7275	1141	1830	265
Do‘stlik	1689	302	484	82
Zomin	5125	777	1442	190
Zarbdor	2595	404	657	111
Zafarobod	1415	292	379	57
Mirzacho‘l	1102	194	347	68
Paxtakor	2125	375	618	104
Forish	2255	402	719	80
Yangiobod	647	171	234	39

2023 yil Jizzax viloyatida 40875 kishi tug‘ilgan, 6841 kishi vafot etgan bo‘lib, 11863 ta nikoh, 1679 ta ajrashishlar qayd qilingan. Eng ko‘p ajrimlar Jizzax shahrida 178 ta (har ming kishiga – 1,8) va SH.Rashidov tumanida 125 ta (1), aksincha eng kam ajrimlar Yangiobod tumanida 10 ta (0,7) va Zafarobod (1) hamda Do‘stlik (0,7) tumanlarida 26 tadan tashkil etdi. Bu davrda Jizzax viloyati shahar va tumanlaridagi demografik jarayonlarda asosan Jizzax shahri, G‘allaorol, Sharof Rashidov tumani aholisi faolroq bo‘lib, bu yerda tug‘ilish, o‘lim, nikoh, ajralish holatlari boshqa shaharlarga nisbatan yuqoriroq ko‘rsatkichda bo‘lgan.Tog‘li hudud hisoblangan Zomin, G‘allaorol, Baxmal tumanlarida o‘lim holati boshqa hududlarga nisbatan yuqoridir. Jizzax viloyati tumanlaridagi demografik jarayonlarda tug‘ilishning yuqoriligi Sharof Rashidov tumanida 7275 ta, G‘allaorol tumanida 5327 ta, Zomin tumanida 5125 ta, Forish tumanida 2255 ta, Baxmal tumanida 5256 taga to‘g‘ri kelib, boshqa hududlarga nisbatan yuqoriroq ko‘rsatkichda bo‘lgan. O‘lim asosan Sharof Rashidov tumanida 1141 kishi, G‘allaorol tumanida 889 kishi, nikoh Sharof Rashidov, Baxmal, G‘allaorol, tumanlarida yuqori bo‘lsa, ajralish yangi tashkil topgan Zomin, Paxtakor

tumanlarida yuqoriroqdir. 2024 yil yanvar-iyun holatiga 18,6 ming nafar bola (har ming aholiga – 24,7) tug‘ilganligi qayd etilgan bo‘lib , shundan eng ko‘p tug‘ilishlar SH.Rashidov 3 323 nafar (har ming kishiga – 27,3) va G‘allaorol 2 535 nafar (27,1) tumanlarida, aksincha eng kam tug‘ilishlar Yangiobod 280 nafar (18,8) hamda Mirzacho‘l tumanlarida 511 nafar (18,5) ni tashkil etdi. Qayd etilgan o‘limlar soni 2 962 ta bo‘lib, har ming aholiga o‘lim koeffitsienti 3,9 promilleni tashkil etgan. O‘limning asosiy sabablari bo‘yicha: qon aylanishi tizimi kasalliklaridan-1 582, o‘simtalardan-278, nafas olish a’zolari-270, baxtsiz hodisa, zaharlanish va jarohatlanishlardan-236, ovqat hazm qilish a’zolari-146, yuqumli va parazitar kasalliklardan-35, boshqa kasalliklardan-415.

Statistik ma’lumotlarda keltirilishicha, 1974 yili respublikaning turli hududlari, jumladan, Farg‘ona viloyatidagi qishloq hududlaridan Jizzax viloyatiga 26 kishi, Qashqadaryo viloyatidan Jizzax viloyatiga 65 kishi, Andijon viloyatidan Jizzax viloyatiga 19 kishi, Samarqand viloyatidan Jizzax viloyatiga 219 kishi, Toshkent viloyatidan Jizzax viloyatiga 52 kishi ko‘chib kelgan.

Jizzax viloyati bo‘yicha 2024-yil doimiy yashash maqsadida ko‘chib kelganlar 3 297 kishi, har 1000 aholiga ko‘chib kelish koeffitsienti 4,4 promilleni tashkil etgan. Doimiy yashash maqsadida ko‘chib ketganlar 4 510 kishi, har 1000 aholiga ko‘chib ketish koeffitsienti 6 promilleni tashkil etgan.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, tahlil etilayotgan yillarda respublikamizning turli viloyatlaridan Jizzax viloyati bilan faol migratsion jarayonlar bog‘lagan edi.

Tahlil etilayotgan yillarda respublika miqyosida paxta ekin dalalarini ko‘paytirish, irrigatsiya inshootlarini qurish, suv xo‘jaligi faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha ko‘pgina ishlar bajarilayotgan edi. Bu jarayon tabiiyki o‘rganilayotgan hududga ham xos bo‘lib, natijada Jizzax viloyatidagi demografik va migratsion jarayonlarga ta’sir o‘tkazgan edi.

O‘z davrining rahbari bo‘lgan SH.Rashidov Mirzacho‘l va Jizzax cho‘lini o‘zlashtirishga katta hissa qo‘shdi. Asosiy korxonalar Jizzaxda, Gulistonda, Bekobodda, Xovos bekatida, Yangiyerda joylashgan bo‘lib, keyinroq bunday qurilish korxonalari Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham qurilgan. Qo‘riqni kompleks o‘zlashtirishga bunday yondashuv sovxozlarda uy-joy, boshqa tomondan esa ishchi kuchi saqlashga sharoit yaratgan. Shuningdek, sanoat sohalarini rivojlantirish va madaniy-maishiy muammolarni hal etilishini tezlashtirgan to‘liq ijtimoiy-iqtisodiy tizim yaratila borgan. Buni ishlarni jadallashtirishga SH.Rashidov munosib hissa qo‘shdi.

Umuman olganda, Mirzacho‘l hududlarining o‘zlashtirilishi natijasida yangi shaharlar paydo bo‘lgan bo‘lsada, bu jarayonda olib borilgan ko‘chirish siyosati bir qator kamchiliklar bilan kechib, Sirdaryo va Jizzax viloyatlaridagi demografik holatga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Xususan, Sirdaryo va Jizzax viloyati hududlariga respublikadagi viloyatlar va ittifoqdosh respublikalardan mahalliy aholi va boshqa millat vakillari (ruslar, ukrainlar, qozoqlar, qirg‘izlar, tojiklar va b.) ko‘chirib keltirildi. Lekin, ularning bir qismi yashash sharoitining og‘irligi, ijtimoiy infrastrukturaning talab darajasida bo‘lmaganligi va boshqa omillar sababli o‘z yurtlariga qaytib ketdi (Rossiyada va Qozog‘istondan kelgan mutaxassislarning katta qismi, respublika miqyosida Toshkent shahridan borganlar). Ko‘chib kelganlar orasida Sirdaryo viloyatida rus millatiga mansub aholi ko‘proq bo‘lsa, Jizzax viloyatida qozoq millati vakillari boshqalarga nisbatan ko‘proq edi. Bu jarayon tabiiyki o‘rganilayotgan ushbu viloyatlaridagi demografik va migratsion jarayonlarga ta’sir o‘tkazgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

2. Mirziyoyuev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - 484 b.

3. Mirzaliyev U.B. O‘zbekistonda tarixiy-demografik jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlari (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari misolida, 1956-2020 yy.). Tarix fan. nomzodi... diss. – Toshkent, 2022.

4. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K., Egamberdiyeva M.M. Shaharlar geografiyasi. – Tashkent, 2018. - 200 b.

5. Tilovberdiyev O. Mirzacho‘l mardlar maskani. – Toshkent: O‘zbekiston, 1969. - 46 b.

6. Tojiyeva Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylashishi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. - 276 b.
7. Tojiyeva Z.N., Ata-Mirzayev O.B., Zokirov S.S. Demografiya. –Toshkent: O‘z MU, 2013. - 74 b.
8. Soliyev A. Qishloq joylari demografiyasi. – Toshkent: Universitet, 2005. - 140 b.

GLOBAL IQLIM O‘ZGARISHINING JAHON XO‘JALIGIGA TA’SIRI

A.U.Yuldashov
Guliston davlat pedagogika inistituti, g.f.n., dots.
X.A.Saidmurodov, M.G‘.Karimova
Guliston davlat pedagogika inistituti magistrlari

Annotatsiya: Dunyo bo‘yicha global iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlari ortib borayotganligi xalq-xo‘jaligining barcha tarmoqlariga o‘z tasirini ko‘rsatmoqda. Iqlimning o‘zgarishi haqida ayrim taxminlar bor. Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha hukumatlararo ekspertlar guruhi (HEG) fikrlariga ko‘ra, 1850-yildan boshlab havoning global isishi 0,500 ga oshgan. Iqlim o‘zgarishi qanday ta'sir etishini oldindan aniq aytish qiyin, chunki iqlim faqat atmosferada amalga oshayotgan jarayonlar bilan belgilanib qolmasdan, balki u yana muzliklar, tirik organizmlar bilan ham bog‘liqdir. Iqlim o‘zgarishi harorat va yog‘inlarni o‘zgarishiga olib keladi.

Kalit so‘zlar: antropogen jarayonlar, Fan-texnika inqilobi, urbanizatsiya, oziq-ovqat taqchilligi, globallashuv.

Jahonda “inson-tabiat” o‘rtasida munosabatlar oqibatida vujudga kelayotgan turli tabiiy va antropogen jarayonlarni tadqiq etishga kuchli e’tibor berilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida “atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik holatni optimallashtirishga e’tiborni kuchaytirish, hudud va korxonalar bo‘yicha ekologiyani yaxshilash, chiqindilarga doir ishlar yuzasidan dasturlar ishlab chiqish va ularning ijrosini ta’minlash lozimligi” ta’kidlangan. 2030 yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining “Atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi”da atrof-muhitni muhofaza qilish muammosini hal etishni ilmiy jihatdan ta’minlash bo‘yicha muhim vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»ning 79-maqsadi “Aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish” hamda 80-maqsadi “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, «Yashil makon» umummilliy loyihasini amalga oshirish” yuzasidan muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu borada, jumladan, ekologik vaziyat o‘ziga xos bo‘lgan Jizzax viloyati voha landshaftlarini sug‘orish ta’sirida o‘zgarishini tadqiq etish, ekomeliorativ sharoitni baholash orqali vujudga kelgan meliorativ holatni kartalashtirishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi Qonuni, “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF–60-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni, 2020 yil 24 yanvardagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi talablariga mos ravishda hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu maqola ham muayyan darajada xizmat qiladi.

Dunyo bo‘yicha global iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlari ortib borayotganligi xalq-xo‘jaligining barcha tarmoqlariga o‘z ta'sirini ko‘rsatmoqda. Iqlimning o‘zgarishi haqida ayrim

taxminlar bor. Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha hukumatlararo ekspertlar guruhi (HEG) fikrlariga ko‘ra, 19-asrdan boshlab havoning global isishi oshgan. Iqlim o‘zgarishi qanday ta'sir etishini oldindan aniq aytish qiyin, chunki iqlim faqat atmosferada amalga oshayotgan jarayonlar bilan belgilanib qolmasdan, balki u yana muzliklar, tirik organizmlar bilan ham bog‘liqdir. Iqlim o‘zgarishi harorat va yog‘inlarni o‘zgarishiga olib keladi. XX asrning 1950 yillaridan boshlab, ishlab chiqarish kuchlarining «Fan-texnika inqilobi» deb nom olgan sakrab o‘sishi munosabati bilan inson bilan tabiat o‘rtasidagi o‘zaro ta'sir misli ko‘rilmagan masshtabga yetdi va ko‘p jihatdan yangi shakllarga ega bo‘ldi. Fan-texnika inqilobi tufayli sanoat va transportning gurkirab o‘sishi, urbanizatsiyaning kuchayishi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini kimyolashtirish-tabiiy resurslardan foydalanishni nihoyatda jadallashtirib yubordi. Mazkur jarayon, bevosita va bilvosita iqlim o‘zgarishlarigaga ham olib kelmoqda.

Darvoqe, yerdagi hayotning bosh manbai quyosh radiatsiyasidir. Quyosh radiatsiyasining bir qismi, taxminan 30 % yer yuzi va atmosferadagi bulutlar orqali darhol kosmosga qaytadi. 55 % ga yaqini atmosfera orqali yerga tushadi va uni isitadi. Yer yuzasi uzun to‘lqinli radiatsiyani tarqatadi. Atmosferani tashkil qiluvchi ayrim gazlar ushbu radiatsiyani yutish qobiliyatiga ega va shuning hisobiga atmosfera isiydi. Insoniyat o‘z ehtiyojlarini qondirish maqsadida yer atmosferasini faoliyatini o‘zgartirdi. Buni biz atmosferadagi gazlar muvozanatini o‘zgartirganimiz misolida ko‘rishimiz mumkin. Bu ayniqsa karbonat angidrid (CO2), metan (CH4), azotning chala oksidi (N2O) kabi gazlar uchun tegishlidir. Tabiatda bu gazlar atmosferada 0,1 % dan kam hissasini tashkil qiladi [1].

Iqlim o‘zgarishini qishloq xo‘jaligiga ta'siri katta. O‘rtacha harorat o‘zgarishidan dengiz sathi ko‘tariladi va qishloq xo‘jaligi yerlarini suv bosishi va sho‘rlanishi kuzatiladi. Iqlim mintaqalarini qutblarga qarab ko‘chishi va quruqlik yuzasi katta qismiga tuproq namligini kamayishiga olib keladi. Iqlim va agroiqlim zonalari qutblarga qarab siljishi mumkin. Mo‘tadil mintaqalarda yillik harorat 10 darajaga oshishi natijasida bug‘lanish taxminan 5 % ga ko‘payadi. Oxirgi yuz yil ichida okeanning global sathi taxminan 15 sm. ga ko‘tarilgan. Agar iqlim o‘zgarsa bu 18 sm. bo‘lishi kutilmoqda [2].

Cho‘llashishning 2 ta asosiy sababi bor. Biri insoniyat bo‘lsa, ikkinchisi qurg‘oqchil rayonlarda kuzatilayotgan iqlim tebranishidir. Quruqlikning 1/3 qismi qurg‘oqchil mintaqa bo‘lib, jahon aholisini 1/6 qismi yashaydi. Iqlimning global o‘zgarishi cho‘llashishga ta'sir ko‘rsatishi mumkin, chunki harorat, bug‘lanish va yog‘inlarning o‘zgarishi hududlar bo‘yicha turlichadir va cho‘llashish ba'zi joylarda tez, ba'zi joylarda sekin kechadi.

Afrika qit'asi janubidagi qurg‘oqchilik tufayli mintaqada 14 million kishi ochlik girdobiga tortilishi mumkin. Afrika taraqqiyot banki e'lon qilgan bayonotga ko‘ra, ayni kunlarda Afrika aholisining to‘rtdan bir qismi to‘yib ovqat yemaslikdan aziyat chekmoqda. Jahon oziq-ovqat tashkiloti mazkur mintaqada kuzatilayotgan oziq-ovqat xavfsizligining bugungi vaziyatidan xavotirga tushayotganini bildirgan. Mintaqada ekin ekish ishlari deyarli yakunlanganligiga qaramay hosil mo‘l bo‘lishiga shubha bor. Jumladan, keyingi yillarda yomg‘ir kam yoqqani bois Malavida aholining 2,8 millioni ochlik yoqasiga kelib qolgan.

Ayni chog‘da Madagaskarda 1,9 million, Zimbabveda 1,5 million kishi ocharchilikdan aziyat chekmoqda. Lesoto hukumati qurg‘oqchilik sababli o‘tgan yilning dekabr oyida favqulodda holat joriy etishga majbur bo‘lgan. Oziq-ovqat taqchilligi borasida Angola, Mozambik va Svazilend hukumatlari ham o‘z tashvishini bildirmoqda. So‘nggi yillarda yer yuzidagi iqlim kuchli o‘zgarib bormoqda. Ayrim mamlakatlarda g‘ayritabiiy issiq kuzatilayotgan bo‘lsa, boshqa mamlakatlarda havo harorati pasayib borayotganligi kuzatilmoqda. Ekologlar global iqlim o‘zgarishi, muzliklar erib borishi va dunyo okeanlari sathining ko‘tarilishi borasida bong urishmoqda. Iqlim isishi o‘z navbatida avval kuzatilmagan hodisalarni-suv toshqinlari, bo‘ron, qurg‘oqchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Afrikadagi qurg‘oqchilik va ocharchilikda, Janubiy Osiyoda ob-havo isib ketishida, Shimoliy Amerikadagi tabiiy ofatlar orqali buni ko‘rib turibmiz.

Olimlarning aytishicha, 2015 yilning o‘n oyida sayyoramizda harorat 19 asr boshlariga nisbatan 1,02 daraja issiq bo‘lgan. Olimlar bir ovozdan insonlarning faoliyati-neft, gaz va ko‘mir

yoqilishi “parnik effekti” ni keltirib chiqarayotganini va havo haroratining ko‘tarilishiga sabab bo‘layotganini aytishmoqda.

Bugungi kunda kechayotgan globallashuv jarayoni, shundan dalolat bermoqdaki, agar dunyo davlatlari, hukumatlar atrof-muhit muhofazasi bilan jiddiy shug‘ullanmaydigan bo‘lsa, u holda 2100 yilga borib, sayyoramizda havo harorati 3,7-4,8 darajagacha ko‘tarilishi mumkin. Iqlimshunoslar harorat 2 darajadan oshganidan so‘ng ekologiya xavf ostida qolishidan ogohlantirib kelishadi. Iqlim muammolariga e'tiborni qaratish maqsadida BMT munozaralarga nafaqat siyosatchilar va olimlarni, balki taniqli kishilarni, jumladan, kino va san'at yulduzlarini ham jalb qilishga qaror qildi [3].

Iqlim o‘zgarishi va tabiiy ofatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni sayyoramizning turli mintaqalarida kuzatilayotgan noodatiy yog‘ingarchilik, qorbo‘ronlari, o‘rmon yong‘inlari kabi hodisalarni amerikalik olimlar jiddiy o‘rganishdi va isbotlashdi. BMT ekspertlari iqlim o‘zgarishlari ekinlar hosiliga salbiy ta'sir ko‘rsatayotganidan ogohlantirishmoqda. Bu kabi noxushliklar Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarida yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. Hosilning kamayib ketishi oziq-ovqat muammolarini keltirib chiqarishi hech kimga sir emas. Vaziyat shunday davom etsa, u holda 2080 yilga borib 600 million kishi ochlik bilan to‘qnash kelishi mumkin.

Iqlim o‘zgarishidan keladigan talafotlarni kamaytirsh uchun insoniyat o‘z faoliyatining barcha sohalarida, jumladan, sog‘liqni saqlash, qishloq xo‘jaligi va boshqa infratuzilmalarda rejali ish olib borishi lozim. Iqlim o‘zgarishiga qarshi har bir davlat o‘z imkoniyatidan kelib chiqqan holda kurash olib boradi. Gollandiya va Bangladesh bir xil muammolar bilan to‘qnash kelmoqda. Har ikki mamlakatda okean sathining ko‘tarilishi tufayli muntazam bo‘ron va to‘fonlar bo‘lib turibdi. Gollandiya to‘g‘on qurish orqali xavfga qarshi kurashadi. Bangladesh esa mablag‘ yo‘qligi sabab bu ishni qila olmaydi. Mazkur mamlakatning xavfli hududlarida 100 millionga yaqin kishi istiqomat qiladi.

Olimlarning fikricha, havo darajasini 2°C ushlab turish uchun 2050 yilga qadar mamlakatlar parnik gazlarini chiqarishni 1990 yilgi darajaga tushirishi kerak. 21 asr oxiriga qadar esa bu raqam nolga tushishi kerak. Atmosfera uchun zararsiz energiya manbai gidroenergetika, atom elektr stantsiyalari va qayta tiklanuvchi yangi (quyosh, shamol) manbalari hisoblanadi. Gidroenergetikadan cheklangan miqdorda foydalanish mumkin. Chunki yer yuzida daryolar unchalik ham ko‘p emas. Shamoldan ham hamisha foydalanib bo‘lmaydi. Shu sababli kelajakning energetika manbai sifatida quyosh va atom energiyasi tan olinadi. Shu o‘rinda shuni ta'kidlash lozimki, mamlakatimiz Prezidentining tashabbuslari bilan Buxoro viloyatining G‘ijduvon va Peshku tumanlarida shamol elektr stantsiyalari barpo etilishi boshlandi va bu ishlarning 75 foizi bajarildi. 2025 yilning may oyida shamol elektr stantsiyalari to‘liq ishga tushiriladi.

Jizzax viloyatining Forish tumanida bir nechta kichik atom elektr stantsiyalarini qurish ishlari 2024 yildan boshlanadi. Bu haqda ikki davlat rahbarlari Sh.M.Mirziyoyev va V.V.Putinlarning 2024 yil 26-28 may kunlari Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan oliy darajadagi uchrashuvlarida kelishuvlar imzolandi. Bunday yirik proyektlarning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotganligi va amalga oshirilishi mamlakatimizda muqobil energiyaga bo‘lgan e'tiborning ortganligidan dalolat beradi.

Ekologik sof energiyadan foydalanish uchun mablag‘ kerak bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlar muzokaralarda ishtirok etayotgan barcha davlatlar birdek o‘z hissasini qo‘shishi kerakligini aytib keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar esa iqlim o‘zgarishiga barcha mas'uliyat iqtisodi taraqqiy etgan davlatlar zimmasiga tushishi kerak deyishmoqda. Chunki aynan taraqqiy etgan davlatlar atmosferani parnik gazlari bilan ifloslantirmoqda (AQSh, Rossiya, Xitoy, Hindiston).

Bugungi kunda yer yuzidagi eng katta Ayvanpa quyosh elektrostantsiyasi Kaliforniya shtatining Moxave cho‘lida joylashgan. 2010 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarga ko‘mak berish maqsadida BMT shafeligida “Yashil iqlim jamg‘armasi” tashkil etilgan edi. Jamg‘arma mablag‘i 2020 yilga borib, 100 milliard dollarga yetadi. Ayni damda jamg‘arma xazinasida 10 milliard dollar bor.

Iqlim o‘zgarishlariga bag‘ishlangan xalqaro anjumanda ishtirok etgan BMT Bosh kotibi Antonio Gutterish iqlim o‘zgarishi ham boy, ham kambag‘al davlatlarga ta'sir ko‘rsatishini

ta'kidladi. “Agar o‘z vaqtida zudlik bilan chora-tadbirlarni ko‘rmaydigan bo‘lsak, u holda xavfsizlik va global farovonlikka qaratilgan rejalarimizni hayotga tatbiq eta olmaymiz” dedi BMT Bosh kotibi A.Gutterish.

Bosh kotib hisobotda suv taqchilligi, dengizlar sathining ko‘tarilishi, muzliklarning erishi, xavfli meteorologik ko‘rinishlar barcha mamlakatlarni qamrab olayotgani va sayyoramiz ekotizimiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi ta'kidlanadi. “Hatto iqlim o‘zgarishi Arktikada ham kuzatilmoqda. Kunlarning isib ketishi odamlar sog‘lig‘iga ta'sir ko‘rsatmoqda, oq ayiqlar qirilib ketish xavfi bilan to‘qnash keldi” deyiladi hisobotda. Amazoniya o‘rmonlarining saqlanib qolishi ham savol ostida qolmoqda. Butun dunyo bo‘yicha kuzatish ishlarini olib borayotgan tahlilchilar fikriga ko‘ra, bu jarayonni to‘xtatish borasida jiddiy chora-tadbirlar ko‘rilishi lozimligini aytishmoqda [4].

Tahlillar va soha mutaxassislarining fikricha, quyoshdan kelayotgan nurlar, atmosfera qatlamidan o‘tar ekan, havo tarkibidagi gazlarni isitish uchun to‘rtdan bir energiyasini sarflaydi. Bunda, asosan, uzun to‘lqinli nurlar yutilib qoladi. Yer yuzasiga yetib kelgan bir qism Quyosh nuri akslanib, yana koinotga qaytadi. Qolgan qismi yer yuzasini isitishga sarflanadi. Ma'lum darajada qizigan yer ham o‘zidan issiqlikni nurlata boshlaydi.

Global iqlim o‘zgarishi inson faoliyati oqibatida kelib chiqqanligi aniq dalillar bilan isbotlandi. Vaziyatning jiddiy ekani xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinmoqda. Ayni damda hukumatlar talafotlarni imkon qadar kamaytirishga urinmoqda. 22 asrga borib bahor va kuz tarixdan o‘rin olishi mumkin, degan qo‘rquvlar ham bor. Biroq eng dahshatli muammo oziq-ovqat yetishmovchiligidir. Iqlim o‘zgarishi davlatlar o‘rtasida qurolli mojarolarga sabab bo‘lishi mumkin. Bu kabi mojarolarda, asosan, kambag‘al davlatlar ziyon ko‘radi. Biroq qurg‘oqchilik va suv toshqinlari rivojlangan davlatlar iqtisodiyotiga katta zarar yetkazadi. Bularning barchasi tabiatni asrash borasida zudlik bilan zaruriy chora-tadbirlar ko‘rishni, bu borada barcha hukumatlar yakdillikni namoyon etishini taqozo qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tursunov X. "Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish". Toshkent. "O‘qituvchi", 1997. 56-b.
2. Yormatova D. “Tabiiy fanlarning zamonaviy konsepsiyasi” Toshkent. 2008. 64-b.
3. Dr. Y.K.Singh. Eviromental science. New Dehli-2006.
4. www.ziyonet.uz

UZUMCHILIKDA MAHSULOT YETISHTIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI (QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI MISOLIDA)

Zarekeyev Ajiniyaz Abatovich
Qoraqalpoq davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada uzumchilik tarmog‘ini rivojlantirish, sohada yaratilayotgan qo‘shimcha chora-tadbirlar, uzumchilik sohasida bugungi kundagi islohotlar va iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishdagi ahamiyati bayon qilingan. Uzumchilik sohasini jadal rivojlantirish, eksportbob mahsulotlar yetishtirish hamda sohada olib borilishi lozim bo‘lgan maqsad va vazifalar o‘z aksini topgan.

Kalit so‘zlar: Uzumchilik, samaradorlik, hosildorlik, eksport, yetishtirish, salohiyat, navlar, ekin maydoni.

Kirish. Uzumchilik qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlaridan bo‘lib, aholining oziq-ovqatga hamda sanoatning esa xom-ashyoga bo‘lgan talabini qondiradi. O‘zbekistonning tuproq va iqlim sharoiti bu ekin uchun nisbatan qulay bo‘lgani uchun u mamlakatimizning barcha tuproq va iqlim sharoitlarida o‘stiriladi.

O‘zbekiston uzum yetishtirish bo‘yicha dunyodagi eng yirik davlatlardan biri bo‘lib, statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 12-o‘rinni egalladi. Uzum yetishtirishning umumiy hajmi 1978 mln.t., hosildorligi 16 t/ga. Respublikada umumiy uzumzorlar maydoni 148,9 ming gektar bo‘lsa, keyingi to‘rt yilda 52 ming gektar maydonda yangi tokzorlar barpo etilib, sohaga 210 milliard so‘m subsidiya ajratildi. Natijada meva-sabzavot eksportida uzumning ulushi ikki barobar oshdi. Keyingi ikki yilda O‘zbekistonning 44 ta tumani uzumchilikka yo‘naltirildi va bu hududlarda uzumning ayniqsa texnik navlarini ko‘paytirish rejalashtirilgan.

Xalq xo’jaligini modernizatsiya qilish sharoiti da uzumchilik mahsulotlarini yetishtirish qishloq xo’jaligining asosiy yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Uzumchilik tarmog‘ining rivojlanishi aholining oziq-ovqat bilan ta’minlanishi, qishloq oilalari daromadining oshishi, qishloqda bandlik darajasi oshishi, qayta ishlash sanoatining rivojlanishi va eksport salohiyatining oshishiga bevosita ta’sir ko’rsatmoqda.

Mahalliy ishlab chiqarishning rivojlanishi tufayli ichki bozorlarda xorijiy qayta ishlangan uzumchilik mahsulotlari ulushining keskin kamayishiga erishildi. Ta’kidlash joizki, hozirgi vaqtda kichik biznes jahon iste’mol bozorida tovar va xizmatlarga bo’lgan talabni qondirish, bandlik masalasini hal qilish, shuningdek, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirishda juda muhim rol o’ynaydi.

Tadqiqot natijalari. Uzumchilikni rivojlantirishga bugungi kunda davlatimiz tomonidan katta e’tibor qaratilmoqda. Qabul qilingan dasturlar uzumzorlar maydonini kengaytirish, hosildorlikni oshirish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali resurs xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.08.2023-yildagi “2023-2026-yillarda uzumchilik va vinochilik sohasini yanada rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-260 sonli qarorida mahalliy uzum navlarining milliy brendlarini yaratish va yangi bozorlarga olib chiqish orqali eksportni kengaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni tasdiqlash hamda ilmiy asoslangan holda uzum yetishtirish, uning yangi hosildor, danaksiz navlarini yaratish maqsadida uzumchilik ilmiy maktabini rivojlantirish hamda ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini yo‘lga qo‘yish kabi vazifalar belgilab berilgan [1].

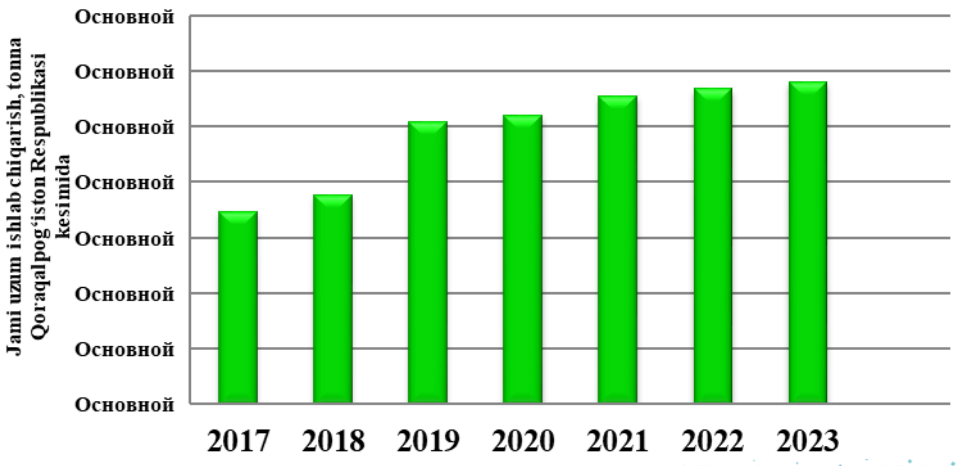
Shu bilan birga, sohani yanada samarali rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan ayrim muammolar ham mavjud. Ular orasida quyidagilarni ta’kidlash joyiz. Uzumchilik mahsulotlari xomashyo bazasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, birinchi navbatda texnik uzum navlarini ishlab chiqarishning xilma-xilligi va kichik hajmi. O‘rim-yig‘im va yetkazib berish texnologiyalariga rioya qilmaslik muammosi ham dolzarb bo‘lib, bu uzum sifatining sezilarli darajada pasayishiga olib keladi. Uzumzorlarni kimyoviy himoya qilish bo‘yicha ixtisoslashtirilgan xizmatning y’oqligi kasallik va zararkunandalarning tarqalishiga yordam beradi [2].

Mamlakatimizning uzum yetishtirish bo‘yicha jahon mamlakatlari orasidan joy olishi uzumchilikka bo‘lgan e’tiborning bir ko‘rinishi hisoblanadi. Ushbu maqolamizda Qoraqalpog‘iston Respublikasida uzum ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini respublika kesimida statistik kuzatuvlar asosida tahlil qildik.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi Statistika boshqarmasining 2017-2023 yillardagi uzum ishlab chiqarish bo‘yicha statistic ma’lumotlaridan foydalanildi. Ma’lumotlarni tahlil qilishda grafik tahlil usulidan foydalanildi. Tayyorlangan grafalar Microsoft Excel 2019 dasturi yordamida tayyorlandi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

1-grafik. Qoraqalpog‘iston Respublikasida 2017-2023 yillarda jami ishlab chiqarilgan uzum (tonna) miqdori.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida 2023-yilda uzum ishlab chiqarish salmog‘i boshqa yillardagiga qaraganda yuqori bo‘lgan. Undan oldingi ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘zgarish kam bo‘lganligini kuzatish mumkin. Bunday o‘zgarishlardan shu narsani aytish mumkinki uzum ishlab chiqarish sanoatidagi bu o‘zgarish boshqa meva ekinlari maydonlari ko‘payganligi yoki bo‘lmasa ba’zi tok maydonlari qaytadan rekonstruksiya qilinayotganligi bilan baholash mumkin.

2017-2023 yillarda uzum mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati yillik o‘rtacha 8,1 foizni tashkil etdi. Eng yuqori o‘sish ko‘rsatkichi 2019-yilga to‘g‘ri kelgan va 10 166,0 tonnani tashkil etgan. Eng kam o‘sish ko‘rsatkichi esa 2022 va 2023-yillarga to‘g‘ri kelgan hamda 11 361,5 tonna va 11 614,0 tonnani tashkil qilgan. Albatta, yillar kesimida uzum mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi har yili ijobiy tarzda o‘zgarib bormoqda, lekin hozirgi vaqtdagi dunyo iqtisodiyoti uchun ushbu ko‘rsatkichlarning o‘sishi yetarli emas hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi uzumlari, hususan Qoraqalpog‘iston Respublikasi uzumlari va uni qayta ishlash mahsulotlarining asosiy tashqi bozorlari qo‘shni davlatlardir. Eng yirik import qiluvchi davlatlar Qozog‘iston va Rossiya bo‘lib, eksport qilinadigan uzumning yarmidan ko‘pi ularning hissasiga to‘g‘ri keladi. Bu holat eksportning past diversifikatsiyasidan dalolat beradi, bu esa import qiluvchi mamlakatlarga o‘z shartlari va narxlarida turib olish imkonini beradi [3].

Shuningdek, uzumni qayta ishlash, saqlash va eksport qilish bo‘yicha mavjud imkoniyatlardan to‘liq foydalanilmoqda, deb bo‘lmaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda yetishtirilayotgan meva-sabzavot va uzumning atigi 15 foizi qayta ishlanib, 8 foizi eksport qilinmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mamlakatimizda uzum yetishtirishning o‘sishi uzumni saqlash va qayta ishlashda qator muammo va kamchiliklarni bartaraf etish, zamonaviy innovatsion, resurs tejaydigan raqamli texnologiyalarni keng qo‘llagan holda sohani isloh qilishda ayrim o‘zgarishlarni amalga oshirishni taqozo etmoqda [4].

Bizning fikrimizcha, quyidagi muammolar uzumchilikni yanada rivojlantirish, sanoat mahsulotlarini keng miqyosda eksport qilish imkoniyatlarini cheklaydi:

- respublikada uzumchilik tarmog‘ini chuqur modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash masalalari hali to‘liq hal etilmagan;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qadoqlash va dizaynini takomillashtirish imkoniyatlaridan yetarlicha foydalanilmayotganligi;

- meva va uzum mahsulotlarini uzoq masofalarga tashishning logistika tizimi yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan;

- respublikada konsalting va servis xizmatlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilishga ko‘maklashish infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmagan [5].

Mazkur muammolarni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish, yechimini topish bugungi kunda tarmoqni rivojlantirishning dolzarb vazifalaridan biridir.

Xulosa va tavsiyalar. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizda uzumchilikni yanada rivojlantirish bo‘yicha quyidagi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

1. Uzumchilik sohasida agrotexnik tadbirlarni mexanizatsiyalash darajasini oshirish. Uzumchilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, qishloq xo‘jaligi texnikalari uchun mavjud maxsus texnika sotib olish uchun past foizli va uzoq muddatli kreditlar ajratish, texnika lizingi tizimini yanada takomillashtirish.

2. Uzum yetishtiruvchilarning qiziqishini oshirish, ular yetishtirgan uzum mahsulotlarini xarid qilish, ichki va tashqi bozorga olib chiqish, shuningdek, qayta ishlash va eksport qilishni tashkil etish maqsadida klaster tizimini yanada rivojlantirish.

3. Turli mulkchilik shaklidagi uzumni qayta ishlash korxonalarini ko‘paytirish, uzumni qayta ishlash sohasida monopoliyaga barham berish va raqobatni kuchaytirish.

4. To‘g‘ridan-to‘g‘ri uzumchilar uchun uzumni saqlash uchun sharoit yaratish. Ayni paytda hududlarda meva-sabzavot va uzumni saqlash uchun muzlatgichlar bilan ta’minlanish darajasi 3,7 foizni tashkil etmoqda.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi uzumchilik tarmog‘ini rivojlantirish, uzumchilik hajmini oshirish, eksport geografiyasini kengaytirish va natijada soha samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.08.2023-yildagi “2023-2026-yillarda uzumchilik va vinochilik sohasini yanada rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-260 sonli qarori.

2. A.A.Abdug‘aniyev “QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI” (darslik), O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti Toshkent – 2006 yil, 288 bet. (TDIU kutubxonasi 6391) Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.

3. Сауханов Ж.К. Аграр тармоқда ташқи самараларни оптимал тартиблаштириш ва трансакция харажатларини пасайтириш: муаммолар, усуллар ва моделлар. (Монография) Т.: “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2022. - 235 б. ISBN 978-9943-8475-4-5.

4. Qalmuratov B.S., “Ekonomika tiykarları”. Oqıw metodikalıq qollanba. Toshkent-«METODIST NASHRIYOTI»– 2023. 88 b.

5. Шаульская А.И. ФАКТОРЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВОСПРОИЗВОДСТВА ВИНОГРАДАРСТВА // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2019. – № 12-3. – С. 153-157.

6. Экономическое обозрение №8 (236). https://review.uz/post/eksportniyy-potentsial-uzbekskix-vinogradnikov.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA HUQUQIY TA’LIM MASALALARI

Ermatova Sevara Alimovna
Guliston davlat pedagogika instituti magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk ajdodlarimizdan sharq mutafakkiri-Burhoniddin Marg‘inoniy, qomusiy alloma-Forobiy, mard va jasur sarkarda Amir Temurning huquqiy masalalardagi manbalari qisqacha bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: hidoya, huquqiy manba, Fozil odamlar shahri, 12 hislat, 12 toifa, Temur tuzuklari, qonun-qoidalar.

O‘tmishdagi buyuk mutafakkirlarimiz Imom al-Buxoriy, Burhoniddin Marg‘inoniy, Imom Moturidiy, Mahmud Zamaxshariy, qomusiy allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, mard jasur sarkardalar Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahriddin Muhammad Boburlar bularning hammasi hozirgi va kelajak avlodlarga huquqiy ta’lim masalalarida juda ko‘p bebaho huquqiy meros qoldirgan. Eng avvalo buyuk qomusiy olimlarimizdan Burhoniddin Marg‘iloniyning fiqh ya'ni, huquqiy masalalarga bag‘ishlangan "Hidoya" nomli asarini keltirishimiz mumkin. Bu asar butun musulmon olamida mashhur bo‘lgan asar hisoblanadi. Bu asarning mashhur bo‘lishiga sabab: fiqh ya'ni huquq ilmi bo‘yicha eng aniq, mukammal asar sifatida tan olinganligidir. Ushu asarda qonunning ifodasi emas, balki uning mukammal sharhi ham keltirilgan. "Hidoya"-so‘zining ma'nosi "To‘g‘ri yo‘l"-degan ma'noni anglatadi. Asar to‘g‘rilikka va haqiqatga asoslangan.

"Hidoya"-asari 4 ta jilddan iborat bo‘lib, har bir juzdagi masalalar aniq va ravshan yoritilgan. Masalan ularda namoz, ro‘za, zakot, xaj, bedarak yo‘qolganlar, topib olingan narsa, oldi-sotdi, homiylik, qarz berish, meros, yerlarni o‘zlashtirish, qozilarning vazifalari, guvohlik, iqror bo‘lish, bosqinchilik va boshqa masalalarga alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Abu Nasr Forobiy ham o‘z davrining mutafakkiri, qomusiy olimi hamda faylasuf bo‘lgan. U o‘zining "Fozil odamlar shahri" asarida, Fozil shahar hokimining o‘n ikkita fazilati haqida bayon qiladi. Bunday shaharga hokim bo‘ladigan odam o‘ziga yuklangan vazifalarni bajaradigan bo‘lishi, tez ilg‘ab oladigan, idrok etgan narsalarni xotirasida to‘la-to‘kis saqlab qoladigan, zehni o‘tkir, fikrini ravshan tushuntiradigan, o‘qish va o‘rganish jarayonida charchamaydigan, haqiqatni sevadigan, yolg‘onni yomon ko‘radigan, o‘z qadrini biluvchi va nomus-oriyatli odam bo‘lishi, mol-dunyoga qiziqmaydigan, tabiatan adolatparvar bo‘lishi, o‘zi zarur deb hisoblagan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli bo‘lishi, qo‘rqoq bo‘lmaslik kabi zarur fazilatlar haqida aytib o‘tgan. Rahbar insonlar bunday hislatlarni o‘zida mujassamlashtirishi lozimligini ta’kidlagan.

Umumiy qilib aytganda adolatli jamiyat yo‘llarini quyidagicha ta’riflagan.

✓Fozil, yani 12 xislatni o‘zida aks ettirgan davlat rahbari va davlat a'zolarining bo‘lishi;

✓Qonun-qoidalarning mavjudligi va ularga davlat rahbarlarining va barcha aholining bo‘ysunishi;

✓Ilm-fanning taraqqiy etishi;

✓Insonlarda yaxshi ahloq va xulqning shakllanganligi;

✓Davlat urush va bosqinchiliklarga qarshi bo‘lmog‘i, mamlakatda tinchlik, barqarorlikning o‘rnatilishi-haqida aytib o‘tilgan.

Huquqiy masalalar asrlar osha shakllanib kelmoqda. Davlat bilan huquq doimo bir-biriga uzviy bog‘liq. O‘zbek huquqiy madaniyatining tarixiy ildizlari Markaziy Osiyo mintaqasida shakllangan amaliy davlatchilik an’analariga, xususan Sohibqiron Amir Temur zamonasiga borib taqaladi. U o‘z «Tuzuk»larida qayd etganidek, davlatni dini islom, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladi. Sohibqironning o‘zi qonunlarga qat’iy rioya qilgan holda ahli musulmonlarni gunoh ishlardan qaytarib, yaxshi va savob ishlarga undagan. Musulmonlarga tavsif, hadis, fiqhdan dars bersinlar, deb shaharlarga fiqh olimlarini va mudarrislarni muntazam yuborib turgan. Milliy davlatchiligimizda oqil podshohlarimiz davlatni adolatli, qonun-qoidalar chegarasida boshqarganlar. Bu xususda jahongir Amir Temur yozadi: «... Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqladimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon yetkazishga hech bir kimsaning qurbi yetmasdi». Huquqni davlatsiz, davlatni esa huquqsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Amir Temur "Saltanatimni 12 toifaga bo‘lib, ularga tayangan holda ish yurgazdim. Saltanatim qonun-qoidalarini shu 12 toifaga bo‘g‘lab tuzdim", - deya ta'kidlagan. Bular quyidagilardan iborat:

Birinchi toifa-sayyidlar, ulamo, shayxlar, fozillarni o‘zimga yaqinlashtirdim. Ular mening saroyimga doimo kelib-ketib, majlisimni bezab turishdi. Diniy, huquqiy, aqliy masalalarni o‘rtaga tashlab, qimmatli fikrlar bildirishardi. Halol va haromga oid masalalarni men ulardan o‘rgandim.

Ikkinchi toifa-aqlli kishilar va kengash sohiblari, ehtiyotkor arboblar, sergak va keyinini o‘ylab, olisni ko‘rib ish yurituvchi, keksa va tajribali kishilarni xos majlisimga kiritib, suhbatlaridan, ishlaridan naf olib, tajriba hosil qilardim.

Uchinchi toifa-duogo‘y kishilarni qadrlardim. Ular bilan hilvatda suhbat qurib, ko‘nglimdagi maqsadimni aytib, duo tilardim. Majlislarda, bazmlarda, jang maydonlarida ulardan ko‘p xarakatlar topdim.

To‘rtinchi toifa-amirlar, sarhanglar, sipohsolorlarga majlisdan o‘rin berib, martabalarini yuqori ko‘tardim. Ular bilan suhbatlashib, maslahatlar oldim. Jang maydonlarida mardona qilichlashgan shijoat ahlini do‘st tutardim. Jang maydonlarida ot choptirib kirib-chiqish usullarini, g‘anim lashkari to‘pini buzib, saflarini sindirishni, nayza sanchib, qilich chopqilashni, butun urush-talash ishlarini ulardan so‘rar edim. Sipohgarlik ishlarida ularga tayanib, ulardan kengash tilar edim.[1]

Beshinchi toifa-sipoh va raiyat bo‘lib, har ikkisiga bir ko‘z bilan qaradim.

Oltinchi toifa-aqlli, tajribali, eng ishonchli kishilarni, saltanat ishlarini, sirlarini ularga ochib, kengash qilishimga loyiq kishilar edi. Bular bilan sirdoshlik qilib, yashirin ishlar, mahfiy isharni shularga topshirdim.

Yettinchi toifa-vazirlar, bosh kotiblar, devon munshiylar-ki, saltanatim saroyini shular bilan bezatdim.

Sakkizinchi toifa-hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar-ki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir.

To‘qqizinchi toifa-muhaddislar, payg‘ambar, uning avlodlari va sahobalari haqida rivoyatlar naql qiluvchilar (tarixchilar) hamda qissaxonlar bo‘ib, ularni ham o‘zimga yaqinlashtirdim.

O‘ninchi toifa-mashoyixlar, so‘filar, xudoni tanigan oriflardir.

O‘n birinchi toifa-kasbu hunar egalaridir; bularning har toifa va sinfidan bo‘lganlarini davlatga olib kelib, o‘z o‘rdamdan o‘rin belgiladim-ki, safarda va hazarda sipohimga kerak yaroqlar va narsalarni hozirladilar.

O‘n ikkinchi toifa-har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarning boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar[2],-deya ta'kidlaganlar.

Insoniyat yaralibdiki, o‘z haq-huquqi ustida kurashadi. Bu kurash o‘tmishda ham, hozir ham, kelajakda ham davom etadi va bu albatta tabiiy holdir.

Taklif o‘rnida shuni aytmoqchimanki deyarli har bir ajdodlarimiz huquqqa oid meroslar qoldirgan. Masalan: Burhoniddin Marg‘iloniy, Amir Temur, Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibni Sino, Alisher Navoiy, Zahriddin Muhammad Bobur, Jaloliddin Rumiy va boshqalar. Ular huquqiy bilimlarni mukammal egallaganlar. Ular qoldirgan huquqiy manbalarni o‘rganishimiz va anglab yetishimiz kerak.

Xulosa shuki, har bir davrning qonun qoidalari mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasida: "Har kim ta'lim olish huquqiga ega",-deyilgan. Hozirgi kunda ta'lim sohasida juda ko‘p yangiliklar bo‘layapti. Konstitutsiyamizning 64-moddasiga ko‘ra "O‘zbekistonni himoya qilish O‘zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil hizmatni o‘tashga majburdirlar"',-deb ta'kidlangan. Mening xulosam esa, huddi shunday shakldagi armiyadan sal farqliroq ya'ni ixtiyoriy bo‘lgan xotin-qizlar uchun, "Xotin qizlar tashabbusi" joriy etilishi lozimligidir. Bu dargohda xotin-qizlar bilishi kerak bo‘lgan hamma pishiriqlar, salatlar, taomlar va tikish-bichishlar o‘rgatilsa maqsadga muvofiqdir. Bu hamma xotin-qizlar uchun joriy etilsa, huddi hozirgi armiyamiz kabi bir yil yoki davlat tashkilotida ishlayotgan bo‘lsa, shu ishlayotgan tashkilotidan bir oyga "Xotin-qizlar tashabbusi"ga yuborilsa, faqat farqi ixtiyoriyligidir. Bu gender tenglikka qarshi narsa emas, balki unda xotin-qizlar bilishi kerak bo‘lgan narsalarini o‘rganadilar.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-"O‘zbekiston" Toshkent -2023 yil.
2. Fozil odamlar shahri. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi "Davlat ilmiy nashriyoti 2016 yil.
3. https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/492-temur-tuzuklari.html.

[1] https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/492-temur-tuzuklari.html.
[2] https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/492-temur-tuzuklari.html.

4. https://hikmatlar.uz.
5. Xolnazarova, D. M. (2022). METHODS OF DEVELOPING LEGAL CULTURE IN STUDENTS. Conferencea, 126-134.
6. Xolnazarova, D. M., & Tangirberdiyev, S. H. (2024). YOSHLARDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING AMALIYOTDAGI HOLATI. TADQIQOTLAR. UZ, 37(1), 120-123.
7. Xolnazarova, D., & Tangirberdiyev, S. (2021). TALABALAR HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY TA'LIM-TARBIYANING ROLI. Academic research in educational sciences, 2(3), 1313-1317.

NOGIRONLAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISHNI RETROSPEKTIF TAHLILI

Axmedova Shaxnoza Asatullayevna
Guliston davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan – nogiron bolalarni himoya qilishning O‘zbekiston Respublikasi retrospektif qonunchiligida ko‘zda tutilgan jihatlarini tahlil qilishga harakat qilindi. O‘zbekistonda nogiron bolalarning davlat himoyasiga olinishi masalalari ushbu masalada qabul qilingan xalqaro hujjatlar asosida qanday amal qilayotgani masalasi, shuningdek, qonunlarning tarixiy taraqqiyoti yoritib berildi.

Kalit so‘zlar: Nogiron, ijtimoiy yordam, demokratiya tamoyillari, “O‘zbek modeli”, “nou-xau”, kuchli ijtimoiy siyosat.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining 2008-yil 7-yanvarda qabul qilingan “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonunining 3-modda – “Asosiy tushunchalar”da belgilanishicha, nogiron bola deb, – jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) va (yoki) ruhiy nuqsonlari bo‘lganligi tufayli turmush faoliyaticheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordamga, himoyaga muhtoj hamda qonunda belgilangan tartibda nogiron deb topilgan bolaga aytiladi. Nogironlarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish jamiyatdagi ijtimoiy ishning muhim va dolzarb masalalardan biridir. Nogironlar jamiyatda ijtimoiy jihatdan eng zaif qatlam hisoblanib, ularning davlat tomonidan himoyaga olinishi va qo‘llab-quvvatlanishi, bunday davlatning barqaror rivojlanishini ta’minlab beradi. “Lashkarning harakatlanish sur’ati yaradorlarni ortgan karvonning tezligidan baland bo‘lishi mumkin emas. Aks holda, bu lashkarning, qanday maqsadga intilmasin, qanchalar chiranib kuchanmasin, baribir ishi o‘ngidan kelmaydi”.[3.55.]

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Qolaversa, xalqaro tan olingan demokratiyaning tamoyillaridan biri, shu bilan birga davlatimizning birinchi prezidenti I.A. Karimov tomonidan 1993-yilda ishlab chiqilgan va xalqaro hamjamiyat tomonidan “O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarning “o‘zbekona yo‘li”, yoxud, Islom Karimovning kashfiyoti.

– “nou-xau”si deb e’tirof etilgan “O‘zbek modeli”dagi besh tamoyilning biri ham – nogironlarni, qariyalarni, aholining kam ta’minlangan qatlamini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash – kuchli ijtimoiy siyosat masalasidir.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra bugungi kunda yer sharida bir milliard nogiron yashaydi, shu jumladan, O‘zbekistonda ularning soni 700 ming kishini tashkil qiladi. 16 yoshgacha nogiron bolalar taxminan 13%. Ular jamiyatningkundalik – siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida faol ishtirok etishda turli xil qiyinchiliklariga duch keladilar.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida, “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunning 23-moddasida va maxsus qonunlarda jismoniy yoki ruhiyrivojlanishida nuqsoni bo‘lgan

hamda uzoq vaqt davolanishga muhtoj bolalarni o‘qitish, tarbiyalash hamda davolash uchun ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarini tashkil etish ta’kidlab o‘tiladi.

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng, O‘zbekiston MDH davlatlari orasida birinchilardan bo‘lib nogironlik muammosiga e’tibor qaratdi va 1991 yildayoq “O‘zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunni qabul qildi va bu qonun boshqa respublikalar uchun shunday qonunlarning qabul qilinishida namuna vazifasini o‘tadi. Atrof-muhitni nogironlar imkoniyatlari va ehtiyojlariga moslash haqidagi ushbu Qonun bandlarining amalga oshirilishini ta’minlash maqsadida “Atrof- muhitni nogironlar ehtiyojlarini hisobga olgan holda loyihalashtirish to‘g‘risida”gi hujjat qabul qilindiki, bu borada ham respublikamiz MDH davlatlari orasida peshqadamlik qildi. Respublikamizda nogironlar reabilitasiyasi bo‘yicha Davlat dasturi ishlab chiqildi. O‘zbekistonda nogironlarning ijtimoiy muhofazasi sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari bu sohada butun jahonda qabul qilinib, amalda bo‘lgan hujjatlarga asoslanadi. Avvalambor, bu BMTning Bosh Assambleyasi tomonidan 1989 yilning 20 noyabrida qabul qilingan hamda 1990 yilning 2 oktabridan boshlab kuchga kirgan «Bolalar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya»dir. Ma’lumki bu jahon miqyosidagi hujjat O‘zbekiston tomonidan birinchilar qatorida ratifikasiya qilingan.

Nogironlikka ega shaxslarning ijtimoiy muhofazasini belgilab bergan yana bir muhim hujjat O‘zbekiston Respublikasining 1996 yilning 29 avgustida qabul qilingan “Fuqarolar sog‘lig‘ini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunidir. Hayot talablaridan kelib chiqqan holda bu Qonunning 1999 yil 15 aprelda va 2001 yil 12 mayda o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritilgan yangi variantlarining qabul qilinishi bu masalaga respublika hukumatining naqadar katta ahamiyat berayotganining yorqin dalilidir. Qonunning 6-moddasiga muvofiq joylardagi davlat xokimiyati organlarining fuqarolar sog‘ligini saqlash sohasidagi vazifalaridan biri nogironlarning reabilitasiyasini amalga oshirish bilan shug‘ullanadigan muassasalarni tashkil qilish hamda ularning faoliyatini ta’minlashdan iborat. Qonunning “Nogironlarning huquqlari” deb nomlangan 22-moddasida nogironlar, shu jumladan, nogiron bolalar qanday huquqlarga ega ekanlari aniq ko‘rsatib berilgan. Ular tibbiy-ijtimoiy yordam olishga, reabilitasiyaning hamma turlariga, dori-darmon, protez-ortopedik buyumlar, harakatlanish vositalariga imtiyozli shartlarda ega bo‘lishga, shuningdek kasbiy tayyorgarlik va qayta tayyorgarlikni o‘tashga haqlidirlar. Nogironlar sog‘likni saqlash, mehnat, aholining ijtimoiy muhofazasi bo‘yicha davlat tizimlariga qarashli muassasalarda bepul tibbiy-sanitariya yordamini olish, uy sharoitida parvarish olish huquqiga egalar.

Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasida O‘zbekstonda olib boriladigan davlat siyosati nogironlikka ega bo‘lmagan shaxslar o‘z huquqlarini qanday amalga oshirsalar, nogironlar ham xuddi shunday huquqqa ega bo‘lib, to‘laqonli, munosib hayot kechirishlariga qaratilgan.

Nogironlikka ega bolalarning ta’lim olishlari uchun ham butun imkoniyatlar yaratilmoqda. Respublikamizda bu masalaning normativ-huquqiy asoslari ham yaratilgan. Bu borada ham O‘zbekistonda nogironlikka ega bolalarning ta’lim olishga bo‘lgan huquqiga tegishli xalqaro hujjat – 2000 yil 26-28 aprelda Dakarda (Senegal) Ta’lim bo‘yicha Butunjahon forumda qabul qilingan “Ta’lim hamma uchun” harakati birinchilardan bo‘lib ratifikasiya qilindi. Bu hujjatga ko‘ra, ta’lim sohasida jahondagi hamma bolalarga, shu jumladan, kam ta’minlangan oilalardan bo‘lgan, nogironlikka ega bolalarga ham yuqori sifatli boshlang‘ich ta’lim olish imkoniyatini yaratish lozimligi ta’kidlangan. Buning uchun ta’lim sohasida xavfsiz, sog‘lom, inklyuziv va resurslar bilan oqilona ta’minlangan shartsharoitlarning yaratilishi bosh o‘ringa qo‘yiladi.

“Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasi tomonidan 2006 yil 13 dekabrdagi 61/106-rezolyusiyasi bilan qabul qilingan “Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya” hamda “Nogironlarning huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyaga Fakultativ protokol” xalqaro hujjatlarning asosiylari hisoblanadi.

“Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun (2008 yil) hamda Xalq ta’limi vazirligi tomonidan 2015 yilning 17 iyunida qabul qilingan (Adliya vazirligidan 2685-son bilan ro‘yxatdan o‘tgan) “Aqliy va jismoniy nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarni maxsus ta’lim muassasasidan boshqasiga yoki inklyuziv sharoitlarida ta’lim olishi uchun umumta’lim muassasasiga o‘tkazish to‘g‘risida”gi

Nizom O‘zbekiston Respublikasida har bir bolaning yashash, rivojlanish, ishtirok etish, himoyalanishida teng huquqligini kafolatlaydi.

XULOSA VA MUNOZARA

Shunday qilib, nogiron bolalarning ta'lim olishga bo‘lgan huquqlari qonun hujjatlarida aks ettirilishi borasida davlatimiz tomonidan ancha ishlar amalga oshirilgan hamda bu yo‘ldagi ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda. Va, hozircha hal qilinmagan muammolarga qaramay, Respublikamiz nogiron bolalarning ta'lim olishga bo‘lgan huquqlarini amalga oshirish borasida jahon stanlartlari tomon ishonch bilan qadam qo‘ymoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya – Toshkent.: Baktria press, 2013. – B. 56.
2. “O‘zbekiston Respublikasida nogironlarning ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun. Vedomosti Verxovnogo Soveta RUz. 1992, № 2. – B. 78.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 01 avgustdagi F-5006- son “Nogironlarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimni yanadatakomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
4. Levitin Leonid., Karlayl Donald S. Islom Karimov – yangi O‘zbekiston Prezidenti. – Toshkent., 1996. – B. 55.
5. Inoyatov U. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimida ijtimoiy inklyuziyaning asosiy jihatlari va istiqbollari. Mavzu bo‘yicha xalqaro konferentsiya: Ijtimoiy inklyuziya: bolalarni ijtimoiylashtirish bo‘yicha yangi ko‘rsatmalar. – Toshkent, 2017-yil.

HOZIRGI AVLODDA EKOLOGIK VA ESTETIK DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Sharifova Adiba Farxod qizi.
Guliston davlat pedagogika instituti 3-bosqich talabasi.
Ilmiy rahbar: Saidkulov Nuriddin Akramkulovich

Annotatsiya. “Yoshlarni ekologik va estetik dunyoqarashini shakllantirishning dolzarb masalalari” nomli ushbu maqolada ekologik muammolar, ularni keltirib chiqaruvchi omillar va ekologiyani asrab-avaylash uchun eng zarur chora-tadbirlar, xususan, tarbiya, estetik did kabilar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Estetik did, estetik faoliyat, ekologiya, ekologik tanglik, tarbiya, madaniyat.

Inson zoti dunyoga kelganidan boshlab, tabiat va jamiyat deb atalgan tashqi muhit bilan munosabatga kirishadi. Dastlab bu munosabat anglanmagan, intuitiv, biologik-genetik tarzda, keyinroq anglab yetilgan. Yuksak darajadagi ijtimoiy hodisa sifatida ro‘y beradi. Estetik munosabat boshqa (aqliy, axloqiy, diniy va b) munosabatlarga qaraganda miqyosli va keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. Negaki boshqa munosabatlar inson aqlini tanigandan so‘ng boshlanadigan bo‘lsa, estetik munosabatlar inson go‘daklik paytidan uning turli rang-barang narsalarni ilg‘ashi va o‘ziga xos tarzda zavq olishligi bilan belgilanadi. Mustaqillik yillarida har bir insonning ongi va tafakkurida eng avvalo, tabiat va jamiyatga estetik munosabat va bu munosabatning ongli darajada amalga oshirilishi, qolaversa buning negizida insonlarda ekologik ong tushunchasini shakllantirish masalalari jamiyatimiz oldida turgan asosiy masalardan biri ekanligi O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning asarlarida har tomonlama asoslab berilgan.

Insonning voqelikka estetik munosabati, aslida voqelikka baho berishning alohida turi, voqea-hodisalarni nafosatli qadrlash usulidir. Ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning tabiiy harakati inson hayoti, dunyoqarashini o‘zgartiradi, erkin va mustaqil fikrlashga undaydi. Mustaqilligimizni yigirma besh yili mobaynida mamlakatimiz hayotidagi o‘zgarishlar boshqa davrlardan tubdan farq

qiladi. Respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, hayotidagi o‘zgarishlar, milliy, ma’naviy qadriyatlarimizning tiklanishi bilan bir qatorda tabiatga estetik munosabatda bo‘lish va bu jarayonda kishilarimizning ekologik ongini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanib kelinmoqda. Bugungi kunda kishilar ongini, tafakkurini o‘stirishda, dunyoqarashini shakllantirishda ma’naviy va axloqiy fazilatlarni singdirish bilan bir birgalikda tabiiy muhitni asrab-avaylash, unga oqilona va odilona yondashuvni talab etadi. Ma’lumki, hozirda yurtimizda ekologik siyosat yurgizilmoqda. Shuni hisobga olgan xolda hozirgi davrda ekologiya sohasiga daxldor bo‘lgan quyidagi taxdidlarni ko‘rishimiz mumkin:

Birinchidan:

- Ishlab chiqarishni rivojlantirishga oid qarorlar qabul qilishda ekologik omillarning yetarlicha inobatga olinmasligi hamda aholining jismoniy sog‘ligi, atrof-muhit uchun zararli bo`lgan ishlab chiqarish faoliyatining rag‘batlantirilishi va kengaytirilishi;

Ikkinchidan:

- Ekologik jihatdan zararli bo‘lgan texnologiya, modda va materiyalardan aholi uchun kiyim-kechak, va uy-ro‘zg‘orlarini ishlab chiqarililishi, iste’mol uchun kimyoviy tarzda yaratilgan oziq-ovqat mahsulotlarining ko‘payib borishi;

Uchinchidan:

- Hali-xanuz Orol dengizi bilan bog‘liq ekologik tanglik hamda uning jamiyat, atrof-muhit, o‘simlik va hayvonot olamiga ta’siri;

Demak, shu xalq farzandiman degan har bir shaxsning hozirgi globallashuv jarayonida doimo tabiat va jamiyatga estetik munosabatda bo‘lishi va ushbu jabhada olib borilayotgan ishlarga mustaqil dunyoqarash bilan munosabat bildira olishi davr talabidir. Bu esa har bir jamiyatimiz a’zosini ijtimoiy-siyosiy hayotda bo‘layotgan jarayonlarga befarq bo‘lmaslikni, ekologik muhitning sofligini ta’minlash uchun mas’ul ekanligini his qilib yashashni anglatib turadi.

Bu muammoni keng ko‘lamli yoritib berish va tatqiq etishda nafaqat hozirgi davrning yetuk mutaxassislarining fikr-mulohazalaridan, balki ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan “Yuksak g‘oyalar, yangi fikriy kashfiyotlar” ning hali to‘la o‘rganilmagan jihatlarini tadqiq etib, xalqqa taqdim etish falsafiy fanlar oldidagi dolzarb vazifalardandir. “Ota bobolarimizning asrlar davomida to‘plagan ilmiy-hayotiy tajribalari, diniy axloqiy, ilmiy qarashlarini o‘zida mujassam etgan nodir qo‘lyozmalarni jiddiy o‘rganish vaqti keldi”. Bunda Avesto, Islom ta’limoti va tasavvuf, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, A.Temur, M.Ulug‘bek, A.Navoiy, Z.Bobur kabi mutafakkirlarimizning bu borada olib borgan ijtimoiy-falsafiy g‘oyalarini o‘rganish bu sohada olib borilayotgan ishlarning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joizki, bugungi kundagi ekologik muammolar inson umrini ham ancha qisqarishiga sabab bo‘lmoqda. Abu Ali ibn Sinoning:”Agarda chang, g‘ubor bo‘lmaganda edi, insoniyat ming yil yashagan bo‘lar edi”,- degan fikri bejizga emas albatta.

Avvalambor yoshlarda ekologiyani asrab-avaylash, atrof-muhit, hayvonot olamiga ehtiyotkorona munosabatda bo‘ladigan etib tarbiyalashda madaniyat, ma’naviy tarbiyaga bog‘liqdir. Insonlar turli xil chiqindilar bilan nafaqat tabiatga balki, o‘ziga ham naqadar katta zarar keltirayotganini anglaganida edi, hattoki, bitta ham chiqitni yerga tashlamagan bo‘lar edi.

Yoshlarimizdagi estetik did, estetik faoliyat har tomonlama uyg‘un shakllana borgandagina ekologik qadriyatlar vujudga keladi. Insonlarning tabiat quchog‘ida bo‘lishi ularni ruhan tetiklashtirib, mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini yanada oshirib boradi. Vatanni sevish-tabiatni sevishdan boshlanadi, binobarin, yoshlarda go‘zallikka nisbatan haqiqiy muhabbat tuyg‘usini hosil qilmay turib, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin emas.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash joizki, insoniyatning har bir a’zosi o‘zi yashab turgan ona tabiatni o‘zidan keyingi avlodga go‘zal va obod, shuningdek o‘simlik va hayvonot dunyosining rang-barang turlarini to‘la saqlagan holda etkazib berish, ekologik va estetik madaniyatni yoshlar oniga singdirish va ona tabiat zahiralaridan to‘g‘ri va oqilona foydalanish har bir shaxsning o‘z oldidagi burchidir, chunki ona tabiatda hamma narsa chambarchas bir biri bilan bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T. 7 -T.: O‘zbekiston, 1999.

2. Karimov I. A. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. –T: 3 -T: O‘zbekiston, 1996 .

GLOBALLASHUV JARAYONIDA IJTIMOIY TARMOQLARNING JAMIYAT HAYOTIGA SALBIY TA’SIRI

O‘rinboyeva Elnora Furqat qizi
Guliston davlat pedogogika instituti talabasi

Annotatsiya: Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, ular orqali insonlar o‘z fikrlarini, g‘oyalarini va hissiyotlarini keng auditoriyaga yetkazish imkoniyatiga ega. Biroq, bu jarayonning salbiy oqibatlari ham ko‘rinadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilgan noto‘g‘ri ma’lumotlar, g‘oyaviy ekstremizm, kiberbullying va boshqa salbiy hodisalar jamiyatda ijtimoiy va psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Globalizatsiya, Ijtimoiy tarmoqlar, Salbiy ta’sir, Jamiyat Axborot, Noto‘g‘ri ma’lumot, Ekstremizm, Kiberbullying, Psixologik muammolar, An’anaviy aloqalar, Yoshlar, Ijtimoiy o‘zgarishlar, Media savodxonligi, Innovatsiya, Ommaviy kommunikatsiya, Ijtimoiy barqarorlik.

KIRISH

Hozirgi kunda globalizatsiya jarayoni dunyo bo‘ylab ijtimoiy va iqtisodiy hayotning barcha jabhalarini o‘zgartirib yubormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, ayniqsa, bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi, chunki ular insonlar o‘rtasida tezkor aloqa o‘rnatish, axborot almashish va fikrlarni ifodalash imkoniyatini yaratadi. Biroq, ijtimoiy tarmoqlar faqat ijobiy ta’sir ko‘rsatish bilan cheklanmaydi. Ularning tez tarqalishi va keng qamrovli foydalanilishi ko‘plab salbiy oqibatlarga ham olib keladi.

Ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilayotgan noto‘g‘ri ma’lumotlar, g‘oyaviy ekstremizm va kiberbullying kabi muammolar jamiyatda ijtimoiy tartibsizlik va psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Yoshlar orasida internetga bog‘lanish va ijtimoiy tarmoqlarda faoliyat yuritishning o‘sishi, o‘z navbatida, ularning shaxsiy hayoti va an’anaviy aloqalariga ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu maqolada globalizatsiya jarayonida ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta’siri keng ko‘lamda tahlil qilinadi, ularning kelib chiqishi, sabab va oqibatlari, shuningdek, bunday salbiy ta’sirlarni kamaytirish bo‘yicha takliflar ko‘rib chiqiladi. Bu jarayonni chuqur tushunish orqali, biz jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni yanada mas’uliyatli va foydali qilish yo‘llarini izlashimiz mumkin. Globallashuv paytida ijtimoiy tarmoqlar jamiyatga balki insonlar ga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda ,shuni aytishimiz keraki,ijtimoiy tarmoqlar insonlarni o‘ziga tortib olayaptiki, u yerdan hech kim chiqolmayapti. Glaballashuv-bu xalqaro taqsimoti, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar majmui sifatida tushuniladigan, jahon iqtisodiyoti tarkibi o‘zgartirish jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlar dan biridir. Demak, galaballashuv jarayonida har bir bo‘layotgan o‘zgarishlar shuni ko‘rsatadiki, insonlar qaysi narsa ko‘zlariga yaxshi ko‘rinsa shuni qilishga urinadigan bo‘lib qolishadi. Global ijtimoiy-madaniy jarayoar xalqlar va madaniyatlar integratsiyasini ta’minlashi kerak bo‘lsa, global boshqaruv usuli qo‘llanishi bilan insoniyat tarixida yangi ma’navit paedigmasiya asos solmoqda. Endilikda global madaniy qadriyatlar zamoni va boshqaruv shakllari hukmron bo‘lgan davr keladi. Milliy-madaniy tuzilish silvizatsiyalarga singib boradi. Keyingi paytda an’anaviy madaniyatlarning global ijtimoiy madaniy jarayonlar bilan ziddiyati kuzatilib an’anaga nisbatan zo‘ravonlik holatlari uchramoqda. Global makonda bunda tajovuzkorlik ham virtual ham real voqelikda amalga oshirilmoqda. Shu ma’noda xalqlar, millatlar va madaniyatlarning o‘ziga xosligi, o‘ziga mos ijtimoiy amaliyot qo‘llashga qaratilgan faoliyatni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega, chunki “milliy – madaniy mentaliet va badiiy-estetik faoliyat o‘z mohiyatini saqlab qoladi. Demak, biz glaballashuv sharoitda intimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri

yo‘lda foydalanishimizda yo‘lida katta ahamiyati bor ekan. Jamiyat bu kishilarning bir maqasad yo‘lida birlashgan munosa batlar tizimi. Jamiyatni barqarorligida salbiy hodisalar va salbiy ta’sirlar juda ko‘p bo‘ladi. Ayniqsa, hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlar orqali bo‘layotgan turli xil yod g‘oylar tarqayotganlar juda ko‘p. Bu bir misol qilib aytishimiz mumkin. Terorizm, ekstarmizim va mentalitetga to‘g‘ri kelmaydigan g‘oyalarni bizning jamiyatga kirib kelishi eng katta salbiy ta’sirlardan biri. Ijtimoiy tarmoqlarga to‘xtaladigan bo‘lsak, ijtimoiy media platformalari bizning bir-birmizga bo‘lgan dunyomizning yurak urishga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlarning hayotimizga ta’siri chuqur va ko‘p qirrali. Misol uchun aytamizki, tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlar yolg‘izlik hissi va muloqaot yetishmaslik xalos bo‘lishga yordam bermasligi, aksincha ularni kuchaytirishni aniqlashdi. Bunga qadar esa olimlar izolyatsiya hissini yoshlar orasidagi yuqori ko‘rsatkichlari bilan bog‘lashgan edi. Media, texnologiya va ulardan keng omma foydalanishi bugungi kunda kengaymoqda.[1] Deamak, bizning jamiyatga ijtimoit tarmoqlarni ta’siri ko‘p ekanligini ko‘rishimiz mumkin ekan. Tadqiqot mualliflarining ta’kidlashicha, ijtimoiy tarmoqlarning ziyoni haqida uzoq muddatli xulosalar qilishga hali erta. Zero ular dastlab nima paydo bo‘lgani yolg‘izlik hissini yoki ijtimoiy tarmoqqa qiziqish bilishmaydi.

Elizabet Miller, tibbiyot fanlar doktori shunday degan ekan:

“Ehtimol, dastlab o‘zlarini yolg‘iz his qilgan yoshlar yoki ijtimoiy tarmoqlarga qiziqish bildirgan yoki ijtimoiy tarmoqlardan ko‘p foydalanish haqiqiy hayotdan ajralib qolishfa olib kelgan. Bu ikki omil uyg‘unligi ham bo‘lishi mumkin”.

Shunday ekan jamiyatni asosini yoshlar tashkil etadi, ularni hayoti kelajakdagi rivojlanishda asosiy rol o‘ynaydi. Glaballashuv jaryonda ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri maqsadda foydalanishimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi. Olimlarni fikricha, ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarning bo‘sh vaqt davomida real insonlar bilan muloqot qishlari mumkin. Bundan tashqari ijtimoiy tarmoqlar hamkasblar va do‘stlar hayotini kuzatish imkonini beradi, buning natijasida odamlarda hasad yoki o‘z hayotidan qoniqmaslik hissi paydo bo‘lishi mumkin. Bu juda ham katta salbiy oqibatlarga olib keladi. Jamiyatda odamlar qachonki ijtimoiy tarmoqdagi yod g‘oyalarga ishonadigan bo‘lib qolsa, ularda ma’naviy tarbiyaning yetishmaganidan va yetarlicha bilim olmaganidan deb yashayotgan insonlar juda ko‘p. Ijtimoiy tarmoqlarni jamiyat rivojlanishiga katta xavf keltirayotgan kuch desak ham bo‘ladi. Sog‘liqni saqlash sohasida mutaxassislar o‘tirish-bu yangi chekish ekanligini ta’kidlanmoqda uzoq vaqt davomida o‘tirish odati keltirib chiqaradigan xastaliklar ular oqibatida har yili qancha odam vafot etishi hisobga olsa o‘tirish sog‘lig‘imiz uchun jiddiy tahdidlardan biri hisoblanadi. Biroq hozirgi kunda ko‘p odamlarni zombiga aylantilgan ijtimoiy tarmoqlardan uzoqlasha olmaslik ruhiy xastalik kasaligini keltirib chiqarishi katta zarar ekanligini bilishimiz kerak. Shuning uchun jamiyatni barqarorligiga g‘ov bo‘layotgan tarmoqlarni oldini olishimiz kerak[2].

Dunyo bo‘yicha ijtimoiy tarmoqlardan foydalanayotgan insonlarni ko‘pchligini yoshlar tashkil etadi. Shulardan misol qilamizki, telegram, youtube, facebook, twitter va boshqa internet bilan ishlaydigan dasturlar kiradi. Bulardan hozirda jamiyat hayotiga katta ta’sir qilayotgan instagram ijtimoiy tarmog‘i bu hozir omma orasida eng mashhur dastur. Bu dasturda jamiyatdagi insonlarni tarbiyasini buzadigan ko‘plab videolar bor va insonlarni o‘ziga jalb qiladigan turli xil mavzudagi videolar jamiyatni buzilishga olib kelmoqda. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlarni jamiyat rivojlanishiga salbiy ta’siri shu dastur katta ahamiyatga egadir.

Ushbu maqolada globalizatsiya jarayonida ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta’sirini o‘rganish uchun bir nechta adabiyotlar va tadqiqotlar tahlil qilinadi. Tahlil qilingan manbalar orasida ilmiy maqolalar, statistik hisobotlar, ijtimoiy tarmoqlarga oid tadqiqotlar va psixologik tahlillar mavjud.

Adabiyotlar tahlili quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- Ijtimoiy tarmoqlar va globalizatsiya: Ushbu bo‘limda ijtimoiy tarmoqlarning globalizatsiya jarayonidagi o‘rni va roli tahlil qilinadi. Avvalgi tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlar

[1] boyd, d. (2010). Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications. In A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites. Routledge.

[2] Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books.

orqali tarqatilgan axborotning tezligi va uning ijtimoiy munosabatlarga ta'siri o'rganilgan.

❖ Salbiy oqibatlar: Ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'sirlarini o'rganish uchun psixologiya, sotsiologiya va kommunikatsiya sohalaridagi ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi. Kiberbullying, axborot manipulyatsiyasi va g'oyaviy ekstremizm kabi masalalar chuqur o'rganiladi.

❖ Jamiyatdagi o'zgarishlar: Jamiyatda ijtimoiy tarmoqlarning ta'sirini o'rganish uchun statistik ma'lumotlar va ijtimoiy so'rovlar natijalari keltiriladi. Bunda, yoshlar va kattalar orasidagi ijtimoiy aloqalar va axborot iste'moli tahlil qilinadi.

Metodlar:

Maqolani yozish jarayonida quyidagi metodlar qo'llaniladi:

❖ Literatura tahlili: Ilmiy maqolalar, kitoblar va boshqa manbalarni o'rganish orqali ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'siri haqida mavjud bilimlarni umumlashtirish.[1]

❖ Empirik tadqiqot: Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilar orasida so'rovnoma o'tkazish orqali ularning tajribalari va fikrlarini yig'ish. Bu metod yordamida ijtimoiy tarmoqlarning hayotga ta'sirini bevosita o'lchash imkoniyati yaratiladi.

❖ Kasosional tahlil: Ijtimoiy tarmoqlarda sodir bo'layotgan muammolarni misollar bilan ko'rsatish, kiberbullying yoki noto'g'ri ma'lumotlar tarqatish kabi holatlarni tahlil qilish.

Ushbu metodlar yordamida, maqola ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta'sirini chuqur va to'g'ri tahlil qilishga imkon yaratadi. Natijalar, globalizatsiya jarayonidagi ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'sirlarini kamaytirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqishga yordam beradi.

Ushbu maqola doirasida o'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar orqali ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta'siri bir necha asosiy xulosalar bilan tasdiqlandi:

- Noto'g'ri ma'lumotlar tarqalishi: Ijtimoiy tarmoqlarda tez-tez uchraydigan noto'g'ri ma'lumotlar jamiyatda axborotning ishonchliligini kamaytiradi. Bunday ma'lumotlar, masalan, siyosiy, sog'liq va xavfsizlik sohalarida, aholi orasida qo'rquv va beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin.
- Kiberbullying va psixologik salbiy ta'sirlar: Kiberbullying holatlari ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan va ularning qurbonlari ko'plab psixologik muammolarga duch keladi. O'qish va ish joylarida stress, depressiya va izolyatsiya kabi holatlar o'sib bormoqda.
- Ijtimoiy aloqalar va an'anaviy munosabatlar: Ijtimoiy tarmoqlarning o'sishi an'anaviy ijtimoiy aloqalarni susaytirishga olib kelmoqda. Insonlar o'rtasida o'zaro muloqotning kamayishi va yuzma-yuz aloqalar o'rniga onlayn muloqotning ko'payishi, ijtimoiy izolyatsiyaga sabab bo'lmoqda.[2]
- G'oyaviy ekstremizm: Ijtimoiy tarmoqlar orqali g'oyaviy ekstremistik g'oyalar tez tarqalmoqda. Yosh avlod, asosan, ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilgan radikal g'oyalarga juda oson ta'sirlanmoqda, bu esa jamiyatda xavfli ijtimoiy ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.
- Media savodxonligi muhimligi: Ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'sirini kamaytirish uchun media savodxonligini oshirish muhimdir. Odamlarni axborotlarni tanlashda va qabul qilishda ehtiyotkor bo'lishga o'rgatish, ularning internetdagi faoliyatlarini yanada mas'uliyatli qilishga yordam beradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, globalizatsiya jarayonida ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta'sirini kamaytirish uchun kompleks yondashuv va ijtimoiy mas'uliyat talab etiladi. Bu maqsadga erishish uchun davlatlar, ta'lim muassasalari va jamiyatning barcha qatlamlari birgalikda ishlashi zarur. Ijtimoiy tarmoqlarni mas'uliyatli foydalanish, yoshlarni tarbiyalash va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash, kelgusida ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Ijtimoiy tarmoqlar globalizatsiya jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ular zamonaviy jamiyatda axborot almashish va muloqot qilishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Biroq, ularning

[1] Carr, N. (2010). The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. W. W. Norton & Company.
[2] O'Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2011). The Impact of Social Media on Children, Adolescents, and Families. Pediatrics, 127(4), 800-804.

salbiy ta'siri ham e'tiborsiz qolmasligi kerak. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan natijalar ijtimoiy tarmoqlarning ijtimoiy aloqalar va shaxsiy hayotga ta'sirini ochiq ko'rsatmoqda.

Bir tomondan, ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot tez tarqaladi, bu esa jamiyatni xabardor qilish va fikrlarni erkin ifodalash imkoniyatini beradi. Ammo, ikkinchi tomondan, noto'g'ri ma'lumotlar va manipulyatsiya natijasida aholi orasida noaniqlik, qo'rquv va muloqotning susayishi kuzatiladi. Bunday vaziyatda, ijtimoiy tarmoqlarning jamiyatga ta'sirini kamaytirish uchun media savodxonligini oshirish zarurati paydo bo'ladi. Odamlarni axborotning ishonchliligini baholashga o'rgatish va onlayn muhitda ehtiyotkorlikni ta'minlash, salbiy oqibatlarni kamaytirishga yordam beradi.[1]

Kiberbullying va g'oyaviy ekstremizm kabi ijtimoiy tarmoqlardan kelib chiqadigan muammolar, ayniqsa, yoshlar orasida jiddiy xavf tug'dirmoqda. Yoshlarning o'zaro muloqoti va hayotiy ko'nikmalari ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatilayotgan g'oyalar va axborotlardan ta'sirlanishi, ularning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday vaziyatda, ota-onalar, ta'lim muassasalari va jamoatchilik o'rtasida ijtimoiy tarmoqlarning xavflarini tushuntirish va ularning foydali foydalanish usullarini o'rganish muhimdir.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar orqali g'oyaviy ekstremizm tarqalishi, demokratik qadriyatlarni va inson huquqlarini tahdid ostiga qo'yishi mumkin. Shu sababli, davlatlar va xalqaro tashkilotlar, ijtimoiy tarmoqlarda radikal g'oyalarni tarqatishga qarshi kurashish uchun qonunchilik va monitoring tizimlarini ishlab chiqishi zarur. Bunga qo'shimcha ravishda, ijtimoiy tarmoqlarda faoliyat yuritayotgan platformalar ham axborotning ishonchliligini ta'minlash va ijtimoiy xavflarni kamaytirish uchun javobgarlik olishi lozim.

Natijada, ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta'sirini kamaytirish uchun ko'p tomonlama yondashuv va hamkorlik talab etiladi. Davlatlar, ta'lim tizimi, jamoatchilik va ijtimoiy tarmoqlar o'rtasida birgalikda ishlash, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va salbiy ta'sirlarni bartaraf etishga yordam beradi. Ijtimoiy tarmoqlarni mas'uliyatli foydalanish, yoshlarni tarbiyalash va an'anaviy aloqalarni mustahkamlash orqali, jamiyatimizning ijtimoiy va psixologik holatini yaxshilashga erishish mumkin.[2]

Ushbu maqola doirasida ijtimoiy tarmoqlarning globalizatsiya jarayonida jamiyat hayotiga salbiy ta'siri tahlil qilindi. Ijtimoiy tarmoqlar insonlar o'rtasidagi muloqotni yengillashtirib, axborot almashishni tezlashtirish imkoniyatini taqdim etsa-da, ularning tarqatadigan noto'g'ri ma'lumotlari, kiberbullying holatlari va g'oyaviy ekstremizm kabi salbiy oqibatlari jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi aniqlandi.

Ma'lumki, ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri jamiyatda ijtimoiy aloqalarni zaiflashtirib, an'anaviy munosabatlarning o'rnini onlayn muloqot egallamoqda. Bu holat psixologik muammolar, izolyatsiya va hissiy beqarorlik kabi salbiy natijalarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, yoshlar orasida radikal g'oyalarning tarqalishi, o'z navbatida, ijtimoiy ziddiyatlar va kelajakdagi xavflarni kuchaytirishi mumkin.

Globallashuv shaoitda ma'naviy tahdidlardan xalqni xususan o'sib kelayotgan yoshlarni asrash, ularning o'sib kelyotgan yosarni asrash ularning qalbiga ezgulik g'oyalarini singdirish jamiyat hayotiva ezgulik g'oyalarini singdirish jamiyat hayotining barcha soharida izchil amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda globallashuning intimoiy hayotimiz bilan bog'liqligi xususida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'z fikrlarini bildirdi, "Yangi tahdidlar, jumladan ommaviy madaniyat" xavfi va boqimadalik kayfiyati paydo bo'lmoqda odob-axloq, qadryatlari yo'qish xavfi yuzga kelayotgan hozirgi globallashuv sharoitda bu g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda, deb aytgan so'zlarda katta ma'no yotibdi. Odamlarini bekorchi narsalarga vaqt o'tkazayotganligi, ularni ish lashni o'rniga ijtimoiy tarmoqlarga ko'p vaqtlarini ketgazishayapti shuning uchun jamiyatga eng katta zarari bo'ladi. Bugun dunyo taraqqiyoti shu darajaga yetiki, endi mafkuraviy kurash, ma'naviy Salohiyat yetarlicha o'rniga chiqadi. Insoniyat taraqqiyoti turli tahdidlar ta'sirga tushibqoladi. Xavsizlik va barqarorligiva rahna solishga hattouning hayotini izdan chiqarishga

[1] Lenhart, A., & Fox, S. (2006). Teens and Social Media: An Overview. Pew Internet & American Life Project.
[2] Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Online Social Networking and Addiction—A Review of the Evidence. International Journal of Environmental Research and Public Health, 14(3), 311.

qaratilgan tahdidlar kundan kunga kuchayib bormoqda endi qurol-yaroqlar emas, balki fikrga qarshi faqat fikr, g‘oyaga qarshi faqat g‘oya bilan kurashib olg‘a borish mumkin. Mafkuraviy kurash bir jamiyat mamlakat ichida ham xalqaro va davlarlararo miqiyosida ham davom etmoqda. Shunday ekan ijtimoiy tarmoqlarni jamiyat rivojlanishga salbiy ta’sir juda ko‘p ekanligini bilishimiz mumkin. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta’sirini kamaytirish uchun kompleks yondashuv va hamkorlik zarur. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar orqali axborotning ishonchliligini ta’minlash va salbiy ta’sirlarni minimallashtirish jamiyatimizning kelajagini muhim darajada yaxshilashga yordam beradi.[1]

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Castells, M. (2009). Communication Power. Oxford University Press.

2. boyd, d. (2010). Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications. In A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites. Routledge.

3. O‘Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2011). The Impact of Social Media on Children, Adolescents, and Families. Pediatrics, 127(4), 800-804.

4. Papacharissi, Z. (2010). A Private Sphere: Democracy in a Digital Age. Polity Press.

Kitoblar

1. Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books.

2. Carr, N. (2010). The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. W. W. Norton & Company.

3. boyd, d. (2010). It’s Complicated: The Social Lives of Networked Teens. Yale University Press.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA IJTIMOIY TARMOQLARNING JAMIYAT HAYOTIGA SALBIY TA’SIRI

Shermatova Yorqinoy Hoshim qizi
Guliston davlat pedogogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv jarayonida ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga ko‘rsatgan salbiy ta’sirlari tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar odamlar orasidagi muloqot va axborot almashinuvi jarayonini o‘zgartirib, psixologik, ma'naviy va madaniy o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Shuningdek, ushbu maqolada internet orqali tarqalayotgan noto‘g‘ri ma'lumotlar va insonlar orasida yuzaga keladigan kommunikatsiya muammolari haqida ham so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, ijtimoiy tarmoqlar, jamiyat, salbiy ta’sir, psixologik o‘zgarishlar ma’naviy inqiroz, madaniy o‘zgarishlar, noto‘g‘ri ma’lumot, kommunikatsiya muammolari, axborot almashinuvi, internet.

Globallashuv jarayoni zamonaviy jamiyat hayotining har bir jabhasiga sezilarli ta'sir ko‘rsatmoqda. Ushbu jarayon axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan bir qatorda, ijtimoiy tarmoqlarning ahamiyatini oshirdi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali odamlar nafaqat tezkor axborot olish imkoniyatiga ega bo‘lishmoqda, balki bu jarayon ko‘pincha jamiyatda turli xil psixologik va ma’naviy o‘zgarishlarni ham keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’sirini o‘rganish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir.

jtimoiy tarmoqlarning kelib chiqishi va rivojlanishi zamonaviy texnologiyalarning hayotimizga qanchalik tezkor kirib kelganligini namoyon etadi. Dastlab, ular faqat oddiy

[1] https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/04/07/social-media-use-in-2021/

kommunikatsiya vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa-da, hozirda ijtimoiy tarmoqlar butun dunyo bo‘ylab turli ma’lumotlar almashinuvi, biznes va ta’lim jarayonlarida keng foydalanilmoqda.

Ushbu bo‘limda ijtimoiy tarmoqlarning jamiyatdagi salbiy ta’sirlari haqida batafsil to‘xtalib o‘tiladi. Mazkur ta’sirlar inson psixologiyasiga, ijtimoiy kommunikatsiyaga va madaniy qadriyatlarga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Maqolada globallashuv va ijtimoiy tarmoqlarning jamiyatga ta’siri bo‘yicha turli maqolalar va ilmiy manbalar tahlil qilingan. Ijtimoiy tarmoqlar orqali jamiyatdagi o‘zgarishlarni o‘rganish sohasida amalga oshirilgan ishlar, xususan, psixologik, sotsiologik va madaniy nuqtai nazardan olib borilgan maqolalar keng ko‘lamda o‘rganiladi.[1]

Adabiyotlar tahlilida ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo‘lishidan boshlab, ularning zamonaviy jamiyatdagi roli va salbiy ta’sirlari bo‘yicha qator ilmiy maqolalar, kitoblar va maqolalar o‘rganildi. Ushbu maqolalar ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqaladigan noto‘g‘ri ma’lumotlar, shaxsiy hayotga aralashuv va psixologik muammolarning kuchayishi kabi masalalarni qamrab oladi. Ayniqsa, yoshlar orasida ijtimoiy tarmoqlarning o‘ziga qaramlikka olib keluvchi ta’siri haqida ko‘plab maqolalar o‘tkazilgan.

Mazkur maqolada adabiyotlarni tahlil qilishda ilmiy kuzatish, taqqoslash, statistik ma’lumotlarni o‘rganish kabi maqola metodlari qo‘llanildi. Shuningdek, mazkur maqolada sifatli va miqdoriy maqola usullaridan foydalanib, ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’sirlarini aniqlash uchun so‘rovnomalar va intervyular asosida ma’lumotlar yig‘ildi.

Ushbu maqola natijalari shuni ko‘rsatadiki, globallashuv jarayonida ijtimoiy tarmoqlar jamiyat hayotiga sezilarli darajada salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Quyidagi asosiy natijalar aniqlangan:

Ijtimoiy tarmoqlardan haddan tashqari foydalanish insonlarda stress, depressiya va o‘zini yakkalash kabi psixologik muammolarni kuchaytiradi. Ayniqsa, yoshlar orasida bu kabi salbiy holatlar keng tarqalgan bo‘lib, ular ko‘pincha o‘zlarini boshqalar bilan taqqoslashga moyil bo‘ladilar, bu esa past o‘z-o‘zini baholash va qoniqmaslik hissini kuchaytiradi.[2]

Ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqaladigan noto‘g‘ri yoki yolg‘on ma’lumotlar jamiyatdagi axborot almashinuvining sifatsizligiga olib keladi. Bu esa ijtimoiy beqarorlik va notinchlikka olib kelishi mumkin. Maqola natijalariga ko‘ra, jamiyat a’zolari ko‘pincha ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirmasdan uni tarqatishga moyil bo‘lishadi.

Ijtimoiy tarmoqlarda insonlarning shaxsiy hayoti bilan bog‘liq ma’lumotlar keng tarqalib, bu esa maxfiylik va xavfsizlik muammolarini keltirib chiqaradi. Shaxsiy ma’lumotlarning suiste’mol qilinishi va kiberhujumlar ko‘plab xavflarni tug‘diradi.

Ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi milliy va madaniy qadriyatlarga ta’sir ko‘rsatib, global madaniyatning jamiyat hayotiga kirib kelishini tezlashtirdi. Natijada, o‘ziga xos milliy qadriyatlar va urf-odatlar zaiflashmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarga haddan tashqari bog‘lanish insonlar o‘rtasidagi real hayotdagi muloqotning kamayishiga olib keladi. Yuzma-yuz muloqot o‘rnini virtual aloqa egallashi, insonlarning o‘zaro aloqalarini yanada yuzaki qilmoqda. Yuqoridagi natijalar ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solish va ularning salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni joriy etish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Globallashuv jarayonida ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga salbiy ta'siri tobora ko‘proq ilmiy va amaliy e'tiborni jalb qilmoqda. Ushbu maqolaning natijalari ijtimoiy tarmoqlar orqali yuzaga kelgan o‘zgarishlar, jamiyatning turli qatlamlariga qanday ta’sir ko‘rsatayotgani va bu ta'sirlarning uzoq muddatli oqibatlari haqida keng qamrovli muhokamani talab qiladi.

Birinchidan, psixologik o‘zgarishlar masalasiga to‘xtalib o‘tamiz. Maqolalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarning doimiy ishlatilishi inson ruhiyatiga jiddiy ta'sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlarda odamlar boshqalarning idealizatsiyalangan hayotini ko‘rib, o‘zlarini yomon his qilishlari, past o‘z-o‘zini baholash va qoniqarsizlik tuyg‘usiga tushishlari mumkin. Bu esa, o‘z

[1] Anisov, A. Ijtimoiy tarmoqlar va jamiyat – Tashkent: Iqtisod-Moliya, 2020. – 320 bet.
[2] Salimova, M. Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ruhiyatiga ta’siri – O‘zbekiston psixologiya jurnali, 2021, 2(4), 45-60 bet.

navbatida, ruhiy salomatlik muammolarini keltirib chiqaradi, xususan, depressiya va xavotir kabi psixologik kasalliklar ko‘paymoqda.[1]

Ikkinchidan, noto‘g‘ri ma'lumotlar va feyk yangiliklar masalasi ijtimoiy tarmoqlar tomonidan yuzaga kelgan eng jiddiy muammolardan biridir. Globallashuv tufayli axborot oqimi tezlashdi, ammo axborotlarning sifati sezilarli darajada pasaydi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalgan noto‘g‘ri ma’lumotlar jamiyatda yolg‘on tasavvurlarni yaratadi va bu ommaviy noroziliklar va ijtimoiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Ushbu muammo nafaqat ma'lumot iste'mol qiluvchilari, balki ma'lumot tarqatuvchilari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, shaxsiy hayotga tahdid muammosi bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarning yana bir salbiy tomoni hisoblanadi. Ko‘pgina foydalanuvchilar o‘zlarining shaxsiy ma'lumotlarini hech qanday cheklovlarsiz tarqatishmoqda, bu esa kiberhujumlar va maxfiylik huquqlarining buzilishiga olib keladi. Globallashuv va raqamli transformatsiya tufayli shaxsiy hayotning chegara chizig‘i tobora yo‘qolib bormoqda, bu esa jamiyatda salbiy oqibatlarga sabab bo‘lmoqda.

To‘rtinchidan, madaniy qadriyatlarning zaiflashishi jarayoni ham globallashuvning muhim bir jihati hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali global madaniyatning ta'siri ortib bormoqda, bu esa milliy madaniyat va qadriyatlarning asta-sekinlik bilan yo‘qolishiga sabab bo‘lmoqda. Milliy qadriyatlar o‘rniga jahon bo‘ylab keng tarqalgan madaniy odatlar, ko‘ngilochar kontent va turli xil trendlar o‘z o‘rnini egallamoqda.

Muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar jamiyatning psixologik, axborot va madaniy sohalariga sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish uchun ijtimoiy tarmoqlar faoliyatini tartibga soluvchi yondashuvlar ishlab chiqilishi lozim, shuningdek, foydalanuvchilarni axborotdan ongli foydalanishga o‘rgatish ham muhim ahamiyatga ega.[2]

Globalizatsiya jarayonida ijtimoiy tarmoqlar jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib, odamlar o‘rtasida muloqot va axborot almashinuvi imkoniyatlarini kengaytirdi. Biroq, bu texnologik taraqqiyotning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy ta’sirlari ham mavjud. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ijtimoiy tarmoqlar odamlar orasidagi real muloqotga zarar yetkazishi, yolg‘on ma’lumotlar tarqalishiga imkon yaratishi, yosh avlodning psixologik va ma’naviy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar orqali kuzatiladigan g‘oyalar, stereotiplar va noto‘g‘ri qadriyatlar jamiyatda turli ijtimoiy mojarolarni keltirib chiqarishi ehtimoli yuqori. Shu sababli, ijtimoiy tarmoqlarni oqilona va mas’uliyat bilan foydalanish, axborot xavfsizligini ta’minlash va yoshlarning virtual muhitda sog‘lom dunyoqarashni shakllantirishiga e’tibor qaratish global jarayonning muhim masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Castells, M. The Rise of the Network Society – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 442 bet.
2. Boyd, D., Ellison, N. B. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship – New York: Journal of Computer-Mediated Communication, 2007. – 210-230 bet.
3. Turkle, S. Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age – New York: Penguin Books, 2017. – 368 bet.
4. Giddens, A. Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives – London: Profile Books, 2002. – 208 bet.

[1] Qodirova, S. Ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’sirlari va ularni kamaytirish usullari – O‘zbekiston jurnali, 2022, 1(7), 30-44 bet.

[2] Ijtimoiy tarmoqlar va global muammolar. (2022). Globalization and Social Networks. https://www.example.com/globalization-social-networks

LABORATORY OF SALT TOLERANCE OF WINTER WHEAT VARIETIES CHECKING CONDITIONS AND CALCULATING PRODUCTIVITY INDICATORS

Y.B.Saidkulova
Student of Gulistan State University

Syrdarya on the basis of morphobiological descriptions as research samples local Gozgon, Babur, Breeders of Dostlik, Turkestan, Omad, Bunyodkor and Russia Antonina, Zvezda and Grekum varieties created by By the scientists of Kashkadarya South Agricultural Scientific Research Institute the created Agro27 line was selected. Plant materials Experimental from the collection of salt-resistant plants genebank of the laboratory of biology received.

Effect of soil salinity on plant growth and development it is related to the amount of Na+ ion and Cl- ion in its content. Salts osmotic pressure force of the soil solution with increasing concentration causes it to increase. As a result, the roots receive the required amount of water it does not. This is a violation of physiological and biochemical processes in the plant brings The size of the leaf decreases and CO2 from its stomata the growth and development of the plant will be slow due to the decrease in its intake in turn, it leads to a decrease in productivity.

High productivity is a positive genotype and external environment cooperation. Fertility of genotypes in saline soil conditions this indicates that they are resistant to salt.
If the productivity is below 10-20%, the soil is weakly saline, 20-50% is medium, 50-80% is strong and 100% is highly damaged. (shorhok) will be salted.

Of course, damage to plants due to soil salinity depends on their biological characteristics, vegetation period and root system.

Increased sodium ion in saline soil conditions increases protein synthesis potassium and calcium, having a negative effect on the activity of activating enzymes as it causes violation of the optimal ratio of its elements. As a result This is because the plant absorbs less microelements in the soil in turn, it leads to a decrease in productivity. Soil salinity affects fertility. Research cook samples for testing salt resistance in laboratory conditions we used salt solutions with different concentrations. For this, put 30 grains of wheat in petri dishes of wheat grains under the influence of salt solutions of different concentrations viability was evaluated. Experiments were performed in 3 replicates.

In the selection and creation of salt-resistant varieties of plants. Quantitative signs are given importance. It was carried out in this direction it was found out from the research that the selection of salt-tolerant genotypes yield elements, including ear weight and ear for wheat varieties to give importance to the length, the weight of the cotton in the bag and the length of the fiber in cotton it was noted that At the same time, the planting period and rate it was determined that it affects productivity. Planting rate of winter wheat varieties Quantitative signs of growth and maturity of plants that caused an increase in the level of correlational links between was recorded.

At this stage of the research, the surface part of the seed grain of wheat sterilized with a 0.1% solution of silver nitrate for 5 minutes step was sterilized in 70% ethanol for 5 minutes and sterilized 3 times washed in distilled water. Then sterilized wheat grains through a paper filter planted in petri dishes. Petri dishes were installed in the phytotron per day in the Fitotron at a temperature of 25º C and room humidity of 40% the seeds were removed by adding distilled water to the grains. The resulting biological leaf tissues were isolated to extract genomic DNA. He took it 5 days to extract genomic DNA from plants in our research. We used the young leaves from the sprouts into 2 ml test tubes biological materials were collected. Until genomic DNA is isolated from them the test tubes were stored in a freezer at t= -20°C. Microsatellite genotyping according to the method of Reddy et al done. The studied wheat samples are each SSR marker loci were determined based on the difference in allele sizes. The obtained results genotyping was performed using GelAnalyzer software.

Microsatellite (SSR) selected according to the results of molecular analyzes between them when research samples are genotyped with markers high molecular difference (polymorphism) was found.
Polymorphism data (PIC) of analyzed microsatellite markers values ranged from 34 to 76%, with an average of 52%. In this study Among the 10 SSR markers used, primer cfd9 has the highest PIC value It has a PIC of 0.76. According to the PIC values of each marker; lowest PIC value was observed in primer gwm626 with a PIC of 0.34. Heterozygosity (He) values were similar to those of PIC. It was found that the highest He with a value of 0.79 and the lowest He value in the cfd9 primer is 0.43 value with was observed in primer gwm626.

Genetic variability in the population the most commonly used criterion for testing is heterozygosity.

The PIC value is used to estimate the degree of genetic variation in a plant can be used. If the PIC value is > 0.5, the locus is highly diverse is considered, if PIC < 0.25, the locus is considered to be of low diversity (Botstein et al. 1980; Nagy et al. 2012; Ramadugu et al. 2015 year). The average PIC value of SSR markers used in this study is 0.67 was , and the range was from 0.43 to 0.79. Therefore, this that the 9 primers used in the study were highly informative was determined. Results using SSRs are potential markers, which are resistance to salinity stress by breeding molecular plants can be used as a marker to aid selection. Hao et al. (2006) number of alleles at each locus and this suggest that the calculated PIC values of alleles be evaluated together as part of an objective assessment of genetic diversity in genotype sets did PIC values are positively correlated with the number of alleles for all genotypes because of The number of alleles at SSR markers ranged from 5 (cfd9) to 2 (gwm88), a total of 26 alleles were found with an average of 2.88 (Table 13). PIC 0.76 (cfd9) to 0.34 (gwm 626), the average PIC value was 0.69. Has a lesser allele primers were also found to have low PIC values.

ISSUES OF ACHIEVING YOUTH'S SPIRITUAL COMPETENCE

S.A. Jurakulova
Student of Gulistan State Pedagogical Institute

Today, the people's peace, the country's well-being are well-educated in all aspects, in the implementation of democratic, political and economic reforms in our country, independent thinkers, have their own life position and firm beliefs, take a worthy place in the life of society, reform the country and it depends on our youth who are able to be the decisive force and support in the renewal processes.

Enriching the spiritual and educational world of the members of the society, especially the youth, was considered as the main direction of the state policy in the first days of independence. In particular, the First President said that "youth is both the product and the future of the national spirituality. Therefore, each of our sons and daughters should be able to enjoy our cultural wealth from their first steps. Adequate conditions have not yet been created for our talented young men and women to become mature people in their fields of interest. If we want to fulfill our moral duty, we must take care of them like fathers." - they said. In fact, today we all see the bright proof of these foolish words, i.e. paternal care. It has been nearly 33 years since our country became independent, and during this short period of time, a lot of good things have been done for the youth. To date, more than 100 legal documents of the Republic of Uzbekistan, including more than 10 laws of the Republic of Uzbekistan, more than 30 decrees and decisions of the President of the Republic of Uzbekistan, and more than 40 decisions of the Cabinet of Ministers, have been adopted. In particular, the declaration of 2014 as the year of the "Healthy Child" in our country, the President of the Republic of Uzbekistan on February 6, 2014 "Additional measures aimed at the implementation of state policy on youth in the Republic of Uzbekistan Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 29, 2014 on the "Year of a Healthy Child" state program and 2016 as the "Year of a Healthy Mother and a Healthy Child" can be said to be the legal basis of the reforms being announced and the decision on the state program "The Year of a Healthy Child and a Healthy Child".

Adopted regulatory and legal documents allow active participation of young people in deepening the democratic political and economic reforms implemented in the country, strengthening peace and harmony in society, involving Uzbekistan in the process of joining the ranks of developed countries in the world, and effectively protecting the rights, freedoms and legal interests of the young generation. has been serving to ensure protection, to raise the moral and professional level of young men and women, to realize their intellectual and creative potential.

Therefore, it is extremely important for every person living in Uzbekistan to clearly understand that all the reforms that are being carried out and planned in our country are being implemented primarily for his benefit, for his family and children, for the well-being and

development of this country. is enough. For this, first of all, we need to work on ourselves, raise our legal culture, legal consciousness, and accept increasing our political activity and civic responsibility as one of the most important tasks facing us today.

We believe that all of us, first of all, our young people who are coming into life today have well understood this fact. Moreover, it is no exaggeration to say that such a view, living with such an approach is the most important component of the legal state we are building, the main condition for changing and renewing our society.

We can talk a lot about the invaluable wealth and opportunities that independence has given us, and about the results we have achieved. At the same time, we have such a great achievement among our huge achievements that will never fade away in the history of independence, and it will be written as a bright page, the importance of which cannot be measured and evaluated with anything.

We see this in the image of a healthy and well-rounded generation that has mastered modern knowledge and skills, thinks independently, and is increasingly becoming a decisive force in our lives.

Based on the above-mentioned points, it is appropriate to make the following theoretical and practical recommendations:

- scientific and practical analysis and assessment of current problems related to the issue of national ideas and ideology, today's complex ideological processes, determination of priorities, study of their impact on different segments of the population, contrary to our national interests and our way of life to reveal the essence of harmful ideas and ideological attacks;

- a comprehensive interpretation and explanation of the priorities of the state policy implemented today, the nature of large-scale reforms, the importance of adopted legal documents and state programs, ideological and informational attacks directed against our country, and the malicious goals of the forces behind them to expose, call people to vigilance and awareness, establish an effective propaganda system on the ground with the participation of scientists, politicians and experts, creative intellectuals;

- the need to further improve legal documents that serve to form high spirituality among young people;

- implementation of spiritual and educational programs to strengthen the environment of healthy lifestyle, interethnic harmony, and mutual kindness;

- comparative analysis of national and international legal norms and the need to further improve the legal culture of young people;

- the importance of forming ideological immunity in young people is increasing as an important socio-spiritual necessity. For this reason, every educational institution should conduct a deeper scientific-pedagogical analysis of the content of spiritual and educational work and their further improvement, that is, ideological problems and the issue of ideological struggle, and the formation of practical ideological skills in students and young people. requires the development of methods for improving the ways, preparing students for ideological propaganda;

- we must change the existing forms and methods of mass media, align them with our national interests and modern criteria, and use all modern means against threats in mass media as well as in other fields;

- to use new approaches in media coverage of facts and events in domestic and foreign policy, to increase the effectiveness of the national mass media system on public opinion at the international level, to respond appropriately to ideological attacks of hostile media through press releases to give

- development of systematic approaches to the analysis of the socio-economic reforms taking place in the country and the international relations of Uzbekistan through mass media.

In short, while we are building a legal democratic state and a free civil society in Uzbekistan, we must first of all form the legal consciousness and legal culture of our older compatriots, from our young people who are just starting their independent lives, to obey the established legal norms. It is one of the main goals to equip people with the spirit of the national

ideal and, most importantly, to direct them to follow the rules of good morals. After all, in the place where the legal culture is high, such lofty ideas as mutual respect, equality, peace and unity become the main motto of the people.

The 21st century in which we live is an age dominated by intellectual wealth. Whoever does not realize this fact in time, if the pursuit of intellectual knowledge and intellectual wealth does not become the content of daily life for any nation and state, such a state will inevitably be left out of the way of world development.

Life, development is constantly rising, moving towards new milestones. Mature professional youth who are able to take responsibility for the future development of our country are a powerful force that implements and realizes good efforts for the development of our country.

BARKAMOL AVLODNI VOYAGA YETKAZISHDA MILLIY-MADANIY MEROSNING ROLI

Botirova Shoira Karimjonovna
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillarida madaniy merosning yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishdagi o‘rni, axloqiy munosabatlar, milliylik va umuminsoniylik, inson va ma’naviy meros munosabatlarini ochib berish, hamda ularning muhim xususiyatlarini o‘rganish, davlat va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni falsafiy-huquqiy, nazariy jihatdan yoritilishiga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: milliy, ma’naviy meros, yoshlar, jarayon, axloq, ong, ijtimoiy faoliyat, globallashuv, ijtimoiy-taraqiyot, ma’naviy meros.

Mustaqillik yillarida madaniy merosning yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishdagi o‘rni, ma’naviy-madaniy merosga axloqiy munosabatning milliylik va umuminsoniylik jihatlarini integratsiyalashuvi masalasining ilmiy-falsafiy tahlili, inson va ma’naviy meros munosabatining axloqiylik jihatlarini keng ko‘lamda ochib berish, globallashuv sharoitida bu munosabatlarning o‘rni va ahamiyati hamda ularning muhim xususiyatlarini o‘rganish asosiy maqsad qilib olindi.

Har qanday davlatning tarixiy taraqqiyot yo‘lidan ma’lumki, yurtning jadal rivojlanishi, muayyan yutuqlarga erishishi, xalqning farovon bo‘lishi o‘sha davlatda yoshlar ta’lim-tarbiyasi va kelajagiga beriladigan e’tibor darajasiga chambarchas bog‘liq. Shu ma’noda, O’zbekistonda yoshlar masalasi davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi[1].

Ota-bobolarimizning asrlar davomida to‘plagan ilmiy-hayotiy tajribalari, diniy axloqiy, ilmiy-falsafiy qarashlarini o‘zida mujassam etgan nodir qo‘lyozmalarni jiddiy o‘rganish vaqti keldi. Bunda “Avesto”, Islom falsafasi, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, qolaversa, ma’rifatparvarlar va jadid mutafakkirlarining bu borada olib borgan ijtimoiy-falsafiy g‘oya-larini o‘rganish bu sohada olib borilayotgan ishlarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Milliy ma’naviy merosimiz asosida yoshlarning qiyofasining shakllanish jarayoni ma’naviy-axloqiy ong, axloqiy xatti-harakat, ijtimoiy faoliyat va axloqiy munosabat hamda o‘z-o‘zini anglash bilan amalga oshiriladi, zero, vatanimiz taraqiyoti, kelajagi, xalqimiz o‘z oldiga qo‘ygan ulkan maqsadlarga erishish, avvalo, ma’naviy-axloqiy jihatdan etuk yoshlarga, ularning milliy ma’naviy merosimiz ahamiyatiga bog‘liqdir.

Jamiyatimizda boy milliy ma’naviy merosimizni o‘rganish va tadqiq etish milliy ma’naviy merosimiz asosida yoshlarni tarbiyalash va o‘z navbatida ushbu merosimiz yoshlarni o‘qitishda muhim manba sifatida dialektik aloqadorlikda bo‘ladi. Ayniqsa, Abu Rayhon Beruniy, Al-

[1]O‘zbekiston – yoshlar mamlakati. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so’zlagan nutqi. “ Xalq so’zi” gazetasi. 1-bet. 2017 y. 19 sentyabr.

Xorazmiy, Yusuf Xos Xojib, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Qoshg'ariy, Xo'ja Axmad Yassaviy, Xo'ja Bahovuddin Naqshband, Najmidin Kubro, Imom Buxoriy, Imom at-Termiziy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo singari mutafakkir allomalarimizning boy ma'naviy merosi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida milliy ma'naviy merosimizni jamiyatga joriy etish quyidagi dolzarb masalalar echimi bilan belgilanadi:

Birinchidan, ijtimoiy-taraqiyot jarayonida, milliy ma'naviy merosimizni yoshlar ongiga singdirish asosida jamiyatda ham yangilanish va o'zgarishlar jarayoniga moslashish lozim;

Ikkinchidan, milliy ma'naviy merosimiz asosida yoshlarni har tomonlama etuk shaxs bo'lib etishishidagi shart-sharoitlardan oqilona foydalanish.

Bugungi kun milliy ma'naviy merosimiz asosida inson omilini to'liq ro'yobga chiqarish va unda ijtimoiy adolat kabi insonparvarlik tamoyillariga amal qilishni taqozo etmoqda. Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli milliy ma'naviy merosimiz halollik, rostgo'ylik, or-nomus, sharmu-hayo, mehr-oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar desak hech xato qilmagan bo'lamiz. Yoshlarning tarbiyasiga, kamolotga etishiga, huquqlarini himoya qilishga e'tiborni qaratish davlat siyosatining ustivor yo'nlishlaridan biri hisoblanadi. Shu o'rinda muxtaram Prezidentimizning quyidagi fikrlari buning tasdig'ini ko'rsatadi: "- Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi-bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi-ajdod-larimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat"[1]

Jamiyatning ijtimoiy guruhi bo'lgan talaba yoshlar faolligi jamiyatimiz a'zolariga xos faollikning hamma xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Talaba yoshlar ma'naviyati, avvalo, milliy qadriyatlar ta'sirida shakllanadi. Zero, oila, maktab, mahalla bu jarayonning tamal toshini qo'yadi. Bu esa ular faolligini oshirish, talaba yoshlarda milliy qadriyatlarga sodiqlik tuyg'usini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv zamonida yoshlarning kalbi va ongini egallash uchun misli kurilmagan darajada kurash bormoqda. Bu kurashlar saxnasida O'zbekiston yoshlari qalbi va ongida o'z xalqi o'tmishiga ehtirom va muhabbat hissini singdirish dolzarb vazifaga aylanmokda. Shuning uchun O'zbekiston tarixini chuqur o'rganib, uning moxiyatini anglash, yoshlarni tarixiy an'analar va oliyjanob fazilatlar manbalarini, ularning tarixan tarkib topganligini tushunib olishlariga ko'mak beradi[2].

Ushbu mavzuni o'rganish jarayonida quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi:

-ma'naviy meros tushunchasi, uning axloqiy, ijtimoiy-tarixiy negizlari, xalqimizning milliy o'zligini anglashda va kishilar tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni;

-globallashuv jarayonida ma'naviy merosning yoshlar ijtimoiy ongini shakllanishidagi belgilovchilik mohiyati va mazmuni;

-ma'naviy merosning yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishdagi munosabati jarayonida umuminsoniylik tamoyillariga e'tibor;

Ma'naviy boyliklarimiz hisoblanmish milliy urf-odatlar an'analar va qadriyatlarimizning eng nodir durdonalari o'kuv tarbiya jarayoniga kiritilsa, ular ushbu jarayonlardagi barcha ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarga asos kilib olinsa, shaxs ma'naviyatida, uning dunyokarashi va hulq atvorida ijobiy xislatlarning shakllanishida yanada ko'prok imkonlar yaratiladi.

Xulosa qilib aytsak, jamiyatning ma'naviy sohasi mamlakat taraqqiyotining muhim sharti va kafolatidir. Shu narsa haqiqatki, biron-bir mamlakat o'z ma'naviy imkoniyatlariga tayanmay, odamlar ongi, tafakkurida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg'otmay turib, yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarila olmaydi. Ma'naviyat insonni ruhiy

[1] Sh.Mirziyoev. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish masalasiga bag'ishlangan videose-lektor yig'ilishidagi ma'ruzasi. 19.01.2021 y.

[2] Toxiriyon A. "Milliy-ma'naviy merosning yoshlar tarixiy ongini shakllantirishdagi ahamiyati". Zamonaviy ta'lim - Современная образования. 2014-3.

poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, uning ichki olamini boyitadigan, iymon irodasi, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli kuchdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston – yoshlar mamlakati. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi. " Xalq so'zi" gazetasi. 1-bet. 2017 y. 19 sentyabr.

2.Sh.Mirziyoev. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish masalasiga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidagi ma'ruzasi. 19.01.2021 y.

3. Toxiriyon A. "Milliy-ma'naviy merosning yoshlar tarixiy ongini shakllantirishdagi ahamiyati". Zamonaviy ta'lim - Современная обро-зования. 2014-3.

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ ЮЗ (ЖУЗ) УРУҒИНИНГ БЎЛИНИШИ ВА ЖОЙЛАШУВИ ХУСУСИДА

Қ.Алманов
Гулистон давлат университети доценти

Жиззах воҳаси ҳудудида яшовчи аҳолининг таркиби ва этнотопономик тарихини ўрганишимиз жараёнида минтақада яшаб келаётган 92 бовли ўзбек уруғларининг энг катта бирликларидан бўлган юз (жуз) уруғини жойлашув ўрни, уларнинг турли тўпларга бўлиниши, шунингдек уруғ билан боғлиқ этнотопонимлар бизда катта қизиқиш уйғотди. Тадқиқотимиз жараёнида шу нарсага амин бўлдикки, воҳа юзларининг турли тўп *(қавм, бўлак, ,шох, шахобча, тармоқ, бизнингча – тўп)* лари номи жой номига айланган. Воҳада бир неча асрлардан буён яшаб келаётган бошқа ўзбек уруғларининг жойлашув ўрни ва уларнинг ҳам номлари билан аталадиган этнотопонимлар минтақанинг тоғли туманларида кўпчиликни ташкил этади[1].

Воҳа юз (жуз)лари минтақадаги хокимият ва бошқарувдаги асосий қабила бўлган бўлиб, бу холат бошқа бир қатор майда уруғ ва қавмларнинг ўз номларини бу уруғ билан боғлаш ҳолатлари кўп учрашига олиб келган. Бунга мисол қилиб юз уруғининг тўп ва тармоқларида қўнғирот, қанғли, сарой, найман, қипчоқ, туркман, моғол каби уруғларнинг ҳам воҳада юз уруғининг таркибидаги бирор бир бўлак билан алоқадорликга эга деган халқ орасида қарашлар учрашига олиб келган[2]. Бу уруғнинг турли тўпларга бўлиниши хусусида XIX асрда минтақага ташриф буюрган турли туркшунос тадқиқотчиларнинг тадқиқотлари ва бир қатор муаллифларнинг ёзма манбалари ва XX аср биринчи ярим йиллигида яратилган турли насабномалар орқали билиш мумкин. Улардан дастлабкиси ўлкамизга ташриф буюрган рус шарқшунос ва ҳарбийлари А. И. Макшев, А. П. Хорошхин, А. Д. Гребинкин, В. В. Радловлардир. Уларнинг тадқиқотларига қараганимизда воҳа аҳолисининг этник таркибига оид тадқиқотларида ўзаро тафовутлар кўзга ташланади. Улардаги ўзаро тафовутларни маҳаллий муаллифлар тамонидан сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотларда ҳам учратамиз. Бу каби бир қанча янглиш фикрлар ёки бир ёқлама қарашлар устунлик қилган тадқиқотларда воҳа аҳолисининг таркиби ва этносларнинг жойлашув ўрни, уруғларнинг турли тўпларга бўлиниши ва этнотопонимлар масаласида ҳам бир қанча чалкаш фикрлар бериб ўтилган. Бу маълумотларни солиштириш ва дала тадқиқотларимиз

[1] Алманов Қ. Жиззах воҳасида қирғиз этноси вакилларининг жойлашуви ва этномаданий хусусиятлари./ Марказий Осиё цивилизация тизимида Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Қарши, 2022. –Б. 230-234. Алманов Қ. XIX аср охири - XX аср бошларида Самарқанд вилояти Жиззах уездининг демографик манзараси. ГулДУ Ахборотномаси. 2020й, 1-сон. –Б. 62-68. Алманов Қ. XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах шаҳри аҳолисининг ижтимоий ва этник таркиби. http://science.nuu.uz/uzmu. 2022, Алманов Қ.О. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Жиззах воҳасида этнотопонимларнинг шаклланиши тарихи. https://science.nuu.uz/ Social sciences –Б. 4-6. 2022

[2] Тиловов Абдураззоқ хожи бобо 80 ёш Ғаллаорол тумани Найман қишлоғи.2024 й.

натижасида олинган маълумотларга аососланиб, воҳа тарихида юзларнинг жойлашув ўрни, асосан Жиззах воҳасининг Жиззах, Зомин ва Бахмал тумани ҳудудларидаги турли қишлоқларда эканлиги маълум бўлади. Бу уруғ вакиллари воҳанинг Фориш Ғаллаорол Янгиобод тумани ҳудудларида анча сийрак жойлашган бўлган. Юз уруғи ва уларнинг жойлашув ўрни ҳусусида дастлабки мулоҳазаларни биринчилардан бўлиб билдирган А.И.Макшеев, В.В.Радлов, А.Д.Гребенкиннинг хизматларини алоҳида эътироф лозим. Лекин, шуни ҳам таъкидлашимиз керакки, уларнинг тадқиқотларида бир қанча эътирозга сабаб бўладиган фикрлар ҳам мавжуд. Бу тадқиқотчилар юз уруғни 92 бовли ўзбек уруғлари ичида сон жиҳатдан етакчи ўринда туришлигини таъкидлаб, уларнинг келиб чиқиши тўғрисида ўзларининг фикрларини бериб ўтади[1]. Тадқиқотчиларга кўра юз уруғининг шохобчалари қуйидагича кўринишларда бўлган.

А. И. Макшеев бўйича (1871) юзлар қуйидаги 8 та тўпларга (шох) бўлинади

- беш юз;
- қаропчи;
- найман эрганакли;
- парча юз;
- солин;
- сўлоқли;
- уяс;
- хитой юз.

В. Радлов бўйича (1888) юзлар қуйидаги 10 та тўпларга бўлинади:

- қаропчи;
- қуёнқулоқли;
- парча юз;
- сирғали;
- сўлоқли;
- теғирик;
- туёқли;
- хитой юз (Хонхўжа);
- хитой юз (Хўжа);
- эрганакли

Бу маълумотларни В. Радлов Зомин қозисининг ахбороти орқали олганлигини таъкидлаб ўтади[2]. Юзлар XVI-XIX асрлар давомида ўзининг юқори такомилига етган бўлиб, бу уруғ вакиллари Жиззах ва Ўратепада ҳокимиятнинг энг юқори ўринларини эгаллаганлар. Бу даврдаги барча насабномаларда юз уруғи ҳақида маълумотлар бор. Юзларни жойлашиш ҳудудини А. Борис юз – Қўқонда, Ҳисорда учрайди, деб ёзса (1845), А. Д. Гребенкин Зарафшон водийсининг ўрта қисмида яшовчи уруғлар орасида юзларни санаб ўтади (1872)[3]. Заки Валидий Тўғон "...улар Жиззах туманида яшайди" дейди. К. Нажимов эса асосан Сурхондарё ҳудудида яшовчи юзларни тадқиқ этади. Т. Салимов, И.А. Макшеев ва В.В. Радлов маълумотларига таяниб, "Юзлар асосан Ҳисор юзлари деб аталиб, Сурхон ва Ҳисор водийларида, бошқа қисми Ўратепа юзлари деб аталиб, Зарафшон қирғоқларидан то Ғарб томондаги Сирдарё қирғоқларигача (Бекобод ва Хўжандгача, Ўратепа билан бирга) бўлган ҳудудни шарқий томонларида яшайдилар деб кўрсатади[4]. Шу билан бирга, Ўратепа, Жиззах юзлари билан Ҳисор юзлари ўртасида умумий ўхшашликлар мавжуд. Жиззах воҳаси

[1] Аристов А.Труды по истории и этническому составу тюркских племен 423 Бишкек 2003

[2] Аристов А.Труды по истории и этническому составу тюркских племен 423 Бишкек 2003

[3] Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып. II. –Москва, 1872.

[4] Буряков Ю.Ф., Грицина А.А., Кочнев Б.Д. Древний Заамин (история, археология, нумизматика, этнография). – Ташкент, 1994. Салимов Т. Этнический состав и расселение населения Нуратинского оазиса. – С. 19-20.

юзлари ва Сурхон воҳаси юзларининг турли этник бирликларга бўлиниши хусусидаги тадқиқотларга қаралганда икки воҳада ҳам юзлар учта катта гуруҳга бўлинган бўлган. Сурҳон воҳасида юз, қаропчи ва марқага бўлинган бўлса Жиззах воҳасида марқа боласи, шоди боласи, ражаб боласи каби катта гуруҳларга бўлинганлиги кузатилади. Қ. Нажимов юзнинг яна 2 та уруққа бўлинишини кўрсатади:

- юз вахтамғали.
- юз жилонтамғали.

Буларнинг ҳар бири ўз навбатида, муаллифни кўрсатишича, 3-4 тадан майда бўлакларга бўлинади. Масалан:

1. Юз вахтамғали:

- кесовли;
- қозиоёқли;
- ёриқбошли;
- қаропчи.

И.А. Макшеев ва В.В. Радловларнинг маълумотларида келтирилган 8 та тармоққа бўлиниши фақатгина бир ҳудуд миқёсида олинган бўлиши мумкин[1]. В. В. Радлов Жиззах, Зомин ва Ўратепа атрофидаги юз уруғлари шажарасини таҳлил қилиб, улар 9 та катта бўғиндан ташкил топган дея такидлаб ўтади[2]. В. В. Радлов А. И. Макшеевдан фарқли равишда 10 та тармоқни аниқлаганлигини ёзиб қолдирган бўлиб, бу тадқиқотчилар ҳам уруғнинг бўлиниши хусусида тўлиқ маълумотларга эга бўлмаган[3]. Бу уруғ бўлинишлар ичида найман уруғини ҳам юзнинг таркибига киритилиши анча баҳсли бўлиб, бу уруғ мустақил алоҳида бир катта субэтнослиги манбаларда келтириб ўтилади[4]. Шунингдек, В. В. Радлов тамонидан тузилган жадвалда юз уруғининг энг кўп тарқалган гуруҳлари марқа-юз, ражаб боласи каби қабила ҳамда уруғлар рўйхатга киритилмайди. Ўзбек тилшунос олими, йирик мутахассис, уяс уруғи вакили Х.Дониёров масалага бағишланган тадқиқотида ҳам юз уруғи борасидаги масалаларга ўзининг бир қанча фикрларини билдириб ўтган. (Дониёров, 1968. 83-86 б.)

Бу каби ўзаро чалкашликлар юз уруғи билан боғлиқ тадқиқотларда жуда кўплаб учрайди. Бугунги кунга келиб бу каби ўзаро чалкашликларга бирмунча якун ясалган бўлиб, воҳада яшаётган юз уруғининг турли бўғинлари тўғрисида бир қатор маҳаллий муаллифлар ўзларининг илмий тадқиқотлари асосида ўз илмий хулосаларини берганлар[5].

Жиззах воҳаси юзлари ассосан 3 та катта тармоққа бўлинган: марқа боласи, ражаб боласи, шоди боласи. Қаропчини ҳам баъзи тадқиқотчилар юзнинг учинчи катта тармоғи сифатида кўрсатиб ўтади. Марқа – юз уруғининг бир тармоғи. Марқа – «катта, улкан» деган сўз, марқа қўзи – эртароқ, мартдан олдин туғилган қўзи, эгиз қўзиларнинг олдин туғилгани[6]. Жиззах воҳасида юз уруғининг жойлашувига қаралганда, уруғ ва унинг турли тўплари номлари билан аталувчи қишлоқлар асосан Зомин, Бахмал, Ғаллаорол, Жиззах тумани ва унинг атрофларида кўпчиликни ташкил этса, Янгиобод, Фориш каби туманларда анча сийрак жойлашган. Воҳа тарихи билан шуғулланган А. Пардаевнинг келтириб ўтган маълумотларига кўра, воҳада бу уруғ билан боғлиқ 56 та катта тўплар мавжуд бўлиб, бу бўғинлар билан боғлиқ аҳоли масканлари этнонимлар ҳам минтақада кўпчиликни ташкил

[1] Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае // Записи императорского географического общества по отделу статистики. Т. II. –С-Пб, 1871.

[2] Радлов В.В. Население Средней Азии: тюрки и таджики. Средняя Зерафшанская долина // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Том 6. 1880.

[3] Пардаев А. Жиззах шахрининг этник номлар билан аталувчи маҳаллалари тарихидан.// "Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (қадимги даврдан ҳозирги кунгача)" номли Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. –Жиззах, 2020. –Б. 364-365.

[4] Аристов А.Труды по истории и этническому составу тюркских племен 423 Бишкек 2003

[5] Пардаев А. Жиззах шахрининг этник номлар билан аталувчи маҳаллалари тарихидан.// "Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (қадимги даврдан ҳозирги кунгача)" номли Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. –Жиззах, 2020. –Б. 364-365.

[6] Тўйчибоев Б, Қашқирли Қ. Зоминнинг тил комуси. Тошкент. Академнашр, 2012. –Б. 26.

этади. Юқоридаги туманлардаги уруғнинг маълум бир бўлаги номи билан аталадиган аҳоли масканларида яшовчи кекса авлод вакиллари берган маълумотларга қараганда, аҳоли ўз тўплари номи билан аталган манзилгоҳларда бир неча асрдан буён яшаб, ўзаро этномаданий жараёнларда фаол иштирок этиб келмоқда.

Жиззах воҳасида юз уруғи ва унинг тўплари билан боғлиқ бўлган аҳоли масканлари Жиззах, Бахмал, Ғаллаорол, Янгиобод ва Зомин туманларидаги айрим қишлоқлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин (мас.Уяс, Қаропчи, Солин, Найман, Моғол, Бешжуз, Парчажуз, Сарюзи, Қўштамғали, Сиргали, Боймоқли, Туёқли, Эрганакли, Пучуқой, Сўлоқли, Тиғириқ, Қозойоқли, Ўювли, Уйлуқма кабилар). Дала этнографик тадқиқотларимизга кўра биргина Бахмал тумани ҳудудларидаги Қўштамғали, Уяс, Жўм-жўм, Мўғол, Қаропчи, Тагоп, Вадиган, Тангатопди, Беккелди, Оққўрғон, Гулбулоқ, Шўрбулоқ, Музбулоқ, Узунбулоқ, Галдровут каби қишлоқларда юз уруғининг 20 дан ортиқ тармоқлари (тўп) бугунги кунда истиқомат қилишади[1]. Воҳанинг марказий ҳудуди ҳисобланган Жиззах шаҳри ҳудудида юз уруғи вакиллари яшаган, улар ўзларининг уруғ бўлинишлари асосида ташкил топган маҳаллаларини ташкил қилган. Бу маҳаллаларга бугунги кундаги Жиззах шаҳри ва унинг ён атрофидаги бир қанча қишлоқларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Масалан Олмачи, Сўлоқли, Туёқли, Тошлоқ кабилар.

Бугунги воҳанинг тоғ ва тоғолди туманларида юз уруғининг энг кўп тарқалган марқа-юз, ражаб боласи, туёқли, уяс каби тармоқлари ўзларининг бой тарихга эга бўлган моддий ва маънавий маданияти излари яққол сақланиб қолган бир қатор қишлоқларида ўз тўплари номларини ва етти отасини билишни ўзларига муҳим вазифа билиб яшаб келмоқда. *Баймоқли, Қўштамғали, Сартюзи, Бешкуби, яна кўплаб юз уруғи билан боғлиқ аҳоли масканларида* XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидан буён аҳоли доимий ўтроқ турмуш тарзига ўтиб икки хил хўжалик: деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келишмоқда[2]. Тадқиқотимиз натижасида шуниси аниқ бўлдики, кўпчилик тадқиқотчилар *юзнинг* асосини "Марқа боласи" тармоғи ташкил этади деб деб ҳисоблайди ва бу фикрларда жон бор.

Ўзбекнинг туркман юз эли бўйича тадқиқот олиб борган Б. Ўроқов ва О. Сувоновлар, шунингдек Б. Тўйчибоев ва Қ. Қашқирлилар ўзларининг тадқиқотларида ўн икки ота хитой юзи, олти ота ражаб боласи, олти ота солин уяс, олти ота туёқли – жами ўттиз ота "марқа боласи" тармоғини ташкил этади деб қаралади"[3] деган фикрларни билдиришган. "Зоминнинг тил қомуси" асарида "марқа боласи"нинг таркибига кирувчи туёқли уруғининг олти отаси, парча–юзнинг тўрт тамғалиси таркибидаги оталар, ҳамда хитой-юз таркибига киритилган туркман ва жалойир элатларнинг этник таркиби негадир киритилмаган[4]. Бизнингча, туркман ва жалойир элатларининг сўзлашув жараёнидаги фарқлар бўлганлиги сабабли бу уруғнинг юзлар билан боғлиқлик масаласи очиқ қолдирилган. Шуни айтишимиз мумкинки, бу уруғлар хам ўзларининг этник тарихини юзлар билан боғлаганлигида жон бор: улар ҳам сўзлашув ва антропологик жиҳатдан бир бирига жуда ўхшаш.

Биз юқорида тадқиқотчиларнинг юз (жуз) уруғи шажарасини ёзма равишда эълон қилинган маълумотларига назар ташладик ва уларни бироз бўлсада ўзаро қиёсладик. Булардан шуниси аниқ бўлдики, воҳа юз (жуз)лари тўғрисидаги дастлабки иккита муаллифнинг эсдаликлари XIX асрнинг 60-70 йилларида, яъни Туркистон ўлкасининг катта қисми Россия империяси таркибига қўшиб олиниши арафасида келиб, маҳаллий аҳолининг маълумотларига асосланиб ишлаб чиқилади. Мазкур муаллифларнинг ҳар иккаласи ҳам юз элатини саккиз гуруҳга бўлади. Муаллифлар ёзиб қолдирган маълумотларда этник атамалар рус тилининг талаффузига мослаштирилиб ёзилганлигидан, баъзи атамаларнинг шакли ҳамда мазмуни ўзгариб кетган. Масалан: А. И. Макшеевда хитой-юзи таркибидаги тиғриқнинг бешкубиси–"беш кун" деб, солиннинг давлайи – "давлат" деб, қаропчи

[1] Дала тадқиқотлари Гулбулоқ, Шўрбулоқ,Уяс қишлоқлари 2022 й.
[2] Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. Самаркандская область, вся
[3] Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. –Тошкент: Академнашр, 2012. –Б. 26.
[4] Ўроков Б., Сувонов О. Ўзбекнинг туркман юз- эли ва унинг шажараси. –Гулистон, Зиё, 2011. –Б. 68-69.

таркибига киритилган кенагас эли – "кенюз" деб хато ёзилганлигини элшунос олим Б. Ўроқов ҳам ўз тадқиқотларида таъкидлаб ўтади[1].

Рус туркшунос олими В. В. Радловнинг шажарасида ҳам бу каби хатоликлар анчагина бисёрлигини қуйидагилардан кўришимиз мумкин. Масалан, парча–юзнинг учтамғалисидаги ўювли уруғи – "юели" деб, ишқили уруғи – "иш-кули" хитой-юзнинг хонхўжасидаги сарт-юзи – "сарт-юе" деб, тиғириқнинг таркибидаги бешкуби уруғи – "беш куй" деб, солиннинг тоғай тўпи – "тоғай-тюпи" деб, бет-жузни – "беш-юз" деб хато ёзганлиги натижасида одамларнинг тушунишида бир қанча муаммолар туғдиргани англанади. Шунингдек, мазкур хатоликлар бугунги кун ўқувчисида ҳам бир қанча қийинчиликлар туғдираётганлиги кундай равшан. Юқорида тилга олиб ўтилган тўртта тадқиқотчиларнинг маҳаллий сулолага мансуб бўлган *(уруғи юз)* қолган иккитаси ҳам ўзларининг тадқиқотларида юз элати таркибидаги тармоқ эл, қабила, уруғ ота ва ҳатто оталарнинг таркибидан жой олган тўпларгача бўлган маълумотларни дала тадқиқотлари натижасида тўплаганлигини, юқорида келтирилган маълумотлар шева хусусиятини ўзида акс эттирган транскипция белгилари асосида берилганлиги таҳсинга сазоворлигини алоҳида такидлашимиз керак.

Элшунос олим Б. Ўроқов юқоридаги жараёнга ҳам ўз муносабатини билдириб, муаллифларнинг (Б. Тўйчибоев ва Қ. Қашқирли) хитой-юзи таркибига киритилган, туркман ҳамда жалойирнинг этник таркибини тушириб ёки эътибордан четда қолдирганлиги, "марқа боласи"нинг таркибидаги туёқли уруғининг олти отасини, парча–юзнинг тўрт тамғалисига қарашли уруғлар қайд этилмаганлиги биз учун тушунарли эмас деб асосли эътирозини билдирганлигига[2] қўшилишимиз мумкин. Бизнингча ҳам бу фикрларда жон бор: воҳа аҳолиси этник таркибини ўрганиш жараёнида бу масалаларга тўлалигича батафсилроқ тўхталишга ҳаракат қилинши лозим деб ҳисоблаймиз.

Уруғлар, шажаралар силсиласига бироз назар ташлайдиган бўлсак, бир уруғ бир неча оталарга, оталар ҳам ўз навбатида бир қанча тўпларга ажралиб кетар экан. Тўплар эса, келиб чиқиши етти отага бориб туташувчи ўнлаб хонадонларни ўзида бирлаштирувчи дастлабки этник бирлик десак бўлади (масалан, Қоштамғали қишлоғидаги тўплар)[3].

Дастлаб ўнлаб хонадонларни бирлаштирган уруғнинг бир отадан тарқалган қисмига тўп деб қаралган бўлса, ҳозирги кунга келиб бу хонадонлар сони юзлаб ва ундан ҳам кўпроқни ташкил этмоқда. Бугунги кунга келиб ўз уруғи тарихига қизақаётган, етти отасини билишга интилаётган авлодларни кўрганимизда кўнглимизга ажиб бир яхши фикрлар ўрнашади. Аммо яна бир нарсани алоҳида такидламоқчимизки, қирқ, юз (жуз), минг атамасининг маъноси асрлар давомидаги авлодларнинг алмашиниши ҳамда маънавиятдаги янги тушунчалар таъсирида аста секинлик билан унутилиб бораётгандек гўё. Натижада, эл-улус хотирасида бу атама саноқ сонни, яъни 40, 100, 1000 рақамини англатадиган бўлиб қоладиганга ўхшайди. Шундай бўлсада, биз тадқиқ қилган юз ёки жуз аввало этник атама бўлиб, юртимизнинг туркий тилда сўзлашувчи энг қадимги туб жой аҳолиси билан ўзаро сингишиб кетган уруғнинг номи бўлганлигини таъкидлашимиз зарурдир. Юз уруғининг номи қадимий туркий қавмларининг бир номи сифатида турли манбаларда аталиши хусусида тадқиқотчилар ўз фикрларини билдириб ўтади. Б. Ўрақовнинг бу уруғни форс манбалари "сак" деб, юнон манбаларида "скиф"[4] деб аталиб келинганлиги барча ўқимишли, зиёлиларимизга аён деган фикрлари анча баҳсли ва тортушувли масаладир. Бу фикрларнинг қанчалик ҳақиқатга яқин, ёки бошқа сабабларини таҳлил қилиш кераклигини ҳисоблаб, бу уруғнинг ном сифатида Дашти Қипчоқ орқали кириб келган кўчманчи чорвадор туркий қавмларнинг ўз уруғнинг номи, шу ҳудудда яшаётган маҳаллий туркий аҳолининг номига айланганини айтиб ўтишимиз керак. Чунки бу уруғнинг кекса авлод вакилларининг оғзаки ахборотига кўра, Жиззах воҳаси ҳудудларига юзларнинг кириб келиш тарихини XVII асрлардаги ўзаро хонликлар ўртасидаги курашлар билан боғланади. Ушбу туркий уруғ

---

[1] Ўроқов Б. Ўзбек халқининг таркибидаги юз (жуз) элатининг шажараси. –Г.: 2016. -Б.121-122.
[2] Қаранг ўша асар .....
[3] Дала маълумотлари. 2021 йил Бахмал тумани Каттақишлоқ ва Мўллабулоқ қишлоқлари.
[4] Ўроқов Б., Сувонов О. Ўзбекнинг туркман юз- эли ва унинг шажараси. –Гулистон, Зиё, 2011. –Б. 68-69.

Жиззах воҳасида яшаётган одамлар орасида бет, бет-жуз, сартжуз, парчажуз, турк, туркмон (туркман), жуз, жузмон, каби номлар билан ҳам аталиб келинаётганлигини кузатишимиз мумкин. Бу номларнинг баъзилари қишлоқ номига, яъни этнотопонимга айланганини (Зомин, Жиззах, Бахмал, Ғаллаорол, Бекобод, Боёвутда)[1] кўришимиз мумкин.

Воҳа юзлари каби, бу ҳудудда яшаётган бошқа уруғлар ҳам кўчманчи чорвадор туркий қавмларнинг бир бўлаги сифатида ўзаро ҳудуд ва урф-одат яқинлиги асосида қадимдан қўшни бўлиб яшаганлиги учун уларнинг этник тарихини бир деб қараш ҳоллари учраши таабийдир. Биз тадқиқ қилган воҳа юз(жуз)ларининг, туркий элатларнинг, жумладан, сўз юритилаётган уруғнинг қадимги аждодлари тўғрисида турли афсона ва ривоятлар то бугунги кунга қадар уруғнинг кекса авлодлари оғзаки маълумотларида учрашлигини воҳадаги юз уруғи ва унинг тармоқлари яшаётган қишлоқларда кузатдик. Мана шундай ривоятлар асносида бу уруғнинг тармоқ (шох)га бўлинишларини ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, уларнинг биринчи қаноти тамғасининг номи билан "ёй-(жой) тамғали" деб айтилиб кетилади. Шу нарсани ҳам эслатиб ўтишимиз лозимки, ёй (жой)нинг тамғадаги тасвири одамнинг қошига ўхшаш бўлганлигидан ушбу тамға "қоштамғали" деб ҳам аталиб келинади деган фикрларни Б. Ўроқов ҳам билдириб ўтади[2]. Бу номдаги қишлоқ ҳозирги кунда Бахмал туманида юз уруғи вакилларининг Қўштамғали қишлоғи мавжудлиги, шунингдек Қипчоқ уруғининг бир тармоғи Қўштамғали деб номланишини ҳам бу фикрларимизни асослаш учун хизмат қилади. Демак, бундан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, мазкур уруғлар ва уларнинг тармоқларидаги ўзаро ўхшашликлар ҳудуд ва ўзаро урф одатларнинг яқинлиги ҳисобига бўлган бўлиши мумкин.

Юқорида турли тадқиқотчиларнинг изланишлари натижаларини таҳлил қилиш асносида, шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, юз уруғи ва унинг турли тўпларининг жуда кўплиги бу уруғ нуфузи воҳада баланд бўлганлигини асослайди. Кичик қабила ва уруғлар ҳам ўзларини шу кучли уруғ билан боғлаб юзнинг бир тармоғимиз деган ҳолатлар ҳам уруғ ичида бўлинишлар кўпайишига сабаб бўлган бўлса керак.

Маълумки, ҳар бир халқнинг тафаккур тарзи, руҳияти унинг тилида намоён бўлиши тарихий ҳақиқатдир. Бугунги ўзбекнинг юз, қирқ, қипчоқ, найман, сарой, туркманжуз каби эллари яшаётган Жиззах воҳасининг этнотопонимлари, тарихий сўзлари, шеваларини, уларнинг тилига хос хусусиятларни комплекс ўрганиш аҳолининг тафаккур даражаси ва ижодий салоҳиятини кўрсатади деган хулосага келдик. Шу ўринда зоминлик олимлар юз (жуз)нинг хитой юзи ва найман уруғи вакиллари бўлмиш профессорлар: Босим Тўйчибоев ҳамда Қозоқбой Йўлдошевларнинг қуйидаги шеърий матнни келтириб ўтишга қарор қилдик:

Қирғовул қизил экан,
Қуйруғу узун экан,
Музга тойғон экан.
Оврудан озорланиб,
Бир сўз деб турғон экан:
Музака, музака,
Сен недин зўрсан?[3]

Пародоксал мантиққа қурилган ушбу айтимда халқнинг образли фикрлаш қудрати намоён бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Унда дунёнинг гултожи ҳисобланмиш инсон эмас, балки оёқ остида бор-йўқлиги билинмай яшайдиган қумурсқа (қаринжа)нинг энг қудратли яратиқ экани борасидаги тўхтам кутилмаганлиги билан ҳам, тасвирдаги ички мантиқий боғланишнинг пухталиги билан ҳам мукаммалдир. Шунга ўхшаш воҳанинг этник тарихига оид турли айтишувлар авлоддан авлодга ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда етиб келиб, воҳа аҳолисининг тарихидан гувоҳлик беради.

---

[1] Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари Давлат қўмитаси Жиззах вилоят ер ресурслари бошқармаси. Зомин тумани статистика бўлими. 2002 йил: Бахмал тумани ҳокимияти 2001 йил, 26.10 даги 486 қарорига илова: 1
[2] Ўроқов Б., Сувонов О. Ўзбекнинг туркман юз- эли ва унинг шажараси. –Гулистон, Зиё, 2011. –Б. 68-69.
[3] Тўйчибоев Б., Йўлдошев Қ. Зоминнинг тил қомуси. –Т.: Академнашр, 2011. –Б. 94.

USTRUSHONA TARIXINING TANGALARDA YORITILISHI

B.Xolboyev
Mustaqil tadqiqotchi

Xalqlar va davlatlar tarixini yoritishda moddiy manbalar katta ahamiyatga ega. Moddiy manbalar orasida numizmatik manbalar alohida o‘rin tutadi. Tangalar orqali tanga pullar zarb qilingan vaqtdagi pul muomalasiga, savdo yo‘llariga, iqtisodiy va madaniy aloqalariga oid savollarga javob topishi mumkin. Numizmatik materiallarning tarixiy manba sifatida ahamiyati shundaki, yozma manbalarda uchraydigan ayrim nuqsonlar (xususan, ma’lumotning yetkazilish darajasi, til va yozuv xususiyatlarining farqliligi natijasida ism, unvon va atamalarining asliyatdan uzoqlashishi va h.k) tufayli yuzaga keladigan anglashilmovchiliklar tangalarda ko‘p uchramaydi. Shu jihatdan olganda, tanga-pullarni ishonchli va sobit tarixiy manba sifatida baholash mumkin.

Yurtimiz Markaziy Osiyo tarixida ilk shaharshozlik madaniyati va davlatchilik an’analari vujudga kelgan hududlardan bo‘lib, mintaqadagi dastlabki mahalliy tanga pullar aynan shu yerda zarb qilingan. Mamlakatimiz hududida davlatchilik tarixini aks ettiruvchi tangalarni bir necha guruhga bo‘lib o‘rganish muhim. Shulardan biri Usturshona tangalaridir.

Usturshonada tanga zarb qildirish So‘g‘d va Chochdan ancha kech boshlangan bo‘lib, milodiy VI-VII asrlarga to‘g‘ri keladi. Tangalardagi yozuvlarda qo‘lyozma manbalardagi kabi hududning nomi Ustrushona, Usrushona, Surushona deb keltiriladi[1]. Ustrushona so‘zining ma’nosi aniq emas, biroq ayrim tadqiqitchilarning fukricha, bu nom budda ilohalaridan biri Sudurshana nomini eslatadi. Bu davrda Hindiston bilan yaqin aloqalar mavjud bo‘lganligini hisobga olsak, bu o‘xshashlik tasodifiy bo‘lmasligi mumkin. Satachari III hukumdorligi davrida zarb qilingan tangalarda o‘z rasmini qo‘ymasdan fil tasvirini tushurilganligi ham bejiz emas. Satacharining ma’nosi sanskiritchada (Sadacharya) “ustoz” degan ma’noni anglatadi[2].

Usturshona tangalarining boshqa voha hukumdorlarinikidan tafovut qiladigan jihati, ularda o‘rin olgan hukumdor tasviri o‘ziga xos qiyofada, farqli boshqa bosh kiyimi (toj) da tasvirlashdir[3]. Shuningdek mintaqaning bu davr tangalaridan faqatgina Usturshona tangalarida fil tasviri uchraydi. Garchi, bu davrda zarb qilingan (Y) shakldagi tamg‘ali tangalarda so‘g‘diy yozuvda Raxanch, Chirdmish, Satachari kabi hukumdor nomlari uchrasa ham, ularda birontasi yozma manbalarda aks etmagan. Usturshona hukumdorlari ismlariga to‘g‘ri kelmaydi. Ya’ni, tangalarda joy olgan mazkur ismlardan hech qaysisi shu paytgacha yozma manbalarda uchramaydi.

Tangalar orqali nomi bizga ma’lum bo‘lgan hukumdorlardan yoki afshinlardan birinchising ismi Chirdmish (VI-VII asrlar). Bu ism so‘g‘diycha “Mitradan kelib chiqqan” ma’nosini anglatadi[4]. Tanganing yuza qismida o‘ziga xos qanotli toj kiygan hukumdoning boshi tasvirlangan. Tangadagi suratda ushbu hukmdor quvnoq, muloyim qilib tasvirlagan. Bo‘ynida uchta yirik tosh yoki munchoqli taqinchoq, qulog‘da katta sirg‘a. Tangalarning reversida *Y* shaklidagi belgi - hukumdorlar tamg‘asi va so‘g‘dcha yozuv bo‘lib, unda “hukumdor Chirdmish” deb yozilgan. Chirdmish tangalarida Eron sosoniylari va budda ikonalari uyg‘unlashib ketgan.

Hukumdor Satachari bronza tangasining (VI-VII asrlar) yuza qismida chap tomonga qarab turgan fil tas’viri tushurilgan va atrofiga so‘g‘dcha „hukumdor Satachari” deb yozilgan.

Reversda *Y*shaklidagi belgi-tamg‘a tasvirlangan[5]. Hindlarda filga o‘xshash Ganesha xudosi bo‘lib, u savdo homiysi ham sanalgan. Bu davrda Usturshona boshqa davlar qatori Hindiston bilan savdo munosabatlarini yaxshi yo‘lga qo‘ygan, shu sababli ham tangalarga fil tas’viri tushurilgan bo‘lishi mumkin.

---

[1] Древний Заамин.-Т.: Фан, 1994. –С.64
[2] Грицина А.А.Уструшанские были. –Т.: Из-во народного наследия им. А.Кадыри, 2000. – С.38
[3] Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар. // Ўзбекистон тарихи манбалари. –Т., 2010. -Б. 28
[4] Грицина А.А. Уструшанские были. –Т.: Из-во народного наследия им. А.Кадыри, 2000. – С.4
[5] http//www.sogdcoins.narod.ru/ustrushana/coins.html

Ustushona tangalarida uchta dunyoviy dinlar buddizm, zardushtiylik va xristianlik uyg'unlashib ketgan. Raxancha III davri(VI-VII asrlar) tangalarining aversida boshqa Ustrushona hukmdorlari tangalaridagi kabi tojli hukumdor tasvirlangan bo'lsa, orqa tomonida *Y* shaklidagi tamg'a bilan birgalikda xoch tasviri tushurilgan. Bunday xochlar boshqa O'rta Osiyo hukumdorlarining tangalarida ham uchragan va bu holat ko'pincha Vizantiyaning ta'siri bilan izohlanadi.

Xoch dunyodagi qadimgi 3 belgilardan biri hisoblanadi va quyosh ma'nosini anglatadi. Shu xildagi belgilar qadimgi hindlar, ossuriyaliklar, xitoyliklar, qadimgi skandinaviya xalqlarida, germanlar, etrusklar, va finikiyaliklarda mavjud bo'lgan. Xristianlik dini paydo bo'lgach, xristianlar xochni o'zlarining mafkuraviy belgisi sifatida qabul qilganlar. Ma'lumki Iso Masihni xochga qoqib azoblashgan, shu tufayli xristianlar uni qiynoq xochlari, jinoyatchilarni jazolash timsoli sifatida qabul qilishgan. Shunga o'xshash T shaklida yoki X shaklida xochlar qadimgi Eronda, qadimgi Rimda va Misrda mavjud bo'lgan. Bugungi kunda 17 xil xoch tasviri mavjud[1].

Qadimdan xaloskor olov va quyosh timsoli sanalgan xoch tasvirining sulolaviy tamg'alar bilan yonma yon qo'yilishi bir tomondan UIstrushona hukumdorlari hokimiyatining qonuniyligi va ularning qudratini ko'rsatish maqsadida qo'yilgan bo'lsa, boshqa tomondan hukumron sulolalar o'rtasidagi ziddiyatlarni o'zida namoyon qiladi. Chunki yuqorida keltirilgan hukumdorlar nomini VIII asrdan keyin uchramaymiz, bu davrdan davlatni boshqa sulola idora eta boshlagan.Yangi sulolaning shakllanishida turklar ma'lum o'rin tutgan bo'ib, ulardan yozma manbalar orqali Xorabug'ro (720-738 yy.), Xanaxora (738-800 yy.), Kovus (800-825 yy.), Abul Hasan Haydar ibn Kovus (Al-Afshin) (825-840 yy.) larning nomi ma'lum[2].

Ilk musulmon tangalarining zarb etila boshlanishi 892-894 yillarga to'g'ri keladi[3]. V.V.Bartoldning ma'lumotlarga qaraganda 892-893 yillardagi mis tangalarda so'nggi Usturshona afshini Sayid ibn Abdulloh (880-893 yy.) nomi zarb qilingan bo'lsa, 893-894 yilgi taangalarda Somoniylardan Ismoil ibn Ahmadning nomi zarb qilina boshlaydi[4]. Demak bu davrda mahalliy sulola ag'darilib, Ustrushona bevosita Somoniylar mulkiga qo'shib olingan.

Sayid ibn Abdulloh nomi bizga faqat tangalar orqali yetib kelgan, undan keyingi hukumdorlar nomi esa yozma manbalar orqali ma'lum. Raxonch III davridan keyin dyarli yuz yillik tanaffusdan so'ng ilk bor mahalliy hukmdor nomidan tanga zarb etilishi ma'lum ma'noda iqtisodiy va siyosiy mustaqillikni anglatadi.

Usturshonada tangalarning zarb qilinishi, savdo, iqtisodiy, siyosiy munosabatlaning rivojlanganligidan dalolat beradi va ma'lum ma'noda davlat mustaqilligini ham ifodalaydi. Numizmatik materillar tahlili Usturshonaning mustaqil davlat sifatida faoliyat yuritganligini, hukmdor o'z nomidan tanga zarb qilganligini ko'rsatadi. Uning madaniy sohalarda boshqa davlatlar bilan aloqalari yaxshi bo'lganligi sababli tangalarda umumiy uyg'unlik mavjud. Tangalarda, yuqorida qayd etib o'tilganidek, buddizm, zardushtiylik va xristianlik ramzlarining aks ettirilishi Usturshona hukmdorlari boshqa dinlarga nisbatan tolerantlik munosabati mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, Buyuk ipak yo'lida joylashgan Usturshona turli xalqlar o'rtasidagi savdo va madaniy almashinuvda muhim o'rin tutgan hudud sanaladi.

---

[1] Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. - С. 210-211

[2] Грицина А.А. Уструшанские были. –Т.: Из-во народного наследия им. А.Кадыри, 2000. – С.42-45, -С. 53

[3] Древний Заамин.-Т.: Фан, 1994. С–64

[4] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.I. –М.: 1973. С–269-282

УСТРУШОНА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДА МИНТАҚАВИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ ЎРНИ

Е.Асатуллаев
ГулДУ магистранти

Буюк Ипак йўли мил.авв II-асрдан то милодий XVI-асргача, Шарқ ва Ғарб давлатларини карвон йўллар билан боғлаган. Ушбу савдо йўлини асос солиниши Хитойнинг Хан сулоласидан бўлган ҳукмдор У-Ди (мил.авв 140-87) билан боғлик. У мил.авв 139-йилда элчи Чжан Сянни, сюнну ёки хунну қабиласига қарши иттифоқчи ва улардан енгилган массагетларни топиш учун ғарбга юборган бўлиб, элчи ўн уч йил ўтиб, қайтиб келган. Натижада хитойликлар ўзлари учун Фарғона, Парфия, Бақтрия ва бошқа Ўрта Осиё ўлка ва халқларини кашф этдилар[1]. Мил.авв 121-йилда ипак ва бронза ойналар ортилган карвон Тяншан тоғини ошиб, Фарғона водийсига кириб борган. Шу тариқа ғарбий ўлкалар билан савдо-сотиқ йўлга қўйилади. Минг йиллар давомида фаолият олиб борган савдо йўлининг асосий маҳсулоти ипак бўлиб, карвонлар қатнови орқали кўплаб халқлар маданияти, тарихи, маънавиятига катта таъсир ўтказди. Ушбу савдо йўли чорраҳасида жойлашган Уструшонанинг, унда ўрни ва аҳамияти қандай бўлган эди?

Уструшона давлати табиий-географик ҳамда иқтисодий жиҳатдан жойлашуви, унинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган. Араб географлари ва Хитой тарихчиларининг Уструшона ва унинг чегарасига доир маълумотлари асосан IX-X асрларга оид бўлсада, давлатнинг VII-VIII асрлардаги чегарасидан деярли фарқ қилмайди. Агар бугунги кун сиёсий харитасига нисбатан олинса, унда Уструшона таркибига Тожикистон Республикаси Суғд вилоятининг Шаҳристон, Ўратепа, Нов туманлари, Ўзбекистон Республикасининг Жиззах, Ховос, Ғаллаорол, Зомин, Қирғизистон Республикасининг Лайлак туманлари ва жанубдан Туркистон тоғ тизмалари билан чегараланган ҳудудларни ўз ичига олган[2]. Хитой йилномаларидан бири „Таншу"да уни „Судушина", „Суйдушана", Тан императорлари саройида „Лайвий", „Сюандзан" манбасида „Сутелисен" деб номланган[3]. В.В.Бартолднинг фикрича, Уструшонанинг энг қадимги номи Осрушона шаклида бўлган. Илк ўрта асрларда уни афшинлар бошқариб, мустақил ҳокимлик эди. Араблар босқини даврида ҳудуд ўз мустақиллигини сақлаб қолган, фақатгина 822-йилда халифаликка бўйсундирилган. Сўнгги афшин сифатида манбаларда ал-Афшин ёки Ҳайдар ибн Ковус аталиб, у халифа Мутасим (833-842)нинг лашкарбошчиси сифатида, Бобак қўзғолонини бостириб, 841-йилда даҳрийликда айбланган ва қатл этилган[4]. Аммо афшинлар ҳокимияти Уструшонада 893-йилгача, яъни Сомонийлар томонидан тўла бўйсундирилганича, давом этган[5].

Ҳудудни иқтисодий ҳолатини араб географи Истахрий „Масолик ал-Молик" асарида Суғд, Фарғона, Шош қаторида Уструшонада мевалар кўп ҳосил бериб, жониворлар мева билан боқилишини айтади. Бу қишлоқ хўжалик неъматлари албатта чет ўлкаларга, қўшни шаҳарларга, кўпроқ Хўжандга олиб бориб сотилган. Уструшона шаҳарларининг кўпчилигида бозорлар ва ҳар доим фаолиятда бўлган савдо ярмаркалар ташкил қилиниб, уларда узоқ юртлардан кўплаб сотувчи ва ҳаридорлар қатнашган. Шунингдек, „Ҳудуд ул-олам" асарида Уструшона ёки Сурушана „катта ва обод вилоят, ноз-неъмати, шаҳар ва рустаклари кўп, у ерда шароб кўплаб тайёрланади ва тоғларидан темир қазиб олинади" дейилган. Археолог олим А.А.Грицинани ёзишича ўлкада 18 та туман бўлган, булар: Куркет, Газак, Багкет, Совот, Зомин, Дизак, Бунжикат, Харакана, Фекнан, Фағкат, Минк, Асбаникат, Бискар, Вакр, Шагар, Бургар, Буттамлар. Сомонийлар даврида Уструшона тоғларидан темир, олтин, мис,

[1] В.И.Кузищина.История древнего Востока.-Р:Высшая школа,2003.с-395
[2] Н.Н.Негматов.Уструшана в древности и раннем среднековя.-Р:Сталинабад,1957.-С.15.
[3] Абдуғани Илашев.Давр нафаси.-Т:Мухаррир,2013. –Б. 21.
[4] Ўша манба, -Б. 23.
[5] Фарҳод Султонов, Фаррух Бозорбойев.Ўрта асрлар тарихи (Ўзбекистон тарихи).Т:Алишер Навойи номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. –Б. 38.

кумуш, новшадил, купорос, ақиқни йўл-йўл тури ва туз қазиб олинган[1]. Бу билан эса ўша даврлардаёқ Уструшона табиий бойликларга анчагина бой бўлганини билиб оламиз.

Буюк ипак йўлини жанубий йўналиши қадимдан Зомин ва Ховосдан ўтиб, карвонлар Чочга, ундан Ўтрор ва Ёркентга йўл олишган. Ёзма манбаларда ,,Банокат йўли" деб номланувчи савдо йўли Суғддан Уструшона орқали Жиззах-Зомин-Ховос йўналиши бўйича кетиб, Ховосда жанубга бурилиб, Оҳангарон дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойидан кечувга чиққан. Бу ердан Чирчиқ водийси, эски Тошкент орқали Чиничкат-Бинкат йўлига қўшилган. Савдо йўллари устида карвонсаройлар бўлиб, улардан бирини Истахрийни ёзишича афшин Ҳайдар ибн Ковус IX-асрда Зомин йўлида Худойсар карвонсаройини қурдирган[2]. Ибн Хавкалнинг маълумотига кўра, бутун Мовароуннаҳрда ўн мингдан ортиқ сарой ва работлар бўлган. Улар қалъа, сарой, молхона ва маҳсулот омборхоналари вазифасини бажариб, зарурат юзасидан, овқат, кўрпа-тўшак, ҳайвонларга ем-хашак ва сувга эга бўлган.

Сомонийлар давридаги маҳаллий ва халқаро савдо ривожи Уструшонада шаҳарсозликни ривожига ҳам туртки бўлди. Айнан Нурота шаҳри IX-аср охирида Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Банокентга борувчи карвонларга қўналға сифатида қурилган. Мазкур шаҳар Уструшонадаги сомонийларнинг Култепаси билан узвий алоқаларини топилмалар кўрсатади[3]. Шаҳар ҳаробасини ташқи кўринишидан, марказий минора бўлганлиги билинади. 1987-89-йиллардаги археологик қазишмаларда бу ерда ҳаёт IX-XI асрлар оралиғида бўлгани исботланди. Қорахонийлар даврига тегишли ,,ал-хон ал Одил номидан 1003-1004-йилда Шошда зарб этилган" деган ёзувли фалс тангани топилиши, Шош (Тошкент) билан савдо алоқалари қизғин бўлганини билдиради[4]. Култепадан ҳам бир неча Қорахонийлар тангаси ва бошқа ҳудудларга тарқалган қизил сопол буюмлар топилган. Тахминларга кўра, ҳудуддаги карвонсаройлар мўғуллар истилосигача ўз фаолиятини тўхтатган. Бунга XIII асрнинг бошларида Хоразмшоҳ Муҳаммадни қорахитойларга қарши кураш олиб борганида Шош, Фарғона ва Уструшонадаги қалъалар ва карвонсаройлар бўш қолдириб кетиш ҳақида буйруқ берган деган, исботланмаган фаразлар жавоб бўлиши мумкин.

Археолог олим А.А.Грицина Тўрткўлтепа карвонсаройини 1994-йилги қазишма чоғида аниқлади. Тўрткўлтепа Ўрта Осиёдаги йирик карвонсаройлардан бири бўлган. Шунингдек тез-тез бўлиб турадиган, кўчманчилар ҳужумидан сақланишга ёрдам берган[5]. Шуни айтиш жоизки, ҳозирги Жиззах ва Ховос даштларида, сўнгги Сомонийлар ҳукмдори Мунтасир, яъни Абу Иброҳим Исмоил ибн Нуҳ Қорахонийларга қарши жанг олиб борган эди. Археологлар қазишмалар натижасида карвонсарой ҳовлисига олиб борадиган узунлиги 14 метр келадиган кириш йўлагининг бир қисмини очишган. Унинг деворлари хом ғишт ва катта пахсадан терилган бўлиб, поллари юзасига ялпоқ тош ва йирик шағаллар тўшалган. Топилган кўплаб сопол идишлар, тангалар, хом ва пишиқ ғиштлар карвонсаройни X аср, балки ундан ҳам олдин қурилганлигидан далолат беради. Кириш айвонини деворларига бир неча қатлам сувоқ сурилиб, унинг қалинлиги 10 см.га етади[6]. Қўшни ҳудудлар билан алоқаларни, Қалайи Қаҳ-қаҳадан топилган афшинлар тангаларидан ҳам билса бўлади. Унда Чирдмиш ва бошқа афшинлар қанотли тож билан таъсвирланган бўлиб, бу эса Сосонийларнинг тангаларига ўхшашдир. Сатачарининг тангасида фил, дурлар ва сирғалар таъсвири, ҳиндлар билан савдо муносабатлари бўлганини англатади[7].

---

[1] Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи.Т:,,Шарқ" нашриёт-матбаа консерни бош тахририяти,2000. –Б. 98.
[2] Абдуғани Илашев. Давр нафаси.Т:Муҳаррир,2013. –Б. 31.
[3] Ў. Эрбўтаева,И.Баратов,У.Алибеков, Ш.Бектурдиев.Сирдарё вилояти тарихи.Т:Гулистон,2011.–Б. 7.
[4] А.А.Грицина.Археологические памятники Сырдарынской области. Р: Фан, 1992. с 45
[5] Абдуғани Илашев, Давр нафаси.Т: Муҳаррир, 2013. –В. 32.
[6] А.А. Грицина, М.Содиқов. Эски Ховос ва унга қўшни худудлар қадим ва ўрта асрларда.Т: Самарқанд,2010. –Б. 97.
[7] А.А.Грицина, С.Д.Мамаджанова, Р.С.Мукимов. Археология, История и Архитетура средневековой Уструшаны (IV -начало XIII в).-Р:Самарканд, 2013. –С. 25.

Олимлар ўрта асрларда Зомин бўйлаб ўтган савдо йўллари ҳамда уларнинг тармоқларини ёзма манбалар, моддий ва маданий ёдгорликлар асосида ўрганиб чиққанлар. Хусусан, А.А.Грицина раҳбарлик қилган илмий археологик гуруҳ Зоминда Азлартепа, Қўштепа, Оқтепа, Қўрғонтепа, Хитойтепа ва Жартепада жиддий археологик изланишлар олиб борди. 1995-йилгача улар томонидан Пишағорсой ҳавзасида ўрта асрларга оид 31 та зич жойлашган ёдгорликлар аниқланди. Уструшонанинг пойтахти Бунжикат ва йирик қалъа Зоминда турли даврларда пул зарб қилинганлиги ва махсус қурилган зарбхоналар бўлиши ҳудуднинг сиёсий-иқтисодий салоҳиятини кўрсатади. Илмий ва моддий далилларга таяниб, Бунжикат зарбхоналарида IX аср, X асрнинг охири ва XI асрнинг биринчи ярмида танга зарб этилгани, Зоминда бу ишлар, VI асрда, IX асрнинг ва XIV асрнинг бошларида амалга оширилганини ёзилади[1]. Бунжикатдаги ҳукмдор саройидаги кўплаб ҳайкал ва рангли таъсвирлар, шунингдек олти метрли „она бўри", яъни Рим шаҳрининг рамзий таъсвири топилган бўлиб, бу эса карвон йўллари фақатгина савдо-сотиқ учун эмас, балки маъданий алоқалар учун ҳам хизмат қилганини билиб оламиз[2].

Хулоса қилиб айтганда, Уструшонанинг қулай иқлим ва шароитларга бой ҳудудлиги хамда сув хавзаларига яқин жойда жойлашганлиги, унинг бой ўлка бўлганлигини кўрсатса, ипак йўли чоррахасида жойлашганлиги қадимги ва ўрта аср давлатлари орасида ўзига хос ўрни бўлганлигини кўрамиз. Уструшонанинг қўшни давлатлар билан олиб борган ижтимоий-иқтисодий ва маданий алоқалари унинг ўрта асрларда янада юксалиши учун замин яратди.

SANGZOR- ZOMIN MINTAQASI AHOLISI ETNIK TARKIBINING O'RGANILISHI TARIXSHUNOSLIGI

N.Beknazarov
GulDU magistranti

XX-XXI asrlarda Sangzor- Zomin aholisining etnik tarkibini aniqlashga oid keng ko`lamli tadqiqotlar bu mintaqada olib borilmagan. Mintaqa aholisi tarkibi bo`yicha qilibgan ishlarga qaralganda asosan XIX asr ikkinchi yarmida o`lkaga kelgan ayrim rus shaqrqshunos va generallarining ayrim estaliklari va statiskik materiallarda bir qancha ma`lumotlar keltirib o`tilganligini ko`rish mumkin.

Xususan , mintaqa joylashgan bugungi Jizzax tarixi bilan shug`ullangan turli tadqiqotchilar jumladan ilk ilmiy kuzatishlarni amalga oshirgan, A. Vamberi[3], A.D. Grebenkin[4], A.P. Fedchenko[5], L.N. Sobolev[6], A.P. Xoroshxin[7], O.D. Chexovich[8], P.P. Ivanov[9], H. Muhammedov[1],

[1] Абдуғани Илашев.Давр нафаси.-Т: Мухаррир, 2013.-Б. 27.
[2] А.А.Грицина, М.Содиқов.Эски Ховос ва унга қўшни худудлар қадим ва ўрта асрларда.-Т:Самарқанд, 2010. –Б. 51.
[3] Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. –СПб., 1865 – С.211.
[4] Гребенкин А. Д. Узбеки // Сборник. Русский Туркестан: Сборник ст. Вып. II.– Москва: Университет. 1872.– С. 106.
[5] Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. – Москва: "Географгиз", 1953. – С. 17-31; Федченко А.П. Топографический очерк Зеравшанской долины и заметки о соседних бекствах и памятниках Самарканда(с картой Зеравшанской долины)// Изв. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. Т. VIII. Вып. – Ташкент-Москва: 1870 – С. 130-131.
[6] Соболев Л.Н. Географические и статистическая сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа// Зап. Рус. геогр. о-ва по отделению статистики/ Т.IV. –СПб., 1874. – С. 713-714.
[7] Хорошхин А.П. Кызил-Кумский дневник // Сборник статей, касающихся Туркестанского края. – СПб, 1876. – С. 400.
[8] Чехович О.Д. Бухарские документы XIV века. ДокументыXVI-XVII вв. Джуйбарских шейхов на персидском языке. Перевод на русский язык с примечаниями П. П. Иванова и др. –Ташкент: "Фан", 1965.–С. 61-114.
[9] Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов (К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв.) [исследование, тексты и переводы документов]. – Москва: "Наука", 1954. – С. 46-54.

Ya. G'ulomov[2], B.F. Yusov[3] va boshqalar tomonidan to'plangan ma'lumotlar istoriografik manba sifatida Jizzax vohasi hususan Sangzor- Zomin mikro vohasi tarixi haqida xam bir qator ma`lumotlar ko`zga tashlanadi. XIX -XX asrlarga oid bo`lgan bu kabi tadqiqotlarda asosan materiallar bir biridan ko`chirilgan yoki takrorlanga holatlar anchagina ko`p uchraydi.Bu kabi o`lkani o`rganish uchun kelgan tadqiqotchilarning ishlari mintaqa tarixi aholi etnik tarkibi xaqida dastlabki malumotlarni bera olishi bilan xam ahamiyatlidir.

Rossiya imperiyasi mustakmlakachiligi va sovet hukumatining ilk yillarida aholini ro'yxatga olish qaydnomalari[4], O'zbekiston Respublikasi Malliy arxivida saqlanayotgan "Qushbegi mahkamasi arxivi"[5], XX asrning 20-yillariga oid etnografik ma'lumotlar[6], M.S. Andreev[7], I.I. Zarubin[8], V.G. Moshkova[9], B.X. Karmisheva, Ye.M. Peshchereva[10], N.B. Nemseva[11], V.P. Alekseev, N.A. Dubova[12] kabi tarixchi, etnograf, arxeolog va boshqa soha olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'rin olgan ma'lumotlar tahliliy va tasnifiy o'rganilib, tadqiqot uchun zarur hollarda foydalanilib bu mikro voha tarixini o`rganishda manba vazifasini o`tashligini alohida takidlash lozim. XX asrda o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, etnik tarkibi hamda mintaqalardagi qator subetnoslar bo'yicha K.Sh. Shoniyozov, T. Fayziev, B. Ahmedov, M. Ermatov, B.X. Karmisheva, A. Muhammadjonov, X. Toshev[13] kabi olimlarning fundamental monografiya va tadqiqotlari nashr etildi. Tadqiqotda mustaqillik arafasida hamda istiqlol yillarida O'zbekiston toponimiyasi bo'yicha izlanishlar olib borgan S. Qoraev[14], T. Nafasov[15], E. Begmatov[16], N. Oxunov[17], U. To'ychiev[18], A. Turobov[19], N. Begaliev[1], Q.Hakimov, S. Bo'rievlar[2]tomonidan keltirilgan ilmiy-metodik ishlarida

---

[1] Muhamedov H. Qadimiy mudofaa devorlari. –T.: "Fan", 1973. – B.14-19.

[2] Гулямов Я.Г. К изучению древних водных сооружений в Узбекистане //Изв. АН УзССР. 1955. №2. – С 63.; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Т.: Фан, 1959. –С.67-110.

[3] Юсов Б.В. А. П. Федченко [1844-1873, Русский путешественник, исследователь Средней Азии] / Под редакцией Э. М. Мурзаева. – Москва: Географгиз, 1953. – С. 16.

[4] Материалы для статистики Самаркандской области 1887-1888 гг. Вып. 1. – Самарканд: 1890. –С.77-78; Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения Туркестанской Республики. Ч. 1. вып. 5. Население Самаркандской области. – Т.: 1924. – С.36-37.

[5] Ф. И-126 «Канцелярия Кушбеги эмира бухарского», Ф.И-323. Ф.Р-59.; O'zR MA, 21-fond, 1-3ro'yxat, 1233-ish, 86 varaq. O'zMA, I-1, № 12 ro'yxat, 1441 yig'ma jild, – B. 128^{ob}-145; Abduvahhobova M. R. Qushbegi arxivida tarixiy toponimlar va Buxoro amirligining ma'muriy-hududiy tizimi (ilmiy risola). Mas'ul muharrir: M.M. Ishoqov. – T.: Toshkent davlat Sharqshunoslik instituti nashriyoti, 2006. – B. 14.

[6] Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения Туркестанской Республики. Ч. 1. вып. 5. Население Самаркандской области. – Ташкент: 1924. – С.36-37.

[7] Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандской области в 1921 году. – Т.: "Наука", 1922. – С.22-37.

[8] Зарубин И. И. Население Самаркандской области. (Численность этнографический состав и территориальное распределение с этнографической картой). – Л.: Изд. Акад. наук, 1926. – С.8-25.

[9] Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен. // Материалы по археологии и этнографии Узбекистана: Труды института Истории и археологии АН УзССР. Т. 2. – Т., 1950. – С. 141-149; Мошкова В.Г. Ковроделие узбеков племени туркмен // Ковры народов Средней Азии. – Т.:1977. – С. 69-77.

[10] Кармышева Б.Х., Пещерова Е.М. Материалы этнографического обследования таджиков Нуратинского хребта // СЭ. – 1964. –№1.– С.7-21.

[11] Караванными дорогами Голодной степи//Вехи времён: – Т.: Альманах, 1989. – С. 41-44.

[12] Туркмены в Среднеазиатском междуречье // Под редакцией Алексеева В.П., Дубова Н.А. – Ашхабад: "Ылим". 1989. – С. 5-25.

[13]Ташев Х. Культура и быт животноводов Зарафшанской долины (конец XIX – 60-е XX в.). Автореф.дисс.канд.ист.наук. – Т., 1968.

[14] Qoraev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. Mas'ul. muharrir: A. Muhammadjonov. – T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2005. – B. 172-179.

[15] Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – T.: "O'qituvchi", 1988. – B. 17-218; Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: автореф…дис… кан-та фил.наук / Т. Нафасов. – Т., 1968. – 30 с.

[16] Begmatov E. Joy nomlari ma'naviyat ko'zgusi. [Mas'ul muharrir: N. Mahmudov] – T.: Ma'naviyat, 1998. – 64 b.

[17]Oxunov N. Joy nomlari ta'biri. Muharrir: Z. Hakimov. – T., 1994. – B.4 -51.

[18]Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана (по данным топонимии Зарафшанской долины). Автореф. канд.ист. наук. – Т.: ИИ АНРУз. 1990. –С. 23

[19]Turobov A.M. Samarqand etnonim va etnooykonimlari. – Samarqand: SamDChTI, 2002.

xam bevosita bu mikro vohaga aloqali va aloqador bo`lmagan malumotlar borligi ko`zga tashlanadi. Voha toponimlarini manbaviy material sifatida o‘rganish asnosida ushbu ishlardagi ma’lumotlar ham e’tiborga olindi. Shuningdek, yaqin yillarda Q. Hakimov tomonidan Jizzax viloyati toponimlarini o‘rganiib chiqilishi tadqiqoqtimizda uning ishlaridan unumli fodalanishga harakat qildik.

Bugungi O‘zbekiston hududi tarixini etnotoponimik jihatdan tadqiq etishda Jizzax vohasi xususan Sangzor- Zomin mikro vohasi etnotoponomikasiga e’tibor qaratgan ilmiy izlanishlarning katta bir qismi sobiq Sovet davri tarixshunosligiga to‘g‘ri keladi. Qadimdan asosan o‘troq dehqon, qisman esa ko‘chmanchi chorvador aholi uchun makon bo‘lib kelgan Sangzor- Zomin mikro vohasidagi aholi maskanlari miloddan oldingi mingyilliklardayoq Markaziy Osiyo mintaqasining chorrahasida joylashgan o‘lka sifatida bo‘lib kelgan. Bu haqda turli tillardagi tarixiy manbalarda (grek-yunon, xitoy, arab, hind) muhim ma’lumotlar mavjud.

Aslida Jizzax vohasi va bugungi Zomin, Baxmal, G`allaorol tumani aholisining etnik tarkibi va toponimlari bo‘yicha dastlabki ilmiy izlanishlar XIX asrning so‘nggi choragida boshlangan bo‘lib, asosan rus sharqshunos va etnograf olimlari vohaga tashrif buyurib, bu borada o‘zlarining dastlabki fikr-mulohazalarini bildirgan edilar. Bundan ancha oldin N. Xanikov tomonidan boshlangan bu tarzdagi izlanishlar A.D. Grebenkin tomonidan yanada izchillik bilan davom ettirildi. Vohaga tashrif buyurgan mashhur rus turkologi V.V. Radlov bir qator viloyat va tumanlarda bo‘lib, mahalliy aholining etnik tarkibi, til va lahja xususiyatlari masalalarni o‘z asarlarida ancha batafsil yoritdi[3].

XX asr boshlarida mavzu doirasidagi tadqiqotlar jadallashdi va 20-30 yillarda bir qator ilmiy asarlar dunyo yuzini ko‘rdi. Xuddi shu yillarda mahalliy tadqiqotchilar ham lingvistik materiallar to‘plash mobaynida voha aholisining etnik tarkibi, etnonimlar bilan bog‘liq joy nomlariga ham birmuncha to‘xtalib o‘tishgan. Ayniqsa, tilshunos va adabiyotshunoslar orasida G‘. Olim Yusupov, H. Zarif, S. Ayniy kabi mahalliy ziyolilar voha tarixi va etnik xususiyatiga doir o‘z qarashlarini e’lon qildilar[4].

XX asrning 20-yillaridan O‘rta Osiyo aholisini etnografik jihatdan tadqiq etishning yangi bir bosqichi boshlandi. Bu davrda etnografik tadqiqotlar xarakteri va ahamiyati haqida tarixshunoslik tadqiqotlarida tahlil etilgan.

Sovet davrida bir qator o‘zbekistonlik tadqiqotchilar ham mintaqa, shu jumladan, Jizzax vohasi tarixiy toponimiyasiga u yoki bu darajada to‘xtalib o‘tganlar. Xususan, manbashunos va arxeolog olim A. Muhammadjonov vohaning sug‘orilish tarixini yoritish mobaynida bu yerning tarixiy joy nomlariga ham to‘xtalib o‘tgan bo‘lib, tadqiqotchi tomonidan keltirilgan tarixiy materiallar bugungi kunda ham o‘z ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan[5]. Ayniqsa, uning “Buxoro xonligining aholi manzillari” nomli tadqiqoti bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlar uchun manba vazifasini bajarmoqda[6].

1960-1970 yillarda o‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, etnik tarkibi hamda mintaqalardagi qator subetnoslar bo‘yicha B. Ahmedov, K.Sh. Shoniyozov, M. Ermatov, X. Doniyorov, X. Toshev kabi olimlarning fundamental monografiya va tadqiqotlari nashr etildi[7]. Shuningdek, S. Qoraev, U.

---

[1] Begaliev N.B. O’zbek etnonimlari tarixidan. – Samarqand: SamDChTI, 2004; Begaliev N.B. Samarqand etnotoponimlari tarixidan. – Samarqand: SamDChTI, 2011.

[2] Bo’riev S.N. Urgut tumani mikrotoponimlarining leksik-semantik tahlili.: Filologiya fanlari bo’yicha nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2010.

[3] Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М.: 1989. – С. 532-578.

[4] Olim F. O’zbek urug’laridan qatag’onlar va ularning tili. Ilmiy fikr jurnali, №1. – Samarqand – Toshkent, 1930 (lotin yozuvida); Ayni S. Kulliyot. ***Ч***.12. G’S.Ayn***ӣ***.–Dushanbe:Irfon,1976.–S.124-150.

[5] Мухаммеджанов А. История орошения Бухарского оазиса (с древенейших времен до начала XX в. – Т., 1978.

[6] Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XXв.) / Материалы к историческойгеографии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. –Т.: Университет, 2001.

[7] Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965; Шаниязов К. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). – Т., 1965; O’sha muall. К этничексой истории узбекского народа. – Т., 1974; Эрматов М. Этногенез и формирования узбекского народа. – Т., 1968; Doniyorov X. O’zbek xalqi shajara va shevalari. – T.: Fan, 1968; O’sha muall. Eski o’zbek adabiy tili va qipchoq dialekti. – T.,1976; Ташев Х. Культура и быт животноводов Зарафшанской долины (конец XIX – 60-е XX в.). Автореф.дисс.канд.ист.наук. – Т., 1968.

To‘ychiev, Q.Hakimov, Q.Yo‘ldoshev, B.To‘ychiboev kabi toponomist va elshunos olimlarning tadqiqotlarida ham mintaqaning tarixiy joy nomlari, xususan, Jizzax vohasi etnotoponimlari lingvistik jihatdan tahlilga tortildi[1]. Shu bilan birgalikda yana bir qator tadqiqotchilarning ishlarida voha toponimikasiga u yoki bu darajada to‘xtalib o‘tilgani ko‘zga tashlanadi.

B. Ahmedov ko‘chmanchi o‘zbeklarning siyosiy faoliyati, ularning vohaga kirib kelish va tarqalish jarayonlariga, shuningdek, Shayboniy sulolasi vakillarining Jizzax vohasida o‘tkazgan yer-suv islohotlari, aholining Nurota va Zarafshon vohalarida joylashuvi masalalariga birmuncha to‘xtalib o‘tgan[2]. Yirik etnograf olim K. Shoniyozov esa o‘zbeklarning etnik tarixida katta o‘rin tutgan urug‘-qabilalarga, xususan, o‘zbeklarning qipchoq va qarluq komponentlariga bag‘ishlab yozgan maxsus monografiyalarida markaziy vohalarga katta e’tibor qaratgan[3]. Yirik olim birinchilardan bo‘lib, vohaning XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Jizzax vohasida yashagan o‘zbeklarning urug‘-qabilaviy tarkibini keng ko‘lamda yoritgan va ko‘plab urug‘larning tarkibiy bo‘linishlari haqidagi ma’lumotlarni ilm ommasiga yetkazib bergan[4]. K. Shoniyozovga ko‘ra, Movarounnahr muhim bir qismini qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi o‘zbeklar tashkil etgan bo‘lib, ularning aksariyati markaziy va janubiy viloyatlarda Jizzax, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, shimolda esa Nurota, Jizzax, Toshkent, Farg‘ona vodiysi o‘zbeklari bilan o‘xshash tarkibga ega bo‘lgan[5]. O‘z tadqiqotlarida etnolingvistik dalillarga tayanib ish olib borgan X. Doniyorov ko‘p yillar davomida Samarqand va Jizzax viloyatlari o‘zbek aholisining etnografik xususiyatlariga to‘xtalgan. Tilshunos olim etnologik kuzatishlarga tayangan va ularni o‘rta asrlardagi yozma manbalar ma’lumotlar bilan solishtirib chiqqan. Bu esa uning tadqiqotlari muvaffaqiyatli chiqishini ta’minlagan[6].

O‘zbekistondagi toponimlar bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarning katta bir qismi S. Qoraevga taalluqlidir. Toponimist olim nafaqat tarixiy joy nomlarini, balki mamlakatimizda hozirda mavjud bo‘lgan toponimlarning ko‘pchilik qismini lingvistik jihatdan tahlil qilib, ularning etimologiyasini aniqlab bergan[7]. Jumladan, u Jizzax vohasi va unga qo‘shni hududlardagi yuzlab geografik nomlarga to‘xtalib, ularning sezilari qismini etnotoponimlar tashkil etishini ta’kidlagan. Shuningdek, tadqiqotchining ishlaridan ushbu hududlar toponimikasining katta bir qismi o‘zbekcha (turkiy), sezilarli bir qismi esa tojik (forsiy) va arabcha nomlardan iboratligi ko‘plab dalillar asosida ko‘rsatib berilgan.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixini toponomik ma’lumotlar asosida o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarning sezilarli bir qismini mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar tashkil etadi. Avvalo aytib o‘tish kerak, bu davrda olib borilgan tadqiqotlarda ko‘proq arab-fors, xitoy va boshqa tillarda yozilgan birlamchi yozma manbalarga tayanish barobarida arxeologik topilmalar, xususan, sug‘diy tilli hujjatlar va numizmatik materiallar ham jalb qilinayotganligi diqqatga sazovordir. O‘zbekistonning tarixiy toponomiyasi, shu jumladan, Jizzax vohasi toponimlari, xususan, etnotoponimlari bo‘yicha ko‘p yillardan beri tadqiqotlar olib borgan S. Qoraev, Q.Hakimov, M.Mirkamilov, A.Zokirov, U.To‘ychiev, Q.Almanov[8]lar bu davrda ham o‘z izlanishlarini davom

---

[1]Qoraev S. Geografik nomlar ma’nosi. – T.: O’zbekiston, 1978; Qoraev S. O’zbekiston viloyatlari toponimlari. Mas’ul. muharrir: A. Muhammadjonov. – Toshkent: O’zbekiston milliy entsiklopediyasi,2005; Туйчиев У. Отражение этнонимов в топонимии Булунгурского района // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. – Вып. 2. – С. 34-45; Ўша муалл. Этнотопонимы и этническая география Джамбайского района // Ўша жойда. – С. 46-54.

[2]Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965.

[3] Шаниязов К.Ш. УзбекиКарлуки: Историкоэтнографический очерк. – Т.: Наука, 1964; Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историкоэтнографические исследования на материалах кипчакского компонента). – Т.: Фан, 1974.

[4] Shoniyozov K. Qang’ davlati va qang’lilar. – T.: Fan, 1990; O’sha muall. Qarluq davlati va Qarluqlar. – T., Sharq, 1999; O’sha muallif. O’zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T.: Sharq, 2001.

[5] Shoniyozov K. O’zbek xalqining shakllanish jarayoni.... - B. 408-419.

[6] Doniyorov X. O’zbek xalqi shajara va shevalari. – T.: Fan, 1968; O’sha muall. Eski o’zbek adabiy tili va qipchoq dialekti. – T., 1976.

[7]Qoraev S. Geografik nomlar ma’nosi. – T.: O’zbekiston, 1978; Qoraev S. O’zbekiston viloyatlari toponimlari. Mas’ul. muharrir: A. Muhammadjonov. – Toshkent: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.

[8] Туйчиев У. Отражение этнонимов в топонимии Булунгурского района …– С. 34-64; Туйчиев У. Этнотопонимы и этническая география Джамбайского района // Ономастика Средней Азии. 2. – Фрунзе: Илим,

ettirishdi. Ayniqsa, voha etnotoponimlari va aholining etnik tarkibi masalasida tadqiqotlar olib borayotgan Q. Almanovning ishlari ham alohida ajralib turadi.[1]. Tadqiqotchining voha etnotoponimikasini yaxshi bilishi, xususan, Jizzax viloyatidagi yuzlab aholi maskanlariga doir birlamchi ma'lumotlarni yig'ib, ularni ilmiy jihatdan tahlil qilib, viloyatdagi joy nomlarning sezilarli qismi XX asrning oxiri – XXI asr boshlarida vohada mavjud bo'lgan etnonimlarga borib taqalishini aniqlashi diqqatga sazovordir.

Arxeolog olim A. Gritsina va M.Pardaevning ilmiy ishlari tarixiy Ustrushona geografiyasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilar o'z izlanishlarida asosiy e'tiborni Jizzax vohasining islomdan oldingi davrlariga to'xtalgan bo'lsa-da, voha toponimikasi haqida muayyan tasavvurlar berishi bilan alohida ajralib turadi. M. Pardaev rivojlangan o'rta asrlarga taalluqli arab-fors tilli manbalardagi ma'lumotlardan bugungi kunda ham saqlanib qolgan joy nomlari bilan solishtirgan holda tarixiy toponimlarning geografik joylashuv o'rni – lokalizatsiyasi masalasiga to'xtalar ekan o'zi va hamkasblari tomonidan olib borilayotgan arxeologik qazishmalar natijalariga tayanib ish tutayotganligi ko'zga tashlanadi[2]. Bu esa tadqiqotchi tomonidan amalga oshirilayotgan izlanishlarning muvvafaqiyatini ta'minlagan.

Mustaqillik yilllarida amalga oshirilgan diqqatga sazovor tadqiqotlardan biri sharqshunos tarixchi olim Sh. Kamoliddinga tegishlidir. O'z izlanishlarida asosan arab geograflari asarlariga tayanib, ularni arxeologik materiallar bilan taqqoslab o'rgangan tadqiqotchining keyingi yillarda mintaqaning qadimgi turkiy toponomiyaga bag'ishlangan ishlari ko'pchilik olimlarning diqqatiga sazovor bo'ldi. Uning "Markaziy Osiyoning qadimgi turkiy toponimlari" nomli monografiyasida yuzlab joy nomlari ko'rib chiqilgan bo'lib, tadqiqotchi rivojlangan o'rta asrlarga oid arab-fors, xitoy va boshqa tillardagi yozma manbalardagi toponimlarning sezilarli bir qismini turkiycha joy nomlari tashkil etishini aniqlagan[3].

Shu narsa e'tiborliki, mintaqa tarixini o`rgangan Sh. Kamoliddinning tarixiy toponimlarini tadqiq etish jarayonida kelib chiqishi noma'lum bo'lgan yoki turkiy tilda izohlanishi qiyin bo'lgan bir qator joy nomlarini turkiy til bilan bog'lashga urinishi birmuncha munozaralidir. Xususan, uning oxiri –gon, –gon, –xon topoformantlari bilan tugallanuvchi joy nomlarini turkiy tilda izohlashi[4] munozaralidir.

Keyingi yillarda Jizzax vohasiga doir etnologik izlanishlar olib borgan tadqiqotchilardan biri Q. Almanovning ishlari e'tiborga molik. Tadqiqotchi Jizzax vohasi va uninig tog'li rayonlari xisoblangan Zomin, Baxmal, Yangiobod hududlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mavjud bo'lgan etnik holatni o'rganish mobaynida vohadagi qirq, yuz, qaropchi, *nayman*, *saroy*, *qipchoq*, *turkman* ("Nurota turkmanlari" yoki "o'zbek-turkmanlari")kabi o'nlab o'zbek urug'larining urug'-

---

1980. – С.46-54; Туйчиев У. Топонимы Зарафшанской долины, возникшие в связи с расселением найманов // Материалы конференции по ономастике Узбекистана, Джизак, 1985. – С.24-25; Туйчиев У. Этнонимиы генеалогии этнографической группы «каракалпак» в топонимии Зарафшанской долины // Материалы конф. проф-преп. состава ТОГПИ. – Ангрен, 1980; Туйчиев У. Топонимы, возникшие от названий топографических предметов в процессе освоения земель Самаркандской области // Тез. докл. конф. на тему: «Круглогодичное использование орошаемых земель». – Т., 1981;т Туйчиев У. История расселения населения Самаркандского оазиса (по данным топонимии) // Россия – Узбекистан: История и современность (ч.VI). – М.: Журнал "ЕвроАзия". Август 2009. № 7. – С. 11-18; To'ychiev U., Ergashev Sh. Zarafshon vodiysi qishloq aholisi joylashishi tarixidan. Nizomiy nomidagi TDPI professor-o'qituvchilarining "Pedagogik ta'limda innovatsiyalar: muammolar, izlanishlar va yechimlar" mavzusidagi Respublika oliy o'quv yurtlarining olimlari ishtirokidagi XXXIII an'anaviy ilmiy-nazariy va amaliy-uslubiy konferensiyasi ma'ruzalari. 2003 yil 22-23 may. – Angren, 2003. – B. 21-23. Almanov Q.O. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Jizzax vohasida etnotoponimlarning shakllanishi tarixi https:science.nuu.uz. Social sciences 4-6. B. 2022.

[1] Almanov Q. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Jizzax shahri aholisining ijtimoiy va etnik tarkibi. http:science.nuu.uz.uzmu. 2022, Almanov Q.O. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Jizzax vohasida etnotoponimlarning shakllanishi tarixi. https:science.nuu.uz. Social sciences 4-6. B. 2022.

[2] M.H.Pardayev, B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimda va ilk o'rta asrlarda. Toshkent:. 2017-y. Pardayev M.H., G'ofurov J.I. Ustrushonaning ilk o'rta asr qishloq makonlari (yozma va arxeologik manbalar asosida). -T:. 2016-y.

[3] Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. – Т.: Шарк, 2006; Kamoliddin Sh.S. Ancient Türkic Toponyms of the Middle Asia (Turkic Place-Names in Ancient and Early Medieval Sources) / LAP LAMBERT Academic Publishing. – Saarbrücken, 2010.

[4] Kamoliddin Sh.S. Ancient Türkic Toponyms of the Middle Asia ... – P. 40-41, 57-58.

qabilaviy tarkibiga bag‘ishlangan bir qator ilmiy maqolalar chop ettirdi[1]. Tadqiqotchining o‘zbek urug‘larini tarkibini etnologik jihatdan tahlil qilar ekan, har bir urug‘ tarkibidagi mayda urug‘ va to‘por (to‘p)larga sinchikovlik bilan to‘xtalgani, ularning tarqalish geografiyasini izchillik bilan yoritganligi diqqatga sazovordir.

Xullas, Jizzax vohasi etnotoponimlarining o‘rganilishi masalasiga sovet va mustaqillik davrlarida o‘rganilishi bilan qisqacha tanishib chiqish shundan darak beradiki, bu sohada bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan va muayyan yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Xususan, Jizzax vohasi joy nomlarining tarixiy ahamiyati, qariyb ikki ming yil davomida vohada kechgan ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar yoritilib, bugungi kunda vohada yashovchi aholining shakllanishida asosiy rol o‘ynagan omillar ko‘rsatib berilgan.

BIOTEXNOLOGIK TARAQQIYOT: HOZIRGI ZAMONNING INNOVATSION VA AXBOROTLASHGAN TENDENSIYASI (falsafiy tahlil)

Shermanov Isobek Chilmamatovich
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya: Maqolada mamlakat taraqqiyotining asoslaridan birini tashkil etuvchi biotexnologik jarayonlar va unga innovatsion yondashuv sohasining tub mohiyatini falsafiy tahlil qilinib, zamonaviy bioetik va biotexnologik rivojlanish davlatimiz rivojlanishining asoslaridan biri ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: bioetika, biotexnologik jarayonlar, innovatsiya, innovatsion yondashuv, modernizasiya, diversifikasiya, integratsiya, moddiy va ma’naviy ishlab chiqarish, taraqqiyot.

Metodologik jihatdan va favqulodda tez-tez muhokama qilinadigan masala texnik bilim sohasiga fundamental amaliy tadqiqotlarning mos kelishi masalasidir. Ushbu maqolada “fundamental tadqiqotlar” va “amaliy tadqiqotlar” tushunchalari mazmuniga ko‘ra, bir xil, ammo mohiyatiga ko‘ra ziddiyatli emasligiga e’tibor qaratiladi. “...har bir mamlakat falsafasi taraqqiyoti bosqichlarini o‘rganar ekanmiz, unda boshqa qardosh yoki nisbatan uzoq mamlakatlarning ijtimoiy taraqqiyoti ta'siri va o‘xshash ko‘rinishlarini har bir bosqichlarda muayyan darajada kuzatishimiz mumkin” [2, 420]. Shunday ekan bu fundamental va amaliy tadqiqotlarni predmet, metod va tadqiqot maqsadi, shuningdek, uning natijasi sifatida o‘rganilganda yaxshi ko‘rinadi. Masalan, issiqlik mashinalarining fundamental tadqiqotlari fundamental yangi bilimlarga-termodinamikaning ikkinchi boshlang‘ich asosiga olib keldi, va aksincha, genetik kodning fundamental tadqiqotlari hozirgi zamon biotexnologiyasining asosi sifatida yuqori ilmiy texnologiyalarning shakllanishi – gen injeneriyasiga olib keldi. Insoniyat tarixida bunday misollarga misolllar keltirilgan.

Dunyo hamjamiyatida oxirgi yillarda fan-texnika sohasida erishilayotgan yutuqlar bilan birga fundamental va amaliy tadqiqotlarni bir-biriga innovatsion hamda axborotlashish bilan bog‘liq bo‘lgan tendensiyasilar orqali kelib chiqadigan, ko‘pincha amaliy texnik-muxandislik faoliyati sohasida fundamental bilimlar olinadi [3, 34]. Bunda fundamental tadqiqotlar sohasidan olinuvchi yangi bilimning ko‘pgina bo‘limlari amalda qo‘llanilmay qolib ketadi. Bundan xulosa shuki, fundamental va amaliy tadqiqotlarni qarama-qarshi qo‘yish tadqiqotchi faoliyatining predmeti yoki metodini farqlashga (ular mos kelishi ham mumkin) emas, balki tadqiqotchi faoliyatining maqsadini

[1] Almanov Q.O. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Jizzax vohasida etnotoponimlarning shakllanishi tarixi https:science.nuu.uz. Social sciences 4-6. B. 2022. Almanov Q. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Jizzax shahri aholisining ijtimoiy va etnik tarkibi. http:science.nuu.uz.uzmu. 2022, Almanov Q.O. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Jizzax vohasida etnotoponimlarning shakllanishi tarixi. https:science.nuu.uz. Social sciences 4-6. B. 2022.

va unga mos keluvchi qadriyatlarga oid mo‘ljallarni farqlashda biz falsafaning dialektik va sinergetik qonuniyatlari [4, 82] bilan ham falsafiy tahlillarga asoslanishi mumkinligini takidlab o‘tmoqdamiz.

Tadqiqotimiz shuni ko‘rsatadiki, bizning fanda biotexnologik taraqqiyot tadqiqot obyektimiz bo‘lib, ko‘p hollarda o‘z-o‘zidan rivojlanish ochiqligi bilan tavsiflanadigan murakkab, tarixan rivojlanuvchi tizimlar va tendensiyalarga xizmat qiladi. Ular orasida insonning o‘zi ham jalb qilingan medikobiologik, ekologik, biotexnologik obyektlar, “Inson mashina” tizimi kabi tabiiy komplekslar o‘ziga axborot tizimi va sun’iy intellekt tizimi kabilarni qamrab oladi.

Bunday tizimlarda eksperimentlar o‘tkazish ba’zan murakkab masala bo‘lsada, ba’zi hollarda esa umuman o‘tkazib bo‘lmaydigan xolatni ko‘rsatadi. Insonning obyektga aralashuvi me’yorini aniqlamasdan, ularni o‘rganishning mutlaqo ahamiyati yo‘q, bu esa qator axloqiy muammolarni hal qilish bilan bog‘liq. Shuning uchun bo‘lsa kerak, postnoklassik fan davrida ilmiy bilimlarni sintezlash g‘oyasi ustuvor bo‘ladi, ya’ni o‘zida tizimlilik va evolyutsion yondashuvning yagona bir butunligi g‘oyasini mujassamlashtirgan evolyutsionizm tamoyili asosida dunyoning umumiy manzarasini yaratishga harakat qilinadi. Bugungi kun talabi aniq ilmiy fanlar doirasidagi bilimlar majmuiga asoslanadi va, ayni paytda, o‘zida qator falsafiy dunyoqarashli tamoyillarni ham mujassamlashtiradi. Odatda universal yoki global taraqqiyot reallikning barcha sohalaridagi evolyutsion g‘oyalarini ta’minlovchi tamoyil o‘lik va tirik, shuningdek ijtimoiy materiyani yagona universal evolyutsion jarayoni sifatida tushunadilar.

Ushbu mavzuda tadqiqot olib borishda butun jahon biotexnologiyasining bugungi holatidan kelib chiqqan holda ilmiy, amaliy va uslubiy tajribalar asosida, biotexnologiya fanidan pedagogik kadrlar, qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat biotexnologiyasi bo‘yicha mutaxassislar tayyorlashda hamda biotexnologiya sohasida ilm qilayotgan magistrlar, tadqiqotchilar va yosh olimlarga yordam bera oladigan tadqiqot olib borishga harakat qilindi. Darhaqiqat, yangi biotexnologiyalar, jamiyatni liberallashtirish, tibbiyotda bozor munosabatlari, va nihoyat, tibbiylashtirishning kengayishi – bularning barchasi bioetikaning paydo bo‘lishining majburiy sabablari to‘plami bo‘lib, u juda ma’lum va faqat kengaysa kengayadiki, ammo qisqartirilmaydi. [5] Shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, ushbu maqolada o‘zbek tilida biotexnologiya sohasida yozilgan dastlabki fundamental falsafiy ishmiy ishlardan biridir.

Zamonaviy biotexnologiya ko‘p tarmoqli ilmiy-amaliy yo‘nalish bo‘lib, u biologiya (mikrobiologiya, genetika, molekular biologiya, biokimyo) va muhandislik fanlari yutuqlari asosida paydo bo‘lgan. Biotexnologiyaning rivojlanishi, o‘z navbatida, unga tegishli bo‘lgan bir necha fanlar bo‘yicha olib boriladigan ilmiyamaliy izlanishlarni jadallanishiga olib keldi.

O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida iqtisodiyotni liberallashtirish, innovatsion g‘oyalarni hayotga keng joriy qilishi, “....mamlakatimiz iqtisodiyotining bozor islohotlariga o‘tishi ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga bo‘lgan yangicha yondashuvlarga yo‘l ochib berdi” [1, 169]. Bu esa ijtimoiy taraqqiyotda moddiy va ma’naviy omillarni uyg‘unlashtirish, ishlab chiqarishda raqobatbar-doshlikni rivojlantirishning nazariy-fundamental asoslarini yaratishda keng yo‘l ochadi. Ayniqsa, mikroorganizmlar asosida xilma-xil fiziologik faol moddalarni sintez qilish, buning uchun kerakli va iqtisodiy samara beradigan, raqobatbardosh mikrob produsentlarini yaratish, ulardan kerakli mahsulotni ajratib olishni yo‘lga qo‘yish, shu maqsadda o‘simlik va hayvon hujayra va to‘qimalaridan foydalanish masalalari bo‘yicha erishilgan yutuqlar yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi. Biotexnologiya ko‘p tarmoqli bo‘lganligi uchun ham, uning barcha yo‘nalishlari mazmunini bir darslikda mujassamlashtirish ancha muammoli vazifa. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, ushbu darslikda biotexnologiya fanining tarixi, kechagi, bugungi holati va ertasi haqida tushunchalar berildi. Darslikda zamonaviy biotexnologiyaning ilmiy, amaliy va uslubiy asoslarini yoritishga harakat qilindi, xususan, mikroorganizmlarni ko‘paytirish usullari, ulardan fiziologik faol birikmalar ajratish, ulardan foydalanish, alohida ajratib olingan hujayra va to‘qimalarni o‘stirish texnikasi, o‘stirish sharoiti va ozuqa muhiti, o‘simliklarni klonal mikroko‘paytirish, tuproq biotexnologiyasi, bakterial o‘g‘itlar, entomopatogen preparatlar tayyorlash, chorvachilikda biotexnologik jarayonlardan foydalanish usullari, veterinariya preparatlari olish masalalari yoritildi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda oziq-ovqat sanoatida, agrosanoatda, farmatsevtikada faoliyat ko‘rsatayotgan zamonaviy mutaxassis, biotexnologiya usullaridan nafaqat xabardor bo‘lmog‘i, ularni yaxshi bilmog‘i, ulardan o‘z sohasida unumli foydalanmog‘i zarur. Ayniqsa, qishloq xo‘jalik va oziqovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘paytirish, ularni sifatini yanada yaxshilash, ekologik xafvsiz mahsulotlar yetishtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha olib boriladigan ishlarga bosh bo‘lmog‘i lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.169-бет.

2. Shermanov, Isobek. "BIOETIKA: FAN-TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQARISH JARAYONIDAGI AHAMIYATI (ijtimoiy-falsafiy tahlil)."Farg'ona davlat universiteti" 1 (2023): 419-423.

3. Негматова, Шахзода, and Хасан Вахобович Орипов. "Влияние глобальных кризисов на духовность человека." Достижения науки и образования 10 (32) (2018): 33-35.

4 Shermanov, Isobek Chilmamatovich. "DIALECTIC AND SINERGETIC PECULIARITIES OF MATERIAL PRODUCTION PROCESS." Theoretical & Applied Science 2 (2017): 81-86.

5. Седова Н.Н. Биоэтика. - Волгоград. Изд-во ВолГМУ. 2007.

6. Chilmamatovich, Shermanov Isobek. "Main tasks in the material and spiritual transformation of biotechnological processes." Asian Journal Of Multidimensional Research 12.7 (2023): 24-30.

7. Шерманов, Исобек. "Ижтимоий тараққиётда биотехнологик жараёнларни шакллантириш: муаммо ва таклифлар." Общество и инновации 3.6 (2022): 64-69.

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING GLOBALLASHUV SHAROITIDA JAMIYAT HAYOTIDAGI ROLI

Abdujalilov Azamatjon Kozimjonovich
Abduraxmonov Hasan Ibrohimovich
Toshkent farmatsevtika instituti o‘qituvchilari

Anotatsiya. Globallashuv sharoitida ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning qiziqish va ehtiyojlarini ta’minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Bu borada yoshlarni milliy va umumnisoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash har qaysi jamiyat uchun zaruriyatga aylanmoqda. Yoshlarning dunyoqarashi jamiyat hayoti uchun ta’sir darajasi yuqori bo‘lganligidan kelib chiqib yoshlarga ta’sir etuvchi axborotlar, ulardan himoyalanish, dunyoqarashini yetuk darajada shakllantirish, yoshlarning g‘oyaviy xilma xillik sharoitida o‘z pozitsiyasi va tafakkur tarzidan kelib chiqib to‘g‘ri qarorlar qabul qilishni, yoshlarning dunyoqarashida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligiga erishishni davrning ruhi talab etmoqda.

Kalit so’zlar: globallashuv, globalizatsiya, qadriyatlar, ijtimoiy ahloq, ahloqiy ong, madaniyat, demografik qatlamlar, yod g’oyalar.

XX-XXI asrga kelib ulkan muammolarni falsafiy jihatdan anglash asosida bashariyat madaniyatidagi g‘oyat muhim qadriyatlar to‘g‘risidagi masalalar o‘rtaga qo‘yildi: milliy, diniy va umuminsoniy masalalar; urush yoki tinchlik; yaratish yoki vayron qilish; tabiat ustidan «hukmronlik qilish» yoki odam bilan tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni uyg‘unlashtirish mana shunday ulkan muammolardan hisoblanadi.

O‘z-o‘zini anglashning navbatdagi shakli insonning jamiyatdagi o‘z o‘rnini, ijtimoiy mavjudot

ekanligini, jamiyatning bir a'zosi, jamiyatning konkret bir rivojlanish bosqichi davri muayyan madaniyat, ijtimoiy guruhiga mansub ekanligini tushunishdan iborat. O'z-o'zini anglashning yuqori shakli, bu har bir kishining jamiyat fuqarosi sifatida o'z hatti – harakatlarining mohiyat va mazmunini tushungan holda, jamiyat oldidagi javobgarlik burchi va majburiyatlarini to'liq anglab etib faoliyatini tashkil etish bu faoliyat uchun mas'uliyatlarni his etish o'z faoliyati ustidan o'z nazoratini o'rnatish o'z faoliyatiga baho bera oladigan o'z-o'ziga hisob bera oluvchi shaxs ekanligini tushunishdir. O'z – o'zini anglashning bu shakli konkret individ bilan bog'liq bo'lgan shaklidir. Insonning o'z - o'zini anglashi ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanadi va namoyon bo'ladi. Chunki, har bir kishi o'zini boshqa kishilar bilan, boshqa kishilarni esa o'zi bilan taqqoslaydi, u o'zini boshqalar bilan qiyoslab idrok etadi va shu asosda o'z-o'zini anglaydi.

Milliy o'z-o'zini anglash esa, aslida, har bir millat madaniyati, ma'naviyati milliy qadriyatlari shu millatning o'zligini anglab etish yo'lida xizmat qilishi lozim. Bu esa pirovard oqibatda, jahon sivilizatsiyasining ham tezlashuviga olib keladi.

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan islohotlar davlat va jamiyat qurilishining barcha sohalarida ijobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda. Mazkur islohotlarning yanada samarali natijalar berishi kelajagimiz bo'lmish yoshlarimizning har tomonlama kamol topishi va zamonaviy madaniyat tendensiyalarida shakllanishi va tarbiya topishi bilan chambarchas bog'liqdir. Zotan, yoshlarimizning madaniyatli shaxs sifatida shakllanishi ularning Vatan ravnaqi, yurt taraqqiyoti va xalqi oldidagi mas'uliyatini qanchalik his etishlariga bog'liq. SHu nuqtai nazardan qaraganda, ongli, irodali, mustaqil fikrlovchi, har tomonlama faol, madaniyatli, kelajak taraqqiyot uchun mas'uliyatli yoshlar tarixiy taraqqiyotimizni belgilovchi katta kuchlardan biri ekanligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir.

Rivojlangan ilg'or mamlakatlarida zamonaviy madaniyat kontekstida yoshlarning zamonaviy madaniy qiyofasining shakllanish tendensiyalari va antropologik xususiyatlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada, yoshlar zamonaviy madaniyatini global voqelik sifatida o'rganish, milliy taraqqiyot ko'rsatkichi mezoni sifatida ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda. Zamonaviy madaniyatni muhim voqelik sifatida tadqiq etish, jamiyat taraqqiyot indekslari, ko'rsatkich va mezonlari sifatida sotsiologik, madaniy, iqtisodiy va integrativ qonunlari doirasida anglash, izohlash va samarali, ratsional tashkil etish mexanizmlarini yaratish, ularning inson manfaatlariga ta'sirini o'rganishga oid ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda yurtimizda milliy va umuminsoniy qadriyatlarimizni saqlab qolish uchun ona tilimizni, tariximizni, adabiyotimiz va san'atimizni etarlicha o'rgatishning optimal yo'llarini topmog'imiz lozim. Urf-odatlarimiz ham takomillashtirilishi va zamonaviylashtirilishi juda zarur. Ijtimoiy ongda, odamlarning hatti-harakatlarida burilish yuz berishi, yangi ideallar va qadriyatlar qaror topmog'i darkor.

«Shaxsiy qadriyatlar yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, nafosati, go'zalligi, ijtimoiy mavqei, qobiliyati, iste'dodi va intellektual salohiyati bilan bog'liq qadriyatlardir. Umuman olganda, shaxsiy qadriyatlar deganda shaxsning ijtimoiy faoliyatida zaruriy ehtiyojga aylangan, turmush tarzini yaxshilashga ko'mak beradigan, amaliy faoliyati uchun qadrli bo'lgan napsa-hodisalap majmui tushuniladi»[1].

Darhaqiqat, shiddat bilan rivojlanayotgan hayotimizda ro'y berayotgan yuksalish jarayonlari o'zini barcha sohalarda namoyon etmoqda. Binobarin, mustaqillikka erishgan yillarimizning ilk davrida biz o'zimizning milliy o'zligimizni anglash, boy tarixiy-ma'naviy hamda ilmiy merosimizning asl mazmun-mohiyati, mag'zini chaqish va uni ro'yobga chiqarishga intilgan bo'lsak, endilikda xalqimiz jipslanib "milliy tiklanishdan – milliy yuksalish" g'oyasini sobit qadamlik bilan amalga oshirishga kirishdi. Bu davrda jamiyatimizda ijtimoiy tafakkurning

[1] Нурматова М.А. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг уйғунлиги // Монография. – Тошкент: Университет, 2009. – 52 б.

yuksalish tendensiyasi qaror topishi, unga xos ham milliy, ham umuminsoniy qadriyatlarning mujassamligi e'tirof etilmoqda. Milliy ruh va umuminsoniy qadriyatlar uyg'un bo'lgan ijtimoiy tafakkur – mamlakatimiz barqaror rivojlanishining o'zan mezon va mustahkam poydevoriga aylanmoqda.

Bugun O'zbekistonda yoshlarning ezgu maqsadlarini hayotga tadbiq etishlari uchun zarur barcha sharoitlar yaratilmoqda. YOshlar muammolari davlat siyosati darajasida hal etilmoqda. 2017 yil 30 iyunda mamlakatimiz yoshlari hayotida yangi sahifa ochildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan O'zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil etildi, uning asosiy faoliyati yoshlarning barcha tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va amalga oshirishga qaratildi.

Yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularda ijodkorlik, kreativlik qobiliyatlarini yanada rivojlantirish maqsadida qator yangi loyihalar ishlab chiqilmoqda.

Yoshlarni yuksak axloq va intizomli qilib tarbiyalash, ularning sifatli ta'lim olishi va vatanparvarlik ruhida voyaga etishi mamlakat iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining kaliti hisoblanadi. Bu esa ijtimoiy barqarorlik va muvaffaqiyat asosidir. Yoshlarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularni ijtimoiy va ijodiy faollikka undashda milliy-umuminsoniy an'analarning ahamiyati, bugungi kunda yoshlar tarbiyasi muammolari deyarli barcha mamlakatlar uchun umumiy masaladir. Yoshlar tarbiyasi mavzusi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida shunday dedi: "Bugungi dunyo yoshlari – son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda.[1]

Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga etishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olish.

Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz. O'zbek xalqining asriy an'analari, jumladan, tarbiya sohasidagi an'analari ajdodlarimizning tabarruk qadriyatlari bilan bog'liq. YOshi kattalarga salom berish, ularni hurmat qilish, yoshi kichiklar va kuchsizlarni avaylash, ilm olish va kasb o'rganishga da'vat, halol mehnat qilishga chaqirish, qo'shnilar bilan xushmuomala bo'lish kabi an'analar o'zbeklar oilalarida, ularning dinga munosabatlaridan qat'iy nazar, yoshlarga singdirib kelingan.

Afsuski, ilg'or qarashli, o'qimishli, odobli va kelajagini bugundan, yoshlik chog'idan qurayotgan yoshlar bilan bir qatorda, ishyoqmas, qo'pol, takasaltang, savodsiz va gumroh o'spirin yoshlar ham uchrab turibdi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bunday yoshlar ham dunyoviy, ham diniy savodsiz bo'lib, ularning tarbiyasiga oilalarida kam e'tibor berilgan, asosan, moddiy ta'minlab qo'yish bilan cheklanilgan.

Yoshlar tarbiyasida ma'rifat va madaniyatning muhim o'rnini e'tiborga olib, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti SH.M.Mirziyoyev 2017-2018-yillarda qator g'oyalar va tashabbuslarni ilgari surdi.

Buyuk ajdodlarimizning bebaho ilmiy-ma'rifiy meroslarini o'rganishdan tashqari, ushbu muassasalarning asosiy vazifasi yoshlarni buyuk va shonli o'tmishga hurmat hamda iftixor bilan qarash, ulug' ajdodlarga munosib avlod bo'lishga, ilm va ma'rifat olishga intilish ruhida tarbiyalashdan iborat.

Yoshlar va jamiyatning turli yoshdagi boshqa a'zolarining ma'rifiy-madaniy tarbiyasida tabarruk qadriyatlarimiz imkoniyatlari, buyuk ma'naviy-ma'rifiy merosimizdan foydalanish jarayonida Din ishlari bo'yicha qo'mita, O'zbekiston musulmonlari idorasi, yoshlar, xotin-qizlar va boshqa jamoatchilik tashkilotlari faoliyat olib bormoqdalar. Umid qilamizki, barcha sa'y-harakatlar

[1]Мирзиёев Ш.М. «Инсон манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлаш-демократик жамият асосидир» Бирлашган Миллатлар ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72 – сессиясидаги нутки. Нью-Йорк шахри, 2017 йил 19 сентябрь

o‘zining ijobiy natijalarini, albatta beradi. YOshlar tarbiyasiga barcha mas’ul hamkasblarimizni, yoshlarimizning o‘zlarini dinimiz tarixi, milliy-diniy va madaniy an’analarimizni chuqurroq o‘rganish, ulardan ma’rifiy-tarbiyaviy maqsadlarda faolroq foydalanishni taklif qilgan bo‘lardim.

Bugun yoshlar hayoti va kamoloti bilan bog‘liq muammolar barchada birdek mas’ullik hissini oshirish, o‘z oldiga yangi maqsad va rejalarni belgilab olishda muhim omillardan biriga aylandi. Zero, Prezidentimiz SHavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar tashkiloti sessiyasidagi nutqlarida bugun dunyo yoshlari son jihatidan insoniyat tarixidagi eng yirik avlod bo‘lib, afsuski, ekstremistik faoliyat va zo‘ravonlik bilan bog‘liq jinoyatlarning aksariyati voyaga etmagan yoshlar tomonidan sodir etilayotgani qayd etib o‘tildi. Bu qatlam vakillari bilan bog‘liq masalalar nafaqat O‘zbekiston balki butun hamjamiyat oldidagi muhim muammolardan biri bo‘lib turganligini ko‘rsatmoqda.

Hozirgi kunda butun dunyoda globallashuv, madaniyatlar aralashuvi jarayoni kechmoqda. Bu murakkab jarayon nafaqat yoshlarga, balki kattalar dunyoqarashiga ham ta’sir etyapti. Bir tomondan, axborot texnologiyalari kundalik hayotimizga shu qadar shiddat bilan kirib kelyaptiki, buni har qanday raqamlarsiz ham kuzatishimiz mumkin.

Bugungi kunda yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash masalasi juda dolzarbdir, chunki zamonaviy dunyoda inson ijobiy va salbiy kabi turli xil kuchli ta’sir manbalari bilan o‘rab olingan va rivojlanmoqda (bu birinchi navbatda aloqa va axborot vositalari, uyushmagan ekologik hodisalar).) Madaniyat umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilishda, foydali narsalarga intilishda namoyon bo‘ladi. Axloqiy me’yorlarni hurmat qiladigan kishi ma’lum ma’naviy qadriyatlar va maqsadlarga rioya qiladi. Uning harakatlarida halollik, yaxshi niyat, rahm-shafqat kuzatiladi.

Jamiyat yoshlar ongida ma’naviy qadriyatlarni rivojlantirmay va mustahkamlamay turib o‘z istiqboliga ega bo‘lolmaydi. Chunki yoshlar ertangi kunimiz davomchilaridir. “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va zamonaviy jamiyat qurish yo‘lidagi murakkab va keng ko‘lamli vazifalarni hal etishga qodir bo‘lgan yangi avlod kadrlarini tayyorlash bundan buyon ham faoliyatimizning eng muhim yo‘nalishi bo‘lib qoladi.”[1] – deb ta’kidlagan edi I.A.Karimov. Bugungi kunda mustaqillikni mustahkamlash esa ana shu vazifani amalga oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Xalq yoki millat o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga ega bo‘lsagina, o‘zining mustaqil taraqqiyot yo‘lini erkin belgilab olishi yoshlarni o‘z milliy qadriyatlari negizida tarbiyalashlari mumkin.

Biroq, jamiyat hayotining barcha jabhalarini erkinlashtirmasdan haqiqiy erkinlikka erishib bo‘lmaydi. Erkinlik g‘oyasi va xalqning ma’naviy merosi ming yillar mobaynida SHarq xalqlari uchun yuksalishning qudratli manbai bo‘lib xizmat qilgan.

SHarqda shaxs erkinligi va huquqlari, hatti-harakati, xulq-atvori, jamiyatdagi o‘rni, mas’uliyatini idrok etish holatlariga baho berilganda muayyan guruh, etnos, xalq, millat, jamiyatning manfaatlari, huquqlariga alohida qadriyatlar va an’analardan kelib chiqqan holda yondashiladi.

Jamiyatimizning taraqqiyoti demokratik o‘zgarishlarning darajasi va sur’atlari uning milliy o‘ziga xos va mos rivojlanishi bilan odamlarning tafakkuri va ijtimoiy saviyasining bir-biriga qanchalik mutanosib bo‘lishiga bog‘liqdir. Demokratik o‘zgarishlar avvalambor, adolat mezonida shakllanib, davlat rivoji va taraqqiyotining asosi hisoblanadi. SHu ma’noda o‘tmish merosimiz sarchashmalarida ham adolatga alohida urg‘u berib, davlatimiz rahbari SH.Mirziyoev ushbu masala yuzasidan adolatni xalqimiz uchun azal-azaldan tinch va farovon hayot mezoni, barcha ezguliklar manbai bo‘lib kelgani va Sohibqiron Amir Temur bobomiz “Kuch – adolatda” degan hikmatga amal qilib, davlat boshqaruvini tashkil qilish, el-yurtning tinchligi va obodligini ta’minlashga erishganini qayd etib, bugungi kunda mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo etishda qonun va adolat ustuvorligini ta’minlash eng muhim vazifa bo‘lib qolayotganini ta’kidladi. Adolat umuminsoniy qadriyatlar tizimida o‘ziga xos o‘rin egallagan konsepsiya sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

[1] И. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 2000 йил -334 б

Ko‘rinadiki, yoshlar dunyoqarashida milliy-ma’naviy qadriyatlarga tayanish, uning talqini va jamiyatimizda iqtisodiy-siyosiy islohotlarni amalga oshirishda tutgan o‘rni bugungi muhim muammolar jumlasidandir. Jamiyat ma’naviy hayotida milliy qadriyatga munosabat muammolari quyidagi omillarga bog‘liq deb aytish mumkinki, **birinchidan**, mustaqillik ulug‘ ne’mat va qadriyat ekanligini chuqur idrok etgan holda, umummaqsad yulida yoshlar o‘zlarini ozod shaxs va erkin fuqaro sifatida jamiyat oldidagi o‘z mas’uliyatini chuqur anglab, faollik ko‘rsatishi har birlarining qalb amriga aylanishi lozim.

Ikkinchidan, jamiyatni erkinlashtirish va ma’naviyat demokratiya hamda yoshlar dunyoqarashida milliy-ma’naviy qadriyatlarga tayanish bilan ham uzviy bog‘liq. Mamlakat, xalq, millatning buguni va kelajagiga daxldor bo‘lgan qadriyatlar masalasida o‘z fikrini ochiq va erkin bildirish ayrim salbiy holatlarning oldini oladi. Eng muhimi, fikrni erkin aytish muhim. YOshlar fikriga hurmat bilan qarash, o‘zgalar fikri bilan hisoblashish va unga tayanish orqali milliy ma’naviy qadriyatlarni tiklash bilan maqsadlar amalga oshib boradi.

Uchinchidan, demokratik jamiyatda milliy-ma’naviy qadriyatlarni tiklashga fikrni erkin bildirishga ehtiyoj ortadi. Muammolarni hal etish va qadriyatlar bilan bog‘liq haqiqatni bilishga sharoit paydo bo‘ladi. Fikrlar xilma-xilligi, munozara madaniyati shakllanadi. Faqat o‘z fikrini o‘tkazish, o‘zgalar fikrini bo‘g‘ib qo‘yish hollarining oldi olinadi.

To‘rtinchidan, milliy ma’naviy qadriyatlarning tiklanishi tufayli yoshlar o‘z erkinligi, ozodligi va mustaqilligini qadrlaydigan, unga hurmat bilan qaraydigan, shu tuyg‘uga ko‘proq ehtiyoj sezadigan bo‘lib boradi. Madaniy merosga nisbatan befarqlik va loqaydlik kabi ayrim illatlar barham topadi.

Beshinchidan, bugun yoshlarga e’tibor, ularga imtiyoz shakllari ishlab chiqildi, yoshlarga ibrat bo‘lishga noloyiq ayrim shaxslar faoliyatida uchraydigan, qadriyatlarimizga to‘g‘ri kelmaydigan salbiy xususiyatlarga barham berish imkoniyati tug‘iladi.

Oltinchidan, mustaqil mamlakatda har bir yoshning qaysi sohada ishlashidan qat’iy nazar, avvalo, ozod va erkin shaxs, inson sifatida o‘zligini anglamog‘i zarur ekanligini ko‘rsatadi. O‘zlikni anglash esa ma’naviy qadriyatlarni chuqur o‘rganish, asrab-avvaylab rivojlantirish orqali amalga oshadi. Zero, yoshlar haqiqiy ozodlikni, erkinlikni qalban his va idrok etmasdan erkin hamda ozod fuqaro sifatida faoliyat ko‘rsatish qiyin.

Mustaqil O‘zbekistonning kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari taraqqiyot davrida, asriy ma’naviy merosimiz, milliy qadriyatlarimiz, buyuk ajdodlarimizning tarixiy tajribalaridan to‘g‘ri foydalanib, ularning ibratli ishlaridan saboq olish mamlakatimizda fuqarolik jamiyati qurilishi vazifalarini amalga oshirishga, mamlakatning ma’nan yuksalishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishda partiyalar rolini yanada kushaytirish to‘g‘risidagi Qonun. 2006 yil 8 noyabr. // O‘zR Oliy Majlisi Axborotnomasi. – Toshkent, 2006. – № 11. – B. 75.
2. Ta’lim to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. 1997 yil 29 avgust // Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent, 1997. – B. 20-29.
3. Mirziyoev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. – 56 b.
4. Boltayeva, B. (2023). DEVELOPMENT OF COMPETENCIES FOR SELF-STUDY OF STUDENTS IN A CREDIT-MODULAR SYSTEM AS A PEDAGOGICAL PROBLEM. Science and innovation, 2(B8), 39-42.
5. Болтаева, Б. Х., & Абдукодиров, П. А. (2022). ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА. *ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, *5*(2).
6. Kenjaboy o‘g, O. D. R. (2023). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI HARBIY SAN’ATI TARIXINING HOZIRGI KUN MILLIY ARMIYAMIZDA TADBIQ ETILISHI. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 3(34), 183-189.

7. Positive and Negative Aspects of the Impact of Technogenic Civilization on Human Knowledge Azamatjon Abdujaliov Kozimjonovich Pulat Abdikadirov Anvarovich
8. Ibroximovich, A. K. (2022). INNOVATIVE THINKING AND ITS FORMS AND TYPES OF MANIFESTATIONS. European Scholar Journal, 3 (5), 38-41.
9. Ibroximovich, A. K. (2022). Innovative thinking and its forms and types of manifestations.
10. Абдурахмонов, Х. И. (2020). Развитие общества и инновационное мышление. In Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации (pp. 100-102).
11. Abdurahmonov, H. I. (2020). THE PECULIARITIES OF THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE YOUTH WORLDVIEW. Форум молодых ученых, (8 (48)), 3-6.
12. Абдурахмонов, Х. И. (2023). ҲОЗИРГИ ДАВРДА ЁШЛАРНИНГ ИННОВАЦИОН ПОТЕНЦИАЛИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МОДЕЛЛАРИ. *Tafakkur manzili*, *4*, 23-29.
13. Абдурахмонов, Х. И. (2020). СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ УВЕЛИЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕ. In *НАУКА И ИННОВАЦИИ В XXI ВЕКЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ОТКРЫТИЯ И ДОСТИЖЕНИЯ* (pp. 114-116).
14. Abdurahmonov, H. I. (2020). ROLE AND IMPORTANCE OF EDUCATIONAL MODELS IN THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE WORLD OF YOUTH. In *Актуальные вопросы современной науки* (pp. 6-8).
15. Hasan, A. (2023). DISTINCTIVE FEATURES OF THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING. *Intent Research Scientific Journal*, *2*(8), 75-82.
16. Ibrohimovich, A. H. (2023). MODERN FACTORS FOR RAISING STUDENT-YOUTH INNOVATIVE THINKING IN THE HIGHER EDUCATION. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, *15*, 202-206.
17. Ibroximovich, A. K. (2022). Youth outlook and innovative thinking.
18. Abdurahmonov, H. I. (2020). PHILOSOPHICAL AND CATEGORICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF YOUTH OUTLOOK AND INNOVATIVE THINKING. *Мировая наука*, (8 (41)), 3-6.
19. Abdurahmonov, H. I. (2020). CHARACTERISTICS OF FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN SOCIETY. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, *2*(7), 161-167.
20. Abdurahmonov, H. I. (2020). INNOVATIVE THINKING AND ITS FORMS OF MANIFESTATION. *Теория и практика современной науки*, (8 (62)), 3-6.
21. Abdurahmonov, H. I. (2020). FORMS OF MANIFESTATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE WORLDVIEW OF YOUTH. *Экономика и социум*, (8 (75)), 8-11.
22. Абдурахманов, Х. А. (2016). Динамика развития и тенденции оптимизации избирательного законодательства Республики Узбекистан. *Представительная власть-XXI век: законодательство, комментарии, проблемы*, (5-6), 22-26.

ОБЩНОСТЬ И СПЕЦИФИКА В ЭТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ XX ВЕКА АБДУРАХМАНА ТАШКАНДИ И АБДУЛЛЫ АВЛОНИ

Суванкулов Хусан Тоирович
Гулистанский государственный университет

Аннотация: Мы знаем, что каждое общество воспитывает того человека, которого считает нужным. И исходя из собственных факторов и тенденций развития, она предъявляет к ней религиозно-нравственные, профессионально-правовые и ряд других требований. Из работ Абдурахмона Ташкандия и Абдуллы Авлония мы видим, что моральные нормы, необходимые для формирования нравственных качеств при воспитании молодого поколения, находятся в систематизированном виде.

Ключевые слова: Тело, душа, хорошие и плохие качества, моральные качества, «Меъёр уль-Ахлак», «Туркий гулистан ёхуд ахлок», альтернативные добродетели, сиротол мустаким (правильный путь).

Богатое наследие, оставленное Абдурахманом Ташканди и Абдуллой Авлони, напрямую считается духовным достоянием нашего народа. Нам приятно узнать больше о том, что наши просвещенные предки, которые были национальными лидерами такого высокого уровня в тот сложный колониальный период, самоотверженно творили, своей практической деятельностью вносили свой вклад в повышение просвещения нации, и наслаждаются полнотой своих произведений. только честь независимости позволила нам быть такими.

В интерпретации работ Абдурахмана Ташканди и Абдуллы Авлони по науке этики проанализируем их общие и частные аспекты.

Ташканди говорит: «Человек состоит из двух вещей: первая — это тело, а вторая — душа, которую еще называют вожделением. Тело можно увидеть глазами и ощутить руками, но душу нельзя увидеть с помощью внешних органов. Это можно познать с помощью интеллекта и басират. Вот почему внешний образ человека называется нацией, а внутренний образ – характером»[1].

По словам Авлони, «Человек сложен двумя вещами. Одно — тело, другое — душа. Тело видит всё своими глазами. Но эго отделяет хорошее от плохого и белое от черного. И тело, и душа имеют образ либо хороший, либо плохой. Изображение трупа – это что-то известное каждому, что всегда видно. Но образ души есть нечто такое, что нельзя увидеть глазом и можно измерить разумом, что и называется поведением»[2].

Оба современных просветителя делят поведение, лежащее в основе морали, на два типа: хорошее поведение и плохое поведение.

По определению Тошканди: «добродетели, возникающие в результате честного и справедливого обращения с людьми, являются добродетелями или хорошими манерами, а пороки, возникающие из-за небрежности и лени в совершении этих дел, являются пороками или плохими манерами»[3].

Авлони говорит: «Учёные-этики делят человеческое поведение на две части: если душа дисциплинирована и привыкает совершать добрые дела, то это описание добра, и «хорошее поведение», если она вырастает без тренировки и приобретает привычку совершать плохие поступки. вещи, это зло. Это описание и оно называется «плохим поведением»[4].

---

[1] عبدالرحمان سياح تاشكندى– معيار الاخلاق. غلام حسن آرفجانوف متبعى. تاشكند، ۱۹۱۲ (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.) – С. 27-28.

[2] Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлок. Т.: 2004. –С. 3.

[3] عبدالرحمان سياح تاشكندى– معيار الاخلاق. غلام حسن آرفجانوف متبعى. تاشكند، ۱۹۱۲ (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.) – С. 20.

[4] Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлок. Т.: 2004. –С. 4.

По Авлони, «Хорошие манеры: использовать одну часть для себя и одну часть друг против друга, хорошие манеры, которые необходимы: вера, религиозность, ислам, благодать, энтузиазм, смирение, довольство, энтузиазм, знания, терпение, знания, дисциплина». , самоуважение, совесть, любовь к Родине, правдивость, пример, целомудрие, скромность, понимание и ум, безопасный язык, экономность, достоинство, опасность и надежда, послушание, справедливость, доброжелательность, нравственность, верность, любовь и прощение»[1].

У Тошканди же несколько иной подход к хорошим манерам или моральным качествам. Он говорит: «Всевышний Аллах создал человеческую душу из трёх сил: интеллектуальной силы (нафси мут'маинна или нафси малаки), силы гнева (нафси лоувума) и сексуальной силы (нафси аммара или нафси бахими)»[2]. В основе этого «нравственные качества осложняются еще и этими качествами: мудростью, мужеством и целомудрием. Некоторые судьи разделили моральные добродетели на 4 части и решили, что четвертая — справедливость»[3].

Здесь обратим внимание на определения, данные Ташканди в «Меяр уль-Ахлак» и «Туркий Гулистан Яхуд Ахлак» Авлони понятиям мужества, целомудрия и справедливости, которые можно найти в обоих вышеперечисленных моральных качествах.

В Тошканди к вышесказанному подходят так: «Мужество – это причина, по которой человек проявляет храбрость, не рискуя собой. Они борются с ними, несмотря на невзгоды и трудности. Он не впускает страх в свое сердце. Основа мужества — сохранять энергию гнева в умеренных количествах. Целомудрие – это состояние удовлетворения вследствие отречения души от преходящих похотей. Основой целомудрия является умеренность сексуальной энергии.

Справедливость – это правдивость и правильность в действиях, а значит расставить все на свои места. Основой справедливости является умеренность вышеуказанных сил»[4].

В Авлони подход меняется: «Кураж – смелый и сердечный человек. Смелый человек – это смелый и отважный человек, который ничего не боится. Подобно тому, как противоположностью усилий и энтузиазма является лень и лень, противоположностью смелости является трусость»[5].

«Целомудрие означает сохранение нашей души от греха и безнравственности. Только наше целомудрие защищает нас от греха и масията, защищает от нечистоты. Человек нравственный и целомудренный должен беречь свое сердце и совесть и хранить свой язык от плохих слов, таких как ложь, сплетни, клевета и клевета».

«Справедливость означает уважение собственности и чести других. Справедливость — это агент хороших манер, альтернатива тирании. Справедливые и доброжелательные люди не дают другим работу, которой они не заслуживают. Человек может выполнить долг справедливости и гуманности, не только воздерживаясь от плохих поступков, но и исправляя ошибки и недостатки своих сверстников и стремясь на добрый путь».

Подводя итог, можно сказать, что Абдурахман Ташканди и Абдулла Авлони, современные интеллектуалы национального возрождения XX века, написали и опубликовали свои произведения по просьбе нескольких учителей. Из-за отсутствия в школах Туркестана совершенной книги «Этика», написанной на их диалекте, им было хорошо известно, что они жаждут и нуждаются в подобных произведениях и что они находятся среди учителей и интеллигентов.

---

[1] Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлок. Т.: 2004. –С. 10.

[2] عبدالرحمان سیاح تاشکندی– معیار الاخلاق. غلام حسن ارفجانوف متبعی. تاشکند،۱۹۱۲ (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.) – С. 30.

[3] Та работа. -С. 35.

[4] Та работа. -С. 85.

[5] Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлок. Т.: 2004. –С. 17.

Заслуга этих людей в том, что просвещенные педагоги не оставили эти произведения без похвал, а посмотрели на их работы и использовали их последующие труды в системе образования, несмотря на их недостатки.

Использованная литература:

1. Абдулла Авлони. Туркий гулистан йоҳуд ахлоқ. Т.: 2004. –С. 96
2. **عبدالرحمان سیاح تاشکندی– معیار الاخلاق. غلام حسن آرفجانوف متبعی. تاشکند،۱۹۱۲** (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меъяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.) – С. 170.
3. Asatulloev, A., & Sayyoh, A. (2022). SOCIO-ETHICAL VIEWS OF ABDURAHMON TASHKENDI AND THE CONTENT OF THE WORK ON ‘MEYOR UL-AHL” (AXLOQ ME’YORLARI). *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, *2*(10), 218-224.
4. TASHKANDI, A. THE role of al-islah magazine in the socio-ethical views of. *Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilishning ma’naviy-huquqiy asoslari*, 179.
5. Abrorxon Asatulloyevich Asatulloyev (2021). ABDURAHMON SAYYOH TOSHKANDIYNING AL-ISLOH JURNALIDA ILGARI SURGAN AXLOQIY FIKRLARI (“ME’YOR UL-AXLOQ” (AXLOQ ME’YORLARI) ASARI TASNIFIDA). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (2), 138-146.

DAVLAT BOSHQARUVIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHGA DOIR XALQARO TAJRIBALAR

Rixsiboyev Behzod Alisherovich
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda dolzarb bo‘lgan sun’iy intellektning yutuqlari, uning muhimligi, sun’iy intellektdan foydalanishdagi muvaffaqiyatli misollar keltirilgan. Sun’iy intellektdan foydalangan holda davlat xizmatlari, tadbirkorlik va bir qancha sohalardagi qulayliklarini hayotda qo‘llashning ahamiyati, sun’iy intellektning davlat boshqaruvidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Davlat boshqaruvi, davlat xizmatlari, sun’iy intellekt, AI, innovatsion texnologiyalar, Moments of Life, AI4EU, Sharp Eyes, Skynet, konsorsium.

Bugungi kundagi raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi davlat boshqaruvi tizimlarida ham katta o‘zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, blokchain va boshqa yangi avlod texnologiyalaridan foydalangan holda davlat xizmatlarining sifatini va samaradorligini oshirish dolzarb masalaga aylandi.

Sun’iy intellekt tobora har bir sohaga kirib kelmoqda va misli ko‘rilmagan darajada rivojlanib bormoqda. Bu omil bizga xizmatlarni sifatli, kamxarj va qulayligi bilan ahamiyatga molikdir. Tasavvur qiling, kimgadur zudlik tibbiy hizmat ko’rsatish zarur bo’lmoqda bu holda inson qaror qilishda qiynalishi va bu qarori uchun ayrim bir tahlillar o‘tkazilishi zarur bo’ladi. Ammo bu holatda har bir soniya inson taqdirini hal qilishi mumkin. Sun’iy intellekt bu masalaga sovuqqonlik bilan yondoshadi, o’zi umumiy tahlillarni amalga oshirib xulosalarini taqdim etadi. Bu bizga vaqtdan yutish imkonini beradi, Albatta sun’iy intellekt bu qarorlari mutaxasis tomonidan tahlil etiladi. Sababi yevropa mamlakatlaridagi shu kabi amaliyotlar davomida 3% holatda adashish ehtimoli mavjud lekin bu biz erishishimiz mumkin bo‘lgan imkoniyatlarning odida arzimas ko‘rsatkich hisoblayman. Solishtirish uchun kasalxonaga yotqizishning katta namunalari bo'yicha ikkita tadqiqot, biri Nyu-Yorkda 1984 yil ma'lumotlaridan, ikkinchisi Kolorado va Yutada 1992 yil ma'lumotlaridan foydalangan holda, tibbiy boshqaruv natijasida kelib chiqqan jarohatlar sifatida tavsiflangan noxush hodisani boshdan kechirgan kasalxonaga yotqizilganlarning ulushi 2,9 va 3,7 ni tashkil etdi. foiz, mos ravishda . Xatolar (ya'ni, oldini olish mumkin bo'lgan noxush hodisalar) bilan bog'liq bo'lgan noxush hodisalarning nisbati Nyu-Yorkda 58 foizni, Kolorado va Yutada 53

foizni tashkil etdi.[1] Yani bu ko‘rsatkichlar inson omili qatnashgan holatda xattolar soni bundanda yuqoriroq bo‘lishi mumkin. Albatta hozirgi zamn da bu ko‘rsatkichlar yaxshilangan ammo, hali hanuz inson qatnashuvchi jarayonlarda xatolar davom etmoqda yani bularga asosiy sabab sifatida stress, charchoq, bilimsizlik, tajribasizlik hamda o‘ziga bino qo‘yish kabi holatlar ko‘rsatilmoqda.

Sun’iy intellekt hozirda nafaqat maishiy hayotda foydalanilmoqda balki davlat boshqaruvida ham o‘z o‘rniga ega bo‘lib bormoqda.

Davlat boshqaruvida sun’iy intellektning ahamiyati quyidagilardan iborat:

Moslashuvchan qarorlar

Sun’iy intellekt asosida qaror qabul qilish tizimlaridan foydalanish davlat xodimlarini mayda vazifalardan ozod qilib, ularga murakkab va istiqbolli masalalarni hal qilishga yordam beradi.

Samarali resurs taqsimlash

Sun’iy intellekt tizimlar davlat tashkilotlarida moliyaviy, insoniy va boshqa resurslarni optimalroq taqsimlashga imkon yaratadi. Oqibatda mablag‘lardan samarali foydalanish va davlat xizmatlari sifatining oshishi kuzatiladi.

Shaffoflik va hisobdorlik

Sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanish davlat organlari faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni ta’minlaydi, korrupsiya va suiiste’mollarning oldini olishga ko‘maklashadi.

Shuni ham aytish kerakki bugungi kunda bir qator rivojlangan davlatlar sun’iy intellektga tayangan holda hozirgi kunda muvaffaqiyat qozonib kelayotgan bir nechta loyihalarni ishga tushirgan. Bunga misol sifatida Singapurdagi "Moments of Life", Xitoyning"Sharp Eyes" va "Skynet" loyihalari hamda Yevropa Ittifoqining "AI4EU" dasturi keltirish mumkin. 2018-yil iyun oyida “Moments of Life” ishga tushirilgandan boshlab odamlarning davlat xizmatlari bilan o‘zaro munosabatini o‘zgartirishni maqsad qilgan "Moments of Life" loyihasi Singapurning Smart Nation tashabbusi doirasida boshlangan. Bunda davlat xizmatlari odamlar hayotidagi muhim daqiqalar asosida ishlab chiqiladigan[2] bo‘lsa 2019-yil yanvar oyida AI4EU konsorsiumi H2020 dasturi doirasida Yevropa Komissiyasi ko‘magida birinchi Yevropa sun’iy intellektning talabi bo‘yicha platformasi va ekotizimini qurish uchun tashkil etildi. AI4EU loyihasi faoliyatiga quyidagilar kiradi:

AIning barcha Yevropalik ishtirokchilari (olimlar, tadbirkorlar, kichik va o‘rta biznes, sanoat, moliyalashtiruvchi tashkilotlar, fuqarolar) o‘rtasida hamkorlikni osonlashtirish uchun 28 mamlakatni qamrab olgan yirik Yevropa ekotizimini yaratish va qo‘llab-quvvatlash;

Ushbu ekotizimni qo‘llab-quvvatlash va Yevropa loyihalarida ishlab chiqarilgan AI resurslarini, jumladan, yuqori darajadagi xizmatlar, AI tadqiqotlari va innovatsiyalari bo‘yicha tajriba, AI komponentlari va ma’lumotlar to‘plamlari, yuqori quvvatli hisoblash resurslari va urug‘lardan foydalanish imkoniyatini baham ko‘rish uchun Yevropa AI on-demand platformasi dizayni. platformadan foydalangan holda innovatsion loyihalarni moliyalashtirish;

AIning real dunyo ssenariylarida qo‘llanilishidan kelib chiqadigan beshta asosiy o‘zaro bog‘liq AI ilmiy yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqot faoliyati (tushuntiriladigan AI, jismoniy AI, tekshiriladigan AI, hamkorlikdagi AI, integrativ AI);

AI muammolarini hal qilish va sun’iy intellekt bilan yangi yechimlarni ilgari surish uchun platformada mavjud bo‘lgan AI resurslaridan foydalanadigan va startaplarni moliyalashtirish (3 million evrolik kaskad moliyalashtirish rejasi);

Yevropa AI loyihalari yuqori axloqiy, huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy standartlarga muvofiqligini ta’minlash uchun Yevropa axloqiy observatoriyasini yaratish;

Yevropa uchun keng qamrovli strategik tadqiqotlar innovatsion kun tartibini ishlab chiqarish.[3]

O‘zbekiston respublikasi hududida ham sun’iy intellektga bo‘lgan e’tibor kundan kunga oshib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 17 fevraldagi PQ-4996-sonli

[1] https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK225187/
[2] https://www.life.gov.sg/rebrand
[3] https://www.ai4europe.eu/about-ai4eu

“Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaroridagi asosiy maqsad “Raqamli O‘zbekiston — 2030” Strategiyasiga muvofiq hamda sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo‘llash, raqamli ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta’minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish ekanligi ham e’tiborga molikdir.

Qarorda sun'iy intellekt texnologiyalarining qaysi sohalarda qay tarzda qo'llanilishi, bu borada ko'zda tutilgan vazifalar ham to'liq o'z aksini topgan.

Misol uchun, qishloq xo'jaligi sohasida: yerni masofadan zondlash ma'lumotlari asosida tuproq va qishloq xo'jaligi ekinlari holatini, shuningdek, qishloq xo'jaligi texnikasi, shu jumladan, kombaynlar ishini monitoring qilish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash ko'zda tutilgan.

Bank sohasida esa tijorat banklari faoliyatini monitoring qilish samaradorligini oshirish va ular tomonidan tartibga solish talablari (SubTech va RegTech) bajarilishini soddalashtirish, shuningdek, bank xizmatlari ko'rsatish sifatini tahlil qilish, foydalanuvchilarni masofadan biometrik identifikatsiyalash (Face-ID) va kredit tavakkalchiliklarini baholash uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash vazifasi belgilangan.

Moliya sohasida esa byudjet xarajatlari, pensiya, ijtimoiy va sug'urta to'lovlari, shuningdek, nafaqa to'lovlarini tahlil qilish va samaradorligini oshirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash nazarda tutilmoqda.

Soliq sohasida yuridik shaxslarning soliq tushumlarini tahlil qilish, soliq to'lovlaridagi tafovutlarni aniqlashda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash, transport sohasida esa lokomotivlarni boshqarish jarayonida ularning harakatini kuzatib borish va xavfli vaziyatlarda mashinistlarni ogohlantirishda, jamoat transporti harakatini tahlil qilish va ularning optimal yo'nalishlarini aniqlashda, shuningdek, avtomobil harakatini va transportdagi tirbandliklarni monitoring qilishda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash vazifalari belgilangan.

Mazkur Qarorda boshqa sohalarda ham sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish bo'yicha vazifalar o'rin olgan.

Qarorga muvofiq, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ilmiy-innovatsion markazi hamda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti huzuridagi Intellektual-dasturiy tizimlar ilmiy-amaliy markazi negizida Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot institutini tashkil qilish yuzasidan vazifalar belgilangan.

Xulosa qilib aytganda albatta biz aytgan imkoniyatlardan faqat sun’iy intelekning o‘zi bilangina cheklanib qolinmaydi. Yani bizga sun’iy intellektning tahlillarini doimiy kuzatib turuvchi malakali mutaxasislar zarur bo‘ladi. Shunday bo‘lsada sun’iy intellektdan foydalangan holda davlat xizmatlarini tashkil etish, insondagi nuqsonlardan holi bo‘lgan holatda samrali va tezkor yordam ko‘rsatish imkonini beradi va bu bizga iqtisodiy, shaffoflik hamda qulaylik jihatdan qo‘l keladi. Bu imkoniyatlardan foydalanish bugungi kun talabiga aylanib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2021 yil 17 fevraldagi pq-4996-sonli “sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qarori

2.https://www.life.gov.sg/rebrand

3.https://www.ai4europe.eu/about-ai4eu

4.Taraqqiyot Strategiyasi Markazi ⇒ Sun`iy intellekt texnologiyalari qaysi sohalarga tatbiq etilmoqda?

5.https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/nbk225187/

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Комил КАЛАНОВ
ТИФТ университети профессори

"Глобаллашув" атамаси, бугунги замонавий жамиятда энг кўп ишлатиладиган, мазмун-моҳияти жиҳатидан эса билим, кўникма, тажриба ва фикрлаш имконига эга бўлган кишиларнинг деярли барчасига таниш сўзга айланди. Унда ер юзидаги мавжуд жамиятларнинг иштироки эса, истаса-истамаса ўз-ўзидан мажбурий бўлиб қолди. Ер юзи бир қарашда улкан бир сайёрани англатса, иккинчи томондан у шу қадар кичик бўлиб бормоқдаки, унинг исталган чеккаси билан боғланиш учун саноқли дақиқа ва сониялар кифоя қилмоқда. Интернет ва бошқа виртуал алоқалар эса глобаллашув жараёнига ҳар қанча қарши бўлишга интилаётган кишиларни ҳам чорасиз аҳволга солиб қўяди. Аммо бизнинг мақсадимиз глобаллашувни инкор этиш, ёки ташвиқот-тарғибот қилишга қаратилмасдан, балки унинг ҳолатини илмий таҳлил қилишга қаратилган бўлиши керак. Жамият жаҳон глобаллашуви тармоғига сингиб кетиши керакми, ёки глобал шароитда ўзини намоён эта олишликми? Хуллас, глобализмда иштирок бир томондан манфаатлар, иккинчи томондан қизиқишлар билан боғлиқ бўлса, учинчи томон борки, у ҳам бўлса, қандай қилиб зликни сақлаб қолиш масаласи.

Халқаро Нобель мукофоти соҳиби Ж.Стиглиц ўзининг «Глобаллашув: ҳавотирли йўналишлар» китобида шундай ёзади: «у ёки бу халқнинг глобаллашув жараёнидан қандай неъматларни татиб кўриши асосан миллий ҳукуматнинг фаолиятига боғлиқ бўлади. Кўпчилик бозор иқтисодиёти жараёнида давлатнинг ролини оширишни етакчи ғоя деб ҳисоблайди. Улар бир нарсани ҳисобга олишни истамайдилар, «бозор муносабатлари қонуниятининг ўзи барча ижтимоий муаммолар ечимини ўз жойига қўяди. Давлатнинг зиммасида эса тенгсизлик, ишсизлик, атроф-муҳитнинг ифлосланиши каби муаммоларни ҳал этиш асосий бўлиб қолиши керак»».[1] Бу масаланинг бир томони.

Масаланинг иккинчи томони эса – кўпчилик экспертлар глобаллашувни кўпинча халқаро молиявий ва иқтисодий етакчи кучларнинг манфаатлари доирасига хизмат қилиши билан ифодаламоқдалар. Аввалги вақтларда мавжуд давлатларнинг чегаралари ҳукуматларнинг иқтисодий-сиёсий ҳолатларга йўналтирилган ҳуқуқий тартиб ва қоидалар асосида бир-бирларига уйғунлаштирилган бўлинса, ҳозирги вақтда унинг тақдири борган сари жаҳон иқтисодий жараёнларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Маълумки ҳозирги вақтда глобал иқтисодни жадал ривожлантириш тенденцияси кечмоқда ва ҳозирги иқтисод виртуал иқтисод деб ҳам номланмоқда. Ушбу жараённи шакллантиришнинг бош ижрочилари сифатида эса «катта саккизлик», (аслида «катта еттилик») давлатлари бошқармоқда. Чунки уларнинг назоратида жаҳон иқтисодини ҳал қиладиган халқаро институтлар мавжуд. Булар, Халқаро Валюта Жамғармаси (ХВЖ), Жаҳон Банки (ЖБ) ва Жаҳон Савдо Ташкилоти (ЖСТ). Шу сабабли биз глобаллашувни фақатгина техно-иқтисодий ҳолат эмас, балки ижтимоий-сиёсий вазият деб ҳам баҳолашимиз керак бўлади. «Социологик тадқиқотлар» журналининг 2004 йил 3 сонидаги маълумотларга эътибор берадиган бўлсак «жаҳоннинг мазкур ривожланган давлатларидаги транс миллий (ТМК) ва мультмиллий корпорациялар (ММК) бутун халқаро савдонинг 70 % ва ишлаб чиқаришнинг 30 % ни бошқараётгани»[1]ни ўзи турли тенгсизликларни келтириб чиқаришга сабаб бўлаётганлигини мисол сифатида келтириш имконини беради. Шу билан бирга трансмиллий корпорациялар давлат билан бир қаторда халқаро ҳуқуқнинг мустақил субъекти бўлишга интилишни намоён қилмоқдалар.

Мавзудан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, миллий қадриятларнинг глобаллашув жараёнидаги ўрни ва аҳамияти асосан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга бўлган талаб ва

[1] Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М.: 2004. – С. 11.
[1] Каранг: Социологические исследование // Журнал, № 3, 2004. – С. 5.

эҳтиёжларга қараб ўзгаради, аҳамиятини йўқотади ёки бошқа бир қадрият билан уйғунлашади. Эронлик адиб Али Аҳмад буни ўзининг «ғарбпарастлик» китобида «ишлаб чиқарувчи» ва «истеъмолчи» категориялари асосида таҳлил этади: «дунёда икки қутб бир-бирига қарши турибди – биринчиси машиналарни яратади, ишлаб чиқаради ва сотади; иккинчиси фойдаланади, истеъмол қилади, нари борса унинг ҳужжатларини ўрганади. Шу сабабли биринчиси «яратувчи», иккинчиси эса «истеъмолчи». Бугунги кунда Ғарб ишлаб чиқарувчи, Шарқ истеъмолчи экан, ҳар қанча ҳаракатлар бўлмасин миллий қадриятлар софлигини сақлаб қолиш қийин. Ҳозиргача бунга фақат Япония эришди холос».[2]

Кўпинча Япония, Ҳиндистон, Хитой, Жанубий Корея каби мамлакатларнинг глобаллашув шароитида ўз миллий қадриятларини сақлаб қолганликлари тўғрисида мисоллар келтирилади. Лекин бари бир бу биз ўйлаганчалик эмас. Тўғри инкор этишнинг ҳожати йўқ ушбу давлатлар глобаллашув жараёнида фаол иштирок этаётганлигини бир қанча сабаблари мавжуд. Биринчидан, бу мамлакатлар бошқа давлатлар мустамлакаси ва таъсирига тушган вақтларида ҳам турли «маданий революциялардан» (алфавит ўзгартирилмаганлиги, кутубхоналарни йўқотиб юборилмаганлиги ва шу кабилар) сақланиб қолгани ёки унинг домига тортилмаганлиги. Иккинчидан, мустамлакачиликдан озод бўлганларидан сўнг, уларнинг иккинчи ва учинчи авлодларини замонавий жамиятда фаол иштирок этаётганлиги. Учинчидан, ривожланган давлатларнинг мустамлакаси бўлганлиги натижасида, кейинчалик улардаги сиёсий, иқтисодий, бошқарув муносабатларини ўз тажрибаларида қўллаши. Тўртинчидан, мен бу ҳолатни глобаллашувнинг энг асосий хусусиятларидан бири сифатида қарайман, яъни мазкур мамлакатларнинг ҳозирги кундаги ёш ва тажрибали интеллектуал фуқароларининг инглиз забон фаолият ва тармоқларда профессионал иштироки.

Дунёнинг глобаллашуви бугунги кунда ягона бир ҳудуд ёки қутб доирасида кечмаслиги ойдин бўлиб бормоқда. Бунинг сабаблари эса нафақат иқтисодий нотенглик, геосиёсий ҳолат асосида бўлмай, балки маданиятларнинг турфа хиллиги, бир неча этнос ва динларнинг мавжудлиги, кишилар менталитети ва психологиясининг бир-бирига ўхшамаслиги билан ифодаланмоқда. Яна бир америкалик тадқиқотчи С.Хантингтон глобаллашув жараёнида цивилизацияларнинг тўқнашуви вужудга келишини айтади. Унинг фикрича, «глобаллашувнинг дунёни турли минтақаларида вужудга келиши ва шаклланиши – бу Ғарбнинг, янада аниқроғ айтиладиган бўлинса христиан цивилизациясининг тарқатилиш (экспансия) излари бўлиб, айтиш мумкинки унинг қадрият ва институтлари ўзга маданият анъана ва тизимлари мавжуд бўлган шароитда тенглик асосида фаолият юритиши ҳақиқатдан йироқдир».[1] Россиялик мутахассис Ю.Яковец эса, «цивилизациялар ўртасидаги тўқнашув хавфининг ўсиб бориши инсониятнинг ўзини сақлаб қолиш йўлини топа олмай, фақатгина цивилизациялар ва давлатларнинг ҳамкорлик ва шериклик қилиш учун турли хил давра суҳбатларининг стратегия ва механизмини ишлаб чиқиш билан чегараланмоқда. Бу охир оқибатда одамзоднинг «ўз жонига қасд қилиши» билан баробардир».[2] Аммо глобаллашувнинг назариётчиларидан бири ҳисобланадиган Ф.Фукуяма эса қуйидаги фикрларни айтади: «... мен ишонаманки кишилик жамиятининг тарихий ривожланиб бориш муносабтлари демократик бошқарув шаклларига йўналтирилади, лекин мен ушбу жараённи тезлаштириш керак деб ҳисобламайман, айниқса ҳарбий куч ишлатиш ва бошқа давлатларнинг ички ишига аралашиш орқали».[3] Аммо Ф.Фукуяма ўз асарларида бутун дунёнинг эртами ёки кеч барибир Ғарб бошқарув моделини тарихий жараён сифатида ихтиёрий равишда қабул қилишларига ишонади.

---

[2] Қаранг: Кляшторина В.Б. Иран 60-80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценночтей. М.: «Наука», 1990. – С.

[1] Свободная мысль - XXI. // Журнал, № 11, 2004. – С. 64-65.

[2] Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. М.: «Экономика», 2003. – С. 3-4.

[3] Свободная мысль - XXI. // Журнал, № 11, 2004. – С. 64.

Табиийки бу каби фикр ва муносабатлар ижтимоий маданий норозиликларни келтириб чиқариши аниқ ҳол. Айниқса ер шарининг барча ҳудудларида кенг тарқалган ва ўз ўрнига эга бўлган йирик жаҳон динлари, ислом ва буддизм намоёндаларини, шунингдек христианликнинг ғарбий мамлакатлардан ўзига хос дунёқараши билан ажралиб турувчи халқ вакилларини бу ҳолат асло қониқтирмайди. Оқибатда глобаллашув ва интеграция жараёнларида иштирок этишнинг ўзига хос назарияларини илгари суриш бошланди. Булар а) диний мансублик асосида, масалан мусулмон дунёси мамлакатларининг глобаллащуви, буддизм-конфуцианчилик мамлакатлари интеграциялашуви; б) этник мансублик асосида, масалан, туркий забон давлатлар ва халқларнинг глобаллашуви ва интеграциялашуви, славян халқлари ва мамлакатлари интеграциялашуви, араб мамлакатлари глобаллашуви ва ҳ.з.; в) менталитети ва руҳияти бир-бирига яқин мамлакат ва халқларнинг глобаллашуви ёки интеграциялашуви, масалан Европа Иттифоқи интеграцияси, Жанубий-шарқий Осиё мамлакатлари интеграцияси, Лотин Америкаси халқлари интеграцияси, Марказий Осиё халқлари интеграцияси ва шу кабилар. Шу ўринда сўнгги йилларда тадқиқотчилар томонидан кўтарилаётган "Катта Марказий Осиё интеграцияси" (Эрон, Покистон, Афғонистон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон, Монголия ва Россия ҳамда Хитойнинг ушбу давлатлар билан чегарадош ҳудудларида иқтисодий зоналар ташкил этиш таклифи), шунингдек, иккинчи бир тоифа тадқиқотчилар илгари сураётган "Катта Ўрта Осиё" (Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон, Тожикистон, Монголия ва Марказий Россия ҳудудлари) интеграцияси ғоялари замонавий глобаллашувнинг ўзгарувчан истиқболлари тўғрисида илмий прогнозларни илгари сура бошлади.

Яқин муносабатлар асосида кечаётган глобаллашув ва интеграция жараёнларини келиб чиқишига туртки бераётган айрим фикр ва назариялар негизида бутун дунё ижтимоий-сиёсий ҳолатинини бир томондан туриб бошқаришга бўлаётган уринишлардир. Масалан, таниқли сиёсатшунос З.Бзежинский фикрига кўра глобаллашув ва миллий давлатлар ўртасидаги қизиқишлар фақатгина АҚШнинг кўмагида амалга оширилиши керак. З.Бзежинский ёзади: «Американинг қудратли давлат эканлиги у ҳақми ёки нохақ бўлишидан қатъий назар, унга ҳар қандай мавжуд қарама-қаршиликларни ҳал қилиш ҳуқуқини беради».[1] Бу каби ғояларнинг илгари сурилишини ўзи миллий давлатлар ўртасида қайсидир бир даражада ташвишлар уйғотиши табиий. Чунки дунё бир қутбли бўлиши керакми ёки кўп қутбли. Агар у бир қутбли бўладиган бўлса, миллий маданиятларнинг ҳолати қай даражада кечади?

Глобаллашув назарияси асосчилари бунга ҳам жавоб топадилар. Хусусан тадқиқотчи М.Кастельс бу хусусда қуйидаги фикрларни илгари суради: «Глобаллашувда давлатлар йўқ бўлиб кетмайди. Ахборотлар асрида улар фақат ўз мақомини ўзгартириши мумкин холос».[2] Шунингдек, М.Кастельс глобал дунёни маълум бир модел асосида шакллантириш мумкин эмаслигини асослашга ҳаракат қилади. Бу хусусда у шундай ёзади: «... мен постиндустриализм назарияси намоёндаларининг дунё АҚШ ва Ғарбий Европага ўхшаган бўлиши керак деб айтган этноцентристик қарашларига танқидий кўз билан қарайман».[1] Бироқ глобаллашувнинг аксарият муаллифлари постиндустриализм назариётчилари билан тўлиқ ҳамфикр бўлиб қолмоқдалар.

XX асрнинг 60 йилларида бир гуруҳ жамиятшунослар жамиятда технотузилмавий жараён бошланди, - деган ғояларни илгари сурадилар. Технотузилмавийлик вакиллари – булар замонавий саноат ва режалаштиришда ўта катта эҳтиёж билан қабул қилинадиган турли хил техник билим, тажриба ва қобилиятга эга бўлган кишилар уюшмасидир. Социолог тадқиқотчи Ж.К.Гелбрейтнинг фикрига кўра, «деярли қарорлар қабул қилишдаги барча жараёнлар алоҳида имтиёзларга эга бўлган технотузилмавийлик ҳисобига амалга

[1] Бзежинский З. Выбор: мировое господство и глобальное лидерство. М.: «Международное отношение», 2004. – С 175-176.
[2] Кастельс М. Информационная эпоха. М.: 2000. – С. 511.
[1] Кастельс М. Информационная эпоха. М.: 2000. – С. 22.

ошириладиган бўлинди».[2] У фикрини давом эттириб ёзади, «давлат технотузилмавийликнинг ижроия қўмитаси бўлиб қолди холос».[3] Бироқ бу дегани давлат ўз мавқесини йўқотиб бормоқда дегани эмас. Фақат энди давлат ўз бошқарув вазифасини тубдан ўзгартириши керак бўлиб қолди. Бугунги кунда айтиш мумкинки кўплаб анъанавий жамиятлардаги асосий муаммо ҳам ана шунда. Яъни давлат тузилмаси ҳамон анъанавий бошқарув стереотипларидан қутула олмаяпти ёки бу ҳолатдан воз кечиш унинг учун қийин кечмоқда. Шу сабабли ҳам глобаллашув жараёнида миллий қадриятларнинг трансформацияси (бир шаклдан бошқасига ўтиши) айнан шу жойда келишмовчиликларни келтириб чиқармоқда. Чунки айнан постиндустриал жамият «қаҳрамонлари» бўлган интеллектуал салоҳият вакиллари ягона глобаллашувдаги қадриятлар тизимини яратиб бормоқдалар. Футуролог-социолог Д.Белл ўзининг «Яқинлашиб келаётган постиндустриал жамият» китобида ёзади: «постиндустриал жамиятда ҳокимият энди хусусий мулкга эмас, балки билимга таянади. Етакчи синф сифатида саҳнага олимлар, инженерлар ва техника мутаҳассислари чиқадилар; етакчи ўринларни интеллектуал ташкилотлар (университетлар, тадқиқот институтлари, саноат лабораториялари) эгаллайдилар. Иқтисодиёт биринчи навбатда моддий маҳсулотларга эмас, хизмат кўрсатишга асосланади. Сиёсий қарорлар фақат рационал-техник фикрларга асосланади, бу эса «мафкуранинг тамом бўлганлигини» билдиради. Кишилар ижтимоий қадриятлар муносабатларида умумий консенсусга (мунозарали савол ва низоларни келишув асосида ҳал этиш) эришадилар, мутаҳассислар рационал услубларга таяниб, тизимли таҳлил ва қарорлар қилишга мослашадилар. Қисқача қилиб айтганда бизни профессионал бошқарувчи ва технократлар даври кутмоқда».[1] Бугун ҳеч кимга сир эмас, ривожланган мамлакатларда постиндустриал жамият даври ҳукм сурмоқда. Шу сабабли ҳам бутун дунё бўйлаб истеъдодли ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган тадқиқотчи ва мутаҳассиларни бу жамиятлар тобора ўзларига жалб қилиб бормоқдалар. Бу эса уларнинг илмий ва ижодий фаоллиги асосида миллий қадриятларнинг траняформациялашувини янада тезлаштирмоқда. Ўзи аслида ахборотлар асрининг етакчи иштирокчилари ҳам аслида интеллектуал қатлам кишиларидир.

Фикр ва мулоҳазаларимизни якунлар эканмиз, Ўзбекистон глобаллашув жараёнида қандай қатнашиши керак деган саволга ўз мулоҳазаларимизни бериб ўтишни лозим деб топдик. Бунда:

- Ёш авлодни ўзбек тилини соф билган ҳолда, инглиз тилини профессионал мукаммал даражада билишига эришиш. Айнан шундагина миллий қадриятларни нафақат сақлаш, балки уни дунё миқёсида қайсидир даражада экспорт қилиш имкониятига эга бўлинади. Агар эътибор берадиган бўлсак, бугун Ўзбекистон телеканалларида берилаётган корейс, япон ва ҳатто хитой фильм ҳамда сериалларининг аксарияти инглиз тилидан таржима қилинмоқда;
- Глобаллашувда асосий етакчи ва ҳимоячи куч интеллектуал салоҳият эканлиги замонавий фанда ўз исботини топди. Шу сабабли жамиятда жисмоний ва ташкилотчиликни тарғиб қилаётган меҳнаткашлик қаторига ижодий-интеллектуал меҳнатни севиш, қадрлаш ҳамда рағбатлантиришга қаратилган ғояларни илгари суриш;
- Глобаллашув табиий жараён экан, мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий имкониятларини белгилаб берадиган интеллектуал салоҳиятли кишилар ва техник мутаҳассисларга кенг имкониятлар яратиб бериш, уларнинг шарт-шароитларини яхшилаш ва айниқса интеллектуал миграция жараёнларида иштирок этиш кайфиятини ҳаддан ташқари кучайиб бориш кайфиятини тартибга олиш чораларини излаб топиш. Негаки глобаллашувда асосан шу қатламдаги кишилар миллий қадриятларни ҳимоя қилиш имкониятига эгалар.
- Миллий таълим тизимини бугунги кунда кўп кузатилаётган "ҳарфлар қаерга кетди" деб номланувчи "кўркитиш ва босим"га асосланган бюрократиядан бутунлай халос этиш ва илмий тафаккурни тарғиб этувчи сокин идеал бюрократия орқали тартибга солиш.

---

[2] Гелбрейт Дж.К. Новое индустриальное общество. М.: 1969. – С. 124.
[3] Гелбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. - М.: 1976. – С. 223.
[1] Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. - М.: 1999. – С. 119.

• Кенг жамоатчилик фикрига қулоқ тутиш, ижтимоий фикрни ҳурмат қилиш маданиятини шакллантириш, доимий социологик тадқиқотлар ўтказиш ва унинг илмий натижалари асосида истиқбол прогнозларни илгари суриш мамлакатнинг глобаллашган дунёдаги фаол иштирокини таъминлаб беради.

ADOLATLILIK VA QONUNIYLIK IJTIMOIY ISHONCH OMILI SIFATIDA

Yarbaev Xasan Xazratqulovich
Guliston davlat pedagogika institute katta o‘qituvchisi

Har qanday jamiyatning taraqqiyoti, davlatning mustahkamligi va fuqarolarning farovon hayoti ko‘p jihatdan unda adolatlilik va qonuniylik tamoyillari qay darajada qaror topganiga bog‘liq bo‘lib, insoniyat tarixiga nazar tashlasak, qaysi jamiyatda adolat ustuvor bo‘lsa, o‘sha yerda tinchlik, taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlik kuchli bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Aksincha, adolatsizlik, qonunni mensimaslik va tengsizlik hukm surgan muhitda fuqarolarning davlatga, jamiyatga va bir-biriga nisbatan ishonchi pasaygan, turli ziddiyatlar kuchaygan[1]. Shu bois zamonaviy huquqiy demokratik davlat qurishda nafaqat qonunlarning mavjudligi, balki ularning adolat mezonlariga mos bo‘lishi ham jamiyatda haqiqiy ijtimoiy ishonch shakllanishida alohida ahamiyatga ega.

Ijtimoiy ishonch esa davlat va jamiyat o‘rtasidagi eng muhim ma’naviy-siyosiy rishtalardan biridir. Fuqaro o‘z davlatiga, uning qonunlariga, sud tizimiga, huquqni muhofaza qiluvchi organlariga va umuman ijtimoiy tuzumga ishongan taqdirdagina jamiyatda totuvlik, faollik va mas’uliyat hissi ortadi[2]. Demak, adolat va qonuniylikning o‘zaro mutanosibligi jamiyatdagi ijtimoiy ishonchni vujudga keltiruvchi va mustahkamlovchi asosiy omillardan biridir. Adolat jamiyat hayotining barcha sohalarida namoyon bo‘lishi kerak. Sud-huquq tizimidagi adolat odamlarning taqdirini belgilasa, iqtisodiy adolat jamiyatdagi boylik va imkoniyatlarning haqqoniy taqsimlanishini ifodalaydi. Ijtimoiy adolat ta’lim, sog‘liqni saqlash, mehnat va ijtimoiy himoya tizimida teng imkoniyatlar yaratishni talab qiladi. Siyosiy adolat esa fuqarolarning davlat boshqaruvida teng ishtirok etish huquqi, fikr bildirish erkinligi va manfaatlarining hisobga olinishida ko‘rinadi.

Qonuniylik jamiyatda barqarorlikni ta’minlaydi, ya’ni qonunlar odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniq belgilab beradi, nizolarni tartibga soladi, huquq va majburiyatlar chegarasini ko‘rsatadi. Agar jamiyatda qonuniylik bo‘lmasa, huquqiy noaniqlik, o‘zboshimchalik va tartibsizlik vujudga keladi, bunday sharoitda kimning haq, kimning nohaq ekanligini aniqlash qiyinlashadi, fuqarolar esa o‘zini himoyasiz his qiladi. Qonuniylikning yana bir muhim xususiyati u barchaga bir xil tatbiq etilishi kerak. Qonun faqat oddiy fuqaroga nisbatan ishlaydigan, lekin mansabdor yoki kuchli shaxslarga kelganda chetlab o‘tiladigan vosita bo‘lib qolsa, u o‘z mohiyatini yo‘qotadi. Haqiqiy qonuniylik shunday tizimni nazarda tutadiki unda qonun oldida hamma teng bo‘ladi. Bu tenglik jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantiradi va davlat institutlariga nisbatan hurmatni oshiradi.

Adolatlilik va qonuniylik ko‘pincha bir-biriga yaqin tushunchalar tarzida talqin qilinadi, biroq ular aynan bir xil emas. Qonuniylik huquqiy me’yorlarga rioya etishni anglatsa, adolat esa ushbu me’yorlarning mazmunan haqqoniy va insonparvar bo‘lishini talab qiladi. Shu sababli ular bir-birini to‘ldiradi. Agar qonun adolatli bo‘lsa va u amalda bir xil qo‘llansa, qonuniylik ijtimoiy ishonchni mustahkamlaydi. Ammo ayrim hollarda shaklan qonuniy bo‘lgan qaror mazmunan adolatsiz bo‘lishi mumkin. Masalan, biror muammo bo‘yicha qaror chiqarishda protseduralar bajarilgan bo‘lsa-da, agar inson manfaatlari, xolislik yoki tenglik e’tibordan chetda qolsa, fuqarolar bunday holatni adolatsizlik deb baholaydi. Natijada qonunga bo‘lgan hurmat kamayadi. Boshqa tomondan, faqat adolat haqida gapirib, uni qonuniy asosga bog‘lamaslik ham muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki har kim adolatni o‘zicha talqin qilishi ehtimoli bor. Shu bois adolat

barqaror, aniqlashtirilgan va himoyalangan tizimga aylanishi uchun u qonunlarda o‘z ifodasini topishi zarur. Demak, qonun adolatni hayotga tatbiq etish vositasi, adolat esa qonunning maqsadi bo‘lishi kerak. Shu jihatdan aytganda, adolat va qonuniylik bir tanganing ikki tomoni kabidir. Ulardan biri bo‘lmasa, ikkinchisining samarasi to‘liq namoyon bo‘lmaydi[1]. Qonun adolatni ta’minlamasa, jamiyatda norozilik kuchayadi. Adolat esa qonuniy mexanizmlarsiz mustahkam ijtimoiy institutga aylana olmaydi.

Ijtimoiy ishonch mavjud bo‘lgan jamiyatda odamlar qonunlarni majburlik uchun emas, balki ichki e’tiqod bilan bajaradi. Chunki ular qonun o‘zlarini himoya qilishiga, davlat organlari esa xolis ish yuritishiga ishonadi. Bunday jamiyatda korrupsiya darajasi pasayadi, nizolar keskinlashmaydi, fuqarolarning tashabbuskorligi ortadi. Odamlar bir-biriga ko‘proq ishona boshlaydi, hamkorlik kuchayadi, fuqarolik jamiyati rivojlanadi. Aksincha, ijtimoiy ishonch zaif bo‘lgan joyda shubha, befarqlik, huquqiy nigilizm va ijtimoiy loqaydlik kuchayadi.

Adolat va qonuniylik mutanosib jamiyatda fuqarolarda quyidagi ijobiy tasavvurlar shakllanadi, davlat meni himoya qiladi, qonun hamma uchun barobar, mehnatim qadrlanadi, huquqlarim buzilsa tiklanadi, aybdor javobgarlikdan qochib qutula olmaydi. Aynan mana shu tasavvurlar ijtimoiy ishonchning asosini tashkil etadi. Masalan, sud tizimi faoliyatini olaylik. Agar sudlar mustaqil, xolis va qonun asosida ish yuritsa, shu bilan birga qarorlar adolatli bo‘lsa, fuqarolar sudga ishonadi. Bu ishonch nafaqat muayyan ish bo‘yicha, balki butun huquqiy tizimga nisbatan ijobiy munosabatni kuchaytiradi. Sud tizimiga ishonch ortishi esa jamiyatda nizolarni zo‘ravonlik yoki noqonuniy yo‘l bilan emas, huquqiy tartibda hal etish madaniyatini rivojlantiradi[3]. Yoki davlat xizmatlari ko‘rsatish sohasini misol qilib olaylik. Agar fuqaroga biror hujjatni olish, murojaatini ko‘rib chiqish yoki davlat xizmatidan foydalanishda bir xil, shaffof va qonuniy tartiblar asosida xizmat ko‘rsatilsa, u davlatga nisbatan ijobiy fikrda bo‘ladi. Agar bunda tanish-bilishchilik, poraxo‘rlik yoki kamsitish bo‘lsa, ishonch yemiriladi. Demak, fuqarolarning kundalik hayotida uchraydigan amaliy holatlar ham adolat va qonuniylik uyg‘unligining naqadar muhim ekanini ko‘rsatadi.

Adolat va qonuniylikning amaldagi eng muhim ko‘rinishlaridan biri qonun oldida barchaning tengligidir. Bu tamoyil har qanday demokratik jamiyatning poydevori hisoblanadi. Agar jamiyatda oddiy fuqaro uchun bir qonun, mansabdor yoki boy qatlam uchun boshqa mezon amal qilsa, bunday tizimga nisbatan ishonch bo‘lishi mumkin emas. Qonun oldida tenglik shuni anglatadiki, har bir shaxs ijtimoiy kelib chiqishi, mansabi, moliyaviy imkoniyati, millati, dini yoki boshqa belgilaridan qat’i nazar, bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladi. Bu faqat nazariy tamoyil emas, balki amaliyotda yaqqol ko‘rinishi lozim bo‘lgan mezondir. Jinoyat sodir etgan mansabdorning javobgarlikka tortilishi, oddiy fuqaroning huquqi buzilganda uning himoya qilinishi, ishga qabul qilishda yoki sud jarayonida kamsitishning bo‘lmasligi ana shu mezonning ifodasidir.

Jamiyatda insonlarning kuzatuvchanligi yuqori bo‘ladi. Ular qonunning qayerda va kimga nisbatan qanday ishlayotganini sezadi. Shu sababli qonun oldida tenglikning ta’minlanishi davlatga nisbatan chuqur ishonch uyg‘otadi. Aks holda esa “adolat faqat qog‘ozda” degan tasavvur paydo bo‘ladi. Adolat va qonuniylikning buzilishi jamiyat hayotida ko‘plab salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Birinchidan, fuqarolarda huquqiy tizimga nisbatan ishonchsizlik kuchayadi. Odamlar o‘z muammosini qonuniy yo‘l bilan hal qilishdan umidini uzib, norasmiy yo‘llarni qidira boshlaydi. Bu esa korrupsiya, tanish-bilishchilik, poraxo‘rlik kabi illatlarning ildiz otishiga sabab bo‘ladi.

Ikkinchidan, adolatsizlik ijtimoiy norozilikni kuchaytiradi. Haqini topa olmagan, mehnati qadrlanmagan, huquqi tiklanmagan inson asta-sekin davlatdan begonalashadi. Bunday kayfiyat ommalashsa, jamiyatda befarqlik, tushkunlik, ziddiyat va turli ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchayadi.

Uchinchidan, qonuniylikning sustligi iqtisodiy rivojlanishga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki sarmoyador ham, tadbirkor ham, oddiy mehnatkash ham o‘z huquqi himoya qilinishiga ishonsa, faolroq harakat qiladi. Huquqiy kafolat bo‘lmagan joyda esa tashabbus susayadi, investitsiyaviy muhit yomonlashadi, yashirin iqtisodiyot kuchayadi.

To‘rtinchidan, yosh avlod ongida salbiy stereotiplar shakllanadi. Ular adolatsizlikni ko‘ra-ko‘ra, “halollik bilan natijaga erishib bo‘lmaydi” degan xulosaga kelishi mumkin. Bu esa kelajak jamiyatining ma’naviy poydevoriga putur yetkazadi.

Adolat va qonuniylikni ta’minlash faqat sud tizimi bilan cheklanmaydi. Davlat boshqaruvi, ijro organlari va mahalliy hokimiyat faoliyatida ham shaffoflik va hisobdorlik bo‘lishi lozim. Fuqarolar davlat qarorlari qanday qabul qilinayotganini, byudjet mablag‘lari qay tarzda sarflanayotganini, mansabdorlarning faoliyati qaysi mezonlar asosida baholanayotganini bilishi kerak[4].

Shaffoflik ishonchning muhim manbai bo‘lib, ochiq axborot mavjud bo‘lsa, mish-mish va gumonlar kamayadi hamda fuqarolar davlatni begona kuch emas, balki o‘z manfaatlari uchun xizmat qiladigan tizim sifatida qabul qila boshlaydi. Hisobdorlik esa mansabdor shaxslarning jamiyat oldida mas’ul bo‘lishini ta’minlaydi va mas’uliyat bor joyda adolat va qonuniylikni buzish xavfi kamayadi.

Korrupsiya adolat va qonuniylikka bevosita tahdid soluvchi eng katta illatlardan biri bo ‘lib, u mavjud joyda qonun pul yoki manfaat evaziga chetlab o‘tiladi, adolat esa sotib olinadigan narsaga aylanadi. Bunday holatda ijtimoiy ishonchning zaiflashishi tabiiy. Fuqarolar, avvalo, davlatning korrupsiyaga munosabatiga qarab unga baho beradi. Agar poraxo‘rlik, tanish-bilishchilik va mansabni suiiste’mol qilish holatlariga qarshi qat’iy kurashilsa, jazodan muqarrarlik ta’minlansa, tizimda halollik rag‘batlantirilsa, odamlar davlatning adolatli ekaniga ishonadi. Aks holda “hamma narsa pul bilan hal bo‘ladi” degan tushuncha jamiyat ongiga singib ketadi.Shu bois korrupsiyaga qarshi kurash faqat huquqiy chora emas, balki ijtimoiy ishonchni tiklash va mustahkamlashning ham muhim yo‘nalishidir. Bugungi islohotlar jarayonida inson qadri, huquq va erkinliklarini ta’minlash, sud-huquq tizimini takomillashtirish, davlat organlari faoliyatini xalq manfaatlariga xizmat qildirish, ochiqlik va shaffoflikni kengaytirish kabi yo‘nalishlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bularning barchasi, aslida, adolat va qonuniylik uyg‘unligini mustahkamlash orqali ijtimoiy ishonchni oshirishga qaratilgan. Jamiyatda “inson qadri uchun” degan tamoyil kuchayib borayotgan bir paytda adolat va qonuniylikka bo‘lgan ehtiyoj yanada ortmoqda. Fuqaro davlatdan, eng avvalo, adolat kutadi. U o‘z muammosi eshitilishini, murojaati ko‘rib chiqilishini, haqqi poymol etilmasligini istaydi. Ana shu kutilmalar amalda o‘z tasdig‘ini topsa, ijtimoiy ishonch ortadi va bu jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, adolat va qonuniylik jamiyat hayotining ikki muhim tayanchidir. Qonuniylik jamiyatga tartib, aniqlik va barqarorlik olib kirsa, adolat ushbu tizimning insonparvarlik va haqqoniylik ruhini ta’minlaydi. Ular bir-biridan ajralgan holda to‘liq samara bera olmaydi. Qonun adolatga xizmat qilmasa, fuqarolar qalbida ishonch uyg‘otmaydi. Adolat esa qonuniy mexanizmlarsiz mustahkam va uzluksiz ijtimoiy tizimga aylanmaydi.

Ularning o‘zaro uyg‘unligi natijasida jamiyatda qonun ustuvorligi, tenglik, shaffoflik, mas’uliyat va inson qadriga hurmat qaror topadi. Ana shunday muhitda fuqarolarning davlatga, uning institutlariga va bir-biriga nisbatan ishonchi ortadi. Ijtimoiy ishonch esa o‘z navbatida jamiyat barqarorligi, iqtisodiy rivojlanish, fuqarolik faolligi va ma’naviy yuksalishning muhim omiliga aylanadi.

FOYDANANILGAN ADABIYOTLAR;

1. Катомина В. А. Законность и справедливость: единство, различия и взаимодействие // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2013.
2. Попова Е. А. Эволюция понятий «справедливость», «добросовестность», «доверие» в римском и немецком праве // Вестник гражданского права. 2014.
3. Кулешова А. В. Суды: доверие и справедливость // Социологические исследования. 2021.
4. Yarbayev X. X. Ijtimoiy adolat – jamiyat barqarorligining muhim omili // *Tamaddun nuri*. 2025. N 1/69. B. 88–91.
5.Makhmudova M. Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda huquqiy targ‘ibotning roli // *Фалсафа ва Ҳуқуқ* . 2024. № 2. B. 216–219.

O‘ZBEKISTONDA BARQAROR IQTISODIY O‘SISH VA IJTIMOIY INFRATUZILMA TIZIMINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Isanturdiyev Sayfiddin Yusupbaevich
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishi tadqiq qilingan. O‘zbekiston Respublikasi Barqaror rivojlanishning milliy maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda respublikamizda, shuningdek Sirdaryo viloyatida aholi turmush farovonligini yanada oshirishga qaratilgan ustuvor yo‘nalishlar asoslangan, muallifning tavsiyalariilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: barqaror iqtisodiy o‘sish, aholi farovonligi, ijtimoiy infratuzilma, daromadlarni oshirish, investitsiya loyihalari

Kirish. Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti va har bir insonning farovonligi (nominal va haqiqiy daromadlar, ish bilan bandlik va boshqalar) darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlar iqtisodiy ko‘rsatkichlar sirasiga kiritiladi. Bu ko‘rsatkichlar ishchi kuchini (aholini) takror ishlab chiqarish bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uning iqtisodiy asoslarini ochib beradi. Bu, ayniqsa, aholi daromadlari salmog‘i va ularni differensiatsiyalashda yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

Mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o‘sish sur’atlari ta’minlanmoqda va uni yanada mustahkamlash borasida bir qator ustuvor yo‘nalishlar belgilanib, uning asosida esa ijtimoiy infratuzilma rivojlanishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu boradagi asosiy vazifalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ko‘rsatib berilganidek “...iqtisodiy islohotlarning pirovard maqsadi kambag‘allikni qisqartirish va aholi farovonligini oshirishdan iborat bo‘ladi. Ushbu strategik maqsadlarga hamma uchun teng imkoniyat yaratadigan yuqori iqtisodiy o‘sish hisobiga erishiladi. So‘nggi 4 yilda iqtisodiyotimizning barcha jabhalariga bozor mexanizmlarini joriy etish borasida jiddiy qadamlar tashlandi”.

Iqtisodiy islohotlar sharoitida barqaror iqtisodiy o‘sish faqatgina maqsad bo‘lib qolmay balki, turmush tarzining o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi, tibbiy xizmat ko‘rsatishning yuqori darajasi, daromadlar va boshqa ko‘rsatkichlar bilan xarakterlanadi. Kishilarning turmush darajasi muntazam o‘zgarib turadigan, hayotiy ehtiyojlarning tarkibi va darajasi bilan uni qondirish imkoniyatlari, daromadlar darajasi va ish haqi darajasi orqali ifodalanadi.

Adabiyotlar sharhi.

OECDning “O‘zbekistonda iqtisodiyotni yashillashtirish” to‘g‘risidagi keng qamrovli hisobotida mamlakatning yashil o‘sish ko‘rsatkichlari batafsil tahlil qilingan. Unda 2030-yilgacha yashil iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha O‘zbekiston Prezidenti tomonidan tasdiqlangan strategik asos va harakatlar rejasi alohida ta’kidlangan (OECD, 2023). O‘zbekiston Iqtisodiyot va Moliya vazirligi bilan hamkorlikda Jahon bankining maslahat xizmatlari yashil o‘sish kun tartibini joriy etishda muhim rol o‘ynadi. Hisobotda iqtisodiy tiklanish va ekologik siyosatni iqtisodiy strategiyalar bilan birlashtirish zarurati muhokama qilinadi (World Bank, 2023). Birlashgan Millatlar Tashkiloti O‘zbekistonning Barqaror Taraqqiyot Maqsadlarini (BRM) qabul qilish borasidagi sa’y-harakatlarini e’tirof etadi, biroq turli mintaqalar va hamjamiyatlarda teng o‘sishni ta’minlaydigan yanada inklyuziv ijtimoiy siyosatlar zarurligini ta’kidlaydi (United Nations 2018). Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot Dasturining qisqacha bayoni tabiiy resurslardan barqaror foydalanish va uglerod chiqindilaridan ajratilgan o'sishga erishish uchun iqlim ta'sirini cheklash muhimligini ta'kidlaydi (UNDP, 2021).

Birlashgan Millatlar Tashkilotining O‘zbekiston bo‘yicha umumiy mamlakat tahlili COVID-19 pandemiyasidan keyin ijtimoiy infratuzilma va Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda duch kelayotgan muammolarni o‘rganadi (United Nations, 2021). O‘zbekistonning barqaror infratuzilma investitsiyalariga bag‘ishlangan bobda mamlakat infratuzilma rejalarining Parij kelishuvi va SDG doirasidagi xalqaro majburiyatlariga muvofiqligi tahlil qilingan (OECD, 2023).

Vazirlikning qishloq infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha tashabbusi qishloq joylarda asosiy ijtimoiy infratuzilma sifatini yaxshilash uchun katta mablag‘ ajratilishini ta’kidlaydi (Ministry of Economic Development and Poverty Reduction, 2020).

Mahalliy olimlarning fikricha “Iqtisodiy ko‘rsatkichlar inson va jamiyat hayotining iqgisodiy jihatlarini, ehtiyojni qondirishning iqtisodiy imkoniyatlarini ifodalaydi” (Ismatov, 2016), bu esa bevosita ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishiga bog‘liq. MDH olimlaridan V.M.Gees esa “Infratuzilma shunchaki ma’lum bir sohaning jamlanmasi emas balki, ishlab chiqarish sohasi va ijtimoiy hayotning samarali rivojlanishining sharti hisoblanadi” deb hisoblaydi (Geets, 2009).

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot ishini bajarishda kuzatish, ma’lumotlarni yig’ish, umumlashtirish, taqqoslash, mahalliy va xorijiy olimlarning sug’urta faoliyatidagi iqtisodiy qarashlari, sohadagi muammolar va ularning echimlari bo’yicha izlanishlari hamda sohaga doir qonuniy va me’yoriy-huquqiy hujjatlar o’rganilib, xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mamlakatmizda olib borilayotgan tub tarkibiy va institutsional o‘zgarishlar jamiyatni demokratlashtirish, “hech kimni e’tibordan chetda qoldirmaslik” tamoyili asosida har bir mahallaning rivojlanish milliy modeli natijasida amalga oshirilishi, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashdagi sifat o‘zgarishlar, islohotlar jumladan, iqtisodiy o‘sish va investitsiyaviy faollikning nisbatan yuqori darajasi, xalqaro hamkorlikni sezilarli darajada kengaytirish, sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimidagi islohotlar, sanoat va infratuzilmani rivojlantirishga asoslanadi. Shuningdek, ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining o‘zaro mutanosibligi borasidagi munosabatlarni samarali boshqarishni talab qiladi.

Bu borada mamlakatimizning yetakchi akademigi Q.X.Abdurahmonov “Turmush darajasini belgilaydigan asosiy ko‘rsatkichlar tizimiga bir qator ko‘rsatkichlar kiradi. BMTning turmush darajasi ko‘rsatkichlari tizimiga 12 ta asosiy ko‘rsatkichlar guruhi kiradi. Birlashgan millatlar tashkilotining tavsiyasiga ko‘ra, tug‘ilish, o‘lim, umr ko‘rish davomiyligi, sanitar-gigienik sharoitlarning mavjudligi, oziq-ovqat mahsulotlarining iste’mol darajasi, uy-joy sharoitlari, ta’lim olish va madaniy imkoniyatlarning mavjudligi, ish sharoitlari va aholini ish bilan bandlik darajasi, daromadlar va xarajatlar muvozanati, iste’mol narxlari, transport vositalari bilan ta’minlanganligi, dam olish va hordiq chiqarish imkoniyatlarining mavjudligi, ijtimoiy ta’minot tizimining mavjudligi, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanganligi kabi ko‘rsatkichlar turmush darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar hisoblanadi. Lekin bu ko‘rsatkichlarning barchasini ham qiymat ko‘rinishida baholashning imkoni bo‘lmaganligi sababli, ushbu parametrlardan bir nechtasini qamrab olgan holda turmush darajasi baholanadi. Ushbu ko‘rsatkichlardan eng asosiysi aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadlar hajmi bo‘lib, mazkur ko‘rsatkich mamlakat aholisi turmush darajasini baholash bilan birga, xalqaro taqqoslashlarda ham foydalanish imkonini beradigan ko‘rsatkich hisoblanadi. Shu bilan birga, amaliyotda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, inson taraqqiyoti indeksi, aho-lining ma’lum guruhlari (kvintel, desil guruhlari) bo‘yicha tabaqalanish koeffitsentlari kabi ko‘rsatkichlar ham tez-tez uchrab turadi” (Abdurahmonov, 2019) deb hisoblaydi.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Barqaror rivojlanishning milliy maqsad va vazifalari hamda 2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida quyidagilar alohida belgilandi:

Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘sish sur’atlarini ta’minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni — 1,6 baravar va 2030 yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda «daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar» qatoriga kirish uchun zamin yaratish - makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va yillik inflyatsiya darajasini 2023 yilgacha bosqichma-bosqich 5 foizgacha pasaytirish, davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish va 2023 yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta’minlash.

Har bir fuqaroga davlat hisobidan aniq kasb-hunarga o‘qish imkoniyatini yaratish. Kasbga o‘qitish ko‘lamini 2 baravar oshirib, jami 1 million nafar ishsiz fuqaroni kasb-hunarlarga o‘qitish va

bu jarayonda nodavlat ta'lim muassasalarining ishtirokini 30 foizga yetkazish – Kasbiy ta'lim bilan tizimli ravishda shug'ullanish masalalarini to'liq ravishda Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ixtiyoriga o'tkazish. Kasbga o'qitish ko'lamini 2 baravarga oshirish, jami 1 million nafar ishsiz fuqarolarni kasb-hunarga o'qitish. Umumta'lim maktablarining kasb o'rganish istagidagi bitiruvchilarini davlat tomonidan kamida bir kasbni egallashiga ko'maklashuvchi tizimni joriy etish.

Maktabgacha ta'limdagi qamrov darajasini hozirgi 67 foizdan kamida 80 foizga yetkazish. 2022/2023 yillarda 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish darajasini 90 foizga, 2024/2025 o'quv yili yakuniga qadar 100 foizga yetkazish - maktabgacha ta'lim tizimiga xususiy sektor mablag'larini jalb qilish orqali 7 mingdan ziyod yangi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish.

Oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta'lim sifatini oshirish Kadrlar buyurtmachilari takliflari asosida qabul parametrlarini 2022 yilda oshirish yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 38 foizga yetkazish.

Iqtisodiyotga innovatsiyalarni keng joriy qilish, sanoat korxonalari va ilm-fan muassasalarining kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish- innovatsion hududga aylantirilayotgan tumanlarda mavjud analoglaridan 50 foizgacha arzonlashtirilgan va sifatli, xom ashyo narxiga nisbatan 2-3 baravar yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyalarini o'zlashtirish, shu jumladan umumiy qiymati 165,9 milliard so'mlik jami 195 ta loyihani amalga oshirish.

Aholi uchun majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash, ehtiyojmand qatlamlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish - majburiy ijtimoiy kafolatlar bo'yicha qonunchilikni tizimlashtirish va takomillashtirish, belgilangan ijtimoiy himoyaning qat'iy ta'minlanishini nazorat qilish. Majburiy ijtimoiy kafolatlardan, shu jumladan ijtimoiy himoya turlaridan foydalanish imkoniyatini sohani raqamlashtirish hisobiga kengaytirish, ushbu jarayoniga ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini joriy qilish.

Pensiya ta'minoti tizimini takomillashtirish - fuqarolarning pensiya miqdorlari mamlakatning iqtisodiy ko'rsatkichlariga muvofiq izchil oshib borishini ta'minlash. Xalqaro tamoyil va standartlarga muvofiq ko'p bosqichli va davlat tomonidan kafolatlangan pensiya ta'minoti tizimini joriy qilish. Fuqarolardan ortiqcha hujjatlar talab qilmasdan idoralararo elektron ma'lumot almashinuvi asosida pensiya tayinlash tizimiga o'tish.

Barqaror iqtisodiy o'sish samaradorligi aholi turmush darajasining o'sishini ifodalab o'sish omillari va aholi turmush sifatini yaxshilash, uning tarkibiy komponentlarini tadqiq etish orqali jamiyatning turli ijtimoiy guruhlarining turmush kechirish shart-sharoitlariga bozor iqtisodiyotining salbiy ta'sirini kamaytirish yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi. Bu boradagi iqtisodiy mulohazalar mamlakatimizda aholi jon boshiga daromadlar, ish haqi va pensiyalarning yildan-yilga o'sib borayotganligi salmog'ining o'zgarishida ham ko'rinadi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida aholi daromadlari, ish haqi va pensiyalar salmog'ining o'sishi[1]

Ko'rsatkichlar nomi	2010 y.	2015 y.	2020 y.	2022 y.	2022 yilda 2020 yilga nisbatan o'zgarish (+,-)
Aholi jon boshiga umumiy daromadlar (ming so'm)	2192,8	5410,6	12125,6	15854,0	3728,4
o'tgan yilning mos davriga nisbatan real o'sishi (%)	120,1	107,7	98,6	109,9	11,3
Yillik o'rtacha nominal	504,8	964,2	2227,1	2864,7	637,6

hisoblangan ish haqi, (ming so‘m)					
o‘tgan yilning mos davriga nisbatan, (%)	129,4	110,4	118,6	124,5	5,9
Belgilangan o‘rtacha pensiya miqdori, (ming so‘m)	254,0	438,2	848,5	965,7	117,2
o‘tgan yilning mos davriga nisbatan, (%)	125,9	112,8	115,4	118,7	3,3

Manba: O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tahlil davrida aholi jon boshiga umumiy daromadlar 15854,0 ming so‘mni tashkil qilib, uning iste’moldan ortgan qismi passiv daromadlar manbasi bo‘lgan, xodimlarning ish qobilyati bilan bog‘lanmagan jamg‘arishning ham jadallashuviga olib keladi, o‘rtacha nominal hisoblangan ish haqi 6 barobarga oshib borgan.

Barqaror iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy infratuzilma tizimini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlari har bir hududning o‘ziga xos iqtisodiy rivojlanishi nuqtai-nazaridan farqlanadi. Bu borada biz tadqiqot ishi ob’ekti hisoblangan Sirdaryo viloyatida keyingi bir necha yillar davomida belgilangan ustuvor yo‘nalishlarga e’tibor qaratamiz.

Jumladan, Sirdaryoning yer, suv va tabiat resurslari boy. Aholi jon boshiga ekin maydonlari boshqa hududlarga nisbatan 2-3 baravar ko‘p. Viloyatda qishloq xo‘jaligini suv bilan ta’minlanganlik darajasi ham yuqori. Bu sohaga ilm va innovatsiya olib kirilsa, mahsulot yetishtirish hajmi va eksportini oshirish mumkin. Sirdaryo respublikamizdagi eng katta iste’mol bozori – Toshkent shahriga yaqin joylashgan. Shuningdek, u ikki qo‘shni davlat – Qozog‘iston va Tojikiston bilan qulay transport koridoriga ega.

Sirdaryo aholisi farovonligini yanada oshirishga qaratilgan 5 ta yangi ustuvor yo‘nalishlar belgilab berildi:

1-yo‘nalish: ilg‘or innovatsiyalar hududida bio-farmatsevtika, qurilish materiallari, qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat, elektro-texnika, tibbiyot, ta’lim sohalarining 20 ta yo‘nalishidagi loyihalariga alohida imtiyozlar rejimi joriy qilinadi. Unga ko‘ra yer, mol-mulk, foyda va aylanma uchun soliqlar hamda bojxona bojlaridan 3 yilgacha ozod qilinadi. Yer uchastkalari soddalashgan tartibda ajratiladi, yer va binolarni sotib olishda 5 yilgacha bo‘lib to‘lashga ruxsat beriladi.

Shuningdek, Sirdaryoda 500 million dollarlik investitsiya hisobiga O‘zbekiston-Xitoy biotexnologiyalar klasteri barpo etiladi. Unda Xitoyning yetakchi oliygohlari bilan birga Gulistonda xalqaro ta’lim va tadqiqot universiteti, innovatsion tibbiyot klinikasi, Markaziy Osiyo genom markazi, onkologik kasalliklarni davolash uchun Hujayra terapiyasi markazi tashkil qilinadi. Shuningdek, klaster tomonidan zamonaviy diagnostika qurilmalari, innovatsion vaksinalar, probiotiklar va onkologik kasalliklar uchun dori vositalari ishlab chiqariladi. Buning uchun 200 gektar yer ajratilib, 10 ming talaba uchun o‘quv binolari, zamonaviy kampus, laboratoriyalar, muhandislar maktabi tashkil etiladi.

2-yo‘nalish: viloyatning 11 ta tuman va shahri Xitoy modeli asosida sanoatga ixtisoslashadi, har birida innovatsion texnoparklar tashkil qilinadi. Ularda elektrotexnika, bio-farmatsevtika, kimyo, qurilish materiallari, ipak va oziq-ovqat sanoatida innovatsion loyihalar amalga oshiriladi. Texnoparklarga erkin iqtisodiy zona maqomi beriladi va “bojxona hududida qayta ishlash” rejimining soddalashgan tizimi joriy qilinadi. Joriy yilda texnopark infratuzilmasiga 200 milliard so‘m ajratiladi.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun Sirdaryoda “O‘zbekiston-Xitoy investitsiya jamg‘armasi” tashkil etiladi. Bu jamg‘arma Xitoyning nufuzli Ipak yo‘li fondi va boshqa moliya tashkilotlari bilan birga tashkil qilinadi. Jamg‘armaga 1 milliard dollar sarmoya olib kelinadi.

3-yo‘nalish: Sirdaryoda eng ilg‘or agrotexnologiyalar joriy etiladi. Xitoydan viloyat hokimiga qishloq xo‘jaligi bo‘yicha maslahatchilar, irrigatsiya va melioratsiya tizimlari modernizatsiyasiga investorlar jalb qilinadi.

Shuningdek, Xitoy tajribasi yordamida Sayxunobodda qoramol va parrandachilik eko-komplekslari, Mirzaobodda intensiv anor, qovun, pekan yong‘og‘i va baliqchilik plantatsiyalari tashkil qilinadi. Xovosda o‘simliklardan tabiiy bo‘yoqlar ishlab chiqarish quvvati, meva-sabzavotni saqlash, qayta ishlash va qadoqlash texnoparki tashkil etiladi. Sho‘r va suvsizlikka chidamli ekin turlari, chorvachilik nasllarini yaratish bo‘yicha Xitoyning yetakchi oliygohlari bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yiladi.

4-yo‘nalish: Sirdaryo mamlakatimizni Qozog‘iston, Tojikiston, Xitoy va Afg‘oniston bilan bog‘laydigan yirik logistika xabiga aylantiriladi. Buning uchun, Xitoylik investorlar bilan hamkorlikda respublikaning sharqiy va markaziy qismlarini hamda chet el yo‘nalishlariga bog‘laydigan yangi transport marshrutlari va multi-modal logistika markazi quriladi. Bulardan tashqari, yo‘llarni qurish, ta’mirlash va boshqarishga xususiy sektorni jalb qilish ham Sirdaryodan boshlanadi.

5 – yo‘nalish: tibbiyotdagi islohotlar natijasi va sohadagi imkoniyatlarga tayanib, Guliston shahri mamlakatimizning “innovatsion meditsina xabi”ga aylantiriladi. Umuman olganda, Sirdaryoda ijtimoiy muammolarni hal qilishga joriy yilgi davlat dasturlarida ko‘zda tutilgan 685 milliard so‘mga qo‘shimcha 380 milliard so‘m, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga yana 110 milliard so‘m ajratilishi belgilandi.

Xulosa va takliflar

Bizningcha hududlarda barqaror iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy infratuzilma tizimini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlariga ustuvorlik berilishi lozim deb hisoblaymiz:

-barqaror iqtisodiy o‘sish uchun barcha mintaqalarida biznesni rivojlantirish uchun yanada qulay ishchan muhit yaratish, tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesga yanada keng erkinlik berish, byurokratik to‘siq va g‘ovlarni bartaraf etish bo‘yicha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim;

- barqaror iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy infratuzilma tizimini rivojlantirishni tartibga soladigan qonun hujjatlarini tanqidiy tahlil qilish;

- ijtimoiy infratuzilma tizimini rivojlantirishning tashkiliy, huquqiy, moliyaviy mexanizmlarining zamonaviy iqtisodiy vositalarini takomillashtirish;

- ijtimoiy infratuzilma tiziminiga investitsiyalarni jalb qilishni kengaytirish orqali xorijiy investitsiyalar ko‘magida korxonalarga zamonaviy texnik-texnologiyalarni joriy qilish, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish..

Adabiyotlar ro‘yxati.

1. Greening the Economy in Uzbekistan: State of Play in 2023. Monitoring progress based on the OECD Green Growth. September 2023. Saytda mavjud: Indicatorshttps://www.oecd.org/environment/outreach/Green-growth-indicators-Uzbekistan-report.pdf. (Tashrif vaqti: 20.02.2024).

2. The World Bank and Uzbekistan’s Ministry of Economy and Finance: Working Together for a Greener Future. Saytda mavjud: https://www.worldbank.org/en/results/2023/10/26/uzbekistan-realizing-an-inclusive-green-growth-transition (Tashrif vaqti: 20.01.2024).

3. Practical measures taken by the Government of Uzbekistan to implement the 2030 Agenda for Sustainable Development. Saytda mavjud: https://www.un.int/uzbekistan/news/practical-measures-taken-government-uzbekistan-implement-2030-agenda-sustainable-development (Tashrif vaqti: 20.03.2024).

4. Uzbekistan Economic Performance in 2023, Country’s Future Development and the Karakalpakstan’s Issue. Saytda mavjud: https://www.specialeurasia.com/2024/01/15/uzbekistan-2023-economy/ (Tashrif vaqti: 12.03.2024).

5. Towards a Green Economy. Saytda mavjud: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/Uzb_GRGE_PolicyBrief_ExSum_v1_20210303_DESIGNED.pdf (Tashrif vaqti: 13.04.2024).

6. United Nations Common Country Analysis: Uzbekistan. Saytda mavjud: https://uzbekistan.un.org/sites/default/files/2021-05/CCA-EN-may14_1.pdf (Tashrif vaqti: 11.04.2024).

7. Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus: Hotspot Analysis and Needs Assessment. Saytda mavjud: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/5fd38a3d-en/index.html?itemId=/content/component/5fd38a3d-en (Tashrif vaqti: 02.05.2024).

8. Uzbekistan to direct $183 million to rural infrastructure development. Saytda mavjud: https://kun.uz/en/news/2020/11/28/uzbekistan-to-direct-183-million-to-rural-infrastructure-development (Tashrif vaqti: 02.05.2024).

9. Исматов Р., Набиев Б., Одилжанов Ш. Ўзбекистон Республикаси аҳолисини турмуш даражаси ўзгаришининг иқтисодий таҳлили. "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2016 йил. www.iqtisodiyot.uz.

10. Геец В.М. Общество, государсвто, экономика: феноменология взаимодействия и развития. Монография. К.: НАН Украины, 2009. – 864-865 с.

YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA MEDIA VOSITALARINING AHAMIYATI

Mazamqulov Eldor Maxammadqul o'g'li
Guliston davlat pedagogika instituti stajor-o'qituvchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada yoshlar ma'naviyatida zamonaviy media vositalarining qay darajada o'rin tutganligi hamda qadriyatlar tufayli ma'naviyat qanchalar mustahkamlanishi ochib berilgan. Milliy qadriyatlar millat, jamiyat tayanchi ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Media, millat, yoshlar, madaniyat, ezgulik, zamon, insonparvarlik, jamiyat.

Bugungi rivojlangan jamiyatimizda har qanday mamlakat o'z taraqqiyot yo'lini aniqlab olib, unda albatta yoshlarga bo'lgan e'tiborni kuchaytiradi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, bugungi jahon hamjamiyati oldida turgan dolzarb masalalardan biri bu - yoshlar masalasidir. Texnologiyalar asri va axborot makoni yoshlarga juda keng imkoniyatlarni yaratib berish bilan bir qatorda juda katta xavfni shakllantirmoqda. Bunday taxlikali zamonda yoshlarga salbiy tasir ko'rsatuvchi omillardan biri bu- mediamakondagi turli xil zararli axboratlarning ko'pligidir. Bunga misol keltiradigan bo'lsak, shafqatsizlik, zo'ravonlikni namoyish etuvchi, inson qadr-qimmatini taxqirlovchi, bolalarga zararli ta'sir ko'rsatuvchi va huquqbuzarliklar sodir etishga undovchi ommaviy axborot vositalaridan foydalanish, adabiyotlarni tarqatish hamda filmlarni namoyish etish shular jumlasidandir. Shuningdek, media tushunchasiga ham alohida to'xtalib o'ishimiz kerak. Media - atamasi (lotincha – medium, ya'ni vosita, vositachi, usul) turli ko'rinishdagi kommunikatsiya va axborot vositasini anglatadi. Media tushunchasi mazmuniga axborotni yaratish, nusxalashtirish, tarqatish vositasi hamda mualliflar va ommaviy auditoriya o'rtasida axborot almashinuvining texnik vositalari kiradi. [1] Media jamiyatga ijobiy tasirini o'tkazishi bilan birga yuqorida sanab o'tilgan zararli omillarni yoshlar orasida keng quloch yoyishiga zamin yaratmoqda

Bunday zararli axborotlardan himoyalanish uchun yoshlar orasida axborot madaniyatini shakllantirish muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, bu tadbir o'z navbatida jamiyatning axborot savodxonligiga juda katta ijobiy tasirini ko'rsatadi. Axborot olish madaniyati, ya'ni axborot savodxonligi bo'yicha xorijiy mamlakatlarga nazar solinsa, kutubxonalar uyushmasida axborot savodxonligi masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. "Axborot savodxonligi" atamasi aynan mana shu

e'tibor natijasida paydo bo'lgan. Bundan tashqari, axborot savodxonligi bo'yicha milliy forumlar yaratilgan bo'lib, yigirma beshtadan ziyod turli tashkilot va muassasalarni birlashtirgan.[2] Shuningdek, keng miqyosida tobora shiddat bilan kechayotgan tahlikali axborot jarayonlari ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga, jumladan, ma'naviy-ma'rifiy sohalarga ham jiddiy ta'sir o'tkazmoqda. Mana shunday murakkab bir sharoitda tinchlik, barqarorlikni asrash, mustaqillikni mustahkamlash har bir davlat oldida turgan ustuvor vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Shu asnoda, mamlakatimizda aniq maqsadga yo'naltirilgan yoshlar ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish borasida samarali ishlar qilinmoqda. Shuningdek, bunday tadbirlar yoshlar ma'naviy-ma'rifiy ishlarning ta'sirchanligini oshirish, ma'naviyat sohasidagi barcha tahdidlar hamda xavf-xatarlarga qarshi samarali chora tadbirlar qo'llash, jamiyatda mafkuraviy immunitetni mustahkamlash borasida jiddiy fikrlashni taqozo etmoqda. Hozirgi zamonda yoshlar asosan axborot iste'molchisi hisoblanadi. Ular avvalo, axborot tasnifini bilishi, ulardan foydalanish imkoniyatlarini toliq anglab yetishi lozim va uning salbiy oqibatlaridan o'zini himoya qilish qoidalarini bilishligi zamon talabidir. Axborot asri insoniyatni dunyo hamjamiyatidan xabardor qilish bilan birgalikda undan noto'g'ri foydalanish tufayli ko'plab jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Globallashuv jarayoni, dunyo geosiyosiy maydonidagi o'zgarishlar va rivojlanib borayotgan axborot texnalogiyalari jahon miqyosida keskin burilish yasamoqda. Turli mintaqalardagi qirg'inbarot urushlar, sohta elektronik tarqatmalar, ma'naviyat, madaniyat va demokratiya tushunchalarining noto'g'ri talqinlari tez va oson tarqalishida axborot tizimi buzg'unchilarga yaxshigina naf keltirmoqda. Bu ayniqsa, yoshlar ma'naviyati ildizining yulinishi hamda yoshlar orasida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning yemirilishi, insoniyat taqdiri, jamiyat hayotiga bepisandlik, layoqatsizlik, behayolik, mas'uliyatsizlik, andishasizlik kabi omillarning ildiz otayotganligi havotirlidir Bu ayni vaqtida insoniyatning tarixiy, diniy, ma'naviy ildizlaridan uzilib qolishiga sabab bolmoqda. Ma'naviyat va ma'rifat inson hayoti farovonligining tayanch omili sanaladi. Shu bilan birgalikda yoshlar ma'naviyatini mustaxkamlash dunyo miqyosida dolzarb masalaga aylangan. Maskur masalada, davlatimiz tomonidan olib borilayotgan islohotlar esa tahsinga loyiqdir. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizni mustaqil fikirlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bolib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bosh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz [3] deb ta'kidlaganida yoshlar orasida har qanday xavfni keltirib chiqaruvchi omillarga qarshi kurashish nazarda tutilgan desak adashgan bo'lmaymiz. Hozirgi zamon yoshlari axborot dunyosida hayot kechirar ekan, buning o'z navbatida ham ijobiy ham salbiy xususiyatlar mavjuddir. Yoshlarning dunyo hamjamiyatidan xabardor bolishi, xorijiy konferensiyalarda ishtirok etishi, har qanday ma'lumotga bir zumda egalik qilishi va dunyoni kuzatib turishdek imkoniyatlarni insoniyatga axborot asri muhayyo qildi. Shu bilan birgaklikda insoniyat boshiga zararli omillarni olib kelmoqda. Misol uchun yoshlarning ta'limga e'tiborsizligi, asosiy vaqtlarini internet o'yinlariga sarflashlari, loqaydlik, andishasizlik, beparvolik tushunchalarining tobora yoshlar ongi shurida mustahkamlanib borishida internet tizimining o'rni yetarlichadir. Shu o'rinda mediani ijobiy tomonlarini ham aytib o'tsak. Butun dunyoda bo'lgani kabi yurtimizda ham ta'lim sohasiga zamonaviy qarash va texnologiyalarni jalb qilish rivojlanib bormoqda. Yoshlar faqatgina kitob va eski qo'llanmalar bilan o'qitilmasdan zamonaviy o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash ortib bormoqda. Ta'lim dargohlari zamonaviy axborot materiallari bilan taminlanmoqda ; zamonaviy kompyuterlar, monitorlar, elektronik doskalar, elekron kutubxonalar va ta'lim dargohi yuqori tezlikdagi internet tizimlari bilan taminlanmoqda. Shuningdek, yoshlarni internet tizimida og'ishmasliklari uchun axborot soatlari va axborotdan foydalanish madaniyatiga doir keraklicha tavfsiyalar berilmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari yosh mutaxasislarga, texnik hodimlarga axborotni qayta ishlash va qaror qabul qilishda, o'z vaqtida ishonchli va kerakli hajmda axborot olish, avtomatlashtirilgan ofislar tashkil etish, kompyuter va aloqa vositalarini qo'llagan holda tezkor majlislarni o'tkazish uchun mo'ljallangan zamonaviy axborot tizimini yaratishga

imkon beradi Jahondagi iqtisodiy vaziyatni tahlil etish shuni ko‘rsatmoqdaki, jahon iqtisodiy tizimi zamonaviy axborotlashgan jamiyatga kirib borayapti. Bunday jamiyat elektron mehnat qurollariga asoslangan bo‘lib, sifat jihatidan yangi boshqarish aparati hamda axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalaridan keng miqyosda samarali foydalanish kabi jihatlari bilan tavsiflanadi. Kirib kelgan yangi asr yani, texnalogiya asri jahon mamlakatlari iqtisodiy o‘sishining asosiy sharti - bu ularning barcha sohalarni qanchalik darajada kompyuterlashtirilishi bo‘lib qoladi. [4] Zamonaviy axborot texnologiyalari milliy iqtisodiyotimizning bank, bugalteriya, marketing, ta’lim, ishlab chiqarish va boshqa sohalariga shiddat bilan kirib kelmoqda. Respublikamizda yagona iqtisodiy axborot tizimining shakllantirilishi ko‘plab ishlarni sifatli va oson qilishda juda qo‘l keldi. Shuningdek, yagona axborot tizimini tashkil qilishdan asosiy maqsad – yoshlarning zamon talabiga mos fikirlay olishiga, ma’naviy ulg‘ayishiga, jahon innovatsion g‘oyalaridan habardor bo‘lishiga, va anashunday innovatsion g‘oyalarni tizimlashtirilishiga asoslangan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak bugungi kun yoshlari zamonaviy media olamida juda katta imkoniyatlar qurshovida turibdi. Zamon bilan hamnafas bo‘lish, globallashuv jarayonidan xabardor bo‘lish, madaniyatlararo tanishuv, dunyoni kuzatish shular jumlasidan. Mazkur imkoniyatlar yoshlar hayotiga tasir o‘tkazishdan tashqari jamiyat hayotiga ham tasirini o‘tkazadi. Media jamiyat hayotiga kirib kelishi bilan jamiyatning barcha sohalarida xususan ta’limda katta yutuqlarga erishildi. Shuni aytish mumkinki, media vositalari jamiyat rivijlanish yo‘lini o‘zgartirgan vositadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirov V.I. Mediasavodxonlik va axborot madaniyati. Navoiy-2022.
2. http// uz. Infocom. uz / 2016 / 03 / 30. Axborot olish madaniyatini shakllantirishda ijtimoiy me’yorlarning o‘rni.
3. Sultanov Sirojbek Habibullayevich. Yoshlar ma’naviyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.03.01.2023.
4. R.X.Alimov, O‘.T.Xayitmatov, A.F.Xakimov, G.T.Yulchiyeva, O.X. Azamatov, U.A.Otajonov. Axborot tizimlari. Toshkent-2013.

	MUNDARIJA	
	KIRISH……..	**3**
	1-shu'ba: **MIGRATSIYANING IJTIMOIY-MADANIY JARAYON SIFATIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIRI**	
1.	**В.А.Алимасов.** ИЧКИ МИГРАЦИЯ ВА ШАҲАР МАДАНИЯТИ: РЕТРОФАЛСАФИЙ ЁНДАШУВ.....	**4**
2.	**Нарзулла Жўраев**. ОЛИЙ ҚАДРИЯТ ТИЛСИМИ: ИНСОН ВА ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ (ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИ МИСОЛИДА).....	**6**
3.	**Saidkulov Nuriddin Akramkulovich.** IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON HUMAN CAPITAL……	**11**
4.	**Худайбердиев Мансур Закиржанович.** МИГРАЦИЯНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ИЖТИМОИЙ-МАДАНИЙ ЖАРАЁН СИФАТИДА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ.....	**14**
5.	**Isaxova Shahlo Muxtarovna.** MIGRATSIYA - AQLLARNING SIZIB CHIQIB KETISHI VA AQLLARNING QAYTISHI JARAYONI(MI)....	**16**
6.	**Тухтабаев Элдор Абдужабборович.** МИГРАЦИЯ И УТЕЧКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	**19**
7.	**Ярбаев Х.Х.** ЭМИГРАЦИЯ ВА ИММИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИГА ТАЪСИРИ..	**22**
8.	**А.Ф.Суропов**. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА МИГРАЦИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ.....	**25**
9.	**Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich**. MIGRATSIYA TUSHUNCHASINING TAHLILI VA UNING MUAMMOLI JIHATLARI.....	**29**
10.	**Сайдиев Суярбек Амруллаевич**. МЕҲНАТ МИГРАЦИЯСИНИНГ МАМЛАКАТ ИЖТИМОИЙ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ.....	**31**
11.	**Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich.** MIGRATSIYANI IJTIMOIY ZARURAT SIFATIDAGI AHAMIYATI.....	**34**
12.	**To'rabayev Orif Abdumajid o'g'li.** GLOBALLASHUV DAVRIDA MIGRATSION JARAYONLARNING AXLOQIY MUNOSABATLARGA TA'SIRI.....	**36**
13.	**M.M.Fayzullayev., S.R.Ahmadqulov., Yo'ldosheva M.V.,** JIZZAX VILOYATIDAGI MIGRASION JARAYONLARNING AHOLI MILLIY TARKIBIGA TA'SIRI.....	**38**
14.	**Mirzarayimova Malika Ilhomjon qizi.** MIGRATSIYANING JAMIYATDAGI IQTISODIY, IJTIMOIY VA SIYOSIY O'RNI.....	**42**
	2-shu'ba: **XALQARO MIGRATSIYANING MAFKURAVIY JARAYONLARGA TA'SIRI**	
15.	**Виктор Алимасов., Бахром Жумаев.** ҚИШЛОҚ ЁШЛАРИ ВА ТАЪЛИМ МИГРАЦИЯСИ.....	**46**
16.	**Anvar Qodirov Qahhorovich.** MIGRANTLAR IJTIMOIY	**48**

	BEGONALLASHUVI: SABABLARI VA OQIBATLARI……..	
17.	**Turayev Abrar Saloxiddinovich.** AQSH NEOKONSERVATIZM MAFKURASI SHAKLLANISHIDA ZIYOLILAR MIGRATSIYASINING O'RNI.....	**50**
18.	**Кенжаев Шавкатжон Хусанович.** ТАШҚИ МЕҲНАТ МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИДА ЁШЛАРНИНГ ИШТИРОКИ.....	**53**
19.	**Орзимурод Юсуфалиев.** ҲИНД ВА ХИТОЙ ХАЛҚЛАРИНИНГ УРФ-ОДАТ, АНЪАНА, ҚАДРИЯТЛАРИГА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ.....	**56**
20.	**Mutalif Isroilov.** XALQARO MIGRATSIYA VA ODAM SAVDOSI..	**58**
21.	**Ё.Ш.Туропов.** ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА МИГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-АХЛОҚИЙ МУАММОЛАРИ..	**61**
22.	**A.Mamatqulov.** MIGRATSIYANING URBANIZATSIYA JARAYONIGA TA'SIRI.....	**65**
23.	**I.M.Xo'jageldiyev.** O'ZBEKISTONDA OILA VA OILA-NIKOH MUNOSABATLARIGA MIGRATSIYANING TASIRI.....	**68**
	3-shu'ba: **GLOBALLASHUV DAVRIDA MIGRATSION JARAYONLARNING MADANIYATLAR O'ZGARISHIDAGI O'RNI**	
24.	**B.A.Talapov.** MIGRATSIYA JARAYONLARINING MADANIYATLARARO INTERGRATSIYAGA TA'SIRI: MUAMMO VA YECHIMLAR.....	**72**
25.	**D.O.Axmedova.** MEHNAT MIGRATSIYA JARAYONIDA AYOLLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TRANSFORMATSIYASI.....	**75**
26.	**Р.З.Хайров**. КУЛЬТУРА И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	**78**
27.	**Raximov Nurillo Narzullayevish.** GLOBALLASHUV DAVRIDA MUSIQA SAN'ATI MIGRATSIYASI JARAYONLARINING MADANIYATLAR O'ZGARISHIDAGI TA'SIRI.....	**81**
28.	**Idiboyev Abror Jamolovich**. GLOBALLASHUV DAVRIDA AHOLI FAROVONLIGINI TA'MINLASHDA MIGRATSION JARAYONLARNING TA'SIRI.....	**83**
29.	**Y.B.Qodirova.** GLABALLASHUV SHAROITIDA MIGRATSIYANING JAMIYAT HAYOTIGA TA'SIRI……..	**87**
30.	**N.N.Achilova.** GLOBAL MIGRATSIYA JARAYONINING TRANSMILLIYLASHTIRISH MADANIYAT MODELI BO'YICHA KECHISH TENDENSIYALARI……..	**91**
31.	**Ибрагимов Солижон Эргашович.** ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА МАДАНИЯТЛАР ТАЪСИРИ.....	**94**
32.	**M.G'.Abdusalomova.** MIGRATSIYANING OILAVIY MUNOSABATLARGA TA'SIRI.....	**98**
33.	**Mirzayeva Shahrizoda Shuhratjon qizi.** MIGRATSIYANING	**100**

	OILADIGI AXLOQIY MUHITGA TA'SIRI.....	
	4-shu'ba: **AHOLI MIGRATSIYASINING IJOBIY VA SALBIY JIHATLARI: MUAMMO VA YECHIMLAR**	
34.	**Абдуманнон Абдужаббарович ТУЛЯГАНОВ.** **Миродилжон Хомуджонович БАРАТОВ** **Равшан Тулкунович ХАКИМОВ** **Бори Тохтаходжаевич АКРАМХОДЖАЕВ.** ҚОНУНИЙ ВА НОҚОНУНИЙ МИГРАЦИЯ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР.....	**103**
35.	**Й.Каримов.** МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ ОҚИБАТЛАРИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР.....	**109**
36.	**Акбар Саиткасимов., Ёркинжон Йўлдошев.** ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ОДАМ САВДОСИГА ҚАРШИ КУРАШ МУАММОЛАРИ.....	**111**
37.	**X.A.Alikulov.** GLOBALLASHUV SHAROITIDA EKOLOGIK XAVF-XATARNING MIGRATSION JARAYONLARGA TA'SIRI.....	**114**
38.	**I.X.Atamirzayev.** MIGRANTLARNING HUQUQIY IJTIMOIYLASHUVI MASALALARI.....	**117**
39.	**Gulmurodova Sevinch., Isaxova Shahlo Muxtarovna.** MIGRATSIYA JARAYONIDA BOLALARNI HIMOYALASH VA HUQUQLARINI TA'MINLASHNING IJTIMOIY-HUQUQIY MEHANIZMLARI.....	**120**
40.	**A.U.Yuldashov., A.M.Jo'rayev, J.H.Achilov, S.I.Yoqubov.** DUNYO AHOLISI RIVOJLANISHI QONUNIYATLARI VA GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI.....	**122**
41.	**Орзимурод Юсуфалиев.** ЭТНИК МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИДА УРФ-ОДАТ ВА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТАРҚАЛИШИ.....	**126**
42.	**S.R.Ahmadqulov., M.M.Fayzullayev., R.Raimjonova.** MIRZACHO'L IQTISODIY RAYONINING URBANIZATSIYA JARAYONLARI.....	**128**
43.	**SH.K.Ergashev.** MEHNAT MIGRATSIYASINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH (O'ZBEKISTON VA TURKIYA MISOLIDA).....	**132**
	5-shu'ba: **IJTIMOIY-SIYOSIY VA IQTISODIY SOHALARDA OLIB BORILAYOTGAN TADQIQOT ISHLARI**	
44.	**Бекзода Адылбекова.** УЗБЕКИСТАН И КЫРГЫЗСТАН ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ.....	**135**
45.	**Jurakulov Furqat Noryigitovich.** DEVELOPMENT TENDENCIES OF YOUTH POLITICAL CULTURE.....	**138**
46.	**Rejep Akish.** PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MIGRATION PROCESSES.....	**140**

47.	**Pulotov Asliddin Homidovich.** XX ASR BOSHLARI MA'RIFATPARVARI ABDURAHMON SAYYOH TOSHKANDIYNING "TANVIR AL-AHDOQ FI-MAKORIM UL-AXLOQ" (GO'ZAL AXLOQLAR BORASIDA KO'Z GAVHARINI NURLANTIRISH) ASARIDA ILGARI SURILGAN AXLOQIY FIKRLAR TASNIFI.....	142
48.	**A.T. Mylkaidarov., Z.A. Tolekov., F.A. Mullamurat.** INFLUENCE OF MIGRATION ON THE GEOPOLITICS OF CENTRAL ASIA…….	144
49.	**Dehqonova Saida.** ADOLATNING FALSAFIY MUAMMO SIFATIDAGI TALQINLARI.....	148
50.	**Қиём Назаров.** МАҲАЛЛА - ТАРАҚҚИЁТ БЕШИГИ.....	151
51.	**Равшанбек Маҳмудов.** ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ФАНЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ.....	155
52.	**Bekdavlat Aliyev.** XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON MILLIY MATBUOTIDA MA'RIFATPARVAR ABDURAHMON SAYYOH TOSHKANDIYNING "ME'YOR UL-AXLOQ" ASARIDA ILGARI SURILGAN G'OYALAR.....	159
53.	**Yusubov Jaloliddin Kadamovich., Suleymanov Sarvar Sunatullayevich.** GLOBALLASHUV SHAROITIDA MA'NAVIY TEXNOLOGIYALARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	161
54.	**Ismoilov Sobirjon.** O'ZBEK FALSAFASI RIVOJIDA TASAVVUF TA'LIMOTINING O'RNI.....	164
55.	**Toshov Xurshid Ilxomovich.** MANIPULYATSIYAGA QARSHI KURASHISHNING MANTIQIY USULLARI.....	167
56.	**Tunis Nurkosimovich Xojiev.** IJTIMOIY JARAYON SIFATIDA MODERNIZATSIYANING TARIXIY-SIVILIZATSION MODELLARI.....	169
57.	**Abduxoliq Tashanov.** BUZG'UNCHI G'OYALAR VA INSON BUZG'UNCHILIGINING AYRIM JIHATLARI.....	172
58.	**N.Saidkulov.** JAMIYAT BARQARORLIGINI TA'MINLASH MASALALARI.....	175
59.	**E.E.Kurbanov.** GLOBALLASHUV SHAROITIDA YANGI O'ZBEKISTONNI BUNYOD ETISHDA DEMOKRATIK ISLOHOTLARNING SIYOSIY MODERNIZATSIYALASHUVI.....	178
60.	**Мирзалиев У. Б.** МИРЗАЧЎЛНИНГ ТАРИХИЙ-ДЕМОГРАФИК МАНЗАРАСИ ВА ЭТНОЭКОЛОГИК МУАММОЛАРИ.....	181
61.	**Alibekov Davron Abdurakibovich., Yuldashev Sheryigit Ergashevich.** JAMIYAT TARAQQIYOTIDA TA'LIM TIZIMIGA INNOVATSION YONDASHUVNING STRATEGIK AHAMIYATI…	188
62.	**Xudoyberdiyeva Anorabonu Hayotovna.** JAMIYAT SOTSIAL STRATIFIKATSIYASINI O'RGANISHDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING O'RNI.....	191
63.	**Кенжаев Шавкатжон Хусанович.** ГЛОБАЛЛАШУВ	194

	ЖАРАЁНИДА ИҚТИДОРЛИ ЁШЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙЛАШУВИ МУАММОЛАРИ: АХБОРОТЛАР ТАЪСИРИ ВА ҲИМОЯЛАНИШ МЕХАНИЗМЛАРИ.....	
64.	**Jamshid Suvonqulov.** SUVNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH MASALALARI.....	196
65.	**Egamberdiyeva Nafisa Mustafayevna., Aslonova Farangiz Akmal qizi.** GLOBALLASHUV DAVRIDA YOSHLAR MUOMALA MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA MA'NAVIY-AXLOQIY IMPERATIVLARNING O'RNI.....	198
66.	**Temirova Nilufar Erkinovna.** IJTIMOIY BEGONALASHUVNING SABABLARI VA BARTARAF ETISH ZARURATI.....	202
67.	**М.Олимова.** ЖАМИЯТ ҲАЁТИГА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАРНИ ТАДБИҚ ҚИЛИШДА МАЪНАВИЯТ, МАЪРИФАТ, МАФКУРА ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ.....	204
68.	**Kenjayev Shavkatjon Xusanovich.** YOSHLARDA HUQUQIY SAVODXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH USUL VA VOSITALARI.....	207
69.	**Yo'ldoshev Sherzod Ravshan o'g'li.** OLIY TA'LIM TIZIMIDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH TENDENSIYALARI….	210
70.	**Abduraxmanov Sanjarbek Sunnat o'g'li.** MAHALLIY KENGASHLAR HAMDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLAR O'RTASIDAGI MUNOSABATLARNING SIYOSIY-HUQUQIY JIHATLARI.....	214
71.	**Бекзода Адылбекова.** ВЛИЯНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ НА СОВРЕМЕННЫЕ КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ.....	217
72.	**Botirov Muzaffar Shodmonovich.** HUQUQIY REALLIKNI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOIY INSTITUTLARNING ROLI.....	221
73.	**Asatulloev Abrorkhon Asatulloevich.** THE IDEAS PUT FORWARD OF ENLIGHTENER MUHAMMAD SADIQ TOSHKANDI'S WORK OF "MEYOR UL-AHLOK" IN THE TURKISTAN NATIONAL MEDIA IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY……	224
74.	**Tursinkulov Nurali.** ERKINLIK TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY MOHIYATI.....	227
75.	**Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi.** ERKINLIK VA QISMAT TO'G'RISIDAGI QARASHLARNING IBN RUSHD FALSAFASIDAGI TANQIDI.....	229
76.	**D.M.Xolnazarova**. OLIY TA'LIM TASHKILOTLARI TALABALARINING HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH.....	233
77.	**Umurzoq Alibekov., Ismoil Rayimjonov.** TURKIY XALQLARNING KELIB CHIQISHI XIX ASR SHARQSHUNOSLARINING TALQINIDA.....	236
78.	**Б.А.Гафуров.** ДОЛЖНОСТНАЯ СТРУКТУРА ГОСУДАРСТВА	240

	БАБУРИДОВ.....	
79.	**Jumaboyev Nabi Pardaboyevich.** SHARQ MUTAFAKKIRLARI ILMIY MEROSIDAN TA'LIM-TARBIYADA FOYDALANISHNING ZARURIYATI.....	243
80.	**Жоллыбекова Индира Бахытовна.** ЖАҲОНДА ТИНЧЛИК ВА ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАРНИНГ ЎРНИ.....	246
81.	**Patiyev Xoldor Ikromovich.** JADIDCHILIK G'OYALARI TARG'IBOTINING IQTISODIY MUOMMOLARGA NISBATAN IJTIMOIY- FALSAFIY TAHLILI.....	248
82.	**Сувонқулов Ҳусан Тоирович.** АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ПОЙДЕВОРИ.....	253
83.	**U.V.Asadullayev.** MEHNAT QONUNCHILIGIDA XODIMNING HUQUQIY HOLATI YUZASIDAN AYRIM MULOXAZALAR.....	255
84.	**M.R.Almamatova.** O'ZBEKISTONDA AYOL VA QIZLARGA NISBATAN ZO'ROVONLIKNI OLDINI OLISHNING IJTIMOIY-QONUNIY ASOSLARI.....	258
85.	**Rixsiboyev Behzod Alisherovich.** DAVLAT BOSHQARUVIDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHGA DOIR XALQARO TAJRIBALAR STATISTIKASI....	261
86.	**Сеитниязов Камарбек Парахатович.** МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИДА ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТЧИСИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....	263
87.	**B.M.Qandov.** TUROR RISQULOV IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATINING BOSHLANISHI.....	266
88.	**Yazdonov Z.Sh.** MALOMATIYLIKNING TARIXIY SHAKLLANISHI VA HOZIRGI ZAMON.....	270
89.	**Mamatqulova Dilrabo Yo'ldashevna**. GLOBAL TARMOQDAGI G'OYAVIY XURUJLAR VA BARKAMOL AVLODNI MAFKURAVIY XURUJLARDAN HIMOYA QILISHDA MILLIY G'OYANING O'RNI.....	272
90.	**Pirimbek Suleymenov.** AL-FARABI'S VIEW ON THE SCIENCE OF PEDAGOGICS.....	274
91.	**Botirov Asadbek.** O'ZBEKISTONDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLARNING AMALGA OSHIRILISHI.....	281
92.	**Bozorboyev Eldorbek.** GLOBALLASHUV JARAYONLARINING IJTIMOIY IQTISODIY VA SIYOSIY OMILLARI.....	283
93.	**Диёрбек Нурмуродов.** XX-АСР ВА ЯНГИ ДУНЁ ТАРТИБОТИ МУАММОСИ.....	286
94.	**Эшдавлатов Отаниёз Ғаффорович.** ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ: ЁШЛАР ДУНЁҚАРАШИ ВА ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИГА ТАЪСИРЛАР.....	290
95.	**Yakubova Nafisa Odiljanovna.** MUHANDISLIK GRAFIKASI	293

	DARSLARIDA TALABALARNI KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISH METODIK OMILLARI.....	
96.	**Yusupova Shoxista Alimjanovna., Raxmonberdiyeva Oygul Rayimjonovna**. TASVIRIY SAN'ATDA NATYURMORT JANRINI TASVIRLASHDA KOMPOZITSIYANING O'RNI VA AHAMIYAT...	298
97.	**Yazdonov Z.Sh.** AXLOQIY FAZILATLARNI RIVOJLANTIRISH VA MALOMATIYLIKDA NAFS MASALASI.....	302
98.	**Yusupova Shoxista Alimjanovna. Yodgorova Anora Abduvali qizi.** OLIY TA'LIM MUASSASALARIDAGI TASVIRIY SAN'ATNI O'QITILISH MUAMMOLARI.....	303
99.	**To'rabayev Orif Abdumajid o'g'li.** HUSAYN VOIZ KOSHIFIYNING IJTIMOIY-AXLOQIY QARASHLARI.....	306
100.	**Mamasoliyeva Gulnoza Abdurahmon qizi.** YANGI O'ZBEKISTONDA AYOLLAR HUQUQLARI KAFOLATLANISHINING HUQUQIY ASOSLARI VA IJTIMOIY AHAMIYATI.....	308
101.	**Ashurova S.** RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDAGI BOLALARGA TA'LIM TARBIYA BERISH TAMOYILLARI.....	313
102.	**Inoyatov Odiljon Sobitovich., Haydarqulova Gulnoza Odilboy qizi.** TALABALARNI CHIZMACHILIK DARSLARIDA IJODIY–KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISH.....	315
103.	**A.U.Yuldashov, M.M Fayzullayev, S.R.Ahmadqulov.** JIZZAX VILOYATIDAGI DEMOGRAFIK JARAYONLARNING XUSUSIYATLARI.....	319
104.	**A.U.Yuldashov., X.A.Saidmurodov., M.G'.Karimova.** GLOBAL IQLIM O'ZGARISHINING JAHON XO'JALIGIGA TA'SIRI.....	322
105.	**Zarekeyev Ajiniyaz Abatovich.** UZUMCHILIKDA MAHSULOT YETISHTIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI (QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI MISOLIDA).....	325
106.	**Ermatova Sevara Alimovna.** SHARQ MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA HUQUQIY TA'LIM MASALALARI.....	328
107.	**Axmedova Shaxnoza Asatullayevna.** NOGIRONLAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISHNI RETROSPEKTIF TAHLILI.....	331
108.	**Sharifova Adiba Farxod qizi.** HOZIRGI AVLODDA EKOLOGIK VA ESTETIK DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI.....	333
109.	**O'rinboyeva Elnora Furqat qizi.** GLOBALLASHUV JARAYONIDA IJTIMOIY TARMOQLARNING JAMIYAT HAYOTIGA SALBIY TA'SIRI.....	335
110.	**Shermatova Y.H.** GLOBALLASHUV JARAYONIDA IJTIMOIY TARMOQLARNING JAMIYAT HAYOTIGA SALBIY TA'SIRI.....	339
111.	**Y.B.Saidkulova.** LABORATORY OF SALT TOLERANCE OF WINTER WHEAT VARIETIES CHECKING CONDITIONS AND	342

	CALCULATING PRODUCTIVITY INDICATORS.....	
112.	**S.A.Jurakulova.** ISSUES OF ACHIEVING YOUTH'S SPIRITUAL COMPETENCE.....	343
113.	**Botirova Shoira Karimjonovna.** BARKAMOL AVLODNI VOYAGA YETKAZISHDA MILLIY-MADANIY MEROSNING ROLI.....	345
114.	**Қ.Алманов.** ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ ЮЗ (ЖУЗ) УРУҒИНИНГ БЎЛИНИШИ ВА ЖОЙЛАШУВИ ХУСУСИДА.....	347
115.	**B.Xolboyev.** USTRUSHONA TARIXINING TANGALARDA YORITILISHI.....	353
116.	**Е.Асатуллаев.** УСТРУШОНА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДА МИНТАҚАВИЙ АЛОҚАЛАРННГ ЎРНИ.....	355
117.	**N.Beknazarov.** Sangzor - ZOMIN MINTAQASI AHOLISI ETNIK TARKIBINING O'RGANILISHI TARIXSHUNOSLIGI.....	357
118.	**Shermanov Isobek Chilmamatovich.** BIOTEXNOLOGIK TARAQQIYOT: HOZIRGI ZAMONNING INNOVATSION VA AXBOROTLASHGAN TENDENSIYASI (falsafiy tahlil).....	362
119.	**Abdujalilov Azamatjon Kozimjonovich., Abduraxmonov Hasan Ibrohimovich.** MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING GLOBALLASHUV SHAROITIDA JAMIYAT HAYOTIDAGI ROLI.....	364
120.	**Суванкулов Хусан Тоирович.** ОБЩНОСТЬ И СПЕЦИФИКА В ЭТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ XX ВЕКА АБДУРАХМАНА ТАШКАНДИ И АБДУЛЛЫ АВЛОНИ.....	370
121.	**Rixsiboyev Behzod Alisherovich.** DAVLAT BOSHQARUVIDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHGA DOIR XALQARO TAJRIBALAR	372
122.	**Комил Каланов.** ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ.....	375
123.	**Yarbaev Xasan Xazratqulovich.** ADOLATLILIK VA QONUNIYLIK IJTIMOIY ISHONCH OMILI SIFATIDA.....	379
124.	**Isanturdiyev Sayfiddin Yusupbayevich.** O'ZBEKISTONDA BARQAROR IQTISODIY O'SISH VA IJTIMOIY INFRATUZILMA TIZIMINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI.....	382
125.	**Mazamqulov Eldor Maxammadqul o'g'li.** YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA MEDIA VOSITALARINING AHAMIYATI.....	387

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MIGRATSION JARAYONLARNING MAFKURALAR VA MADANIYATLARGA TA’SIRI: MUAMMO VA YECHIMLAR

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI TO‘PLAMI

6-7-noyabr 2024-yil

Ma’sul muharrir: S.Ernazarova
Musahhih: S.Yuldasheva
Texnik muharrir: B.Yakubov
Sahifalovchi-dizayner: Sh.Muqumova

“Ziyo nashr-matbaa” nashriyoti
Manzil: 120100 Guliston sh., O‘zbekiston ko‘chasi 8-uy.
Tel: +99897-565-71-21

Nashriyot tasdiqnoma raqami №5485. 14.08.2020-y.
Bosishga ruxsat etildi 25.10.2024 y. Qog‘oz bichimi 60x84 1/16.
Ofset qog‘ozi. Hisob nashriyoti tabog‘i 21,5.
Shartli bosma tabog‘i 21,5. Adadi 110. Buyurtma №

“Sirdaryo Print” mas’uliyati cheklangan jamiyatida chop etildi.
Manzil: Sirdaryo sh., O‘zbekiston ko‘chasi, 92-uy.

ISBN 978-9910-669-44-6

